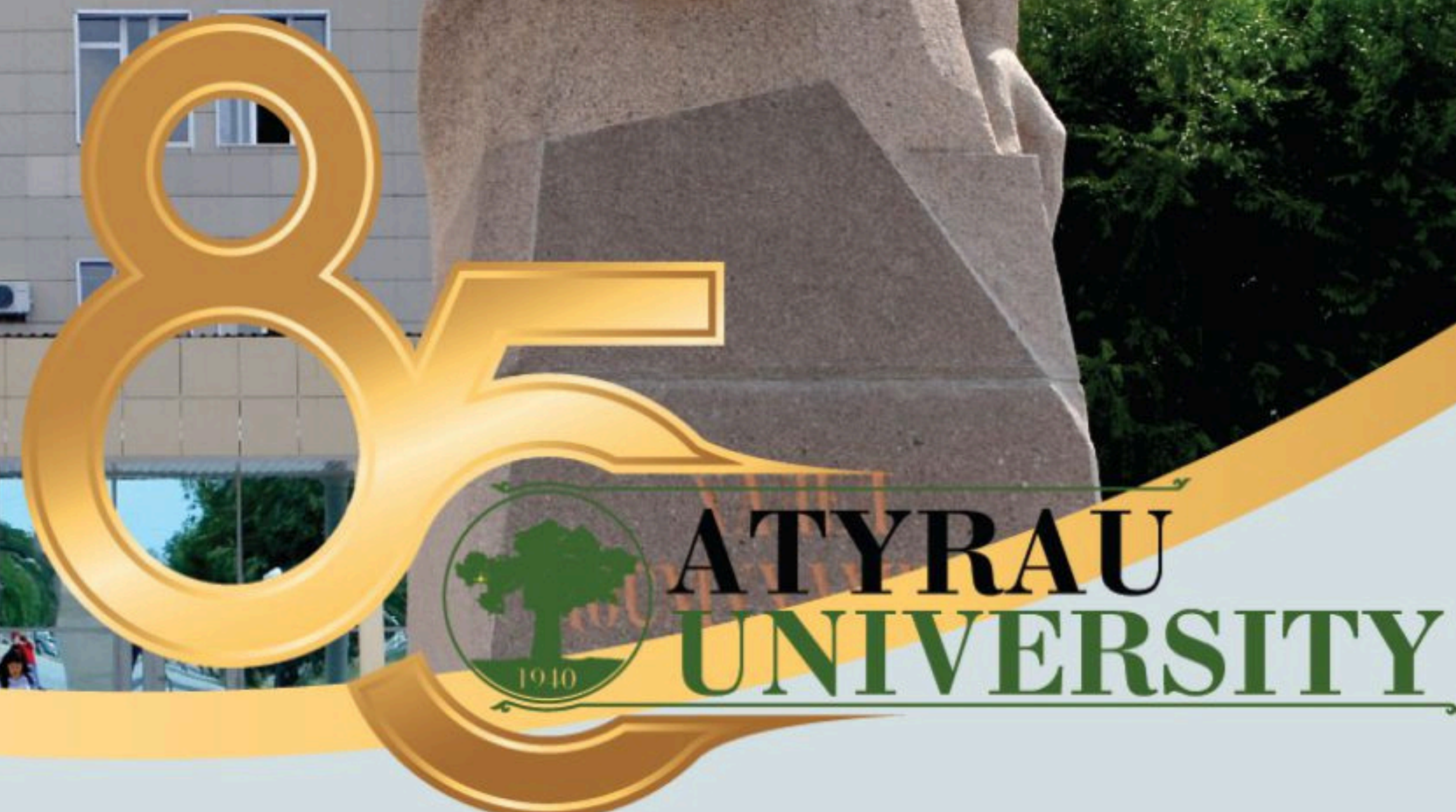

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

“Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті” КеАҚ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
85 жылдығына арналған
**«Досмұхамедұлы оқулары – 2025:
Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи
инновациялар және жасанды интеллект» атты**
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК

материалов Международной научно-практической конференции
**«Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации
и искусственный интеллект в развитии науки и образования»**, посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
**«Dosmukhamedov Readings – 2025:
Modern Innovations and Artificial Intelligence
in Science and Education Development»**
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

III ТОМ

17/10/2025

**«Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ**

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған
«Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи
инновациялар және жасанды интеллект» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
материалов Международной научно-практической конференции
«Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации и искусственный
интеллект в развитии науки и образования», посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
«Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence
in Science and Education Development»
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

УДК 001
ББК 72 Д64

Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Кайыргалиева Г.К.

**«ДОСМУХАМЕДОВ ОҚУЛАРЫ – 2025: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ**

ISBN 978-601-262-617-9

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған «Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи инновациялар және жасанды интеллект» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар. ASUPress баспасы, 2025 ж. – 507 б.

Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации и искусственный интеллект в развитии науки и образования», посвященной 85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. – Атырау, Издательство ASUPress, 2025 . – 507 с.

International Scientific and Practical Conference «Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence in Science and Education Development» dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University proceedings. – Atyrau, Publishing house ASUPress, 2025 . –507 p.

Аталған жинаққа қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым-энциклопедист, профессор Халел Досмұхамедұлының ғылыми мұрасын зерттеу мен зерделеуге, сондай-ақ жаратылыстану ғылымдары, жоғары мектеп педагогикасы, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық ғылымдар салаларындағы жаңа зерттеулермен қатар, заманауи ғылымның маңызды бағыты - жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар мәселелеріне арналған мақалалар енгізілген. Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға, колледж және мектеп мұғалімдеріне арналған.

В сборник вошли статьи, посвященные исследованию и изучению научного наследия общественного и государственного деятеля, учёного-энциклопедиста, профессора Халела Досмухамедова, а также включены статьи, посвященные новым исследованиям в области естественных наук, педагогики высшей школы, социально-экономических и правовых наук, актуальным вопросам современной науки — искусственному интеллекту и цифровым технологиям. Сборник предназначен для преподавателей вузов, докторантов, магистрантов, учителей колледжей и школ.

The proceedings include articles devoted to the research and study of the scientific heritage of the public and statesman, scientist-encyclopaedist Professor Kh. Dosmukhamedov, as well as articles devoted to new research in the fields of natural sciences, higher education pedagogy, social, economic, and legal sciences, current issues of modern science — artificial intelligence and digital technologies. The proceedings are intended for university lecturers, PhD and Master's students, and teachers of colleges and schools.

ISBN 978-601-262-617-9

©Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспасы, 2025
©Издательство ASUPress

СЕКЦИЯ 5

ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕР

СЕКЦИЯ 5

ЭКОНОМИКА, ПРАВО И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ

SECTION 5

SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

SUSTAINABLE AGRICULTURE STRATEGY ASSESSMENT WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGs)

Hajiyeva Zulfiya Elman

Department of Business Administration, docent
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Taghiyeva Aida Valeh

Department of Business Administration, Lecturer
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

This article analyzes the role and evaluation of agricultural strategies in the context of the Sustainable Development Goals (SDGs). The first section discusses the essence of SDGs and their relationship with agriculture, while the second section evaluates the agricultural strategies applied in Azerbaijan based on statistical indicators. The third section focuses on sustainable agricultural models, their implementation potential, and directions for improvement, all supported by data. The article concludes that aligning agricultural strategies with SDGs is vital from both environmental and socio-economic perspectives and requires a systematic approach to achieve the goals.

Keywords: sustainable development, agriculture, rural policy, SDG, climate change, organic production, agrarian reforms, statistical analysis, land resources, resilience.

The Sustainable Development Goals (SDGs), adopted by the United Nations in 2015, consist of 17 global goals planned to be implemented by 2030 [5, p. 1]. These goals encompass policies aimed at enhancing human welfare, social equality, and environmental protection. Agriculture plays a strategically important role in the implementation of these goals. Food security, poverty reduction, climate change mitigation, and the management of natural resources are closely tied to agriculture. Particularly, SDGs 1 (No Poverty), 2 (Zero Hunger), 12 (Responsible Consumption and Production), 13 (Climate Action), and 15 (Life on Land) are directly related to agricultural activity. In the modern era, agriculture is not limited to production alone but also requires environmental and social responsibility. The sustainable agriculture model is a systematic approach that emphasizes the preservation of natural resources such as soil, water, and biodiversity for future generations.

Traditional agricultural models that harm the environment, deplete water resources, cause land degradation, and emit greenhouse gases require serious changes. SDGs provide specific targets aimed at protecting ecosystems and ensuring production sustainability in agriculture. The integration of women and youth into the economic activity of rural areas is also part of these objectives. Linking agriculture with sustainable development is not only about environmental protection but also implies

social inclusivity and economic stability. Therefore, agricultural policies must address not only productivity but also sustainability, resource efficiency, and social justice. Such an approach is essential for both regulating domestic markets and increasing export potential. Sustainable development approaches also serve to improve the living conditions of the rural population. Achieving these goals requires aligning national strategies with international targets and adapting them to local contexts. It is known that transformations in agriculture require long-term planning and phased implementation [1, p. 26]. Regulatory state policies, farmer awareness, and the application of technologies are the key components of this process. Ultimately, reforms and strategic approaches in agriculture are inevitable for the realization of the SDGs. Successful practices in this field ensure not only abundant production but also ecological and social stability. The steps taken by Azerbaijan in this direction will be evaluated in the next section.

In addition, sustainable agriculture fosters resilience against global shocks such as pandemics and economic crises by strengthening local food systems. The role of traditional knowledge combined with modern scientific methods is increasingly recognized as vital for sustainable practices. Biodiversity conservation within agricultural landscapes enhances ecosystem services that support crop production. International frameworks encourage countries to report progress on agricultural sustainability to maintain transparency and accountability. Lastly, multi-stakeholder partnerships involving government, private sector, and civil society amplify the impact of sustainable agricultural initiatives. Furthermore, climate-smart agriculture has emerged as a critical approach to address both mitigation and adaptation challenges in farming. Encouraging agroforestry practices can improve carbon sequestration while providing additional income sources to farmers. Strengthening rural infrastructure such as storage facilities reduces post-harvest losses and improves food security. Policies promoting sustainable land management are essential to prevent desertification and maintain soil fertility. The empowerment of indigenous communities plays a key role in conserving agrobiodiversity and traditional seed varieties. Continuous capacity building and education efforts ensure that agricultural stakeholders stay informed about evolving sustainability standards[2, p. 13].

Since 2016, the Republic of Azerbaijan has integrated the SDGs into its national development strategies. Within this framework, a number of state programs and institutional reforms have been implemented in the field of agriculture. The "Agricultural Development Strategy for 2020–2025" is one of the key documents in this direction. According to official statistics for 2023, agriculture accounts for approximately 6.8% of GDP in the country. Around 37% of the population is engaged in agricultural activities. This indicates that any reform in this area has a significant social impact. Between 2015 and 2023, agricultural exports increased by 40%. However, whether this growth is sustainable remains questionable. For example, in 2022, due to increased demand for water in agriculture, Azerbaijan's water reserves decreased by 12%. This figure demonstrates the sector's vulnerability to climate change.

Moreover, based on 2021 data, 45% of the used agricultural lands in the country are at risk of degradation. This poses a serious threat in terms of sustainable development. Although the application of technology in agriculture is accelerating, the level of digitalization remains low. Statistics show that only 28% of farmers use digital registration and management systems. Additionally, rural women face limited access to land and legal ownership – as of 2022, only 12% of rural women are registered as landowners. These indicators contradict the SDG principle of "Leaving no one behind." Although government subsidy programs are intended to promote sustainability in agriculture, unequal regional distribution of this aid may deepen existing disparities. This statistical landscape shows that current strategies are partially effective but do not fully meet the requirements of sustainable development. Therefore, the realization of SDGs requires integrated consideration of not only economic growth but also ecological and social components [3, p. 46].

Furthermore, infrastructural challenges such as inadequate irrigation systems and poor rural road networks limit agricultural efficiency. The lack of comprehensive data collection and monitoring hinders evidence-based policy adjustments. Awareness campaigns targeting small-scale farmers are insufficiently widespread, affecting the adoption of sustainable practices. Despite subsidies, access to affordable credit remains limited, especially for young and female farmers, restricting investment

in innovative technologies. Addressing these issues is critical for bridging the gap between current outputs and SDG aspirations in the agricultural sector. Moreover, regional disparities in agricultural productivity highlight the need for tailored interventions that consider local climatic and socio-economic conditions. The fragmentation of land ownership complicates the implementation of large-scale sustainable farming methods. Public-private partnerships could enhance technological diffusion and improve value chains. Monitoring mechanisms need strengthening to ensure the transparency of subsidy allocation and effectiveness. Support services such as extension programs require modernization to incorporate digital tools and remote learning. Encouraging farmer cooperatives may increase bargaining power and facilitate access to markets and inputs.

The sustainable agriculture model envisions resource conservation and continuous production for future generations. One of the most effective models used for this purpose is the "agroecological approach." This model minimizes the use of chemical fertilizers and emphasizes local seeds and organic materials. Currently, the share of organic products in Azerbaijan's agriculture is only 3%. This figure could be targeted to reach 15% by 2030 in line with the SDGs. Likewise, the application of drip irrigation technology plays a key role in sustainable production. According to 2023 data, this technology is used on only 17% of cultivated land. However, efficient water use is directly related to SDG 6 (Clean Water and Sanitation) and SDG 13 (Climate Action) [4, p. 41].

The use of renewable energy sources in agriculture is also crucial – currently, their share in the sector is less than 5%. Strengthening local communities, establishing cooperatives, and promoting social entrepreneurship are also part of sustainable agricultural models. According to statistics, the number of agricultural cooperatives in Azerbaijan reached 218 by the end of 2023. However, this accounts for only 3% of all farms, which is relatively low. Increasing the role of women and youth in agriculture is equally important. Young farmers represent only 14% of the total, indicating weak engagement. A strategic approach aligned with SDGs requires expanding awareness programs, technical support, and affordable financing opportunities in rural areas. Additionally, agricultural education and vocational training programs need to be redesigned and aligned with SDG priorities [5, p. 11]. The successful implementation of all these models requires political will, scientific support, and financial resources. As a result, Azerbaijan's agricultural strategies must be updated not only for productivity but also for long-term sustainability and social welfare. In this context, sustainable agricultural models will serve as a roadmap for future development.

Innovations such as integrated pest management and crop diversification further contribute to reducing environmental impact. Collaboration between universities, research institutes, and farmers is essential to develop context-specific sustainable practices. Promoting value-added agricultural products can enhance rural incomes while encouraging environmentally friendly production. Policy incentives encouraging renewable energy installations on farms could accelerate the transition to green agriculture. Finally, fostering inclusive governance in agricultural decision-making can ensure that the needs of all stakeholders are met, leading to more equitable and sustainable outcomes. To further scale sustainable practices, investment in agroecological research must be prioritized. Adoption of digital agriculture technologies can optimize resource use and improve productivity. Strengthening local seed systems ensures availability of diverse and resilient crop varieties. Creating awareness about the environmental and health benefits of organic products may boost consumer demand. Integration of climate risk assessments into farming decisions will enhance adaptive capacities. Collaborative networks among farmers encourage knowledge exchange and joint problem-solving initiatives. [6, p. 15].

The study concludes that agricultural strategies are key tools for achieving the SDGs. Although some progress has been made in this area in Azerbaijan, statistics indicate serious gaps in achieving several targets. Land degradation, water scarcity, low levels of digitalization, and weak gender equality remain major challenges. However, the promotion of technological innovations, organic production, and social inclusivity are essential elements of the transition to sustainable agriculture. Ultimately, planning agricultural strategies in line with SDGs can ensure not only ecological balance but also social welfare and economic stability. For this, government policies, local

community engagement, academic integration, and international best practices are of paramount importance.

References

1. Aliyev M.M. Sustainable agricultural models and paths of innovative development // Agrarian Sciences. – 2020. – No. 2. – p. 25–33.
2. Hasanov Z.M. Socio-economic aspects of reforms in agriculture // Economics and Management. – 2019. – No. 4. – p. 12–21.
3. Mammadova L.T. Regional agricultural policy and sustainability issues // Azerbaijan Economy. – 2021. – No. 1. – p. 45–52.
4. Mammadov R.H. Green Logistics and Sustainable Transport Systems // Economic Forum. – 2022. – No. 3. – p. 41–48.
5. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development // UN Documents. – 2015. – No. A/RES/70/1. – p. 1–35.
6. FAO. Sustainable Agriculture for Biodiversity and Ecosystem Services // FAO Report. – 2022. – Issue 9. – p. 10–28.

GLOBAL TRENDS CONTEXT OF GREEN INVESTMENT STRATEGIES AND FINANCIAL SUSTAINABILITY

Yahyayeva Aynura Yusif q

Department of Accounting and Economics, Docent
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

This article analyzes global economic trends and the increasing role of green investments. The impact of green investment strategies on sustainable economic development and financial stability is emphasized. Statistical indicators on the expansion of green investments worldwide are presented, and their influence on investment behaviors and financial markets is assessed. Prospects for the joint development of financial sustainability and green investments are discussed. The steps taken by Azerbaijan in the green finance sector and the challenges ahead are outlined. The article justifies the importance of green investments and sustainable financial strategies for economic growth and social welfare in line with global trends.

Keywords: Green investments, sustainable development, financial sustainability, sustainable financial strategies, ESG criteria, green bonds, global economic trends, Azerbaijan's economic development, ecological investments, digitalization.

In recent years, principles of sustainability, environmental protection, and efficient resource use have risen to a priority position in the global economy. Global climate change, ecological security, and energy transition policies have increased the relevance of green investments. Policies adopted within the framework of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) have accelerated green transformation in the financial and economic sectors. The consequences of climate change and the increase in carbon emissions make the transition to green technologies inevitable. According to World Bank reports, the volume of investments in green projects in developed countries grows by an average of 10% annually. This reflects the financial sector's tendencies toward risk adaptation and stability. The application of green economy models also influences countries' trade and tax policies. In this context, green investments create significant results at both macroeconomic and microeconomic levels. Trends show that investment projects with minimal environmental impact gain more international support and financing opportunities. The concept of sustainable development and ESG (Environmental, Social, and Governance) indicators have become key factors directly influencing investors' decisions. These indicators play a decisive role in determining the sectors to which capital flows are directed. International rating agencies have also begun to assign higher ratings to green investment portfolios. This creates conditions for green projects to be more attractive in global capital markets [1, p. 18].

Large global investment funds worldwide—such as BlackRock, Vanguard, etc.—accept green directions as a priority. Global financial institutions expand the application of green standards in credit policies. Developed countries provide tax incentives and subsidies to green sectors, increasing the competitiveness of green investments. Developing countries implement special legislative initiatives to attract foreign investments to green sectors. Against this backdrop, green funds, eco-oriented bonds, and carbon markets are rapidly developing. Trends prove that green financing has become a mechanism that creates not only ecological but also economic value. At the same time, it is necessary to study international experience for the formulation and implementation of green financial strategies. Issues such as sustainable economic development, climate risk management, and energy security are closely linked. This linkage requires a comprehensive analysis of green investment decisions. Azerbaijan is also accelerating the transition to green financing in line with global challenges.

The improvement of the legislative framework and institutional reforms in this field are at the center of attention. Creating incentive mechanisms for green investments and expanding international cooperation are strategically important. Cooperation between the state and private sector can accelerate capital flows in the green sector. The expansion of green investment markets globally creates new opportunities for Azerbaijan as well. Utilizing these opportunities can strengthen the country's sustainable development strategy. The development of the green economy also contributes to job creation, the application of new technologies, and regional development. In this regard, proper planning of green investment strategies is essential. Research shows that supporting the green sector has a positive effect on financial stability in the long term. Against the backdrop of rapid urbanization and industrialization, green financial instruments are vital for efficient resource use. Green bonds, energy efficiency loans, and renewable energy funds are examples. For financial institutions, this new direction provides both risk diversification and reputational advantages [2, p. 24].

Sustainable investment models also combine long-term profitability and social responsibility aspects. All these processes show that green investments should be evaluated not only by economic indicators but also by social and ecological outcomes. Therefore, the education and awareness of green finance concepts carry great importance. The development of the green economy also increases the competitiveness of national economies. This can strengthen the role of countries like Azerbaijan in the global market. In conclusion, green investments respond to global trends and align with national development priorities. The effective implementation of these strategies is crucial for the country's economic security and international integration. Green financial infrastructure plays a fundamental role in this respect. The establishment of this infrastructure is possible only with the participation of the state, private sector, and society. In this context, it can be said that green investments are an effective set of tools that meet the economic and social demands of the contemporary period.

Green investments have recently become one of the main criteria for directing the economy towards ecological sustainability. Especially international agreements on reducing carbon emissions have increased interest in this field among the public and private sectors. In accordance with the green economy concept, capital directed to energy efficiency, renewable energy, and ecological infrastructure sectors is increasing. The United Nations' 2030 Sustainable Development Goals have facilitated the inclusion of green investments among global political priorities. According to the World Bank's 2023 report, investments in green technologies have approached 1.5 trillion USD. In the European Union countries, approximately 30% of total investments in 2022 were directed to green projects. This statistic shows that green investments have become an integral part of economic stability and welfare. Green fund markets in industrially developed countries such as the USA, China, and Germany are developing dynamically. The People's Republic of China is the largest issuer of green bonds globally. In 2021, the volume of China's green bond market exceeded 120 billion USD, accounting for more than 20% of the global green financial market. Similarly, Scandinavian countries like Norway and Sweden show high investment activity in green energy and technology sectors [3, p. 118].

Azerbaijan has also started establishing green funds in line with its green economy strategy. These funds are intended to finance alternative energy sources, environmental protection, and sustainable agricultural projects. Legal frameworks and ecological standards have been established

in various countries to regulate green investment mechanisms. These legal norms reduce investors' risks and facilitate financing projects that carry ecological responsibility. Overall, green investment activities serve to balance ecological outcomes with economic profit. At the same time, they are important for job creation and increasing social welfare. Against the backdrop of global climate change, the main issue attracting investors' attention is the formation of flexible and long-term strategies in this field. Experts state that green investments are important not only ecologically but also in terms of geopolitical stability. Investment profitability is increasing in areas such as sustainable energy systems, water resource management, and waste reduction. Financing scientific research in green technologies also carries strategic importance. International rating agencies and financial institutions consider social and ecological risks in their evaluations of green investments. This enables investors to make responsible decisions. Some countries have made green tax incentives and subsidy policies that have made the green investment environment more attractive. According to the World Economic Forum (WEF), investments directed to the green sector have increased the growth rate of GDP by 1.5%.

Financial sustainability today acts as a strategic priority of economic policies. This concept implies not only current financial stability but also the formation of mechanisms ensuring financial security for future generations. Sustainable financial strategies are closely related to green investment policies. Effective financing of green sectors is particularly important to maintain financial stability. In this regard, international financial institutions are working on green banking, green bonds, and responsible lending mechanisms. According to a joint study published by the IMF and World Bank in 2023, the total volume of green bond markets has exceeded 3.2 trillion USD. This figure means a 260% increase over the last five years. This growth is observed even faster in developing countries. For example, green bond issuances in India tripled during 2022–2023 compared to previous years. Important steps are also being taken in Azerbaijan towards forming green financial markets. The green finance concept prepared by the Central Bank foresees the development of the legal and institutional framework in this field. The application of risk-based approaches for financial sustainability has become current. Within this approach, financial institutions assess environmental risks when making credit and investment decisions.

At the same time, profitability and payback periods of capital directed to green projects must also be considered. For this purpose, financial risk modeling and stress testing are considered essential. In the banking sector, reporting based on ESG (Environmental, Social, Governance) criteria is rapidly expanding. Within these criteria, banks have begun to assess ecological responsibility in their loan portfolios. Investment funds and pension funds also tend to allocate more space to green assets in their portfolios. The use of digital technologies, especially blockchain and artificial intelligence, creates new opportunities for sustainable finance. These technologies strengthen transparency and monitoring capabilities. The application of green audit and reporting systems allows clearer demonstration of the ecological impact of financial flows. Climate risk-based insurance mechanisms are also among alternative ways to maintain financial stability. Strategically, financial sustainability must be aligned not only with economic growth but also with social justice and environmental protection [4, p. 168].

The UN's "Responsible Banking" principles are accepted as the global guiding framework in this field. Financial sustainability is also defined as a goal in Azerbaijan's "2022–2030 socio-economic development strategy." Ensuring budget sustainability, managing public debt, and considering ecological criteria in tax policy play important roles in this direction. It is necessary to establish national reporting systems according to sustainable financial indicators and criteria to maintain financial stability. This supports the state's fiscal policy in a green direction. Special financial instruments and guarantee funds should be created to direct local banks' credits to green projects. Support from international donor organizations is also important for promoting sustainable finance. Various green investment forums and financial summits are held in different countries for this purpose. In conclusion, sustainable financial strategies carry strategic importance not only ecologically and economically but also in terms of social stability and risk management [5, p. 54].

Today, the sustainable development of the global economy depends on the effective application of green investments and financial strategies. Green investments are vital not only ecologically but also for social and economic stability. World experience shows that the expansion of green investments is important for economic diversification, the application of new technologies, and ensuring energy security. The concept of financial sustainability is based on reducing investment risks, long-term profitability, and social responsibility principles. Important steps are being taken in Azerbaijan towards the development of green financial markets and the establishment of sustainable investment strategies. However, in the future, digitization of financial institutions, transparency, and strengthening of legal regulations must be among the main priorities. Overall, green investments and sustainable financial strategies can ensure the sustainable development of Azerbaijan's economy in line with global trends. This is crucial both for increasing national welfare and for international cooperation and competitiveness.

References

1. Aliyev M.M. Green investments and financial strategies in ensuring sustainable development // *Economy and Management*. – 2023. – No. 2. – p. 40–50.
2. Hasanov Z.M. The role of green investments and development trends in global financial markets // *Journal of International Economic Research*. – 2024. – No. 1. – p. 85–100.
3. Mammadova L.T. Financial sustainability and sustainable investment strategies: world experience and prospects in Azerbaijan // *Management of Economic Development*. – 2024. – No. 3. – p. 110–125.
4. Smith J., Brown L. Green investments and financial sustainability: global perspectives // *Journal of Sustainable Finance*. – 2023. – Vol. 12, No. 3. – p. 150–170.
5. Zhao Y. The role of ESG criteria in the development of green finance in emerging markets // *International Review of Environmental Economics*. – 2024. – Vol. 9, No. 1. – p. 45–62.

SPATIOTEMPORAL FEATURE FUSION FOR OBJECT DETECTION UNDER LIMITED INFORMATION CONDITIONS

Vugar Gasimov

PhD in Computer Science,
Department of Engineering Mathematics and Artificial Intelligence,
Azerbaijan Technical University,
Lecturer, Department of Informatics,
Baku State University

Abstract

Real-world object recognition faces challenges under low-quality data conditions. This paper proposes a hybrid method that combines spatial features with temporal cues such as optical flow, motion history images, and temporal gradients using early, late, and attention-based fusion strategies. Experiments demonstrate improved accuracy and stability in difficult visual scenarios. Ablation studies confirm the effectiveness of each component. The approach ensures a balanced performance in terms of detection accuracy and real-time efficiency under limited information conditions.

Keywords: Spatiotemporal approaches, Object detection, Feature fusion, Limited information conditions, Hybrid method

Аннотация

Распознавание объектов в реальных условиях сталкивается с трудностями при работе с низкосортными данными. В данной работе предлагается гибридный метод, который сочетает пространственные признаки с временными характеристиками, такими как оптический поток, изображения истории движения и временные градиенты, с использованием стратегий раннего, позднего и основанного на внимании слияния. Эксперименты демонстрируют повышение точности и стабильности в сложных визуальных сценариях. Исследования по исключению компонентов подтверждают эффективность каждого элемента. Подход обеспечивает сбалансированное соотношение между точностью обнаружения и эффективностью в реальном времени в условиях ограниченной информации.

Ключевые слова: пространственно-временные подходы, обнаружение объектов, слияние признаков, условия ограниченной информации, гибридный метод.

Аңдатпа

Нақты әлемдегі объектілерді тану төмен сапалы деректер жағдайында қиындықтарға тап болады. Бұл мақалада кеңістіктік белгілерді оптикалық ағын, қозғалыс тарихы бейнелері және уақытша градиенттер сияқты уақытша белгілермен ерте, кеш және назарға негізделген біріктіру стратегиялары арқылы үйлестіретін гибриді әдіс ұсынылады. Эксперименттер күрделі визуалды жағдайларда дәлдік пен тұрақтылықтың артқанын көрсетеді. Әрбір құрамдастың тиімділігін компоненттік талдаулар растайды. Ұсынылған тәсіл шектеулі ақпарат жағдайында анықтау дәлдігі мен нақты уақыттағы тиімділіктің теңгерімділігін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: кеңістіктік-уақыттық тәсілдер, объектіні анықтау, белгілерді біріктіру, шектеулі ақпарат жағдайлары, гибриді әдіс.

1. Introduction

Object recognition systems are widely used in surveillance, autonomous vehicles, and medical imaging, where both accuracy and robustness are essential in dynamic environments. Traditional methods typically rely on either spatial features such as color and texture or temporal dynamics between frames. However, both approaches face limitations under low-resolution, noisy, or occluded conditions.

A key challenge is detecting objects when visual cues are incomplete due to factors like poor lighting, motion blur, or partial visibility. Spatial models often fail in degraded visuals, while temporal methods struggle with static objects. To address this, the proposed hybrid framework integrates spatial and temporal features using CNNs, 3D-CNNs, and ConvLSTM. Temporal data is extracted through Optical Flow, Motion History Images, and Temporal Difference Mapping, and fusion strategies - early, late, and attention-based - combine these features effectively.

Attention mechanisms enhance focus on informative regions, improving detection under occlusion or noise. Tests on datasets like CDnet2014 and VisDrone show superior accuracy, stability, and real-time adaptability.

Models such as Two-Stream Networks, SlowFast, 3D CNNs, and ConvLSTM have shown strong results. Vision Transformers further improve performance by emphasizing key spatiotemporal areas. While spatiotemporal methods are computationally demanding, techniques like model simplification and lightweight architectures make real-time applications feasible in challenging visual environments.

2. Method

2.1. Extracted Spatiotemporal Features

The proposed hybrid approach enhances object recognition by integrating spatial and temporal features. It extracts the most informative spatiotemporal cues to model object behavior more reliably, applying suitable fusion strategies in later stages [17, p. 7].

In the feature extraction stage, various temporal analysis methods were assessed, and the most effective ones were combined to capture both visual appearance and motion over time:

1. Optical Flow:

Calculates pixel-wise motion vectors between frames, enabling accurate trajectory estimation and helping detect weakly visible or partially occluded objects. Among several methods, Dense Optical Flow was selected for its balance between robustness and real-time performance.

2. Motion History Images (MHI):

Visualizes motion intensity and direction over time in a single frame, modeling longer-term behavior. Though less computationally demanding than Optical Flow, it plays a complementary role.

3. Temporal Gradients:

Capture intensity changes between frames to detect sudden motion, aiding in identifying start/end positions or abrupt movements.

4. Auxiliary Spatial Features:

Context-aware frames stabilized via filtering and convolutional layers enhance shape, edge, and texture recognition, improving modeling when combined with temporal features.

Due to their varied nature, all features are normalized and scaled before fusion, forming a unified representation that strengthens detection accuracy and system stability under conditions like low resolution, poor lighting, noise, and camera movement.

2.2 Fusion Strategy

One of the main goals of the proposed approach is to build a stable and robust object detection system by leveraging the complementarity of spatial and temporal features. This is achieved by extracting different spatiotemporal features and integrating them through fusion strategies such as early fusion, late fusion, and attention-based fusion, applied individually or in combination depending on the scenario [1, p. 6455].

1. Early Fusion (Feature-level fusion):

Early fusion combines features like optical flow, temporal gradients, and RGB data at the model's input stage. This integration forms unified representations where spatial structure and motion dynamics are learned jointly. Prior to fusion, normalization, resizing, and channel alignment are performed to handle differences in feature distributions. This approach enhances the system's ability to detect weakly visible objects blended with the background.

2. Late Fusion (Decision-level integration):

Late fusion merges outputs from separately processed features, such as MHI and auxiliary spatial inputs, using methods like weighted averaging or maximum score selection. Each sub-model independently analyzes aspects of the object, making this strategy modular and tolerant to variations in feature quality. If one feature stream fails, others can maintain performance stability.

3. Attention-Based Fusion (Selective integration):

The attention mechanism dynamically focuses on informative regions across features. A multi-head attention module assigns specific heads to features like temporal gradients, optical flow, and spatial details, allowing the system to prioritize relevant cues. This is particularly useful in scenes with unstable motion, visual clutter, or camera shake.

Together, these fusion strategies enable adaptive and context-aware decision-making by combining the strengths of early, late, and attention-guided integration.

2.3. Enhancements for Limited Information Conditions

2.3.1. Data Related to Limited Image Quality: Low Resolution, Noise, Occlusion

In real-world applications, object recognition systems often face non-ideal conditions such as low resolution, noise, and partial occlusion, which degrade visual features and reduce accuracy. The proposed spatiotemporal method is designed to address these challenges.

Under low-resolution conditions, classical CNN-based models struggle due to blurred edges and loss of texture. The proposed system overcomes this by incorporating temporal data like optical flow and motion history, which track object motion and behavior, enabling detection even with weak visual input.

Noisy images distort object features and mislead CNNs. The system mitigates this by using temporal gradients and motion consistency, which remain stable across frames. The attention mechanism further minimizes noise impact by focusing on informative regions.

In cases of partial occlusion, traditional models fail to detect or localize objects accurately. The proposed system uses ConvLSTM and attention models to retain information from previous frames, allowing the model to recognize partially visible objects. The spatiotemporal attention mechanism enhances decision reliability by emphasizing clearly visible parts [6, p. 7799].

This approach integrates motion and behavior data with spatial cues, ensuring reliable recognition in degraded visual scenarios.

2.3.2. Data Augmentation Techniques

Limited and unstable visual conditions demand strong generalization from object recognition systems. In real-world scenarios, restricted and non-diverse data can cause overfitting, reducing performance on unseen scenes. To counter this, the proposed method uses advanced data augmentation strategies that simulate real-life visual challenges, enhancing adaptability [1, p. 6455].

Unlike basic transformations, the proposed approach includes targeted augmentation:

1. Artificial Low Resolution:

Training images are downsampled and upsampled to simulate resolution loss. This helps the model detect objects even when contours and details are missing.

2. Noise Injection (Gaussian, Salt-and-Pepper, Motion Blur):

Random noise simulates low-quality sensors. Gaussian noise aids intensity variation learning, salt-and-pepper targets local distortions, and motion blur trains the model for smeared object contours.

3. Random Occlusion and Masking:

Parts of objects are masked during training to mimic partial occlusion. This helps the model identify objects based on visible regions, especially important for attention-based modules.

4. Lighting and Color Transformations:

Changes in brightness, contrast, gamma, hue, and shadows simulate variable lighting, teaching the model to recognize objects under different illumination conditions.

5. Geometric Transformations:

Rotations, flips, and perspective shifts improve recognition from various angles and viewpoints.

6. Temporal Augmentation:

Temporal changes include reordering or skipping video frames to simulate motion inconsistency, allowing the model to generalize better under temporal variations [8, p. 262].

Through these augmentations, the system is trained to handle a wide range of visual inconsistencies, improving recognition accuracy across complex real-world conditions.

2.3.3. Transfer Learning and Pretraining Approaches

Deep learning models typically require large, annotated datasets, but in domains like surveillance and security, such datasets are often limited or costly to obtain [3, p. 6304]. To address this, the proposed spatiotemporal system uses transfer learning and pretraining to enhance adaptability and efficiency [10, p. 775].

Transfer learning allows models trained on large datasets to apply learned knowledge to new tasks. In the spatial component of the system, pretrained CNN architectures such as ResNet-50, VGG16, and EfficientNet (trained on ImageNet) are used as backbones [14, p. 244]. Only their final layers are fine-tuned for the target task, enabling the system to reuse learned features like contours and textures [2, p. 4493].

Temporal modeling components benefit even more from pretraining. Architectures such as C3D, I3D, SlowFast, and Two-Stream Networks are pretrained on video datasets like Kinetics-400, UCF101, and HMDB51. These datasets help the model learn motion dynamics and object behavior efficiently, requiring fewer training samples and achieving faster convergence [9, p. 8705].

Pretrained attention-based modules, including transformer-based spatiotemporal structures, enhance focus and decision quality by learning how to distribute attention across features [16, p. 3004]. These mechanisms help in handling occlusion, low contrast, and complex scenes [7, p. 366].

By integrating pretrained visual, temporal, and attention modules, the system achieves robustness and efficiency, especially under data-scarce and visually unstable conditions [5, p. 1752].

2.4. Application of the Hybrid Approach

The proposed object recognition system is built on a hybrid architecture that combines and complements spatiotemporal approaches to achieve greater adaptability and stability in real-world conditions.

The system operates as a multi-stage pipeline. In the first stage, spatiotemporal features are extracted from video frames using techniques like optical flow, motion history images, and temporal gradients. At the same time, auxiliary spatial modules extract shape, contour, and texture features. These are normalized and adjusted for size to form a unified representation [4, p. 1741].

In the fusion stage, dynamic and adaptive mechanisms guide the integration of features. Early fusion combines spatial and temporal data in the deeper network layers. For complex scenes, attention-based fusion is triggered to focus on stable, informative regions. Late fusion then aggregates outputs at the decision level, improving overall stability [8, p. 262].

Control logic plays a critical role. Based on factors like motion intensity, lighting, and resolution, the system selects optimal fusion strategies. For example, in low-quality visuals, temporal modules are prioritized; for occluded objects, attention mechanisms refine the focus [15, p. 2750].

Training involves transfer learning with pretrained CNN and 3D-CNN models, enabling accurate performance with limited data. In the final training stage, the model is fine-tuned to adapt to specific application domains [11, p. 6111].

To further enhance robustness, diverse data augmentation techniques are applied - noise injection, resolution downscaling, occlusion, lighting variations, and temporal distortions - ensuring the model performs well under various challenging scenarios.

3. Experiments and Performance Analysis

3.1. Experimental Setup

In order to evaluate the effectiveness of the proposed spatiotemporal object recognition method, experiments were conducted under conditions covering various visual and temporal scenarios. The main goal of these experiments is to analyze the system's ability to operate stably and accurately in both standard and limited information conditions.

The primary dataset used in the experiments is the UCF101 video action recognition dataset. This dataset consists of 13,320 short video clips covering various activity types and provides a broad foundation for modeling the spatial and temporal behavior of objects. 70% of the dataset was used for training and 30% for testing. Additionally, to simulate scenarios with poor visual quality, transformations such as low resolution, poor lighting, Gaussian noise, motion blur, and random occlusions were applied to the video frames.

The training and testing phases of the model were conducted using the PyTorch 2.0 framework on a system configured with Windows 11 Pro (64-bit), an NVIDIA GTX 1660 Ti GPU with 6GB VRAM, an Intel Core i5-10400 processor (2.9GHz, 6 cores, 12 threads), 32GB DDR4 RAM, and a 1TB NVMe SSD. During training, a batch size of 8 and a learning rate of 0.0001 were used, with the Adam optimizer ($\beta_1=0.9$, $\beta_2=0.999$). The loss functions employed were Cross-Entropy Loss for classification and an IoU-based loss for localization. Training was carried out over a maximum of 80 epochs, with early stopping activated if the validation loss remained unchanged for 6 consecutive epochs. The input to the model consisted of 16 consecutive frames, selected using a sliding window approach.

Spatiotemporal features were extracted during the preprocessing phase before the training started. Optical flow data were computed using the Farneback method and included in the model as a separate channel, while motion history images and temporal gradients were integrated as parallel streams. All extracted features were subjected to appropriate normalization and size adjustment processes, and subsequently fused using the attention-based fusion module [12, p. 771].

In the experiments, both the full model and versions with various components removed for ablation purposes were tested.

3.2. Evaluation Metrics

The performance of the proposed object detection system was evaluated using key metrics for both accuracy and speed. Detection quality was measured using Precision, Recall, and F1-score, while localization accuracy was assessed using IoU and mAP. To evaluate real-time applicability, the FPS metric was used, indicating the number of frames processed per second, which is especially important for applications such as surveillance, security, and transportation.

3.3. Comparison with Baseline Methods

The proposed spatiotemporal object detection method demonstrated superior performance compared to traditional spatial- and temporal-based models in terms of accuracy, localization, and real-time capability.

Comparisons were made using baseline models: spatial-only (YOLOv5, Faster R-CNN), temporal-only (C3D, I3D), and spatiotemporal (SlowFast, Two-Stream Networks), all trained and tested under identical conditions, including low-quality image scenarios [13, p. 450].

Spatial-only models performed well in clear conditions but lost accuracy in noisy or low-resolution frames. Temporal-only models handled motion better but struggled with static objects.

The proposed method, using multi-level spatiotemporal fusion and attention control, maintained high mAP, F1-score, and IoU even in challenging environments. It outperformed traditional models by 5–12% in low-quality settings and maintained acceptable FPS values, ensuring real-time usability.

These comparisons show that the proposed hybrid method offers more stable, accurate, and flexible object detection capabilities not only in artificial environments but also in real-world applications.

Table 1. Overall performance metrics of different methods (standard conditions, on the UCF101 dataset)

Model	mA P@0.5	F 1-score	IoU	FPS
YOLOv5	0.7 6	0.74	0.61	2
Faster R-CNN	0.8 1	0.77	0.68	1
C3D	0.7 9	0.76	0.64	8
I3D	0.8 4	0.78	0.69	4
Two-Stream Networks	0.8 6	0.80	0.71	6
SlowFast Networks	0.8 8	0.82	0.74	0
Proposed Method (ours)	0.9 3	0.87	0.79	4

Table 2. Performance of different methods under limited information conditions

Model	mA P@0.5	F 1-score	IoU
YOLOv5	0.6 2	0.59	0.48
Faster R-CNN	0.6 6	0.61	0.52
C3D	0.7 1	0.68	0.56
I3D	0.7 5	0.70	0.60
Two-Stream Networks	0.7 8	0.72	0.62
SlowFast Networks	0.8 0	0.74	0.66
Proposed Method (ours)	0.8 7	0.81	0.73

3.4. Ablation Study

Ablation experiments demonstrated the critical role of each component in the proposed spatiotemporal recognition method. Removing temporal features (optical flow and motion history images) caused the mAP to drop from 0.93 to 0.84 and the F1-score from 0.87 to 0.79, highlighting their importance. Disabling the attention-based fusion mechanism reduced mAP to 0.87, confirming its value in focusing on relevant regions under occlusion and noise. Among fusion strategies, early fusion worked for simpler cases, while late fusion improved flexibility. However, combining all three fusion types yielded the best stability. These results confirm that the method’s effectiveness relies on the combined synergy of all its components.

Table 3. Performance changes with the removal of individual components of the model

Test Number	Configuration (Active Components)	mA P@0.5	F 1-score	oU
1	Full model (Optical Flow + MHI + Attention + Hybrid Fusion)	0.93	0.87	0.79
2	- Attention module	0.87	0.82	.72
3	- Optical Flow + MHI (Only Spatial)	0.87	0.79	.68
4	- Hybrid fusion (Only Early Fusion)	0.87	0.83	.72
5	- Hybrid fusion (Only Late Fusion)	0.87	0.84	.73
6	- Attention + Hybrid fusion	0.87	0.78	.66

Test 1: Results of the full system — highest performance achieved.

Test 2: When the attention module was removed, a 6% drop in mAP was observed.

Test 3: Without temporal features, the system relied solely on spatial information, resulting in significant performance degradation.

Tests 4 and 5: Using only early or only late fusion instead of the hybrid approach produced good results, but not optimal.

Test 6: Without both attention and hybrid fusion, performance dropped to the lowest level.

This table provides both mathematical and empirical justification for the complexity and multi-stage structure of the proposed architecture.

3.5. Robustness in Limited Information Conditions

Object recognition systems often face challenges like low resolution, poor lighting, noise, occlusion, and camera motion, which reduce feature clarity and localization accuracy. The proposed method is designed to remain accurate and stable under such conditions.

Its robustness was validated on test videos altered with blur, noise, low brightness, and occlusion, where it outperformed baseline models in mAP, F1-score, and IoU.

While spatial- or temporal-only models showed reduced performance, the spatiotemporal method sustained accuracy using motion cues and attention to focus on informative regions. Data augmentation and transfer learning further improved adaptability across varied visual environments..

4. Discussion and results

The experimental results of the proposed spatiotemporal object detection approach demonstrate notable improvements in both accuracy and robustness over traditional spatial-only and temporal-only models. The hybrid model achieved the highest mAP (0.93), F1-score (0.87), and IoU (0.79) on the UCF101 dataset, confirming the value of combining multiple spatiotemporal features with advanced fusion strategies in complex visual environments.

A key finding is the model’s stability under limited information conditions. Even in low resolution, noisy, and partially occluded scenarios, it maintained a mAP of 0.87 and F1-score of 0.81, outperforming baseline methods. Motion-based representations like optical flow and temporal gradients helped compensate for spatial detail loss.

The attention-based fusion module played a critical role by improving detection reliability. Its removal led to a performance drop in ablation studies, showing its effectiveness in focusing on informative regions while suppressing irrelevant data. This is crucial in real-world conditions with cluttered or occluded scenes.

Comparative analysis with models such as YOLOv5, Faster R-CNN, I3D, and SlowFast Networks validated the proposed method’s superiority. While spatial models performed well in high-quality frames and temporal ones excelled in motion tracking, neither managed consistent

performance across varying conditions. In contrast, the proposed approach adapted effectively to both static and dynamic scenes.

Data augmentation and transfer learning significantly enhanced generalization. Exposure to synthetic visual challenges during training enabled better handling of unstable inputs, while pretrained models ensured strong performance with limited annotations.

In summary, the hybrid spatiotemporal method unifies spatial analysis, temporal modeling, and attention mechanisms into a robust, accurate, and scalable object recognition system well-suited for real-world applications like surveillance, autonomous systems, and intelligent video analysis..

5. Conclusion

In this study, a novel spatiotemporal object recognition method based on the combined use of spatial and temporal information is presented. The proposed approach addresses the limitations of traditional models that rely solely on spatial or temporal features, using a hybrid architecture that integrates complex visual and behavioral data. The combination of temporal representations such as optical flow, motion history images, and temporal gradients with attention-based fusion strategies enables deeper, more contextual analysis of object shape and trajectory.

Experiments show that the proposed method yields more stable and accurate results in both high-quality and low-resolution, noisy visual scenarios. The system outperforms several state-of-the-art methods in terms of mAP, F1-score, and IoU. Ablation analyses highlight the contribution of core components, especially the attention module and multi-level fusion strategies.

Techniques such as data augmentation and transfer learning further enhance the system's generalization and enable adaptive performance under limited data. This approach provides a practical, reliable solution for real-world object recognition in surveillance, monitoring, and security systems.

References:

1. D. Tran, H. Wang, L. Torresani, J. Ray, Y. LeCun, and M. Paluri. A Closer Look at Spatiotemporal Convolutions for Action Recognition. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), 2018. – pp. 6450–6459. doi: 10.1109/CVPR.2018.00675.
2. D. Tran, L. Bourdev, R. Fergus, L. Torresani, and M. Paluri. Learning Spatiotemporal Features with 3D Convolutional Networks. – Proc. IEEE Int. Conf. Comput. Vis. (ICCV), 2015. – pp. 4489–4497.
3. J. Carreira and A. Zisserman. Quo Vadis, Action Recognition? A New Model and the Kinetics Dataset. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), 2017. – pp. 6299–6308. doi: 10.1109/CVPR.2017.502.
4. C. Feichtenhofer, H. Fan, J. Malik, and K. He. SlowFast Networks for Video Recognition. – Proc. IEEE Int. Conf. Comput. Vis. (ICCV), 2019. – pp. 6202–6211. doi: 10.1109/ICCV.2019.00630.
5. S. Hochreiter and J. Schmidhuber. Long Short-Term Memory. – Neural Comput., vol. 9, no. 8, 1997. – pp. 1735–1780. doi: 10.1162/neco.1997.9.8.1735.
6. X. Wang, R. Girshick, A. Gupta, and K. He. Non-Local Neural Networks. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), 2018. – pp. 7794–7803. doi: 10.1109/CVPR.2018.00813.
7. G. Farnebäck. Two-Frame Motion Estimation Based on Polynomial Expansion. – Proc. Scand. Conf. Image Anal., 2003. – pp. 363–370.
8. A. F. Bobick and J. W. Davis. The Recognition of Human Movement Using Temporal Templates. – IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intell., vol. 23, no. 3, 2001. – pp. 257–267. doi: 10.1109/34.910878.
9. B. Zoph, V. Vasudevan, J. Shlens, and Q. V. Le. Learning Transferable Architectures for Scalable Image Recognition. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), 2018. – pp. 8697–8710. doi: 10.1109/CVPR.2018.00907.

10. K. He, X. Zhang, S. Ren, and J. Sun. Deep Residual Learning for Image Recognition. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), 2016. – pp. 770–778. doi: 10.1109/CVPR.2016.90.
11. M. Tan and Q. V. Le. EfficientNet: Rethinking Model Scaling for Convolutional Neural Networks. – Proc. Int. Conf. Mach. Learn. (ICML), 2019. – pp. 6105–6114.
12. V. Escorcia, F. C. Heilbron, J. C. Niebles, and B. Ghanem. DAPs: Deep Action Proposals for Action Understanding. – Proc. Eur. Conf. Comput. Vis. (ECCV), 2016. – pp. 768–784.
13. L. Zhang, L. Lin, X. Liang, and K. He. Is Faster R-CNN Doing Well for Pedestrian Detection? – Proc. Eur. Conf. Comput. Vis. (ECCV), 2018. – pp. 443–457.
14. O. Russakovsky et al. ImageNet Large Scale Visual Recognition Challenge. – Int. J. Comput. Vis., vol. 115, no. 3, 2015. – pp. 211–252.
15. L. Wang et al. Temporal Segment Networks for Action Recognition in Videos. – IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intell., vol. 41, no. 11, 2016. – pp. 2740–2755.
16. T.-Y. Lin et al. Focal Loss for Dense Object Detection. – Proc. IEEE Int. Conf. Comput. Vis. (ICCV), 2017. – pp. 2999–3007. doi: 10.1109/ICCV.2017.324.
17. C. Szegedy et al. Going Deeper with Convolutions. – Proc. IEEE Conf. Comput. Vis. Pattern Recognit. (CVPR), Boston, MA, USA, 2015. – pp. 1–9. doi: 10.1109/CVPR.2015.7298594.

THE ROLE OF SUSTAINABLE FINANCIAL STRATEGIES IN FINANCIAL RISK MANAGEMENT

Mammadova Shelale Rahim

Department of Accounting and Economics, Senior Lecturer
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

The management of financial risks is one of the key issues in ensuring the resilience of enterprises and states in the modern economic environment. This article provides an in-depth analysis of the classification of financial risks, their effects, and management mechanisms. The role of sustainable financial strategies in ensuring financial stability and effectively managing risks within enterprises is emphasized. The implementation of sustainable financial strategies in the context of Azerbaijan, state-level initiatives, and emerging challenges are thoroughly examined. Based on statistical indicators, the article presents the effectiveness and prospects of applying sustainable financial strategies. The study highlights current trends and development opportunities in financial risk management across various sectors of the economy.

Keywords: financial risks, sustainable financial strategies, risk management, financial stability, liquidity risk, capital diversification, stress tests, ESG principles, Azerbaijan economy, financial planning

Financial risks are among the main threats faced by enterprises and states within the modern system of economic relations. These risks manifest in various forms such as financial flow volatility, currency fluctuations, interest rate changes, and credit and liquidity risks. According to the 2023 report by the International Monetary Fund (IMF), unmanaged financial risks have resulted in global losses equivalent to 3.5% of world GDP. Based on their classification, financial risks are generally divided into systematic and unsystematic risks. Systematic risks relate to overall changes in financial markets, while unsystematic risks arise within a specific enterprise or sector. Currency risks are particularly significant for companies engaged in international trade. These risks are also clearly observed in the Azerbaijani economy. For instance, many enterprises incurred substantial losses as a result of the 2015 devaluation [3, p. 41].

According to the World Bank, 45% of financial risks in developing countries are related to currency and liquidity risks. Risks associated with interest rate fluctuations also significantly impact enterprise profitability. Managing these risks is crucial, especially for credit-financed companies. Liquidity risk refers to the inability of an enterprise to meet short-term obligations. As uncertainty increases in financial markets, the severity of these risks also escalates. During the pandemic, many enterprises faced liquidity crises, which in turn triggered a chain reaction of other risks. Globally, in

2021, 60% of enterprises were affected by at least one type of financial risk [2, p. 45]. Credit risk is also a crucial factor, often arising from the failure of borrowers to meet their obligations. Ineffective financial risk management can lead to widespread bankruptcies. Therefore, adopting a sound strategic approach is essential. Modern analytical tools are needed for the assessment and forecasting of risks. These tools include methods such as Value at Risk (VaR), stress tests, and scenario analysis [1, p. 30]. Managing risks is not solely the responsibility of the finance department but involves the entire organization. Governments must also develop policies at the macroeconomic level to mitigate these risks.

In 2024, the Central Bank of Azerbaijan adopted new macroprudential approaches, marking a significant step in this direction. Additionally, the role of non-bank financial institutions in risk management is growing. Modern financial systems have complex and interdependent structures, meaning risks in one area can spill over into others. Failure to manage financial risks undermines investor confidence and reduces capital inflows. Conversely, effective risk management stabilizes the investment environment. A robust legal and institutional framework is also essential to ensure financial resilience. According to international credit rating agencies, countries with effective risk management demonstrate financial stability indicators that are 20–30% higher. Azerbaijan has also undertaken several reforms in this area. The “Financial Stability Strategy” adopted in 2022 is one of the key foundational documents [6, p. 34]. These factors underscore the necessity of a comprehensive analysis of financial risks and the adoption of modern approaches to their management.

Sustainable financial strategies are a set of systematic measures aimed at ensuring long-term financial stability of an enterprise. These strategies are one of the main tools for forecasting, minimizing, and managing financial risks. The primary goal of a sustainable strategy is to build a resilient and flexible financial structure. In the current environment, this approach is relevant both at the micro and macro levels. According to a 2023 survey conducted by Deloitte, 78% of large companies have already transitioned to sustainable financial planning, highlighting the practical relevance of these strategies. Sustainable financial strategies encompass four key directions: risk forecasting, capital optimization, effective expense management, and diversification of financial flows. Each of these areas independently contributes to strengthening financial resilience. Capital diversification enables enterprises to hedge against shared risks, particularly in foreign currency transactions.

In international practice, enterprises have succeeded in reducing costs by 15–20% through financial planning and expense control strategies. In Azerbaijan, this indicator stands at approximately 8–10%, suggesting significant potential for further development. Sustainable financial management enables companies to respond more flexibly to market changes. For example, enterprises that implemented sustainable strategies during the pandemic experienced 35% less financial damage. This approach integrates risk management with financial planning and prioritizes long-term financial goals. Creating liquidity reserves is among the tools applied for this purpose. Financial buffers help ensure enterprise continuity during crises. Stress-test models, which are integral to financial strategies, are used to assess preparedness for risk scenarios and support strategic decision-making. Furthermore, integrating ESG (environmental, social, and corporate governance) principles into financial strategies enhances resilience.

In the modern world, financial resilience is not solely profit-based but is also measured by social and environmental indicators. Central banks and regulatory authorities impose resilience requirements on financial institutions. From 2024, the European Union has implemented a “Green Risk Assessment” mechanism for banks, aimed at evaluating financial systems' resilience to environmental risks [4, p. 49]. Azerbaijan's Central Bank is also developing a financial resilience framework that includes stress tests, credit portfolio risks, and liquidity management as its core components. For enterprises, long-term investment planning is an integral part of sustainable strategies. In recent years, implementing sustainable financial strategies has become one of the main directions of economic policy in Azerbaijan. The role of these strategies is especially emphasized in the country's economic development concepts and the activities of the Financial Stability Council. The “Financial Sustainability Concept” prepared by the Ministry of Finance in 2022 highlighted the

importance of transitioning to risk-based management [6, p. 41]. Within this concept, sustainable budget and financial models are recommended for government agencies and large enterprises. Strategic roadmaps aimed at developing the non-oil sector and diversifying the economy also emphasize sustainable financial systems.

According to the Ministry of Economy, 41% of large enterprises operating in the non-oil sector had already adopted internal strategies for financial resilience by 2023. This figure represents a 17% increase compared to the previous year, reflecting growing demand for financial stability. Enterprises in the industrial, construction, and transport sectors have particularly prioritized risk management and liquidity planning. One of the main challenges in implementing sustainable financial strategies in Azerbaijan is financial literacy and limited use of analytical tools. Awareness in this area remains relatively low among small and medium-sized enterprises. A 2021 survey revealed that only 24% of micro and small business owners engaged in long-term financial planning, and just 18% had written strategies for managing financial risks [4, p. 51]. This indicates significant gaps at the practical level. To address these gaps, the government has introduced several incentive mechanisms. The Small and Medium Business Development Fund organizes financial management training and certification programs. In 2023, more than 1,300 entrepreneurs participated in such training.

Furthermore, the Central Bank has issued new guidelines for banks to assess financial stability risks. The resilience of commercial banks' credit portfolios is evaluated through stress tests. The integration of ESG requirements in financial institutions is also gaining importance. Six of the ten largest banks operating in Azerbaijan have already developed ESG reporting plans [5, p. 90], indicating that resilience involves not only economic but also social and environmental components. State enterprises are gradually transitioning to strategy-based financial planning. Large institutions such as SOCAR, Azerenergy, and Azersu have established dedicated departments for sustainable financial management. These organizations implement financial strategies that comply with both domestic and international reporting standards [3, p. 45]. Incentives are also being planned for the local private sector. For example, starting in 2024, enterprises with certified financial resilience systems will be eligible for tax incentives, which is expected to further increase interest among entrepreneurs. Additionally, specialized courses on sustainable finance are being introduced at higher education institutions.

Experience shows that demand for specialists with such knowledge is rapidly increasing in the market. Azerbaijan's collaboration with international partners also expands opportunities in this area. Projects on financial stability and risk management are being implemented in cooperation with the World Bank and the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). The "Sustainable Development Finance Platform for Azerbaijan" covering the period 2022–2025 is a significant step in this direction. Within the platform, more than 50 enterprises are expected to receive technical and methodological support [7, p. 70]. Such initiatives contribute significantly to the development of financial culture in the country. However, existing problems still remain. Legal uncertainties, inconsistent reporting, and weak regulatory frameworks hinder the effective implementation of financial strategies. Therefore, modernizing legislation and aligning it with international standards is essential. At the same time, the adoption of IT-based systems by enterprises should be expanded. ERP, Big Data, and AI-based financial models enable more accurate strategic decision-making. Thus, the implementation of sustainable financial strategies in Azerbaijan is expanding, and a more systematic approach is expected in the near future.

References

1. Aliyev A.M. Principles for the Formation of Sustainable Financial Strategies // Economics and Business. — 2022. — №3. — pp. 28–35.
2. Gasimova L.F. Financial Stability and Risk Management: Local and Global Challenges // Finance and Accounting. — 2021. — №1. — pp. 41–47.
3. Huseynov R.H. The Role of Strategies in Corporate Risk Management // Azerbaijan Economic Forum. — 2020. — №4. — pp. 53–60.

4. Mammadov N.A. Ways to Improve the Accounting System in Azerbaijan // Tax Journal. — 2022. — №2. — pp. 45–52.
5. Tagiyeva N.S. ESG-Based Financial Planning and Sustainability Indicators // Scientific Publications on Economics and Law. — 2023. — №2. — pp. 88–94.
6. Central Bank. Annual Report on Financial Stability in the Republic of Azerbaijan // Central Bank Publishing. — 2023. — №1. — pp. 5–42.
7. Huseynli E.A. Modeling Financial Risks in the Digital Environment // Digital Economy and Finance. — 2022. — №3. — pp. 66–73.

INNOVATION-CENTERED APPROACHES IN ENSURING GREEN ECONOMIC DEVELOPMENT

Mammadova Saida Rahim q.

Department of Business Administration, Senior Lecturer
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

The article analyzes comprehensively the role of innovation-centered approaches in ensuring green economic development. The research results reveal that technological, organizational, and social innovations enable the synthesis of environmental sustainability and economic efficiency. Green technologies applied in various fields contribute to more rational resource use and environmental protection. Digital technologies, especially artificial intelligence and blockchain systems, play an important role in optimizing green management. At the same time, social innovations strengthen public participation and green culture. Consequently, innovation-based approaches have strategic importance in building a green economy, and coordinated activity in this direction is necessary.

Keywords: Green economy, innovation, digital technologies, social innovations, sustainable development, environmental protection, green transformation.

The green economy is an economic model aimed at ensuring economic growth based on environmental protection and social welfare enhancement. This model is based on principles such as efficient resource use, energy efficiency, and reduction of carbon emissions. The green economy also takes into account inclusiveness and social justice criteria. Innovation in this context enables the creation of new products and services responsive to changing demands. Environmentally compatible technological solutions are one of the main pillars of the green economy. Clean energy, smart city technologies, and the circular economy model are important elements of innovative approaches. Innovations play an irreplaceable role in the formation of sustainable production and consumption models. Development based on science, technology, and research ensures the sustainability of the green economy. The application of ecological technologies also provides long-term economic benefits. For example, systems based on solar and wind energy significantly reduce operational costs during their service life. Technological advances in the renewable energy sector increase its economic attractiveness. Innovations create new market opportunities and contribute to employment growth. This, in turn, serves to raise socio-economic welfare. While in traditional economic models, technology was mainly associated with productivity growth, in the green economy this approach is combined with environmental protection. Green technologies also strengthen the reputation of businesses. Modern consumers prefer ecologically responsible companies, which leads to increased competitiveness [1, s. 12].

Stimulating innovations within the framework of the green economy should be a priority area in state policy. Research and development activities can create a substantial turnaround in this field. Eco-design, which produces environmentally friendly products, is increasingly widely applied. This serves to reduce waste and ensure resource circulation. Innovation is also important in terms of ecological education and promotion of behavior change. Behavior models necessary for the green economy are formed through new technological platforms. Digital technologies play an important role as a tool in this field. For example, “smart energy grids” optimize resource use. Satellite and

sensor technologies are widely used for environmental monitoring. Through these technologies, environmental impact assessment is carried out more accurately. At the same time, artificial intelligence and big data analysis increase the effectiveness of innovations.

The role of innovations in promoting the green economy has a systemic nature. That is, technological changes are applied not only in production but also across all sectors from logistics to services. This necessitates the transformation of the economic system as a whole. New technological approaches are vital for increasing resilience against the impacts of climate change. Water resources management and efficiency in agriculture come to the forefront in this context. The application of water-saving technologies in the agricultural sector not only increases productivity but also reduces resource waste. Green technologies also play an important role in the urbanization process. Smart city concepts optimize energy use in urban areas [2, s. 25]. Green infrastructures reduce environmental impact and increase social welfare. Energy-efficient technologies reduce the operating costs of buildings. These technologies cover a wide spectrum from innovative insulation materials to automated heating systems.

Innovation also leads to the creation of new jobs. Employment opportunities increase in environment-related fields. For example, demand for technical specialists in renewable energy is growing rapidly. This causes structural changes in the labor market. Thanks to innovative approaches, the green economy turns into a competitive alternative. In some countries, export potential for green technologies has already formed. This creates new sources of income for national economies. At the same time, green innovations increase investment attractiveness. Rapidly growing green financial instruments—green bonds and investment funds—strengthen capital flows to this field. Through innovations, environmental risks are managed more effectively. Ecological criteria are taken into account in risk-based management models. For successful construction of a green economy, these criteria must be included in the regulatory framework. The state should encourage innovations through regulatory frameworks. Simultaneously, studying and adapting international experience is necessary. Effective responses to global challenges are only possible through an innovation-centered green economic model [3, s. 8].

Innovation-oriented policies implemented by states to develop the green economy have particular importance. These policies are formed both at the national level and within the framework of international cooperation. Creating targeted incentive mechanisms to support green innovations is essential. These incentives include tax benefits, investment subsidies, and technology transfer programs. At the same time, the establishment of incubation centers to develop green startups serves the promotion of innovation. Public-private partnerships are an effective mechanism for bringing competitive green technologies to market. For example, state support plays an important role in commercializing energy efficiency technologies. Innovation should be determined as a priority area in state strategies related to the green economy. Some countries have taken serious steps by adopting a “green research agenda.” Azerbaijan also needs state programs and national action plans in this direction.

An innovation-oriented green economic development strategy requires a long-term vision. The goal here is not only the application of technologies but also their integration into society and the economy. Education and awareness-raising have strategic importance in the green transition process. Creating innovation culture requires establishing green economy specialties in higher education institutions. This will also serve to train a new generation of researchers and specialists. The establishment of technology parks and innovation clusters is beneficial for the localization of the green economy. These structures create a bridge between regional economic development and ecological sustainability. The smart specialization approach reveals the innovative potential of regions. The green specialization of regions can be optimized according to their natural and economic resources. For example, innovation projects related to solar energy can be encouraged in regions with solar energy potential [4, s. 31].

Building national innovation systems in the field of the green economy is vital. Such systems form effective connections between science, industry, and the state. This triple helix model accelerates the application of green technologies. At the same time, the formation of innovation

markets is also an important issue. States' creation of a regulatory environment for green technologies increases investor confidence. Improving the legal environment related to innovation, protecting patent rights, and rules for technology transfer are the main mechanisms in this field. Support programs for green technologies by international financial institutions have strategic importance. Technical and financial assistance from organizations such as the World Bank and UNDP open opportunities for countries in this direction. Especially developing countries can realize their green innovation potential by utilizing these resources. International agreements on combating climate change also influence innovation policy [5, s. 83]. The carbon reduction commitments imposed on countries within the framework of the Paris Agreement condition the development of green technologies. In this context, national adaptation plans adopted for climate change determine innovation priorities.

Technological innovations within the green economy change the competitive environment. This is especially evident in industry and energy sectors. Traditional technologies' market dominance is replaced by new, more environmentally efficient technologies. In this transformation process, the concept of "green supply chain" comes to the fore. Companies should consider not only production but also the ecological responsibility throughout the product life cycle. All these changes require systematic management and strategic approaches. Creating effective monitoring and evaluation systems related to green innovations is essential. Indicators should be defined to measure results, and regular reporting should be ensured. Evidence-based policies for economic decision-makers increase innovation efficiency. Decisions on the commercialization of technologies can be made based on Technology Readiness Level (TRL). Additionally, the socio-economic impact of green innovations should be assessed. This impact can be measured by employment, welfare, gender equality, and regional development criteria.

Human capital is a decisive factor in the development of the green economy. Training programs, vocational training, and requalification of personnel are leading directions in this context. Strategically, these approaches also ensure economic inclusiveness and sustainability. In the modern economic model, green innovations create a balance between economic growth and environmental protection. Maintaining this balance is the main condition for long-term sustainable development. Joint efforts of the state, private sector, and civil society can yield results in this direction. In conclusion, innovation policies promoting the green economy mean not only technological but also managerial and behavioral transformation [6, s. 85].

The rapid development of the green economy enters a new stage under the influence of digital technologies and social innovations. The digitalization process allows more efficient resource use, strengthens ecological control, and enables data-driven decision-making. The application of digital technologies covers a wide range of sectors, from the energy sector to industry, transportation, agriculture, and waste management. For example, energy distribution is carried out more optimally and sustainably through smart grids. These systems analyze energy demand in real-time, reducing carbon emissions. Smart city technologies facilitate the application of green approaches in urban resource management. Through these technologies, transportation management, waste collection, and water supply systems in cities become more efficient. Digital twins enable the modeling of industrial and infrastructure facilities and create new opportunities for testing green technologies. Artificial intelligence and big data analysis play a decisive role in forecasting ecological changes and sustainable management. Blockchain technology provides transparency and traceability in areas such as green financing and carbon trading. At the same time, public monitoring of the environmental situation is strengthened through digital platforms. Citizen participation increases, and the "open data" approach contributes to green management.

In this context, social innovations also occupy an important place in green economic development. Social innovations cause the spread of ecological responsibility and sustainability concepts in society in accordance with changing demands. Alternative production and consumption models—for example, sharing economy and circular economy—integrate green approaches into society. These models prevent resource waste and also promote social inclusiveness. Social enterprises and non-governmental organizations play an active role in ecological education, green technology application,

and increasing public participation. At the same time, digital platforms accelerate the spread of social initiatives. Online awareness campaigns and digital ecological communities lead to positive behavior change in this field. The wide dissemination of green economy topics in social media influences public opinion formation. Innovation alliances created between the public and private sectors facilitate the spread of social innovations. Platforms such as “living labs” and “innovation hubs” ensure the integration of social and technological innovations. These centers bring together various stakeholders—citizens, researchers, businesses, and the state—and increase the effectiveness of green solutions. Digital technologies also play a significant role in monitoring green investments and evaluating their efficiency. Digital systems for collecting and analyzing ESG indicators are expanding. Digital innovations applied in green banking and fintech facilitate the direction of capital to sustainable projects. Blockchain-based green bonds and tokenized carbon credits stand out as new financing tools. Innovative financial instruments encourage green transformation of small and medium-sized enterprises. The development of green ideas in the startup ecosystem and the use of digital technologies create synergy.

Additionally, the application of artificial intelligence in agriculture enables the optimization of land use and reduction of pesticide use. Smart agriculture combines ecological sustainability with agricultural efficiency. These approaches also play an important role in combating climate change [7, s. 25]. Digital technologies are useful for modeling climate risks and planning adaptation strategies. Sensor-based management systems are used for sustainable management of water, energy, and land resources. Overall, digital technologies and social innovations play a key driving role in structuring the green economy. These factors not only represent technological innovation but also promote behavioral, social, and cultural changes. Acceptance of green technologies by society is a fundamental condition for their successful implementation. For this, public awareness, participation, and transparency must be ensured. Digital participation opportunities and social innovations create conditions for the more inclusive and effective development of the green economy. State policies should create frameworks that combine these technological and social changes. Otherwise, green economic transition may lead to inequalities and social fragmentation. Green transformation strategies based on the principle of social justice can produce effective results both environmentally and economically.

As demonstrated in the article, innovation-oriented approaches act as the main driving force in shaping the green economy. Technological, organizational, and social innovations enable the creation of balance between environmental protection and economic growth. In accordance with sustainable development goals, green transformation should be accompanied not only by the application of ecological technologies but also by changes in management models. In this regard, state policy, private sector initiative, and active participation of civil society play an important role. Secondly, digital technologies become a strategic tool for effectively building the green economy. Smart technologies, artificial intelligence, blockchain, and big data create more transparent, accountable, and effective management mechanisms. Thirdly, social innovations serve the integration of green values into society and contribute to inclusiveness and social justice in this process. The research results show that the success of the green economic model depends on complex, innovative, and multifaceted approaches. Therefore, not only technology but also institutional and behavioral changes are of crucial importance in ensuring green economic development. In the future, systematic policy approaches and academic research in this direction should be further expanded.

References

1. Qasimov M.A. Directions and problems of green economy development // *Economy and Management*. – Baku: 2022. – №2. – pp. 45–56.
2. Aliyeva S.H. Digital technologies and sustainable economic development // *Azerbaijan Scientific Journal*. – 2023. – №1. – pp. 34–41.
3. United Nations Environment Programme. *Green Economy and Trade – Trends, Challenges and Opportunities*. – Nairobi: UNEP, 2019. – p. 112.
4. OECD. *Innovation for Green Growth*. – Paris: OECD Publishing, 2021. – p. 98.

5. Schmidheiny S. Changing Course: A Global Business Perspective on Development and the Environment. – Cambridge: MIT Press, 2020. – p. 240.
6. Rifkin J. The Green New Deal. – New York: St. Martin's Press, 2019. – p. 304.
7. Aliyev R.F. Ecological policy and innovation strategies // Social and Economic Research. – Baku: 2021. – №3. – pp. 21–31.

ANALYSIS OF THE UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE CONTEXT OF NATIONAL PRIORITIES

Zulfiyya Gasimova

Department of Business Administration, Senior Lecturer
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

This article analyzes the global significance of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) and the implementation process of these goals in the context of Azerbaijan's national priorities. The main focus is placed on the alignment of the 2030 Agenda with national policy, government programs, achieved outcomes, and ongoing challenges. Through the use of statistical data and both international and national reports, an analytical approach is applied to evaluate Azerbaijan's integration with and execution mechanisms for the SDGs. Based on scientific findings, recommendations are proposed to accelerate sustainable development.

Keywords: UN, Sustainable Development Goals, Azerbaijan, 2030 Agenda, national priorities, sustainable development, statistics, strategy, state programs, implementation mechanisms.

Azerbaijan joined the "2030 Agenda for Sustainable Development" adopted by the United Nations in 2015 and subsequently began formulating national strategies aligned with this global agenda. In 2016, the country officially declared its commitment to the SDGs, and in 2017, submitted its first Voluntary National Review (VNR) to the UN [5, p. 12]. In this report, Azerbaijan identified 16 out of the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) as nationally significant. In 2021, the government adopted the strategic document "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development," which outlined five key strategic directions aligned with the SDGs. These priorities encompass sustainable and inclusive economic growth, competitive human capital, a welfare society, green energy, and strong public governance. The National Priorities document is not merely conceptual; it also presents measurable targets and specific action areas. According to data as of the end of 2022, Azerbaijan's real GDP growth in the non-oil sector reached 4.2%, reflecting progress toward SDG 8 (Decent Work and Economic Growth). The government supported the establishment of nearly 40 industrial zones and agro-parks across various regions to stimulate economic growth. Approximately 300,000 micro, small, and medium-sized enterprises (MSMEs) benefited from state programs. The development of human capital also remains one of the main directions of the National Priorities.

In 2023, the state budget allocation for education amounted to 4.7 billion AZN, representing approximately 15% of the total budget. Additionally, the number of students admitted to higher education institutions reached 45,000 in 2022. The coverage rate of preschool education increased from 17% in 2015 to 35% in 2023. These figures demonstrate significant progress toward SDG 4 (Quality Education). Azerbaijan has also made noticeable advancements in gender equality. In 2023, women's participation in the labor market reached 49.1%. The number of female entrepreneurs more than doubled compared to the early 2010s, surpassing 160,000. Moreover, the State Committee for Family, Women and Children Affairs established 12 regional centers and 2 shelters to combat gender-based violence. In 2022, approximately 10 billion AZN was allocated to social programs aimed at forming a welfare society. The total number of pension and social allowance recipients exceeded 1.9 million people. Simultaneously, targeted social assistance was provided to 600,000 low-income families. These programs are directly linked to SDG 1 (No Poverty) and SDG 10 (Reduced Inequalities). Reforms in environmental protection and the green economy are also ongoing. In 2023,

8.9% of the country's total energy production came from renewable sources [2, p. 15]. The goal is to increase this figure to 30% by 2030. The declaration of Karabakh and East Zangazur as green energy zones aligns with this objective. In 2022, the "Green School" initiative was launched in general education institutions to raise ecological awareness.

Transparency and digitalization are key priorities in public governance. In 2023, more than 60 million citizen requests were registered through ASAN Service centers. Over 80% of government services are now provided electronically. Additionally, under the "Digital Government" initiative, full digitalization of the public administration system is targeted by 2025. To monitor the integration of SDGs, the State Statistical Committee and the UN Office in Azerbaijan established the "SDG Data Platform." This platform publicly presents progress on over 100 indicators. Furthermore, the Coordination Council under the Cabinet of Ministers oversees activities related to the SDGs. These comprehensive efforts indicate that Azerbaijan has established a strategically integrated national development trajectory aligned with the SDGs.

According to data provided by the State Statistical Committee of Azerbaijan and the United Nations Office in Azerbaijan, notable progress has been recorded in the country regarding the integration of the Sustainable Development Goals (SDGs):

- **Human capital and education (SDG 4):** By 2023, the gross enrollment rate in general secondary education in Azerbaijan had reached 98.6%, indicating near-universal access to education. The coverage of preschool education, which was only 17% in 2015, increased to 35% in 2023 [5, p. 25].
- **Gender equality (SDG 5):** The representation of women in the national parliament rose from 11% in 2005 to 17% in 2020 [4, p. 48]. As of 2023, women's participation in the labor force was 49.1%, and the number of women entrepreneurs exceeded 160,000 — twice the figure recorded in the early 2010s [8, p. 178].
- **Access to safe drinking water (SDG 6):** By the end of 2022, 94% of the urban population and 76% of the rural population had access to safe and quality drinking water [8, p. 309].
- **Environmental protection (SDGs 13 and 15):** Since 2020, pilot projects on waste sorting have been implemented in several regions. Over 500 specialized waste containers have been installed in Baku as part of solid waste management and recycling initiatives [4, p. 41].
- **Energy sector (SDG 7):** In 2023, 8.9% of Azerbaijan's electricity was generated from renewable energy sources [8, p. 329]. The government plans to increase this share to 30% by 2030 in accordance with its green energy transition goals.

These statistics reflect the country's commitment to aligning its development agenda with global sustainability targets. The observed increases in educational coverage and gender participation, as well as expanded access to basic services such as clean water and renewable energy, demonstrate Azerbaijan's multi-sectoral engagement with the SDGs. The national policy framework prioritizes evidence-based decision-making and the application of disaggregated statistics to monitor progress effectively. The continuation of such trends, supported by institutional coordination and targeted investments, will further accelerate the fulfillment of the 2030 Agenda at the national level.

Socio-economic development across Azerbaijan's regions remains uneven. While Baku city and the Absheron Peninsula demonstrate high development indicators, the standard of living in remote mountainous districts remains significantly lower. Although the national unemployment rate stood at 5.7% in 2023, this figure rose to approximately 9% in certain regions. These disparities highlight substantial regional imbalances in the implementation of **SDG 8 (Decent Work and Economic Growth)**.

In addition, the rehabilitation of internally displaced persons (IDPs) and populations affected by the Nagorno-Karabakh conflict remains a pressing issue in terms of social justice and inclusiveness under the SDG framework. As of 2023, nearly 350,000 IDPs had been resettled in newly constructed housing, yet more than 300,000 people continued to reside in temporary accommodations [13, p. 7]. Special programs for the psychological and economic reintegration of war-affected populations have been initiated. In 2023 alone, 285 million AZN was allocated from the state budget for this purpose [10, p. 44].

Unequal distribution of social infrastructure, such as healthcare and education services, further exacerbates regional development disparities. In 2022, the number of physicians per 100,000 population in Baku was 480, compared to only 280 in southern regions [8, p. 211]. Disproportionate access to digital technologies also persists. Internet penetration in remote areas is significantly lower, contributing to **digital inequality** and negatively impacting **SDG 9 (Industry, Innovation, and Infrastructure)**.

To support vulnerable groups, over 1,500 micro-grant projects were financed in 2022 for youth and women entrepreneurs in the regions. Since 60% of low-income families reside in rural areas, targeted social assistance programs predominantly focus on these zones. A new “Regional Development Strategy” is currently being prepared to increase the accessibility of social services and minimize inter-regional disparities. Strengthening regional approaches is essential for the effective implementation of the SDGs at the sub-national level. The territories liberated after the 2020 conflict define a new trajectory for Azerbaijan’s national development. Since 2021, large-scale reconstruction efforts have been underway in the Karabakh and East Zangazur economic regions. In 2022, 3 billion AZN was allocated for infrastructure restoration in districts such as Aghdam, Fuzuli, and Zangilan [10, p. 71].

Innovative initiatives like “Smart Village” and “Smart City” projects are being implemented in these areas. The village of Aghali in Zangilan became the first fully digitalized rural settlement in 2022 [13, p. 12]. These projects align with **SDG 9 (Industry, Innovation, and Infrastructure)** and **SDG 11 (Sustainable Cities and Communities)**. Aghali integrates renewable energy, digital services, and modern agricultural technologies. Restoration projects in Shusha and Fuzuli are being carried out in accordance with UNESCO’s cultural heritage principles, with over 20 historical monuments restored in Shusha alone by 2023.

Within the framework of the green energy zone concept, solar and wind energy projects have been launched across the liberated areas. By the end of 2023, contracts had been signed for green energy projects totaling 470 MW [9, p. 13]. Notably, **100% of electricity generation in Karabakh** now comes from renewable sources, contributing directly to **SDG 7 (Affordable and Clean Energy)**.

More than 20,000 new jobs have been created for the local population and former IDPs as part of the reconstruction works, supporting social reintegration and advancing **SDG 8 (Decent Work and Economic Growth)**. Five new ASAN Service and DOST centers are planned to expand public service accessibility. Additionally, the foundation for the first vocational education center in Fuzuli was laid in 2023, addressing **SDG 4 (Quality Education)**.

Collectively, these measures lay the groundwork for establishing Karabakh as a model of sustainable and inclusive regional development.

The effective implementation of the Sustainable Development Goals (SDGs) requires not only strong political commitment but also robust institutional structures and sustainable financing mechanisms. In Azerbaijan, the State Statistical Committee (SSC), with the support of the United Nations, has developed the SDG Data Platform, which enables the monitoring of over 100 national indicators [4, p. 18]. However, delays and gaps in data collection and dissemination have been observed for some indicators [5, p. 9]. For instance, certain environmental indicators are updated only biennially, reducing the responsiveness and efficiency of evidence-based decision-making.

In addition, regional and gender-disaggregated data remain limited for several SDG-related areas, hindering comprehensive monitoring. In 2022, 36% of the state budget was allocated to socially oriented expenditures [10, p. 37], making Azerbaijan one of the leading countries in the CIS in this regard. These resources were mainly spent on social protection, education, healthcare, and rehabilitation programs.

Nevertheless, experts argue that strategic programs and public investment plans should be more closely aligned with specific SDG targets [11, p. 29]. For example, the link between agricultural subsidies and SDG 2 (Zero Hunger) and SDG 12 (Responsible Consumption and Production) remains underdeveloped. Noteworthy progress has been made in the area of digital governance. In 2023, more than 60 million applications were processed through the “ASAN Service” system [8, p. 398], and over 80% of public services were delivered electronically. A fully digital government model is

planned to be implemented by 2025. This transition directly contributes to SDG 16 (Peace, Justice, and Strong Institutions).

Expanding the participation of civil society is another crucial dimension. Currently, around 20 NGOs and research institutions are involved in the monitoring of SDG implementation in Azerbaijan. Efficient coordination of financial and administrative mechanisms is seen as a fundamental guarantee for achieving the SDGs.

Although the Republic of Azerbaijan has made notable progress in the integration of the Sustainable Development Goals (SDGs), the achievement of some targets still requires more systematic and structured approaches. In particular, challenges remain in ensuring balanced regional development, expanding the use of renewable energy sources, strengthening environmental protection, and enhancing social inclusiveness.

To accelerate the implementation of the SDGs by 2030, the following measures are recommended:

1. **Improvement of statistical reporting mechanisms** to ensure timely and disaggregated data availability for effective monitoring and evaluation;
2. **Strengthening institutional coordination**, particularly among government agencies, civil society, and the private sector, for more coherent SDG implementation;
3. **Expansion of green energy and reconstruction projects**, especially in liberated territories, to enhance sustainable development at the regional level;
4. **Encouragement of broader participation from civil society and the private sector** in SDG-related planning, implementation, and oversight;
5. **Development of accessible and open data platforms**, ensuring transparency and public engagement in decision-making processes.

Implementation of these recommendations will significantly contribute to the successful realization of the United Nations Sustainable Development Goals in Azerbaijan by 2030, ensuring a more inclusive, resilient, and sustainable national development pathway.

References

1. Sachs, J. The Age of Sustainable Development. – New York: Columbia University Press, 2015. – 543 p.
2. President of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development. – Baku: Presidential Administration, 2021. – 28 p.
3. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015. – 41 p.
4. UNDP Azerbaijan. SDG Integration Report. – Baku: UN Development Programme, 2022. – 60 p.
5. UN Azerbaijan. Voluntary National Review Report 2021. – Baku: UN Azerbaijan Representation, 2021. – 48 p.
6. UNESCAP. Asia-Pacific SDG Progress Report 2022. – Bangkok: United Nations ESCAP, 2022. – 87 p.
7. UN Women. Women in Politics: Global Data. – New York: UN Women, 2022. – 55 p.
8. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Statistical Yearbook of the Republic of Azerbaijan – 2023. – Baku: SSC, 2023. – 680 p.
9. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. Green Energy Development Strategy. – Baku: Ministry of Energy, 2022. – 35 p.
10. Ministry of Finance. Report on the Implementation of the State Budget for 2022. – Baku: Ministry of Finance, 2023. – 120 p.
11. Asian Development Bank. Azerbaijan: Country Partnership Strategy 2022–2026. – Manila: ADB, 2023. – 72 p.
12. World Bank. Azerbaijan Country Environmental Analysis. – Washington, D.C.: The World Bank, 2022. – 104 p.

13. State Committee for Refugees and Internally Displaced Persons. Report on Reconstruction and Rehabilitation. – Baku: SCRIDP, 2023. – 38 p.

HUMAN CAPITAL MANAGEMENT EFFICIENCY AND ITS INFLUENCE ON AZERBAIJAN'S ECONOMY UOT:331.024.5

Mammadova Elnara Shamsi

Sumgayit State University

Senior Lecturer, PhD in Economics,

Department of Accounting and Economics

elnara.mammadova1@sdu.edu.az

0518426158

Summary

Human capital constitutes a key determinant of socio-economic development, with globalization and technological advances necessitating enhanced efficiency through strategic management, innovation, and targeted investment in education and digital skills.

Keywords: human capital, economic efficiency, innovation, management, globalization, education, economic growth

Human capital is one of the main driving forces in the economy, emphasizing the role of the knowledge, skills and experience of the workforce in economic growth. In the 21st century, the role of strategic approaches in human capital management has increased. As one of the main principles of the knowledge economy, investments in human resources affect the social well-being of countries in the long term. Human capital is not limited to education and experience, but also includes a person's mental and physical health, relationships with the social and cultural environment.

With the Industrial Revolution, the importance of human capital increased even more. New technologies and production methods began to demand more educated and skilled workers. The characteristic of this era is that people with more technical skills and who could adapt to new areas of work came to the fore.

Since the mid-20th century, the development of information technologies and globalization have further increased the importance of human capital. In this era, not only technical knowledge, but also management skills, leadership, innovation and social skills are highly valued. The global integration of the economy requires workers to have a wider range of knowledge to compete in international markets. [5, p. 115]

High-quality human capital is one of the main factors of economic growth. Educated and skilled workers work more productively, contributing to the growth of gross domestic product (GDP). In addition, the knowledge and skills necessary for the creation and application of innovations are part of human capital. Strengthening human capital is essential for the development of an innovative economy. For this reason, countries increase economic growth and competitiveness by investing in human capital.

The role of human capital is indispensable for ensuring sustainable development. Investments in human capital ensure the well-being of future generations and create the basis for long-term economic and social stability. In this regard, the development of human capital should be at the heart of sustainable development strategies.

The importance and historical development of human capital is important not only globally, but also in Azerbaijan. The economic development and social well-being of Azerbaijan largely depend on the quality of human capital. This article examines how human capital has developed in the Azerbaijani economy and its impact on the country's future development.

Since gaining independence, Azerbaijan has invested in various sectors to diversify and develop its economy. Human capital plays a crucial role in this process, as a knowledgeable and skilled workforce is the foundation of every development. In particular, diversifying the economy, which is dependent on the oil and gas sector, requires education and skills development in other areas as well.

The effectiveness of human capital management plays a crucial role in the development of organizations and societies. There are a number of basic principles for the effective implementation of this process.

Basic principles of effective management

Effective management is based on several basic principles to ensure the efficient use of human capital. These include strategic planning, proper selection and placement of the workforce, the implementation of continuous training and development programs, the establishment of fair evaluation and reward systems, as well as the creation of open and transparent communication channels. The application of these principles increases the motivation of employees and creates conditions for them to fully realize their potential. As a result, the overall productivity and competitiveness of the organization increases. Thus, the principles of effective management ensure the optimal use of human capital.

Effective human capital management plays an important role in the development of the labor market. Measures such as fair compensation systems, career development opportunities, and improved working conditions should be implemented to increase employee motivation. In addition, it is important to update education and training programs in accordance with labor market requirements. This approach increases the competitiveness of the workforce and supports economic development. As a result, effective human capital management contributes to both individual and overall economic well-being.

Human capital development has a significant impact on various aspects of the economy. Below are some of the main areas of these impacts:

Impact on GDP and labor productivity

The development of human capital directly affects the growth of gross domestic product (GDP) and labor productivity. Educated and skilled workers work more efficiently, contributing to the optimization of production processes and the introduction of innovative technologies. This leads to an increase in the quality and volume of products and services. As a result, the overall productivity of the economy increases and GDP increases.

The development of human capital contributes to the increase of social welfare and the reduction of income inequality. Equal access to educational and vocational training opportunities allows individuals to occupy better positions in the labor market. This leads to an increase in their income and an increase in the standard of living. At the same time, it leads to a decrease in income differences between different segments of the population. Thus, investments in human capital play an important role in ensuring social justice.

It affects the development potential and innovation potential of human capital. A highly skilled and productive workforce creates conditions for the creation of new products and services, its productivity. This contributes to gaining competitive advantage in integrated world markets and economic development.

In recent years, the government of the country has implemented serious reforms in the field of education, focusing on training a high-quality workforce. The education system, especially higher education, is being brought into line with various international standards. This increases the ability of Azerbaijani youth to compete in global markets and helps the economy become more sustainable.

In addition, a high-quality workforce brings more innovation and technological development. Human capital, as well as employee motivation and creativity, plays an important role in creating new products and opening new markets. This increases the competitiveness of the economy and strengthens the country's position in the international economic market. [6, p. 382].

Human capital affects the economy in several key ways:

1. Labor productivity: Workers with higher levels of education and specialized skills are more productive and innovative. Educated workers are able to perform more complex and high-value jobs, which increases a country's overall economic productivity.

2. Innovation and technological development: Human capital not only contributes to economic growth but also to innovation. Highly educated and skilled people create new technologies and introduce new methods to industries.

3. Labor market development: Improving education and skills facilitates workers' integration into the labor market and their adaptation to structural changes in the economy.

4. Economic development: Human capital is closely related to economic development. Higher education, health, and social skills development increase a country's overall productive capacity and enhance its international competitiveness.

In recent years, Azerbaijan has made significant progress in the development of human capital. Important steps have been taken in the country to improve the level of education, expand vocational training and advanced training programs. At the same time, active work is being carried out to form a favorable infrastructure for the development of the digital economy and technologies.

State strategies and programs

The Republic of Azerbaijan has identified the development of human capital as one of its priority areas. For this purpose, the "Socio-economic Development Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2022–2026" has been approved.

Also, within the framework of the State Strategy for the Development of Education, reforms are being implemented to modernize the education system and improve its quality.

Along with the achievements achieved in the field of human capital development, there are also some challenges. These include issues such as reducing development gaps between regions, adapting the education and vocational training system to the requirements of the labor market, and promoting innovative thinking.

Azerbaijan has implemented various reforms to develop human capital since independence. However, improvements are still needed in some areas. The development of the education sector, increasing labor productivity, and improving health services can have a positive impact on the future of the Azerbaijani economy. Since 2020, Azerbaijan has implemented various public and private sector training programs to increase digital skills. This approach ensures the preparation of qualified personnel in accordance with the requirements of the labor market. In accordance with the requirements of the digital era, reforms in the education and training system, innovative approaches, and the application of technology serve to increase the efficiency of human capital.

Human capital management is not limited to education and training programs; government policies and initiatives also play an important role in this area. The government can help improve the efficiency of human capital, especially through investments in the education sector and policies that promote technological development.

- ❖ **Expansion of education and training:** The public and private sectors should jointly implement workforce development strategies and carry out significant reforms in the education sector. It is important to adapt educational programs to modern requirements, as well as to introduce foreign experience and innovations.
- ❖ **Supporting innovation and startup ecosystem:** Supporting the startup ecosystem and developing innovative entrepreneurship can make a significant contribution to increasing the efficiency of human capital. Steps taken in Azerbaijan in this area can help develop the local economy and adapt the workforce to modern requirements. . [3, p. 202]

Future research directions

- **Regional development of human capital:** It is important to analyze the level of human capital development in different regions of the country and develop strategies to eliminate regional differences.
- **The role of technologies in human capital management:** Research should be conducted on the impact of new technologies on human capital management and the application of innovative solutions in this area.
- **The interaction between social capital and human capital:** The impact of social networks and relationships on the development of human capital and the economic and social consequences of this interaction should be studied. . [2, p. 102]

These recommendations and research directions can contribute to the effective management of human capital and the sustainable development of society.

In 2025, the share of education expenditures in GDP will be 3.8 percent, and its share in the composition of state budget expenditures will be 12%. The state budget for 2025 includes 4.94 billion manats for the education section. This is an increase of approximately 8.5% compared to the approved education budget of last year . [1, p. 637]

The positions of our higher education institutions in international rankings are improving. The representation of Azerbaijani higher education institutions in international rankings increases their global competitiveness and serves to improve their international reputation. The results of one of the world's most influential rating tables, "QS" 2025, were announced in Baku within the framework of COP29. In the overall world ranking, one of our universities (Baku State University) is in the top 1000, and two of our universities (ASOIU and UNEC) are in the top 1200. For the first time, 7 higher education institutions of Azerbaijan have been included in the "QS World University Rankings: Sustainability 2025".

Joint projects, faculty exchange programs, and scientific seminars are organized between foreign universities and our country's scientific research institutions. Trainings on the effective use of the prestigious international scientometric databases "Web of Science" (Clarivate) and "Scopus" (Elsevier) are organized for scientific researchers. The goal is to increase knowledge, skills, and competencies in the use of scientometric databases. Trainings on the use of "Web of Science" (WoS), "Scopus" and "ScienceDirect" scientometric databases were held for researchers working in scientific and higher education institutions. More than 100 scientific and higher education institutions have been provided with access to the "Web of Science" (WoS) and "Scopus" databases.[4, p. 255]

Research shows that human capital management plays a crucial role in economic development. However, it requires the development and implementation of regular strategies to increase its efficiency. These approaches will also have a positive impact on Azerbaijan's economic development and increase its international competitiveness.

While researching the article, I think it would be more appropriate to implement several of the proposals I prepared.

1. Increasing investments in education;
2. Expanding continuous professional development programs;
3. Incorporating artificial intelligence and automation technologies into human capital policy;
4. Adopting new management models in line with international practice.

In conclusion, the proposed recommendations will lay the foundation for a new stage in the development of human capital. Increasing investments in education, ensuring continuous professional development, integrating artificial intelligence and automation technologies, and adopting management models based on international best practices will directly contribute to socio-economic progress. Consistent and scientifically grounded measures in these directions will support the realization of the country's innovative development strategy and strengthen its position within the global competitive environment.

References

1. Quliyev T.A. *Human Resource Management*. – Baku: "Nagil Evi" Publishing, 2013. – 828 p.
2. Mammadov A. *Human Capital and Competitiveness*. – Baku: Elm Publishing, 2021. – 312 p.
3. Hasanov R. *The Role of Human Capital in Azerbaijan's Sustainable Development Strategy*. – Baku, 2022. – 276 p.
4. Becker G.S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. – Chicago: University of Chicago Press, 2020. – 412 p.
5. Goldin C. *Career & Family: Women's Century-Long Journey Toward Equity*. – Princeton: Princeton University Press, 2021. – 368 p.
6. Acemoglu D., Autor D. *Skills, Tasks, and Technologies: Implications for Employment and Earnings*. – Cambridge: MIT Press, 2022. – 544 p.

CLIMATE CHANGE AND THE IMPORTANCE OF GREEN LOGISTICS STRATEGIES

Huseynova Malahat S.

Department of Business Administration, docent
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

Abstract

This article explores the impact of global climate change processes on the logistics sector and emphasizes the significance of green logistics strategies in this context. The research indicates that traditional logistics activities are one of the main sources of carbon emissions and contribute to environmental pollution and ecosystem degradation. To mitigate these adverse effects, the implementation of green logistics strategies is imperative. These strategies include green logistics technologies, the use of alternative energy sources, environmentally friendly transportation systems, and optimized supply chains. The article also analyzes steps taken in Azerbaijan's logistics sector and the existing challenges. It concludes that applying green logistics strategies is one of the fundamental mechanisms to ensure not only environmental sustainability but also economic efficiency and social responsibility in achieving sustainable development goals.

Keywords: climate change, green logistics, sustainable development, supply chain, environment, alternative energy, transportation, emissions, ecological strategy, innovative logistics

Climate change is considered one of the major threats to the global ecosystem and economy in the modern era. In particular, the transport and logistics sector is both a cause and a victim of climate change. Logistics systems account for up to 23% of global carbon emissions [1, p. 41]. Rising temperatures and the increasing frequency of extreme weather events disrupt supply chains. Changes in sea levels affect port operations in maritime shipping. Road blockages due to frost or flooding complicate transportation. In some countries, railways are at risk of deformation due to high temperatures. These changes cast doubt on the safety and resilience of supply chains. Rising climate risks also increase insurance costs. Modern logistics systems must adapt to climate conditions [2, p. 55]. According to a UN report, the economic damage from extreme weather events may exceed 300 billion USD by 2030. This urges companies to seek alternative and more sustainable transport models. Transitioning to vehicles powered by green energy is deemed essential.

At the same time, the use of planning technologies to reduce the carbon footprint is increasing. The economic impacts of climate change are more severely felt in developing countries. Energy efficiency and emissions measurement systems are becoming a priority in logistics systems. Many companies are adopting the ISO 14001 environmental management standard. Climate risk assessment is becoming an integral part of business strategies [3, p. 12]. Under the European Green Deal, the EU aims to reduce logistics-related carbon emissions to zero by 2050. All of this demonstrates the need for agile adaptation and strategic transformation in logistics. Additionally, investment in climate-resilient infrastructure is gaining importance. Climate-based decision-making models are increasingly used in logistics planning. Modern technologies, especially satellite tracking and big data analytics, have become crucial tools.

The role of the state in this process is also significant. Global agreements and government incentives accelerate the transition to green logistics [4]. Some countries implement carbon taxes to reduce environmental impact. These changes demand more responsible behavior from logistics companies. The shift to green logistics is not just economic but also an ethical issue. Consumers increasingly prefer environmentally responsible brands, which influences market dynamics. The concept of corporate social responsibility is becoming more widespread. Thus, climate change has become one of the critical factors shaping the future of the logistics sector.

Green logistics encompasses a set of strategies aimed at creating transportation systems that have minimal environmental impact and are sustainable. These strategies target carbon emission reduction across all phases from production to the final consumer. The main goal is to build an environmentally responsible logistics chain. Electrically powered freight vehicles represent a major technological innovation in this field [5]. Alternative fuels—biofuels, hydrogen, and solar-powered vehicles—are gaining popularity. Innovative transportation modes and smart routing systems reduce energy consumption. The “green building” concept is widely applied in warehouse logistics. Such

facilities are equipped with solar panels and energy-efficient systems. In the US and European countries, 35% of warehouses are already considered energy efficient. Electronic documentation systems contribute to green initiatives by reducing paper waste. Reverse logistics chains are also part of green logistics. For example, in the EU, the volume of reverse logistics services reached 75 billion euros in 2023.

Green logistics is also a matter of social responsibility. Worker safety, health conditions, and ethical work practices are elements of this strategy. The “Green Supply Chain Management” model is a key concept in the field. Cooperation with stakeholders is essential in green logistics. Joint efforts between the government, private sector, and NGOs yield more effective outcomes. International standards, such as ISO 14064, ensure the measurement and reporting of emissions [6]. To build a sustainable supply chain, suppliers must also adhere to ecological principles. Training and awareness programs play a critical role in shaping this culture. The economic benefits of green logistics strategies are also evident. In the long term, cost reductions and increased brand value are observed.

For instance, DHL reduced fuel consumption by 9% in 2022 through green logistics initiatives [7]. This positively impacted both costs and reputation. Customer satisfaction and loyalty levels also increased. E-commerce platforms prefer green delivery methods. Hence, green logistics creates a significant competitive advantage in today's business environment. In the future, digital transformation and artificial intelligence will play an even greater role in this field. Green logistics is no longer a luxury but a necessity. Against the backdrop of climate change, the future prospects of green logistics strategies are becoming increasingly relevant. Tighter regulatory measures in this field are expected. The European Commission aims for all new transport vehicles to be carbon-emission-free by 2035. This entails substantial technological updates for manufacturers and logistics companies. Azerbaijan is also striving to make progress in this area under the “Green Energy Zone” concept.

The application of green logistics is not limited to technological and environmental spheres but is also closely linked to economic development. According to the 2023 report of the World Economic Forum, 62% of companies that transitioned to green logistics reported a reduction in operational costs within three years. Incentive programs for the use of hybrid and electric-powered freight vehicles are supported by tax benefits in many countries [8, p. 19]. Investments in green logistics in the Asia-Pacific region have increased by 40% over the past five years. At the same time, incubation and acceleration programs for startups in this field are expanding. Azerbaijan’s “National Development Strategy until 2030” also highlights sustainable logistics as a priority area. This strategy sets a goal to reduce carbon emissions in the transport sector by 25%.

The concept of “life-cycle value” in green logistics covers all stages from production to disposal. Integrated logistics management systems are equipped with environmental monitoring functions. Such systems can measure emissions in real time and offer optimization suggestions. The implementation of these technologies enhances decision-making processes. International programs such as ARPA and Horizon Europe create broad opportunities for stimulating innovation in green logistics. The role of local universities and research centers in this area must also be strengthened. Public-private partnership mechanisms can accelerate this transition. As a result, green logistics becomes not only an ecological necessity but also a key component of sustainable development in economic and social dimensions.

According to the 2024 data from the State Statistical Committee, the share of eco-friendly vehicles in Azerbaijan has reached 3.2%, marking a 1.1% increase compared to the previous year. However, significant gaps still remain. Most local companies are still in the process of transitioning to green technologies. Government support and tax incentives are vital to accelerate this transition. Developing green infrastructure (electric charging stations and alternative energy-powered warehouses) is particularly important. Artificial intelligence and automation systems will further refine decision-making in green logistics. Digitalization will also allow for more precise analysis and planning. In the future, applying blockchain technology in supply chains will increase transparency.

Simultaneously, the development of carbon markets will facilitate the integration of environmental responsibility into logistics via economic instruments. Improving methods to assess

environmental damage is also among the priorities. Various certification systems will measure the degree of compliance with green logistics, giving companies a competitive edge in international markets. For enterprises collaborating with global companies, these criteria will be decisive. The creation of specialized academic programs in green logistics in educational institutions is essential. Human resource development in this field is a key factor in realizing these prospects. Systematic programs can be implemented through public-private partnerships.

The financial cost of environmental damage must be calculated using concrete models, and accountability must be ensured. Additionally, the promotion of interregional green logistics projects represents a promising direction. This will not only strengthen ecological but also economic integration. Thus, the shift to green logistics is not merely a trend but a necessity of the modern age. The results show that the application of green logistics strategies is essential and necessary in the fight against climate change. These strategies contribute to reducing carbon emissions and protecting the environment. Research indicates that green logistics has a positive long-term impact on companies both financially and reputationally.

Establishing sustainable supply chains ensures efficient resource utilization. In Azerbaijan, there is a need to improve legal and institutional mechanisms in this field. The application of green technologies and innovative solutions increases resilience in the logistics sector. Collaboration and the application of international experience help form strategic approaches. Strengthening public-private partnerships can accelerate transformation. Environmentally sensitive and economically efficient logistics models represent the path of future development. Overall, implementing green logistics strategies is one of the fundamental conditions for sustainable development from both economic and environmental perspectives.

References

1. Mammadov R.H. Green Logistics and Sustainable Transport Systems // Economic Forum. – 2022. – №3. – p. 41–48.
2. Aliyeva S.M. Impact of Climate Change on Business Environment: Challenges in Logistics // UNEC Scientific Works. – 2021. – №2. – p. 55–63.
3. State Statistical Committee. Statistical Indicators for Transport and Logistics. – Baku: 2023.
4. OECD. Green Logistics and Environmental Sustainability. [Electronic Resource]. URL: <https://www.oecd.org/environment/greenlogistics>
5. World Bank. Climate-smart Transport: Reducing Emissions in the Supply Chain. – 2022. – URL: <https://www.worldbank.org>
6. European Commission. Sustainable and Smart Mobility Strategy. – Brussels: 2021.
7. IMF. Climate Change and Transport Policy: Economic Challenges. – Washington: IMF Publications, 2023.
8. Gasimov A.T. Opportunities for Applying Green Technologies in Azerbaijan's Logistics Sector // Transport and Communication. – 2023. – №1. – p. 29–35.

LEADERSHIP STYLES AND THEIR IMPACT ON ORGANIZATIONAL PERFORMANCE IN THE TELECOM INDUSTRY OF KAZAKHSTAN

Yermekkyzy Assel

Master's student

School of Economics and Management

Narxoz University

Аңдатпа

Бұл зерттеу жұмысы әртүрлі көшбасшылық әдістемелердің қазақстандық телекоммуникация компанияларындағы өнімділік көрсеткіштеріне қалай әсер ететінін талдайды [1, б. 220]. Соңғы академиялық дереккөздерге сүйене отырып, зерттеу Қазақстанның бірегей бизнес-ортасында жұмыс істейтін трансформациялық, транзакциялық және гибриді көшбасшылық үлгілеріне назар аударады [2, б. 315; 3, б. 205]. Нәтижелер көшбасшылық тиімділігі мәдени бейімделу мен ұйымдық контекстке байланысты айтарлықтай өзгеретінін көрсетеді [4, б. 468]. Трансформациялық тәсілдер инновациялар мен қызметкерлерді ынталандыруға уәде бергенімен, табысты іске асыру жергілікті бизнес тәжірибесін түсінуді талап етеді. Зерттеу Қазақстандағы тиімді телекоммуникациялық көшбасшылық құрылымдық айқындықпен көреген элементтерді біріктіретін нюансты көзқарасты талап етеді деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: көшбасшылық тәсілдер, ұйымдастырушылық нәтижелер, телекоммуникация секторы, Қазақстан, басқару тиімділігі

Аннотация

в данном исследовании анализируется как различные методологии лидерства влияют на показатели эффективности в телекоммуникационных компаниях Казахстана [1, с. 220]. Опираясь на современные научные источники, исследование фокусируется на трансформационных, транзакционных и гибридных моделях лидерства, действующих в уникальной бизнес-среде Казахстана [2, с. 315; 3 с. 205]. Результаты показывают, что эффективность лидерства значительно варьируется в зависимости от культурной адаптации и организационного контекста [4, с. 468]. Хотя трансформационные подходы перспективны для инноваций и вовлеченности сотрудников, их успешное внедрение требует понимания местной деловой практики. В исследовании сделан вывод о том, что эффективное лидерство в телекоммуникационной отрасли Казахстана требует тонкого подхода, сочетающего элементы визионерства и структурной ясности.

Ключевые слова: лидерские подходы, организационные результаты, телекоммуникационный сектор, Казахстан, эффективность управления

Abstract

this study analyzes how various leadership methodologies affect performance metrics within Kazakhstan's telecommunications companies [1, p. 220]. Drawing from recent academic sources, the investigation focuses on transformational, transactional, and hybrid leadership models operating within Kazakhstan's unique business environment [2, p. 315; 3, p. 205]. Findings suggest that leadership effectiveness varies considerably based on cultural adaptation and organizational context [4, p. 468]. While transformational approaches show promise for innovation and employee engagement, successful implementation requires understanding of local business practices. The study concludes that effective telecommunications leadership in Kazakhstan demands a nuanced approach, combining visionary elements with structural clarity.

Keywords: leadership approaches, organizational outcomes, telecommunications sector, Kazakhstan, management effectiveness

Kazakhstan's telecommunications industry represents a significant economic sector characterized by rapid technological development and evolving market dynamics [5, p. 45]. The relationship between management approaches and organizational success has attracted considerable scholarly attention [6, p. 40], yet limited research addresses this relationship within Kazakhstan's specific business environment [7, p. 450]. Leadership theories developed primarily in Western contexts may not fully apply to organizations operating within different cultural frameworks [8, p. 660]. Kazakhstan's business environment, shaped by historical factors and contemporary market forces, presents unique challenges for organizational leadership [9, p. 185]. The market combines elements of post-Soviet institutional heritage with contemporary business practices, creating a unique organizational environment [10, p. 450]. These challenges require sophisticated leadership approaches capable of balancing multiple priorities and stakeholder interests.

Research examining transformational leadership within telecommunications contexts reveals both opportunities and limitations for this approach [11, p. 785; 12, p. 240]. Recent frameworks

emphasize inspirational motivation, intellectual stimulation, individualized consideration, and idealized influence as core components driving organizational excellence. Several studies document positive relationships between transformational leadership and organizational outcomes in technology sectors [13, p. 390; 14, p. 1045]. Research found that transformational leadership has a significant positive relationship with work performance and intrinsic motivation in telecommunications organizations [15, p. 43]. Studies across Asian telecommunications companies found significant correlations between transformational behaviors and employee engagement metrics [16, p. 995]. Research indicated that transformational leadership has a positive effect on affective organizational commitment and job performance [17, p. 831060]. The research demonstrated that transformational leadership practices significantly enhance employee motivation and reduce burnout in technology-intensive sectors [18, p. 315]. Systematic literature reviews concluded that a large majority of studies show transformational leadership has a positive relationship and influence on firm performance [19, p. 8]. Research examining leadership preferences in Central Asian organizations found that inspirational approaches succeed when aligned with cultural values emphasizing collective achievement [20, p. 285]. Studies on leadership development in Kazakhstan revealed that Contingent Reward and Inspirational Motivation produced the highest scores among leadership dimensions in post-Soviet countries [21, p. 362]. This suggests that culturally adapted transformational approaches resonate particularly well within Kazakhstan's organizational context. Recent research on transformational leadership and work engagement in remote work settings demonstrates that transformational leadership emerges as one of the most impactful styles to foster work engagement, particularly in technology sectors [22, p. 420]. Furthermore, studies examining IT corporations found that transformational leadership significantly drives innovation through enhanced employee innovative behavior [23, p. 1565307].

Transactional leadership maintains significant relevance within telecommunications organizations despite increasing emphasis on transformational approaches [24, p. 82]. The highly regulated nature of telecommunications operations creates environments where structured transactional elements provide necessary organizational stability. Contingent reward systems demonstrate particular effectiveness in telecommunications contexts where performance metrics can be clearly defined [25, p. 418]. Research studying organizations in emerging markets found that clear performance-reward connections resonate strongly with employee expectations [26, p. 52]. The effectiveness of transactional approaches varies significantly across different organizational functions. Technical operations typically benefit from structured transactional leadership, while innovation functions often require more flexible approaches [27, p. 368]. Successful telecommunications leaders employ transactional elements strategically, using structured approaches for operational functions while adopting flexible styles for innovation activities [28, p. 215]. Studies examining employee performance in telecom sectors found that different leadership styles produce varying effects across organizational contexts, with transactional leadership proving particularly effective for operational efficiency [29, p. 450]. The research emphasized that organizations must carefully select leadership approaches based on functional requirements and cultural contexts.

Understanding leadership effectiveness in Kazakhstan requires analysis of cultural dimensions influencing organizational behavior [30, p. 335]. The country's cultural profile, characterized by moderate collectivism and relatively high power distance, creates unique conditions affecting leadership implementation [31, p. 180]. Power distance considerations significantly influence leadership dynamics within Kazakhstani telecommunications organizations. Traditional hierarchical expectations may facilitate rapid decision-making but potentially limit innovation required for competitive success. Recent research on Central Asian leadership patterns indicates that cultural adaptation remains crucial for leadership effectiveness in the region [32, p. 630]. Studies on organizational culture in transition economies, including Kazakhstan, demonstrated that leaders must navigate between traditional institutional expectations and modern business practices [33, p. 95]. The research emphasized that successful leaders demonstrate cultural intelligence while adapting their approaches to local contexts. Religious and ethnic diversity within Kazakhstan adds complexity to leadership effectiveness considerations. Telecommunications companies serving diverse populations

must develop culturally sensitive approaches while maintaining organizational coherence. Historical factors also influence contemporary leadership effectiveness, as the transition from planned to market economy created unique organizational challenges.

Digital transformation initiatives within telecommunications organizations create unprecedented leadership challenges requiring technical understanding and change management expertise [34, p. 62; 35, p. 8]. Industry reports indicate that the telecommunications sector is expected to expand significantly, primarily driven by next-generation technologies [36, p. 15]. Kazakhstan's telecommunications sector faces particular complexity as companies must maintain legacy services while deploying advanced technologies. The pace of technological change demands "ambidextrous leadership" - the capability to manage current operations while driving innovation [37, p. 12]. Studies on digital transformational leadership found that organizational agility and digital transformation are closely interlinked, with leadership playing a mediating role in successful technology adoption [38, p. 113622]. The research demonstrated that leaders must balance operational excellence with innovation imperatives in rapidly evolving technological environments. Research found that nearly three-quarters of telecommunications CEOs surveyed are optimistic about growth in their industries, with generative AI presenting both challenges and opportunities [39, p. 22]. Customer experience transformation represents a critical dimension, as leaders must drive organization-wide customer-centricity while maintaining technical excellence. Industry research emphasizes that telecommunications companies must overcome fundamental challenges through unprecedented transformation efforts [40, p. 8]. The human capital development implications of digital transformation create significant leadership challenges. As telecommunications organizations adopt new technologies, leaders must guide workforce development and maintain employee engagement during change periods. Research on transformative leadership competencies for digital transformation identified key capabilities that leaders must develop to successfully navigate organizational change in technology sectors [41, p. 102395]. Studies on leadership for technology integration in organizations demonstrated that transformational leadership supports employees to integrate technology more effectively, particularly when leaders empower teams with appropriate skills and resources [42, p. 104709].

This examination reveals that leadership effectiveness in Kazakhstan's telecommunications industry depends significantly on contextual adaptation rather than universal application of established models. Transformational leadership shows promise for driving innovation and employee engagement, but requires careful attention to cultural expectations [20, p. 290]. The most effective leaders employ both transactional and transformational elements strategically, applying appropriate approaches based on organizational function [28, p. 220]. Cultural dimensions create both opportunities and constraints, with leaders demonstrating cultural intelligence achieving superior performance outcomes. Leadership development programs should emphasize cultural adaptation alongside traditional management competencies. Organizations investing in culturally intelligent, technically competent leadership development will be better positioned for growth opportunities in the rapidly evolving telecommunications landscape. The strategic importance of telecommunications to Kazakhstan's economic development amplifies the significance of understanding leadership effectiveness within this sector.

References

1. Zharkimbayeva G.S., Omarova A.K., Serikova G.S. Digital transformation of Kazakhstan's telecommunications sector. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*. 2022; 9(3): 217-228.
2. Karibayeva A.K., Chen L. Hybrid leadership models in emerging markets. *International Journal of Management Sciences*. 2020; 28(4): 312-328.
3. Sultanov B.K., Kim H.J., Orazova M.A. Leadership adaptation in post-Soviet economies. *Central Asian Economic Review*. 2021; 12(3): 201-218.

4. Meyer E., Schaubroeck J.M., Lam S.S.K. Cultural intelligence and leadership effectiveness across cultures. *Journal of World Business*. 2018; 53(4): 463-479.
5. OECD. Digital Kazakhstan: Prospects and Challenges. OECD Publishing; 2020.
6. Dinh J.E., Lord R.G., Gardner W.L., Meuser J.D., Liden R.C., Hu J. Leadership theory and research in the new millennium. *The Leadership Quarterly*. 2017; 25(1): 36-62.
7. Nazarbayeva K., Kim S.H. Leadership research gaps in Central Asian markets. *Asian Business & Management*. 2019; 18(4): 445-461.
8. Lisak A., Erez M., Sui Y., Lee C. The positive role of global leaders in enhancing multicultural team innovation. *Journal of International Business Studies*. 2018; 47(5): 655-673.
9. Junussova A., Nazarbayeva K. Organizational culture in Kazakhstan: Post-Soviet transformation. *Central Asian Survey*. 2020; 39(2): 178-195.
10. Puffer S.M., McCarthy D.J., Boisot M. Entrepreneurship in Russia and China. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2018; 34(3): 441-467.
11. Zacher H., Rosing K., Henning T., Frese M. Transformational leadership effectiveness: An evidence-based primer. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 2022; 31(6): 781-802.
12. Banks G.C., Gooty J., Ross R.L., Williams C.E., Harrington N.T. Construct redundancy in leader behaviors: A review and agenda for the future. *The Leadership Quarterly*. 2018; 29(1): 236-251.
13. Ng T.W.H. Transformational leadership and performance outcomes. *The Leadership Quarterly*. 2017; 28(3): 385-417.
14. García-Morales V.J., Jiménez-Barrionuevo M.M., Gutiérrez-Gutiérrez L. Transformational leadership influence on organizational performance through organizational learning. *Journal of Business Research*. 2018; 65(7): 1040-1050.
15. Ahmad F., Karim M., Rahman S. Impact of transformational leadership on work performance, burnout and social loafing: A mediation model. *Future Business Journal*. 2020; 6(1): 43.
16. Wang J., Chen M. Transformational leadership and innovation in Asian telecommunications. *Asia Pacific Journal of Management*. 2019; 36(4): 987-1009.
17. Zhou Y., Yan Y., Yu J., Zhao J. The impact of transformational leadership on affective organizational commitment and job performance. *Frontiers in Psychology*. 2022; 13: 831060.
18. Breevaart K., Bakker A.B., Demerouti E., Derks D. Who takes the lead? A multi-source diary study on leadership, work engagement, and job performance. *Journal of Organizational Behavior*. 2018; 37(3): 309-325.
19. Asbari M., Purwanto A., Santoso P.B. Transformational leadership and firm performance: A systematic literature review. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2025; 14(1): 15.
20. Nazarbayeva K. Leadership preferences in Central Asian organizations: The role of cultural values. *International Journal of Cross Cultural Management*. 2021; 21(2): 278-295.
21. Elenkov D.S., Manev I.M. Senior expatriate leadership's effects on innovation and the role of cultural intelligence. *Journal of World Business*. 2019; 44(4): 357-369.
22. Boccoli G., Gastaldi L., Corso M. Transformational leadership and work engagement in remote work settings: The moderating role of the supervisor's digital communication skills. *Leadership & Organization Development Journal*. 2024; 45(3): 412-435.
23. Wang L., Zhang Y., Li M. How transformational leadership of managers affects employee innovative behavior in IT corporations. *Frontiers in Psychology*. 2025; 16: 1565307.

24. Anderson M.H., Sun P.Y.T. Reviewing leadership styles: Overlaps and the need for a new 'full-range' theory. *International Journal of Management Reviews*. 2017; 19(1): 76-96.
25. Dust S.B., Resick C.J., Mawritz M.B. Transformational leadership, psychological empowerment, and the moderating role of mechanistic-organic contexts. *Journal of Organizational Behavior*. 2018; 35(3): 413-433.
26. Kozhakhmetov A. Performance management in Kazakhstani organizations: Cultural perspectives on reward systems. *Central Asian Business Review*. 2020; 15(3): 45-62.
27. Rosing K., Frese M., Bausch A. Explaining the heterogeneity of the leadership-innovation relationship. *The Leadership Quarterly*. 2017; 22(2): 362-374.
28. Gibson C.B., Birkinshaw J. The antecedents, consequences, and mediating role of organizational ambidexterity. *Academy of Management Journal*. 2018; 47(2): 209-226.
29. Edeh F.O., Zayed N.M., Darwish S., Nitsenko V., Islam K.M.A., Dubovyk T. The influence of leadership styles on employee performance in telecom sector. *Problems and Perspectives in Management*. 2023; 21(3): 444-456.
30. Taras V., Steel P., Kirkman B.L. Improving national cultural indices using a longitudinal meta-analysis of Hofstede's dimensions. *Journal of World Business*. 2017; 47(3): 329-341.
31. House R.J., Dorfman P.W., Javidan M., Hanges P.J., De Luque M.F.S. Strategic leadership across cultures: GLOBE study of CEO leadership behavior and effectiveness in 24 countries. Sage Publications; 2019.
32. Ardichvili A., Mitchell J.A., Jondle D. Characteristics of ethical business cultures in Kazakhstan. *Journal of Business Ethics*. 2019; 156(3): 623-645.
33. Smagulova N., Davletova A. Building a new corporate culture for business development in a transition economy: A case of Kazakhstan. *Central Asian Journal of Management*. 2024; 11(2): 89-106.
34. Westerman G., Soule D., Eswaran A. Building digital-ready culture in traditional organizations. *MIT Sloan Management Review*. 2019; 60(4): 59-68.
35. Kane G.C., Palmer D., Phillips A.N., Kiron D., Buckley N. Achieving digital maturity. *MIT Sloan Management Review*. 2017; 59(1): 1-25.
36. McKinsey & Company. The future of telcos: Mapping the routes to renewed success. McKinsey Digital; 2024.
37. Tushman M.L., Reilly C.A. Organizational ambidexterity in action: How managers explore and exploit. *California Management Review*. 2018; 53(4): 5-22.
38. Chatterjee S., Chaudhuri R., Vrontis D. The interplay of digital transformational leadership, organizational agility, and digital transformation. *Journal of Business Research*. 2023; 158: 113622.
39. KPMG International. 2024 Technology and Telecommunications CEO Outlook. KPMG; 2024.
40. McKinsey & Company. Transforming telecom tech: How IT excellence drives innovation and cost efficiency. McKinsey Digital; 2025.
41. Singh A., Stöber T., Gahlawat S., Srivastava R. Transformative leadership competencies for organizational digital transformation. *Long Range Planning*. 2024; 57(3): 102389.
42. Tondeur J., Howard S.K., Yang J. Transformational leadership for technology integration in schools: Empowering teachers to use technology. *Computers & Education*. 2023; 194: 104709.

INNOVATIONS BROUGHT BY MARKETING AUTOMATION TO BUSINESS

Shirvani Konul Vagif

*Department of Business Administration, Lecturer
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan*

Abstract

This article explores the innovations brought by marketing automation to business. The fundamental principles, technological advancements, and significance of marketing automation in the digital era are thoroughly presented. The impact on business is evaluated through economic indicators and statistics, highlighting automation's contributions to sales growth, increased customer satisfaction, and operational efficiency. Future perspectives emphasize that artificial intelligence, machine learning, and other technological innovations will further enhance marketing automation. The article argues that marketing automation is an essential strategic tool for enhancing business competitiveness, revenue, and customer relations.

Keywords: Marketing automation, business innovations, digital marketing, artificial intelligence, customer experience, sales increase, marketing technologies, data analytics, CRM systems, competitive advantage.

Marketing automation refers to the digitization and automation of marketing processes in modern business. This technology enables companies to manage their marketing activities more efficiently, measurably, and in a personalized manner. Automation systems consist of powerful tools for collecting, analyzing customer data, and creating appropriate campaigns. The main goal is to automate repetitive and time-consuming marketing tasks, minimize human errors, and achieve higher effectiveness. In recent years, with the development of marketing automation, the application of artificial intelligence, machine learning, and big data technologies has increased. This allows companies to understand customer behaviors more deeply, create more personalized experiences, and forecast market trends in advance. The growth of digital platforms and the expansion of social media have increased the importance of marketing automation. Large volumes of data obtained through online channels are quickly processed by automation systems. These developments have led to a fundamental shift in how marketing departments allocate their budgets and resources. As a result, companies that adopt automation early often outperform competitors in customer engagement and retention.

Marketing automation covers the stages of campaign planning, management, execution, and analysis. Various software and platforms facilitate these processes. Such systems organize automatic messaging across different channels — email, social media, mobile applications, and websites. Campaigns are monitored in real time, performance is measured, and necessary adjustments are made. This increases the agility of marketing activities. The application of marketing automation allows more effective use of business resources. Reduced human labor, accelerated workflows, and optimized costs create financial advantages for businesses. At the same time, marketing teams are enabled to devote more time to creative and strategic tasks. Moreover, automation tools enable marketers to identify trends and respond faster to shifting consumer preferences, enhancing market responsiveness. One of the key benefits of automation is the creation of personalized customer experiences. Customers receive messages and offers tailored to their interests and behaviors, which increases customer satisfaction and strengthens loyalty [1, p. 12].

Marketing automation is widely used by both small and large companies. For small enterprises, it is crucial for increasing market share, while for large companies, it is important for gaining a competitive edge through efficiency and innovation. The advancement of technology is expected to further improve marketing automation. New tools pay more attention to data security and privacy. Simultaneously, omnichannel approaches and integrated platforms make marketing processes more unified and coordinated. Thus, marketing automation holds strategic significance in the modern business environment and is one of the key tools for success in the digital age [2, p. 54]. Additionally, regulatory frameworks in various countries are evolving to ensure responsible use of automated marketing tools, which companies must consider in their strategies.

The impact of marketing automation on business is clearly reflected through economic indicators and statistics. According to Gartner research, companies using marketing automation

increase campaign performance by up to 30%. HubSpot data shows that automation systems help increase sales opportunities by up to 451%. Research conducted in the US reports that 67% of marketers say automation significantly improves work processes. Automation makes customer relationship management more efficient, which raises conversion rates. Statistics indicate that automated email campaigns have over 70% higher open and click rates compared to traditional campaigns. Thanks to data provided by digital platforms, companies can more accurately define their target audience, which leads to optimized advertising and communication costs. Marketing automation is especially widespread in the B2B sector, where nurturing leads and managing sales channels are critical. Statistics show that automated sales processes result in 14.5% higher sales closures. For small and medium-sized businesses, marketing automation is essential for increasing competitiveness and strengthening market positions. The data obtained through automation helps make business decisions more accurately and timely. Global surveys indicate that more than 80% of companies believe marketing automation will become more widespread and integrated into business models in the future. These figures underscore the growing trust and reliance on automated solutions across industries.

The implementation of these systems also improves collaboration and teamwork. Information exchange between departments accelerates and becomes more integrated. Automated processes reduce errors and enable the achievement of high-quality results. Statistics show that automated companies earn on average 15-20% more revenue over 12 months, ensuring long-term business sustainability. The application of marketing automation also increases customer loyalty. Continuous and personalized interactions with customers boost sales. Statistics show that personalized marketing campaigns increase customer retention by up to 50%. Simultaneously, automated campaigns on social media and online platforms enhance brand visibility. Due to the aging global population, younger generations are more active in digital channels, which increases the importance of automation. These trends highlight that automated marketing is a vital factor for future business development. Economically, automation should be considered an investment and a strategic step that yields long-term returns. Statistics also demonstrate that marketing automation is effective in attracting new customers. Automated systems accelerate the launch of new products and services on the market. Consequently, the impact of marketing automation on business is significant for economic growth, productivity, and competitiveness [3, p. 79].

Future perspectives of marketing automation are closely tied to technological innovations and market demands. The development of artificial intelligence and machine learning technologies leads to smarter and more efficient automated systems. These technologies provide marketers with deeper analysis and forecasts, thereby increasing campaign success rates. In the future, chatbots and virtual assistants will be more widely used in customer service and sales processes. This will enable 24/7 support and quick responses to inquiries. Automation systems will also offer personalized proposals at every stage of the customer journey, improving customer experience quality and strengthening loyalty. Blockchain and other security technologies will enhance data security and transparency in marketing automation. With accelerated digital transformation, marketing automation will integrate more deeply into business processes. CRM, ERP, and other business systems will be more closely connected [4, p. 35]. This will ensure unified data storage and more efficient management. In the future, data ethics and personal data protection issues will be prioritized in the development of automation systems. Tools and protocols compliant with legislation will be developed for customer data management.

Marketing automation will increase labor productivity by optimizing human resources and automating repetitive tasks. This will enable businesses to make more agile decisions and implement innovative strategies. Alongside technological advancement, marketing teams need to acquire new skills. Professionals require continuous training and updates to maximize the use of automation tools. In the future, automation will become more accessible to small and medium-sized businesses. Cloud technologies and Software as a Service (SaaS) models will allow small companies to use advanced automation systems [5, p. 114]. The continuous development of marketing automation will bring significant benefits such as competitive advantage, customer satisfaction, and revenue growth. These

trends show that automation will become an integral part of the business world and a key to success in the new era.

Marketing automation plays a transformative role in the modern business environment. Its implementation leads to accelerated business processes, cost optimization, and efficient use of human resources. Automated marketing strategies personalize customer experience and increase customer loyalty. Statistical indicators show that marketing automation brings significant benefits to businesses in terms of profitability and productivity. In the future, the application of technological innovations will further increase the effectiveness of marketing automation. Thus, marketing automation has become an indispensable tool for both small and large businesses to gain a competitive advantage and strengthen their market position.

References

1. Chaffey, D. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Pearson Education, 2021.
2. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. Wiley, 2023.
3. Aliyev R.M., Mammadov F.Q. The impact of digital marketing and automation technologies on business // Azerbaijan Economy Journal. – 2022. – № 2. – pp. 78–92.
4. Mammadova S.R. The role and application opportunities of marketing automation in modern business // Scientific Works of Baku Business University. – 2021. – № 1. – pp. 34–46.
5. Kietzmann J., Canhoto A. Understanding and Managing the New Marketing Automation Technologies // Journal of Business Research. – 2022. – Vol. 135. – pp. 112–125.

ECONOMIC POTENTIAL OF UNIVERSITY INNOVATIONS: STRATEGIC APPROACH AND COMMERCIALIZATION OPPORTUNITIES IN THE CASE OF AZERBAIJAN

Ganjali Jeyhun Tahir

Azerbaijan, Baku

Azerbaijan Technical University, PhD student

Orcid cod. 0009-0002-7982-5672

ceyhunganjali@gmail.com

Tel. +994 (050) 990-11-99

Abstract.

This study analyzes the process of universities becoming generators of innovation in the economic system in modern times, not limited to education and scientific activities. The formation, dissemination and commercialization of university innovations is considered one of the main pillars of the knowledge economy. Innovation activities - especially technology transfer, the creation of startups and spin-off companies, as well as the commercial integration of research results - turn universities into active players creating economic value.

It is especially emphasized that innovation investments occupy a key place in the strategic development plans of universities, and these investments allow the transformation of intellectual capital into economic capital. At the same time, complex modeling methods are needed to measure the economic impact of universities' innovative activities. Indicators such as the number of patents, the volume of spin-off projects, technology transfer and licensing act as the main components of the economic value of universities.

In the case of Azerbaijan, although there is serious potential in the development of this area, obstacles such as institutional weaknesses, lack of funding and incomplete commercialization mechanisms remain. The functional development of universities as research centers and their role in innovation ecosystems require strategic approaches. To this end, it is necessary to strengthen technology transfer offices, develop startup incubators, and implement new models based on public-private-university cooperation.

Keywords: Azerbaijan, university, innovation, financing, economic potential, centers, startups, transfer

Introduction.

In the modern knowledge society, universities are not only educational and research centers, but also active participants in the economic system. Their innovation activities – especially the organization of startup and spin-off projects, technology transfer and commercialization opportunities – play a key role in increasing the competitiveness of national economies. The university is of strategic importance in terms of economic modeling and commercialization of innovations, the transformation of intellectual products into real market value and the creation of new jobs. Although in the reality of Azerbaijan this process is limited by institutional weaknesses and incomplete financing mechanisms, the development of the national innovation ecosystem, the strengthening of technological parks and the integration of research centers into the economic model can be a turning point in the country's innovative development strategy. In this regard, the effective commercialization of university innovations and their management with economic models play an important role in achieving the goals of digitalization, industrialization and sustainable development of Azerbaijan [3].

Main part.

In the conditions of the modern knowledge economy, universities are not only centers of education and research, but also have become the main catalysts of economic growth and innovation ecosystem. Innovation activities of universities ensure the transformation of knowledge into practical value and the introduction of new technologies into economic circulation. The transfer of scientific research results to applied areas is carried out through commercialization and technological entrepreneurship models. In this process, spin-off and startup structures of universities play a key role. These companies accelerate the integration of research results into the market and create new jobs. Universities organize this process through technology transfer offices, innovation centers and incubators. Thus, intellectual capital turns into commercial potential. Innovation activity causes both direct and indirect economic impacts [1]. Direct impacts are the sale of technology, patent revenues, licenses and startup revenues. Indirect impacts include increased employment, strengthening of regional economic activity and knowledge dissemination. The economic models of universities are increasingly becoming entrepreneurial [2]. This is especially noticeable in the US and European models. For example, universities such as MIT and Stanford are leaders in the integration of technological innovations into the market. The innovation mission of universities is recognized as their third function. This mission implies that their scientific activities create economic benefits. Research universities gain high ratings in terms of both scientific reputation and economic value. Cooperation between universities and industry is also expanding in this context. Applied research meets the needs of industry. This synergy ensures faster development of technologies. Technology transfer can bring not only economic, but also social and environmental benefits. Energy efficiency, green technologies and digital transformation are key directions in this regard. Universities should also increase their innovation capabilities in these areas. The motivation and initiative of academic staff have a direct impact on the quality of innovation. An innovative research environment encourages creativity and result-oriented thinking. Student participation in projects increases their entrepreneurial and technological skills. This leads to better-prepared graduates entering the labor market. Competition for universities is measured not only by the quality of education, but also by innovation results. The number of patents, the number of spin-offs, and the value of licenses are key indicators. These indicators also affect the international ranking of universities. The role of universities in the economic system is expanding from knowledge production to creating real value. Intellectual property protection is a key condition for this process. The legal framework must meet modern requirements. The technological capabilities of universities - laboratories, equipment and digital tools - form the technical basis of this activity. These capabilities create conditions for the implementation of innovative research. State policy should stimulate these activities. Grants, tax breaks and commercialization support are important in this context. In the Azerbaijani context, this approach is entering a new stage. The research university model is gradually taking shape. However, institutional weaknesses and financial constraints still remain. Technology transfer offices do not exist or are not active in most universities. Patent and licensing activities are at a low level. Management skills for commercialization have not been formed in universities. This prevents innovation activities

from turning into sustainable income. Regional universities should also join this process. Local innovations can lead to regional economic revival. Research infrastructure should be strengthened. This is also a key condition for integration into international projects. Opportunities for participation in Horizon Europe and other programs should be expanded. Researchers' motivation should be increased. Scholarships, trainings and external internships serve this purpose. Innovation strategies should be developed and implemented within universities. An internal evaluation and audit system should be established. Innovation activities should be managed transparently and result-oriented. Students and young scientists should be involved in commercialization activities. Startup incubators play an important role in this regard. Sharing scientific results with the public is the social responsibility of universities. Sharing knowledge with society is also important in terms of reputation. Thus, universities are not only producers of science, but also the driving force of economic transformation [5].

Commercialization and strategic management of university innovations are one of the main conditions for their transformation into economic success. Commercialization - as the process of transforming scientific and research results into market products - opens up new perspectives in the income structure of universities. This process can be implemented through licensing, technology transfer, spin-off creation and direct sales models. Technology transfer offices are the main units coordinating this process. They have the functions of protecting intellectual property, finding partners and providing legal support. The establishment of spin-offs and startups within the university is an important tool in transforming knowledge into economic products. These companies enter the market by taking advantage of the university's resources. Obtaining and protecting patents forms the legal basis of commercialization. This is both a source of income and a competitive advantage. The commercialization strategy should be based on market analysis. A technically superior product may not be successful if it does not meet market needs. The success of commercialization also depends on entrepreneurial management structures. Project management, risk management and marketing skills should be formed in universities. Profitability is a key indicator for the sustainability of commercialization. Income can be generated not only from the sale of technology, but also from branding, training and consulting services [3]. The higher education environment of Azerbaijan has great potential for development in this area. However, the current situation is characterized by poorly developed institutional frameworks. There is a shortage of specialized personnel in technology transfer at universities. Patent and licensing mechanisms are either not used or are of a formal nature. Commercialization processes are not systematic, usually limited to individual initiatives. Students and researchers do not have knowledge of commercialization [4]. University leaders also often see this process as a secondary issue. However, it is a major potential source of financial sustainability. Mechanisms for technological commercialization at the state level are poorly established. Grants and tax breaks are more focused on primary research. A support system for the stage from prototypes to the market has not been formed. Venture capital and venture funds are not sufficiently active. This hinders the commercialization of startups. Incentive systems should be created within universities for commercialization success. For academics, income sharing, additional rewards, and legal protection are motivating factors. The state should contribute to this activity with tax breaks, certification support, and infrastructure provision. Technoparks should not only have a building function - they should provide both legal and technical mentoring. Market testing of technologies and finding initial customers should be supported. "Prototype-to-market" funds can be created for this purpose. The success of commercialization is also related to sectoral compatibility. Technologies that meet the needs of the local market are adopted more quickly. The agricultural, energy, and digitalization sectors can be key directions in Azerbaijan. At the same time, educational technologies and the fintech sector are also revenue-generating areas. A single "National Commercialization Strategy" should be developed for all these processes. This document should define the legal framework, indicator systems, and financing mechanisms. Universities should act as the main players in this system. State-university-private sector cooperation should be organized within the framework of new institutions - for example, technology transfer platforms and commercial laboratories [6]. Young scientists and students should be involved in this system at an early stage. Entrepreneurship training, ideation

competitions and innovation accelerators serve this purpose. National patent offices should be strengthened to protect intellectual property. Training on commercialization should be provided to academic staff. Digital technologies – such as artificial intelligence and big data – can make this process more accurate and transparent. At the same time, these technologies themselves act as objects of commercialization [6]

Conclusion

Innovation activities of universities have become one of the main driving forces of the modern economy. Universities are no longer just producers of knowledge, but also institutions that transform this knowledge into practical, economic and social value. Commercialization of research results, technology transfer, formation of business models in the spin-off and startup formats make universities a strategic participant in the knowledge economy. Proper economic modeling of innovation activities and realization of commercial potential are important conditions for sustainable development at both institutional and national levels.

The economic foundations of innovation investments are measured not only by their direct income generation, but also by their indirect contribution to employment, competitiveness and social capital. The entrepreneurial function of universities and the forms of application of research results are becoming more evident, especially in the fields of high technologies, digital transformation and green economy. As a result of these activities, universities can also play the role of a locomotive of regional development.

In the context of Azerbaijan, the innovation and commercialization potential of universities, although not yet fully realized, has significant unstructured opportunities. The current legal and institutional shortcomings, the passivity of technology transfer offices, weak patent activity and the weakness of spin-off mechanisms are the main obstacles in this area. However, both the national innovation strategy and the state initiatives supporting university-industry cooperation create the necessary foundations for the start of transformation in this area.

Consequently, systematic strategic planning, a strong legal and institutional framework, knowledge-based commercialization mechanisms and incentive investment tools are necessary for the transformation of university innovations into economic success. Steps taken in this direction will support the transition of not only the higher education system, but also the national economy as a whole to an innovation-oriented model. Thus, the innovation activities of universities can make an important strategic contribution to the competitive, sustainable and technology-based development of the Azerbaijani economy.

References

1. A. Hajiyeu. *Science and education: the path to the future* /30.05.2019/ – <http://www.azerbaijan-news.az/view-168583/elm-ve-tehsil-geleceye-aparan-yol>, 2019.
2. *Innovation and entrepreneurship: startup exosystem*. Baku, 2023-
https://www.researchgate.net/profile/Suleymanov-Elchin/publication/377117822_Innovasiya_v_Sahibkarliq_Startap_Eksosistemi/links/65b3c6b679007454973bdbd8/Innovasiya-v-Sahibkarliq-Startap-Eksosistemi.pdf
3. A. Mammadov. *Dynamics of financial resources allocated to scientific research in the world: who spends on science and how much*. /08.04.2020/ -<https://stm.az/az/news/174/dunyada-elmi-tedqiqatlara-ayrilan-maliyye-vesaitinin-dinamikasi-elme-kim-ve-ne-qeder-xercleyir>, 2020.
4. M. Mardanov, A. Hasanova. *The role of scientometrics in the development of science*. // “Azerbaijani school”, 2019. - No. 2 (687).- p. 129–152.
5. O. Mustafayev. *The changing landscape of higher education or how Asian universities are developing* – Analysis. /06 May 2024/ – <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=29729>ç 2024.
6. T. Bilgiç, N. Erkip. *What is a research university?* /13 October 2022/ – <https://sarkac.org/2022/10/arastirma-universitesi-nedir/>, 2022.

INVESTMENT POTENTIAL IN THE LIBERATED TERRITORIES

Bagirova Fidan Yusifali

Azerbaijan, Baku

Vigas Psychological and Speech Development Center

Young Researcher

+994 (50) 702-44-44

bagirovafa@mail.ru

Abstract

The liberated territories of the Republic of Azerbaijan possess high investment potential from economic, social, and strategic perspectives. This article analyzes the investment dynamics from 2021 to 2024 and identifies priority sectors for capital inflow. Through detailed tables and SWOT analysis, the study evaluates the roles of public and private investments, as well as opportunities and risks. Based on the findings, it provides strategic recommendations to boost sustainable regional development and attract investment.

Keywords: Investment potential, liberated territories, public-private partnership, green energy, SWOT analysis

Introduction.

After the 2020 Patriotic War, which resulted in the restoration of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, a new stage of the country's socio-economic development has begun. One of the main directions of this stage is the restoration, reconstruction of the territories liberated from occupation and the formation of a sustainable economic life in these territories. The Karabakh and East Zangezur economic regions, possessing large natural resources, a favorable geographical location, agricultural and tourism potential, create broad opportunities for investors. Large-scale infrastructure projects implemented by the state, the "Great Return" program, and the creation of a "green energy zone" in the liberated territories further increase the attractiveness of these regions.

Investment in the liberated territories is of not only economic, but also strategic and social importance. Investments to be made here, in addition to accelerating economic growth, serve to restore social justice and strengthen stability in the region by ensuring the return of internally displaced persons to their native lands. State support mechanisms such as tax breaks, subsidies, and legal guarantees have been created for both local and foreign investors, which stimulates the flow of capital to the region.

This article will analyze the investment potential of the liberated territories from various aspects - natural resources, infrastructure, legal framework and investment promotion mechanisms, as well as assess the development dynamics of the region based on statistical data, graphs and tables. The aim is to show the role of investment in the economic development of the region from both a theoretical and practical perspective and to identify promising directions for the future.

Main part.

The main objective of the study is to identify existing and prospective investment opportunities in the liberated territories, assess the economic effectiveness of these opportunities, and analyze investment promotion mechanisms. A comprehensive approach was chosen as the methodological basis: both statistical analysis, comparative analysis, and SWOT analysis methods were used. At the same time, visual analytical graphs and tables were compiled based on sectoral indicators [4].

Sources of information used:

- Official data of the State Statistics Committee for 2020–2025
- Ministry of Economy and Export and Investment Promotion Agency (AZPROMO)
- Reports of the Karabakh Revival Fund, UNDP, and the World Bank

- Open Internet sources and scientific articles

Main analytical tools used:

- SWOT analysis (strengths and weaknesses, opportunities, and risks)
- Analytical tables and graphs (investment flows, sectoral distribution, state support measures)
- Regional potential assessment based on infrastructure and energy maps

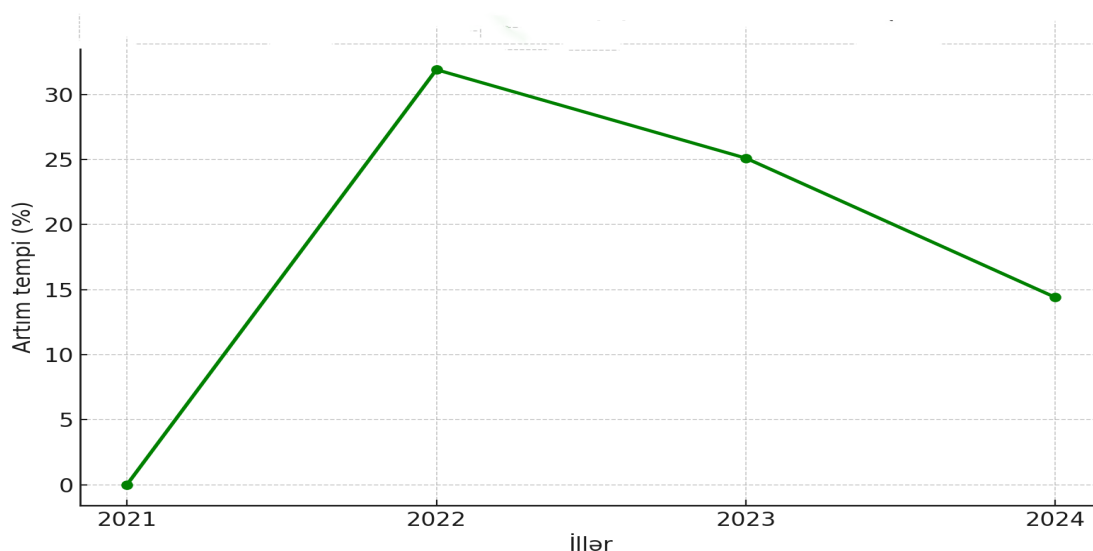
Table 1. Dynamics of investments in the liberated territories in 2021–2024 (million-AZN)

Year	Public investment	Private investment	General investment
2021	1,598	212	1,810
2022	2,032	356	2,388
2023	2,409	578	2,987
2024	2,725	693	3,418

Source: Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, 2024.

Table 1 shows the annual dynamics of investments directed to the liberated territories. The figures show that although state investment accounts for the main volume, the growth rate of private investments over the years is faster. From 2021 to 2024, the total investment volume increased by 1.88 times. This increase is the result of the priority given by the state to reconstruction work and the favorable environment created for investors [3].

Chart 1: Growth rate of investment flows to the liberated territories over the years (%)

Source: Compiled by the author.

The chart reflects the annual growth rate of investment flows to the liberated territories during 2021–2024. The chart shows that a high growth rate (31.9%) was recorded in 2022, which is explained by the increase in infrastructure projects and public investments. Although the growth rate decreased relatively in 2023 and 2024, the total investment volume continued to increase. This dynamics indicates the continued interest in the region and its strategic importance.

Table 2. Priority areas for investment in the liberated territories (forecast for 2025)

Sector	Share of investment (%)	The main type of investor
Agriculture	25	Local private sector
Energy (green energy)	22	Foreign investors
Construction and infrastructure	18	State and public-private
Industry and manufacturing	15	Foreign and domestic private
Tourism and service	20	Mixed (local+foreign)

Source: AZPROMO and Karabakh Revival Foundation, 2025.

Table 2 shows the priority areas for investment in the liberated territories for 2025. The largest share is occupied by the agricultural sector (25%), which is due to its contribution to the fertility of land resources and food security. The green energy sector is of interest to foreign investors, and the “green zone” strategy indicates that this sector is of particular importance. The tourism, industry and infrastructure sectors are important in terms of both economic development and employment [5].

Table 3. SWOT analysis of the investment climate in the liberated areas

Strengths Abundance of natural resources Government support and incentives Strategic position	Weaknesses Infrastructure not yet fully restored Limited human resources Post-occupation mined areas
Opportunities Increasing interest from foreign investors "Green zone" status and international support	Threats Regional security risks International legal disputes

Source: Based on author's analysis, 2025.

The SWOT analysis presented in Table 3 systematically reveals four main aspects of the investment climate in the liberated areas – strengths and weaknesses, as well as opportunities and threats. The region's rich natural resources and the favorable investment climate created by the state are among the main advantages. However, limited human resources and security issues remain weaknesses. While the increase in foreign investor interest and the development of the “green energy zone” with international support create great opportunities, geopolitical tensions increase potential risks [8].

Analysis and results

The results of the study show that the large-scale restoration and construction work carried out in the liberated areas has significantly increased the strategic importance of these regions in terms of investment. The analyzed investment dynamics for 2021–2024 (see Table 1) show that public investment played the role of the main locomotive of the region, but the share of the private sector also increased at a growth rate of 20–30% per year. This trend proves that the trust of local and foreign investors has been formed after the strategic support of the state. The annual investment growth rate reflected in Chart 1 also confirms this trend. An increase of 31.9% was recorded in 2022, and in subsequent years this growth continued on a more stable line. This can be explained by the construction of basic infrastructure by the state at the first stage, and then the gradual activation of the private sector [6].

An analysis of sectoral priorities in Table 2 shows that the agricultural and green energy sectors are of particular interest to investors. These areas are considered key areas for sustainable development, both economically and environmentally. At the same time, the tourism and service sectors, especially eco-tourism and health tourism, are areas that can attract significant capital inflows in the future [7].

SWOT analysis (Table 3) showed that the region has both serious advantages and weaknesses and threats that need to be taken into account. The greatest strength is the natural and economic resources of the region, combined with the political will and support of the state. However, security, incomplete restoration of infrastructure and lack of human capital create certain obstacles. Taking

these factors into account, investment promotion should be carried out in parallel and in coordination with issues such as security, demining and personnel training.

Based on all these analyses, it can be concluded that:

- The liberated areas have high investment potential in the medium and long term.
- Public-private partnership is the main mechanism for realizing this potential.
- Sectoral diversification, especially in the agriculture, energy and tourism sectors, should be selected as a top priority.
- Strengthening legal safeguards, transparency, and risk reduction for international investors can ensure the stability of investment flows [9].

Conclusion and suggestions

The results of the study show that the liberated territories of Azerbaijan have high investment potential in strategic, economic and social terms. The statistical analysis conducted for 2021–2024 proves that the investment flow directed to these regions is developing with an annual growth trend. Although public investments play a leading role in the initial stage, the share of the private sector is also increasing year by year. In terms of sector, agriculture, green energy and tourism occupy a more prominent position.

At the same time, the SWOT analysis shows that some weaknesses and threats - in particular, incomplete infrastructure, lack of human resources and security issues - may hinder the full realization of the existing potential. Therefore, it is necessary to take systematic and targeted measures in this direction.

Based on the results of the study, the following proposals are put forward:

1. The application of investment models based on public-private partnerships should be further expanded in order to accelerate the flow of private capital to the region and balance the state burden.
2. Legal and institutional guarantees for international investors should be increased, and mechanisms for resolving investment disputes should be simplified.
3. The permit and registration process based on the “single window” system should be fully digitized and accelerated.
4. Special attention should be paid to personnel training and the formation of local human capital, and modern vocational education centers should be established in the region.
5. The application of innovation and digital technologies (smart villages, automation, green energy infrastructure) will not only increase the value of investments, but also increase operational efficiency.
6. A systematic plan should be developed for risk management, and measures should be continued at the state level, especially in the areas of mine clearance, insurance mechanisms and security.

These results and proposals create a scientific basis for the formation of systematic strategies that will serve the economic revival and long-term sustainable development of the region.

References

1. A. Abdullayev. The role of state policy in the formation of the investment climate. Baku: Economics Publishing House, 2022.
2. R. Ahmadov. Main directions of sustainable economic development in the liberated territories. “Azerbaijan Economy” magazine, 2023. - 14(2), p. 45–56.
3. Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. Strategy for restoration and development in the liberated territories 2024–2030. Baku. <https://economy.gov.az>, 2024.
4. S. Aliyev. Analysis of investment opportunities in the Nagorno-Karabakh region. “National Economy and Reforms” magazine, 2021. - 9(1), p. 22–30.
5. State Statistical Committee. Statistical indicators of the Republic of Azerbaijan: on the Karabakh and East Zangezur economic regions. Baku. <https://stat.gov.az>, 2024.
6. F. Huseynli. Development of logistics and infrastructure in the liberated territories. Journal of “Economic Research”, 2023. - 11(3), p. 74–83.

7. L. Gasimova. Assessment of the economic potential of regions in the post-conflict period. Baku University Press, 2022.
8. World Bank. *Azerbaijan: Economic Transformation and Post-Conflict Recovery*. Washington, D.C. <https://www.worldbank.org>, 2023.
9. T. Zeynalov. Increasing investment attractiveness in the economic development of the Karabakh region. Journal of "Economy and Development", 2021. - 10(4), 88–96.

PUBLIC ACTIVITY OF THE HOUSE MUSEUM IN PROTECTING THE HERITAGE OF NARIMAN NARIMANOV

GULIYEVA SEVDA FEYRUZ

Azerbaijan, Baku

Baku State University

Faculty of Information and Document Management

Department of Editorial and Publishing Work

Doctor of Philosophy in Philology

sevdaquliyeva@bsu.edu.az

Summary

Historically, museums have been temples for preserving treasures and preserving cultural heritage. Modern museums are called upon to guide the public by offering perspectives and tools for interpreting modern society. Thus, they become special places where we can understand the world.

Nariman Narimanov (1870-1925) was a significant figure not only in Azerbaijani literature but also in the politics of our country. He was a genius who managed to speak his mind as a writer and statesman. He first began his literary activity with poems and stories. After a while, he moved on to writing novels and plays that would add to his fame. In each of his works, he touched on almost the same topics. Mainly, topics such as social justice, national issues and human rights were more prominent. The article also comprehensively involved the social activity of the house museum in preserving the legacy of Nariman Narimanov.

Keywords. Heritage, house museum, culture, events, exhibition.

Introduction. Nariman Narimanov directly played a special role in the stability of the independent statehood of Azerbaijan. In 1918-1920, he served as a member of the National Council of Azerbaijan. Later, he played an important role in the establishment of Soviet power. He served as prime minister during the Azerbaijan Democratic Republic. Along with his political activities, his literary heritage is also an important topic in Azerbaijani literature and history. Narimanov's works are considered valuable in the world of literature and culture, and his ideas have always become a topic of discussion. His works have also left deep traces in the history of culture and literature.

The house museum of Nariman Narimanov consolidates the traces of his life and creativity and helps visitors learn more about his world of thought. The museum plays an important role as one of the cultural venues of Azerbaijan and, after Nariman Narimanov's death, is considered an important place to preserve and commemorate his important place in our history and public services among generations. This museum offers visitors a unique insight into the national historical and cultural heritage of Azerbaijan and helps them to develop a clearer understanding of the works, ideals and sacrifices of Nariman Narimanov.

The museum's recommendations to visitors include reading and discussing Nariman Narimanov's literary works, lectures on his life and political activities, discussions on his works dedicated to his homeland and national issues, exhibitions, scientific conferences and other cultural events. All these events serve to preserve and perpetuate the value of Nariman Narimanov's services and ideas.

Main part. Nariman Narimanov was a symbol in the development of Azerbaijani national culture. His ideas, literature and political activities left a deep mark on the development and history of

Azerbaijani national identity. The museum presents his legacy to visitors and manages to preserve the relevance and value of his works.

The house museum of Nariman Narimanov helps to understand and study his life and activities. Visitors get to know his era, ideas, relationships and creativity more closely through the museum. The house museum of Nariman Narimanov works to keep his valuable heritage alive and pass it on as an example to future generations.

This museum plays an important role in organizing related events to keep alive the memory of Nariman Narimanov, an important figure in Azerbaijani literature and culture, to promote his path of development and struggle, and to present his thoughts and ideas to the new generation.

The museum's activities are developed in the following main directions:

Research and Promotion of Heritage. This rich museum collection has become a valuable source for shedding light on the different stages of Nariman Narimanov's life and his important literary, political and social activities. By looking at these materials, visitors have the opportunity to get to know him better by gaining deeper knowledge about his way of thinking, ideals and goals. This also ensures a more accurate assessment of his importance and value in the field of literature and political activities.

Educational programs. These educational programs help young people to better understand the ideas and ideals of Nariman Narimanov and teach different perspectives on his important role and influence. Through interactive exhibitions, seminars and lectures, young people can obtain detailed information about Narimanov's literary, political and social activities and compare his ideas. These programs are organized with the aim of attracting greater interest in the appreciation of history and culture among young people and developing their own ideas. Young people, equipped with the ideas of the great Nariman Narimanov, will be able to create a strong impact on their surroundings as future leaders who can play a role in the development of a more organized and modern society.

Cultural events. Such events provide visitors with a better understanding of Nariman Narimanov's conscious influence on literature and culture. Through such events, visitors learn about Narimanov's writings and important moments and events of his time. Through meetings with contemporary writers and artists, visitors have the opportunity to understand the influence and significance of Nariman Narimanov's ideas and literary activities today. Such events help visitors gain a broader perspective on literature and culture and encourage them to participate more actively in the world of contemporary literature and culture.

Scientific research. The museum serves as an important resource that supports and shares scientific research on Nariman Narimanov's legacy. Offering a wide range of opportunities in the fields of art, literature and history, the museum can provide rich information and perspectives for scientific propositions and research. These studies emphasize the importance of Nariman Narimanov's works, considering that his creative work is more profound in its outlook on life. Also, these studies analyze the impact of his thoughts and ideas on modern society and culture, and emphasize the importance of the continued preservation of his works.

Interactive experiences. Visitors to the museum are introduced to interactive exhibition elements, audio-visual presentations and multimedia tools. This allows visitors to get to know the museum better and take a deeper look at Nariman Narimanov's work.

Public discussions. This is a way for the museum to bring Nariman Narimanov's ideas to life and make them think about important issues in his homeland, Azerbaijan. The opportunity to shape the community's thinking on contemporary issues encourages them to have a broader perspective and share their ideas with others.

Social media and digital activities. The museum is in an excellent position to be active on social media platforms, reach a wider audience, attract young people to the museum and promote Nariman Narimanov's legacy in a modern format. Through social media, the museum can be brought to a wide audience and information about the museum, its activities and its promotion can be shared. Through these platforms, young people can become interested in the museum. In this way, the works and legacy of Nariman Narimanov can be shared with a wider audience by combining them with modern technologies. This strategy can help the museum to fulfill its efforts and goals more effectively.

The activities of this museum represent an important step in preserving the cultural and historical heritage of Azerbaijan, introducing it to the younger generation, and influencing the development of culture. The importance of Nariman Narimanov in literature, his role in the national struggle, and the opportunity to familiarize visitors with his personal life are an important function of the museum. By providing the public with extensive information about the museum's activities, it helps them to think more clearly about the tasks of Narimanov's creativity and political activities. This museum presents itself as an entertaining and informative place for anyone interested in culture and history. It is truly an undeniable fact that visitors have a positive impact on the museum, as they get the opportunity to get to know Narimanov's legacy better and observe the traces of his life.

Museum exhibits. Personal items: Narimanov's belongings, books, letters and personal documents provide visitors with a clearer picture of his daily life.

Literary examples: The novels, stories, plays and poems he wrote contain an important role in the history of literature. The manuscripts in the museum allow visitors to follow Narimanov's literary development.

Historical documents: Documents reflecting Narimanov's political activities and role in the Azerbaijan Democratic Republic clearly show his place in history.

Photos: The museum exhibits historical photos from Narimanov's life and times. These photos show his social and political environment, as well as his activities in the field of culture.

Benefits for visitors

Guided tours: Guided tours organized at the museum provide visitors with extensive information about Narimanov's life and work. Guides discuss his role in literature and politics, arousing interest in the great personality in visitors.

Events: The museum regularly hosts literary discussions, exhibitions and cultural events. These events reflect the aim of discussing Narimanov's rich heritage and introducing it to the new generation.

Educational programs: Special educational programs are organized for pupils and students. These programs aim to provide information about Narimanov's creativity and his place in society, his unique services to our country.

Visitor impressions. Of course, this museum is a valuable travel destination for both literary researchers and anyone interested in the works of Nariman Narimanov. Visitors who visit the sources of Narimanov's life, literature and political activities play an important role in understanding what happened in the history of Azerbaijan. The museum helps to feel the spirit of the era in which he lived more closely through the moments covering the intangible and tangible heritage of Nariman Narimanov. Visitors who visit this museum learn more about his literature, political activities and life. The material and spiritual values presented in the museum allow visitors to have meaningful and interesting experiences [8].

The main research aspect of the article.

1. N. Narimanov's life and work: The main goal of the museum is to introduce the life, activities, and ideas of Nariman Narimanov to a wide audience and to give people the opportunity to get acquainted with his works.

2. Preservation of Azerbaijani culture: The museum plays an important role in preserving the cultural heritage of Azerbaijan and works to correctly convey this cultural heritage to future generations.

3. Education and enlightenment: The museum helps to develop the understanding of the national identity of future generations by providing visitors with more knowledge about history and literature.

4. Public discussions: The museum organizes discussions on topics such as social and national unity, and the importance of Nariman Narimanov's ideas in society today is examined.

5. Interactive events: Exhibitions, seminars, and cultural events play an important role in increasing the interest of visitors to the museum and ensuring their active participation.

It is very important to understand that the Nariman Narimanov House Museum has such an important role in preserving and recognizing the historical and cultural heritage of Azerbaijan. This

museum also reiterates the importance and value of Nariman Narimanov's thoughts and ideas to the current society. This museum, in addition to being a historical site, should continue to serve society as a vibrant center of culture, literature, and history. It plays an important role in presenting new perspectives to the younger generations and the wider society and in keeping the cultural heritage alive. The activities of such modern museums give even more value to the historical and cultural heritage and create the opportunity to present it to the wider society [3].

In 1972, a monument to Nariman Narimanov was erected, and Heydar Aliyev personally attended its opening (sculptor Jabbar Qaryagdi). Later, in 1977, on the instructions of the National Leader, then First Secretary Heydar Aliyev, other houses were allocated to the residents of this apartment, all of Narimanov's personal belongings and documents were collected, and the Nariman Narimanov Memorial Museum was put into operation. there. Heydar Aliyev himself attended the opening.

The museum houses Nariman Narimanov's personal belongings, documents and photographs, portraits, etc. Narimanov's niece, Iltifat Khanum, who replaced her father since childhood, donated Narimanov's preserved personal belongings, documents, photographs, books related to Narimanov's biography, and newspaper and magazine circulations to the museum [8].

After Azerbaijan declared its independence, the museum's fund was enriched with previously inaccessible archival documents related to Narimanov. The museum's collection was enriched with exhibits such as Narimanov's amber rosary and Karakhan fur hat, an ancient table clock, as well as books by G. Hasanov, F. Ahmadova, G. Adıguzel and other modern researchers studying the life and work of Narimanov.

Narimanov's apartment is located on the second floor of the building. There are two doors from the entrance door: one leads to the hallway, the other to Narimanov's doctor's office, on which is written "Doctor N. Narimanov". The apartment consists of four rooms: a living room, a bedroom, a doctor's office, and a dining room where documents and photographs reflecting Narimanov's social and political activities are exhibited.

The dining room presents Narimanov's birth certificates, his graduation from the Gori Seminary, and materials about Narimanov's teaching activities in the village of Gizil-Ajali, Borchalinsky district, Tbilisi province. In addition, the room displays photographs of Narimanov and his family, as well as Narimanov's book "Self-taught Russian Language". This room also displays a model of the house in the Shaytanbazar neighborhood of Tbilisi, where Narimanov was born. This room also displays Oktay Sadıgzade's portrait of Narimanov, the holder of the Order of St. Stanislav, III degree [2].

Conclusion. The activities of the Nariman Narimanov House Museum have achieved significant results in terms of preserving, promoting and passing on his heritage to modern generations. The museum's activities are manifested in several aspects:

1. Preservation of cultural heritage

The information collected in the Narimanov Museum provides detailed information about his life, ideas and creativity. By providing extensive information about his ideas and ideals, the museum helps to preserve Narimanov's literary heritage and historical significance and pass it on to future generations. Such museums and archives constitute an important point for the preservation of traditions and values and their presentation to future generations.

2. Development of education

These educational programs and tours help young people to strengthen their thinking about history and national culture by providing information about Narimanov's life, literary and political creativity. These programs help young people to understand national expressions, ideals and spiritual values. In addition, these educational programs and tours help young people develop their interest in the literary and political environment, helping them to form a national identity and approach their national characteristics in a good way. Such educational programs and guided tours help young people to deepen their understanding of history and increase their compatibility with the national culture.

3. Public activity

Such museum events are one of the best ways to keep Narimanov's legacy alive and enhance it. It is commendable that museums enrich the culture of society and contribute to its literature through various events. By attracting a wider audience to these events, people are able to get to know

Narimanov's works better and introduce his important role to society. These museum events help to strengthen cultural ties and increase the importance of literature by bringing people together.

4. Supporting research

Indeed, the museum provides additional materials and resources to researchers and academics on Narimanov's life, work, and literary. Documents, books, articles and other literary works located in this museum can help researchers assess Narimanov's role and significance in the field of literature and culture from a different perspective.

5. Increase in the number of visitors

As a result of the museum's activities, the number of visitors has increased. People visit the museum to get to know Narimanov's heritage, which increases their interest in culture. The positive impressions of visitors indicate the effectiveness of the museum's activities.

6. International relations

The museum tries to promote Narimanov's heritage in different parts of the world by participating in international exhibitions. This is an important factor in demonstrating Azerbaijani culture in the international arena.

The activities of the Nariman Narimanov House Museum play an important role in preserving his heritage, passing it on to modern generations and developing culture. It is not only related to Narimanov's personality, but also a center serving the development of Azerbaijani literary and historical culture. The museum is an important platform in promoting and preserving our cultural heritage for future generations.

The activities of the Nariman Narimanov House Museum include large-scale activities carried out to preserve and promote his heritage. These activities have yielded many positive results and have made valuable contributions to Azerbaijani culture, literature, history and society. A detailed description of the activities mentioned below is provided [9]:

Collection of exhibits: The museum collects, preserves and preserves Nariman Narimanov's personal belongings, literary samples, historical documents and photographs of the period. These materials provide valuable information about his life and work.

Storage conditions: Modern storage and exhibition standards are applied to preserve the exhibits in the museum. This leads to the preservation of the preserved materials from deformation over time.

Educational programs: The museum organizes special educational programs for schoolchildren, students and other interested persons. These programs aim to study Narimanov's heritage and increase interest in literature.

Guided tours: Museum guides provide visitors with detailed information about Narimanov's life, literature and political activities. This helps visitors to better understand and reflect on Narimanov's legacy.

Cultural events: The museum organizes various cultural events, such as literary evenings, exhibitions, conferences, and discussions. Such events optimize discussions about the culture and literature of the society.

Organization of exhibitions: The museum organizes exhibitions reflecting Narimanov's works and the works of other writers of his time. This introduces visitors to various literary trends and creates conditions for discussions.

Provision of research materials: The museum provides researchers with information on Narimanov's life and creative work.

provides materials related to the museum. This is considered an indicator of support for the development of academic research.

Academic publications: The museum collaborates with academic journals to publish research on Narimanov's legacy. This shows his place in the literature to a wider audience.

Visitor experience: As a result of the museum's activities, the number of visitors has increased. Visitors understand that the time they spend here is valuable. This includes the importance of the museum and its contribution to society.

Social media activity: The museum is active on social media, inviting visitors to the museum and creating conditions for holding cultural events. This helps to reach a wider audience.

Participation in international exhibitions: The museum, by participating in international exhibitions, promotes Narimanov's legacy worldwide. This is a very important issue in terms of showcasing Azerbaijani culture.

Cultural exchange programs: The museum organizes cultural exchange programs in cooperation with cultural centers of other countries. This creates new opportunities to promote Narimanov's legacy in a wider environment.

Strengthening national identity: The museum helps to strengthen national identity and cultural values in the younger generations by studying the legacy of Nariman Narimanov. This further increases the interest of society in culture.

Social activities: The museum implements social responsibility projects in cooperation with local communities. This increases the interest of society in culture.

The house museum of Nariman Narimanov provides an opportunity to get to know his personality, literature and period closely. This museum creates an opportunity to share extensive information about his life path, work, values and thoughts that he protected with visitors.

The museum provides an opportunity to introduce the cultural heritage of our country and show the pearls of existing literature by attracting the interests of both domestic and foreign tourists. Thanks to this, the literary and social activities of Nariman Narimanov are recognized and appreciated by a wider audience. The museum is one of the places that researchers, literary critics and young people who want to progress regularly visit [5].

The museum's activities also allow for the study of public discussions on the history and issues of our culture. This has a great impact on the development of the cultural understanding of society and is one of the important steps for the preservation of our traditions.

The house museum of Nariman Narimanov is distinguished by its numerous activities as a center serving to preserve, promote and develop culture. The results of these activities are manifested in several main areas:

Collection of exhibits: The museum collects numerous items related to Narimanov's life, creativity and the cultural environment of the period. These include his written works, personal belongings, etc. Each exhibit reflects his personality and creative activity.

Restoration work: Modern restoration methods are used to preserve and restore the exhibits in the museum. This minimizes deformation and damage to the works over time, and serves their transmission to future generations.

Organization of educational programs: The museum organizes various educational programs and seminars for schoolchildren and students. These programs are aimed at studying Narimanov's creativity and understanding the social and historical context of his works.

Visitor research: The museum offers visitors interesting and unique research that helps them better understand Narimanov's role in literature. This increases the interest of young people in culture.

Cultural events: The museum regularly hosts cultural evenings, exhibitions, conferences and discussions. These events serve as a favorable environment for discussing and promoting Narimanov's legacy, as well as for exchanging ideas on modern developments in the field of literature.

Exhibitions and activities: Exhibitions related to Narimanov's work and his era are held at the museum. These exhibitions contain deep thoughts about the content of his works and their impact on society [10]. The museum's activities are not limited to preserving Narimanov's legacy, but also support the development of modern Azerbaijani literature. The lectures, exhibitions and other events organized here help to expand literature and raise public awareness. The Nariman Narimanov House Museum is one of the important centers for understanding and preserving the cultural heritage of Azerbaijan. These museums are important for teaching and preserving cultural heritage for future generations.

References

1. T. Babayev. *"Preserving cultural heritage in museums: The example of Nariman Narimanov's house museum"*. Journal of Cultural Heritage, 2019.-2(3), 27-35.

2. N. Aliyeva. *"Nariman Narimanov's house museum: Preservation and promotion of culture"*. Museum Research Book, Baku: East-West, 2018.- pp. 78-85.
3. A. Huseynov. *"Nariman Narimanov's literary heritage"*. Journal of Azerbaijani Literature, 2015.-3(1), 45-60.
4. E. Huseynov. *"Nariman Narimanov's museum and international cultural exchange: Results and prospects"*. Journal of Cultural Research, 2021.- 6(2), 43-52.
5. R. Ismayilova. *"Nariman Narimanov: writer, politician, public figure"*. Journal of History and Culture, 2020.- 4(1), 40-55.
6. A. Mustafayeva. *"The impact of social media on museum activities: the example of the Nariman Narimanov house museum"*. Journal of Information and Culture, 2023.-10(3), 19-28.
7. S. Novruzov. *"Young generation and cultural heritage: perspectives of the Nariman Narimanov house museum"*. Journal of Youth and Culture, 2022.-8(1), 55-70.
8. M. Guliyev. *"Promotion of Nariman Narimanov's heritage at international exhibitions"*. Journal of International Cultural Exchange, 2020.-5(2), 15-23.
9. A. Guliyeva. *"Visitor Experience of the Nariman Narimanov House Museum: Public Interest in Cultural Heritage"*. Journal of Tourism and Culture, 2021.-3(2), 12-20.
10. R. Rahimov. *"Social and Cultural Functions of Museums"*. Journal of Culture and Art, 2017.-12(4), 22-28.
11. T. Suleymanova. *"Interest in Cultural Heritage in Younger Generations: The Case of the Nariman Narimanov Museum"*. Journal of Education and Culture, 2021.-6(3), 30-40.

STRATEGIC APPROACHES TO INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE CONSTRUCTION SECTOR

Musayev Khazar Akif

Azerbaijan Tourism and Management University

Department of Economy, PhD student

Orcid cod: 0009-0006-3818-5030

Xazar.musali22@gmail.com

Summary

Increasing the competitiveness of the construction sector is one of the important strategic issues for the modern economy. Increasing competitiveness in this area is possible by ensuring long-term development, efficient use of resources and the application of innovations. The conference material analyzes the main strategic approaches to increasing competitiveness. These include the application of technological innovations, the development of human capital, improving quality and standards, sustainability and compliance with environmental requirements, as well as the application of effective management and financial models. Also, responding quickly to market demands and studying international experience play an important role in achieving competitive advantage. These strategies increase the productivity of the construction sector and allow it to strengthen its position in global and local markets.

Keywords. Construction sector, competitiveness, strategic approaches, technological innovations, human capital, quality management, sustainable development, management strategies.

Introduction.

The construction sector of Azerbaijan must enter the technological transformation stage to increase its competitiveness. This transition requires not only the application of innovation, but also a change in the thinking and management model. Technology will not only form a sustainable competitive advantage, but also expand access to regional and global markets. The role of the state in the formation of competitiveness is especially important in developing economies. This can be implemented through strategic planning, regulatory and legal regulation, tax incentives, state orders and infrastructure support.

The construction sector is one of the areas that plays an important role in the economic development of each country. This sector forms the basis for the creation of infrastructure, the

construction of residential and industrial facilities, as well as the sustainable development of other sectors of the economy. Against the background of increasing competition in the global market and rapidly changing technological requirements, increasing the competitiveness of the construction sector stands out as a priority issue for states and companies. Increasing competitiveness is not limited only to increasing productivity, but also covers a wide range of aspects such as the application of innovative technologies, effective management of human resources, ensuring quality standards and protecting environmental sustainability. In this regard, it is necessary to develop and implement strategic approaches to achieve competitive advantage in the construction sector. The conference material will analyze the main strategies aimed at increasing the competitiveness of the construction sector and their effectiveness.

At the current stage, the construction sector is facing a serious competitive environment both locally and globally. One of the main factors shaping the competitiveness of the sector is innovation and technological development. The application of modern construction technologies creates conditions for faster and more efficient implementation of projects, helps to optimize costs. However, delays are observed in many regions in this area, which negatively affects the achievement of competitive advantage.

Main part.

In modern economic conditions, competition has taken on a global character. Therefore, in our country, a policy of diversification of the economy is being implemented in order to ensure sustainable and sustainable development through a competitive economy and competitive economic entities. As part of the diversification policy, it is of great importance for industry, especially the processing industry sectors, to gain a priority position, become the main factor ensuring economic growth in the country as a whole, as well as improve the quality of production and service levels at the level of various economic entities, and improve the structure of the processing industry. As one of the important sectors of the processing industry, the field of construction materials production is considered one of the main links of the national industrial system. Thus, the relevant field differs in terms of a rich raw material base, the potential to develop, as well as organize and implement export-oriented production, ensuring employment in the country, and other important aspects.

Researchers A.B. Abbasov, R.A. Abbasova, M.A. Aliyev note that “*The competitiveness of an enterprise is the ability of entrepreneurs to produce goods that are more attractive in price and quality than foreign or local competitors in the national, as well as world markets in the current and future period*” [1].

Researcher Mahmudov, M.M. shows that “*The selection of the optimal option for the location of an enterprise in the industrial sector is based on a systematic analysis of factors affecting the formation of conditions that ensure production*” [2].

Increasing competitiveness in the construction sector is one of the important priorities in modern economic conditions. For this purpose, various strategic approaches are applied, which accelerate the development of the sector, increase productivity and strengthen its position in the market. First of all, the application of technological innovations comes to the fore. The use of new construction materials and digital technologies, for example, BIM (Building Information Modeling) systems, optimize the planning and management of construction processes. These innovations allow for faster, more efficient and economical implementation of projects. Thus, companies reduce costs and gain a competitive advantage.

The second main direction is the development of human capital. A professional and experienced workforce plays a decisive role in ensuring high productivity in the sector. Continuous education of employees, improving their skills and implementing certification programs improve the quality of their work and ensure the sustainable development of companies.

The third strategic approach is related to improving quality and standards. The implementation of construction projects in accordance with international standards increases customer satisfaction and strengthens the reputation of companies. The application of ISO standards, the establishment of quality control systems and continuous audits play an important role in shaping the competitiveness of the sector.

The fourth direction is sustainability and environmental compatibility. Compliance with environmental requirements and the application of sustainable development principles play an important role in the modern construction industry. The construction of energy-efficient buildings, waste reduction and the use of clean materials not only increase the social responsibility of companies, but also strengthen their competitiveness.

In addition, the application of effective management and financial models is also important in achieving competitive advantage. The timely and budget implementation of projects, proper risk management and optimal allocation of resources ensure the sustainability of companies in the market. Also, the ability to flexibly adapt to market demands is one of the main factors in the competitiveness of construction companies. Following new trends and responding quickly and correctly to customer needs serves to strengthen competitiveness, which is of great importance in all areas of industry and construction.

It is no coincidence that researcher Sarkarli, A.S. notes that *“The Industrial sector is important for the industrialization of construction, cost reduction, saving on metal and wooden materials, and increasing the efficiency of capital investments in the national economy. In addition to the economic foundations of the competitive activity of enterprises in the country, there are also legal aspects and tasks”* [3].

Widespread application of technological innovations: Construction companies should more widely adopt new technologies, digital modeling and automation systems. The state can also offer subsidies and tax breaks for innovative projects in this direction [6].

Investment in human resources development: Training of professional personnel and organization of training programs should be a priority. Cooperation with educational institutions should be expanded, and advanced training courses should be organized.

Strengthening quality standards: Strict control mechanisms should be created for the application of international and national standards. Companies should be encouraged to obtain quality certificates, and audits should be conducted systematically.

Sustainability and environmental protection: Environmental requirements should be strictly observed in construction processes, energy-efficient and environmentally friendly materials should be used. Green construction initiatives should be supported at the state level.

Improving management and financial structure: Advanced management methods should be applied in project management, and innovative solutions should be developed in the field of risk management and financial planning.

Adaptation to market requirements: Companies should closely monitor market changes and develop business models that respond quickly and flexibly to customer needs.

Conclusion. Consequently, in order to increase the competitiveness of the construction sector, it is important to integrate and continuously apply strategic approaches such as technological innovations, human capital development, raising quality standards, environmental sustainability, effective management and adaptation to market requirements. These approaches make the sector competitive and sustainable both at the local and international levels.

Increasing the competitiveness of the construction sector is one of the main factors for the sustainable development of the sector and strengthening its position in the market in modern economic conditions. The strategic approaches presented in the conference material - the application of technological innovations, human capital development, raising quality and standards, sustainability and environmental compatibility, effective management and financial models, as well as flexible adaptation to market requirements - play an important role in achieving competitive advantage in the construction industry. The integrated and continuous implementation of these approaches leads to results such as increasing productivity in the sector, efficient project management and ensuring customer satisfaction. As a result, the construction sector maintains its leading position in economic development by strengthening its competitiveness both at the national and international levels. Continued research and innovation are needed to further improve and expand these strategies in the future.

References

1. A.B. Abbasov. *Business organization and management. Textbook.* - Baku: "Economics University Publishing House", 2011. - 464 p.
2. M.M. Mahmudov. *Regulation of socio-economic development of regions. Textbook.* – Baku: "Economics University" Publishing House, 2011. - 370 p.
3. A.S. Sarkarli. *Main directions of innovation activity of enterprises producing building materials.* - Baku: Azerbaijan Agrarian Science, Scientific and Theoretical Journal, 2018.-183-186 p.
4. A.S. Sarkarli. *Innovation-oriented development directions of building materials production in the modern era.* - Materials of the Republican scientific-practical conference on the topic "Development prospects of the transport-road complex of the Republic of Azerbaijan", 2017.-101-104 p.
5. I. Hasanov. *Main directions of improving the activities of enterprises producing building materials.* - Baku: Journal of Construction Economics and Management, 2018.-181-188 p.
6. Kh. Musayev. *Evaluation of the impact of the Development of the construction area on economic growth.* - V International Scientific and Practical Conference diversity and inclusion in Scientific area. Poland, 2024.-20-24 p.

THE ROLE OF LIBRARIES IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DOCUMENT FLOW IN THE FIELD OF TOURISM: FROM THE PERSPECTIVE OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Haji HAJIBALA OGLU GASIMLI¹

¹Baku State University

¹Faculty of Information and Document Management

¹Department of Library and Information Resources Management, PhD student

¹Baku, Azerbaijan

¹haciqasimli5@gmail.com

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8246-1959>

¹+994 (70) 260-56-52

ABSTRACT

This research analyzes the role of libraries in the formation and development of document circulation related to the tourism sector, using historiographical and source study approaches.

Within the framework of the research, the functions of libraries in the collection, systematization, storage and use of documents related to the tourism sector were investigated. The article also shows the process of creation of documents related to the tourism sector at different historical stages and the relationship of this process with the development of the information society. It is shown on the basis of actual sources that library-information centers play an indispensable role in the study of tourism history and tourism documents in an information society. The research applied historiography and source studies approaches and analyzed existing document samples and their use.

The main purpose of the research in this area is to analyze the role of libraries in the formation and development of the flow of documents related to the tourism sector from the perspective of historiography and source studies. The purpose of the research is to reveal the importance of tourism documents as historical sources, to determine the functions of libraries in the systematic collection and preservation of these documents, and to justify their activity as the main information base in the study of tourism history. At the same time, the main directions of the research are to investigate the source-based characteristics of tourism documents of different periods and to show their value for historical science.

The main attention in the research is paid to the importance of documents related to the field of tourism (guidebooks, booklets, maps, reports, statistical materials, etc.) as historical sources and to libraries in the systematic collection, preservation and study of these sources. From the point of view of historiography, valuable information about tourism policy, socio-cultural environment and economic relations in certain periods is obtained through these documents. From the point of view of source-based studies, the originality, classification, information capacity and principles of presentation for use of tourism documents preserved in libraries are studied. The study of both traditional and electronic books in this field and their role in the field of tourism are analyzed and shown systematically from the point of view of source-based studies.

As a result, it was concluded that libraries have strategic importance in delivering various information resources related to the tourism sector to consumers, which is considered one of the main factors determining the relevance of the topic.

Key words: Library, information service, tourism, document flow, historical development, historiography, source studies.

Introduction

Tourism is currently one of the special sectors of the economy, but it has also become a means of intercultural dialogue and strengthening relations between peoples. In parallel with the development of this sector, the need for information and documents in the tourism sector has also increased. As we know, the concept of document is a broad concept. Here, the stages of creation and formation of documents in the tourism sector have been discussed. In this field, the concept of document refers to various types of materials used in the tourism sector - tourist guidebooks, maps, brochures, collections of normative and legal acts, sources related to cultural and historical monuments and other information carriers. Libraries play a key role in collecting, storing and presenting these documents to readers. Approaching from this context, the history of the creation and development of primary documents in the tourism sector has been systematically studied in the thesis. The formation of primary concepts in the tourism sector is based on the trips of travelers. Approaching the explanation of the issue from the aspect of historiography and source studies, we can note that tourism began to expand in England and Europe after the industrial revolution.

Researchers John Walton, Alan A. Lew, Allan M. Williams, in their book "Tourism: Past, Present and Future" (1998), note that "in 1841, the Thomas Cook company began operating in England and organized the first tours. Documents related to its activities (tickets, tour guides, advertising materials) began to be preserved in libraries. In the 1890s, the first statistical data on tourism began to be collected in some state libraries and archives, for example, tourism documents were archived in the British National Library".

This generally mentioned source provides extensive information about the historical development of tourism and talks about Thomas Cook's place in the history of tourism.

As we know, traditional libraries collect materials necessary for tourists, such as guidebooks, encyclopedias, maps and photo albums, preserve them in their funds and systematically present them, and this type of information is considered an important source of information for both tourists and researchers working in the field of tourism.

Since tourism is mainly based on the cultural and historical heritage of the country, libraries have an important role in documenting and preserving this heritage. Information resources on local history are stored in libraries and transmitted to younger generations. The dissemination and development of various printed products in this field through libraries has historically occurred in several stages. In the 9th century, information about tourist destinations began to enter libraries through geographical discoveries and travelers' travelogues. At the beginning of the 20th century, with the development of mass tourism, guidebooks and advertising brochures became widespread.

It is no coincidence that in the book "Travelers, Discoveries, Azerbaijan", created in 2012 by academician Yagub Mahmudlu, a full member of ANAS, the issues of "Where do the first journeys begin", "1800 years before Columbus", "Successes of the Islamic world", "On the threshold of great geographical discoveries", "Travelers and Azerbaijan" were comprehensively studied, and the initial concepts related to the field of tourism were touched upon.

Since the period of independence, the expansion of international tourism, as well as the development of digital technologies, have brought new shades to the functions of libraries. Today, libraries are no longer just places where physical books are stored. As a result of digitization, materials on tourism are collected in electronic catalogs, digital archives and open databases.

During the research conducted, we found that many libraries already provide virtual information services to users by creating tourism sections on their websites. Also, information services are provided to tourists in real time through mobile applications and interactive maps.

Conclusion. During the research conducted in this direction, it became clear that the main role of libraries in the history of the emergence and development of the document flow in the field of

tourism is to systematically place all information carriers in this field in one center, and to deliver them to various information consumers in both traditional and online forms. From this it becomes clear that the role of libraries in the process of creating, forming and presenting various types of documents in the field of tourism to users is irreplaceable. Over time, the implementation of information services to readers in this field through modern digital technologies has also reached a new level. As we know, libraries are not only information providers, but also important institutions that contribute to the development of tourism on a scientific and informational basis.

References

In Azerbaijan

1. Qasımlı, H.H., Məhəmmədli, D.H. (2024). Turizm sahəsi üzrə “İnformasiya tələbatı” konsepsiyası. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4588-4595.
2. Mahmudlu, Y. M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan (Yenidən işlənmiş ikinci nəşr) (2012) / Y.M.Mahmudlu. – Bakı: Təhsil, 296 s.
3. Məhəmmədli, D.H., Qasımlı, H.H. (2023). Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun kitabxanalarında turizmə dair informasiya resurslarının spesifik xüsusiyyətləri. *Tarix və onun problemləri*, (2), 245-254.
4. Məhəmmədli, D.H., Qasımlı, H.H. (2023). Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunda turizm fəaliyyətinin informasiya təminatında kitabxanaların rolu. *AMEA Gəncə bölməsi: Xəbərlər məcmuəsi: “İctimai və humanitar elmlər seriyası”*. №2, 113-118.
5. Rzayev, S. (2008). *Kitabxana xidməti*. 337 s.

In English

6. İsmayilov, N.İ., Mahammadli, D., Gasimli, H.H. (2023). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac “Grani”*. (26), 122-127. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1871>.
7. İsmayilov, N.İ., Mahammadli, D.H., Gasimli, H.H. (2023). Characteristics of the Library-Information Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly- Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(3), 878-890.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Смакота Виктория Витальевна

кандидат социологических наук,
заведующая отделом экономической социологии
Институт социологии НАН Украины

Аннотация

внедрение цифровых технологий в жизнь современного общества влечет за собой как позитивные изменения (экономический рост, новые возможности в сфере образования, здравоохранения и сельского хозяйства), так и очевидные уже на данном этапе тревоги (сокращение рабочих мест, возрастание неравенства в доступе к таким технологиям, сокращение человеческого взаимодействия). Особенные опасения вызывают инновации, связанные с искусственным интеллектом (ИИ). Социологические исследования в этой области помогают понять, насколько общество готово к широкому распространению ИИ-технологий в разных социальных сферах.

Ключевые слова: цифровые технологии, искусственный интеллект (ИИ), экономика, общество, труд, риски, возможности, социальные опасения.

Abstract: the introduction of digital technologies into modern society brings with it both positive changes (economic growth, new opportunities in education, healthcare, and agriculture) and already obvious concerns (job losses, increasing inequality in access to such technologies, and a decline in human interaction). Innovations related to artificial intelligence (AI) raise particular concerns. Sociological researches in this area help understand readiness of society for the widespread adoption of AI technologies across various social spheres.

Keywords: digital technologies, artificial intelligence (AI), economy, society, labor, risks, opportunities, social concerns.

Аннотация

Заманауи қоғам өміріне цифрлық технологияларды енгізу өзімен бірге оң өзгерістерді (экономикалық өсу, білім беру, денсаулық сақтау және ауыл шаруашылығы салаларындағы жаңа мүмкіндіктер) және осы кезеңде-ақ айқын көрініп тұрған алаңдаушылықтарды (жұмыс орындарының қысқаруы, осындай технологияларға қол жеткізудегі теңсіздіктің артуы, адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің азаюы) алып келеді. Әсіресе Жасанды Интеллектпен (ЖИ) байланысты инновациялар ерекше алаңдаушылық тудырады. Бұл саладағы әлеуметтанулық зерттеулер ЖИ-технологияларының әртүрлі әлеуметтік салаларда кеңінен таралуына қоғамның қаншалықты дайын екенін түсінуге көмектеседі.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, жасанды интеллект (ЖИ), экономика, қоғам, еңбек, тәуекелдер, мүмкіндіктер, әлеуметтік алаңдаушылықтар.

В экономике XXI в. технический прогресс является ключевым фактором роста производительности труда и изменений самого процесса трудовой деятельности человека. Необходимо отметить, что часто в человеческой истории нововведения, связанные с трансформацией привычного формата работы, воспринимались общественным мнением изначально с подозрением или даже враждебно (восстание луддитов – наиболее известный исторический пример такого неприятия), однако в конечном итоге они встраивались в трудовую практику общества. При этом влияние некоторых технологий (применение электричества, распространение авиационного сообщения или изобретение компьютера) имело долговременный эффект не только на экономику, но и на общество в целом, то есть на все сферы социальной жизни человека: работу, отдых, общение, образование и т.д.

В современном мире стремительное развитие новых цифровых технологий и искусственного интеллекта является не только глобальным катализатором, изменяющим социум: ему подвластны перемены и в самой социобиологической сущности человека. И дело не только в том, что ИИ способен заменить людей во все в большем количестве как экономических, так и социальных сфер (а сейчас становится все более очевидным, что ему покоряется и мир искусства, и медицинская диагностика, и функция социального взаимодействия; то есть он способен обучать, лечить, общаться и даже управлять человеческим поведением, мотивировать и убеждать). И если до момента появления ИИ считалось, что мышление – одна из видовых особенностей человека, то сейчас, всего два года спустя после вхождения ИИ в массовое использование, преимущества искусственного мышления в некоторых областях становятся очевидными.

Признавая несомненное влияние различных цифровых технологий на человечество в XXI в., необходимо отметить, что наиболее неоднозначные оценки достаются именно ИИ. С одной стороны, несомненен его потенциал в экономическом развитии: в промышленности, сельском хозяйстве, в непроизводственном секторе есть неопровержимые доказательства экономической выгоды от внедрения ИИ. Например, в исследовании Boston Consulting Group (BCG), основанном на анализе мнений почти 1800 руководителей производственных компаний по всему миру (2023 г.) отмечается, что 89% из них считают ИИ необходимым для деятельности своих предприятий и планируют внедрить его в производство [1]. Другой пример – сельское хозяйство, в котором частота использования ИИ увеличивается в силу стремления стран к решению проблем продовольственной безопасности: обеспечение аналитической информацией о состоянии почвы, прогнозе погоды и т.д. помогает фермерам рассчитать оптимальное количество удобрений, необходимых на определенном участке, спрогнозировать температуру и скорость ветра, а также сообщить, когда и где проводить посадку и опрыскивание и т.д. Эти знания были бы невозможны без технологии объединения на базе ИИ информации, поступающей с метеостанций, беспилотных летательных аппаратов или спутниковых снимков... По данным Международного исследовательского Института продовольственной политики, новые методы ведения сельского хозяйства способны повысить продуктивность фермерских хозяйств на 67% к 2050 г. [2]. Активно используют технологию ИИ и офисные работники по всему миру: 73% из них (опрошены более 17 тыс. респондентов

в 15 странах) считают, что ИИ оказывает существенное влияние на их трудовую жизнь. Это мнение еще более распространено среди тех, кто имеет непосредственный опыт использования этих инструментов (они в 19 раз чаще сообщают, что ИИ повышает их производительность). Исследователи полагают, что эта тенденция будет усиливаться по мере выхода на рынок труда представителей поколений Z и Alpha*: 55% работников в возрасте от 18 до 29 лет заявили, что им нравится, когда ИИ и автоматизация выполняют часть их работы (по сравнению с 33% работников старше 60 лет) [3].

С другой стороны, все отчетливее проявляются и негативные результаты внедрения ИИ в экономику. Так, в приведенных выше исследованиях руководители предприятий, например, самыми распространенными проблемами признают нехватку цифровых навыков и возможностей работающего персонала (39%), что может привести к увольнению большого количества специалистов, не адаптированных к цифровизации трудовой деятельности; в сельском хозяйстве затраты на внедрение новых технологий могут стать препятствием для стран с низким и средним уровнем дохода (это особенно важно для Азии, где мелкие фермеры являются основной группой, производящей более 80% пищевых продуктов в регионе [2]). В среде же офисных работников 81% пользователей ИИ признают, что обращаются к этой технологии за советом или помощью относительно важного проекта вместо того, чтобы проконсультироваться с другом или коллегой, «по крайней мере изредка», а 28% опрошенных отмечают, что «делают это часто». Тенденция увеличения общения с ИИ в ущерб коммуникации с коллегами обеспечивается прежде всего молодыми работниками: треть из них говорят, что делают это часто, по сравнению с 23% представителей поколения X и 13% поколения бумеров [3]. За последние два десятилетия появилось также множество свидетельств того, что цифровые технологии в целом могут приводить к сокращению занятости, созданию ненадежных рабочих мест и быть основой нового (цифрового) социального неравенства: по данным МОТ, на сегодня «цифровой разрыв» – то есть количество людей, не имеющих доступа в интернет – составляет 2,6 млрд человек, а Всемирный банк прогнозирует сокращение 83 млн рабочих мест по причине автоматизации [4].

Но что касается ИИ, то главная проблема его применения, как было сказано, переходит за пределы экономики. Эти опасения отражены, например, и в данных опроса Ipsos в 2024 г. (32 страны), в котором 53% опрошенных заявили, что они в восторге от продуктов и услуг, использующих ИИ, но почти столько же – 50% опрошенных – признаются, это нервничают по данному поводу. Азия – регион, где энтузиазм наивысший, тогда как англоязычные страны и Европа настроены наиболее скептически [5].

Первым вопросом социологического исследования относительно ИИ в сегодняшнем мире должен быть вопрос готовности общества к таким изменениям. Имеет ли оно ресурсы для адаптации к новой цифровой реальности (а при необходимости – устойчивости к разрушительному воздействию новых технологий)? Данные глобального международного исследования отношения к ИИ граждан 17 стран мира (проведенного компаниями Ipsos и Google), а также мнение украинских респондентов, которое изучалось в ходе масштабного мониторинга общественного мнения Института социологии НАН Украины летом 2024 г. (с использованием инструментария Ipsos), показывают: половина респондентов в обоих исследованиях склоняется к преимущественно положительному восприятию ИИ, при этом в международном измерении однозначных отрицательных ответов (озабоченных рисками) незначительно, но больше, чем однозначно положительных (табл. 1). В то же время, в мониторинге Института социологии негативных оценок меньше, и в сумме они равны количеству тех, кто не мог определиться и выбрал альтернативу «меня это не интересует» (четверть опрошенных в обоих случаях).

Таблица 1

<i>Когда вы думаете об искусственном интеллекте, вы более всего...?</i>	Ipsos-Google* Ноябрь 2023 N=17,000 %	Украина Мониторинг ИС Июль 2024 N=4101, %
В восторге от возможностей	16	18
В основном воодушевлены возможностями, но в некоторой степени обеспокоены рисками	34	32
В основном обеспокоены рисками, но в некоторой степени воодушевлены возможностями	29	13
Обеспокоены рисками	21	12
Отказ от ответа (Ipsos-Google)	-	25
Меня это не интересует (ИС, Украина)		

* 17 стран (Австралия, Бельгия, Франция, Германия, Нидерланды, Сингапур, Испания, Швеция, Великобритания, Бразилия, Индия, Мексика, Польша, Южная Африка, Объединенные Арабские Эмираты, Япония, США).

Источник: https://static.googleusercontent.com/media/publicpolicy.google/uk/resources/our_life_with_ai_google_ipsos_report.pdf

Более нейтрально жители Украины оценивают и влияние ИИ в ближайшие пять лет на сферу труда и жизни в целом (качество жизни): в то же время, респонденты из опроса Ipsos чаще склоняются к положительным оценкам влияния на работу, жизнь и экономику своей страны в ближайшем будущем (и наиболее одобрительно настроены в отношении своей работы, причем об отсутствии влияния ИИ на нее говорит минимальное их количество). Украинцы, как и в предыдущем вопросе, более сдержанно оценивают как преимущества, так и опасность от ИИ (табл. 2).

Таблица 2

<i>Какое влияние ИИ окажет на следующие сферы в ближайшие пять лет (если вообще окажет)...</i>	Ipsos-Google* Ноябрь 2023 n=17,000, %			Украина Мониторинг ИС Июль 2024 n=4101, %			
	Позитивное	Нейтральное (никак не повлияет)	Негативное	Позитивное	Нейтральное (никак не повлияет)	Негативное	Затрудняюсь ответить
То, как я работаю	60	11	19	22	27	8	43
Качество моей жизни (в целом)	49	27	13	22	35	6	37
Экономика страны (в целом)	49	19	16	27	18	13	43

Согласно исследованиям, проведенным компанией Ipsos в 2025 г., 68% опрошенных в отмечают, что технологии нужны для решения будущих проблем, однако при этом более половины (56%) респондентов в этом же исследовании считают, что «технический прогресс разрушает нашу жизнь», и почти столько же (59%) – что «ИИ оказывает положительное воздействие на мир» (наиболее позитивно настроены жители Китая и Гонконга, негативно – респонденты из Франции, Канады, Бельгии, Ирландии) [6].

Таким образом, по результатам наших сравнительных исследований предварительный вывод можно сформулировать так. В мировых тенденциях в общем измерении фиксируются опасения относительно ИИ в целом, но в оценке его внедрения в ближайшее время в экономику, работу и жизнь конкретного человека положительные ожидания намного превышают отрицательные. Украинское же население в целом (в половине случаев) имеет

достаточно позитивное представление об ИИ и его возможностях, а вдвое меньшая его часть не интересуется этой тематикой. Вместе с тем, относительно внедрения последнего в определенные сферы жизнедеятельности в недалеком будущем, в обществе проявляется осторожность в оценке (хотя положительные прогнозы превышают отрицательные), но при этом наиболее распространенным ответом является «трудно ответить».

Цифровая реальность предоставляет человеку и обществу множество возможностей и направлений развития, однако требует большей ответственности за последствия использования новых технологий в силу их возможного тотального влияния; кроме того, человек в цифровую эпоху должен овладеть немалым объемом знаний, умений и навыков, что ставит перед ним определенные задачи: в первую очередь речь идет о достаточном уровне образования и человеческом развитии в целом. В связи с этим исследователи говорят уже и о новом измерении социального неравенства – глобальном цифровом неравенстве, при котором не только определенные социальные группы, но и целые страны и даже регионы могут быть отрезаны от цифрового мира из-за отсталости технологий, низкого уровня жизни (не позволяющего населению иметь цифровые устройства) и недостаточного образования. Решение накопившихся социальных проблем несомненно поможет преодолению неопределенности относительно внедрения ИИ и других цифровых технологий в большинство сфер жизни современного общества.

Список литературы:

1. Triantafyllidis, K., Kuepper, D. Beyond the status quo: How generative AI will transform industrial operations. Jun 23, 2023. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2023/06/how-generative-ai-will-transform-industrial-operations>
2. Mazhari, A. How data and artificial intelligence can drive asia's sustainable farming Future May 8, 2023. URL: https://www.weforum.org/agenda/2023/05/artificial-intelligence-sustainable-farming-asia/?utm_source
3. Sarasohn, E. Despite AI enthusiasm, Workforce Index reveals workers aren't yet unlocking its benefits. URL: https://slack.com/blog/news/the-workforce-index-june-2024?utm_medium=promo
4. Acting against forced labour: An assessment of investment requirements and economic benefits. Discussion paper on the economics of forced labour. URL: <https://www.ilo.org/publications/major-publications/acting-against-forced-labour-assessment-investment-requirements-and>
1. IPSOS AI Monitor 2024. 32-country Ipsos Global Advisor Survey. June 2024. URL: <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2024>
2. IPSOS GLOBAL TRENDS: The Uneasy Decade. A webinar series by IPSOS, 25 September 2025. URL: <https://resources.ipsos.com/rs/297-CXJ-795/images/IpsosGlobalTrends9thEdition.pdf>

РЕСТРУКТУРИЗАЦИЯ МЯГКОЙ СИЛЫ КИТАЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

ЧжанЦзя

Докторант кафедры международных отношений
Бакинского Государственного Университета
ORCID: 0009-0006-2568-5546
E-mail: 1872217123@qq.com

Аннотация

В статье анализируется влияние цифровой экономики на трансформацию мягкой силы Китая, рассматривается роль цифровых технологий, культурной коммуникации и международного сотрудничества в повышении привлекательности страны. Одновременно указываются такие вызовы, как технологические

ограничения, безопасность данных и культурные различия, и предлагается использование концепции цифровой цивилизации и институциональных инноваций для устойчивого развития мягкой силы.

Ключевые слова: Цифровизация, экономика, мягкая сила, культура, технологии, коммуникация, дипломатия.

Мазмұны: Мақала сандық экономиканың Қытайдың жұмсақ күшін трансформациялауға әсерін талдайды және сандық технологиялардың, мәдени коммуникацияның және халықаралық ынтымақтастықтың елдің тартымдылығын арттырудағы рөлін қарастырады. Сонымен қатар, технологиялық шектеулер, деректер қауіпсіздігі және мәдени айырмашылықтар сияқты қиындықтар атап өтіліп, жұмсақ күштің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін сандық өркениет тұжырымдамасы мен институционалдық инновацияларды қолдану ұсынылады.

Түйінді сөздер: Сандықтандыру, экономика, жұмсақ күш, мәдениет, технология, коммуникация, дипломатия.

Abstract

The article analyzes the impact of the digital economy on the transformation of China's soft power and examines the role of digital technologies, cultural communication, and international cooperation in enhancing the country's attractiveness. It also identifies challenges such as technological constraints, data security, and cultural differences, and proposes leveraging the concept of digital civilization and institutional innovations to ensure the sustainable development of soft power.

Keywords: Digitalization, economy, soft power, culture, technology, communication, diplomacy.

Введение

С быстрым развитием цифровых технологий данные, платформы и алгоритмы глубоко трансформируют глобальную экономическую структуру и способы функционирования общества, и цифровая экономика становится важным новым измерением национальной конкурентоспособности. В этом контексте традиционная мягкая сила - основанная на культурной привлекательности, признании ценностей и дипломатическом имидже - сталкивается с возможностями и вызовами цифровой трансформации. Китай, являясь ключевым участником глобальной цифровой экономики, использует цифровое развитие не только для экономического роста, но и как новый инструмент и путь для обновления национальной мягкой силы. Настоящая статья направлена на исследование того, каким образом цифровая экономика способствует переформатированию мягкой силы Китая, анализ её проявлений в цифровой культурной коммуникации, технологических инновациях, международном сотрудничестве и институциональном строительстве, а также оценку вызовов и перспектив, открывающихся перед Китаем в цифровую эпоху, с целью выявления новых форм национальной мягкой силы и механизмов повышения международного влияния.

Основная часть

Логическая связь между цифровой экономикой и мягкой силой

Мягкая сила - это способность государства оказывать влияние на поведение других стран через культурную привлекательность, признание ценностей и демонстрацию своей институциональной модели, при этом делая упор на «привлечение, а не принуждение». В традиционной теории мягкая сила в основном опирается на культурные ресурсы государства, модель управления и дипломатический имидж, формируя влияние через международное признание и резонанс ценностей.

Следуя логике Дж. Ная, “мягкая сила” представляет собой способность создавать такое благоприятное международное окружение, в котором государство – носитель этой силы сможет реализовывать собственные интересы, не прибегая к прямому, жесткому силовому воздействию или угрозам [1, р. 19].

Однако с ускорением глобальной цифровизации традиционная мягкая сила сталкивается с новыми вызовами и возможностями, требующими использования цифровых технологий для инновационного преобразования способов распространения, путей воздействия и международного имиджа.

Сутью цифровой экономики является превращение имеющихся на предприятии (в стране, городском хозяйстве) информационных ресурсов и технологий в такие активы, используя которые можно реально сокращать транзакционные издержки и повышать скорость и эффективность бизнес-процессов. Совокупность этих особенностей и характеристик

оцифрованного производства и управления определяет возникновение и устойчивость самостоятельного применения термина «цифровая экономика» [2, р. 51].

Ключевые особенности цифровой экономики предоставляют новой основе и ресурсной базе для мягкой силы. Данные, выступающие в роли нового фактора производства, позволяют государству воздействовать на глобальное общественное мнение и экономическую активность через сбор, обработку и использование информации; цифровые платформы и сетевые соединения разрушают территориальные ограничения, обеспечивая быстрый трансграничный обмен культурными продуктами, образовательными ресурсами и технологическими инновациями; глубокая интеграция отраслей делает технологические инновации не только источником экономической ценности, но и важным компонентом национальной мягкой силы. Эти особенности превращают цифровую экономику в усилитель и расширитель традиционной мягкой силы.

Взаимодействие цифровой экономики и мягкой силы проявляется прежде всего в нескольких аспектах: во-первых, через цифровые платформы и социальные сети культура и ценности государства могут эффективно распространяться, формируя глобальное восприятие; во-вторых, данные и технологические стандарты формируют новую международную дискурсивную власть, позволяя государству оказывать большее влияние на разработку правил; в-третьих, цифровое управление и модели технологических инноваций демонстрируют институциональные возможности государства, повышая его международный имидж и степень признания институциональных норм; в-четвёртых, применение глобализированных цифровых платформ способствует интеграции распространения ценностей, культурного обмена и технологического экспорта, формируя цифровое выражение мягкой силы.

Цифровая экономика является не только инструментом экономического роста и технологических инноваций, но и важным механизмом модернизации национальной мягкой силы. Посредством синергии данных, технологий, платформ и институциональных механизмов цифровая экономика перестраивает содержание и расширяет рамки мягкой силы, предоставляя государству новые источники и пути влияния на международной арене.

Мягкая сила строится вокруг таких ядровых элементов, как привлекательность, притягательность и ассимиляционная способность, а цифровая глобализация усилила скорость их формирования и распространения, а также их проникающую способность. Мир никогда прежде не подвергался столь сильному влиянию видеоролика, изображения или текста, распространяемых в цифровом пространстве; привлекательность государства как никогда тесно связана с идеями, ценностями, политикой, общественным мнением и разнообразными цифровыми взаимодействиями в цифровой среде. Определённые тренды в цифровом пространстве могут внезапно вспыхнуть, мгновенно меняться или стать неудержимыми - формирование национальной мягкой силы сталкивается с совершенно новой реальностью [3, р. 286].

В эпоху цифровой экономики сочетание интернет-технологий и материальной культуры породило виртуальные цифровые культурные продукты, которые могут распространяться и продаваться через интернет, изменяя тем самым способы потребления. Многообразие продукции и удобные формы покупки делают потребительские установки всё более индивидуализированными. В последние годы потребности и привычки потребителей постоянно меняются, что привело к возникновению экономики блогеров и экономики прямых трансляций, которые переосмыслили китайский рынок потребления и модели потребительского поведения [4, р. 47].

Конкретные проявления мягкой силы Китая в эпоху цифровой экономики

В 2025 году в «Докладе о работе правительства» было отмечено, что необходимо совершенствовать систему культурной индустрии и рыночную систему, ускорять развитие новых форм культурной деятельности, что станет ориентиром для мощной поддержки развития культурной индустрии и продвижения китайских культурных IP на международный уровень. В эпоху, когда глобализация и цифровизация переплетаются и сосуществуют, цифровые технологии с новыми концепциями, новыми форматами и новыми моделями

всесторонне интегрируются во все сферы и на все этапы построения экономики, политики, культуры, общества и экологической цивилизации человечества, оказывая широкое и глубокое влияние на производство и образ жизни людей [5, с. 100].

Цифровая экономика предоставила Китаю беспрецедентно широкий платформенный ресурс для международного распространения культуры. Сетевая литература, цифровое кино и телевидение, короткие видеоролики и онлайн-игры благодаря цифровым платформам быстро выходят на мировой уровень, формируя новые каналы культурного экспорта. По сравнению с традиционным культурным распространением, цифровой контент усилил оперативность и интерактивность коммуникации, сделав китайскую культуру более заметной и вовлекающей в глобальном масштабе. Например, популярность международной версии Douyin (TikTok) не только способствовала интернационализации китайской цифровой индустрии развлечений, но и незаметно усилила привлекательность китайской культуры.

Технологии являются ключевой движущей силой цифровой экономики и важной составляющей мягкой силы Китая. Такие достижения, как 5G, искусственный интеллект, большие данные и цифровые платежи, не только укрепили международный научно-технологический имидж Китая, но и предложили развивающимся странам практические пути развития. Это технологическое притяжение превосходит традиционные способы культурного распространения, благодаря чему «китайская модель» приобретает демонстрационный эффект в процессах цифровой трансформации и модернизации, усиливая мягкую силу китайской системы и модели развития.

В эпоху цифровой экономики Китай, продвигая и реализуя инициативу «Цифрового Шёлкового пути», предоставляет странам по его маршруту возможности сотрудничества в таких сферах, как строительство цифровой инфраструктуры, трансграничная электронная коммерция и умные города. Такое сотрудничество не только укрепляет партнёрские отношения Китая в международной экономике, но и через экспорт цифровых общественных благ повышает образ Китая как ответственного участника международного сообщества.

В рамках «Цифрового Шёлкового пути» основные правила цифрового сотрудничества включают в себя такие направления, как взаимосвязанность цифровой инфраструктуры, либерализация и упрощение цифровой торговли, обеспечение безопасности данных и защиты конфиденциальности, а также инновации и сотрудничество в области цифровых технологий. Формирование этих правил способствует эффективному продвижению цифрового взаимодействия, что в свою очередь стимулирует согласованное развитие цифровой экономики стран и регионов - участников инициативы «Пояс и путь», содействует её процветанию, сокращает разрыв в уровне цифрового развития между ними и обеспечивает общее благополучие цифровой экономики стран-партнёров [6, с. 129].

В ходе развития электронной торговли в Китае появляются мощные международные интернет-компании, контролирующие колоссальные объёмы разнообразных товаров, продаваемых по всему миру, в том числе на маршрутах «пояса и пути». Среди них выделяются такие мировые гиганты, как Alibaba, Tencent, JD.com и др. Так, JD.com является третьей компанией мира по выручке, уступая только Amazon и Google, но намного опережающей Facebook [7, р. 64]. Расширение цифрового сотрудничества делает мягкую силу Китая не ограниченной лишь культурой и ценностями, а позволяет завоевывать международное доверие посредством реальной технологической и платформенной поддержки.

Китай накопил богатый практический опыт в области цифрового управления, включая цифровое правительство, строительство «умных городов» и широкое распространение мобильных платежей, что стало важным инструментом демонстрации возможностей государственного управления.

Постоянное заседание Государственного совета ясно обозначило необходимость «усиления цифровых технологий». Это означает, что цифровые технологии являются не просто вспомогательным инструментом для повышения эффективности госуправления, но и ключевым двигателем реформирования управленческих процессов, оптимизации распределения ресурсов и инноваций в моделях предоставления услуг, становясь незаменимой

силой для модернизации государственного управления. Как показывает теория цифрового управления, цифровые технологии, преодолевая пространственно-временные ограничения, обеспечивая совместное использование ресурсов и поддержку интеллектуального принятия решений, способствуют трансформации управления от традиционного механистического подхода к интеллектуализированному и точному управлению, существенно повышая качество публичных услуг и эффективность управления [8, с. 5].

Город является важным носителем модернизации, и «умный город», способный к интеллектуальному управлению, часто отражает богатое содержание китайской модели модернизации. Недавнее Центральное совещание по городскому строительству определило семь ключевых задач на будущее, одной из которых стало «активное строительство удобных и эффективных умных городов». Это не только важная составляющая модернизации системы и способности городского управления, но и значимая мера по повышению качества жизни населения и решению проблем городского развития [9].

Китайская система мобильных платежей, представленная такими платформами, как Alipay и WeChat Pay, широко используется внутри страны и постепенно внедряется на международных рынках, особенно в странах и регионах, часто посещаемых китайскими туристами. Например, в Японии, Сингапуре, Малайзии, Таиланде, ОАЭ и некоторых туристических зонах Европы уже принимается оплата через Alipay; WeChat Pay постепенно распространяется в Гонконге, Макао, Таиланде и Малайзии. Кроме того, иностранные туристы могут привязать к этим платформам кредитные карты Visa, Mastercard и другие, что позволяет совершать покупки в Китае без наличных и открытия местного банковского счета, существенно облегчая трансграничные платежи и повышая доступность цифровых платежей. Распространение этих способов оплаты не только упрощает экономическую деятельность, но и предоставляет правительству данные и инструменты для повышения эффективности управления, качества общественных услуг и возможностей контроля рисков, становясь важной опорой цифрового управления.

С развитием международного распространения концепции цифрового управления Китай постепенно стал рассматривать собственную модель управления как элемент своей мягкой силы, демонстрируя подход к управлению, сочетающий эффективность, безопасность и инклюзивность, что повышает признание международным сообществом управленческих возможностей Китая.

Вызовы для мягкой силы в эпоху цифровой экономики

С развитием цифровой экономики и ростом её значения для национальной конкурентоспособности Китай сталкивается с международными ограничениями на высокотехнологичные изделия и ключевое программное обеспечение. Например, в таких критически важных областях, как полупроводники, высокотехнологичные чипы, операционные системы и облачные платформы, иностранные политики и санкции могут ограничивать экспорт китайских технологий и сдерживать расширение глобального влияния страны. Это напрямую ограничивает возможности Китая использовать технологические инновации для формирования мягкой силы.

Развитие цифровой экономики невозможно без массового обмена и использования данных, однако в международном сообществе существуют разные стандарты и споры относительно трансграничной передачи данных, защиты конфиденциальности и кибербезопасности. При продвижении цифровых технологий и моделей управления Китай должен учитывать баланс между открытостью и безопасностью, чтобы экспорт технологий и культурное распространение не вызывали кризиса доверия на международной арене.

Цифровые продукты Китая, культурный контент и модели управления при глобальном распространении испытывают влияние различий в культуре, ценностях и институтах. В разных странах уровень восприятия китайской цифровой культуры варьируется, и в некоторых регионах может существовать осторожное или сдержанное отношение к китайской модели, что в определённой степени ограничивает быстрое укрепление мягкой силы.

Мягкая сила в цифровую эпоху сталкивается с двойным вызовом: внешним сомнением и внутренним балансом. Международное общественное мнение может проявлять предвзятость по отношению к цифровой практике Китая, в то время как внутри страны необходимо искать баланс между открытостью, эффективностью управления и безопасностью. Вопрос о том, как при сохранении собственной модели обеспечить одновременно международную привлекательность и внутреннюю координацию развития, становится ключевой проблемой формирования цифровой мягкой силы Китая.

Заключение

На фоне стремительного развития цифровой экономики содержание и пути формирования национальной мягкой силы претерпевают глубокие изменения. Анализ практики Китая показывает, что цифровые технологии, платформенная экономика и цифровое управление становятся не только двигателем экономического развития, но и новым инструментом для культурной коммуникации, технологических инноваций и международного сотрудничества, расширяя тем самым привлекательность страны и её международное влияние. Цифровая экономика трансформирует мягкую силу, расширяя её проявления от традиционной культуры и ценностного признания до технологий, институциональных решений и моделей управления, обеспечивая более практическое и глобально значимое формирование.

Однако формирование мягкой силы в условиях цифровизации далеко не всегда проходит гладко. Технологические ограничения, трансграничная безопасность данных, культурные различия, а также размытость границ между мягкой и жёсткой силой создают реальные вызовы. Эти трудности показывают, что укрепление мягкой силы зависит не только от ресурсов и технологического экспорта, но и от поиска баланса в области идей, институциональных решений и международного сотрудничества, чтобы обеспечить долговременное и устойчивое влияние.

В будущем развитие мягкой силы Китая должно акцентировать внимание на концепции цифровой цивилизации, органично сочетая ценности, модели управления и технологические инновации. Посредством институциональных инноваций, транснационального сотрудничества и координации культурной коммуникации Китай сможет не только повысить национальный имидж и международное признание, но и предоставить практический опыт, пригодный для глобального цифрового управления. В целом, цифровая экономика открывает беспрецедентные возможности для укрепления мягкой силы Китая, однако достижение долгосрочного преимущества будет зависеть от комплексного использования и инновационной интеграции технологий, культуры, институтов и ценностей.

Список литературы

1. И. Радилов, Я. Лексютина. "МЯГКАЯ СИЛА" КАК СОВРЕМЕННЫЙ АТРИБУТ ВЕЛИКОЙ ДЕРЖАВЫ. МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ. 2012, No 2, с. 19-26. DOI:10.20542/0131-2227-2012-2-19-26.

2. Паньшин Борис. "Цифровая экономика: понятия и направления развития" Наука и инновации, no. 3 (193), 2019, pp. 48-55.

3. 刘兴华.数字全球化时代的中国软实力.全球化研究, 2022(00), pp.285-302.

Лю Синхуа. Мягкая сила Китая в эпоху цифровой глобализации. Исследования глобализации, 2022(00), с. 285-302.

4. 姜莉.数字经济助推文化产业高质量发展.文化产业, 2023(29), pp. 46-48.

Лоу Ли. Цифровая экономика способствует высококачественному развитию культурной индустрии. Культурная индустрия, 2023(29), с. 46-48.

5. 李开渝,周润楚.从黑神话到哪吒:数智时代中华优秀传统文化出海的数字化突围.中国编辑:1-7, 2025-09-26, pp. 100-106.

Ли Кайюй, Чжоу Жунчу. От «Чёрной мифологии» к Нэчжа: цифровое прорывное продвижение выдающейся традиционной китайской культуры в эпоху интеллектуальных технологий. Китайский редактор, 2025-09-26(1), с. 100-106.

6. 郭柚坊,陈咏梅.论“数字丝绸之路”数字合作规则的构建.湖北大学学报(哲学社会科学版), 2025, 52(02):129-137.DOI:10.13793/j.cnki.42-1020/c.2025.02.014.

Го Юфан, Чэнь Юнмэй. О формировании правил цифрового сотрудничества в рамках «Цифрового шелкового пути». Журнал Университета Хубэй (Философия и социальные науки), 2025, 52(02): 129-137. DOI:10.13793/j.cnki.42-1020/c.2025.02.014.

7. Ижу Лю, and Авдокушин Евгений Федорович. "Формирование основ «Цифрового шелкового пути»" Мир новой экономики, no. 4, 2019, pp. 62-71.

8. 翟云,吴旭红,范梓腾,李晓方,张克,彭嫦仪,文宏,廖福崇,郑跃平.数字化转型背景下“高效办成一件事”改革的系统性探索：理论逻辑、实践创新与治理跃升.电子政务, 2025(09):2-31. DOI:10.16582/j.cnki.dzzw.2025.09.001.

Чжай Юнь, У Сюхун, Фань Цзытэн, Ли Сяофан, Чжан Кэ, Пэн Чанъи, Вэнь Хун, Ляо Фучун, Чжэн Юэпин. Системное исследование реформы «эффективного решения одного дела» на фоне цифровой трансформации: теоретическая логика, практические инновации и повышение управления. Электронное правительство, 2025(09): 2-31. DOI:10.16582/j.cnki.dzzw.2025.09.001.

9. 江夏. 建设智慧城市 擦亮幸福底色. 钦州日报,2025-09-09(002).

Цзян Ся. Создание умного города: повышение качества жизни. Цинчжоу жибао, 2025-09-09(002).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНЫҢДАҒЫ ТӘЖІРИБЕЛІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шаяхметова Ж.Б.

з.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Қылмыстық құқықтық пәндер кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет

Андатпа

Осы мақалада мемлекеттің қылмыстық саясатты ұйымдастыру және жүргізу саласындағы қағидатты ұстанымын қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күресті одан әрі ізгілендіруге, мемлекеттік органдардың және қоғамдық ұйымдардың дайындалатын теріс қылықтар мен қылмыстардың профилактикасы, олардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмысты жандандыруға бағытталған нақты шараларды іске асыруға бағытты құрайтыны атап өтіледі.

Кілт сөздер: қылмыстық саясат; қылмыстық құқық бұзушылықтар; қылмыстылықтың профилактикасы; заң ғылымы.

Аннотация

В статье подчеркивается, что в сфере организации и проведения уголовной политики принципиальную позицию государства составляет ориентация на реализацию конкретных мер, направленных на дальнейшую гуманизацию борьбы с уголовными правонарушениями, активизацию работы государственных органов и общественных организаций по профилактике, предупреждению и пресечению готовящихся проступков и преступлений.

Ключевые слова: уголовная политика; уголовные правонарушения; профилактика преступности; юридическая наука.

Annotation

This article emphasizes that in the field of organization and conducting of the criminal policy of the principled position of the state. This focuses on implementing specific measures aimed at further humanization of combating criminal offenses, revitalization of the state bodies and public organizations for the prevention and suppression of crimes and preparing offenses.

Keywords: criminal policy; criminal offenses; crime prevention; jurisprudence

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығы «Мемлекеттік құқықтық саясатының маңызды буыны қылмыстық саясат болып табылады, оны жетілдіру қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару құқығын, сондай-ақ құқықта қолдануды кешенді, өзара байланыста түзету арқылы жүзеге асырылады» делінген.

3 шілде 2014 жылы қабылдаған Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі қазіргі таңда көптеген өзгерістер мен толықтыруларға ұшырағаны мәлім. Бұл өзгерістер мен толықтырулар едәуір дәрежеде қылмыстық саясатқа өз әсерін тигізді. Қылмыстық кодексте қылмыстық-құқықтық саясат стратегиясы қылмыстылықпен күрес саласындағы саясаттың ажырамас бөлігі ретінде жүзеге асырылуы қажет. Бүгінде қылмыстық заңнаманың өзіне 13 рет өзгерістер енгізілген[1].

Оның соңғысы 21 қаңтар 2019 жылғы Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне меншік құқығын қорғауды күшейту, төрелік, сот жүктемесін оңтайландыру және қылмыстық заңнаманы одан әрі ізгілендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы № 217-УІ Қазақстан Республикасының заңы болып табылады. Осы нормативтік-құқықтық актінің өзінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің жалпы бөлігіне 7 өзгерістер мен толықтырулар енгізілген (3-бап, 10-бап, 40-бап, 48-бап, 51-бап, 63-бап, 72-бап), ал ерекше бөлігінде Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар (188-бап, 189-бап, 190-бап); Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар (234-бап, 235-бап, 236-бап, 241-бап, 243-бап, 244-бап, 245-бап); Басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар (393-бап) тарауларына өзгерістер енгізілген.

Қылмыстық ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер төндіреді. Сондықтан кез келген мемлекеттің мақсаты жеке тұлғаның, қоғамның және жалпы мемлекеттің қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін мемлекеттің осы саладағы қызметі қылмыстық саясаттың мәнін құрайды. Кең мағынада қылмыстық саясат дегеніміз қылмыстылыққа қарсы күрес стратегиясы, ол қылмыстылық-құқықтық, қылмыстық-процессуалдық, қылмыстық-атқарушылық, жедел-ізвестіру құралдары мен әдістерін пайдалана отырып жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтан қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметтің кең көлеміндегі бағыты.

Қылмыстылықтың шекарасы жоқ, сондықтан оған қарсы күрес мемлекеттердің бірлескен күш-жігерімен жүзеге асырылуға тиіс. Қылмыстылыққа қарсы күресті өздігінен жүзеге асыруға болмайды. Оны жүзеге асыру үшін нақты мақсаттар мен міндеттер алға қойылып және құралдар мен әдістерді анықтау қажет. Олардың дұрыс және уақтылы орындалуы, болашақтағы мемлекеттің қылмыстылық саясатының тиімділігін айқындап беретіні сөзсіз[2].

Мемлекеттік билік белгілеген және іске асырған қылмыстылыққа қарсы мақсаттар, міндеттер мен басымдықтар бір жақты өзгеріссіз қалатын және барлық уақытта мәңгілік бірдей болады деп ұғынуға болмайды. Өйткені қылмыстылықтың жағдайы, құрылымы, динамикасы өзгермелі құбылыс болғандықтан оған қарсы бағытталған күрес жүргізетін құралдар мен әдістері сай болуы қажет.

Елімізде жүргізілетін жаңа жаһандық өзгерістермен еліміздің құқықтық шынайылығы мен құқықтық өмір саласындағы жүргізілген реформалар да логикалық өзара байланысуда. Құқықтық өмір өзіне құқық шығармашылық қызметі, қылмыстық саясат және елімізде заң ғылымын қамтамасыз ету құрамдас бөлігі болып табылатын, мемлекет жүргізетін құқықтық саясатты қамтитыны бәрімізге мәлім.

Мемлекеттің қылмыстық саясатты ұйымдастыру және жүргізу саласындағы қағидатты ұстанымын қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күресті одан әрі ізгілендіруге, мемлекеттік органдардың және қоғамдық ұйымдардың дайындалатын теріс қылықтар мен қылмыстардың профилактикасы, олардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмысын жандандыруға бағытталған нақты шараларды іске асыруға бағытын құрайды.

Елімізде заң ғылымының дамуын қамтамасыз ету мақсатында ғылыми- зерттеу мекемелерінің жүйесі жасалды. Іргелі және қолданбалы заң ғылымын дамыту үшін тиісті ғылыми негіздерді жасау осы мекемелердің мақсаттары мен міндеттері болып табылады. Мемлекеттің заң шығару процесінің тиімділігін және мемлекет жүргізетін құқықтық саясатты ұйымдастыруды оңтайландыруды арттыру үшін мемлекеттік органдарға бағытталуға тиіс нақты негізделген ұсынымдарды әзірлеу және тұжырымдау заң ғылымының негізгі функциясы болып табылады.

Мемлекеттік қылмыстық саясаты тек қылмыспен күресуге бағытталмауы керек, сонымен қатар болашақта жасалунуы мүмкін қылмыстық әрекеттерге тосқауыл қою үшін тиімді бағыттарды белгілеу керек. Ең алдымен профилактикалық жұмыстармен айналысу керек. Қылмыстылық құқық бұзушылыққа алып келетін және оны болдырмаудың жолдарын іздестіруіміз қажет.

Заңды тұлғалардың жауаптылығын белгілеу кезінде тек қылмыстық заңнаманы емес, сонымен бірге кінә және жауаптылық туралы тұжырымдамаларымыздың «тугендеуі» талап етілетін болады».

У.С. Джекебаевтың заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын белгілеу туралы жан-жақты дәлелденген тұжырымдамалық идеялары мен ережелеріне ерекше назар ауару және оларды ҚР ҚК 15-бабын жаңа редакцияда қайта жазу арқылы қолданыстағы қылмыстық заңнамаға өзгерістер енгізу үшін қабылдау қажет. Қылмыстық саясаттың мемлекеттің қолданыстағы қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіруіне бағытталған нақты айқындалған шараларын құқықтың конституциялық және салалық қағидаттарын қатаң сақтау негізінде құру қажет[3].

Келтірілген ережемен өзара байланыс аясында профессор И.И. Роговтың әлеуметтік жаңғыртуды қамтамасыз ету мүддесінде республикада әділ конституциялық саясатты жүргізуге қатысты мынадай тұжырымдарын келтіру орынды болып табылады: «Конституцияда жалпыға бірдей адам құндылықтар және негіз қалаушы халықаралық құжаттардың талаптары ескеріле отырып, адамның жеке басының аса жоғары құндылығы, адамдардың тең құқығы, біреуді кез келген жағдаяттар бойынша кемсітуге тыйым салу, меншікке қол сұғылмаушылық, пікірлер плюрализмі, адамның табиғи құқықтары мен бостандықтарынан ажыратылмауы, халықтың егемендігі сияқты іргелі негіздер көзделген»[4].

У.С. Джекебаев қылмыстық жауаптылық институтын қазіргі заманғы құқықтық доктрина шеңберінде қайта қараудың туындаған қажеттігі туралы қисындап мазмұндаған тұжырымдамалық ережені өзіне осы проблеманың қылмыстық-құқықтық, сол сияқты жекелеген құқықтық-процестік аспектілерді қамтитын кешенді тәсіл аясын- да қарау орынды болар еді. Профессор М.Ш. Қоғамов: «Қылмыстық кодекстің негізгі идеясы ретінде қылмыстық жауаптылықты кез келген түсіндіру және түсіну кезінде оны қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды анықтау арқылы белгілеу Қылмыстық-процестік кодекстің проблемасы», - деп жазады.

Тәуелсіздік жылдарында мемлекет жүргізген ауқымды құқықтық реформа еліміздің қолданыстағы құқықтық жүйесінің барлық салаларын қамтыған. Атап айтқанда, қылмыстық заңнама – 1997 жылы және 2014 жылы екі рет реформалауға ұшырады. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі қолданыстағы ұлттық қылмыстық заңнаманың көптеген институттары мен нормаларына елеулі өзгерістер енгізді. Өз кезегінде, республиканың қылмыстық заңнамасына енгізілген құқықтық жаңашылдықтар қылмыстық саясаттың әдістемелік негіздерінің құрылуына қатысты қылмыстық құқық доктринасының жекелеген ережелерін қылмыстық заңның жаңа ережелеріне сәйкес қайта қараудың объективті қажеттігін өзектендіреді. Қылмыстық саясаттың қазіргі заманғы доктринасын құрудың жаңа тәсілдерін іздеуді қылмыстық құқықтық сыртқы насандарына да, сол сияқты оның дереккөздеріне де жаңашылдықтармен енгізілген белгілі бір өзгерістерді ескере отырып жүзеге асыру құқыққа сыйымды болып табылады, бұл ретте қылмыстық құқықтың сыртқы нысандары мен қайнар көзі деген ұғымдардың ұқсастығына қатысты ғылыми ұсынымдарды ескеру қажет.

Қылмыстық құқықтың қайнар көзі құқықтық идеяның бастапқы туындауы- мен өзара байланыста болады, оны кейіннен заң шығарушы қылмыстық құқықтың белгілі бір нақты нормасына кезең-кезеңімен қалыптастыру процесі арқылы жасайды. Заң әдебиетінде құқықтың нысаны мен қайнар көзі ұғымдарының сәйкестігі, ұқсастығы көрсетіледі.

Профессор М.Н. Марченко пікірінше: «Құқық нысаны қайнар көзінің сәйкестігі құқықтың қайнар көзі екінші сипаттағылар және формальды- заңи болғанда орын алады. Осы арқылы құқық нысаны мен қайнар көзінің сәйкестігі анықталады, нысан заң (нормативтік) мазмұн қалай сырттай ұйымдастырылғанын көрсетсе, ал қайнар көз заң көздері, нысан мен мазмұнды қалыптастыратын факторлар- ды қарастырады» [5] - деп көрсетті. Республикамыздың қолданыстағы ұлттық қылмыстық құқығының нысандары мен қайнар көздерінің норма шығарушының бастапқы идеяларына сәйкес болуы проблемасын әзірлеу әдістемелік тұрғыдан белгілі бір ғылыми және практикалық қызығушылықты туғызады.

Қылмыстық заңнаманы реформалаудың бастапқы құқықтық идеяларын мемлекет жүргізетін, жаңа қылмыстық заңнамада қылмыстық барлық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіпсіздігін және жазалаудың дәрежесі ескеріле отырып, оларды қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтарға саралау, жаза- лауды дараландырудың қағидаттарын сақтау және қылмыстық-құқықтық репрессия шараларын үнемдеу үшін жаңа құқықтық кепілдіктерді жасау арқылы іске асырылған қылмыстық саясатты одан әрі ізгілендіруге ұмтылыспен байланыстырған дұрыс болар еді.

Сондықтан да қазіргі Елбасының тапсырмасы бойынша қылмыстық заңнаманы ізгілендіру бағытындағы жүргізіліп жатқан іс-шаралар, ең алдымен негізгі принциптерге сәйкес болуы шарт және заң тарапынан дұрыс норма түрінде өз көрінісін табуы қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. А.Н.Ағыбаев.ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме (жалпы және ерекше бөліктер).Алматы «Жеті Жарғы» 2015
- 2.Г.Куаналиева, Н.Саулен, Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының теориялық және тәжірибелік сұрақтары. Заң және заман № 2\218,2019ж., 16 бет.
3. Джекебаев У.С. Юридическое лицо как субъект преступления. – Заңгер, 2011, № 4 – 49 б.
- 4.Рогов И.И. Социальная модернизация как приоритетное направление конституционной политики Казахстана. – Заңгер, 2012, № 9. – 9 б.
- 5.Марченко М.Н. Источники права. М., 2006. – 57-б.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ

Шамуратов Дарын Дюсембаевич

7М04117 Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика ББ 1-курс
магистранты

Адиетова Эльмира Мизамғалиевна

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы цифрлық экономиканың даму үрдісі, оның негізгі бағыттары мен мемлекеттік бағдарламалары қарастырылады. Сонымен қатар, цифрландырудың ұлттық экономикаға тигізетін әсері талданады. Қазақстандағы цифрлық трансформацияның өзекті мәселелері мен болашағы ғылыми тұрғыда сараланып, шетелдік тәжірибемен салыстырмалы талдау жүргізіледі.

Негізгі сөздер: цифрлық экономика, цифрландыру, инновация, Қазақстан, электрондық үкімет, индустрия 4.0, цифрлық трансформация.

XXI ғасырдың басты ерекшелігі – ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен цифрлық трансформацияның экономикалық және әлеуметтік салаларға кеңінен енуі. Цифрлық экономика – бұл жаңа экономикалық парадигма, ол өндірістік және қызмет көрсету процестерін түбегейлі өзгертуде. Қазақстан үшін цифрлық технологияларды тиімді пайдалану – жаһандық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Цифрлық экономика - бұл шындықты толықтыратын виртуалды орта. Төртінші өнеркәсіптік революция немесе Индустрия 4.0 негізінен постиндустриалды экономикадан Интеллектуалды ақпараттық технологияларға көшуден басқа ештеңе емес. Ең алдымен, біз бүгінгі таңда әлемдік экономика өзгеріп жатқанын және Қазақстан жаһандық цифрлық экономикада өз орнын табуы қажет екенін түсінуіміз керек. Елеулі инвесторлар үшін цифрлық емес экономика қазірдің өзінде тартымсыз, өйткені ол қазірдің өзінде тиімсіз және тиімсіз болып саналады. Цифрландыру-бұл постиндустриалды экономикадан ақпараттық экономикаға қадам, ол тиімділікке ғана емес, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне де қол жеткізуге мүмкіндік береді. Үкімет мәлімдегендей, цифрландырудың арқасында қазақстандық экономика 30% - ға ұлғаюы тиіс. Мысалы, кедендік және салықтық қызметтерді цифрландыру есебінен ғана мемлекет бюджетіне 100 млрд теңгеден астам қаражат түседі.

Цифрлық экономика – бұл интернет, үлкен деректер (Big Data), жасанды интеллект, блокчейн және басқа да заманауи технологияларға негізделген жаңа экономикалық жүйе. Ол бизнес-процестерді оңтайландырып, өнімділікті арттырады, жаңа жұмыс орындарын қалыптастырады және мемлекеттік басқарудың тиімділігін жоғарылатады.

Экономика салаларын цифрландыру - "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының негізгі миссияларының бірі. Өнеркәсіп пен электр энергетикасын, көлік пен логистиканы, Ауыл шаруашылығын цифрландыру, электрондық сауданы дамыту, сондай-ақ қаржы технологиялары мен қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту көзделеді. Бүгінгі таңда инвесторлар компанияларды цифрландыру деңгейіне көбірек көңіл бөлуде. Бұл табиғи нәрсе: соңғы жылдары цифрлық компаниялар әлдеқайда үлкен өсуді көрсетті. Жылдық баламада ол дәстүрлі бизнестің, соның ішінде халықаралық бизнестің 0,2-3% - на қарсы 14% құрайды.

Цифрлық экономиканың негізгі ерекшеліктері:

- Ақпарат пен деректердің басты ресурсқа айналуы;
- Қашықтан жұмыс істеу, онлайн қызметтердің кеңеюі;
- Электрондық коммерцияның қарқынды дамуы;
- Инновациялық стартаптардың көбеюі.

Қазақстанда цифрлық экономиканың дамуы бірнеше кезеңмен жүзеге асуда. Негізгі кезеңдер:

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы

2017 жылы қабылданған «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы цифрландырудың басты стратегиялық құжаты болып саналады. Оның негізгі бағыттары:

- Экономика салаларын цифрландыру;
- Цифрлық инфрақұрылымды дамыту;
- Адами капиталды цифрлық трансформацияға дайындау;
- Инновациялық экожүйе қалыптастыру.

Электрондық үкімет (eGov)

Қазақстан – ТМД елдері ішінде электрондық үкіметті алғашқы енгізген мемлекеттердің бірі. Бүгінгі күні eGov.kz порталы арқылы 500-ден астам мемлекеттік қызмет онлайн режимде көрсетіледі.

Индустрия 4.0 және Smart City жобалары

Индустрия 4.0 элементтері – автоматтандыру, жасанды интеллект, IoT – өнеркәсіп саласына енгізілуде. Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент қалаларында Smart City концепциялары қолға алынып, «ақылды» көлік, энергия, қауіпсіздік жүйелері дамып келеді.

Қазақстанның цифрлық экономика саласындағы жетістіктері

• Қазақстанның интернет қолданушылары саны 91% -ға жетті (БҰҰ деректері бойынша).

- Мемлекеттік қызметтердің 90%-ы электрондық форматта көрсетіледі.
- FinTech, EdTech, AgriTech салаларында бірқатар стартаптар халықаралық деңгейге шықты.

- Astana Hub – IT стартаптарды қолдауға арналған халықаралық технопарк жұмыс істейді.

Қиындықтар мен шектеулер

Цифрландыру жолында бірнеше өзекті мәселелер де бар:

- Ауылдық жерлердегі интернет инфрақұрылымының әлсіздігі;
- Цифрлық сауаттылық деңгейінің төмендігі;
- Киберқауіпсіздік мәселелері;
- Жергілікті IT-мамандардың тапшылығы;
- Заңнамалық базаның баяу жаңаруы.

Салыстырмалы талдау: Қазақстан және дамыған елдер тәжірибесі

Цифрлық экономика саласындағы әлемдік көшбасшылардың қатарында - АҚШ, ең дамыған IT-индустриясы бар елдердің бірі. АҚШ-тың цифрлық экономикасының күн тәртібі: еркін және ашық интернетті ілгерілетуді; желідегі сенім мен қауіпсіздікті ілгерілетуді; жұмысшыларға, отбасыларға және компанияларға Интернетке қол жеткізуді қамтамасыз етуді; зияткерлік меншіктің зияткерлік ережелері арқылы инновацияларды ілгерілетуді және жаңа технологиялардың жаңа буынын ілгерілетуді көздейді. Көшбасшы елдердің арасында әлемдегі ең ірі электрондық сауда нарығы бар Қытай да бар (әлемдегі жалпы мәмілелердің 40% - дан астамы). Бүгінгі таңда бұл елде цифрлық жаһандану қарқынды дамып келеді және Қытай көптеген салаларда: өнеркәсіптік инвестициялар, бизнес үлгілері және жаһандық басқару салаларында жаңа әлемдік тенденцияларды қалыптастыруда. Қытайда жеке тұтыну үшін үшінші тарап қатысатын мобильді транзакциялар көлемі АҚШ-тағы тиісті транзакциялардың 10 көлемінен асады. Бүкіл әлемдегі "жалғыз мүйізді компаниялардың" үштен бірі Қытайдан.

Эстония, Оңтүстік Корея, Сингапур сияқты елдер цифрлық трансформацияда озық үлгі көрсетіп отыр. Олар:

- Халықтың 100%-ын цифрлық ID-мен қамтамасыз еткен;
- Барлық мемлекеттік қызметті онлайн көрсетеді;
- Қатаң киберқауіпсіздік саясатын ұстанады.

Қазақстан бұл елдермен салыстырғанда орта деңгейде тұр, алайда даму қарқыны мен саяси ерік-жігер бар. Мемлекет цифрлық мемлекет құру жолында батыл қадамдар жасауда.

Бүгінде көптеген елдерде цифрландыру дамудың стратегиялық басымдығы болып табылады. Әлемнің 15-тен астам елі цифрландырудың ұлттық бағдарламаларын жүзеге асыруда. Атап айтсақ, Дания, Норвегия, Ұлыбритания, Канада, Германия, Сауд Арабиясы, Үндістан, Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Малайзия, Сингапур, Австралия, Жаңа Зеландия және Қазақстан. Қытай өзінің Internet Plus бағдарламасында цифрлық салаларды дәстүрлі салалармен біріктірсе, Сингапур «ақылды экономика», Оңтүстік Корея «Креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды дамытуда. Ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға көңіл бөлуде.

Ал Қазақстанда "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы тапсырманың практикалық іске асырылуы цифрлық технологияның жетістіктерін өндіріске енгізудің, қазіргі заманғы білім беру, денсаулық сақтау, технологиялық және ақпараттық революцияның сапасын арттырудың объективті талаптарына жауап беруге бағытталған болатын. Бағдарламада Елді үшінші жаңғыртуды іске асыру мақсаттарына қол жеткізуді көздейтін цифрлық экономиканың негізгі бағдарлары айқындалған: Қазақстан 2050 жылға қарай әлемнің дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жоспарланған. Бұл ретте цифрландырудың 5 бағыты басты рөлді атқарады. Бұл бағыттарды кеңінен ашып өтсек: • «Экономика салаларын цифрландыру» - еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты;

• «Цифрлық мемлекетке көшу» - қажеттіліктерін күні бұрын біліп халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты; • «Цифрлық Жібек жолын іске асыру» - ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өндеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты; • «Адами капиталды дамыту» - жаңа жағдайға білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты;

«Инновациялық экожүйені құру» - бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты болып табылады. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді.

Қазақстандағы цифрлық экономиканың дамуы – мемлекеттің жаңаша даму бағытының жарқын көрінісі. Бұл үрдіс тек технологиялық өзгерістермен шектелмей, әлеуметтік, саяси, мәдени салаларға да әсер етуде. Алдағы уақытта еліміз цифрлық трансформацияны тереңдету үшін адами капиталды дамыту, инфрақұрылымды жетілдіру және инновациялық экожүйені нығайту бағытында нақты қадамдар жасауы қажет.

Экономиканы басқарудың цифрлық платформаларын құру-бұл стратегиялық маңызды міндет, оның шешімі материалдық өндірісті қалпына келтіріп қана қоймай, болашақ инновацияларды енгізудің негізін қалап қана қоймай, сонымен бірге Қазақстанның озық дамуын қамтамасыз ете алады, ол қазір тек алдыңғы қатарлы батыс елдерін қуып жетеді. Құрамы мен құрылымы бойынша экономиканың сапалық жағынан өзге деңгейін дамыту маңызды болып табылады, сондықтан жаңа кәсіпорындарды құру мен дамыту, әлемдік нарыққа бағдарланатын және жаһандық цифрлық бәсекелестік жағдайында өміршең болатын стартаптарды қолдау, барлық негізгі өндірістік-экономикалық процестерді түпкілікті автоматтандыру, дербестендірілген өндіріс пен тұтыну нарығын дамыту, экономикалық субъектілердің жиынтық тиімділігін арттыру қажет деп танылуы тиіс алмасу арқылы білімді жұмылдыру, жоғары технологиялық салаларда жаңа жұмыс орындарын құру.

Цифрлық трансформация қазіргі әлемде кәсіпорынның өнімділігі мен құнын арттыру үшін заманауи технологияларды пайдалануды көздейді. Дүние жүзіндегі тұтынушылар көріп отырған цифрлық трансформацияның ең маңызды үш әсері – шығындарды азайту, қызмет көрсету мен өнім сапасын жақсарту және өнімділікті арттыру. Компаниялардың 61%-ы цифрлық технологиялар олардың бизнесіндегі жаңа ойыншылардың бәсекелестігін арттыруға ықпал еткенін атап өтті. Бүгінде әлемдегі компаниялардың 44% цифрлық даму стратегиясына ие. Бұл компаниялардың арасында Google, Microsoft, Rambler, KPMG және басқа да көптеген озық компанияларды көруге болады. Экономиканы цифрландыру арқылы бизнеске өсу мен дамудың орасан зор мүмкіндіктері пайда болды деп сеніммен айта аламыз. Бұл мүмкіндіктер экспоненциалды түрде өсуде. Қазіргі уақытта дамудың қалыптасқан қарқынын сақтап қана қоймай, оны арттыру басты міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Авдеева И.Л. Развитие цифровой экономики в условиях глобализации: управленческий аспект // International Scientific and Practical Conference World science. 2009. Т. 3. № 4 (20). С. 57-60.
2. Асанов Р.К. Формирование концепции "цифровой экономики" в современной науке // Социально-экономические науки и гуманитарные исследования. 2012. № 15. С. 143-148.
3. Бетелин В.Б. Цифровая экономика: навязанные приоритеты и реальные вызовы // Государственный аудит. Право. Экономика. 2008. № 3-4. С. 22-25.
4. Бийчук А.Н. Цифровая трансформация бизнеса в современной экономике // Экономическая среда. 2017. № 2 (20). С. 14-16.
5. ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. www.gov.kz
6. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. 2017 ж.

СЕКТОРАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ И ГЕНДЕРНЫЕ ТРАЕКТОРИИ В РК

Сабилова Рысты Куандыковна

к.э.н., профессор,

Атырауский университет им.Х. Досмухамедова

Мугауина Райхан Улжагалиевна

PhD., ассоциированный профессор

Атырауский университет им.Х. Досмухамедова

Дінғазиева Мейрамгул Дузелбаевна

м.э.н., сеньор-лектор

Атырауский университет им.Х. Досмухамедова

Аннотация

Статья исследует распределение занятости людей с ограниченными возможностями (ЛОВ) по отраслям экономики Атырауской области и анализирует гендерные различия в доступе к секторам, уровнях дохода и траекториях трудовой интеграции.

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями, занятость, отраслевая структура, гендерный разрыв

Андатпа

Бұл мақалада Атырау облысының экономика салалары бойынша мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамтуды (салаларға) бөлуді зерттейді және секторларға, табыс деңгейлеріне және еңбек интеграциясының траекторияларына қол жеткізудегі гендерлік айырмашылықтарды талдайды.

Негізгі сөздер: мүмкіндігі шектеулі адамдар, жұмыспен қамту, салалық құрылым, гендерлік алшақтық

Annotation

The article examines the distribution of employment of people with disabilities by sectors of the Atyrau region's economy and analyzes gender differences in access to sectors, income levels, and labor integration trajectories.

Keywords: people with disabilities, employment, industry structure, gender gap

Казахстан характеризуется доминированием нефтегазового сектора и связанных с ним отраслей, что формирует специфику локального рынка труда. Для людей с ограниченными возможностями (ЛОВ) такие условия могут создавать одновременно и возможности (высокая зарплата в отдельных нишах), и препятствия (физические требования, ограничения доступа). Гендерное измерение усугубляет разрыв: женщины с ОВ нередко сталкиваются с ограничениями в переходе на высокооплачиваемые места и меньшей мобильностью по отраслям. Цель исследования — выявить отраслевой профиль занятости ЛОВ и оценить гендерные траектории занятости и доходов.

Ряд международных и региональных исследований демонстрирует, что ЛОВ чаще оказываются в низкооплачиваемых или неформальных секторах, а гендерные различия усиливают уязвимость женщин с инвалидностью (ILO, WHO, World Bank). В странах с доминирующим добывающим сектором наблюдается концентрация рабочих мест в отраслях с высокими физическими требованиями, что ограничивает доступ женщин и людей с физическими ограничениями.

С начала 2025 года в центры занятости по вопросам трудоустройства обратились 1 380 человек с инвалидностью, из которых 1 324 получили социальную поддержку. Трудоустроены 506 человек: 137 — на постоянные рабочие места и 369 — на субсидируемые рабочие места.

С 2023 года на специально созданных рабочих местах трудятся 16 человек с инвалидностью. В текущем году запланировано открыть ещё восемь аналогичных рабочих мест в городе и во всех районах. В результате проведённой информационно-разъяснительной работы среди работодателей по состоянию на 1 сентября на эти места трудоустроились три человека (два — в Атырау и один — в Курмангазинском районе).

В соответствии с постановлением, направленным на трудоустройство граждан из уязвимых групп в рамках квоты, утверждён перечень из 722 организаций, за исключением

предприятий с тяжёлыми, вредными и опасными условиями труда. В настоящее время по квоте трудоустроены 62 человека.

Заработная плата определяется работодателем. В части профессионального обучения 156 человек прошли курсы по предпринимательским основам в рамках проекта «Бастау-Бизнес», 627 человек получили услуги по профессиональной ориентации. Кроме того, 54 человека с инвалидностью получили безвозмездные государственные гранты в размере 400 МРП на реализацию новых бизнес-идей. Обучение также доступно на платформе skills.enbek.kz.

Отрасли экономики	2022 год			2023 год			2024 год		
	ОЛВ	в т.ч. жен щин	доля женщ	ОЛВ	в т.ч. жен щин	доля женщ	ОЛВ	в т.ч. женщ	доля женщ
Всего	44 463	19 080	43	46 421	19 830	43	46 850	20 696	44
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	949	161	17	951	170	18	978	180	18
Промышленность	8 340	1 881	23	8 685	1 883	22	8 171	1 805	22
Обрабатывающая промышленность	3 889	1 000	26	4 137	982	24	4 071	954	23
Металлургическое производство	1 141	264	23	1 208	224	19	1 246	211	17
Снабжение электро-энергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированн ым воздухом	1 778	418	24	1 816	434	24	1 751	398	23
Строительство	1 433	137	10	1 442	195	14	1 273	163	13
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	2 284	848	37	2 258	843	37	2 692	1 076	40
Транспорт и складирование	2 304	586	25	2 433	618	25	2 320	621	27
Информация и связь	618	199	32	599	197	33	580	224	39
Финансовая и страховая деятельность	690	379	55	735	357	49	754	386	51
Профессиональная, научная и техническая деятельность	843	287	34	884	272	31	900	278	31
Деятельность в области	2 042	310	15	2 118	496	23	2 058	469	23

административного и вспомогательного обслуживания									
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	3 282	1 465	45	3 573	1 595	45	3 705	1 593	43
Образование	9 916	5 692	57	10 275	5 931	58	10 642	6 320	59
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	7 838	5 573	71	8 157	5 444	67	8 227	5 587	68
Искусство, развлечения и отдых	1 547	612	40	1 671	669	40	1 709	717	42
Примечание: Составлено авторами по статданным Бюро национальной статистики / https://stat.gov.kz/									

Таблица 1. Гендерная структура занятости людей с ограниченными возможностями по отраслям экономики РК за 2022–2024 гг.

Рассмотрим аналитический разбор таблицы 1 по гендерной структуре занятости людей с ограниченными возможностями (ЛОВ) по отраслям экономики Казахстана за 2022–2024 гг.

Базовая динамика показывает, что за период 2022–2024 годы по республике общее число занятых среди людей с ограниченными возможностями (ЛОВ) выросло с 44 463 до 46 850 человек (+2 387; +5,4%). В то же время женская часть этой группы увеличилась с 19 080 до 20 696 человек (+1 616; +8,5%). Доля женщин в общей занятости ЛОВ выросла с 43% до 44%. Это означает, что прирост занятости среди ЛОВ в рассматриваемый период был обеспечен в большей степени увеличением числа женщин, чем мужчин — относительный вклад женщин в прирост выше их первоначальной доли.

Рост на 8,5% является существенным и позитивным сигналом, больше женщин с ограниченными возможностями стали трудоустроены или вернулись в экономически активный статус. Это может отражать сочетание факторов, как расширение возможностей в определённых секторах, успешные программы переобучения/реабилитации, изменения в политике найма или улучшение доступа (например, дистанционная работа, адаптация мест). Увеличение доли женщин (с 43% до 44%) говорит о постепенном снижении гендерной диспропорции в совокупной занятости ЛОВ, хотя сдвиг пока мал.

Проанализируем концентрацию женщин по секторам за 2024 год, где ядро занятости женщин с ОВ - образование и здравоохранение. В 2024 г. в этих двух секторах работают 6 320 и 5 587 женщин соответственно — всего 11 907 из 20 696 женщин (≈57,5% всех женщин-ЛОВ). Высокая концентрация демонстрирует сильную секторную сегрегацию.

Наблюдаются значимые, но меньшие по объёму сектора государственное управление (1 593 жен., ≈7,7% от всех женщин-ЛОВ), промышленность (1 805 жен., ≈8,7%), оптовая и розничная торговля (1 076 жен., ≈5,2%).

Заметны варианты роста в социальных и сервисных секторах. Наиболее видный вклад в прирост женской занятости дали образование, торговля, административные услуги и сфера развлечений. В образовании прибавилось 628 женщин-ЛОВ, в розничной торговле — 228, в админ-услугах — 159, в искусстве и развлечениях — 105. Это означает, что новые или восстановленные рабочие места для людей с ограниченными возможностями в основном появлялись в отраслях, где традиционно выше доля женщин. Такие сектора часто предлагают

более гибкие условия труда, возможности частичной занятости и профессии с меньшими физическими барьерами, что делает их естественным направлением интеграции женщин-ЛОВ. Одновременно рост в этих сферах отражает и спрос на услуги (например, восстановление образовательной и развлекательной активности после эпидемии, рост розничного спроса) и возможно целевые программы переобучения, ориентированные на сервисный сектор.

Рассмотрим значение изменения долей внутри секторов. Рост процентной доли женщин в этих отраслях (например, образование 57→59%, торговля 37→40%, админ-услуги 15→23%) показывает, что не только увеличилось абсолютное число вакансий, но и сами отрасли стали относительно более «женскими» в составе ЛОВ. Это может быть следствием как притока женщин в данные профессии, так и одновременного сокращения мужчин в тех же секторах — но в целом интерпретация одна: секторная структура рынка труда для ЛОВ смещается в сторону сервисов и социальных услуг.

Сектор «Информация и связь» показал скромный, но важный относительный рост женского представительства: +25 женщин и увеличение доли женщин с 32% до 39%. Хотя абсолютный вклад невелик, такое изменение принципиально, так как ИКТ и смежные профессии обычно предлагают более высокие зарплаты, удалённую работу и карьерные траектории, которые могут существенно повысить качество занятости женщин-ЛОВ. Этот тренд стоит рассматривать как потенциально значимый канал диверсификации занятости, особенно при целенаправленных инвестициях в обучение и доступные цифровые рабочие места.

Также наблюдается снижение присутствия в тяжёлых и традиционно мужских отраслях. Промышленность в целом потеряла 76 женщин, обрабатывающая промышленность — 46, металлургия — 53, при этом доля женщин в металлургии упала с 23% до 17%. Это свидетельствует о двух возможных процессах, как реструктуризации и автоматизации производств, которые сокращают рабочие места, особенно те, где раньше были женщины-ЛОВ; и о том, что существующие рабочие места в «тяжёлых» секторах становятся всё менее доступными для женщин из-за высоких физических требований, недостатка адаптаций или практик дискриминационного найма. Сокращение женского присутствия в этих отраслях усугубляет индустриальную сегрегацию и удерживает женщин в менее прибыльных секторах.

Секторальная концентрация женщин-ЛОВ в образовании и здравоохранении увеличивает общий уровень занятости, но повышает уязвимость, такие работницы сильнее зависят от политик финансирования социальной сферы и секторальных шоков. Кроме того, если рост типичен для низко- и среднеоплачиваемых позиций, то количественный прирост не обязательно ведёт к улучшению материального положения и снижению гендерного разрыва в доходах. Эти изменения могут отражать реструктуризацию отраслей, сокращения или проблемы с доступностью рабочих мест.

Рассмотрим анализ по двум секторам финансы и здравоохранение, где наблюдаются либо высокая доля женщин при малой абсолютной численности, либо и высокая доля, и большой абсолютный контингент. Сектор «Финансы» — высокая доля женщин при малой абсолютной численности. в 2024 году в финансовом и страховом секторе среди ЛОВ работают 754 человека, из них 386 женщин — то есть женщины составляют 51% занятых в секторе, однако сам сектор мал по числу ЛОВ. Пропорция >50% говорит о гендерной «доминировании» женщин в этом сегменте занятости ЛОВ. Это может быть связано с тем, что в финансах востребованы аналитические, административные и клиентские навыки, гибкие форматы работы и офисная среда, которые легче адаптировать для людей с разными ограничениями. Низкая абсолютная численность ЛОВ в секторе объясняется общей малой представленностью ЛОВ в корпоративном финансовом секторе (возможно из-за барьеров найма, требований к квалификации, отсутствия адаптаций или просто невысокого числа вакансий, подходящих для ЛОВ).

Таким образом, женщины-ЛОВ в финансах потенциально имеют доступ к более стабильным и высококвалифицированным позициям, что может повысить их доход и профессиональные перспективы. Оценим риск того, что малый масштаб сектора среди ЛОВ ограничивает общий вклад в сокращение гендерного неравенства; если сектор сократится или не будет расширяться, потенциал для масштабирования положительного эффекта ограничен.

Таким образом, за 2022–2024 гг. общее число ЛОВ растёт, женская часть растёт быстрее, но остаётся сильная секторная концентрация женщин в образовании и здравоохранении ($\approx 57,5\%$ женщин-ЛОВ в 2024). Наблюдается рост женского представительства в торговле, ИКТ и административных услугах, при одновременном сокращении в ряде тяжёлых отраслей (металлургия, обрабатывающая промышленность). Политика должна сочетать переквалификацию, адаптацию рабочих мест и меры по диверсификации занятости женщин-ЛОВ.

За 2022–2024 годы общее число занятых выросло (+2 387; индекс 105%), женщины-ЛОВ выросли сильнее (+1 616; индекс 108%). Однако рост женщин неравномерно распределён по отраслям: есть крупные концентрированные прибавки в социальных и сервисных секторах, одновременно — сокращения или стагнация женского контингента в ряде промышленных направлений.

Крупные драйверы прироста женщин (абсолютно и относит. рост) наблюдается в образовании +628 женщин (индекс 111%). Самый крупный вклад в прирост — отражает и рост вакансий, и традиционную женскую структуру профессий в секторе. В оптовой и розничной торговле +228 (127%) — сильный относительный рост; сектор стал более «женским» по составу. В отрасли «Государственное управление и оборона» +128 (109%) — значимый абсолютный вклад. Сектор «Искусство, развлечения и отдых» +105 (117%) — заметный рост и доля женщин. В группе «Административная и вспомогательная деятельность» можно заметить +159 (151%) — небольшое по общей численности, но сильное по относительному увеличению женского представительства (феминизация сектора).

Таблица 2. Влияние отраслевой структуры на занятость лиц с ОВ (сдвиги по полу) за 2022–2024 гг.

Отрасли экономики	Изменения ОЛВ в 2024г. с 2022 г.		Изменения женщин с ОВ в 2024г. с 2022г.	
	Абсолют · +,-	Относит. , %	Абсолют · +,-	Относит. , %
Всего	2 387	105	1 616	108
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	29	103	19	112
Промышленность	- 169	98	- 76	96
Обрабатывающая промышленность	182	105	- 46	95
Металлургическое производство	105	109	- 53	80
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	- 27	98	- 20	95
Строительство	- 160	89	26	119
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	408	118	228	127
Транспорт и складирование	16	101	35	106
Информация и связь	- 38	94	25	113
Финансовая и страховая деятельность	64	109	7	102

Профессиональная, научная и техническая деятельность	57	107	- 9	97
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	16	101	159	151
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	423	113	128	109
Образование	726	107	628	111
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	389	105	14	100
Искусство, развлечения и отдых	162	110	105	117
Примечание: Составлено авторами по статданным Бюро национальной статистики / https://stat.gov.kz/				

Рассмотрим сектора с ростом общей занятости, но без заметного роста женщин, «Здравоохранение и соцобслуживание» заметен общий рост +389 (105%), но женщины +14 (100%) — почти нулевая динамика женского контингента. Это важный сигнал, что прирост рабочих мест в секторе обеспечивали в основном мужчины или создавались позиции, не привлекающие женщин-ЛОВ. Требуется выяснения причин (типы вакансий, квалификация, графики, условия труда). В отрасли «Финансы» общий +64 (109%), женщины лишь +7 (102%) — сектор «женский по доле», но маленький по абсолютному вкладу; рост ограниченный.

Оценим сектора, где женщины сокращаются несмотря на общий рост/положительную динамику. В отрасли «Обрабатывающая промышленность» наблюдаются общий +182 (105), женщины -46 (95). Сектор «Металлургия» заметен общий +105 (109), женщины -53 (80) — особенно драматичный случай, то есть сектор растёт в целом, но количество женщин заметно падает (индекс 80%). Интерпретацию можно указать как мужская часть занятости растёт/восстанавливается, в то время как женские позиции сокращаются — либо из-за автоматизации традиционно «женских» ролей, либо предпочтительного найма мужчин, либо ухода женщин из отрасли.

Анализ сектора «Строительство» с сокращением общей занятости, но ростом женщин, как общий -160 (89), женщины +26 (119). Такой знак «-/+» говорит о перераспределении, то есть сектор сокращается, но женщины в нём увеличиваются пропорционально, возможно за счёт переквалификации или появления служебных/административных позиций, более доступных женщинам.

Позитивные «малые» сигналы наблюдаются в отрасли «Информация и связь» общий -38 (94), женщины +25 (113) — хоть сектор и сократился, представительство женщин растёт; это хорошая тенденция инклюзии в ИКТ. В секторе «Транспорт» заметен общий рост +16 (101), женщины +35 (106) — относительный рост женского присутствия выше общего.

Вероятные причины таких сдвигов, отраслевая структура спроса, возможны восстановление/рост вакансий в образовании, торговле, госсекторе. Одной из причин могут быть потенциальные барьеры в промышленности как физические требования, недостаточная адаптация рабочих мест, отток низкоквалифицированных позиций в производство. Технологические изменения, например, автоматизация вытесняет «традиционные» женские позиции в промышленности. Возможные причины как политические и обучающие инициативы обозначают, что программы переобучения могут быть ориентированы на сервисные профессии, что усиливает приток женщин в админ/образование/торговлю. А также форматы труда, как удалённая и гибкая работа открывает доступ в ИКТ и финансы, но масштабы пока малы.

Исследование показывает, что для Атырауской области отраслевой профиль экономики и гендерные особенности взаимодействуют в формировании специфики занятости людей с ограниченными возможностями. Эффективная политика должна сочетать меры по

повышению квалификации и целевую поддержку работодателей, а также механизмы мониторинга и оценки инклюзии с учётом гендерной составляющей.

Литература

1. <https://www.dissercat.com/content/zanyatost-lits-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami-zdorovya-rol-statusa-invalida>
2. Тарабан Ольга Вячеславовна, Седых Ольга Геннадьевна ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАНЯТОСТИ ИНВАЛИДОВ: МНЕНИЕ ЭКСПЕРТОВ // Экономика труда. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-realizatsii-zanyatosti-invalidov-mnenie-ekspertov> (дата обращения: 04.09.2025).
3. <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/download/4037/1700>
4. <https://surl.li/vjgrhf>
5. Национальная статистика Республики Казахстан; региональные отчёты службы занятости Атырауской области.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАҒА ӘСЕРІ

Мугауина Райхан Улжағалиевна

PhD., қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Утеманов Медет Байғалиевич

7M04101 «Экономика мен басқарудағы

бизнес-аналитика» білім беру бағдарламасы

2 курс 2 жыл магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Умирова Нурайна Нурлановна

Экономика мамандығының 4-курс студенті

Экономика және құқық факультеті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Берілген мақала жұмыссыздық терминінің жалпы анықтамасын және оның түрлерін, Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейін, оның сандық және пайыздық көрсеткішін, экономикалық өсуге жұмыссыздықтың әсерін және оны шешу жолдарын, мемлекет басшысы Қасым – Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауында аталған жұмыссыздық көрсеткіштері мен мәселелері және оларды алдын алу жолдарын қамтиды.

Кілтті сөздер: жұмыссыздық, жұмыссыздық деңгейі, жолдау, тәжірибе, экономикалық өсу, инфляция.

Аннотация

Данная статья содержит общее определение термина безработица и его виды, уровень безработицы в Казахстане, ее количественные и процентные показатели, влияние безработицы на экономический рост и пути ее решения, данные в Послании Главы государства Касым – Жомарта Кемелевича Токаева народу Казахстана показатели и проблемы безработицы и пути их предупреждения.

Ключевые слова: безработица, уровень безработицы, послание, опыт, экономический рост, инфляция.

Annotation

This article covers the general definition of the term unemployment and its types, the level of unemployment in Kazakhstan, its quantitative and percentage indicators, the impact of unemployment on economic growth and ways to solve it, the indicators and problems of unemployment mentioned in the address of the head of state Kassym – Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan and ways to prevent them.

Key words: unemployment, unemployment rate, Address, experience, economic growth, inflation.

Жұмыссыздық - жұмыс істеуге қабілетті адамдардың белсенді түрде жұмыс іздеп жүрген, бірақ таба алмайтын жағдайын білдіреді және ол қоғам өміріне тән құбылыс. Көбінесе ол жалпы жұмыс күшінің пайызымен көрсетіледі және негізгі экономикалық көрсеткіш болып

табылады. Жұмыссыздық – экономикалық теорияның бұрынғы және қазіргі тарихындағы ең өзекті мәселенің бірі. Жұмыссыздық әртүрлі факторлардың, соның ішінде экономикалық құлдыраулардың, технологиялық өзгерістердің, салалардағы құрылымдық өзгерістердің және жеке жағдайлардың әсерінен туындауы мүмкін. [1]

Жұмыссыздықтың туындау себептерін көптеген мектеп өкілдері әртүрлі түсіндіреді. Мысалы, мальтузиандық теория жұмыссыздықтың пайда болуын тұрғындардың тым артып кетуімен түсіндіреді. Кейнстік теория бұл құбылысты нарықтық сұраныстың жетіспеушілігімен түсіндіреді, еркін кәсіпкерлік мектебінің теориясы – жұмыссыздық жалақы деңгейінің жоғарылауымен туындайтынын айтады, яғни ол еркін болып табылады.

Ағылшын экономисі Джон Кейнстің баяндауынша, жұмыссыздық бұл тауарға сұранымның төлем қабілеттілігінің жеткіліксіздігі мен жалақының өте жоғарылауының салдары деп түсіндіреді. Төлем сұранымының жеткіліксіздігін ол адамдардың қор жинауға бейімділігімен және күрделі қаржыға ынталандырудың әлсіздігімен түсіндіреді.

Батыс мектебінің өкілдері XX-шы ғасырдың 30-шы жылдарына дейін жұмыссыздықты дәстүрлі түсіндірумен, яғни жұмыссыздық – жалдамалы жұмыскердің өзінше еркін таңдауы деп есептеді. [2]

Қазіргі таңда жұмыссыздық, «жалдамалы жұмыскердің өзінше еркін таңдауы» ғана емес, ерікті немесе еріксіз болып бөлінеді.

Одан бөлек, жұмыссыздықты 4 негізгі түрге бөліп қарастырамыз, олар: фрикциондық, құрылымдық, циклдік және институционалдық.

Фрикциондық жұмыссыздық - адамдар жұмыс орындарын ауыстыру процесінде немесе еңбек нарығына алғаш рет кірген кезде пайда болады. Ол динамикалық және дамып келе жатқан еңбек нарығының табиғи және сөзсіз бөлігі болып саналады. Жұмыссыздықтың бұл түрі жиі қысқа мерзімді болып табылады, өйткені адамдар өздерінің дағдылары мен қалауларына сәйкес келетін қолайлы жұмыс мүмкіндіктерін іздеуге уақыт алады.

Фрикциондық жұмыссыздықтың ең көп тараған бірнеше себептері бар:

- Жеке адамдар жеке немесе кәсіби себептермен қоныс аударуда, бұл жұмыста уақытша олқылыққа әкеледі.
- Жақында оқуын аяқтаған және еңбек нарығына кірген адамдар дипломнан кейінгі алғашқы жұмысын іздеген кезде фрикциондық жұмыссыздықты сезінуі мүмкін.

Жағдайды шешу үшін көптеген компаниялар жаңа түлектерге немесе алдағы түлектерге тағылымдамадан өтуді ұсынады. Сондай-ақ түлектерді бизнеспен байланыстыратын көптеген желілік платформалар бар.

Құрылымдық жұмыссыздық - жұмысшылардың дағдылары мен жұмыс берушілер талап ететін дағдылардың сәйкес келмеуінен туындайды. Бұл түр неғұрлым тұрақты және көбінесе экономикадағы түбегейлі өзгерістерден туындайды.

Құрылымдық жұмыссыздық деңгейінің өсуіне әкелетін негізгі факторларға мыналар жатады:

- Технологияның жетістіктері автоматтандыруға әкелуі мүмкін, бұл белгілі бір жұмыс дағдыларын ескіріп, жаңа, көбінесе мамандандырылған дағдыларға сұранысты тудырады. Ескірген дағдылары бар жұмысшыларға қайта даярлықсыз жұмысқа орналасу қиынға соғуы мүмкін.
- Салалар құрылымындағы өзгерістер, мысалы, дәстүрлі өңдеуші секторлардың құлдырауы және технологияға негізделген салалардың өсуі.

Мысалы, болат, автомобиль, электроника және тоқыма өнеркәсібіндегі мыңдаған американдықтар жұмысынан айырылып, (құрылымдық) жұмыссыз қалды, себебі көптеген американдық компаниялар дамушы елдерде аутсорсингті көбейтті.

Экономика құлдырау немесе рецессия жағдайында тауарлар мен қызметтерге сұраныс әдетте төмендейді, бұл өндіріс пен жұмысбастылықтың қысқаруына әкеледі, бұл **циклдық жұмыссыздықты** білдіреді. Ол көбінесе уақытша деп саналады, өйткені ол бизнес циклімен байланысты. Экономикалық жағдайлар жақсарған сайын, кәсіпорындар қайтадан кеңейе бастайды, бұл өндірістің артуына және жұмысшылардың қайта жалдануына әкеледі.

Циклдық жұмыссыздықтың нақты мысалын 2008 жылғы әлемдік қаржы дағдарысы және одан кейінгі экономикалық құлдырау кезінде байқауға болады. Дағдарыс өнеркәсіптің әртүрлі салаларына айтарлықтай әсер етіп, жұмыс орындарының жаппай қысқаруына және циклдік жұмыссыздықтың өсуіне әкелді.

Тағы бір мысал, 2019 - жылы COVID-19 пандемиясынан туындаған экономикалық құлдырау кезінде миллиондаған адам зардап шекті. Пандемия қонақжайлылық, туризм, мейрамханалар және ойын-сауық сияқты жеке қарым-қатынасқа негізделген қызмет көрсету салаларына қатты әсер етті. Құлыптаулар жаппай жұмыстан босатуға және демалысқа алып келеді.

Институционалдық жұмыссыздық - бұл үкімет пен қоғамның факторлары мен ынталандыруларына байланысты адамдар жұмыссыз болған кезде пайда болатын сирек кездесетін термин.

Осы түрді толығырақ қарастырайық: Ең төменгі жалақы туралы заңдар жұмысшыларды қорғауды мақсат еткенімен, егер міндетті ең төменгі жалақы нарықтық тепе-теңдік жалақыдан жоғары болса, олар жұмыссыздыққа әкелетін негізгі фактор болып табылады. Жұмыс берушілер жоғары жалақы деңгейінде жұмысшыларды жалдағысы келмеуі немесе қабілетсіз болуы мүмкін, бұл жұмыссыздыққа әкеледі, әсіресе біліктілігі төмен жұмысшылар арасында.[3]

Аталған жұмыссыздық түрлерінің барлығы дерлік еліміздің экономикасында көрініс табады. Соның ішінде, циклдік жұмыссыздық басқа жұмыссыздық түрлеріне қарағанда экономиканың тиімді дамуына кері әсерін тигізеді. Өйткені елде жұмыссыздықтың циклдік түрінің өсуіне байланысты халықтың тұрмыс тіршілігі төмендейді, әлеуметтік сала нашарлайды, яғни бір сөзбен айтқанда, өндірістің құлдырауын көрсетеді. Оған мысал ретінде Қазақстан республикасының егемендігін алғаннан кейінгі 6-7 жылды айтсақ болады. Яғни, елімізде өндірістің жаппай жабылуымен, экономиканың дағдарысқа ұшырауымен бірге жұмыссыздық деңгейінің тым жоғары болуына әкеледі. Сол жылдары еліміздің ЖІӨ деңгейі 40%-дан астам құлдырады. Инфляция орын алып, адамдардың еңбекке деген ынтасы кеміді.

Бұл жұмыссыздық түрлері жекелеген азаматтардың материалдық жағдайына ғана емес, жалпы мемлекеттің экономикасына кері әсерін тигізеді және өндірістің қысқаруына, сонымен қатар, бюджетке салық түсімдерінің азаюына әкеледі. Мемлекет жұмыссыз халыққа ауыртпалық түсіретін жұмыссыздыққа байланысты әлеуметтік төлемдерге көп қаражат жұмсауға мәжбүр болатыны анық. [4]

Еліміздегі жалпы жұмыссыздық деңгейін өткен жылдармен салыстырғанда өзгеріс байқалады, дегенмен өңірімізді жұмыссыздық жайлап жатырғанын жоққа шығара алмаймыз. Пайыздық көрсеткішпен алғанда ҚР-дағы жұмыссыздық деңгейі 2022-жылы 4,9 %, 2023-жылы 4,7 %, 2024-жылдың басында 4,7 %-ды көрсеткен. Төменде берілген кестеде Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі сандық көрсеткішпен берілген.

1. Жұмыссыз халық

1.1 Жұмыссыздар жасы және жынысы бойынша, адам

	Барлығы			Оның ішінде					
				қала халқы			ауыл халқы		
	екі жыныс бойынша	оның ішінде		екі жыныс бойынша	оның ішінде		екі жыныс бойынша	оның ішінде	
		ерлер	әйелдер		ерлер	әйелдер		ерлер	әйелдер
Жұмыссыз халық, барлығы	452 669	210 496	242 173	282 839	129 938	152 901	169 830	80 558	89 272
жасы:									
15	-	-	-	-	-	-	-	-	-

16-24	36 252	12 396	23 856	23 361	7 213	16 148	12 891	5 183	7 708
25-28	25 708	9 135	16 573	18 891	6 362	12 529	6 817	2 773	4 044
29-34	54 013	26 437	27 576	33 375	17 615	15 760	20 638	8 822	11 816
35-44	163 803	75 072	88 731	107 850	47 637	60 213	55 953	27 435	28 518
45-54	97 573	47 828	49 745	55 532	28 744	26 788	42 041	19 084	22 957
55-64	75 210	39 518	35 692	43 720	22 257	21 463	31 490	17 261	14 229
65 және одан асқандар	110	110	-	110	110	-	-	-	-
соның ішінде еңбекке жарамды жастағылар	450 894	209 668	241 226	282 140	129 452	152 688	168 754	80 216	88 538

1-сурет. Жұмыссыз халық. Жұмыссыздар жасы және жынысы бойынша

Дереккөз: <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empty-unempl/spreadsheets//> [5]

Бүгінгі күннің жұмыссыздық мәселесінде көш бастап тұрған – жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейінің күрт өсуі. Жастар арасындағы жұмыссыздық - экономикаға әсер етуші өткір мәселе болып табылады. Жұмысқа қабілеті бар азаматтардың екі қолға бір күрексіз жосып жүруі бәрімізді қынжылтпай қоймайды. Жұмыссыз халықтың күнкөріске қаражаты жетпегендіктен әртүрлі физикалық және психологиялық залалдары пайда болады. Жұмыссыздық қылмысқа себеп те, қылмыстың салдары да болып табылады. [6]

Қазақстан Республикасының статистика комитетінің дерегіне сәйкес осы жылы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі (15-34 жас) 3,1%- ды көрсеткен. 2024-жылдың I тоқсанындағы статистика мәліметтеріне сүйенсек жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі (15-34 жас) бойынша көш басында Алматы қаласы (4,6%) тұр. Одан кейінгі орынға Астана қаласы (4,0%), Ақмола облысы (3,6%) және БҚО (3,6%) орналасқан. Ал жұмыссыздық деңгейінің ең төмен көрсеткіштері Ақтөбе (1,8%) және Түркістан (2,0%) қалаларынан байқалады.[7]

Берілген жұмыссыздық көрсеткіштері экономикалық өсу деңгейіне әсер етпей қоймайтыны анық. Осы орайда еліміз жұмыссыздықпен күрес барысында бірқатар арнайы шараларды іске асыруда.

Соның ішінде :

- 2017 – 2025 жылдарға арналған «Еңбек» ұлттық жобасы (бұдан әрі – Ұлттық жоба)
- «Жұмыспен қамту орталығы» жобасы
- «Жас маман» жобасы
- «Жас кәсіпкер» жобасы

Осы сынды халықты жұмыспен қамтуға бағытталған бірнеше белсенді жобалар ұйымдастырылуда. Дегенмен, еліміздегі халықтың көп бөлігі мұндай жобалардан бейхабар. Сондықтан, барлық өңірлердегі жұмыссыздар санына енетін адамдарды осындай мүмкіндіктерден барынша құлақдар ету керек.

Жоғарыда айтылған жұмыссыздық деңгейі экономикалық өсу деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Осы орайда «экономикалық өсу» терминіне анықтама берейік.

Экономикалық балансталған (тепе-теңдік) экономикалық өсу – бұл шаруашылық жүйесінің барлық элементтерінің, өндіріске қатысушылардың барлығының тұрмысының

үдемелі өсуін қамтамасыз ете отырып, келісімді түрде жұмыс жасайтын дамудың идеалды нұсқасы. Макроэкономикалық үйлесімсіздік кәсіпкерлік қызметтің тәуекелділігін күшейтіп, экономикалық тұрақсыздық жағдайын туғызады. Экономикалық тұрақсыздықтың өсуі өндірістің құлдырауын тереңдетеді, осының нәтижесінде жұмыссыздық та өседі. Жұмыссыздықтың өсуі жұмыссыздар мен жұмысбастылардың өмір деңгейінің нашарлауымен байланысты, өйткені, жұмыс күшінің ұсынысының артықшылығы еңбек бағасының төмендеуіне әкеледі. Бұндай кезеңде капиталдағы бос құралдар неғұрлым тұрақты экономикалық дамумен сипатталатын аудандарға ауысады. Осылай жұмыссыздық капиталдың кемуіне әкеледі, ал бұл экономикалық конъюнктураның төмендеуіне және балансталған өсудің шегін ығыстырады.

Сондықтан балансталған өсу жолында жұмыссыздықты азайту үшін арнаулы шаралар қажет. Бірақ, нарықтық экономика мамандары Сталиндік конституцияда жазылғандай елдің алдына толық жұмысбастылықты қамтамасыз ету мәселесін қоймайды.

Әрбір ел үшін экономикалық өсудің тиімділігі мен сапасы маңызды. Экономикалық өсу – бұл ұлттық өнімнің сан жағынан өсуімен қатар сапа жағынан жетілдірілуі. Экономикалық өсудің негізгі мақсаты – халықтың әл-ауқатын көтеру және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Бүгінде әлемдік экономикада барлық елдердің негізгі мақсаты мен бағыт-бағдары тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізіп, халықтың тұрмыс деңгейін жақсартып, әлемдік нарықтағы бәсекелестік орнын мығымдауға ынталы болады. Ал осы мақсатқа жету үшін ең алдымен халықтың әл-ауқатын көтеріп, толықтай жұмыспен қамтамасыз етуі керек. [8]

Жұмыссыздықтың мәселесін шешудің тағы бір жолы бұл еңбек биржалары туралы көптеген мемлекеттердің практикасының нәтижелерін көруіміз керек. Еңбек биржалары бойынша тұрғындарды жұмыспен қамтамасыз ету, олай болуының өзінен жұмыссыздықпен күресудің негізгі құралы екенін көре аламыз. Жоғары және кәсіптік орта оқу орындарында өтетін тәжірибелер теорияға қарағанда көбірек болса мамандардың кәсіби біліктілігі артады. Оқу барысында өткен өндірістік тәжірибелерде студенттерге еңбек кітапшаларын ашу арқылы тәжірибе ретінде жазылып отырса, болашақ мамандарда оқу бітіргеннен кейін бірден жұмысқа тұра алатындай, жеткілікті тәжірибе жинар еді. Одан бөлек, мемлекет тарапынан ашылатын өндірістік кәсіпорындар қалалар мен аудандарда да ашылса және халықты жұмыспен қамту, жұмыссыздықты азайту үшін, ең алдымен шағын және орта бизнесті дамытса, жұмыссыздық мәселесі біркелкі шешіледі деп ойлаймын.

Сонымен бірге жұмыссыз адамдар тек материалдық жақтарымен ғана емес психологиясының да өзгеруі әбден мүмкін. Жанұядағы бір адамның жұмыс істеуі, ал басқаларының жұмыссыз отыруы “Еңбексіз елге сыймас” деген ғылымымыздың осы ойлы сөзіне дәл келеді.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына 2023 жылғы Жолдауында елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басты міндеттерінің бірі ретінде жұмыссыздықпен күресті айрықша атап өтті. Оның айтуынша, «еңбек нарығы түбегейлі өзгерістерге ұшырап жатыр, жаңа мамандықтар пайда болып, кейбір кәсіп түрлері тарих қойнауына кетуде» деген тұжырым бүгінгі заман талабын бейнелейді [9]. Бұл ойдан еңбек нарығындағы тұрақсыздық пен жаңа сын-қатерлердің анық байқалатынын көреміз. Президент Жолдауында жастар арасындағы жұмыссыздықтың ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін құбылыс екені де айқын көрсетілді. Мұндай баға мемлекет тарапынан бұл мәселеге барынша жүйелі және кешенді қарау қажеттігін дәлелдейді.

Халықаралық деңгейде бұл тақырыпқа назар аударған еңбек ұйымдарының зерттеулері де бар. Халықаралық еңбек ұйымының (ILO) «World Employment and Social Outlook: Trends 2023» атты баяндамасында әлемдегі жұмыссыздық деңгейінің әлі де тұрақты проблема болып отырғаны және әсіресе жастар арасында еңбекке араласу көрсеткішінің төмендігі көрсетілген [10]. Мұнда цифрландыру мен автоматтандырудың дәстүрлі жұмыс орындарының қысқаруына әкеліп жатқандығы, жаңа мамандықтарға бейімделудің басты сын екендігі

айтылады. Бұл деректер Қазақстан жағдайында да аса маңызды, өйткені елде де еңбек нарығының құрылымдық өзгерістері жүріп жатыр.

Жұмыссыздықты талдауда философиялық және әлеуметтік тұрғыдан қарастыру да маңызды. С.Ф. Нұрмұратов өзінің еңбегінде адамның әлеуметтік болмысының негізінде еңбек категориясы тұрғанын айта отырып, «еңбексіз қоғам – тоқыраған қоғам» деген ой түйіндейді [11, 144]. Бұл пікірден еңбек тек экономикалық қажеттілік ғана емес, сонымен қатар қоғамның рухани тірегі екені аңғарылады. Президент Жолдауындағы еңбек нарығы туралы ойлар да осы философиялық тұжырыммен үндесіп жатыр.

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде жастар жұмыссыздығының нақты себептері терең сараланған. Мәселен, Г.Ж. Кенжеғалиева жастар арасындағы жұмыссыздықтың түпкі себебі ретінде білім беру жүйесі мен еңбек нарығы арасындағы сәйкессіздікті көрсетеді [12, 28]. Оның айтуынша, түлектердің алған мамандықтары кейде нарықтағы сұранысқа сәйкес келмейді, бұл олардың жұмыс табуын қиындатады. Сонымен қатар, ауыл мен қала арасындағы теңсіздік те жастардың лайықты еңбек табуына кедергі келтіреді. Бұл мәселе Президент Жолдауында ерекше аталып, аймақтық саясатты күшейту қажеттігімен байланыстырылды.

Жастарды жұмыспен қамту мәселесін халықаралық қырынан қарастырған ғалым А. Роров посткеңестік елдердегі жастар саясатын талдай отырып, Қазақстанда еңбек нарығына бейімдеу тетіктерінің әлі де жеткіліксіз екенін көрсетеді [13, 125]. Ол әсіресе кәсіби тәжірибені жетілдірудің, дуальды білім берудің, жастар кәсіпкерлігін қолдаудың маңызын атап өтеді. Бұл пікір Президенттің жастар практикасын жетілдіру және кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі тапсырмаларымен толық сәйкес келеді.

Әлемдік деңгейде еңбек нарығын болжау мен жұмыссыздықтың алдын алу бойынша жетекші ұйымдардың тәжірибесін де ескерген жөн. OECD-тің 2023 жылғы «Employment Outlook» баяндамасында жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың еңбек нарығына әсері кеңінен қарастырылған [14, 210]. Онда жаңа технологиялардың кейбір салаларда жұмыс орындарын қысқартатыны, бірақ сонымен қатар жаңа бағыттарда еңбекке сұранысты арттыратыны айтылған. Қазақстан үшін бұл тәжірибе өте құнды, өйткені елдің цифрлық даму стратегиясы еңбек нарығының жаңаруына ықпал етуі тиіс. Президент Жолдауында да цифрландырудың мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жаңа жұмыс орындарын құруға басымдық берілді.

Қорытындылай келгенде, жұмыссыздық мәселесі ұлттық деңгейде ғана емес, жаһандық үдерістермен де тығыз байланысты. Әдебиеттерде көрсетілгендей, еңбек нарығының болашағы жастардың кәсіби даярлығына, кәсіпкерлікке қолдауға, цифрландыруды тиімді қолдануға байланысты. Жұмыссыздықты еңсеру үшін тек мемлекеттік бағдарламалар ғана емес, қоғамның барлық мүшесінің еңбекке деген көзқарасы өзгеруі тиіс. Еңбек – мемлекеттің тұрақты дамуының басты тірегі, ал оны дұрыс ұйымдастыру – әділетті Қазақстан құрудың маңызды алғышарты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жұмыссыздық>
2. «Жалпы экономикалық теория» Шеденов Ө.Қ., Байжомартов Ү.С., Жүнісов Б.А., Комягин Б.И.
3. <https://ahaslides.com/>
4. <https://stud.kz/referat/show/99462#&gid=1&pid=20>
5. : <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/spreadsheets//>
6. <https://multiurok.ru/>
7. <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/dynamic-tables/>
8. <https://stud.kz/referat/show/99462#&gid=1&pid=20>
9. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев. «Әділетті Қазақстан – Адамдардың игілігі мен мемлекеттің мүддесі үшін» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 1 қыркүйек 2023 ж. – URL: https://www.akorda.kz/kz/joldau_2023

10. International Labour Organization (ILO). World Employment and Social Outlook: Trends 2023. – Geneva: ILO, 2023. – 180 p. – URL: <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2023>

11. Нұрмұратов С.Ф. Философия және дінтану негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 340 б. – URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1048877>

12. Кенжеғалиева Г.Ж. Жастар арасындағы жұмыссыздық: себептері мен шешу жолдары // Қазақстан қоғамы. – 2022. – №4. – Б. 25–33. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhastar-arasyndagy-zhumyssyzdyk>

13. Popov A. Employment Policy and Youth Unemployment in Post-Soviet Countries // Journal of Eurasian Studies. – 2021. – Vol. 12(2). – P. 120–132. – URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/18793665211011257>

14. OECD. Employment Outlook 2023: Artificial Intelligence and the Labour Market. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 250 p. – URL: <https://www.oecd.org/employment-outlook>

БЮДЖЕТ ҚАРАЖАТЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУ

Жұмабаев Бердеш Серікбайұлы

7М04101 Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика ББ 2-курс
магистранты

Сайымова М.Д.

PhD, қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес «Кезең-кезеңімен жүргізілген фискалды орталықсыздандыру жұмысының нәтижесінде жергілікті бюджет кірісінің құрылымындағы республикалық бюджеттен бөлінетін трансферттің үлесі орта есеппен 25 пайызға дейін төмендеуге тиіс. Сонымен қатар аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару құқығын беру қажеттігі туындайды. Бұл, ең алдымен, сол жердегі мәселелерді жедел шешу үшін қажет. Бұдан бөлек, жергілікті бюджетке жиналатын салыққа қатысты жеңілдіктерді анықтау құқығын аймақтардың өзіне беру мәселесін қарастыру керек. Бұл шара бизнестің дамуына үлкен серпіліс береді. Ұсынылып отырған бастама өте маңызды. Келешекте аймақтардың табысты дамуына айрықша ықпал етеді» деп көрсетілген.

Жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігі елдің экономикалық және әлеуметтік күн тәртібін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Бұл, ең алдымен, әлеуметтік дамуға және қоғамның әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға мемлекет қаражатын бөлуге қатысты. Мемлекеттің әлеуметтік саясатын жүзеге асыру айтарлықтай материалдық және қаржылық ресурстарды қажет етеді. Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру қаржы ресурстары арқылы ағымдағы және күрделі шығындарды қаржыландырудың оңтайлы арақатынасына әсер ете алады, бұл материалдық және еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар жаңа жергілікті өндірістер мен сауданы құруды ынталандырады, сол арқылы жаңа жұмыс орындарын және өңірдегі жұмыссыздықты азайту мәселесін шешуге белгілі бір үлес қосады.

Қазіргі уақытта мемлекеттік бюджет елдердің саяси өмірінде маңызды рөл атқарады. Әлемде бюджеттеу және оның қалыптасуы міндетті деп есептелмейтін дүние жүзінде қазіргі заманғы бірде-бір мемлекет жоқ. Осылайша, мемлекеттік бюджет — мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі. Мемлекеттік бюджет жоспарланған кірістер мен шығыстарды белгілі бір жылға салыстыруды білдіреді. Бұл бюджет қолжетімді мемлекеттік қаражатқа шолуды және оларды мақсатты пайдалануды қамтамасыз етеді. Бюджет мемлекеттік қаржы экономикасының негізі болып табылады. Кезкелген елдің экономикасы өзінің мақсатын анықтамай дами алмайды. Мақсаттарды айқындау Қазақстанның экономикалық саясатының негізгі

функцияларының бірі болып табылады, оның негізінде ұлттық саясаттың негізгі міндеттерін шешуге бағытталған макроэкономикалық саясат жа-тыр. Макроэкономикалық саясат — бұл Үкіметтің толық жұмыспен қамтылуының өсу қарқынын ұс-тап тұру және инфляцияны тежеу мақсатында экономиканы реттеуге бағытталған әрекеттері. Бюджет экономиканың жекелеген салаларының дамуын жеделдетуге ықпал етуі, жаңа өндірістер мен замана-уи технологиялардың пайда болуы үшін алғышарттар жасауы, ғылыми-техникалық прогресті жедел-детуі және инфрақұрылымдық салалардың дамуы үшін жағдай жасауы тиіс.

XXI ғасырдың әлеуметтік-экономикалық дамуымен жаһандануды жеделдету жағдайында Қазақстан Республикасындағы проблеманың анықтамасы оның осы процестерден туындаған белгілі бір қиындықтарға тап болуында жатыр. Жаңа жағдайлар қазақстандық бюджет жүйесін және бүкіл әлемде қолданылатын нәтижеге бағдарланған бюджеттеу модельдерін одан әрі дамытуды талап етті. Тәуелсіз даму кезеңінде Қазақстанның бюджеттік жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады. Нарықтық экономикаға көшуге және 1995 жылғы 30 тамыздағы жаңа Конституцияны қабылдауға байланысты экономикалық және саяси сала-лардағы өзгерістер, соның ішінде жаңа салық заңнамасын енгізу. Заң бюджет жүйесінің қағидаттарын бекітті, бюджетті дайындау, қарау және бекіту, сондай-ақ оны орындау және бақылау рәсімдерін рег-ламенттеді. Жаңа ұғымдар енгізілді: мемлекеттік субсидиялар, субсидиялар, өкілеттіктерді беру, мемлекеттік кепілдіктер, несиелер, қарыздар мен қарыздар, Үкімет пен жергілікті атқарушы биліктің акциялары. Заңды түрде мемлекеттік кірістер жалпы мемлекеттік салықтар, алымдар мен аударымдар, төлемдер, жергілікті ставкалар және төлемақылар болып бөлінді.

Мемлекеттік жоспарлаудың түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастыру бюджетті мемлекеттік сая-саттың мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып қалыптастыруға және бюджеттік ресурстарды стратегиялық мақсаттарға, міндеттерге сәйкес нақты нәтижелерге қол жеткізуді ескере отырып, бюд-жеттік бағдарламалар әкімшілері арасында бөлуге мүмкіндік береді. Бұл мәселелер көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың назарында. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының Мемлекеттік басқару жүйесінде бюджеттік процестің жұмыс істеуінің негізгі проблемаларын талдау және анықтау және оны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Бұл мақсатқа жекелеген аймақтар-дың немесе аудандардың мүдделерін мемлекеттің мүдделеріне бағындыруға негізделген бюджет дең-гейлері арасында кірістер мен шығыстарды бөлу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Бюджетаралық қатынастарды реттеудің осындай тетігі бар: республикалық және жергілікті бюджеттерге есептелетін кірістердің түрлері, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсетудің барлық бағыттары бойынша жүзеге асырылатын шығыстар заңнамалық түрде айқындалған.

Ең алдымен, кез келген бюджеттің, оның ішінде жергілікті бюджеттердің шығыстарын пайдала-ну да бюджеттік қаржыландыру есебінен жүзеге асырылатынын атап өткен жөн. Осыған байланысты, жалпы алғанда, бюджет туралы сөз болғанда, бюджеттік субъектілерден жоспарлы іс-шараларды іске асыруға қаражат беру жүйесін түсіну қажет екенін атап өткен жөн. Дәл осы жүйе қолма-қол ақшаны берудің нақты формалары мен әдістерімен, сондай-ақ белгілі бір мөрлер жиынтығына сүйенумен си-патталады. Өз кезегінде, бюджеттен қаржыландырудың принциптері, нысандары мен әдістері осы жүйенің құрылымдық элементтері ретінде қарастырылады және оны іске асыру нәтижелеріне әсер етеді.

Бюджеттің 4 функциясы бар:

- 1) Ол ағымдағы жағдайды білуге және болашақ қызметті жоспарлауға мүмкіндік беретін әкімші-лік функция;
- 2) саяси функция— атқарушы биліктің қызметін бақылау құралы;
- 3) құқықтық функция— заң шығарушы билік атқарушы билікке мемлекеттік ақшаны басқаруға өкілеттік береді деген мағынада мемлекеттік басқару қызметін заңды түрде байланыстыратын заң шығару құралы, бюджетте бөлінген сомалар әкімшілік қызмет жүзеге асырылуы тиіс шектерді ай-кындайды;
- 4) экономикалық функция неғұрлым маңызды болса, ұлттық экономикалық жүйеде мемлекеттік сектордың рөлі соғұрлым белсенді болады.

Бюджеттік процесс шеңберінде нақты орта мерзімді перспективаны әзірлеу, шығыстарды ұлттық мақсаттармен үйлестіру, шығыстардың негізгі санаттары үшін шекараларды белгілеу және министр-ліктер өз қызметін жоспарлай алатын тұрақты шеңберлерді қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие. Мемлекеттік бюджет мемлекеттік ресурстарды жұмылдыру мен жұмсаудың негізгі құралы бола отырып, саяси билікке экономикаға ықпал етуге, басым салаларды қаржыландыруға, экономиканың басым салаларын дамытуды ынталандыруға, халықтың аз қорғалған топтарына әлеуметтік қолдау көрсетуге нақты мүмкіндік береді. Бюджетке салынатын кірістердің жиынтығы, оларды жұмылдыру нысандары мен тәсілдері мемлекеттік бюджеттің кірістер жүйесін құрайды. Мемлекеттік бюджетке түсетін салық түсімдерінің мөлшері үлкен рөл атқарады, өйткені бұл кірістер барлық кірістердің 50-60% құрайды. Қазіргі уақытта мемлекеттік қаржылық бақылау бағыттарының бірі— мемлекеттік қаражатты пайдалану тиімділігі тұрғысынан бюджеттік мақсатты бағдарламалардың тиімділігін бағалау. Бағдарламаларды іске асырудың тиімділігі нәтижелер мен оларға қол жеткізуге жұмсалған ресурстардың арақатынасы ретінде бағаланады. Бағдарламалық-нысаналы бюджеттеу қағидаттарына сәйкес тиімді-лікті талдау—бағдарламаларды іске асыруды бағалаудың негізгі мақсаты, өйткені ол бағдарламаны іске асырудың нәтижелілігін бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, қол жеткізілген нәтижелердің құнын есептейді және нәтижесінде бақылауды, яғни оның қоғамдық нәтижелілігін арттыру басты міндетін іске асырады.

Қазақстанның бюджет жүйесіндегі маңызды реформа Ұлттық қор мен Қазақстан Республикасы-ның Бюджет кодексін құру болды. Осылайша, тәуелсіздік жылдары Қазақстанда бюджеттік басқару-дың заманауи жүйесінің негізі қаланды. Бюджеттік құқықтық қатынастарды реттеудің тұтас жүйесі құрылды, бюджеттік жүйенің бірыңғай қағидаттары белгіленді, мұнай кірістерін үнемдеу тетігі енгізілді, бюджетаралық қатынастаржүйесі жолға қойылды. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін салық жүйесі саласындағы көрнекті отандық және шетелдік ғалымдар мен практиктердің бірнеше буынының еңбектері құрайды. Әдіснамалық негіз танымның жалпы ғылыми әдістері, салық жүйесінің маңызды компоненттерін түсінуге және талдауға диалектикалық көзқарас, жүйелік тәсіл, функционалдық талдау, экономикалық статистика әдістері, жіктеу, салыстыру және т.б. сонымен қатар, бюджет саясатын қалыптастыруда проблемалар мен жағымсыз тенденциялар бар, олар орта және ұзақ мерзімді перспективада оның тиімділігіне теріс әсер етуі мүмкін. Мәселен, жыл сайын мемлекеттік бюджеттен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты, көлік саласын, ауыл шаруашылығын қолдауға арналған ағымдағы шығыстар мен субсидиялар көлемі ұлғаяды. Сонымен қатар, кіріс базасының ұлғаюымен қатар жүрмейтін салық саясаты ұзақ мерзімді перспективада міндеттемелердің ұлғаюына сәйкес келмеуі мүмкін. Ұзақ мерзімді перспективада бұл мемлекеттік қаржының теңгерімсіздігіне әкелуі мүмкін.

Жалпы алғанда бюджет—бұл белгілі бер мемлекеттік басқару құралы болып табылады. Бюджет кең ауқымды қамтиды. Бюджет кодексі бюджетті құрудың негізгі қағидаттарын белгілейді және республикалық бюджетті дайындау және орындау, сондай-ақ Ұлттық қорды қаржыландыру және пайдалану тетіктерін сипаттайтын жан-жақты және егжей-тегжейлі құжат болып табылады.

Бюджетті құру қағидаттары Қазақстанның Бюджет кодексінде баяндалған:

1. Бірегейлігі—бірыңғай бюджеттік сыныптама және бюджеттік рәсімдер
2. Толықтығы— барлық түсімдер мен шығыстарды қосу және өзара есеп айырысуды болдырмау
3. Нақтылығы — бюджеттік көрсеткіштер бекітілген (түзетілген) бюджеттік параметрлерге сәй-кес келеді
4. Ашықтығы — Ұлттық қордың кірістері мен шығыстарын қоса алғанда, стратегиялық жоспар-ларды, бюджеттерді және олардың орындалуы туралы есептерді міндетті түрде жариялау
5. Жүйелілігі— бұрын қабылданған бюджеттік шешімдердің сақталуы

6.Тиімділігі — стратегиялық жоспарларда, аумақтық даму бағдарламаларында және бюджеттік бағдарламаларда баяндалған нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған бюджет

7.Тәуелсіздігі — өз кірістерін сақтау және берілген міндеттерді орындау үшін барабар қаржы-ландыру алу үшін субұлттық билік органдарының жедел дербестігі

8.Сабақтастығы — көпжылдық міндеттемелерге қатысты

9.Парасаттылығы — заңдағы бюджеттік негіз

10.Уақтылығы — кірістерді жедел есептеу, субұлттық үкіметтерге қаражат аудару, төлемдерді өңдеу және міндеттемелерді тану

11.Қолма-қол ақша бірлігі — барлық түсімдер мен төлемдер Бірыңғай қазынашылық шот арқы-лы жүзеге асырылады

12.Тиімділігі — ең аз шығындармен нәтижелерге қол жеткізу

13.Жауапкершілігі — тиісті заңнаманың сақталуына жауапты лауазымды тұлғалар

14.Атаулылық және мақсатты сипат — қызмет мақсаттарына жету үшін бюджет қаражатын пай-далану Осы қағидаттардың негізінде мемлекеттік негізгі бюджетті жоспарлауы құрылып, бюджеттің ти-імді жұмсалуды қамтамасыз етіледі.

Бюджеттік ресурстарды тиімді басқаруға әртүрлі мемлекеттік органдарға жүктелген көптеген бағдарламалар да кедергі келтіреді. Мәселен, республикалық бюджеттің кірісі 14,5 трлн теңгеден (2020 жыл) 15,8 трлн теңгеге (2021 жыл) дейін ұлғайды. 2022 жылы бюджет кірістері 20,2 трлн теңге мөлшерінде бекітілді. Сол кезеңде республикалық бюджеттің шығыстары 2020 жылы 16,7 трлн теңгеден (2021 ж.) 18 трлн теңгеге дейін ұлғайды, бұл пайызбен 107%-дан астам өсуді білдіреді. Қарас-тырылып отырған кезеңде республикалық бюджеттен берілген бюджеттік кредиттердің шыңы 2020 жылға — 315 млрд теңгеден (93,6 млрд тонна сатып алынды) келеді; ал 2021 жылы бұл сома 122,1 млрд теңгені (83,9 млрд теңге өтелді) құрады. Қаржы активтерін сатып алуға ең көп сома 2021 жылы (480 млрд теңге) жұмсалды, 2022 жылы бұл сома 162,4 млрд теңге мөлшерінде бекітілді. 2022 жылға арналған республикалық бюджет тапшылығы 2021 жылмен салыстырғанда — 1,3 трлн теңге мөлше-рінде бекітілген. Республикалық бюджеттің кіріс бөлігі салықтық және салықтық емес түсімдер, не-гізгі қорларды іске асырудан түсетін түсімдер және трансферттер бойынша түсімдер түріндегі түсім-дер есебінен қалыптастырылады. Республикалық бюджет кірісінің негізгі бөлігін салық түсімдері құ-райды: 2020ж. — 9,7 трлн теңге, яғни 67,8%, 2021ж. — 9,7 трлн теңге, яғни 62%, 2022ж. — 7,15 трлн теңге, яғни 35%. Республикалық бюджеттің барлық кірістері 52,5% (дамыған елдердің орталық бюджеттеріне түсетін салық түсімдерінің үлесі 80-90%) құрайды. Салықтық емес кірістер респу-бликалық бюджет кірістерінің жалпы сомасының шамамен 2%-ын құрайды, ал негізгі қорларды сатудан түсетін түсімдер, әдетте, 0,3%-дан аспайды. Бюджеттік шығыстар — бұл мемлекеттік органдардың өздеріне жүктелген функциялар мен өкілеттіктерді игеруіне, орындауына тікелей байланысты бюджет қаражатының шығыстары. Шығындар санатын айқындайтын негізгі белгі бюджет қаражатын қайтарымсыз негізде бөлу болып табылады. Шығындарды бюджеттік несиелеу, қаржылық активтерді сатып алу, несиелерді өтеу және қызмет көрсету сияқты шығындардың басқа түрлерімен салыстыру, олар шығындардан айырмашылығы қайтарылады, яғни белгілі бір жағдайларда тиісті бюджетке қай-тарылуы керек. Мемлекеттік бюджет шығыстарындағы негізгі үлесті әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру (20%), денсаулық сақтау (17%), өнеркәсіпті, ауыл шаруашылығын дамыту (15%) және әкімшілік шығыстар (10%) құрайды. Егер біз талданған мәліметтерге сүйенетін болсақ, онда қазіргі жағдай стратегиялық және бюджеттік жоспарлаудың әлі де әлсіз байланысын көрсетеді деген қорытынды жасауға болады. Неғұрлым егжей-тегжейлі қарастырылған жағдайда кейбір зерттеулер жүргізу қажет, олардың негізгі міндеттері: теориялық және әдіснамалық тәсілдерді қарастыру, яғни деректерді талдау — проблемаларды анықтау, сондай-ақ оларды шешу жолдары бойынша ғылыми және практикалық ұсыныстарды әзірлеу. Зерттеудің негізгі міндеттері: мемлекеттік бюджет шығыс-тарының мазмұнының теориялық-әдіснамалық аспектілерін зерттеу; мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігінің орындалуын талдау — Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің

шығыстарын жетілдіру жөнінде ұсыныстарды дайындау. Осы мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін мемлекеттік шығыстарды бастапқы түсінуге жүгіну қажет.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан мемлекеттік қаржыны басқарудың заманауи жүйесінің негізін қалады. Нарықтық экономиканың шарттары мен талаптарына жауап беретін мемлекеттік қаржы жүйесі, орталық және жергілікті деңгейлерде мемлекеттік билік органдарының қызметін қар-жылық қамтамасыз ету үшін заңнамалық база құрылды. Бағдарламалық бюджеттеу және шығындардың бағдарламалық классификациясы енгізілді. Жалпы алған бюджет арқылы мемлекеттің тұрақты-лығы қамтамасыз етіледі. Бюджетті тиімді бөле білу бұл кез келген саланың тұрақты дамуының бір-ден бір кепілі болып табылды. Қазақстан Республикасының бюджет жүйесінде әлі де дамытуға жата-тын жүйелер бар және де соларды басты назарға ала отырып, еліміздегі бюджетті бөлу жүйесін белгі-лі бір дәрежеге жеткізіп, қаражаттың тиімді жұмсалуды дамыту керек. Бюджет —бұл тек ғана қара-жат емес, бұл елдің тіреуідеп атауға болады. Бюджетке түсетін түсімдердің толық түсуі мен шығындарын реттеу арқылы ғана жыл сайынға тапшылық мөлшерін реттеуге болады. Бюджетке түсетін салық түсімдері де толық дәрежеде түспеуінен де тапшылыққа әсер етеді. Сондықтанда түсімдер мен шығындардың дұрыс болуы үшін бюджет жүйесін қайта қарастыру керек деп санаймыз.

Зерттеу жұмысының маңызды қорытындылары: - жергілікті бюджеттердің кірістерін топтастыру қажеттілігі белгіленді, оны қолдану жергілікті бюджеттердің формальды және мазмұндық дербестігін бағалауға мүмкіндік береді;

- жергілікті бюджеттің дербестігін арттыру жөніндегі ұсыныстар салықтық өкілеттіктерді шектеудегі ағымдағы үрдістерді бағалауды ескере отырып негізделеді;

- бюджеттік қамтамасыз етуді теңестіруге емес, әрбір бюджетті теңгеруге бағытталған жергілікті бюджеттерді бюджетаралық реттеу әдістемесінің кемшіліктері өңірлік деңгейде бюджетаралық реттеу механизміне сапалы өзгерістер енгізу қажеттілігін негіздеді;

- жергілікті бюджеттердің кіріс базасын дамыту тұжырымдамасы жергілікті бюджеттердің кірістілігін теңестіруге және оларды бюджеттік қамтамасыз етудің орташа деңгейіне барынша жақындатуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы 1 қыркүйек 2023 жыл.// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdaryatty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333>
2. Kazbekova, Zh.B.&Rakhimova,A.N. (2018).Problems of formation and use of funds of local budgets in Kazakhstan.Kazakh National UniversityBulletin, 3.
3. Kells,S.(2011).The Seven Deadly Sins of Performance Auditing: Implications for Monitoring Public Audit Institu-tions, »Australian Accounting Review», 21.
4. Moser,J. (2011).Central theme of INTOSAI in 2011: Implementation and application of the ISSAI and INTOSAI Gov, »EUROSAI», 17.
5. Otrusanova,M.& Kulleova,A. (2019).Liquidity Values in Municipal Accounting in the Czech Republic.»Journal of Competitiveness», 11(1).
6. Simionescu,M. (2016). Competitiveness and Economic Growth in Romanian Regions. »Journal of Competitiveness», 8(4).
7. Zhussupova,Z., Onyusheva,I.& El-Hodiri,M. (2018).Corporate governance and firm value of Kazakhstani companies in the conditions of economic instability. «Polish Journal of Management Studies»

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕМІРЖОЛ ЖҮК ТАСЫМАЛЫН ДАМУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Альдешова Самал Балгабаевна

8D04105 Есеп және аудит ББ 1-курс докторанты

Кажмухаметова Асем Архашевна

э.ғ.к., доцент

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Аңдатпа

Көлік-логистика саласы кез-келген ел экономикасы дамуының негізгі факторларының бірі. Бір жағынан аумағы ұзағырақ және өңірлердің көліктік байланысы біркелкі емес Қазақстан үшін, екінші жағынан, орасан зор транзиттік әлеуеті бар бұл мәселе бүгінгі күні өзекті. Мақалада маңызды мемлекеттік міндет ретінде көлік-логистикалық инфрақұрылымды жаңғырту, қазақстандық транзиттік дәліздердің тартымдылығын сақтауға мүмкіндік беретін жүк тасымалы қызметін ұйымдастыру мәселелері жан-жақты қарастырылды.. ҚР Үкіметінің әзірлеген 2030 жылға дейінгі көлік-логистикалық әлеуетін дамыту тұжырымдамасына сәйкес, Қазақстан Республикасының көлік-логистикалық инфрақұрылымының бүгінгі жай-күйіне жүргізілген талдау ашып көрсетіліп, оның даму әлеуеті зерттелді.

Негізгі сөздер: көлік-логистикалық инфрақұрылым, Қазақстан, көлік хабы, транзиттік тасымалдар, жүк тасымалы.

Қазақстандағы логистика нарығы даму үстінде және шетелдік нарықтармен салыстырғанда бірқатар ұлттық ерекшеліктерге ие. Логистикалық қызметтердің табиғаты жүктерді, тауарлар мен материалдарды сатып алу, жеткізу, сақтау менеджментімен тікелей байланысты. Тауарларды тасымалдау орнынан түпкілікті тұтынушыға жеткізу пунктіне дейін тиімді құрылған қозғалыс жүйесі өндірістік және өткізу үдерістерінің оңтайлылығын айқындайды. Бизнеске және логистикалық өндіріске қолдануда жүйе ұйымдардың қаржылық және уақытша шығындарын азайтуға арналған. Қазіргі жаһандану жағдайында логистика елдердің индустриялық дамуында шешуші және кейбір жағдайларда басты рөл атқарады. Бірқатар елдерде Үкімет индустриялық дамуды ынталандырудың негізгі факторы ретінде логистиканы дамытуға ден қойды [1, 9б.]. 1-кестеде логистикалық қызметтердің түрлері көрсетілген.

1-кесте. Логистикалық қызметтер түрлері

Логистикалық қызметтер	Кешенді логистика
	Сатып алу логистикасы
	Қоймалық логистика
	Өткізу логистикасы
	Көлік логистикасы
	Ақпараттық логистика
	Қорлар логистикасы
Ескерту-дереккөздер негізінде құрастырылды [1, 9 б.]	

Дамыған логистика жүк айналымының өсуі, жолаушылар ағынының өсуі, инфрақұрылымды дамыту есебінен ұлттық экономиканың өсуіне ықпал етеді. Тасымалдау көлемінің өсуіне, ел экономикасының барлық салаларымен нақты өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге, жолаушыларға қызмет көрсету сапасын арттыруға, көлік тарифтерін төмендетуге көлік саласындағы қызметті жоспарлау мен тиімді ұйымдастыруды жетілдіру есебінен қол жеткізуге болатыны белгілі.

Кез-келген мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі мақсаты-өз халқының әл-ауқатын арттыру. Алайда, қазіргі әлемде адамдардың өмір сүру деңгейі төмен елдер көп. Оның

ұлғаюына ықпал ететін факторлардың ішінде барлық қажетті тұтыну тауарларының экспорты мен импортын, сондай-ақ экономиканың инновациялық-индустриялық дамуы үшін инвестициялық ресурстарды уақтылы жеткізуді қамтамасыз ететін дамыған көлік-логистика саласы шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты көлік-логистикалық инфрақұрылымды жаңғырту аса маңызды мемлекеттік міндет болып табылады. Қазақстанда көлік-логистика саласы ұлттық экономиканың маңызды секторын және өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның негізгі элементін білдіреді. Бұл сала жаңғыртуды, инновациялық технологияларды енгізуді, реттеуші мемлекеттік органдар тарапынан үнемі назар аударуды талап етеді [2, 429 б.].

2025 жылдың 28-қаңтарында өткен Үкіметтің кеңейтілген отырысында Қазақстан Республикасының Президенті көлік-логистика инфрақұрылымына тоқталып: «Транзит – жүк тасымалына қатысты халықаралық бәсекедегі біздің орасан зор артықшылығымыз. Мұны толықтай әрі тиімді пайдалануымыз керек», - деп, Үкімет алдына біршама міндеттер қойған болатын [3].

Үкіметтің бұл отырысында еліміз арқылы өтетін теміржол дәлізін дамыту жұмыстарын аяқтауды тапсырды, бұл жоба Транскаспий бағдарының негізгі бөлігі екені белгілі. Осы сипаттағы ең қажетті деген жобалар бойынша жұмыстар жақсы жүріп жатқанын, оны міндетті түрде жалғастыра беру керектігі айтылды. «Мойынты – Қызылжар» бағытында жаңа темір жол құрылысын басталып, Қытай мен Орталық Азия арасындағы көлік дәлізінің әлеуетін едәуір арттыратын «Алтынкөл – Жетіген» теміржолын кеңйтуді тапсырды. Қазіргі жаһандану жағдайында темір жол тасымалын цифрландыру жобаларын уақтылы аяқтаудың, мультимодальды көлік тораптарын дамытудың маңыздылығын атап көрсетті. Осы арқылы тасымалдың барлық түрін өзара кіріктіруге мүмкіндік туады.

Президент Қ.К.Тоқаев өз сөзінде Қазақстанға озық логистика жүйесі қажеттілігі стратегиялық міндеттердің бірі екеніне тоқталды. Заманауи технологияларды енгізбейінше, логистиканы табысты дамыту мүмкін емес. Сондықтан қоймаларды автоматтандыру, маршруттарды цифрландыру, көлік ағынын басқару ісінде жасанды интеллектіні қолдану Үкімет жұмысының басым бағыттары болуға тиіс.

«Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясы» АҚ (бұдан әрі — ҚТЖ) ұлттық жүк және жолаушылар тасымалдаушысы функцияларын орындай отырып, негізгі көліктік-логистикалық холдинг және Қазақстан Республикасының негізгі теміржол желісінің операторы болып табылады. Компания елдің 17 облысын және республикалық маңызы бар үш қаланы байланыстыра отырып, сондай-ақ көршілес бес мемлекетпен — Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстанмен 16 түйісу пункті арқылы көлік байланысын қамтамасыз ете отырып, экономикалық интеграцияда орталық рөл атқарады. ҚТЖ Қазақстандағы ең ірі локомотивтер мен вагондар паркіне иелік етеді және елдегі ең ірі жұмыс берушілердің бірі болып табылады [4].

Қазіргі уақытта Қазақстанда экономикалық қатынастарды жаңғырту жағдайында экономикалық реформалардың жетістігі негізінен қызметтің барлық салаларында жаңа жоғары тиімді технологияларды қолдану мен пайдалану ауқымына байланысты. Экономиканы көлікпен қамтамасыз етуде және интеграциялық процестерде теміржол көлігі шешуші рөл атқарады. Қазақстан экономикасының дамуында теміржол көлігінің маңызы зор. Бұл сала елдің экономикалық инфрақұрылымының маңызды бөлігі. Теміржол көлігі Қазақстанның ішкі нарығында өндіріс пен ауыл шаруашылығы тауарларының өңірлер арасында таралуын қамтамасыз етсе, сыртқы нарықтармен байланыстарды дамытуда үлкен роль атқарады. Теміржол тасымалдау компаниялары Қазақстанның негізгі экспорттық және импорттық нарықтарына қатысуға мүмкіндік береді.

Компания кірісінің негізгі бөлігін жүк тасымалы құрайды. Жүк тасымалына қатысты халықаралық бәсекедегі Қазақстанның басты артықшылығы транзит болып табылады, сондықтан мұндай мүмкіндікті тиімді пайдалану басты міндетіміз.

ҚТЖ мен Үкіметтің күш-жігері елдің көлік-логистикалық кешенінің жаңа қаңқасын қалыптастыра отырып, күрделі геосаяси жағдайларда қазақстандық транзиттік дәліздердің

тартымдылығын сақтауға мүмкіндік берді. 2023 жылға қарай контейнерлік транзиттік тасымалдар көлемі 1282 мың жиырма футтық эквивалентке (бұдан әрі — ЖФЭ) жетті, бұл өткен жылмен салыстырғанда 13,6%-ға артық.

«Күшті өңірлер — елді дамытудың драйвері» ұлттық жобасы шеңберінде және Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі көліктік-логистикалық әлеуетін дамыту Тұжырымдамасына сәйкес 2022 жылғы қарашада Достық — Мойынты учаскесінде екінші жолдардың құрылысы басталды. Бұл жобаның мақсаты — аталған учаскенің өткізу қабілетін арттыру және Қазақстанның транзиттік әлеуетін ынталандыру. Жалпы ұзындығы 836 км екінші тармақты салу жөніндегі жобаны іске асыру жүк пойыздарының санын бес есеге — тәулігіне 12-ден 60 жұпқа дейін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Бұл елдің экспорттық мүмкіндіктерін нығайтудағы маңызды қадам болады және қазақстандық экспорттаушылар үшін осы бағыттағы көлік мүмкіндіктерін кеңейтеді. Құрылысты 2025 жылы аяқтау жоспарлануда.

2023 жылы келесі инфрақұрылымдық жобалардың құрылысы басталды:

- «Алматы айналма теміржол желісінің құрылысы»;
- «Дарбаза-Мақтаарал теміржол желісінің құрылысы»;
- Қолданыстағы «Семей — Ақтоғай» теміржол учаскесіне шығатын Қазақстан-Қытай шекарасында «Бақты» үшінші шекаралық теміржол өткелін салу».

Жобалардың мақсаты учаскелердің өткізу қабілетін және елдің транзиттік-көліктік әлеуетін арттыру болып табылады.

Көліктің барлық түрлерінің жүк айналымы 2023 жылы 501 340,9 млн. тонна-км құрады, бұл 2022 жылғы деңгейден 3,1%-ға жоғары. Теміржол көлігі жүк тасымалы саласындағы негізгі ойыншы болып қала береді, оның үлесіне елдің жалпы жүк айналымының 65,2%-ы тиесілі. Теміржол көлігінің жүк айналымы 2023 жылы 4,8%-ға артып, 326 811,7 млн тонна-км құрады. 2023 жылы Компания 262,4 млрд тонна-км мөлшерінде тарифтік жүк айналымын тіркеді, бұл өткен жылдың көрсеткішінен 7,0%-ға асып, 245,2 млрд тонна-км құрады.

Бұл өсімге барлық бағыттар бойынша жүк айналымын ұлғайту есебінен қол жеткізілді. Қатынастар түрлерінің құрылымында жүк айналымы келесідей дамыды:

- Республикашілік қатынаста темір кенін, мұнай өнімдерін, астықты, түсті кендер мен металдарды, цемент пен флюсті әктасты қоса алғанда, жүктерді тасымалдаудың орташа қашықтығының 1,7%-ға өсуі есебінен 1,1%-ға ұлғаю байқалды.

- Әкету бойынша жүк айналымы 6,5%-ға өсті, бұл жүк тасымалдаудың орташа алыстығының 9,0%-ға өсуіне байланысты. Бұл өсу темір кенін, шикі мұнайды, астықты, химикаттарды, тыңайтқыштарды, түсті кенді және цементті тасымалдаудың артуына байланысты;

- Әкелу бойынша жүк айналымы жүктерді тасымалдау көлемін 11,1%-ға ұлғайту есебінен 13,9%-ға өсті. Ұлғаю көмір, құрылыс жүктері, қара металл сынықтары мен түсті кендерден басқа барлық жүк номенклатураларына әсер етті.

- Транзит бойынша ұлғаю 16,5%-ды құрады, бұл тасымалдау көлемінің 18,0%-ға өсуіне байланысты. Ресейден Өзбекстанға мұнай, Ресейден ОА елдеріне мұнай өнімдері, Ресейден Қырғызстанға астық, Қытайдан Өзбекстан мен Ресейге, Ресейден Қытайға химикаттар, Беларусьтан Қытайға және Ресейден Орталық Азия мен Қытайға тыңайтқыштар, Ресейден Қытайға (мыс) және Өзбекстанға (алюминий) түсті металдар, Ресей мен Қытайдан Орталық Азия елдеріне қара металдар, сондай-ақ өзге де жүктер: Беларусьтен Қытайға және Орталық Азия елдеріне, Қытайдан Ресейге, Беларуське және Орталық Азия елдеріне машиналар мен жабдықтар, Өзбекстаннан Қытайға көкөністер мен жемістер тасымалының артуы байқалды.

2023 жылы 2022 жылмен салыстырғанда келесі жүктердің жүк айналымының ұлғаюы байқалды:

- химикаттар мен тыңайтқыштар — 21,7%-ға;
- мұнай өнімдері — 19,8%-ға;
- астық — 17,9%-ға;
- қара металдар — 11,7%-ға.

2024 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан мен Қытай арасындағы темір жол көлігімен жүктерді тасымалдау көлемі 32 миллион тоннадан асты [5, 26.].

Қазақстандық экспорт бір миллион тоннаға ұлғайып, 13,7 миллион тоннаны құрады. Негізгі экспорттық жүктер темір және түсті кендер, қара және түсті металдар, астық жүктері болды. Импорт 5% - ға өсті, ал Қазақстан арқылы транзиттік тасымалдар 19% - ға ұлғайып, 15,3 миллион тоннаны құрады.

Еуропаға контейнерлік Транзит 43% - ға өсті. Көлік министрлігі Сиань халықаралық құрғақ портында қазақстандық терминалдың ашылуы өсудің маңызды факторы болғанын еске салды.

2024 жылы осы терминал мен Ақтау порты арқылы 300-ден астам контейнерлік пойыз өтті, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 30 есе көп.

Қорытындылай келе, Қазақстанның теміржол көліктерімен жүк тасымалы үлесінің серпінін талдау Қазақстанның бүгінде көліктік логистикалық секторды дамыту үшін айтарлықтай әлеуетке ие екенін көрсетті. Алайда, көлік-логистика саласын интеграцияланған дамыту және Қазақстанның транзиттік әлеуетін игеру үшін осы салада жинақталған проблемаларды шешуге кешенді көзқарас талап етіледі. Саланы цифрлық трансформациялаусыз, көлік инфрақұрылымын жаңғыртусыз Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі көліктік логистикалық әлеуетін дамыту тұжырымдамасында қойылған нысаналы индикаторларға қол жеткізу мүмкін емес. Бұл міндеттерді шешуге Мемлекеттік бағдарламалар мен ірі инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру шеңберінде мемлекеттік бюджеттен қомақты қаражат бөлінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Беспалая Н.Н., Пивень И.Г. //Особенности аудита в транспортных организациях //Сборник научных статей факультета экономики, управления и бизнеса / М-во образования и науки Рос. Федерации; ФГБОУ ВО «КубГУ». – Краснодар: Издательский Дом – Юг. 2016. – 130 с.

2. Джамалова Г.Г., Хаджиева Г.У. //Транспортно-логистическая инфраструктура Казахстана: Современное состояние и потенциал развития// «Вестник НАН РК». 2024. №408(2), С 429–450. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.733>

3. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2025 жылдың 28-қаңтарында Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ukimettin-keneytilgen-otyrysyznda-soylegen-sozi-2801820>

4. Жылдық есеп / 2023 «Самұрық-Қазына» АҚ. https://sk.kz/upload/iblock/000/SK_go2023_kaz.pdf

5. Рахметова Р. Қазақ-Қытай: ынтымақтастық жемісі//Қазақстан теміржолшысы газеті, №7 (3046) 31/01/2025

УЧЕТ НА ОСНОВЕ СЕГМЕНТОВ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ И ПУТИ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Адыгезалова Айнура Аскер кызы

доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита

Азербайджанский кооперативный университет, г. Баку, Азербайджан

Аннотация

В статье анализируется роль учета на основе сегментов в управлении коммерческими предприятиями, а также пути совершенствования данной системы. Установлено, что раздельный учет финансовой и операционной информации по сегментам позволяет принимать более точные и обоснованные управленческие решения. В то же время данная система выполняет важные функции в стратегическом планировании, оценке рисков, распределении ресурсов и измерении эффективности. Учитывая существующие технические, правовые и методологические

трудности применения учета по сегментам в Азербайджане, предложены практические и институциональные меры по их устранению. В статье также подчеркивается необходимость поддержки данной системы через ERP-технологии, международные стандарты и профессиональный кадровый потенциал.

Ключевые слова: учет по сегментам, управленческие решения, финансовая отчетность, распределение ресурсов, ERP-системы, стратегическое планирование, Азербайджан, управленческий учет, измерение эффективности, нормативная база

Современные экономические отношения обуславливают зависимость эффективности управления предприятием от корректного и полноформатного представления информации. В этом контексте внедрение сегментного учёта, обеспечивающего отдельный анализ финансовых данных по различным направлениям деятельности предприятия, прямо влияет на качество менеджмента. Учёт показателей дохода, затрат, прибыли и других параметров по сегментам позволяет менеджерам принимать более точные решения. Для анализа эффективности деятельности каждого сегмента предприятия такой учёт является необходимым. Традиционные системы бухгалтерского учёта представляют данные в агрегированном виде, что затрудняет анализ результатов отдельных направлений. Сегментный учёт устраняет данный пробел и усиливает прозрачность управления. Система даёт возможность оперативно выявлять сильные и слабые стороны предприятия. Индивидуальный анализ сегментов способствует оптимизации распределения ресурсов [1, с. 45]. Например, в сегментах с низкой доходностью могут быть приняты решения о структурных изменениях, сокращении затрат или прекращении деятельности.

Одновременно для высокодоходных сегментов могут быть разработаны стратегии расширения инвестиций. Сегментный учёт является одним из ключевых инструментов стратегического уровня управления. Такой подход обеспечивает более реалистичное определение целей и приоритетов предприятия. В функциях планирования и контроля сегментный учёт также играет значимую роль: при составлении бюджета формируются прогнозы по каждому сегменту, что облегчает целенаправленное использование ресурсов. Определение различных показателей эффективности для сегментов создаёт основу оценки деятельности менеджеров, обеспечивая управление, ориентированное на результат. Сегментный учёт позволяет готовить управленческие отчёты более детально и оперативно, что облегчает своевременное и правильное принятие решений руководством. Для повышения конкурентоспособности предприятия важен также анализ рыночных данных по сегментам [2, с. 114].

Позиция на рынке, требования и динамика спроса могут значительно различаться по сегментам; сегментный учёт учитывает эти различия и позволяет готовить соответствующие стратегии. Таким образом, обеспечивается более гибкое и адаптивное управление. Данный подход эффективен и в управлении рисками: формирование и оценка индивидуальных рисков профилей сегментов помогает сбалансировать общий портфель рисков предприятия. Следовательно, сегментный учёт обладает высокой ценностью как базис обоснования управленческих решений. Кроме того, система способствует внедрению инновационных технологий [3, с. 77]. ERP- и иные интегрированные системы обеспечивают быстрый и точный сбор сегментных данных, расширяя аналитические возможности менеджмента. Сегментный учёт применим и в отчётности по критериям ESG, позволяя анализировать показатели устойчивого развития по сегментам и вносить реальный вклад в стратегическое планирование.

В целом роль сегментного учёта в управленческих процессах возрастает. Метод опирается не только на финансовые показатели, но и на операционные и рыночные данные, что делает решения более комплексными и близкими к реальности. Возможности сегментного учёта поддерживают формирование долгосрочных стратегий развития предприятия, укрепляют его имидж и отношения с инвесторами.

В Азербайджане в последние годы, на фоне диверсификации экономики и усиления конкурентной среды, возрастает потребность в совершенствовании управленческих инструментов. В этом контексте актуализируется внедрение сегментного учёта, однако на практике и на институциональном уровне возникают определённые проблемы. Прежде всего отмечаются недостатки в технологическом сборе и обработке данных. Ограниченное

распространение ERP-систем затрудняет своевременный и точный сбор информации, особенно у субъектов малого и среднего бизнеса, где внедрение таких систем сдерживается финансовыми и техническими ограничениями.

Кроме того, кадровый потенциал предприятий зачастую не соответствует требованиям сегментного учёта [4, с. 48]. Недостаточная квалификация бухгалтеров и финансовых менеджеров препятствует корректному ведению учёта, что отрицательно влияет как на качество отчётности, так и на эффективность управления. Успешная реализация сегментного учёта требует развитой нормативно-правовой базы. В Азербайджане специфические регуляции в этой области пока недостаточны. Несмотря на существование положений о сегментной отчётности в международных стандартах финансовой отчётности (IFRS), их национальная имплементация ещё не завершена, что порождает неопределённость и отсутствие единого подхода.

Сложность вызывает и корректное распределение доходов и расходов между сегментами: нередко оно выполняется субъективно, нарушая объективность учёта и снижая качество аналитики. Важно учитывать и вопросы информационной безопасности: уязвимости в кибербезопасности повышают риск утечки и манипуляции данными [5, с. 90]. Недостаточная защищённость информационных систем подрывает эффективность сегментного учёта. Кроме того, сегментные данные пока редко включаются в аудиторские проверки; нехватка методических материалов затрудняет профессиональную оценку.

Для преодоления перечисленных проблем необходимы государственная поддержка и институциональные меры. Рекомендуется разработать нормативные документы, методические указания и формы отчётности по сегментному учёту, что обеспечит единый подход. Национальная интеграция международных стандартов должна сопровождаться институциональной поддержкой. Ускорение внедрения современных ERP-систем и аналитических платформ, усиление систем информационной безопасности, а также развитие кадрового потенциала через специализированные программы обучения и сертификации — важные направления реформ. Корпоративная культура управления должна способствовать использованию сегментных данных на всех уровнях.

Настоящей задачей является проведение пилотных проектов по внедрению сегментного учёта в предприятиях различных отраслей, подготовка методических материалов на основе их результатов и активизация международного опыта. Расширение сотрудничества государства и частного сектора посредством субсидий и налоговых льгот повысит интерес к системе. Важную роль играет и повышение общественной осведомлённости о преимуществах сегментного учёта.

В итоге совершенствование сегментного учёта должно осуществляться не только за счёт технических изменений, но и на организационном и стратегическом уровнях, что принесёт значительный вклад в экономическое развитие страны.

Список литературы:

1. Асадов А.М. Направления развития бухгалтерского учета и международный опыт / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://muhasibat.az/articles/esedov-2019>
2. Гусейнова С.Ф. Проблемы применения управленческого учета в торговых предприятиях // Труды Азербайджанского Государственного Экономического Университета. — 2021. — № 4. — С. 112–119.
3. Гулиев Р.А. Трансформация финансового учета в условиях цифровизации / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://unec.edu.az/maliyye-transformasiya>
4. Мамедов Н.А. Пути совершенствования системы бухгалтерского учета в Азербайджане // Журнал «Налоги». — 2022. — № 2. — С. 45–52.
5. Алиева Г.Т. Роль информационных технологий в применении сегментного учета / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ejournal.economics.az/aliyewa2023>
6. Азизов А.Р. Возможности сегментного анализа в управленческом учете // Научный журнал «Экономика и Бизнес». — 2023. — № 1. — С. 58–65.

КӘСІПОРЫНДА ШЫҒЫНДАРДЫ ЕСЕПТЕУ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Кадырбергенова Асель Калшикеевна,
PhD доктор, қауымдастырылған профессор,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Имашова Жанилсин Орашовна,
э.ғ.м., сеньор-лектор
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аманиязова Бактылы Мерекееевна
7M04115-Қаржы және экономика ББ 1 курс магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университет

Аңдатпа

Бухгалтер сыртқы бухгалтерлік есеп мақсаттары үшін шығындарды қандай критерийлер бойынша жіктейді. Біріншіден, тәжірибе көрсеткендей, қазақстандық бухгалтерлердің басым көпшілігі салық есептілігін жасауды жеңілдету үшін (корпоративтік табыс салығы бойынша) шегерілетін және шегерілмейтін шығындарды жіктейді және бөлек ескереді. Басқарушылық есепте бухгалтерлік ақпарат кеңінен қолданылады, онда жүргізілген экономикалық операциялар және олардың компанияның қаржылық жағдайына және оның қызметінің қаржылық нәтижелеріне әсері туралы мәліметтер бар. Алайда, басқару есебі үшін бухгалтерлік ақпарат ерекше түрде ұсынылады, ол мақалада талқыланады. Шығындарды есептеу жүйесін дұрыс таңдау шығындар туралы максималды ақпарат алуды, бақылау, талдау жүргізуді және олардың негізінде басқарушылық шешім қабылдауды қамтамасыз етеді.

Аннотация

Управленческий учет - представление финансовой и нефинансовой информации в виде, удобном для менеджеров компании в целях принятия управленческих решений, планирования и контроля. В управленческом учёте широко используется бухгалтерская информация, которая содержит данные о совершившихся хозяйственных операциях и их последствиях на финансовое положение компании и финансовые результаты её деятельности. Однако для целей управленческого учёта бухгалтерская информация представляется особым образом, о чём пойдёт речь ниже. Кроме этой информации для принятия управленческих решений необходимы другие релевантные данные, получаемые из разных источников. Правильный выбор системы учета затрат обеспечивает получение максимальной информации о затратах, проведение контроля, анализа и принятие на их основе управленческих решений.

Annotation

Management accounting is the presentation of financial and non-financial information in a form convenient for the company's managers in order to make managerial decisions, plan and control. Accounting information is widely used in management accounting, which contains data on completed business transactions and their consequences on the financial position of the company and the financial results of its activities. However, for management accounting purposes, accounting information is presented in a special way, which will be discussed below. In addition to this information, management decisions require other relevant data from various sources. The correct choice of a cost accounting system ensures that maximum information about costs is obtained, monitoring, analysis, and management decisions are made based on them.

Кілтті сөздер: шығындар, басқару шешімдері, айнымалы шығындар, тұрақты шығындар, аралас шығындар, өндірісті ұйымдастыру, шығындарды басқару

Ключевые слова: затраты, управленческие решения, переменные затраты, постоянные затраты, смешанные затраты, организация производства, управление затратами

Keywords: costs, management decisions, variable costs, fixed costs, mixed costs, production organization, cost management

Басқару есебінің мақсаттары үшін басқару шешімдерін қабылдау тұрғысынан ең принципті болып айнымалы және тұрақты шығындардың жіктелуі табылады. Бұл жіктеу шығындардың мінез-құлқына негізделген, яғни жеке шығындардың өндіріс көлеміне немесе өнімді сатуға тәуелділігі немесе тәуелсіздігі. Маңызды: өндірістік және өндірістік емес шығындар өзгермелі немесе тұрақты болуы мүмкін.

Айнымалы шығындар - олардың жалпы сомасы өндіріс (сату) көлемінің өзгеруіне тікелей пропорционалды түрде өзгереді. Бұл жағдайда меншікті (өнім бірлігіне) өзгермелі шығындар белгілі бір уақыт аралығында өзгеріссіз қалады. Айнымалы шығындардың мысалдары:

- * Негізгі материалдарға шығындар (олар өндірілетін өнімнің негізін құрайды).
- * Негізгі өндірістік жұмысшылардың еңбек шығындары.
- * Кейбір өндірістік үстеме шығындар, мысалы, қосалқы материалдар (сүрту, майлау және т.б.), электр энергиясы.
- * Өнімді тұтынушыларға жеткізу шығындары.
- * Сату менеджерлеріне комиссиялық сыйақы.
- * Өндірістік жабдықтың амортизациясы (өнім бірліктеріне негізделген амортизация әдісін қолданған кезде).

Тұрақты шығындардың мысалдары:

- * Үй-жайларды, жабдықтарды, көлік құралдарын жалға алу үшін белгіленген төлем.
- * Әкімшілік және басқару қызметкерлерінің жалақысы.
- * Негізгі құралдар мен материалдық емес активтердің амортизациясы (амортизацияны есептеудің тікелей, біркелкі әдісін қолданған кезде).

Кейбір шығындарға айнымалы және тұрақты компонент кіреді. Мұндай шығындар әдетте аралас (жартылай айнымалы немесе жартылай тұрақты) деп аталады. Мысалы, сату қызметкерлерінің жалпы жалақысы тұрақты жалақыны да, ауыспалы комиссиялық сыйақыны да қамтуы мүмкін [1,2].

Мысал 1

Кеңсе креслоларын сататын Компания 20XX жылдың мамыр және маусым айларындағы шығындарды салыстырады

Сипаттама	Мамыр		Маусым	
Бірліктердегі сату көлемі	1 000		1 200	
Kipic	250 000		300 000	
Шығындар				
	Жалпы	Бір бірлікке	Жалпы	Бір бірлікке
Сатылған өнімнің өзіндік құны айнымалы шығындар	110 000	110	132 000	110
Сауда орындарын жалға алу тұрақты шығындар	20 000	20	20 000	16,67
Сатушылардың жалақысы айнымалы шығындар	15 000	15	18 000	15
Жеткізу шығындары-жанармай айнымалы шығындар	11 000	11	13 200	11
Жеткізу шығындары-жүргізушілердің жалақысы аралас шығындар	9 000	9	10 000	8,33
Көлік құралдарының амортизациясы айнымалы шығындар	7 000	7	8 400	7
Кеңсенің амортизациясы тұрақты шығындар	16 000	16	16 000	13,33
Әкімшіліктің жалақысы тұрақты шығындар	12 500	12,5	12 500	10,42
Электр энергиясы аралас шығындар	6 400	6,4	7 200	6
Басқа шығындар аралас шығындар	5 000	5	5 760	4,8
Барлық шығын	211 900		243 060	

Кестеде шығындардың барлық үш санаты бар: айнымалы, тұрақты және аралас. Келтірілген шығындар сметасынан көріп отырғаныңыздай, өзгермелі шығындардың жалпы

сомасы тікелей өзгереді (!!!) сату көлемінің өзгеруіне пропорционалды, яғни егер сату 20% - ға өссе, онда шығындар да 20% - ға өсті. Бұл жағдайда өнім бірлігіне шаққандағы нақты айнымалы шығындар өзгермейді. Тұрақты шығындардың жалпы сомасы сату көлемінің ұлғаюымен өзгеріссіз қалады, алайда өнім бірлігіне шаққандағы тұрақты шығындар азаяды. Сонымен қатар, аралас шығындар орын алады - олардың сомасы сату көлемінің ұлғаюымен өседі, бірақ шығындардың өсуі сату көлемінің өсуіне тікелей пропорционалды емес.

Айнымалы шығындарға мыналар жатады:

✚ Сатылған өнімнің өзіндік құны - көбінесе бұл сатылатын тауарлардың сатып алу құны(біздің жағдайда 110 а.б.).

✚ Сатушылардың жалақысы - яғни сатушыларға тек сатылған өнім саны бойынша бірлігіне 15 а.б. мөлшерлемесі бойынша жалақы есептеледі.

✚ Жеткізу шығындары (отын) - тұтынушыларға өнімді жеткізу үшін ғана пайдаланылатын автомобильдерге отын шығынын білдіреді. Әкімшілік мақсаттағы отын шығыстарының сомасы (басқа шығыстарға енгізілген) сату көлеміне тікелей тәуелді емес екенін түсіну керек.

✚ Көлік құралдарының амортизациясы-компания негізгі құралдардың осы тобына қатысты өнім бірліктеріне негізделген амортизация әдісін қолданады.

Тұрақты шығындарға мыналар жатады:

✚ Сауда үй-жайларын жалға алу-бұл жалдау шартында белгіленген және сатылатын өнім санына тәуелді емес белгіленген сома. Айта кету керек, іс жүзінде кейбір сирек жағдайларда жалдау ақысы белгіленген соманы да, сату көлеміне байланысты есептелетін қосымша шартты соманы да қамтуы мүмкін. Бұл жағдайда жалпы жалдау шығындары аралас шығындар болады.

✚ Кеңсенің амортизациясы-компания негізгі құралдардың осы тобына қатысты амортизацияның түзу сызықты біркелкі әдісін қолданады және сәйкесінше амортизация бойынша есептелген шығыстар сату көлеміне тәуелді емес.

✚ Әкімшіліктің жалақысы - көп жағдайда әкімшілік қызметкерлердің жалақысы белгіленген жалақы негізінде есептеледі. Кейбір менеджерлер лауазымдық жалақыға қосымша комиссиялық сыйақы алған жағдайда, сату деңгейіне сүйене отырып, басқарушы персоналдың жалпы жалақы шығындары аралас шығындар болады.

Аралас шығындарға мыналар жатады:

✚ Жеткізу шығындары (жүргізушілердің жалақысы) - бұл компания белгіленген жалақыға және тасымалданатын өнім көлеміне негізделген сыйақыға негізделген жүргізушілердің жалақысын есептейтін мысал.

✚ Электр энергиясы-бұл шығындар тұрақты бөлікті де (мысалы, кеңсе қажеттіліктері үшін электр энергиясын тұтыну) және айнымалы бөлікті де қамтуы мүмкін (мысалы, қоймадағы тиеу-түсіру жабдықтарының электр энергиясын тұтынуы).

✚ Басқа шығындар - олардың құрамы нақты кәсіпорынның ерекшелігіне байланысты.

Аралас шығындарға қатысты оларды айнымалылар мен тұрақтыларға бөлу мәселесі сөзсіз туындайды, өйткені басқарушылық шешімдер қабылдау мақсатында барлық шығындар айнымалылар мен тұрақтыларға жіктелуі керек. Бұл мәселені шешу үшін шығындарды бағалау әдістері деп аталатын әртүрлі әдістер қолданылады және олар осы мақаланың жеке бөлімінде талқыланады.

Сондай-ақ, шығындар көлеміне айқын тәуелділігі немесе тәуелсіздігі жоқ шығындардың ерекше санатына назар аудару керек. Олар дискрециялық шығындар деп аталады. Мысалы, жарнама шығындары-мұндай шығындарды жүзеге асыруға қатысты шешімді басшылық әр түрлі факторларға сүйене отырып, белгілі бір уақытта қабылдайды [2,3].

Шығындарды болжау қиын, өйткені олар көптеген жағдайларға байланысты өзгереді. Сонымен қатар, шығындардың тұрақты және айнымалы мәндерге жіктелуі бір мәнді болмауы мүмкін. Мысалы:

* Тұрақты шығындар ұзақ мерзімді перспективада өзгереді. Мысалдар-сауда және өндірістік алаңдарды жалға алу, жабдыққа техникалық қызмет көрсету шығындары және ұқсас шығындар.

* Әдетте тұрақты шығындарға жататын амортизация амортизацияны есептеудің өндірістік әдісін қолданған кезде өзгермелі шығындар болуы мүмкін.

* Бірлік үшін айнымалы шығындар, мысалы, келесі факторлардың нәтижесінде ұзақ мерзімді немесе тиісті сату ауқымынан тыс өзгереді:

- Сатып алынатын шикізат (немесе тауарлар) құнының қымбаттауы.

- Сатып алу көлемінің ұлғаюына және тиісінше көтерме сатып алу кезінде жеңілдіктер алуға байланысты шикізат (немесе тауарлар) құнының төмендеуі.

- Жаңа технологияларды немесе неғұрлым заманауи жабдықтарды қолдану нәтижесінде еңбек өнімділігінің артуы, нәтижесінде өнім бірлігін өндіруге жұмсалатын уақыт мөлшерінің азаюы.

- Оқыту қисығының әсері-өндіріс жұмысшыларының нақты өнімді өндіруде дағдыларын игеруіне қарай өнім бірлігіне еңбек шығындарын азайту.

* және басқа да көптеген мысалдар [3,4].

Осылайша, уақыт көкжиегі неғұрлым үлкен болса, шығындар айнымалылар санатына жатқызылуы ықтимал. Сондықтан болжамды шығындарды қарастырған кезде талдау жасалатын уақыт аралығын нақтылау маңызды.

Шығындарды тиімді басқару шығындар жіктелімі басқару объектісінің мәнін толықтай ашумен қатар, оларды есептеудің рационалды әдісін таңдауымен қамтамасыз етіледі. Осы немесе басқа да бір әдістерді қолдану өндіріс спецификасын, оның техникалық және технологиялық ерекшеліктерін, функционалдау шарттары мен басқа да маңызды факторларды ескере отырып жүзеге асырылады, ол кәсіпорын қызметінің нәтижесін есептеудің нақтылығын, оның өндірістік және экономикалық тиімділігін жоғары деңгейде анықтайды. Шығындарды есептеу жүйесін дұрыс таңдау шығындар туралы максималды ақпарат алуды, бақылау, талдау жүргізуді және олардың негізінде басқарушылық шешім қабылдауды қамтамасыз етеді.

Отандық кәсіпорындарда шығындарды анықтау мен есептеу жүйесі орталықтан басқарылатын экономика талаптарына толықтай жауап береді. Ол өндіріс процесінде пайда болған барлық шығындар туралы ақпарат алуды, негізінен мемлекеттік орталықтандырылған баға қалыптастыру мақсаты үшін өнімнің, қызмет және жұмыстың нақты өзіндік құнын толықтай калькуляциялауды қамтамасыз етті. Шығындар туралы ақпарат алу әдістері айтарлықтай тиімді болды деп айтуға болады. Бірақ, осы шарттар бойынша кәсіпкерлер алдында тұрған мақсаттар шығындарды басқару қызметін жүзеге асыруды, олардың деңгейін азайтуды ынталандырмады. Сол себептен ақпараттың үлкен бөлігі сұраныссыз болып қалды. Шығындарды есептеу әдістерін жетілдіру теориялық негізделген болса да, бірақ тәжірибелік қолданылыс таппады. Қазіргі таңда нарықтық қатынастар кәсіпорындар алдына жаңа міндеттер қойды. Оларды шешу үшін отандық теория мен осы сала бойынша жинақталған практикалық тәжірибе үлкен құндылықты көрсетеді. Бірақ оларды қалыптасқан экономикалық шарттарға бағыттау қажет. Сонымен қатар, мақсатқа сай халықаралық тәжірибеге жүгіну қажет [2,5].

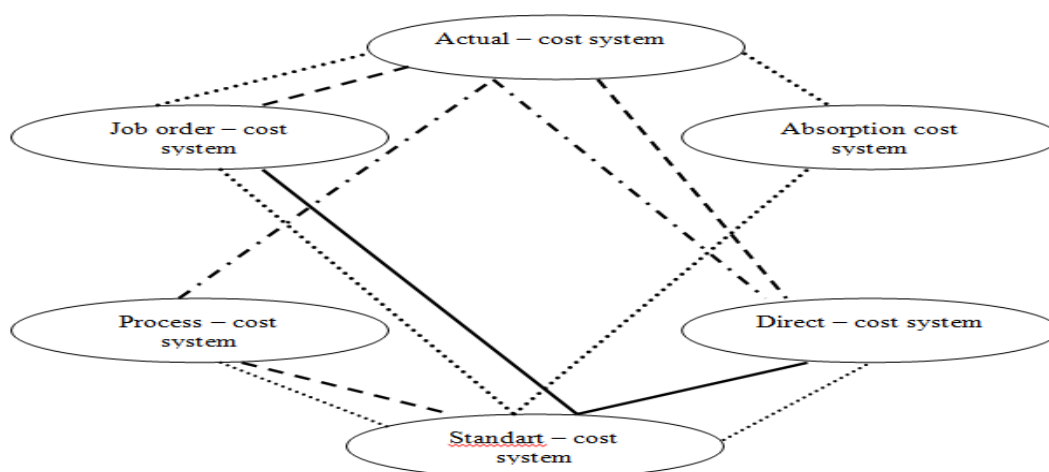
Шетелдік экономиканы жарақтандыратын материалдарды зерттеу шығындарды басқару қолданылатын әдістердің үлкен әртүрлілігіне негізделетінін көрсетті. Нарықтың қатаң тәртібі шартында қызмет ететін компаниялардың тәжірибесінде әрқашан баға, өнім сапасы, сатылым көлемі өзгереді, шығындарды анықтаудың және қалыптастыру жолдарының санының көптігі соншалық, оларды санау бірталай уақытты алады. Шығындарды есептеудің базалық әдісі көп болмаса да, компаниялар алға тартатын әр түрлі мақсаттар үлкен тәсілдердің қиыстырылуының пайда болғанын шарттастырды. Демек,

менеджерлер толық шығындарды есептеуді (absorption – cost system) қолдана отырып, стандартты шығындарды есептеуіне (standart –cost system) болады және осылардың барлығын араластырып немесе тапсырыстық тәсілмен (job order – cost system) немесе процестік тәсілмен (process – cost system) қолдануы мүмкін.

Қазіргі таңда шығындарды есептеудің бір ғана әдісін, оны басқа әдістермен араластырмай қолданатын кәсіпорындардың үлесі айтарлықтай азайды. Халықаралық тәжірибеде бар шығындарды есептеудің әр түрлі схемалық тәсілі төменде 1-ші суретте көрсетілген.

Стандарт-кост жүйесін енгізу отандық кәсіпорындарда оның нормативтік тәсілін қолданылып көруімен жеңілдетіледі. Отандық экономикаға стандарт-кост жүйесін енгізу таныс нормативті тәсіл шеңберінде жүргізілуі қажет, бірақ оны алдын ала қарастыру қажет [6,7].

Мысалы, белгіленген нормалардан ауытқулар есебін жеңілдету керек, атап айтқанда, ауытқуларды норманың өзгеруіне байланысты болған және нормадан жай ауытқу нәтижесінде болған деп бөлмей. Бұл есептік операцияларды қиындатады. Стандарт-кост жүйесінде бір ғана ауытқулар көлемі есептеледі, оның талдау мен бақылау үшін мақсаты есепте немесе сәйкес құжаттарда көрсетіледі.

1-сурет-Халықаралық тәжірибедегі шығындарды есептеу тәсілдері
Ескертпе [8] негізінде автормен құрастырылған

Кәсіпорынды басқаруда нормативті тәсілге қарағанда стандарт-кост жүйесінің мәні мен рөлі айтарлықтай жоғары. Шығындарды басқару саласында зерттеулер жүргізген экономистер стандарт-кост жүйесінің келесі артықшылықтарын көрсетеді:

- өнімді өндіру мен ұйымдастыруға қажетті шығындар сомасы мен өнім бірлігіне келетін шығындарды уақытылы есептеу және фирманың кірісі мен шығыны туралы есепті құру мүмкіндігі;
- басқа тәсілдермен салыстырғанда өндіріс шығындарын есептеудің айтарлықтай қарапайымдылығы, оған есептудің жеңілдетілген түрлері мен тәсілдерінің нәтижесінде қол жеткізіледі;
- өндірісті автоматты басқаруды «стандарт-кост» жүйесімен араластырып қолдану стандарттардан болған қандай да бір ауытқулар мен басқарушылық шешім қабылдау арасында уақыт интервалын белгілейді.

Тұтынушыларына қатысты шығын көлемі бойынша олар толық шығындарды есептеу (absorption-cost system) мен жекелеген шығындарды есептеу (direct-cost system) болып бөлінеді. Осы тәсілдер арасындағы негізгі ерекшелік калькуляциялық кезең арасындағы тұрақты шығындардың бөлу реті. Бірінші жағдайда барлық шығындар (негізгі және қосымша)

өнім өндірісіне жатқызылады, ал екінші жағдайда өндіріске тек ауыспалы шығындар жатады, олардың тұрақты бөлігі қай кезеңде жоспарланды және қай кезеңде ауысқан болса, сол кезеңде қызмет нәтижесінен ескеріледі. Бухгалтерлік көзқарас тұрғысынан бұл әдістер дайын өнім мен аяқталмаған өндіріс қалдығын бағалау тәсілі бойынша ажыратылады. Тұрақты шығындар шығындарды толық орналастыру барысында қалдықты бағалау кезінде ескеріледі, ал жекелеп орналастыру барысында тұрақты шығындар ескерілмейді. Шығындарды толық жабу тәсілін қолдану өнім өндірісінде жұмсалған барлық шығындарды есептеуді білдіреді. Отандық кәсіпорындардың тәжірибесінде осы тәсіл дәстүрлі болып келеді, сол себепті жақсы танымал.

Шығындарды тұрақты және ауыспалы деп, ал тұрақты шығындарды – пайдалы және пайдасыз деп бөлудің құндылығы пайда туралы мәлімет алудың оперативтілігін арттыру мен есепті жеңілдетуінде. Шығынның ауыспалы бөлігінде өнімнің өзіндік құнын азайту тұрақты шығындарға бөлінетін назардың жоқ екенін білдірмейді. Тұрақты шығындар басқарудың жоғары деңгейін бақылайды, сол себепті ауыспалы шығындар бойынша өзіндік құнды калькуляциялау қағидаларын қолдану барысында оларды шектеу басшылар тарапынан оларды тиімдірек басқаруға ықпал етеді [3,7].

Шығындарды толық және бөлшектеп есептеу тәсілдері арасындағы айырмашылықты өндіріске қатысты шығындар құрамына қарап ғана байқауға болмайды, ол пайданы есептеуде де жақсы көрінеді. Демек, егер есепті кезең аралығындағы өндіріс көлемі сатылым көлеміне тең болса, онда екі әдіс те бірдей пайдамен қамтамасыз етеді. Ал егер өндіріс көлемі өткізу көлемінен жоғары болса, онда шығындарды бөлшектеп орналастырудан қарағанда, толық орналастыруда пайда көп болады. Бұл бірінші тәсілде тұрақты шығындардың бір бөлігі қорлар құнына ауысады және есептелінетін пайда қорлардың өзгерісі әсеріне ұшырайды. Өндіріс көлемі сатылым көлемінен аз болатын кезде шығындарды бөлшектеп орналастыру тәсіліне қарағанда, толық орналастыру аз пайда әкеледі. Біздің ойымызша, шығындарды есептеудің толық емес тәсілінде пайда көлемі сатылым көлемінің өзгеруіне байланысты болады.

Кәсіпорын бір қалыпты дамыса (ішкі және сыртқы факторлардың жағымсыз әсері болмаса) және өндірістік күштердің жүз пайыздық қолданылуын иеленсе, тұрақты қаржылық жағдайдың, өндірістің өсіп-жетілуі және тұрақты рентабельділігін орнатса, өнімге жоғары нарық бағасын орнатса, тауарлы материалдық құндылықтардың үлкен қорын иеленсе шығындарды есептеудің толық орналастыру тәсілін қолдану айтарлықтай мақсатқа сай болып келеді. Жиі өзгеріп отыратын нарық құрылымындағы жағымсыз ішкі процестер мен қатаң бәсекелестік жағдайында басшылар вэрибл-кост жүйесін қолдану арқылы шаруашылық сұрақтарды шешу барысында үлкен нәтижеге қол жеткізеді.

Шығындарды үнемдеудің маңызды жолдары еңбек және материалдық өндірісте тұтынылатын ресурстардың барлық түрлерін үнемдеу болып табылады. Өндіріс шығындарының құрылымының маңызды бөлігін еңбек өтемақысы алады.

Сол себепті шығарылатын өнімнің еңбек сыйымдылығын төмендету, еңбек өндірілімділігінің өсуін, әкімшілік-қызмет көрсететін персоналдың санын төмендету сияқты міндеттер өзекті болып отыр.

Өнімнің еңбек сыйымдылығын төмендетуге, еңбек өндірілімділігінің өсіруге әр түрлі тәсілдермен қол жеткізуге болады. Солардың ішіндегі ең маңыздылары - өндірісті механизациялау мен автоматтандыру, прогрессивті, жоғары өндірістік технологияларды құру және қолдану, ескірген құрал-жабдықтарды ауыстыру және модернизациялау. Бірақ, еңбек және өндірісті ұйымдастыруды жақсартусыз қолданылатын техника мен технологияларды жетілдіру шараларын жүргізу қажетті нәтиже бермейді.

Еңбек өндірілімділігін жоғарылату үшін маңызды жағдай оны ұйымдастыру, яғни жұмыс орынын дайындау, алдыңғы қатарлы әдістерді қолдану және жұмысты қабылдау және т.б.

Өнім өндірісінде шығындар құрылымында материалдық ресурстар 3/5 бөлігін құрайды. Бұл жерде ресурс жинақтаушы технологиялық процестерді қолдану мәселесі орын алады.

Жеткізіп берушілерден келіп түсетін шикізат пен материалдардың, бұйымдардың сапасын бақылау және талаптарды күшейту де маңызды мәселелер болып отыр.

Сатып алынатын шикізаттардың, материалдардың легі қаншалықты көп болса, орташа жылдық қор көлемі және де осы шикізат пен материалды қоймаға орналастырумен байланысты болатын (қойманы жалға алғаны үшін төлемдер, ұзақ уақыт бойы сақтаудан болған жоғалтулар, инфляциямен байланысты және т.б.) шығындар көлемі де соншалықты көп болады.

Аз шығындар жұмсай отырып көп пайда табу, еңбектік, материалдық және қаржылық ресурстарды үнемдеу - кәсіпорынның өнімнің өзіндік құнын төмендету сұрақтарын шешуімен байланысты болады [5,9].

Кәсіпорынға егер өнімнің өзіндік құны жалпы шығындар көлемінің 85% -ын құрауы және алдыңғы жылмен салыстырғанда 18 % артуына байланысты, келесі шараларды қолдануға болады:

- Өндірістің техникалық деңгейін арттыру. Бұл жаңа прогрессивті технологияларды енгізу, өндірістік процестердің механизациялануы мен автоматизациялануы; шикізат пен материалдардың жаңа түрлерін қолдану мен тұтынуды жақсарту; техникалық деңгейін жоғарылататын басқа да факторлар.Өзіндік құнды төмендету басқарудың автоматтандырылған жүйесін құру, ЭЕМ қолдануда, қалыптасқан техника мен технологияларды модернизациялау мен жетілдіруде барысында болуы мүмкін.

- Экономикалық алмастыруларды қолдану және шикізатты кешенді қолдану нәтижесінде шығындарды азайтуға болады;

- Еңбек пен өндірісті ұйымдастыруды жетілдіру. Өзіндік құнды төмендету өндірісті ұйымдастырудағы өзгерістердің, өндірісті мамандандырудың дамуындағы еңбек формалары мен әдістерінің, өндірісті басқаруды жетілдіру мен оған кететін шығындарды азайтудың, негізгі қорларды пайдалануды жақсартудың, материалдық-техникалық жарақтануды жақсартудың, транспорттық шығындарды азайтудың, өндірісті ұйымдастыру деңгейін жоғарылататын басқа да факторлар нәтижесінде жүруі мүмкін.

- Ағымдағы шығындарды төмендету негізгі өндіріске қызмет көрсетуді жетілдіру нәтижесінде жүргізіледі (мысалға, нақты өндірісті дамыту, өзгеру коэффициентін жоғарылату, технологиялық жұмыстарды ретке келтіру, құрал-жабдықты шаруашылықты жақсарту, өнім мен жұмыс сапасына бақылауды ұйымдастыруды жетілдіру).

- Өнім көлемі мен құрылымының өзгерісі, олар шартты-тұрақты шығындардың (амортизациядан басқа) салыстырмалы азаюына, амортизациялық аударымдардың қатысты азаюына, өнімнің ассортименті мен номенклатурасының өзгерісіне және оның сапасының артуына алып келеді. Шартты-тұрақты шығындар шығарылатын өнімнің санына байланыссыз болады. Өндіріс көлемін арттыру арқылы олардың өнім бірлігіне деген саны азаяды, ол оның өзіндік құнының төмендеуіне алып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1.Казакова Н.А., Хлевная Е.А. Оперативное управление финансовыми потоками в рамках бюджетной модели управления // Управленческий учет. – 2015. – № 12. – С. 99-106.

2. Незамайкин, В.Н. «Финансовое планирование и бюджетирование»: учеб. пособие / В.Н. Незамайкин, Н.А. Платонова, И.М. Поморцева [и др.] ; под ред. проф. В.Н. Незамайкин. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2019. — 112 с. Текст : электронный. - URL: <https://znanium.com/catalog/product/1007481>

3. Богатырев В. Д. «Экономические методы бюджетирования»: учеб. пособие /В.Д. Богатырев, О.В. Есипова. – Самара: Изд-во СГАУ, 2018. – 88 с.

4. Болатбиев А.К., Миркина О.Н. Управление затратами как фактор влияния на финансовые результаты деятельности предприятия // Теоретические и прикладные аспекты научных исследований. М., 2017. С. 8-13.

5. Инновационные методы и инструменты бюджетного управления промышленным предприятием / Н.А. Шпак, Е.Н. Стариков, О.В. Зубков [и др.] // Вестн. УрФУ. Сер. экономика

и управление. 2014. – № 4. [Электронный ре-сурс]. – Режим доступа: http://vestnik.urfu.ru/fileadmin/user_upload/site_41_4668/archive/2014/4/10-04_14_SHpak.pdf (дата обращения: 20.11.2016).

6. Якупов, И. Ф. Основные принципы и методы управления затратами на производство продукции / И. Ф. Якупов. — Текст : непосредственный // Проблемы современной экономики : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). — Челябинск : Два комсомольца, 2012. — С. 131-134. — URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/56/2635/> (дата обращения: 16.02.2023).

7. Смотриков Е.С., Демиденко А.И. Влияние современных информационных систем на конкурентоспособность предприятий // Сборник трудов Международной научно-практической конференции «Современные проблемы и тенденции развития экономики и управления». Брянск, БГТУ, 2019. С. 205-208.

8. Иванов, Е.А. Бюджетирование в учетно-аналитических системах многосегментных организаций: Монография / Е.А. Иванов. - М.: Инфра-М, 2018. - 272 с.

9. Сулоева Светлана Борисовна; Гульцева Ольга Борисовна; Абушова Екатерина Евгеньевна; Бурова Екатерина Валерьевна; Гришунин Сергей Вадимович. «Разработка комплексной системы управления затратами на НИОКР промышленного предприятия»: монография. Выходные сведения: Санкт-Петербург: Политех-Пресс, 2021г

КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУМЕН БАЙЛАНЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Сабирова Рысты Қуандыққызы

э.ғ.к., профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Мугауина Райхан Олжағалиқызы

PhD, Экономика кафедрасының

қауымдастырылған профессоры

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Кадирбаева Айзада Тұралбекқызы

7M04101-Экономика мен басқарудағы

бизнес аналитика ББ 2 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Бұл мақалада фирмалар немесе компаниялар неліктен корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік саласындағы қызметін тұрақты даму мақсатына қарай қайта бағыттауы керек екендігі түсіндіріледі және компания қызметінің нәтижелеріне қол жеткізуде корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің рөлі сипатталады.

Тірек сөздер: компания, тұрақты даму, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, мақсаттар, қағидалар

Аннотация

В этой статье рассматривается, почему фирмы или компании должны перенаправлять свою деятельность в области корпоративной социальной ответственности в соответствии с Целями устойчивого развития, и описывается роль корпоративной социальной ответственности в достижении результатов деятельности компании.

Ключевые слова: компания, устойчивое развитие, корпоративная социальная ответственность, цели, принципы

Annotation

This article examines why firms or companies should redirect their corporate social responsibility activities in line with the Sustainable Development Goals, and describes the role of corporate social responsibility in achieving company performance.

Keywords: company, sustainable development, corporate social responsibility, goals, principles

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, КӘЖ-бұл ұйымдардың заңнамада белгіленген қоғамдық уәделерді орындауы және тиісті шығындар үшін міндеттеме алу.

КӘЖ-бұл заңға емес, моральдық пайымдауларға сүйене отырып, салық, еңбек, экологиялық және басқа заңдарда белгіленген шекаралардан тыс қоғамдық қажеттіліктерге қосымша шығындарды ерікті түрде көтеруге дайын болу. Заманауи жағдайда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (КӘЖ) іскерлік қарым қатынаста барған сайын танымал және қажет болуда. Бұл тұжырымдаманың дамуы өткен ғасырдың 60-70 жылдарына келеді.

Көптеген компаниялар ұзақ уақыт бойы корпоративтік әлеуметтік және экологиялық жауапкершіліктің қандай да бір түрін қолданып келеді, қарапайым мақсат - олар әсер ететін және оларға тәуелді қауымдастықтар мен жалпы қоғамның әл-ауқатын арттыру. Бірақ КӘЖ-ны іскерлік тәртіп ретінде ұсынуға және әрбір бастаманың бизнес нәтижелерін беруін талап етуге тура келеді. Бұл КӘЖ-ден тым көп нәрсені талап етеді және оның басты мақсаты болуы керек нәрседен алшақтатады: компанияның әлеуметтік және экологиялық қызметін оның бизнес мақсаттары мен құндылықтарына сәйкестендіру. Егер бұл ретте КӘЖ саласындағы қызмет тәуекелдерді төмендетсе, беделді нығайтса және бизнес-нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етсе, бұл тек жақсы жаққа әкеледі[1]. Бұл мақалада фирмалар немесе компаниялар нәліктен КӘЖ саласындағы қызметін осы іргелі мақсатқа қайта бағыттауы керек екендігі түсіндіріледі және КӘЖ стратегияларында жүйелілік пен тәртіпті қамтамасыз етудің жүйелі процесі сипатталады.

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қажеттіліктің өсуінің басты себебі жосықсыз компаниялардың өнімдеріне қоғам тарапынан сынның болуы және әлеуетті сатын алушылардың олардың өнімдерінен бас тартуы болды[2].

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік:

- Өндірген өнімнің немесе көрсетілген қызметтің сапасы толықтай барлық қойылған талаптар мен нормаларға сәйкес келу;
- Персонал біліктілігін арттыру немесе қайта оқыту мүмкіндіктері;
- Бизнесінің этикалық және заңнамалық нормаларын ұстану;
- Экологияны сақтау;
- мәдени мұраның қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- мұқтаж жандарға әлеуметтік көмек.

2015 жылы 25 қыркүйекте Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас ассамблеясы 2030 жылға дейінгі кезеңде тұрақты даму саласында өзекті экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған 17 тұрақты даму мақсатын (ТДМ) күн тәртібіне қойды. БҰҰ-ның мүше-мемлекеттер берілген ТДМ өздерінің даму жоспарын жасауда қолдануда.

Қазақстанда КӘЖ тұжырымдамасын практикада тек ірі ұйымдар мен корпорациялар қолданады. Көптеген кәсіпорын, компания басшылары корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікпен үстірт таныс, көбіне формальды сипатта болады.

Қазақстандық жағдайда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік пен бизнес -этиканы «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» (NCOC) компаниясы мысалында қарастырайық.

Қазақстанда жұмыс жасайтын компаниялардың бірі «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» (NCOC) компаниясы өзінің тұрақты даму туралы сегізінші есебін жариялаған болатын. Бұл компания жыл сайын өңірдің жергілікті халқына ашық және анық ақпарат беру үшін жариялап келеді. Ондағы мақсат Қазақстан азаматтарын теңіз кен орындарындағы қорларды игеру барысы мен елдің тұрақты дамуына қосқан үлестері туралы айту. Бұл компания БҰҰ қойған тұрақты даму саласындағы 17 мақсаттың 11-н қамтыған. Соларды атап айтатын болсақ:

3-мақсат: Жақсы денсаулық және амандық.

Компания өзінің ұжымы арасында, ұжымның отбасы мүшелері арасында, мердігерлері мен жалпы өңірдің тұрғындары арасында салауатты өмір салтын насихаттайды.

4-мақсат: Сапалы білім.

Компания жергілікті халықтың сапалы білім алуына, сонымен қатар кәсіби оқуына көңіл бөліп, инвестиция салады.

5- мақсат. Гендерлік теңдік.

Компания өз қызметкерлерінің ыарлығына қызметтік мансап жолында өсіне тең мүмкіндіктер береді.

6- мақсат. Таза су және санитария.

Компания өзінің қызмет жүргізген өңірлерінде тұщы суды сақтауға мән беруде. Соның ішінде су ресурстарын тиімді пайдалану, сарқынды суды тазарту, айналымды пайдалану технологияларын қолданады. Жер бетіндегі су қоймаларына, соның ішінде Каспий теңізіне де «нөлдік төгінді» саясатын ұстанып келеді.

8-мақсат. Лайықты жұмыс және экономикалық өсу.

Компания өз қызметкерлерінің бәріне лайық еңбек ету мүмкіндігі ұстану арқылы тұрақты экономикалық дамуыға өз үлесін қосуда. Жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамту арқылы елдің экономикалық өсуін арттырады.

9-мақсат. Индустрияландыру. Инновациялар және инфрақұрылым.

Компания өз қызметін жүргізетін өңірлерде сенімді инфрақұрылым құруға және қоршаған ортаға қауіпсіз болатын таза және сенімді технологиялар, қауіпсіз өндіріс үрдістерін барынша кеңінен енгізу мақсатында инвестиция құюда.

12-мақсат. Жауапкершілікпен тұтыну және өндіру.

Компания өндіріс барысында түзілетін қалдықтар мен атмосфераға тарайтын шығарындылар мөлшерін барынша азайтып, энергия тиімділігін арттыруға назар аудара отырып, «нөлдік төгінді» саясатын ұстануда. Осының арқасында жауапты тұтыну мен өндіруді қамтамасыз етуде.

13-мақсат. Климаттың өзгерістерімен күрес.

Компания өз қызметінің климат өзгеруіне тигізетін әсерін барынша азайту бағытында жұмыс жасауда.

14-мақсат. Теңіз экожүйелерін сақтау.

Компания өз қызметін экологиялық талаптарға сәйкес жүргізіп, Каспий теңізінің бірегей боэаралуандығын сақтауда ғылыми білімді және зерттеуге арналған мүмкіндіктерді кеңейтіп келеді.

15-мақсат. Құрлық экожүйелерін сақтау.

Компания өңірде көгалдандыру бойынша бастамаларды белсенді түрде қолдап келеді. «Биоэаралуандылық сақтау шаралары жоспары» бойынша шаралар жүзеге асыруда.

16-мақсат. Бейбітшілік. Сот төрелігі және тиімді институттар.

Қызметтің барлық түрінде шынайылық, адалдық және әділдік қағидаттары ұстанылады[3].

NCOC компаниясының бас кеңсесі Солтүстік-Каспий жобасына жақын Атырау қаласында орналасқан. Өндірістік нысандар Атырау мен Маңғыстау облысында орналасқан.

Кесте 1 - «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» (NCOC) компаниясының негізгі қызмет көрсеткіштері

	2019	2020	2021	2022	2023
ӨНІМ					
Мұнай өндіру көлемі, млн. тонна	14,13	15,14	16,24	12,68	18,77
Газ өндіру көлемі, млрд.стандарт текше метр	8,45	9,15	9,88	7,88	11,86
Оның ішінде Кері айдау көлемі, млрд.стандарт текше метр	3,15	3,81	4,31	3,92	5,83
Күкірт өндіру көлемі, мың тонна	1 207	1228	1234	991	1486
ДЕНСАУЛЫҚ ПЕН ЕҢБЕК ҚОРҒАУ					
Өндірістік жарақаттану мен аурулар					

Адам өліміне апаратын күрделі жарақаттану мен оқиғалар саны, млн.адам-сағ.-қа	-	-	-	0,033	0
Технологиялық процестер қауіпсіздігімен баланысты 1 деңгейлі оқиғалар саны	-	-	-	1	0
Технологиялық процестер қауіпсіздігімен баланысты 2 деңгейлі оқиғалар саны	-	-	-	-	-
ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ					
Парник газдар эмиссиясы					
Тікелей шығарылымдар (1 көлем), CO ₂ эквивалентінің мың тоннасы	3 068	3 035	3 190	2 427	3 100
көмірқышқыл газы (CO ₂), мың тонна	2 885	2842	2 986	2 389	3 054
Метан (CH ₄), CO ₂ эквивалентінің мың тоннасы	175	184	196	21	25,6
Ескертпе Ақпарат көзі https://www.ncoc.kz/ru/sustainability/2023/reports#section-2					

1-кестеде «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» (NCOC) компаниясының негізгі қызмет нәтижелері берілген. 2023 жылы мұнай өндіру көлемі 18,77 млн. тонна болды. Газ өндіру көлемі 11,86 млрд.стандарт текше метр, күкірт өндіру көлемі 1,48 млн.тонна болған. Компанияның этикалық қағидалары: адам бірінші орында, сондықтан әлеуметтік сфераға аса мән берілген. Инфрақұрылым мен әлеуметтік бағыттағы жобалар, демеушілік пен спонсорлық көмек қарастырылған. Арнайы стипендиялық бағдарламалар, халықпен кері байланыс орнату тетігі жұмыс жасайды. Адамдардың құқықтарын сақтау, еңбек қатынастары, еңбекті қрғау мен техника қауіпсіздігі басты орында.

КӘЖ ұйымның бизнесін стратегиялық дамытудың негізі болып табылады. Басқарушылық шешімдер қабылдау кезінде басшы ең алдымен қызметкерлердің қызығушылығын және олардың көзқарасын, сондай-ақ барлық мүдделі тұлғаларды: компания қызметкерлерін, жеткізушілерді, инвесторлар мен акционерлерді, сондай-ақ қоғам мен мемлекетті ескереді. Компания қызметкерлерді марапаттаудың тиімді жүйесін қолдайды, оларға және олардың отбасыларына белгілі бір әлеуметтік тұрақтылық пен өмір сапасын қамтамасыз етеді. Компания үшін қаржылық тұрақтылық ерекше рөл атқарады, бұл өз кезегінде кадрлардың тұрақтылығына әкеледі, сонымен қатар мемлекеттің экономикалық жағдайын қамтамасыз етеді. «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» мұнай-газ нарығындағы жетекші компаниялардың бірі болғандықтан, ол корпоративтік басқару бағыттарының спектрін кеңейтеді және жақсартады.

Персоналды әлеуметтік қолдауды дамыту, еңбекті қорғау және қайырымдылық көмегімен компания тек сыртқы ғана емес, сонымен қатар ішкі КӘЖ мен бизнес этикасын да табысты қалыптастырады. Сыртқы КӘЖ-дегі негізгі бағыт қоршаған ортаны және экологияны қорғауды қамтамасыз ету болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау инновация және цифрландыру, қалдықтарды қауіпсіз қолдану, иерархияны жақсарту бағыттарын қарастыратын «Норт Каспиан Оперейтинг Компании Н.В.» компания Стратегиясы нормативтік құжатымен реттеледі.

Сондай-ақ, сыртқы КӘЖ-де қайырымдылық көрсеткіші ерекше рөл атқарады. Демеушілік ресурстар мынадай бағдарламаларды іске асыруға бағытталды: мәдени мұраны сақтау; өмірлік қиын жағдайдағы балаларға әлеуметтік көмек көрсету; жаңа жобаларды іске асыруда жастарды қолдау және өзге де әлеуметтік бастамалар. Ішкі КӘЖ-ге компания қызметкерлерін дамыту және оларды әлеуметтік қамсыздандыру, соның ішінде жақсы еңбек

жағдайларын қамтамасыз ету және тұрақты және жақсы жалақы, сондай-ақ сыйлықақылар мен басқа да сыйақылар кіреді.

КӘЖ көрінісі көп қырлы, бірақ келесі үшеуін ажыратуға болады:

1. Қайырымдылыққа назар аудару. Бұған мақсаты пайда табу болып табылатын бағдарламалар кірмейді; бұл санат қоғамдық ұйымдарды, қайырымдылық қорларын қаржылық немесе материалдық қолдауға баса назар аударуды білдіреді. Бұған компания қызметкерлері бастаған еріктілер қозғалысын қолдау кіреді.

2. Операциялық тиімділікті арттыру. Осы саладағы бағдарламалар бұрыннан бар бизнес-модельдер шеңберінде бар, бұл ретте компания өз жұмысының тиімділігін жиі жақсартатын әлеуметтік-экологиялық пайданы қолдайды. Мысалы, ресурстарды тұтынуды тұрақты түрде азайту бағдарламаларын жүргізу шығындардың төмендеуіне әкелуі мүмкін; және қызметкерлердің еңбек жағдайларына инвестициялау компанияның беделінің жоғарылауына, қызметкерлердің жұмыста тұрақтамауының төмендеуіне және еңбек өнімділігінің артуына әкелуі мүмкін.

3. Таныс бизнес-модельдерді түрлендіру. Бұл бағдарламалар саласы белгілі бір әлеуметтік-экологиялық мәселелерді шешуге арналған жаңа бизнес-модельдерді құруды қамтиды. Бұл жағдайда жұмыс тиімділігінің негізгі көрсеткіші белгілі бір әлеуметтік немесе экологиялық нәтижелерге қол жеткізу болып табылады. Мысал ретінде Үндістандағы Unilever жобасын келтіруге болады, онда компанияның көтерме жеткізушілерінен бөлшек саудаға өнімді бөлудің орнына компания микроқаржылық несиелерге қол жеткізді және 65 мыңнан астам әйел кәсіпкерлерді сабын, жуғыш заттар және басқа да өнімдерді сатуға үйретті. Нәтижесінде әйелдер кірістерін екі есеге арттыра алды, ал ауылдық жерлердегі тұрғындар гигиеналық өнімдердің кең ауқымына қол жеткізе алды; осылайша компания қоғамдық денсаулыққа үлес қосты. Нәтижесінде жоба Unilever компаниясына 100 миллион доллар пайда әкелді [4].

Осылайша, тиімді корпоративтік басқару компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың шешуші факторларының бірі болып табылады. КӘЖ және бизнес-этиканы компания жұмысына енгізу кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін және нарықтағы мұнай-газ кешенінің тұрақтылығын дамытуға алып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Rangan V.K., Chase L., Karim S. The Truth About CSR / Harvard Business School Publishing: электр. Версия. 2015. // URL: <https://hbr.org/2015/01/the-truth-about-csr>

2. Семенко И.Е. Корпоративная социальная ответственность и бизнес-этика компании// Экономические науки: Актуальные вопросы теории и практики: сборник статей V Международной научно-практической конференции. -Пенза: МЦНС «Наука и просвещение». -2022.- С.43-45.

3. Тұрақты Даму Есебі. -2022 -291 с. <https://www.ncoc.kz/ru/sustainability/2023/reports>

4. Таганов М.В. Корпоративная социальная ответственность бизнеса// Almanac Crimea. Economics, innovation. №46.2024.-185-190.

ТРАНСПОРТНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ - ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Вугар Назаров

Доктор философии по экономике, доцент

Кафедра "Экономика",

Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента

Декан факультета Менеджмента и Бизнеса

Джамал Гаджиев

Доктор философии по экономике, доцент

Кафедра "Экономика",

Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента

Директор Кафедры Менеджмента

Васиф Ахадов

Доктор философии по экономике, старший преподаватель

Кафедра "Спортивный менеджмент и коммуникации",

Азербайджанская Спортивная Академия

Аннотация

Транспорт играет важную роль в социально-экономическом развитии страны. Транспортная система создает условия для экономического роста, повышения конкурентоспособности национальной экономики и качества жизни населения. Транспорт играет важную роль в развитии конкурентных преимуществ страны с точки зрения реализации ее транзитного потенциала. Доступ к безопасным и качественным транспортным услугам определяет эффективность развития производства, бизнеса и социальной сферы. Транспортная инфраструктура играет ключевую роль в предпринимательстве, обеспечивает связь между поставщиками и потребителями, доступ к сырью и рынкам, снижает транспортные расходы и время, повышает конкурентоспособность компаний, способствует экономии за счет масштаба, создает рабочие места, стимулирует экономический рост, что позволяет бизнесу расширять свою деятельность и повышать производительность. В статье проанализировано текущее состояние транспортной инфраструктуры предпринимательской деятельности Азербайджанской Республики, проблемы и направления их решения, перспективы развития в этой сфере. В статье использованы различные методы исследования, включая анализ, синтез, индукцию, дедукцию, статистический анализ и т. д.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, транспортная инфраструктура, перевозки в транспортном секторе, основные средства в транспортном секторе, инвестиции в транспортный сектор.

of the country. The transport system creates conditions for economic growth, improving the competitiveness of the national economy and the quality of life of the population. Transport plays an important role in the development of the country's competitive advantages in terms of realizing its transit potential. Access to safe and high-quality transport services determines the effectiveness of the development of production, business and the social sphere. Transport infrastructure plays a key role in entrepreneurship, providing communication between suppliers and consumers, access to raw materials and markets, reducing transport costs and time, increasing the competitiveness of companies, promoting economies of scale, creating jobs, stimulating economic growth, which allows business to expand its activities and increase productivity. The article analyzes the current state, problems and directions of their solution, development prospects of transport infrastructure in entrepreneurial activity in the Republic of Azerbaijan. The article uses various research methods, including analysis, synthesis, induction, deduction, statistical analysis, etc. used.

Keywords: entrepreneurial activity, transport infrastructure, transportation in the transport sector, fixed assets in the transport sector, investments directed to the transport sector.

ВВЕДЕНИЕ

Предпринимательская деятельность представляет собой важнейший элемент современной рыночной экономики, способствуя созданию рабочих мест, генерации инноваций и повышению конкурентоспособности национального хозяйства. Малые и средние предприятия (МСП) выполняют ключевую функцию в формировании среднего класса и обеспечении устойчивости общественного развития. Современная экономическая система представляет собой сложную сеть взаимодействующих субъектов, в которой предприниматели играют системообразующую роль. Значение предпринимательского сектора для экономики трудно переоценить: бизнес-сообщество вносит весомый вклад в развитие производственной сферы, сферу услуг и инновационных технологий, тем самым укрепляя экономическую мощь

государства. Предпринимательство можно обоснованно рассматривать как движущую силу социально-экономического прогресса. Даже высокоразвитые государства не способны охватить все направления хозяйственной деятельности без вовлечения предпринимателей, способных оперативно реагировать на рыночные вызовы и эффективно реализовывать инициативы в различных отраслях экономики. Индивидуальные предприниматели и представители малого бизнеса, обладая высокой степенью адаптивности и инициативности, восполняют институциональные и организационные пробелы, недоступные для громоздких государственных структур. Путём создания производств и оказания услуг они способствуют снижению уровня безработицы и формированию социальной базы устойчивого развития - среднего класса. Именно МСП обеспечивают основную часть занятости населения, играя тем самым ключевую роль в стабилизации внутреннего рынка труда. Предпринимательство также формирует специфическую социальную прослойку - группу лиц, обладающих высокой степенью ответственности, склонных к принятию управленческих решений и готовых к принятию риска. Эта социальная группа играет важную роль в процессе самоорганизации общества, снижая потребность в избыточном вмешательстве со стороны государства. В этом контексте предприниматели выступают в качестве неформальных лидеров, способных мобилизовать ресурсы, ставить цели и достигать социально значимых результатов. В условиях развитой рыночной экономики государственная политика направлена на устранение административных и институциональных барьеров, препятствующих развитию предпринимательства. Современный предприниматель должен обладать стратегическим видением экономических процессов, как на региональном, так и на национальном уровне, и постоянно совершенствовать свои знания в области экономики, управления и права. Нередко представители бизнеса становятся активными участниками политической жизни, влияя на формирование нормативно-правовой базы и реализацию программ социально-экономического развития, что обусловлено их практическим опытом и глубоким пониманием хозяйственных процессов. Важным условием эффективного функционирования предпринимательства является наличие развитой транспортной инфраструктуры, отвечающей современным требованиям. Транспортные системы обеспечивают мобильность населения, способствуют пространственной интеграции регионов, а также играют ключевую роль в логистике и распределении товарных потоков. Адекватное транспортное обеспечение - необходимый элемент эффективного экономического взаимодействия, способствующий повышению общей производительности и социальной сплочённости.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Теоретические основы предпринимательства охватывают широкий набор концепций, включая экономическую теорию, фокусирующуюся на прибыли и эксплуатации рынка, теорию инноваций (часто ассоциируемую с Шумпетером), подчеркивающую роль новых идей и процессов, психологические теории, подчеркивающие индивидуальные черты и мотивацию, социологические теории, учитывающие социальные влияния и нормы, а также теорию, основанную на ресурсах. Посмотрите, как предприниматели используют ограниченные ресурсы. Эти теории часто интегрируются в многомерное понимание предпринимательства, которое рассматривается как непрерывный процесс выявления возможностей, запуска предприятия и роста, на который влияют индивидуальные, социальные, экономические факторы и факторы, связанные с ресурсами. Не секрет, что предпринимательство и транспорт - понятие взаимозависимые и взаимодополняющие. Теоретические основы транспортной инфраструктуры в предпринимательстве сосредоточены на том, как инфраструктура влияет на экономический рост, торговлю и рыночную конкуренцию за счет снижения издержек, повышения доступности и мобильности человеческого капитала. Основные теории предполагают, что улучшенная инфраструктура создает положительные внешние эффекты, снижает транспортные расходы, способствует рыночной интеграции и стимулирует производительность, тем самым создавая среду, благоприятствующую предпринимательской деятельности и инвестициям.

К основным теоретическим положениям транспортной инфраструктуры в предпринимательстве можно отнести следующие:

* **Снижение издержек и эффективность рынка:** Транспортная инфраструктура, снижая затраты на перемещение товаров и людей, позволяет предприятиям расширять охват рынка, получать доступ к более широкому кругу поставщиков и клиентов и работать более эффективно.

* **Доступность и мобильность:** Усовершенствованная инфраструктура повышает доступность физического и человеческого капитала, способствуя большей мобильности рабочей силы, знаний и идей между регионами. Это может привести к объединению производственных услуг и росту предпринимательства.

* **Производительность и внешние эффекты:** Инвестиции в транспортную инфраструктуру могут напрямую повышать производительность вводимых факторов (таких как рабочая сила и капитал) и создавать положительные внешние эффекты - косвенные выгоды для экономики, которые не охватываются первоначальными инвестициями.

* **Рыночная интеграция и конкуренция:** Более совершенные транспортные сети связывают рынки, усиливая конкуренцию и предоставляя больше возможностей для инноваций и роста новым и существующим предприятиям.

* **Теория экономического роста:** Инфраструктура считается ключевым компонентом экономического роста, поскольку она поддерживает производство, перерабатывающую промышленность и общий экономический эффект страны.

Выделим некоторые теоретических основы транспортной инфраструктуры в предпринимательстве:

* **Подход Хультена-Шваба:** Эта концепция предполагает, что инвестиции в инфраструктуру приносят выгоды обрабатывающим отраслям по двум каналам: косвенные выгоды от использования ресурсов для производства инфраструктуры (например, транспортных услуг) и повышение производительности за счет доступности инфраструктуры.

* **Гравитационные модели торговли:** Эти модели, часто дополненные инфраструктурными параметрами, демонстрируют, что более развитая транспортная инфраструктура приводит к увеличению объема двусторонней торговли между странами за счет снижения транспортных издержек и улучшения связи.

* **Концепции таких экономистов, как Адам Смит и Джон Кейнс,** помогают понять, как инфраструктура облегчает торговлю, снижает издержки и влияет на совокупный рыночный спрос.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотрев моменты теоретических основ исследования транспортной инфраструктуры в предпринимательстве перейдем к методологическим вопросам. Методологические основы исследования транспортной инфраструктуры в предпринимательстве основаны на сочетании количественных и качественных методов, включая эконометрическое и пространственное моделирование, анализ затрат и выгод и многокритериальный анализ, а также опросы заинтересованных сторон и качественные оценки. В исследовании изучается, как инфраструктура влияет на предпринимательство с помощью таких механизмов, как улучшение доступа к рынкам, мобильность человеческого капитала, технологические инновации и региональное экономическое развитие, с использованием методов количественной оценки этих воздействий, а также оценки более широких экономических и социальных последствий.

Рассмотрим количественные методы транспортной инфраструктуры в предпринимательстве. К ним относятся:

* **Эконометрические и пространственные модели:** Эти модели анализируют взаимосвязи между транспортной инфраструктурой и экономическими результатами, такими как внутренняя торговля и региональный рост. Пространственные модели, такие как пространственная эконометрическая модель, используются для понимания факторов, влияющих на воздействие транспортной инфраструктуры на внутреннюю торговлю, с учетом таких механизмов, как промышленная агломерация и технологические инновации.

* **Анализ затрат и выгод:** Данный анализ количественно оценивает экономические выгоды и затраты от инфраструктурных проектов, помогая оценить их общее экономическое воздействие на предпринимательство и региональное развитие.

* **Многокритериальный анализ:** Когда проект имеет несколько целей и критериев, данный анализ используется для оценки различных аспектов влияния инфраструктуры на предпринимательство.

* **Торговые модели и модели "Затраты-выпуск":** Эти модели могут быть использованы для оценки того, как транспортная инфраструктура влияет на межотраслевые связи и торговые потоки, которые имеют отношение к деловой активности.

* **Модели взаимодействия землепользования и транспорта и пространственного вычислимого общего равновесия:** Эти усовершенствованные модели включают взаимодействие между землепользованием и транспортными системами, что позволяет проводить более сложный анализ влияния инфраструктуры на региональное экономическое развитие и предпринимательство.

К качественным методам транспортной инфраструктуры в предпринимательстве относятся:

* **Опросы предпринимателей:** Анкеты могут быть использованы для получения прямой обратной связи от предпринимателей относительно их зависимости от транспортной инфраструктуры и влияния ее развития на их бизнес.

* **Социальные оценки и оценки заинтересованных сторон:** Качественные подходы рекомендуются для оценки более широких социально-экономических последствий и понимания точек зрения заинтересованных сторон, что может выявить местные проблемы и возможности, которые не охватываются только количественными данными.

Очень важно изучение ключевых механизмов при рассмотрении проблематики методологических основы исследования транспортной инфраструктуры в предпринимательстве. Среди них можно выделить следующие:

* **Доступ к рынку:** Усовершенствованная инфраструктура расширяет доступ предприятий к рынкам, облегчая перемещение товаров и людей и способствуя расширению экономической деятельности.

* **Мобильность человеческого капитала:** Высокоскоростные транспортные системы снижают стоимость привлечения человеческого капитала, увеличивая расстояния для поиска работы и стимулируя предпринимательство, делая квалифицированную рабочую силу более доступной.

* **Промышленная агломерация и технологические инновации:** Транспортная инфраструктура может способствовать развитию промышленных кластеров и распространению технологических достижений, что поддерживает предпринимательскую активность.

* **Региональный экономический рост:** Инвестиции в транспортную инфраструктуру часто являются решающим фактором регионального развития, приводящим к положительным финансовым и экономическим результатам для малых и средних предприятий.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ

Рассмотрение вопросов транспортной инфраструктуры в предпринимательстве не будет полным без статистического анализа данного момента.

Годы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Добавленная стоимость (в текущих ценах), млн. манат	3242	4076	4719	4928	4867	5175	6390	8122	7637	8823
Валовая прибыль (в текущих ценах), млн. манат	2523	3281	3860	3959	3789	3814	4891	6520	5964	6895
Чистая прибыль (в текущих	1860	2162	2935	3137	3055	2534	4054	5136	4657	5264

ценах), млн. манат										
Среднегодовая численность наемных работников, тыс. чел.	127.3	123.8	126.1	126.8	130.8	141.1	144.4	147.5	151.6	168.8
Среднемесячная номинальная заработная плата, манат	576	649	734	807	856	886	953	1124	1278	1395
Основные фонды (на конец года), млн. манат	10301	11582	12404	15175	15696	15705	17261	18942	19267	22229
Инвестиции в основной капитал, миллион манат	2195	1391	1774	1923	2189	2092	2857	4613	5417	5863

Таблица 1. Основные макроэкономические показатели по транспорту в Азербайджанской Республике в 2015-2024 годах [15]

В таблице 1 представлены основные макроэкономические показатели по транспорту в Азербайджанской Республике в 2015-2024 годах. Как видно из анализа, за последнее десятилетие в нашей стране наблюдался резкий рост основных макроэкономических показателей по транспорту. А это означает более эффективный рост транспортной инфраструктуры предпринимательства.

Годы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Добавленная стоимость	6.0	6.7	6.7	6,1	5.9	7.1	6.9	6.1	6.2	7.0
Валовая прибыль	6.6	7.6	7.4	6.7	6.6	8.6	7.8	6.7	7.4	8.7
Чистая прибыль	5.4	6.5	6.5	5.8	5.8	6.6	7.1	5.7	6.3	7.4
Среднегодовая численность работников	8.4	8.1	8.2	8.1	8.0	8.3	8.4	8.5	8.7	9.5
Среднемесячная номинальная заработная плата	123.3	129.9	138.9	148.2	134.8	125.2	130.2	133.8	136.9	138.2
Основные фонды	8.3	8.1	6.8	7.6	6.9	6.5	6.7	7.0	6.9	7.6
Инвестиции в основной капитал	13.8	8.8	10.2	11.2	11.8	12.1	17.0	25.8	25.4	26.5

Таблица 2. Удельный вес транспорта в экономике Азербайджанской Республики в 2015-2024 годах, в процентах [15]

В таблице 2 представлен удельный вес макроэкономических показателей в экономике Азербайджанской Республики на транспорте в 2015-2024 годах. Как видно из анализа, положительная тенденция в транспортной инфраструктуре - увеличение удельного веса инвестиций в основной капитал транспортного сектора в 2024 году на 12,7% по сравнению с

2015 годом, отрицательная тенденция - снижение удельного веса основных средств транспортного сектора на 0,7% в 2024 году по сравнению с 2015 годом.

Годы	2020	2021	2022	2023	2024
Всего грузоперевозок в транспортном секторе, тыс. тонн; в том числе	188629	193903	218716	229897	238886
На железной дороге	14631	15058	18730	18276	18565
Морским транспортом	5982	5468	7519	9011	8622
Воздушным транспортом	458	557	407	357	419
Трубопроводом, в том числе	56040	60298	66035	68037	67803
нефтепроводом	34720	35018	37782	39753	38752
газопроводом	21320	25280	28253	28284	29051
Автомобильным транспортом	111518	112522	126025	134216	143477
* Всего пассажирских перевозок по всем видам связи, тыс. пассажиров; в том числе	1177632	1214153	1621129	1923677	2088196
* Международные пассажироперевозки	748	612	1525	2209	3324
автобусные пассажироперевозки	288	-	-	-	-
железнодорожные пассажироперевозки	29	-	-	-	-
морские пассажироперевозки	20	18	21	24	28
воздушные пассажироперевозки	411	594	1504	2185	3296
* Внутренние пассажироперевозки	1176884	1213541	1619604	1921468	2084872
автобусные пассажироперевозки	1054980	1033000	1321207	1599981	1755180
железнодорожные пассажироперевозки	2095	2826	5137	7185	8530
воздушные пассажироперевозки	167	539	750	727	749
пассажироперевозки с помощью такси	44933	86944	83814	94123	90829
пассажироперевозки с помощью метро	74709	90232	208696	219452	229584

Таблица 3. Грузоперевозки (тыс. тонн) и пассажироперевозки (тыс. пассажиров) в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах

В таблице 3 представлены грузоперевозки и пассажироперевозки в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах. На основе приведенных данных необходимо отметить, что по сравнению с 2020 годом грузоперевозки в транспортном секторе в 2024 году увеличились на 50257 тыс. тонн или на 26.6%. Также на основе таблицы 3 можно сделать вывод о том, что, по сравнению с 2020 годом пассажирские перевозки в Азербайджане по всем видам связи в 2024 году увеличились на 910564 тыс. пассажиров, или на 77.3%.

Годы	2020	2021	2022	2023	2024
* Всего доходов от грузоперевозок, тыс. манат; в том числе	6093602	7390633	8633943	7292103	8097298
Доходы от грузоперевозок железнодорожным транспортом	270579	282914	394140	430317	424006
Доходы от грузоперевозок морским транспортом	167859	175601	242634	248998	239032
Доходы от грузоперевозок воздушным транспортом	2691846	3240291	3642938	2152229	2657351
Доходы от грузоперевозок автомобильным транспортом	639577	642321	787074	842734	1011227
Доходы от грузоперевозок трубопроводом, в том числе	2323741	3049506	3567157	3617825	3765682
доходы от грузоперевозок нефтепроводом	1127013	1197650	1238914	1101742	1058073
доходы от грузоперевозок газопроводом	1196728	1851856	2328243	2516083	2707609
* Всего доходов от пассажироперевозок, тыс. манат; в том числе	912765	1298349	2239187	2672397	3425222
Доходы от пассажироперевозок железнодорожным транспортом	4248	1837	4827	9274	11696
Доходы от пассажироперевозок морским транспортом	1128	2996	6179	3923	1085
Доходы от пассажироперевозок воздушным транспортом	343383	635110	1261872	1473613	2099001
Доходы от пассажироперевозок автомобильным транспортом, в том числе	542383	632252	905559	1102104	1213002
автобусом	408815	474553	681886	870662	959319
такси	133568	157699	223673	231442	253683
Доходы от пассажироперевозок на метро	21623	26154	60750	83483	100438

Таблица 4. Доходы от грузоперевозок и пассажироперевозок в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах, тыс. манат [15]

В таблице 4 представлены доходы от грузоперевозок и пассажироперевозок в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах. На основе таблицы 4 необходимо отметить что, по сравнению с 2020 годом, в 2024 году доходы от грузоперевозок в транспортном секторе выросли на 2003696 тыс. манат, или на 32.9%. Также по сравнению с 2020 годом доходы от пассажирских перевозок в транспортном секторе в 2024 году увеличились на 2512457 тыс. манат, или на 275.3%.

Годы	2020	2021	2022	2023	2024
* Всего расходов от грузоперевозок, тыс. манат; в том числе	3382887	4468545	5192048	3546099	4021903
Расходы от грузоперевозок железнодорожным транспортом	273927	247469	251589	326202	427422
Расходы от грузоперевозок морским транспортом	165743	173744	217667	202304	211906
Расходы от грузоперевозок воздушным транспортом	2354497	2831815	3323161	1835553	2123704
Расходы от грузоперевозок автомобильным транспортом	176890	194304	241223	256855	357525
Расходы от грузоперевозок трубопроводом, в том числе	411830	1021213	1158408	925185	901346
расходы от грузоперевозок нефтепроводом	243661	240720	218571	256391	301801
расходы от грузоперевозок газопроводом	168169	780493	939837	668794	599545
* Всего расходов от пассажироперевозок, тыс. манат; в том числе	1032544	1112809	2076489	2212147	2641360
Расходы от пассажироперевозок железнодорожным транспортом	125114	116602	146352	174957	69726
Расходы от пассажироперевозок морским транспортом	3053	3200	6062	3328	941
Расходы от пассажироперевозок воздушным транспортом	548364	590263	1381628	1447684	1889315
Расходы от пассажироперевозок автомобильным транспортом, в том числе	249545	285674	403115	431578	516378
автобусом	195585	227968	331686	338917	408195
такси	53960	57706	71429	92661	108183
Расходы от пассажироперевозок на метро	106468	117070	139332	154600	165000

Таблица 5. Расходы от грузоперевозок и пассажироперевозок в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах, тыс. манат [15]

В таблице 5 представлены расходы от грузоперевозок и пассажироперевозок в транспортном секторе Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах. На основе таблицы 5 необходимо отметить что, по сравнению с 2020 годом расходы на перевозку грузов в транспортном секторе в 2024 году увеличились на 639016 тыс. манат, или на 18.9%. Также по сравнению с 2020 годом расходы на пассажирские перевозки в транспортном секторе в 2024 году увеличились на 1608816 тыс. манат, или на 155.8%.

Годы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Всего	928701	1258156	752159	520990	432552	674601	889260	435587	1441651	1015579
Деятельность наземного и трубопроводного транспорта	278968	1040314	130224	234348	251017	339651	459556	109585	379463	253703
Железнодорожный транспорт	144	1911	2089	7085	1254	721	410	71	76	12
Другой наземный транспорт	38110	780299	11980	58813	115859	200228	412253	56689	289081	199915
Трубопровод	240714	258104	116155	168450	133904	138702	46893	52825	90306	53776
Водный транспорт	89962	73342	96150	57047	22316	106059	33125	117257	21534	290452
Воздушный транспорт	399262	10104	397374	39410	33678	109685	147134	89244	1004695	184202
Складское хозяйство и вспомогательная транспортная деятельность	160509	134396	128411	190185	125541	119206	249445	119501	35959	287222

Таблица 6. Ввод в эксплуатацию основных фондов в транспортном секторе, тыс. манат [15]

В таблице 6 представлены ввод в эксплуатацию основных фондов транспортного сектора в Азербайджанской Республике в 2015-2024 годах. На основе данных таблицы 6 необходимо отметить что, по сравнению с 2015 годом в 2024 году общий объем основных фондов в транспортном секторе увеличился на 86878 тыс. манат, или на 9,4%. Из анализа можно сделать вывод, что наблюдается снижение ввода в эксплуатацию основных фондов наземного и трубопроводного, железнодорожного, трубопроводного и воздушного транспорта, что отрицательно сказывается на транспортной инфраструктуре в предпринимательстве.

Годы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Всего	2195.3	1391.0	1774.3	1922.8	2189.2	2091.6	2857.3	4613.4	5417.2	5863.0
Деятельность наземного и трубопроводного транспорта	553.1	345.8	127.1	305.2	377.5	389.8	166.9	208.5	192.8	314.2
Железнодорожный транспорт	1.6	1.9	2.1	7.1	1.2	1.2	0.4	0.1	0.1	0.0
Другой наземный транспорт	237.6	194.1	38.5	129.8	235.8	266.8	109.2	108.6	73.6	239.7
Трубопровод	313.9	149.8	86.5	168.3	140.5	121.8	57.3	99.8	119.1	74.5
Водный транспорт	112.7	53.1	112.2	115.4	98.4	53.3	40.3	31.5	49.6	355.4
Воздушный транспорт	397.2	10.2	402.2	39.4	33.7	109.7	147.1	89.3	1004.7	184.2
Складское хозяйство и вспомогательная транспортная деятельность	1132.3	981.9	1132.8	1462.8	1679.6	1538.8	2503.0	4284.1	4170.1	5009.2

Таблица 7. Инвестиции в транспортный сектор Азербайджанской Республики в 2015-2024 годах, миллион манат [15]

В таблице 7 представлены инвестиции, направленные в транспортный сектор Азербайджанской Республики в 2015-2024 годах. Необходимо отметить что, общий объем инвестиций в транспортный сектор в 2024 году по сравнению с 2015 годом увеличился на 3667.7 млн. манат, или на 167.1%. Основу данного роста составляют инвестиции, направленные на складское хозяйство и вспомогательную транспортную деятельность - 342,4%. Это очень важный момент с точки зрения транспортной инфраструктуры предпринимательства.

Годы	2020	2021	2022	2023	2024
Соотношение пассажиров, перевозимых железнодорожным транспортом, к численности населения, в процентах	21.3	28.2	50.9	70.8	83.4
Количество перевезенных пассажиров на километр железнодорожной сети, чел.	993	1321	2402	3296	3982
Количество перевозимых пассажиров, приходящихся на каждого человека, участвующего в процессе эксплуатации на железной дороге, чел.	382	542	1081	1772	2335
Эксплуатационные расходы на каждый км железнодорожной сети, тыс. манат	186.6	170.2	186.1	229.9	205.0
Соотношение пассажиров, перевозимых воздушным транспортом, к численности населения, в процентах	5.8	11.3	22.3	28.7	39.6
Количество перевозимых пассажиров, приходящихся на каждого лица, участвующего в процессе эксплуатации воздушного транспорта, чел.	44	91	186	228	294
Соотношение пассажиров, перевозимых морским транспортом, к численности населения, в процентах	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3
Количество перевозимых пассажиров, приходящихся на каждого лица, участвующего в процессе эксплуатации морского транспорта, чел.	3	3	3	4	4
Количество пассажиров, перевозимых автомобильным транспортом на душу населения, чел.	110	112	139	167	181
Количество перевезенных пассажиров на километр автомобильных дорог, тыс. чел.	57.2	58.2	74.3	88.5	88.9
Количество перевезенных пассажиров, приходящихся на каждого человека, участвующего в процессе эксплуатации автомобильного транспорта, тыс. чел.	49.0	52.1	61.7	71.1	83.2

Таблица 8. Показатели качества транспортной инфраструктуры в Азербайджанской Республике за период 2020-2024-х годов [15]

В таблице 8 представлены показатели качества транспортной инфраструктуры в нашей стране в 2020-2024 годах. Из представленного анализа можно сделать вывод, что по всем показателям качества транспортной инфраструктуры наблюдается рост, что крайне важно для предпринимательства.

Годы	Расходы государственного бюджета Азербайджанской Республики, всего	Расходы государственного бюджета Азербайджанской Республики, направленные на транспортный сектор	Удельный вес расходов, направляемых на транспортный сектор, в общих расходах государственного бюджета Азербайджанской Республики
2020	26416297498	254595891	0.96%
2021	27422420195	180807632	0.66%
2022	32064567970	203087925	0.6%
2023	36457956099	325614979	0.9%
2024	37713661144	506439256	1.34%

Таблица 9. Финансирование транспорта из государственного бюджета Азербайджанской Республики в 2020-2024 годах, манат [10], [11], [12], [13], [14]

В таблице 9 представлены показатели финансирования транспорта из государственного бюджета Азербайджанской Республики на 2020-2024 годы. На основании анализа можно сделать вывод, что в 2024 году по сравнению с 2020 годом удельный вес расходов государственного бюджета Азербайджанской Республики, направленных на транспортный сектор, в общих расходах увеличился на 0.38%. Но этот показатель не превышает 1%.

При рассмотрении вопросов транспортной инфраструктуры предпринимательства очень важно использовать опыт ведущих стран мира в данном направлении. Приведем некоторые из них.

В США транспортная система в основном строится вокруг личных автомобилей и больших автомагистралей. Основу этой системы составляет национальная сеть межштатных дорог, которая была создана в середине XX века. Она помогает связывать разные города и штаты, что улучшает экономические связи между регионами. В последние годы в стране также вкладывают деньги в обновление железнодорожных перевозок, особенно для контейнерных грузов, как у компаний BNSF и Union Pacific. В управлении транспортом в США большую роль играет частный бизнес, а управление самой системой довольно разделено.

В Японии транспортная система очень современная, плотная и хорошо объединяет разные виды транспорта. Главной особенностью является высокоскоростная железная дорога Shinkansen, которая начала работу в 1964 году и до сих пор считается одной из самых надежных и точных в мире. Там также есть удобное соединение между метро, пригородными поездами, автобусами и даже морским транспортом. Японская система транспорта ориентирована на экологию и компактное размещение, что важно из-за ограниченного пространства в городах.

В Германии транспортная система построена на принципе удобного соединения разных видов транспорта - автомобилей, поездов, самолетов и речного транспорта. Особое значение имеют автобаны - скоростные дороги, на некоторых участках без ограничения скорости. Германия известна своей развитой сетью железных дорог, которыми управляет компания Deutsche Bahn. Кроме того, страна активно поддерживает экологичные решения, такие как велосипедные дорожки, электромобили и зеленое планирование городов.

Для более полной и эффективной реализации вопросов транспортной инфраструктуры в предпринимательстве в нашей стране нельзя упускать из виду регионы. Так, одним из важных шагов государства в этом направлении являются государственные программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики, реализуемые с 2004 года. Эти программы предусматривали поддержку предпринимательской деятельности в регионе, принятие важных шагов в транспортной инфраструктуре, связанных с этой

деятельностью, и вопросы финансового обеспечения. Следует отметить, что эти программы успешно выполнялись, и с каждой новой программой ставились новые цели.

В рамках «Государственной программы социально - экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2019-2023 годы» предусматривалась реализация следующих основных мероприятий по совершенствованию транспортной инфраструктуры:

*** Продолжение работ по реконструкции железнодорожной инфраструктуры:**

- ◆ Модернизация железнодорожных линий, систем электроснабжения, систем связи и сигнализации (разметки) по коридору Восток - Запад;
- ◆ Модернизация элементов инфраструктуры железнодорожной линии Север - Юг - системы электроснабжения, связи и разметки;
- ◆ Строительство новых депо на железнодорожных станциях Гянджа и Баладжары для эксплуатации локомотивов переменного тока.

*** В целях расширения железнодорожного сообщения с регионами, имеющими туристический потенциал, продолжено строительство новых железнодорожных линий, в том числе строительство железнодорожной линии Леки - Габала.**

*** В области модернизации железнодорожного подвижного состава были реализованы следующие мероприятия:**

- ◆ Покупка 50 единиц локомотивов, работающих на переменном токе;
- ◆ Приобретение 20 пассажирских вагонов и 14 электропоездов;
- ◆ Капитальный ремонт 35 пассажирских вагонов и дизель-поездов.

*** Продолжены проекты республиканского значения по улучшению инфраструктуры автомобильных дорог, в том числе:**

- Строительство новой автомобильной дороги Баку-Губа-граница с Российской Федерацией;
- Реконструкция участка 132,7-192,24 км автодороги Баку - граница с Российской Федерацией в соответствии с I технической степенью;
- Строительство автомобильного моста и подъездных путей через реку Самур (в районе пунктов пропуска "Самур-Яраг Газмалар");
- Перевод автомобильной дороги Гянджа-Казах-границу с Республикой Грузия на 4-полосный формат;
- Реконструкция автомобильной дороги Бахрамтепе-Биласувар;
- Реконструкция автомобильных дорог Уджар-Зардаб-Агджабеди, Евлах-Загатала-границу с Грузией (участок Евлах-Шеки), Джалилабад-Ярдымлы, Сальян-Ширван, Лянкяран-Лерик;
- Восстановление автомобильной дороги Алят-Астара-Билясувар (81 км) в направлении границы с Исламской Республикой Иран;
- Строительство автодороги Мингячевир-Станция Мингячевир-Бахрамтепе [15].

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целях устранения существующих дисфункций в финансово-экономическом обеспечении транспортной инфраструктуры, а также в целях создания благоприятной предпринимательской среды в Азербайджанской Республике, целесообразным представляется реализация ряда стратегических и институциональных мер:

1. Укрепление инвестиционного климата;
2. Технологическая модернизация и инновационное развитие;
3. Повышение эффективности управления и институциональная координация;
4. Развитие общественного транспорта;
5. Экологизация транспортной отрасли.

Таким образом, преодоление актуальных проблем в транспортной инфраструктуре требует применения комплексного и системного подхода, основанного на стратегическом планировании, технологической модернизации, институциональной эффективности и социально ориентированной политике.

Ожидаемые положительные эффекты от модернизации транспортной системы включают:

- * Повышение инвестиционной привлекательности на внутреннем и внешнем рынках за счёт развития транспортной инфраструктуры;
 - * Повышение эффективности финансового менеджмента в рамках инфраструктурных проектов, в том числе с привлечением международных донорских и кредитных организаций;
 - * Ускоренное техническое развитие национальных транспортных сетей и их интеграция в международные транзитные коридоры;
 - * Формирование конкурентоспособных и рационально организованных транспортных связей на национальном и международном уровнях.
- Реализация вышеперечисленных мер позволит Азербайджану интегрировать транспортный сектор в региональные и глобальные логистические системы, усилить предпринимательскую активность и внести весомый вклад в устойчивое экономическое развитие страны.

ƏDƏBİYYAT

1. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 15.12.92
2. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, 06.12.16
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), 11.02.04
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 14.04.09
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 27.02.14
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 29.01.19
7. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29.12.2012
8. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 02.02.2021
9. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”, Bakı şəhəri, 22.07.22
10. Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 19.06.20
11. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 08.06.21
12. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 28.06.22
13. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 13.06.23
14. Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 14.06.24
15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/transport/>
16. internet-mənbə: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-suschnost-transportnoy-infrastruktury>
17. internet-mənbə: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-finansirovaniya-razvitiya-transportnoy-infrastruktury-na-regionalnom-urovne>
18. Афанасенко И. Д. Логистика в системе совокупного знания: монография / И.Д. Афанасенко, В.В. Борисова. - Москва: ИНФРА-М, 2022. - 169 с.
19. Бочкарев А. А. Логистика городских транспортных систем: учебное пособие для вузов / А. А. Бочкарев, П. А. Бочкарев. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 162 с.
20. Герами В. Д. Городская логистика. Грузовые перевозки: учебник для вузов / В. Д. Герами, А. В. Колик. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 343 с.

21. Герами В. Д. Управление транспортными системами. Транспортное обеспечение логистики: учебник и практикум для вузов / В. Д. Герами, А. В. Колик. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 536 с.

22. Григорьев М. Н. Коммерческая логистика: теория и практика: учебник для вузов / М. Н. Григорьев, В. В. Ткач, С. А. Уваров. - 3-е изд., испр. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 507 с.

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘМІЛЕЛЕРДЕГІ ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ЕРІК-ЖІГЕРДІ БІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нысанова Санжан Куандыковна -
т.ғ.к., қауымдастырылған профессоры
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті КеАҚ

Андатпа

Әр адамның еркін білдіру маңызды құқықтардың бірі болып табылады. Бұл бостандық адам құқығымен қорғалады. Құқықтық жүйелерде жеке адамдардың ерік-жігерінің орталық позицияларының көрінісі қорғалады. Азаматтық-құқықтық мәмілелерде, сондай-ақ денсаулық сақтау саласында тұлғалардың өз еркін білдіруге нақты және күрделі құқықтары бар. Өз пікірін білдіру құқығы, бостандық құқығы т.б. әрбір адамның, қоғамның әрбір мүшесінің негізгі құқықтары ретінде танылады. Әрекетке қабілетсіз тұлғалардың құқықтарын қорғау маңызды және неғұрлым сезімтал аспект болып табылады, мысалы, азаматтық-құқықтық мәмілелер мен денсаулық сақтау мәселелері бойынша құқықтық негізде. Бұл құқықтарды қорғаудың негізгі міндеті - белгілі бір мәселелерде ерік білдірген жағдайда қабілетті және әрекетке қабілетсіз адамдардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті табу.

Негізгі сөздер: құқық қабілеттілік, шешім, емдеу, ерік-жігер, азаматтық құқық

Аннотация

Волеизъявление каждого человека является одним из важнейших прав. Эта свобода защищается правами человека. В правовых системах защищается выражение основных позиций воли индивидов. В гражданском обороте, а также в сфере здравоохранения, индивиды обладают специфическими и сложными правами на выражение своей воли. Право на выражение своего мнения, право на свободу и т. д. признаются основополагающими правами каждого человека, каждого члена общества. Защита прав недееспособных лиц является важным и наиболее чувствительным аспектом, например, в правовом регулировании гражданско-правового оборота и вопросов здравоохранения. Основная задача защиты этих прав — найти баланс между защитой прав дееспособных и недееспособных лиц в случае волеизъявления по определенным вопросам.

Ключевые слова: правоспособность, решение, лечение, завещание, гражданское право

Abstract

The expression of the will of each person is one of the most important rights. This freedom is protected by human rights. In legal systems, the expression of the central positions of the will of individuals is protected. In civil legal transactions, as well as in the field of health care, individuals have specific and complex rights to express their will. The right to express one's opinion, the right to freedom, etc. are recognized as fundamental rights of every person, every member of society. The protection of the rights of incapacitated persons is an important and more sensitive aspect, for example, in the legal framework for civil legal transactions and health care issues. The main task of protecting these rights is to find a balance between protecting the rights of capable and incapacitated persons in the event of expressing their will in certain matters.

Keywords: legal capacity, decision, treatment, will, civil law

Ешбір адамның өмірін азаматтық-құқықтық мәмілелерді жасамай елестету мүмкін емес. Сондай-ақ медициналық қызметтерді де, емдеуді де азаматтық-құқықтық мәмілелерден алып тастайды деп ойлау орынды болмас еді. Авторлар медициналық емделу – құқықтық мәмілелерге қолданылатын жалпы ережелер де, емдеу процесінде дәрігер мен пациенттің құқықтық қатынастарын реттейтін арнайы ережелер де ескерілетін күрделі азаматтық-құқықтық мәміле екенін атап көрсетеді. Мәмілелер ауызша да, жазбаша түрде де жасалады. Мәміле тарапының еркі жасалу нысанына қарамастан мәмілелердің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Проблемалық мәселелер мәмілелер жасаған тараптың еркіне қатысты күмән туындаған жағдайларда кездеседі, атап айтқанда жеке адамның психикалық денсаулығы оның

әрекеттерін білуіне және оны бақылауына кедергі келтіруі мүмкін. Заңда адамның мұндай жағдайы әрекетке қабілетсіз деп танылады. Құқықтық база адамның әрекет қабілеттілігі жасына байланысты (адамдар кәмелетке толғанға дейін әрекетке қабілетсіз) немесе сот үкімі негізінде шектелген істерді бұрын анықталмаған заңдық факті нәтижесінде нақты мәміле бойынша әрекетке қабілетсіз болған істерден бөледі. Мұндай адамдар жасаған мәмілелер жарамсыз деп танылады. Кәмелетке толмағандарды қорғаншылар, әрекет қабілеттілігін сот шектеген адамдарды қорғаншылар ұсынады, олар өкілдік ететін адамдардың еркін білдіруге құқылы, ал әрекет қабілеттілігі мүлде шектелмеген, бірақ әрекетке қабілетсіз болған адамдар – алкогольдік немесе улы заттың кінәсі олардың еркіне байланысты болмаса, мәміле жасасу сәтінде ғана әрекетке қабілетсіз деп танылады. Ерік білдіруді бақылау мәміленің басқа тарапына немесе егер олар мәмілеге қатысқан болса, лауазымды тұлғаға ғана жүктеледі (мысалы, нотариус, дәрігер, АХАЖ қызметкері және т.б.). Мақалада жеке тұлғаның қабілеті бар екенін және соған сәйкес адамның еркіне әсер ететін қабілеттілік кемшіліктерінің болуы мүмкін екендігін ескере отырып, жеке адамның еркін және оны білдірудің проблемалық мәселелері талданады.

1. Әрекетке қабілетсіз болған кездегі азаматтық-құқықтық мәмілелерде өсиеттің проблемалық мәселелері

Құқықтық мәміле - бұл уағдаласушы тараптардың құқықтық қатынастарды орнату, өзгерту немесе тоқтату мақсатында еркін және ерікті келісімі. Құқықтық қатынас ретінде мәміле тараптардың материалдық құндылықтарды сатып алу жөніндегі міндеттемесін де, құнын анықтауға болмайтын құқықтық қатынастарды да қамтиды. Егер бірінші жағдайда бұл әртүрлі келісім-шарт түрлері болса, екіншісінде бұл медициналық емдеу. Емдеу процесінде құқықтық субъектіге ерекше құқықтар - пациенттің құқықтары берілген, бірақ ерекше құқықтың болуына қарамастан, ең алдымен, азаматтық-құқықтық қатынастар дәрігер мен пациент арасында орнатылатынын атап өту керек. Сондай-ақ медициналық емдеуде адамның емдеуге ақпараттандырылған келісімін беруді талап ететін еріктілік принципі бар. Кейбір шектеулі жағдайларда ғана емделушінің келісімінсіз емдеуге рұқсат етіледі. Азаматтық-құқықтық қатынастар тараптардың өзін-өзі анықтау құқықтары мен диспозитивтілігіне негізделеді. Бұл тең құқықты тұлғалардың қарым-қатынасы екенін ескере отырып, әрбір тарап өзінің субъективті құқықтарын толық көлемде заңды және тиімді түрде жүзеге асыруға қабілетті болуы маңызды. Бұл тараптардың өз міндеттемелерін саналы түрде орындайтын және орындайтын теңдестірілген құқықтық қатынастарды қамтамасыз етудің бірден-бір жолы. Мұндай көзқарас заманауи және демократиялық мемлекетке тән және тұрақты дамуды қамтамасыз ететін қоғам мүшелерінің бейбіт қатар өмір сүруін қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, олардың бірқатар халықаралық және ұлттық заңнамалық актілерде бекітілгенін атап өткен жөн. Негізгі құқықтық акт жалпыға белгілі құқықтық акт - БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады, онда, атап айтқанда, адамзат қоғамының барлық мүшелерінің қадір-қасиетін толық құрметтеу және олардың тең және ажырамас құқықтарын мойындау бостандықтың, әділеттіліктің және әлемдегі бейбітшіліктің негізі болып табылады. Бұл принциптен арнайы ережелер шығады. Өсиет кез келген азаматтық-құқықтық мәміленің орталық элементі болып табылады. Ерікті құқық субъектісінің алға қойған мақсатқа жетуге [1] белгіленген және дәлелді ұмтылысы ретінде сипаттауға болады, ал ерік-жігердің болмауы мәмілені жарамсыз деп тануға негіз жасайды. «Ерік» терминінің тілдік мағынасын түсіндіру ерік мақсатты және саналы іс-әрекетте көрінетін психикалық оқиғалардың жиынтығы деген қорытындыға әкеледі. Анықтама ерікті тек құқық аспектісінде ғана емес, сонымен қатар ғылымның басқа салаларында - психологияда, медицинада да көруге болады деп қортындылайды. Құқықтағы ерікті қабылдауды басқа пәндердегі ерік ұғымын қабылдаудан ажырататын біліктілік белгілері бар. Құқықта бұл адамның қасақана әрекеті немесе әрекетсіздігі, мақсатты түрде әрекет ету немесе әрекет етуден тартыну, өз әрекеті немесе әрекетсіздігі арасындағы себепті байланысты түсіну қабілеті, әрекеттің немесе әрекетсіздіктің құқықтық салдарын түсіну қабілетін білдіреді. Құқық ғылымында жоғарыда аталған белгілердің жиынтығы еркін, яғни жалған, алдау немесе

мәжбүрлеу құралдарысыз жасалуы және орындалуы өте маңызды. Заңды мәміленің күшінде болуы үшін қатысушылардың өз ниетін білдіруі жеткіліксіз, сонымен қатар ниет қатесіз, алаяқтықсыз немесе мәжбүрлеусіз өз еркімен туындауы қажет. Әрбір заңды мәміленің көлемі тараптың еркі мен ол білдірілетін жағдайларды талдауы керек. Ерік психикалық оқиғалардың жиынтығы екенін ескере отырып, адамның психикалық денсаулығын орнату арқылы ерікті орнатуға болады деген қорытындыға келу керек. Алайда, психикалық денсаулықты бағалау толық болмас еді, өйткені, жоғарыда айтылғандай, заңда ерікті түсіну психикалық оқиғалардың жиынтығынан кеңірек болғандықтан, ерікті бағалауда тек медициналық аспекті (психикалық оқиғалардың жиынтығы) ғана емес, сонымен қатар құқықтық - адамның өз іс-әрекетін және оның құқықтық салдарын білу қабілеті де ескеріледі. Психикалық ауру өз бетінше ерік кемістіктерін тудырмайды. Адам психикалық аурудан зардап шегуі мүмкін және сонымен бірге өзінің іс-әрекетін толық білуі және бақылауы мүмкін, бірақ басқаша болуы мүмкін - психикасы сау адам ерекше жағдайларға байланысты өз іс-әрекетін тани және басқара алмайды. Тұлғаның әрекет қабілеттілігі белгілі бір мәмілеге қатысты белгілі бір уақытта адамның нақты мәміле жасау кезінде қабілеттілігін анықтау арқылы бағаланады. Құқықтық қабілеттіліктен айырмашылығы әрекет қабілеттілік критерийі туумен тікелей байланысты емес. Психикалық аурулары немесе денсаулығының басқа да бұзылулары бойынша қорғаншылық белгіленбеген барлық кәмелетке толған адамдар әрекетке қабілетті деп есептеледі. Бұл белгілер бұрыннан белгілі және статикалық жағдаймен байланысты екені анық. Бұл әрекетке қабілетсіздік белгілері мәмілені ұйымдастыруда даусыз тәртіпте оңай анықталуы мүмкін және сот практикасында осы ережені түсіндіруге қатысты дау жоқ деп танылуы мүмкін. Белгілі бір мәміледе адамның әрекетке қабілетсіздігінің белгіленуі басқаша болады, егер әрекетке қабілетсіздіктің себебі адамның есінен танып қалуы немесе адамның өз іс-әрекетінің мәнін түсінуіне немесе оны басқаруына кедергі болатын кез келген жағдай болса. Мұндай жағдайларда адамның әрекетке қабілетсіздігін анықтауға мүмкіндік беретін критерийлерді анықтауға мүмкіндік беретін қандай да бір критерийлерді көрсетпейді. Іс жүзінде бұл алкогольдік немесе есірткілік мас болу, ауыр психикалық немесе эмоционалдық қозу. Қорытындылай келе, әрекет қабілеттілігі адамның мәртебесінің жалпы сипаттамасы болып табылатын құқықтық доктринамен келісу керек, ол психикалық ауруы жоқ ересектер мәмілелерде өз ерік-жігерін барабар көрсете алады деген болжамға негізделген. Дегенмен, қабілетті адамдарда сана мен ерік-жігердің қысқа мерзімді бұзылыстары болуы мүмкін, оларды елемуге болмайды [2]. Әрекет қабілеттілігі мәмілені жарамсыз деп тану үшін негіз болып табылады. Сот тәжірибесін талдау белгілі бір мәмілені бағалау қажеттілігін көрсетеді, мәміле жасау кезінде адамның санасы мен ерік-жігерінің осындай уақытша бұзылуының болған-болмайтынын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан мәмілені жарамсыз деп тануға негіз болуы мүмкін сананың немесе психиканың бұзылуының себептерін анықтау маңызды. Әрекетке қабілетсіздіктің салдары тұлғаның ерік-жігерінің болмауы болып табылады. Адам іс жүзінде іс-әрекеттер жасай алады немесе керісінше әрекет етуден тартынуы мүмкін, бірақ адамның әрекеті қасақана емес, адам өз әрекетінің мән-жайын және құқықтық салдарын түсінбейді. Әрине, мұндай мәмілені абайсызда жасалған деп санауға болады. Егер тараптардың бірі мәмілені «байқамай» жасаса, тараптар бірдей жағдайда болған жоқ. Әрекетке қабілетсіз жағдайда мәміле жасаған тарап өзінің жағдайына байланысты өз құқықтарын толық және тиісті түрде жүзеге асыра алмаған әлсіз тарап болып саналады. Азаматтық-құқықтық қатынастарда мұндай жағдайға жол берілмейді. Жоғарыда атап өтілгендей, азаматтық-құқықтық қатынастардың мәні тараптардың әрқайсысына мәмілелердің тең контрагент болуына мүмкіндік беретін тараптардың теңдігі болып табылады. Әйтпесе, тараптардың бірі екінші тараптың қабілетсіздігін (еріксіздігін) өз пайдасына заңсыз пайдалануы мүмкін жағдай туындайды. Бұл алаяқтықпен шектесіп, азаматтық қатынастарда тұрақсыздық тудыратыны анық [3].

2. Қабілетсіз науқастың еркін білдіру мәселесінің сипаттамасы

Адамдардың еркін білдіру институтын денсаулық сақтау істерінде де кездестіруге болады. Денсаулық сақтау істеріндегі адамның еркі бұл адамның нақты денсаулық сақтау

істері бойынша шешім қабылдау құқығын ғана емес, сонымен қатар емдеуге шын келісімін беру, емдеуге дейін, емдеу кезінде және одан кейін рұқсат беру құқығын білдіреді және бұл медициналық заңнаманың, пациенттердің құқықтары мен адам құқықтары туралы заңның маңызды бөлігі болып табылады. Біздің күндерімізде жеке тұлғалардың автономиясы, демек, пациенттер бағалануы керек [4]. Сондықтан пациенттердің ерік-жігерін білдіру талаптары адам құқықтары тұрғысынан дұрыс, түсінікті және құрметті болуы керек. Денсаулық сақтаудағы жеке тұлғаның орталық ұстанымы және олардың ерік-жігерінің жеке құқықтарын қорғау көбінесе ұлттық және халықаралық деңгейде анықталады. Бұл ұлттық құқықтық актілер, арнайы шарттар, директивалар немесе ережелер, пациенттердің құқықтарының хартиясы немесе Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымдарының құжаттары болуы мүмкін. Пациенттің еркін білмеуіне тыйым салу пациенттің кемсітпеу принципіне ғана емес, сонымен бірге жалпы адам құқықтары қағидаттарына негізделген. Айта кету керек, көптеген құқықтық құжаттар адамның жеке тұлға ретіндегі ерік-жігері бір мезгілде жалпы бостандық заңының субъектілері болып табылатын барлық басқа тұлғалардың тең ерік-жігерімен қатар өмір сүре алатын жағдайларды белгілейді [5]. Сонымен қатар, заңды мәміледе жеке тұлғалардың еркін білдіруі оның жеке тұлғаның екі жақты және сыртқы еркін білдіруінен тұратындығымен сипатталуы мүмкін: жеке тұлғаның ішкі еркі [6]. Сондықтан, мәселенің бірі - шешім қабылдау процесінде пациент ретінде адамның қандай ерік-жігерін қолдануы. Науқас пен дәрігердің денсаулық сақтаудағы қарым-қатынасы пациенттің тілектеріне және науқастың нақты еркін көрсететін кейбір критерийлерге негізделген. Бірақ ең бастысы - науқастың ерік-жігерінің шығу тегін анықтау. Бұл жағдайда пациенттің еркі бастапқы немесе туынды болуы мүмкін. Бастапқы тұлғаның ерік-жігерін емделушінің белгілі бір емдеу түріне бірінші рет білдіретін еркі ретінде түсіндіруге болады. Бірақ туынды тұлғаның ерік-жігерін пациенттің алдыңғы тілегін жоққа шығаратын шешімі деп түсіндіруге болады. Сондықтан жаңа жағдайларды ескере отырып, нақты пациенттің білдірген ерік себебін анықтау маңызды. Пациенттердің денсаулық сақтау процесінде өз ерік-жігерін білдіруі көп салалы болуы мүмкін. Емдеу тәсіліне қарай науқас көбіне өз еркін білдіретіні сөзсіз. Ал емделушінің ерік-жігерін кеңейтетін немесе тарылта алатын жалғыз адам. Егер емделуші денсаулық сақтау процесінде емделу ерік-жігерін кеңейтуді шешсе, бұл оның жаңа шарттарға сәйкес өз еркін білдіретінін білдіреді. Бұл жағдайда емделудің жаңа ұсынысы, емделушінің жаңа еркі деп санауға болады. Науқастардың денсаулық сақтаудағы еркі емделушінің емделуге байланысты шынайы тілектері мен эмоцияларын білдіру қабілетіне байланысты. Халықаралық тұрғыдан алғанда, денсаулық сақтау процесінде адамның еркін білдіру құқығы Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенцияда да қамтамасыз етілуі мүмкін. Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенцияның 3-бабына сәйкес ешкім азаптауға немесе адамгершілікке жатпайтын көзқарасқа немесе арнамысты қорлауға тиіс емес, бұл жерде денсаулық сақтау саласындағы адамның немесе пациенттің көзқарасы бойынша өзгертуге және қарауға болады, өйткені адам құқықтары көп салалы сала болып табылады [7]. Кез келген адамның адам құқықтары, денсаулық құқықтары және т.б. халықаралық деңгейде де, ұлттық деңгейде де бекітілген. Көрсетілген құқықтар пациенттерге де беріледі. Пациент өз еркін білдірмеген жағдайда медициналық көмек көрсетудің құқықтары мен салдары кейбір жағдайларда оң құқықтардың деградациясы ретінде қарастырылуы мүмкін. Медициналық емдеу 3-бапты бұзғанын көрсету үшін зиянның ең төменгі ауырлық деңгейіне сәйкес келетінін және емдеудің медициналық қажет емес екенін көрсету керек. Адамның және емделушінің ерік-жігері мен оны білдіруі адам құқығы қағидаттарымен қорғалатын болса да, әлі де көптеген мәселелер бар екенін атап өткен жөн. Науқастың ерік-жігерін пациент пен дәрігер/мекеме арасындағы құқықтық қатынастың өзегі ретінде қарастыруға болады. Науқастың ерік-жігерінің негізділігінің критерийлерінің бірі - науқастың өз еркін шектеусіз білдіре алуы. Науқастың ерік-жігерін білдіру институтындағы проблемаларды көрсететін элементтердің бірі - пациенттің қабілеті. Науқастың қабілеті науқастың ерік-жігерінің нақты негізділігін көрсетеді, басқаша айтқанда, бұл пациенттің өз еркін білдіру қабілеті. Науқастың жеке медициналық шешім қабылдаудағы дербестігі медициналық этиканың негізгі принциптерінің бірі болып табылады [8]. Дегенмен, емделуші

емделу процесінде нақты ерік немесе шешімді білдіре алмайтын жағдайлар бар. Мұндай жағдайда пациенттер өздерінің мүдделеріне сәйкес келмейтін шешім қабылдауы мүмкін деген мәселе бар. Азаматтық келісім қабілеттілігінің бірнеше нысандары бар, бірақ пациенттің денсаулық сақтаудағы қабілеттілігі мәселесі адамның өз денесімен не болатынын шешу құқығына тікелей әсер ететіндіктен маңызды. [9]. Пациент ақпараттандырылған келісімді бергенге дейін сұрақтар қоюға және оған жауап алуға құқылы. Бұл емделушінің мүмкіндігі болса, емдеуді қабылдауға немесе бас тартуға пациенттің еркі кең екенін білдіреді.

Қорытындылай келе, мәміле қатысушысының еркін тиімді бақылау қазіргі уақытта заң шеңберінен тыс. Ол мәміле тарапының (екінші тараптың немесе лауазымды тұлғаның) субъективті бағалауына ғана жатады. Іс жүзінде құқықтық база тарапты контрагенттің құқық қабілеттілігін анықтауды міндеттемейді. Нотариаттық іс-әрекеттерді жасау кезінде мұндай міндет тек ант берген нотариусқа жүктеледі. Жекеменшік мәмілелердің үлкен сегменті бар, оның ішінде жылжымайтын мүлікті ипотека және экспроприациялау, олар жеке тәртіпте жасалуы мүмкін. Медициналық дәрігерлер пациенттердің рейтингін мүлдем жасамайды және олардың әрекет қабілеттілігіне қарамастан, кез келген адамнан емделуге келісімін сұрайды. Жеке мәмілелер жағдайында серіктес мәміле жасау кезінде әрекетке қабілетсіз деп танылған жағдайларды шешудің құқықтық тетігі де жоқ. Мәміле жасауға тыйым салатын міндетті заңнама жоқ. Бұл құқықтық тұрақтылыққа қауіп төндіреді, себебі контрагент әрекетке қабілетсіз болса да, мәміленің екінші тарапы мәміле жасай алады. Заңдар қайшылығы бар - құқықтық база әрекетке қабілетсіз адамдар жасаған мәмілелерді жарамсыз деп көрсетеді, бірақ құқық қабілеттілігін бағалау критерийлері жоқ және мәміле жасауға тыйым салынбайды. Құқықтық базаны жетілдіргенде, алдымен әрекетке қабілетсіз адаммен мәміле жасауға тыйым салу міндетті болар еді. Егер мүдделі тұлға контрагент әрекетке қабілетсіз екенін біле отырып, мұндай мәмілені өзі жасаса, мәміленің жарамсыздығы туралы талаптың заңды түрде теріске шығарылуы болуы керек. Осылайша, жеке мәмілелерде тарапқа контрагенттің қабілеттілігін тексеру міндетін белгілеу қажет. Мәміле актіне қабілеттілік туралы тармақ немесе сыйымдылықты өзара бақылау туралы мәлімдеме қосылуы керек. Дәрігерлер емделушіні емдеуді бастаған кезде пациенттің қабілетін бағалауы керек және әрекетке қабілетсіз пациенттердің хабардар етілген келісімін талап етпеуі керек. Мұндай жағдайларда дәрігердің міндеттері еңбекке жарамсыз пациенттің жұбайына немесе жақын туыстарына хабарлау арқылы емнің пайдалылығын өздігінен бағалау міндетін қамтуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1 Кудейкина И., Палкова К. «Науқас пен денсаулық сақтау саласындағы кәсіби қарым-қатынасты құқықтық ұйымдастыру мәселелері». Ғылыми білім мен зерттеулердің Еуропалық орталығы, Конференция материалдары, ICSS VIII, Еуропалық көпсалалы зерттеулер журналы, 2016, ISSN 2414-8385.

2 Палкова К., «Медициналық қызметкерлердің құқықтық сауаттылығы кәметке толмаған науқастармен жұмыстың негізгі сапасының кілті ретінде». «Қоғам. Интеграция. Білім» 12-ші Халықаралық ғылыми конференция. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Резекне технологиялар академиясы, 190–198, 2018. (<http://journals.ru.lv/index.php/SIE/article/view/3165>).

3 Герберт Г.М. Еуропалық Одақтағы пациенттердің құқықтары. Трансшекаралық көмек денсаулық сақтау құқығына мысал ретінде. Еуропалық қоғамдық денсаулық журналы, 1997, 7/3, 11-1766.

4 Кристофер Либби, Гари Джиллет. Құзыреттілік және әлеует. 2019. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK532862/>

5 Варламова Н. Классификация прав человека: подходы к проблеме \ Сравнительное конституционное обозрение. №4 (71). – С. 152-166 \ <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-prav-cheloveka-podhody-k-probleme/viewer>

6 Идрышева С.К. Личные неимущественные права гражданина на выбор жительства и выезда за пределы государства \\https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34298355&pos=5;-102#pos=5;-102

7 Сулейменов М.К. Права человека и гражданина в Конституции и в Гражданском кодексе Республики Казахстан \\https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38803331

8 Azmi Sharom, Hadi Rahmat Purnama, Matthew Mullen, Melizel Asuncion, Michael Hayes An Introduction to Human Rights in Southeast Asia \\<http://shapesea.com/wp-content/uploads/2015/11/HR-Textbook-Ed-1-Complete-low-rez.pdf>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нұрымов Айбар Хайроллаұлы

7M04101 Экономика мен басқарудағы бизнес-аналитика ББ 2-курс
магистранты

Адиетова Эльмира Мизамғалиевна

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Бұл мақалада экономиканы цифрландыру және жаһандану жағдайында заманауи салықтық бақылауды дамытудың негізгі бағыттары қарастырылады. Үлкен деректер технологияларын, жасанды интеллектті, блокчейнді және автоматтандырылған жүйелерді енгізуді қоса алғанда, ағымдағы тенденциялар талданады. Траншекаралық операцияларды, цифрлық экономиканы және криптовалюталарды бақылауға байланысты сын-қатерлерге ерекше назар аударылады. Болжалды талдауды қолдану, тексерулерді жекелендіру және халықаралық ынтымақтастықты дамыту сияқты салықтық бақылауды жетілдірудің перспективалық тәсілдері ұсынылады. Бақылау тиімділігін арттыру мен салық төлеушілердің құқықтарын қорғау арасындағы теңгерімдеу қажеттілігі негізделеді. Салықтық әкімшілендірудің болашағы туралы болжам жасалды, ашық және әділ салық жүйесін құрудағы Мемлекет пен бизнестің рөлі атап өтілді.

Негізгі сөздер. Салықтық бақылау, цифрландыру, жасанды интеллект, блокчейн, болжамды талдау, халықаралық ынтымақтастық, салықтық тәуекелдер, цифрлық экономика.

Заманауи салықтық бақылау қарқынды дамып келе жатқан технологияларға, жаһандануға және өзгеріп жатқан экономикалық жағдайларға байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады. Қағаз есептілігі мен субъективті бағалауға негізделген дәстүрлі бақылау әдістері уақыт талаптарына сәйкес келмейді. Осы сын-қатерлерге жауап ретінде салық органдары салықтық әкімшілендірудің сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар жүйенің ашықтығы мен әділдігін арттыруға мүмкіндік беретін жаңа технологиялық шешімдерді белсенді түрде енгізе бастайды. Экономиканы цифрландыру, жасанды интеллект, блокчейн және үлкен деректер сияқты технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында салықтық бақылау да жаңа шындыққа бейімделуі керек. Салық салу саласындағы қазіргі тенденциялар мемлекеттен ішкі бақылау жүйесін жақсартуды ғана емес, сонымен қатар халықаралық ынтымақтастық деңгейін арттыруды талап етеді, әсіресе салық төлеуден жалтаруға қарсы күрес мәселелерінде.

Мемлекет басшысы Қ.Ж. Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы халқына жыл сайынғы Жолдауында түсінікті және болжамды салық саясатын құруды басымдықтардың бірі ретінде белгілеп, жаңа салық кодексін әзірлеуді, оның ішінде қосымша салық салуды, салықтық әкімшілендіруді жаңартумен цифрландыру құралдары енгізуді тапсырды. Сонымен қатар, Қазақстанның 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарында цифрлық технологияларды, оның ішінде салық жүйесіне кеңінен енгізу белгіленген және қаржылық технологиялар мен инновацияларды одан әрі дамыту мақсатында өзара іс-қимылдың жаңа цифрлық арналарын енгізу үшін жағдай жасалатын болады және қаржы нарығының субъектілері мен қаржы тұтынушыларына қызмет көрсету, қаржы нарығының цифрлық инфрақұрылымын дамыту, сондай-ақ қаржылық технологиялар нарығын дамыту

үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсаты белгіленген. Қазіргі уақытта экономиканың барлық салаларына, оның ішінде салық саласына цифрлық технологиялар енгізіліп жатқанын ескерсек, бұл салық жүйесінің тиімділігін арттырудың тиімді құралы болып табылады. Сондай-ақ, ашық және әділ салық салу азаматтардың мемлекетке деген сенімін арттыратын бизнестің тұрақты дамуының негіздерінің бірі болып табылады. Мемлекеттік бюджеттің негізгі кіріс көздерінің бірі салықтық түсімдер екені сөзсіз, сондықтан да мемлекеттік саясат көбінесе салық жүйесін жетілдіруге бағытталған. Қазақстанға келетін болсақ, Дүниежүзілік банктің болжамы бойынша, экономикалық өсім 2023 жылы 3,5%, 2024 жылы 4,0% болады. 2020 жылы елдің жалпы ішкі өнімі 2,5%-ға төмендесе, 2021 жылы 4,1%-ға, 2022 жылы 3%-ға өсті.

Салық әкімшілігі жүйесінде мемлекеттік органдармен қатар осы Заңға сәйкес «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» коммерциялық ұйым болып табылатын банк қызметін жүзеге асыруға уәкілетті екінші деңгейдегі банктер (бұдан әрі – ЕДБ) ретінде заңды тұлғалар да қатысады. Цифрландыру процесінде мемлекет цифрлық мемлекеттік қызметтерді дамытуда пікірі маңызды болып табылатын жеке сектор өкілдерімен де бірлесіп жұмыс істеуі керек. Заманауи жағдайда салықтық әкімшілендіру жүйесіндегі коммерциялық банктердің мәртебесі жеткілікті түрде дәл анықталмаған: бір жағынан, банк акционерлердің пайда табуы үшін жұмыс істейтін және салық төлеуші болып табылатын коммерциялық ұйым, ал екінші жағынан, банк салықтық әкімшілендірудің маңызды элементі болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ақпараты бойынша 2022 жылдың 11 айында банктердің жеке тұлғаларға берген несиелері тұтыну көлемін қосқанда 29,4%-ға өсіп, 13,9 трлн теңгені құрады. несиелер 24,1%-ға өсіп, 7,6 трлн теңгеге жетті, бұл салықтық әкімшілендірудегі екінші деңгейлі банктердің рөлі мен өзара ісқимылдың маңыздылығын арттырады. Сонымен қатар, 2021 жылы Қазақстанда ШОБ субъектілерінің 1 431 647 өкілі тіркелді, сондай-ақ өз сөзінде Мемлекет басшысы Қ.Қ. VIII сайланған Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында Тоқаев ашық және өзін-өзі қамтамасыз ететін нарықтық экономиканы құру басты басымдық болып қала беретінін, мұнда шағын және орта бизнес маңызды рөл атқаратынын атап өтті. Осыған байланысты ел экономикасын көтеру үшін ШОБ субъектілеріне қолайлы жағдай жасау маңызды және бұл тұрғыда салық органдары мен екінші деңгейлі банктер негізгі мүдделі тараптар болып табылады. Цифрландыру салықтық әкімшілендіруді заманауи дамытуда, оның тиімділігін, ашықтығын және салық төлеушілерге ыңғайлылығын арттыруда шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыда салық органдарының екінші деңгейлі банктермен (ЕДБ) ынтымақтастығы барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені олардың цифрлық төлемдер мен қаржылық операциялар саласында қажетті инфрақұрылымы мен тәжірибесі бар. Салық органдары мен ЕДБ арасындағы өзара іс-қимыл салықты тиімдірек жинауға, деректер сапасын жақсартуға және салық төлеушілер жүктемесінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осыған байланысты цифрландыру жағдайында салық органдарының уәкілетті органдармен (ЕДБ) өзара іс-қимылы арқылы тиімділікті арттыру мәселесін зерделеу өзекті болып отыр.

Әдебиеттерді, нормативтік-құқықтық актілерді, халықаралық стандарттар мен ағымдағы технологияларды талдау негізінде қазіргі салықтық бақылауды дамытудың бірнеше негізгі бағыттарын және оның болашақ перспективаларын бөліп көрсетуге болады. Салықтық бақылауды дамытудың маңызды бағыттарының бірі цифрлық технологияларды белсенді енгізу болып табылады. Олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: - AI және машиналық оқыту салық органдарына үлкен көлемдегі деректерді талдауға және салық төлеуден жалтаруды көрсететін заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. AI негізіндегі бағдарламалар ықтимал салық тәуекелдерін болжай алады және бақылау процесінде қателер мен кідірістерді азайту арқылы декларацияларды автоматтты түрде өңдей алады. - Қазіргі заманғы салық органдары салықтан жалтару схемаларын анықтау үшін, сондай-ақ салықтық басқару процедураларын оңтайландыру үшін үлкен деректерді талдау технологияларын белсенді қолданады. Мысал ретінде заңсыз немесе күдікті транзакцияларды бақылауға мүмкіндік беретін нақты уақыттағы қаржы ағындарын бақылау жүйесін келтіруге болады. -

Blockchain технологиясы салық операцияларының ашықтығын қамтамасыз ету және салық органдарында сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін қолданылады. Бұл технология салық төлемдері туралы деректердің өзгермейтіндігін және тексерілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл оларды бұрмалауды қиындатады. Салықтық бақылауды цифрландыру мемлекеттерге әкімшілендіру тиімділігін арттыру және салықтық бұзушылықтар деңгейін төмендету құралдарын ұсынады. Сонымен қатар, ол салық төлеушілердің жеке деректерін қорғау және киберқауіптерге байланысты тәуекелдер туралы сұрақтар туғызады. Тиімділік пен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін осы технологияларды пайдалануды реттейтін нормативтік актілерді әзірлеу қажет. Экономиканың жаһандануы салық органдарынан салықтан жалтарумен, оның ішінде салықтық жоспарлаудың трансұлттық схемаларын қолданумен күресу үшін белсенді өзара әрекеттесуді және ақпарат алмасуды талап етеді: - BEPS бастамалары (base Erosion and Profit Shifting) шеңберінде елдер қаржылық есептілікті манипуляциялау және пайданы бөлу арқылы трансферттік бағамен және салық базасының жасанды төмендеуімен күресу үшін бірыңғай стандарттар құру бойынша жұмыс істеуде. Бұл ХЭҚ (халықаралық салық деректерін алмасу жүйесі) сияқты халықаралық келісімдердің арқасында мүмкін болды.

- Ақпарат алмасу соңғы жылдары елдер арасында, әсіресе ЕЭЫДҰ шеңберінде салықтық ақпарат алмасу көлемінің өсуі байқалды. Common Reporting Standard (CRS) сияқты айырбастау жүйелері шетелдік кірістер мен салық төлеушілердің шоттары туралы деректерді автоматты түрде алуға мүмкіндік береді. BEPS бастамаларының сәтті жүзеге асырылуына қарамастан, ұлттық заңнамалар деңгейінде кейбір ережелерді халықаралық үйлестіру мен жүзеге асыруда қиындықтар бар. Кейбір елдерде заңнамалық өзгерістер уақытты қажет етеді, бұл салық нормаларын жаһандық үйлестіру процесін баяулатады. Салықтық бақылаудағы заманауи тенденциялар стандартты тексеру және басқару нысандарынан бизнес пен салық төлеушінің жеке ерекшеліктерін ескеретін жекелендірілген тәсілдерге көшуді қамтиды: - Салық төлеушінің түріне байланысты бақылауды бейімде салық органдары бизнестің көлеміне, оның саласына және салық тарихына байланысты бақылаудың әртүрлі әдістерін қолдана бастайды. Бұл тәуекелдерді дәлірек бағалауға және ірі корпорациялардан Есептіліктің күрделі түрлерін талап етуге мүмкіндік береді. - Тәуекелге бағытталған тәсілді қолдану - бұл бағыт мұқият бақылауды қажет ететін ең қауіпті салық төлеушілерді анықтау үшін технологиялар мен деректерді қолдануға бағытталған. Салықтық бақылауды жекелендіру шағын және орта бизнеске әкімшілік жүктемені айтарлықтай төмендетуі мүмкін, дегенмен бұл процесс инфрақұрылымға және салық органдарының қызметкерлерін оқытуға айтарлықтай инвестицияларды қажет етеді. Жеке бақылауға көшу сонымен қатар деректерді қорғау мен құпиялылықтың жоғары стандарттарын сақтауды талап етеді. Мақаланың мақсаты ретінде қарастырылғандай, біз болашақтың тиімді және әділ салық жүйесін қалыптастырудағы мемлекет пен бизнестің рөлін талдаймыз.

1-кесте. Әділ салық жүйесін қалыптастырудағы мемлекет пен бизнестің рөлі

Салық жүйесінің рөлі	Мемлекет	Бизнес
Заңнаманы әзірлеу	Әкімшілендіруді жақсартуға және салық міндеттемелерін сақтауға бағытталған салық заңдарын әзірлеу және қабылдау	Салық саясаты мен заңнаманы әзірлеуге қатысу үшін мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасау.
Инфрақұрылымды құру	Салықтық бақылауға цифрлық шешімдерді енгізу үшін техникалық базаны қамтамасыз ету.	Ішкі есепке алу жүйесін дамытуға және салық талаптарын сақтауға инвестициялау.
Технологияларды енгізу	AI және Big Data пайдалануды қоса алғанда,	Салықтық есептілікті жеңілдету, салықтық

	салықтық бақылауды автоматтандыру.	бұзушылықтар тәуекелдерін азайту
Салықтан жалтаруға қарсы күрес	Трансшекаралық салық схемаларын болдырмау үшін халықаралық келісімдерді әзірлеу (мысалы, BEPS).	Халықаралық стандарттарды сақтау және салықтық жоспарлаудың ашық әдістерін қолдану.
Ашықтық және есеп беру	Салық рәсімдерінің ашықтығын қамтамасыз ету және салық төлеушілер үшін ақпараттың қолжетімділігін арттыру.	Қаржылық есептіліктегі ашықтық және салықтық есептілік стандарттарын сақтау.
Салық төлеушілердің құқықтарын қорғау	Салықтық бақылаудың әділдігін қамтамасыз ету, салық органдарының ерікті шешімдерінің алдын алу.	Шешімдерге шағымдану құқығын қоса алғанда, салық жүйесі шеңберінде өз құқықтары мен мүдделерін қорғау.
Әкімшілік жүктемені азайту	Салық рәсімдерін жеңілдету және салық төлеушілермен өзара әрекеттесуді жеңілдету үшін электрондық платформаларды енгізу.	Салық есебін оңтайландыру және рәсімдерді сақтау арқылы операциялық шығындарды азайту.
Білім беру және оқыту	Салық органдары, бизнес және халық үшін салықтық бақылау мәселелері бойынша білім беру бағдарламаларын жүргізу.	Компания қызметкерлерін салық аспектілеріне оқыту, ұйым ішіндегі салық сауаттылығын жақсарту.
Жауапкершілік және этика	Экономикалық процестердің барлық қатысушылары үшін салықтық мінез-құлықтың нақты және әділ стандарттарын белгілеу.	Бизнесті жүргізудің этикалық және заңды әдістерін қабылдау, салықтық жоспарлаудың сұр схемаларынан аулақ болу.

Салықтық бақылаудағы қазіргі тенденциялар технологияның дамуы мен экономиканың жаһандануынан туындаған айтарлықтай өзгерістерді көрсетеді. Жасанды интеллект, үлкен деректер және блокчейн сияқты цифрлық технологияларды енгізу салықтық әкімшілендірудің тиімділігін арттыруға, бақылау сапасын жақсартуға және салықтан жалтаруға қарсы тұруға жаңа мүмкіндіктер ашады. Деректерді талдауға және тәуекелге бағытталған әдістерді қолдануға негізделген салықтық бақылауды жекелеңдіру процедуралардың дәлдігі мен ашықтығын арттыруға, сондай-ақ салық төлеушілерге әкімшілік жүктемені азайтуға мүмкіндік береді. Халықаралық ынтымақтастық трансшекаралық салық төлеуден жалтаруға қарсы күресте де шешуші рөл атқарады. BEPS және елдер арасындағы салықтық ақпарат алмасу сияқты бастамалар салық жүйелерін үйлестіруге ықпал етеді. Алайда, айқын артықшылықтарға қарамастан, салықтық бақылауға жаңа технологияларды енгізу жеке деректерді қорғау, киберқауіптер және заңнаманы бейімдеу қажеттілігі сияқты бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұл технологияларды тиімді пайдалану үшін инфрақұрылымды және заңнамалық базаны жетілдіріп қана қоймай, салық органдарында жұмыс істейтін мамандарды даярлаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету қажет. Салықтық бақылаудың болашағы цифрлық шешімдерді одан әрі дамытумен, халықаралық ынтымақтастықты күшейтумен және жұмыстың инновациялық әдістерін енгізумен байланысты. Бұл өзгерістер

бақылаудың тиімділігін арттырып қана қоймай, мемлекеттің де, салық төлеушілердің де мүдделерін ескеретін әділ және ашық салық жүйесін құруға ықпал етуі маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Жолдауы. // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstanhalkyna-zholdauy-181416> Жүгінген күні: 11.10.2022ж.

2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Жарлығы. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636>. Жүгінген күні: 11.11.2022ж.

3. Салық кодексі [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

4. Баженов С.В. Цифровизация налогового контроля в современной экономике // Финансы и налоги. 2023. №4. - С. 12-20.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ: КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ТҰРАЛЫ

Налық Айжанат Маратқызы

7M01101-Педагогика және психология мамандығының

2 курс магистранты

Матаев Берік Айтбайұлы

PhD, қауымдастырылған профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аннотация

Қазіргі қоғамда колледж студенттерінің көшбасшылық дағдыларын даму маңызды міндет болып табылады. Бұл мақалада әлеуметтік жобалау технологиясының колледж студенттерінің көшбасшылық қабілеттерін дамытудағы рөлі қарастырылады. Әлеуметтік жобалау технологиясы студенттердің топтық жұмыс жасау, шешім қабылдау, коммуникация дағдыларын жетілдіру, сондай-ақ өзара көмек көрсету арқылы көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Мақалада әлеуметтік жобалау технологиясын қолданудың тиімділігі мен оның білім беру процесіндегі маңыздылығы атап өтіледі. Сонымен қатар, көшбасшылық дағдыларын даму үшін қолданылатын әдіс-тәсілдер мен құралдар туралы да сөз болады.

Аннотация

В современном обществе развитие лидерских навыков студентов колледжей является важной задачей. В этой статье рассматривается роль технологии социального проектирования в развитии лидерских качеств студентов колледжей. Технология социального проектирования способствует формированию у студентов лидерских качеств посредством командной работы, принятия решений, совершенствования коммуникативных навыков, а также оказания взаимопомощи. В статье подчеркивается эффективность применения технологии социального проектирования и ее значимость в образовательном процессе. Также речь пойдет о методах и инструментах, используемых для развития лидерских навыков.

Abstract

In modern society, the development of leadership skills of college students is an important task. This article discusses the role of social design technology in the development of leadership skills of college students. Social design technology contributes to the formation of leadership qualities of students through teamwork, improving decision-making, communication skills, as well as mutual assistance. The article notes the effectiveness of the use of social design technology and its importance in the educational process. In addition, we will also talk about the techniques and tools used to develop leadership skills.

Негізгі сөздер: әлеуметтік жобалау, көшбасшылық дағдылар, колледж студенттері, топтық жұмыс, шешім қабылдау, коммуникация дағдылары.

Ключевые слова: социальное проектирование, лидерские навыки, студенты колледжа, командная работа, принятие решений, коммуникативные навыки.

Key words: social design, leadership skills, college students, teamwork, decision-making, communication skills.

Көшбасшылық дағдыларын дамыту қазіргі таңда білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қоғамның қажеттілігіне сәйкес, жастарға көшбасшылық қасиеттерді үйрету және оларды өмірде қолдана білу қабілеттерін қалыптастыру маңызды. Әлеуметтік жобалау технологиясы осы мақсатта тиімді құралдардың бірі болып табылады. Бұл әдіс колледж студенттеріне топтық жұмыс жасау арқылы көшбасшылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың жауапкершілігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін шыңдайды.

Әлеуметтік жобалау — бұл адамдардың белгілі бір әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған жобаларды жасау процесі. Бұл технология студенттерге нақты әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы білім алуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік жобалар арқылы студенттер өздеріне жаңа білім мен тәжірибе жинақтап, көшбасшылық дағдыларын дамытуда маңызды қадамдар жасайды. Жобалау процесі барысында олар нақты мақсаттар қою, міндеттерді бөлу, ресурстарды тиімді пайдалану, сондай-ақ өзара қарым-қатынастарды дұрыс ұйымдастыру қабілеттерін жетілдіреді. Әлеуметтік жобалау технологиясының маңызды аспектілерінің бірі — көшбасшылық дағдыларын дамыту. Әлеуметтік жобалар студенттерге басқарушылық, жоспарлау, топпен жұмыс істеу, креативті шешімдер қабылдау сияқты көшбасшылық қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Студенттер жобаның жетекшісі бола отырып, өздерінің көшбасшылық қабілеттерін шыңдайды. Сонымен қатар, жобаны іске асыру кезінде студенттер шешім қабылдау, басқару және команда мүшелерімен тиімді қарым-қатынас орнату дағдыларын үйренеді. Әлеуметтік жобалар студенттердің өз-өзін басқару және топтағы басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасау қабілеттерін нығайтады. Әлеуметтік жобаларға қатысқан студенттер өздерінің пікірлерін ашық білдіріп, көшбасшы ретінде әрекет етуді үйренеді. Сонымен қатар, олар сындарлы түрде жұмыс істеп, туындаған мәселелерді шешу жолдарын таба алады. Бұл тәжірибе студенттердің өзін-өзі дамытуына, қоғам алдындағы жауапкершіліктерін сезінуіне және олардың әлеуметтік белсенділіктерін арттыруға мүмкіндік береді. Әлеуметтік жобалау технологиясын оқу процесіне енгізу үшін бірнеше әдістер мен тәсілдер қолданылады. Біріншіден, жобаларды жоспарлау кезінде студенттер нақты мақсаттар мен міндеттер қояды. Одан кейін, жоба іске асырылатын кезеңдерге бөлініп, әр қатысушыға өз міндеті беріледі. Әлеуметтік жобалардың нәтижелі болуы үшін, студенттер арасында тиімді коммуникация мен ынтымақтастық қажет. Олар бір-біріне көмек көрсетіп, өзара пікір алмасу арқылы жобаның табысты іске асуына ықпал етеді.

Әлеуметтік жобалау технологиясын әртүрлі аспектілер бойынша кеңейтуге болады. Мысалы, әлеуметтік жобалау технологиясы қалай қолданылады, оның қандай нақты түрлері бар, және ол студенттердің көшбасшылық дағдыларын дамытуға қалай ықпал. Әлеуметтік жобалау технологиясының бірнеше түрі бар, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерге ие:

1. **Қоғамдық қызмет жобалары** – Бұл жобалар әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған және студенттерге қоғам алдында жауапкершілікті сезінуге көмектеседі. Мысалы, қайырымдылық шаралар, экологиялық жобалар, ауқымды акциялар ұйымдастыру арқылы студенттер көшбасшылық қасиеттерін қалыптастырады.
2. **Оқу және зерттеу жобалары** – Студенттер өздерінің кәсіби салаларындағы нақты мәселелерді зерттеп, шешімдер табуға бағытталған жобалар жүргізеді. Мұндай жобалар студенттердің аналитикалық дағдыларын дамытады және оларды өзіндік ойлау қабілетін арттыруға үйретеді.
3. **Әлеуметтік инновация жобалары** – Бұл жобалар жаңа идеялар мен инновациялық шешімдерді іздеуге арналған. Студенттер бұл жобалар арқылы шығармашылықпен жұмыс істеп, өздерінің көшбасшылық дағдыларын дамыту мүмкіндігін алады.

Әлеуметтік жобалау студенттердің көшбасшылық дағдыларын дамытуға тікелей әсер етеді, оның ішінде:

- **Жауапкершілік** – Әлеуметтік жобаларға қатысу барысында студенттер өздерінің іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауды үйренеді. Бұл көшбасшылық қасиеттің маңызды аспектісі болып табылады.
- **Қарым-қатынас және коммуникация** – Жоба бойынша жұмыс істейтін студенттер коммуникация дағдыларын жетілдіреді. Олар топтағы әріптестерімен, басқа студенттермен және қоғам мүшелерімен тиімді сөйлесу, өз ойларын жеткізу әдістерін үйренеді.
- **Шешім қабылдау және жоспарлау** – Әлеуметтік жобаларда әр студент өз пікірін білдіріп, топтық шешім қабылдауға атсалысады. Бұл процессте көшбасшы болу, өз пікірін негіздеп ұсыну және топтық міндеттерді тиімді бөлу дағдылары дамиды.
- **Топтық жұмыс** – Әлеуметтік жобаларда студенттер топпен жұмыс істейді. Бұл олардың топтық жұмыс дағдыларын дамытуға ықпал етеді, ал көшбасшы болу үшін олар топтағы өз орнын анықтап, өзара көмек көрсету арқылы тиімді үйлесімділік орнатады.

Әлеуметтік жобалау технологиясын оқу процесінде тиімді қолдану үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдалану қажет:

- **Жобалық оқыту әдісі** – Бұл әдіс студенттерге нақты әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған жобаларды жүзеге асыруды ұсынады. Мұндай жобалар студенттердің көшбасшылық дағдыларын дамытуға және практикалық дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді.
- **Практикалық семинарлар мен тренингтер** – Студенттер әлеуметтік жобалар бойынша семинарлар мен тренингтерге қатысып, тәжірибе алмасады. Бұл олардың көшбасшылық қабілеттерін шыңдайды.
- **Құзыреттілік бағалау** – Әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру барысында студенттердің көшбасшылық қабілеттерін бағалау өте маңызды. Бұл олардың өз-өзін бағалау дағдыларын дамытып, болашақта көшбасшы болуға бағыттайды.

Әлеуметтік жобалау технологиясының колледж студенттеріне көшбасшылық дағдыларын дамытуда маңызы зор. Бұл дағдылар болашақта студенттерге жұмыс нарығында табысты болуға көмектеседі. Олардың көшбасшылық қабілеттері білім беру процесінде ғана емес, күнделікті өмірде де аса маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік жобалар студенттерді тек білім мен дағдыларды меңгерумен шектелмей, оларды әлеуметтік жауапкершілікке, қоғам алдындағы міндеттерін орындауға баулиды. Бұл құндылықтар студенттерді болашақта қай салада болмасын көшбасшы болуға дайындайды. Әлеуметтік жобалау технологиясы колледж студенттерінің көшбасшылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін өте тиімді құрал болып табылады. Бұл әдіс студенттерге өз ойларын ашық білдіруге, шешім қабылдауға, командамен жұмыс істеуге және қоғамдағы мәселелерге жауапкершілікпен қарауға үйретеді. Әлеуметтік жобалар арқылы студенттер тек кәсіби дағдыларын ғана емес, жеке тұлғалық қасиеттерін де жетілдіреді. Әлеуметтік жобалау технологиясы колледж студенттерінің көшбасшылық дағдыларын дамытуға ықпал ететін маңызды құрал болып табылады. Бұл технология студенттердің әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысуы арқылы олардың жауапкершілігін, топта жұмыс істеу дағдыларын, көшбасшылық қасиеттерін қалыптастырады. Әлеуметтік жобалау әдістерін оқу процесінде пайдалану студенттерді жан-жақты дамытып, оларды болашақта қоғамның белсенді мүшесі болуға дайындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дүйсенова, Г. Ә. (2017). «Жоғары оқу орындарында көшбасшылық дағдыларын дамыту әдістемесі». Алматы: Қазақ университеті.
2. Қалиев, Т. Қ. (2019). «Әлеуметтік жобалау: теориясы мен практикасы». Астана: Фолиант.
3. Сабыров, Б. С. (2020). «Колледж студенттерінің көшбасшылық дағдыларын қалыптастыру жолдары». Қызылорда: Қорқыт ата университеті.
4. Әлиева, М. М. (2018). «Әлеуметтік жобалар арқылы тұлғаны дамыту». Алматы: Білім.
5. Нұржанов, Н. (2021). «Білім беру жүйесіндегі көшбасшылық: теория мен практика». Шымкент: Кәусар.

ВИКТИМБЛЕЙМИНГТІҢ ҚАУІПТІЛІГІ

Исибаева Елизавета Иманғали қызы доцент, т.ғ.к.

Нурутдинова Айнур Жарылғасынқызы, доктор рН

Құқықтану кафедрасы,

Есенбаева Саида Досболатқызы

Құқықтану мамандығының 4 курс студенті

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Андатпа

Мақалада қазіргі кездегі виктимблеймингтің көріністері мен себептері туралы жалпы мағлұмат берілген. Бұл мәселе өзектілігін жоймай келеді, себебі адамдардың жәбірленушіге деген теріс көзқарасы қоғамда әлі де кең таралған.

Негізгі сөздер: жәбірленуші, адам, қылмыскер, қауіпсіздік, заң.

В статье представлена общая информация о проявлениях и причинах виктимблейминга в настоящее время. Эта проблема не теряет своей актуальности, поскольку негативное отношение людей к жертве все еще широко распространено в обществе.

Ключевые слова: жертва, человек, преступник, безопасность, закон.

The article provides general information about the manifestations and causes of viktibleiming in modern times. This issue is still relevant, because the negative attitude of people to the victim is still widespread in society.

Key words: victim, person, offender, security, law.

Виктимблейминг бұл зорлық зомбылыққа немесе қиянатқа ұшыраған адамның өз басынан кешкеніне өзі кінәлі деп санайтын көзқарас немесе әрекет. Яғни жәбірленушінің мінез құлқы киімі іс әрекеті оның басына түскен жағдайдың себебі ретінде көрсетіледі. Виктимблеймингтің таралуына ықпал ететін негізгі фактордың бірі – қоғамда соқыр сенімнің қалыптасуы. Адамдар дүниедегі әр нәрсенің рациональды қалпын ғана көргісі келеді: әр жақсы іс бағаланады, жаманы жазаланады. Сондықтан да болар біреу әділетсіздіктің құрбаны болғанда, қоғам жәбірленуші кем дегенде ішінара кінәлі болатын себепті іздей бастайды[1,б-23]. Жәбірленушіні ішінара немесе толықтай кінәлі ету кей адамдарға қауіпсіздік иллюзиясын көрсетеді.

Заңның басты қағидасы — әділеттілік. Бұл ұғым тек қылмыскерді лайықты жазалау ғана емес, жәбірленушінің құқығын қорғау, оған моральдық және құқықтық тұрғыдан қолдау көрсету арқылы да көрініс табады. Алайда тәжірибеде бұл қағидалар әрқашан орындала бермейді. Қоғамда және кей жағдайда құқық қорғау жүйесінің өзінде жәбірленушіге деген әділетсіз көзқарас – виктимблейминг, яғни жәбірленушіні кінәлау құбылысы орын алады. Атап өтетін басты қағида - Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде немесе Қылмыстық-процестік кодексінде жәбірленушінің жеке өмірі, киімі, өмір салты немесе қылмысқа дейінгі жүріс-тұрысы қылмыстық жауапкершілікті жеңілдететін немесе ақтайтын фактор ретінде танылмайды. Бұл жәбірленушіні қорғау – тек моральдық емес, құқықтық

міндет екенін білдіреді. Сол себепті жәбірленушіге кінәнің бір бөлігін артудың орнына, ең алдымен оның заң алдындағы орны мен құқығын білу шарт. ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 71-бабына сәйкес, жәбірленуші — бұл қылмыстан моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян шеккен тұлға. Ол қорғауға, әділ тергеуге және сот төрелігіне толық құқылы. Бірақ виктимблейминг жағдайында бұл құқықтар бұзылып, жәбірленуші тіпті өз кінәсіздігін дәлелдеуге мәжбүр болады.

Бұл құбылыстың таралуына адамдардың әлемді әділетті деп қабылдағысы келетіні әсер етеді. Яғни “егер біреу жамандық көрсе, демек ол соған лайық болды” деген жалған сенім пайда болады. Мұндай ой адамның өз қауіпсіздігін сақтау ниетінен туындайды: “Мен ондай адам емеспін, демек менімен бұл жағдай қайталанбайды.” Бірақ бұл ой түбірімен қате. Қылмыстың ешқандай “ақтаушы” себебі жоқ [2].

Патриархалды сана да виктимблеймингті тереңдетеді. Негізі патриархалдық, авторитаризм немесе ұжымшылдық құндылықтары жеке автономия принциптерінен басым болатын қоғамдарда виктимблейминг жүйелі болуы мүмкін. Мұндай жағдайда қылмыскер психологиялық қорғаудың жеке тетіктерін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мақұлданған стереотиптерге сүйенеді, бұл оның қоршаған ортаға деген көзқарасын одан әрі нығайтады. Қоғамда әйел адамға қойылатын талап көп: ол ұяң болуы керек, түнде жүрмеуі керек, ашық киінбеуі керек, еркектің ашуын шақырмауы керек. Бұл шектеулерден ауытқыған адам автоматты түрде “кінәлі” саналып кетеді. Бұл — тек әйелдердің еркіндігіне емес, жалпы адамның қадір-қасиетіне жасалған шектеу.

Жыныстық сипаттағы қылмыстарға келгенде де, ҚР ҚК-нің 120-бабы (зорлау) мен 121-бабы (сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері) айқын түрде қылмыскердің кінәсін негізге алады. Бұл баптарда жәбірленушінің киімі, мінезі немесе түнгі уақытта сыртта болуы — ешқашан заң жүзінде қылмысты ақтамайды.

Виктимблейминг ұғымы көбіне жыныстық зорлық-зомбылық жағдайларымен байланыстырыла айтылғанымен, оның ауқымы әлдеқайда кең. Бұл құбылыс тұрмыстық зорлық, бопсалау, интернеттегі қудалау, тіпті жол-көлік оқиғаларына дейін әртүрлі өмірлік жағдаяттарда көрініс табуы мүмкін. Адамның өз басынан өткерген ауыр жағдайы үшін айналасындағылар тарапынан кері бағалауға, кінә тағуға ұшырауы – оның екінші мәрте зорлық көруіне себеп болады. [3,6-122]. Мәселен, ұзақ уақыт бойы күйеуінен соққы жеп, психологиялық және физикалық қысым көріп жүрген әйелге “Саған ұнамаса, неге кетпейсің?” деген сауал қойылады. Бұл сұрақ сырттай бейтарап болып көрінгенімен, оның астарында үлкен айыптау жатыр. Мұндай сөздермен қоғам әйелдің қорғансыздығын емес, оның әрекетсіздігін алға тартып, бүкіл жауапкершілікті жәбірленушінің өзіне ысырып салады.

Виктимблеймингтің зардабы тек жекелеген тұлғалармен шектелмейді – ол тұтас қоғам үшін қауіп төндіретін моральдық құлдыраудың белгісі. Ең алдымен, жәбірленуші моральдық тұрғыдан екінші рет жараланады[4]. Ол өзін жалғыз, қорғансыз, түсініксіз күйде сезініп, ішкі жан дүниесімен арпалыса бастайды. Өзіне деген сенімнен айырылып, көп жағдайда кінәні шынымен өзінен іздеуге көшуі мүмкін. Бұл күйзеліс уақыт өте келе депрессияға ұласуы, тіпті өз-өзіне қол жұмсауға апаруы ықтимал. Мұндай қайғылы жағдайлар қоғамның адамгершілік деңгейінің төмендегенін, әділет пен жанашырлық сияқты іргелі құндылықтардың әлсіреп бара жатқанын айғақтайды.

Бұл құбылыс қылмыскердің әрекетіне тікелей немесе жанама түрде ықпал етуі мүмкін әлеуметтік-психологиялық факторлардың бірі болып табылады. Бұл құбылыс қоғамда қылмыс жасаған тұлғаның жауапкершілігін ішінара азайтып, назарды жәбірленушінің мінез-құлқына, әрекеттеріне немесе сыртқы келбетіне аударады. Мұндай көзқарас қылмыскердің өз іс-әрекетін ақтауға, тіпті оны жалғастыруға қолайлы орта қалыптастырады.

Қылмыскер тұрғысынан виктимблейминг — бұл өзін кінәлі сезінбеудің тиімді механизмі. Егер қоғам немесе жәбірленушінің айналасы оның «қате әрекеті» мен «өзін дұрыс ұстамағанын» талқылай бастаса, қылмыскер өзінің жасаған ісін аз да болса ақтауға мүмкіндік алады. Бұл жағдай әсіресе жыныстық зорлық, тұрмыстық зорлық немесе алаяқтық сияқты қылмыс түрлерінде жиі байқалады. Сонымен қатар, виктимблейминг болашақ қылмыстардың

алдын алу жүйесіне де кері әсер етеді. Жәбірленушілер әділетсіз айыптаудан қорқып, қылмысты хабарлауға немесе құқық қорғау органдарына жүгінуге құлықсыз болады. Ал бұл — қылмыскердің әрекеттерін жасырын күйде жалғастыруына жол ашады.

Сөйтіп, виктимблейминг пен қылмыскер арасындағы байланыс екі бағытта көрінеді: біріншіден, ол қылмыскердің психологиялық қорғаныс тетігіне айналады; екіншіден, қоғам тарапынан жәбірленушіні қолдаудың әлсіреуіне әкеліп, қылмыстың қайталану ықтималдығын арттырады. Мұндай құбылысты еңсеру үшін жәбірленушіні қорғау мәдениетін қалыптастыру, қоғамдық пікірді өзгерту және қылмыскердің толық жауапкершілігін қамтамасыз ету маңызды. Жәбірленушіні құрбан ету немесе айыптау-бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс қана емес, сонымен бірге қылмыскердің жеке басымен, мотивациясымен және мінез-құлық стратегиясымен тығыз байланысты социологиялық құбылыс. Әлеуметтанулық тәсілдер тұрғысынан бұл механизм құқық бұзушы үшін өз іс-әрекетін Ақтау және заңдастыру функциясын орындайды, бұл әрекеттің субъективті ауырлығын төмендетуге және моральдық және әлеуметтік жауапкершілікті жәбірленушіге беруге мүмкіндік береді.

А. Бандураның әлеуметтік оқыту теориясы шеңберінде адамның мінез-құлқы қоғамда үстемдік ететін нормаларды бақылау, еліктеу және игеру арқылы қалыптасады деп саналады. Егер мәдени ортада жәбірленушіні айыптауға мүмкіндік беретін немесе ақтайтын тұрақты стереотиптер болса, қылмыскер оларды өзін-өзі қорғаудың когнитивті негізі ретінде қолдана алады. Мысалы, жыныстық зорлық-зомбылық жағдайында "ол өзі арандатты" немесе "ол өзін-өзі бұзды" деген сияқты мәлімдемелер қылмыскерге өз әрекеттерін аз азғындық немесе тіпті рұқсат етілген деп қабылдауға мүмкіндік беретін әлеуметтік үйренген модельдерге айналады.

Д. Матза мен Г. Сайкстың бейтараптандыру теориясы виктимблейминг пен қылмыскердің байланысына ерекше түсініктеме береді. Осы тұжырымдамаға сәйкес, заң бұзушылар ішкі моральдық кедергілерді бейтараптандыру және әлеуметтік айыптауды азайту үшін белгілі бір әдістерді қолданады. Мұндай әдістердің ішінде:

1. Жәбірленушінің болуын жоққа шығару — "мен ешкімге зиян тигізбедім, ол оны өзі қалаған";

2. Зиянды жоққа шығару- "жаман ештеңе болған жоқ";

3. Жәбірленушіні айыптау- "ол өзі осы қақтығысқа әкелді";

4. Жоғары құндылықтарға жүгіну - "мен әділдік/қорғаныс үшін әрекет еттім".

Бұл жүйеде виктимблейминг шешуші рөл атқарады, өйткені ол қылмыскерге басқалардың алдында өзін ақтауға ғана емес, сонымен бірге өзі туралы оң көзқарасты сақтауға мүмкіндік береді.

Т. Парсонс пен Р. Мертонның құрылымдық функционализмі тұрғысынан виктимблейминг-бұл қолданыстағы иерархияларды сақтауға және теңсіздікті нығайтуға байқаусызда ықпал етуі мүмкін әлеуметтік жүйенің элементі. Жәбірленушінің кінәсіне баса назар аударылған кезде, қоғам қылмыскердің кейбір жауапкершілігін алып тастайды, бұл оған әлеуметтік қысымды төмендетеді және ұқсас мінез-құлықтардың көбеюіне мүмкіндік береді. Нәтижесінде зорлық-зомбылық пен құқық бұзушылықтың кейбір түрлері ішінара қалыпқа келетін орта құрылады.

Осылайша, жәбірленушінің қылмыскермен байланысы бірқатар факторлармен түсіндіріледі: Ақтаудың жеке механизмдері, мінез-құлықтың әлеуметтік заңдылықтары, қоғамның құрылымдық ерекшеліктері және мәдени тұрғыдан бекітілген көзқарастар. Әлеуметтанулық талдау көрсеткендей, бұл құбылыс тек құқық бұзушының жеке ұстанымына ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік оқыту, моральдық нормаларды бейтараптандыру және қолданыстағы әлеуметтік тәртіпті сақтау тетіктері тоғысатын терең әлеуметтік процестердің көрінісі болып табылады.

Бұқаралық санада “жәбірленушінің өзі кінәлі” деген түсініктің орнығуы — тек бір адамның тағдырын емес, бүкіл әлеуметтік әділеттілік принциптерін бұрмалайтын қауіпті үрдіс. Сондықтан виктимблеймингке қарсы тұру — тек құқық қорғаушылар мен психологтардың ғана емес, әрбір азаматтың адамгершілік борышы. Қоғам қашан да құрбанды тыңдай білуді, оны қолдауды, ал кінәліге әділ баға беруді үйренуі тиіс.

Психологиялық тұрғыда мұндай құбылыс екінші реттік виктимизация деп аталады. Яғни, адам бірінші рет қылмыстың құрбаны болады, ал екінші рет – қоғамның, тіпті құқық қорғау органдарының кінә тағуынан жапа шегеді. Бұл халықаралық адам құқықтары стандарттарына да қайшы. БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы Конвенциясы (CEDAW) да мемлекеттерді әйелдердің жыныстық зорлықтан, дискриминациядан қорғалуына кепілдік беруге міндеттейді. Қазақстан бұл Конвенцияны ратификациялаған, демек, жәбірленуші әйелдерді айыптау – халықаралық міндеттемелерге де қайшы. Сонымен қатар, 2024 жылдың 15 сәуірінде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресуге бағытталған жаңа заңға қол қойды. Бұл заң әйелдер мен балаларға қарсы жасалатын қылмыстардың алдын алу және олар үшін жауапкершілікті күшейту мақсатында әзірленді. Аталған заң жобасының әзірленуіне Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мекемесі белсенді атсалысты. 2023 жылдың қараша айында Адам құқықтары жөніндегі уәкіл кеңсесінің бастамасымен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселелеріне арналған халықаралық конференция ұйымдастырылды. Бұл шараға мемлекеттік органдар, сарапшылар, үкіметтік емес ұйымдар (ҰЕҰ) және дағдарыс орталықтарының өкілдері қатысып, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың негізгі себептерін талқылады. Жиын қорытындысы бойынша, заңнамалық өзгерістер пакеті әзірленіп, Қазақстан Республикасы Парламентінің қарауына ұсынылды.

Жаңа заңның қабылдануы – тұрмыстық зорлық-зомбылыққа төзбеушілікті қалыптастыру және жәбірленушілердің құқықтарын тиімді қорғау жолындағы маңызды қадам. Бұл заңның негізгі мақсаты – жәбірленушілердің құқықтарын қорғауды күшейту, зорлық-зомбылық әрекеттеріне жедел әрекет ету және құқық бұзушыларды қатаң жауапкершілікке тарту.

Виктимблейминг, бұл жәбірленушіні айыптау феномені. Сол арқылы әділеттілік ұғымы бұрмаланады. Қылмыс орын алған жағдайда қоғам назарын қылмыскерге емес, жәбірленушіге аударса, бұл нақты жауапкершілікті бұлдыратады. Зорлық-зомбылық жасаған адам қоғам тарапынан айыпталудың орнына, елеусіз қалады. Бұл жағдай қылмыстың ауырлығын жеңілдетіп көрсетуге ықпал етеді, ал қылмыскер өз әрекетін қалыпты деп қабылдауы мүмкін. Мұндай көзқарас – құқықтық санаға, әділеттілік қағидатына қайшы.

Жәбірленуші мұндай көзқарастан моральдық және психологиялық тұрғыдан зардап шегеді. Ол өзін кінәлі сезініп, ұятқа батады, айналасындағылардан қолдау таппаған соң, жабырқау күйге түседі. Көп жағдайда мұндай адамдар болған жайтты жасырып, көмек сұрауға қорқады, ішкі күйзелістің салдары ауыр психикалық мәселелерге әкеліп соғуы мүмкін.

Қоғамда осындай қатыгездікке тап болған адамдар үнсіз қалуға мәжбүр болады. Жәбірленушілердің үнсіздігі қылмыстың ашылмауына, ал қылмыскерлердің жазасыз қалуына себеп болады. Үнсіздік пен қылмыскердің жауапкершілікті сезінбеуі неден туындайды, оған дәл сол қоғамның пікірі және пікірдің бұрмалануы себеп болады. Қылмыстың тіркелмеуі мен жазаланбауы – қоғамдық қауіпсіздікті әлсіретеді. Күш қолдану, қысым көрсету сияқты әрекеттердің әшкереленбеуі – олардың қайталануына жол ашады.

Құқық қорғау органдары мен сот жүйесінің өкілдері де виктимблеймингтің ықпалына түсіп жататын кездер кездеседі. Ондай жағдайда дәлелдер назардан тыс қалуы, қылмыстың маңыздылығы төмен бағалануы немесе жәбірленушіге сенімсіздік білдірілуі мүмкін. Мұндай жағдайлар құқық қорғау жүйесінің бейтараптығына күмән туғызады, ал әділеттілік принципі аяққа тапталады. Көп жағдайда виктимблейминг әйелдерге, балаларға, әлеуметтік жағдайы төмен адамдарға, мүмкіндігі шектеулі жандарға немесе ұлттық, этникалық топтарға бағытталады. Қоғам белгілі бір үлгіге сәйкес келмейтін адамды автоматты түрде кінәлі етіп шығарады. Бұл теңсіздікке әкеліп соғады және адамдардың тең құқықты қорғалуына кедергі жасайды.

Егер жәбірленуші қылмыстан кейін заң мен қоғамнан қолдау таппаса, керісінше кінә мен қысымға ұшыраса, онда оның мемлекетке, заңға және қоғамға деген сенімі жоғалады. Мұндай сенімсіздік адамдарды құқық қорғау органдарына жүгінуден шектейді, қорқыныш пен шарасыздықты күшейтеді. Ал бұл өз кезегінде әділеттіліктің жүзеге асуына кедергі келтіреді.

Бұл ауқымды тақырып, себебі виктимблейминг – тек жекелеген адамның трагедиясы емес, бұл – құқықтық мәдениеттің, қоғамдық сананың және әділет жүйесінің әлсіздігін көрсететін көрсеткіш. Жәбірленушіні емес, қылмыскерді айыптау – құқықтық және адамгершілік жауапкершіліктің басты талабы болуы тиіс[5,б-165].

Жәбірленуші неге қорғана алмады деп емес, қылмыскер неге шабуыл жасады деп сұрау – саналы қоғамның белгісі. Өйткені адамды басынан өткен зұлымдық үшін кінәлау — әділеттілікті емес, соқыр бейтараптықты білдіреді. Біз әділетсіздік құрбаны болған адамды кінәлау арқылы заң тұрғысынан бөлек, моральдық тұрғыдан қылмысқа қатысушыға айналамыз. Мұндай көзқарас қылмыскердің жауапкершілігін бұлдыратып, жәбірленушінің жарасын тереңдетеді. Ал әділетті де саналы қоғам – өзінің әлсіз мүшесін қорғай алатын, зорлықты еш ақтамайтын, кінәні нақты кінәліден іздейтін қоғам. Біз тек жәбірленушіні тыңдауды ғана емес, оған сенуді, қорғауды және қолдауды да үйренуіміз керек. Сонда ғана зорлықпен күрес тек сөз жүзінде емес, іс жүзінде жүзеге асады. Жәбірленуші емес, қылмыскер ұялуы тиіс. Жәбірленуші емес, қылмыскер жауап беруі тиіс. Жәбірленуші емес, қылмыскер өзгеруі тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
- 2.Ткаченко, Т. В. Виктимблейминг [Электронный ресурс] / Т. В. Ткаченко // Гештальт Клуб Виноградова Алексея. — URL: <https://gestaltclub.com/articles/obsaa-psihiologia/9128-viktimblejming-ili-zila-byila-devocka-sama-vinovata> (дата обращения: 20.07.2019).
- 3.Франк, Л. В. Виктимология и виктимность / Л. В. Франк. — Душанбе, 2002. — 342 с.
- 4.Юдин, А. Что такое виктимблейминг и обвиняют ли жертв даже психологи [Электронный ресурс] / А. Юдин // Онлайн журнал о психологии. — URL: <https://psy.systems/> (дата обращения: 24.08.2019).
- 5.Ryan, W. Blaming the Victim. Vintage Books, New York, 1976. 368 p.

ҚР ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сабирова Рысты Қуандыққызы

профессор, экономика ғылымдарының кандидаты

Экономика кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Майдырова Айгуль Булатовна

профессор, экономика ғылымдарының докторы

«Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Мукашева Акмарал Джумаевна

Экономика ғылымдарының магистрі

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

8D04102 «Экономика» білім бағдарламасының 1 курс докторанты

Андатпа

Жастар арасындағы жұмыссыздық ұлттық экономиканың дамуына кедергі болатын факторлардың бірі. Заманауи экономиканың дағдарысы, цифровизациясы және құрылымдық өзгерісі жағдайында жастар қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық мәселелермен бетпе-бет кездеседі. Жұмыс берушілердің еңбек өтілі бар мамандармен жұмыс жасауға ынталануы, жоғары білім немесе кәсіби білім алуға жастардың психологиялық және эмоционалдылығы тарапынан дайын болмауы жұмыссыздар санын арттырып отыр. Жоғары білімі бар еңбек

ресурстарының әлеуеті тиімді қолданылмай, олардың біліміне мемлекетпен салынған инвестиция көп жағдайда өзін-өзі ақтамайды. Аталған мәселе бойынша мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында кадр тапшылығын жою қажет екендігін, білікті мамандар қажет екендігін, техникалық мамандықтарды меңгерген өз ісінің нағыз шеберлері, қазіргі тілмен айтсақ, «сапасы жоғары адами ресурстар» қажет екендігін айқын айтты. Қазақстандағы жастардың саны жалпы халық санының 25 пайызын құрағандықтан жастар жұмыссыздығының ұзақ жылдар бойына орын алуы, адами капиталдың тиімді қолданылмауы қоғам дамуына қауіп төндіріп отыр. Сондықтан да жастар арасындағы жұмыссыздық өзекті мәселелер қатарында.

Тірек сөздер: жұмыссыздық, еңбек ресурстары, жоғары және кәсіби білім, индикаторлар, еңбек нарығы.

Аннотация

Безработица среди молодежи является одним из факторов, препятствующих развитию национальной экономики. В условиях кризиса, цифровизации и структурных изменений современной экономики молодежь сталкивается с социально-экономическими проблемами в обществе. Мотивация работодателей к работе со специалистами со стажем работы, отсутствие психологической и эмоциональной готовности молодежи к получению высшего или профессионального образования увеличивают число безработных. Без эффективного использования потенциала трудовых ресурсов с высшим образованием инвестиции государства в их образование во многом не окупаются. По данному вопросу глава государства в Послании Касым-Жомарта Токаева «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные проблемы и их решение посредством кардинальных цифровых изменений» четко отметил, что необходимо ликвидировать дефицит кадров, нужны квалифицированные специалисты, настоящие мастера своего дела, владеющие техническими специальностями, а именно «качественные человеческие ресурсы. Поскольку численность молодежи в Казахстане составляет 25 процентов от общей численности населения, долгие годы молодежной безработицы, неэффективное использование человеческого капитала угрожают развитию общества. Поэтому безработица среди молодежи является одним из актуальных вопросов.

Ключевые слова: безработица, трудовые ресурсы, высшее и профессиональное образование, индикаторы, рынок труда.

Annotation

Youth unemployment is one of the factors hindering the development of the national economy. In the context of the crisis, digitalization and structural changes in the modern economy, young people face socio-economic problems in society. Employers' motivation to work with specialists with work experience, the lack of psychological and emotional readiness of young people to receive higher or vocational education increase the number of unemployed. Without effective use of the potential of the workforce with higher education, government investments in their education largely do not pay off. On this issue, the head of state in the Message of Kassym-Jomart Tokayev "Kazakhstan in the era of artificial intelligence: current problems and their solution through fundamental digital changes" clearly noted that it is necessary to eliminate the shortage of personnel, we need qualified specialists, real masters of their craft, proficient in technical specialties, namely "high-quality human resources. Since the number of young people in Kazakhstan is 25 percent of the total population, long years of youth unemployment and inefficient use of human capital threaten the development of society. Therefore, youth unemployment is one of the urgent issues.

Keywords: unemployment, labor resources, higher and professional education, indicators, labor market.

Қазақстан Республикасының азаматтық қоғамының белсенді қатысушылары және инновациялық үдерістің негізгі объектілері жастар болып табылады. Жастар әлеуетіне қоғамдық игіліктердің артуы тәуелді болғандықтан олар еліміздің бәсекегеқабілеттілігі және жетілуіне мүмкіндік беретін мемлекет тірегі болып табылады. Қоғамда ер азаматтарға қарағанда әйел адамдардың жұмыссыздық көлемі артып отыр. Әйел адамдар отбасы және жұмыс секілді екі деңгейлі жүктемені алып жүретіндіктен сапалаы жұмыс орындарына орналасу мүмкіндігі төмен. Қазіргі жастардың, оның ішінде гендерлік айырмашылықтары бойынша еңбек ресурстарының жұмыспен қамтылмауы, еңбек нарығына араласпауы, білім алмауы, маргинализацияға бейім болуы, әлеуметтік оқшаулануы экономикалық өсуге, әлеуметтік тұрақтылыққа және адами капиталдың дамуына кері әсерін тигізуде.

Соңғы он жылда Қазақстандағы жастар арасындағы жұмыссыздық бойынша статистикалық көрсеткіштерде елеулі өзгерістердің болмауы еңбек нарығындағы бұл мәселенің тереңдеп жатырғандығын байқатады. Жастардың «ұзақ мерзімді жұмыссыздығы» нәтижелері ұлттық экономиканың даму қарқынына, жастардың жұмыспен қамту деңгейінің тұрақты болмауы және жұмыстан шығып қалу әсерінен денсаулықтың, психоэмоционалдық жағдайдың нашар болуы секілді әлеуметтік жағдайларға кері әсер етіп отыр. Мұндай жағдайларда әйел адамдар ер адамдармен салыстырғанда дағдарысқа шыдамды болады. Сондықтан да аталған мәселені шешу үшін объективті және субъективті факторларды жүйелеу

қажет. Жастардың еңбек нарығында жұмыспен қамтудың тиімді формасын қамтамасыз ету үшін өңірлер бойынша экономикалық бағаны жүзеге асыру қажет. Жастар арасындағы жұмыссыздықты азайту тек қана макроэкономикалық мәселені емес сонымен қатар адам капиталын дамыту бойынша әлеуметтік дамудың барлық құрылымының трансформациясы мәселесін де шешеді [2, б. 15].

Экономикадағы болып жатырған дағдарыстар тек қана Қазақстандағы емес, сонымен қатар әлем бойынша жастарға әсерін тигізіп отыр. Белгілі мамандық бойынша ұзақ мерзімдегі жұмыссыздық немесе жұмыстың болмауы жеке тұлға ретінде жастарды тозу мен құлдырауға және әлеуметтік мәселені туындататын білім беру мен кәсіби деңгейлеріне әсер етеді. Жастарды жұмыспен қамту саясаты аясында жұмыспен қамту жүйесін реттеуді жетілдіру тек қана өңірлік емес, ұлттық еңбек нарығын да жетілдіре алады.

Жастар арасындағы жұмыссыздыққа объективті және субъективті факторлардан тұратын келесі топтар әсер етеді:

1. Объективті факторлар: олар институционалдық сипатта болады және жұмыс орындарының болуы, кәсіби оқу бағдарламалары, жұмысқа орналастыру бойынша қызметтер және еңбек нарығынң мүмкіндіктеріне жалпы экономикалық жағдайлардың әсер етуі секілді тұжырымдамаларды қамтиды.
2. Субъективті факторлар: олар жастармен тікелей байланысты және олардың жұмысқа дайындығын, құнды бағыттарын және психологиялық сипаттамаларын қамтиды.

Осы факторлардың анықталуы әр түрлі деңгейдегі (жергілікті, өңірлік, ұлттық) жастар жұмыссыздығының мемлекеттік реттелуіне ұзақ және қысқа мерзімді перспективада объективті баға беруге мүмкіндік береді.

Жалпы жұмыспен қамту жүйесіне келесі факторлар әсер етеді:

1. Экономикалық жағдайлар: экономикалық өсу және рецессия жұмыс орындарының қалыптасуына әсер етеді. Экономиканың мықтылығы ережеге сәйкес жұмыспен қамтудың жоғары деңгейіне әкелуі мүмкін, ал экономиканың құлдырауы жұмыстан шығу деңгейінің артуына және жұмыссыздық үдерісінің орын алуына әкеледі.
2. Білім мен дағды: жұмыс күшінің білім деңгейі мен дағдысы еңбек ресурсының жұмыспен қамтылуына ала келеді. Білім деңгейі жоғары өңірлерде жұмыссыздық деңгейі де төмен болады.
3. Саясат және нарық: ең аз жалақы деңгейіне, еңбек келісім шарттарына және еңбек ресурстарының құқықтарына қатысты нормативтік актілер жұмыспен қабылдау тәжірибесіне және кепілдемесіне әсер етеді.
4. Демография: тұрғындардың қартаюуы, жастар арасындағы жұмыссыздық пен көші қоныс үдерісі жұмыс күшінің санына және жұмыс орындарының сұранысына әсер ете отырып, еңбек нарығы динамикасын қалыптастыра алады.
5. Технологиялық өзгерістер: автоматизация және сандық трансформация басқа салаларда жұмыссыздықты қалыптастыра отырып, кейбір салаларда жұмыс орындарының қысқаруына ала келеді.
6. Жаһандану: халықаралық сауда және бәсеке жергілікті еңбек нарығына әсер етеді, себебі кейбір салалар жұмыс орындарының қысқаруына тап келсе, кейбір салаларда экспорт есебінен жұмыспен қамтылу саны артуы мүмкін.
7. Саяси және әлеуметтік факторлар: жұмысқа деген қарым-қатынас, гендерлік айырмашылықтар, мәдени күту нәтижелері жұмыс күшінің қатысу деңгейіне, жұмыс орындарының қол жетімділігіне әсер ете алады.
8. Өңірлік ерекшеліктер: ауылдық елді мекендермен салыстырғанда қалалық елде мекендерде ұсынылатын жұмыс орындарының саны жоғары.
9. Мемлекеттік инвестициялар: инфрақұрылымға, білімге және әлеуметтік бағдарламаларға жұмсалатын мемлекеттік шығындар жұмыс орындарын қалыптастырады және жұмысшы күшінің біліктілігін арттырады.
10. Саяси тұрақтылық және саясат: саяси шешімдер мен тұрақтылық инвесторлардың сенімділігіне және экономикалық жағдайларына әсер етеді [3, б. 268].

NEET құрамы бойынша жастардың осы топқа енуінің, осы жағдайда болу ұзақтығының, сонымен қатар мемлекеттік қолдауға қажеттілік деңгейінің себептеріне байланысты жіктеменің бірнеше түрі бар. NEET құрамы бойынша жастардың екі категориясы бар: білімі мен кәсіби дайындығы жоқ және мүлдем жұмыс жасамайтындар. Жастар арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің негізгі факторларына гендерлік дискриминация, аз көлемдегі жалақы, жұмыспен қамытудың тұрақсыздығы, қаржылық дағдарыс нәтижесінде осал топтарға ауысуы, ұзақ мерзімді жұмыссыздық, білім алу деңгейінен қызмет көрсету деңгейіне тиімсіз форматта ауысу, жұмыс орнында біліктілікті арттырудың төмен сапасы. Сондай-ақ, дағдыларды ескермейтін технологиялық өзгерістердің тез тарауы, нарық табысын қайта бөлу жағдайында әлеуметтік қамсыздандыру, жұмыспен қамтудың стандартты емес формалары, жұмыс арасындағы үзілістерде әлеуметтік қамтамсыз ету жүйесінің жүзеге асырылмауы жұмыссыздар санын одан сайын арттырады. Ынталандырушы фактор жұмыссыз статусынан шығу үшін жұмыс іздеуде интенсивті факторлардың бірі болып табылады. Жастар жұмыссыздығы арасында гендерлік айырмашылық та олардың санының көбеюіне себепші болып отыр. Жас буынды білім беру жүйесіне және еңбек нарығына тарту үшін жеке тұлға ретінде қаржылық жетіспеушілік, ынталандырудың төмен болуы, қиындықтардың алдын алу дағдыларының болмауы, тек қана жеке тұлғаға емес, сонымен қатар жалпы экономикаға қандай да бір шығындарды әкеледі [4, б. 26].

Төмендегі кестеге көз жүгіртсек 2022 жыл мен 2024 жылды салыстырғанда жұмыспен қамтылғандар саны 2024 жылы 234200 адамға артқан. Жастар арасындағы жұмыспен қамтылғандар саны да 2024 жылы 2022 жылмен салыстырғанда 138215 адамды құрап отыр. Бұл жалпы республика бойынша көрсеткіш. Ал өңірлер бойынша қарастыратын болсақ, статистикалық деректерден 2023 жылы кейбір өңірлер бойынша жұмыспен қамтылу шамасының азайғандығын байқаймыз. Мысалы, Алматыда 2023 жылы 27601 адам, Атырауда 11024 адам, Қарағандыда 29743 адам, Шымкент қаласында 20480 адам жұмыспен қамтылса, сәйкесінше жұмыспен қамтылғандар саны 2024 жылы Алматы бойынша 549 адамға, 174 адамға, Қарағанды бойынша 4083 адамға, Шымкент қаласы бойынша 267 адамға кеміген. Бұл көрсеткіштер арасында жұмыссыздық бойынша биржаға тіркелмеген адамдар да бар. Олар бұл көрсеткішке қосылмаған [1].

2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап жастар жасы 15-35 жасқа дейін ұзартылды.

Кесте -1. Қазақстан Республикасындағы 2022-2024 жылдар аралығында жұмыспен қамтылғандар саны, адам

№	Өңірлер	ҚР жалпы жұмыспен қамтылғандар саны			ҚР 15-34 жас аралығындағы еңбек ресурстарының жұмыспен қамтылғандар саны		
		2022 жыл	2023 жыл	2024 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2024 жыл
1	Қазақстан Республикасы	9429800	9534100	9664000	215831	379356	354046
2	Ақтөбе	446200	456600	480400	9271	16849	15107
3	Алматы	731800	739600	757200	17281	27601	27052
4	Атырау	343300	350300	354000	6445	11024	10850
5	Жамбыл	567700	570900	572100	14127	22564	22359
6	Қарағанды	559600	558700	565600	14990	29743	25660
7	Маңғыстау	350500	354300	365700	6599	25259	25444
8	Астана қаласы	655500	689900	716500	19573	25441	27074
9	Алматы қаласы	1051000	1098000	1135100	24380	47983	42229
10	Шымкент қаласы	448500	455800	469000	13138	20480	20213

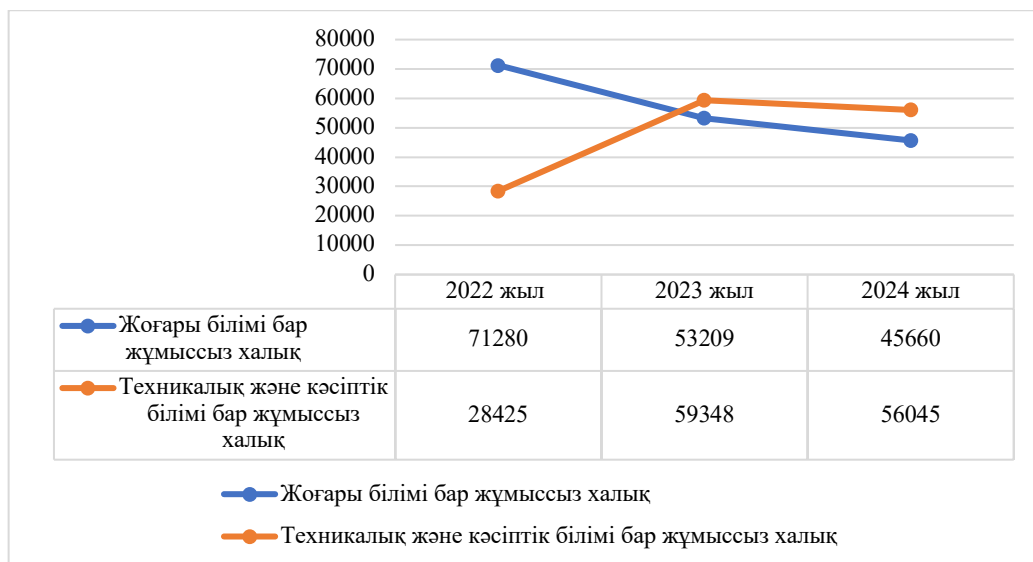

Сурет -1. ҚР 15-34 жас аралығындағы еңбек ресурстарының жұмыспен қамтылғандар саны

Жастардың еңбек нарығына араласуына кедергі болып отырған себептерге жоғары білімге деген сұраныстың артуы, оқу үдерісінің ұзақтығы, оқу мен жұмысты қатар алып жүру қажеттіліктері, жалақының аздығы болуы мүмкін. Сондықтан да көптеген жастар өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы секілді экономикалық қызметті емес, қызметтер көрсету нарығына, бөлшек және көтерме саудаға ұмтылады. Соңғы жылдары жұмыссыз жастар арасында кәсіби-техникалық білімі бар тұлғаларға қарағанда жоғары білімі бар еңбек ресурстарының саны артып отыр. Сондықтан да қазіргі еңбек нарығында жоғары білімді оңтайландыру, техникалық, аграрлық және кәсіби білімді оқытатын оқу орындарының санын арттыру міндеті тұр. Жастардың қоғамдық өмірге деген интеграциясы олардың өз білімдерін, біліктілігі мен дағдыларын еңбек нарығында жүзеге асырумен тікелей байланысты [5, б. 64].

Кесте -2. 15-34 жас аралығындағы жастардың жұмыс күшіне қатысу мәртебесі және білімі бойынша, адам

Индикаторлар	Білімі бар халық	Жоғары білім	Техникалық және кәсіптік білім
2022 жыл			
Барлығы	3320628	1004946	1067148
Жұмыс күші	1885696	895137	847109
Жұмыспен қамтылған халық	1813781	863857	818684
Жұмыссыз халық	71915	31280	28425
2023 жыл			
Барлығы	5367876	1953090	1860979
Жұмыс күші	3685714	1808815	1619098
Жұмыспен қамтылған халық	3555791	1755606	1559750
Жұмыссыз халық	129923	53209	59348
2024 жыл			
Барлығы	5406537	1891624	1996551
Жұмыс күші	3747385	1757537	1752576
Жұмыспен қамтылған халық	3629424	1711877	1696531
Жұмыссыз халық	117961	45600	56045

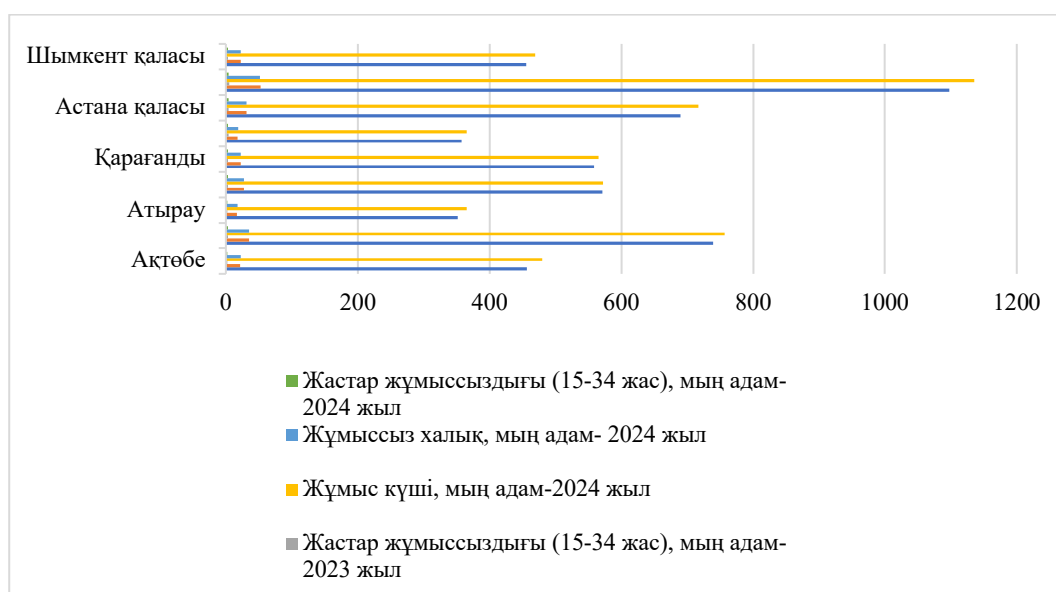
Сурет -2. 15-34 жас аралығындағы жоғары білімі бар және техникалық және кәсіптік білімі бар жұмыссыз халық саны, адам

Жастар жұмыссыздығы мәселесін шешудің негізгі бағыттарының бірі мемлекеттік деңгейдегі макро- және микроэкономикада кадрлық саясатты күшейту.

Кесте -3. ҚР жұмыс күші және жұмыссыз халық саны, мың адам

№	Индикаторлар	2022 жыл	2023 жыл	2024 жыл
	Жұмыс күші, мың адам	9429,8	9534,1	9664,0
	Жұмыссыз халық, мың адам	458,3	452,2	449,8
	Жастар жұмыссыздығы (15-34), мың адам	3,8	3,5	3,1

Бұл кестеден байқағанымыздай жұмыс күшінің саны демографиялық өсуге байланысты артып отыр. Бірақ бұл көрсеткіш те жалпы республика бойынша сипатталған. Келесі диаграммада өңірлер бойынша көрсеткіштер салынған.

Сурет -3. ҚР өңірлері бойынша жастар арасындағы жұмыссыздар саны

Бұл диаграммадан байқағанымыздай, еңбек ресурстарының саны артқанымен, 2024 жылы 2023 жылмен салыстырғанда жұмыссыз халық Ақтөбеде, Маңғыстауда, Астана қаласында, Шымкент қалаларында байқалады. Себебі, жастардың басым бөлігі тез арада мансап және жалақы көлемі бойынша тез өсуді қалайды және соны күтеді. Бірақ нақты тәжірибеде олар өздерінің мамандығы бойынша жұмысқа бейімделе алмайды. ЖОО немесе колледжде алынған білімдері еңбек өтілінде жеткіліксіз болып жатады. Сондықтан да жастарға қосымша курстар, тренингтер мемлекет тарапынан ақысыз формада ұйымдастырылуы қажет [6, б. 95].

Жастар жұмыссыздығын бағалауда еңбек нарығы субъектілері ретінде олардың ерекшеліктерін де ескеру қажет. Жастар егде жастағы адамдарға қарағанда тиімді оқуға және қайта оқуға мүмкіндік беретін цифрлық сауаттылыққа икемді болады және ұтқырлықтың жоғары деңгейіне және мамандығын алмастыруға тез бейімделеді.

Зерттеу қорытындысында жастар еңбек нарығының келесі ерекшеліктері анықталды:

1. Жастарға еңбек ресурстары ретінде ұсыныс пен сұраныстың белгісіздігі. Жастардың еңбек нарығына шығуы өзін-өзі анықтау мәселелеріне, кәсіби ортада жастарды дамытудың әлеуметтік-экономикалық мәселелерін жинақтауға тәуелді.
2. Еңбек нарығында өтілі болмағандықтан жұмыстан шығып қалу қаупінің жоғары болуы.
3. Жастар арасында жасырын жұмыссыздықтың болуы.
4. Жастар жұмыссыздығы арасында гендерлік айырмашылықтың орын алуы.
5. Жастар еңбек нарығында еңбек ресурстарының жалақысы жоғары, бірақ перспективасы белгісіз жұмыс орындарын таңдауы.

Жастар еңбек нарығы үш түрлі тенденцияны қамтиды: жастар нарығында еңбек ресурстарының басым бөлігі ресми емес форматта жұмысқа орналасқан, жұмыссыз жастар арасында ер адамдармен салыстырғанда әйел адамдар саны артық, кәсіби біліктілігі төмен жас мамандар көп жағдайда жұмыссыз қалады [7, б. 221].

Жастар жұмыссыздығының негізгі себептеріне жаһандық және ұлттық деңгейлерде экономикалық өсуді, инвестицияны және еңбек өнімділігінің дамуын баяулататын макроэкономикалық жағдайлардың тұрақсыздығы, жас мамандарды жұмыс берушіге қажетті еңбек өтілі мен біліктілігінің болмауы, экономикалық белсенді жастар мен қолжетімді жұмыс орындары арасында демографиялық теңсіздіктің болуы, еңбек нарығындағы ақпараттық жетіспеушілігі жатады.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Статистика Агенттігінің материалдары, 2025 жыл
2. С.Г.Ермолаева, Рынок труда. Учебное пособие- Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2015. – 108 с. -15-25стр.
3. Ф.Салқынбаева, Г.Таяуова, Factors influencing youth employment in EU. Yessenov Science Journal 48(3): 268-273 стр.
4. Гимранов Р.Р. Человеческий капитал как важный ориентир развития экономики Казахстана [Текст] / Р.Р. Гимранов, Е.Б. Аймагамбетов // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. — 2019. — №2. — С. 26–32.
5. Джакупова Д.Е. Экономическая оценка реализации молодежной политики в Казахстане [Текст] / Д.Е. Джакупова // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева. — 2021. — № 4. — С. 64–78.
6. Сабирова Р.К. Проблема трудовой миграции молодежи в Казахстане [Текст] / Р.К. Сабирова, А.А. Мусаева, А.Р.Тажиденова // Вестн. Ун-та «Туран». — 2021. — №2. — С. 95–104. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-2-95-104>.
7. Дорохова Н.В. Влияние цифровой трансформации экономики на сферу занятости населения [Текст] / Н.В. Дорохова, Г.И. Мусаева // Экономика труда. — 2022. — Т. 9. — №2. — С. 221–232. doi: 10.18334/et.9.2.114239.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН УАҚЫТ ТАЛАБЫНА САЙ ЖЕТІЛДІРУ

Дюсебалиева С.С.

к.ю.н., профессор

Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова

Аңдатпа

Мақалада заманауи білім беру бағдарламаларын уақыт талабына сай жетілдіру қажеттілігі негізделіп, Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарында біліктілік қағидасына мән беріп заңгер маманының сапасын арттыру жолдарына назар аударылды. Отандық, экономикасы дамыған елдерде жоғары оқу орындарына сараптама жасалып қазіргі заманғы даму тенденцияларын ескеретін арнайы зерттеулердің жеткіліксіздігі байқалады.

Бұл мақалада автор кешенді түрде еліміздегі жоғары білім орындарында білікті кадрлар дайындалуының тапшылығы анық көрсетіледі шарттық және бұл жағдайды өзгерту мен оның тиімділігін арттыру жөнінде ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасы, инновация, Сот органдары, заңгер ғалымдар, оқу бағдарламалар, ұсыныстар.

Аннотация

В статье обоснована необходимость совершенствования современных образовательных программ в соответствии с требованиями времени, акцент сделан на принцип компетентности в высших учебных заведениях Республики Казахстан и на пути повышения качества подготовки юридических кадров. Проведён анализ отечественных и экономически развитых зарубежных вузов, при этом отмечен недостаток специальных исследований, учитывающих современные тенденции развития. Автор всесторонне рассматривает проблему нехватки квалифицированных кадров в системе высшего образования страны и предлагает конкретные рекомендации по её преодолению и повышению эффективности подготовки специалистов.

Ключевые слова: Республика Казахстан, инновации, судебные органы, учёные-юристы, образовательные программы, предложения.

Abstract

This article substantiates the need to improve modern educational programs in accordance with current demands and focuses on enhancing the quality of legal professionals in the higher education institutions of the Republic of Kazakhstan by emphasizing the principle of competence. The study highlights a lack of specialized research that considers modern development trends through an analysis of domestic and economically developed countries' universities. The author comprehensively identifies the shortage of qualified personnel in the country's higher education system and provides recommendations aimed at improving this situation and increasing its effectiveness.

Keywords: Republic of Kazakhstan, innovation, judicial bodies, legal scholars, educational programs, recommendations.

Қазақстан Республикасындағы заң саласындағы оқу орындарының саны туралы мәселе

Заңгер қызметінің стратегиялық маңызы бар. Қазақстан еңбек нарығында заңгерлер жұмыс тапшылығына ие болып отыр. Әрбір екінші университет заңгерлерді дайындайды. Заңгерлерді дайындайтын университеттердің көпшілігі арнайы емес. Көптеген заң факультетін бітіргендер нашар дайындықтан жұмыс таба алмай жүр. Бас прокуратураның мәліметінше, соңғы 15 жылда республикада 250 мыңнан астам заңгер дайындалған. Тексерілген жекеменшік жоғары оқу орындарының төрттен үш бөлігі білім беру стандарттарына сай емес. Білікті оқытушылардың үштен бір бөлігі бір уақытта бірнеше университетте жұмыс істейді. Білім сапасы мен білімнің қолжетімділігі азайып барады. Университеттер үшін коммерциялық мүдделер бірінші орында [1]. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметі бойынша, Қазақстанда штаттағы профессор-оқытушылар саны 38 275 адамды құрайды, оның ішінде 5 630 штаттан тыс оқытушылар.

Жалпы профессорлық-оқытушылар құрамының 8,4% ғылым докторы, 33,7% ғылым кандидаты, 6% профессор, 14,8% доцент дәрежесі бар. Магистратура дәрежесі бар профессорлық-оқытушылар құрамының саны 12 337 немесе 32,2%, философия докторы (PhD) немесе ғылым докторы дәрежесі бар 2379 немесе 6,2%.[2].

Заңгерлерді келесі оқу орындарында дайындайды: бакалавриат бойынша – 61 оқу орны,

магистратурада – 38, докторантурада – 7. Ресейде 1200-ден астам оқу орындары заңгерлерді дайындайды (халық 143,5 млн. адам). Германияда заң факультеттері бар 43 мемлекеттік университет және бір жеке заң мектебі бар (халық саны 80 миллион). Салыстыру үшін Кеңес Одағында 52 заң оқу орындары жұмыс істегенін айта кеткен жөн [3].

Кесте 1. Заңды бейіні бар ЖОО санына салыстырмалы талдау жасау

Аты	Қазақстан	Германия	Ресе	Совет Одағы
Халқ	18 млн	80 млн	143,	286 млн
ЖО	61: 61, магистрант - ант - 7	43 ЖОО, бір ік	1200	52 ЖОО, да 2 ЖОО – Киров Қаз МУ, Қарағанды МУ ғындағы

Осылайша, қазіргі уақытта республика нарықтың жоғары оқу орындарымен толып кетуін бастан кешіруде. 2023/2024 оқу жылының басында Қазақстан Республикасында 112 жоғарғы оқу орындары, соның ішінде 77 жоғарғы оқу орындарында заң саласында білім берілді. [2].

Мәселен, Қазақстан Республикасында 18 миллион халыққа 112 жоғары оқу орны немесе 160 мыңнан сәл астам адамға 1 ЖОО бар. Білім беру саласындағы жетекші елдер бір жоғары оқу орындарына шаққандағы келесі көрсеткіштерге ие: 650-700 мың адам. Ұлыбритания: 60,4 млн халыққа 89 университет; Финляндия: 20 және 5,2 млн; Чехия: 60 және 10,2 млн [4].

Қазақстандағы құқықтық тәрбиенің жағдайы.

Қазақстандағы құқықтық білімнің даму деңгейін айтарлықтай төмен деп бағалауға болады. Мұның бір себебі – білім беру саласында жүргізіліп жатқан реформалар. Сонымен бірге барлық реформалар субъективті; реформалар сарапшылар мен мамандардың пікірінсіз жүргізіледі; ұзақ мерзімді болжамдар жоқ.

Неміс зерттеушісі Armin von Bogdandy пікірінше, «заң ғылымының сапасы толығымен заңгер ғалымдардың, практикалық заңгерлердің, мамандардың, сарапшылар мен ғалымдардың жалпы қабілеттеріне, білімдеріне және құндылықтарына байланысты, олар заң білімі мен заң ғылымының дамуына үлес қосады».[5].

Қазір құқықтық білім берумен әлеуметтік, педагогикалық, техникалық, ауылшаруашылық және сауда мамандықтары бар университеттер айналысады. Білікті профессорлық-оқытушылық құрамдар мен қажетті оқу-әдістемелік база, әдетте, мамандар даярлау сапасына күмән туғызатын осындай оқу орындарында жоқ. Бұл тенденция құқықтық білімнің беделін түсіріп қана қоймайды және құқықтық нигилизм қаупін арттырады, сонымен қатар заң тәжірибесі саласында теріс пайдаланудың алғышарттарын жасайды, мемлекеттік аппарат пен құқық қорғау органдарының және үкіметтік емес сектордың қызметіне теріс әсер етеді, елдегі қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайға тұрақсыздандырушы әсер етеді.

Жоғарғы оқу орындарының оқытушыларының жалақысының төмендігімен байланысты мәселе де бар. Көптеген жоғары білікті заңгер ғалымдар академиялық және заң жоғары оқу орындарынан азаматтық қоғамға ауысуда. Тарихи қалыптасқан ғылыми оқу орындары мен құқықтық институттардың өмір сүруіне нақты қауіп төнді. Құқық қорғау органдарында жұмыс істейтін заңгерлер мен өндірісте жұмыс істейтіндер арасында диспропорция сақталуда. Заң шығарушы және атқарушы органдардағы заңгерлердің үлесі өте аз күйінде қалып отыр [6].

Қазақ зерттеушілері Ергебеков М. пен Темірбекова Ж.: «Ұлттық жоғары білім беру жүйесінің Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан Болон процесіне қатысушы елдердің білім беру жүйелерімен жақындасу процесі әлі де Болон процесінің талаптарына сай емес, көптеген мәселелер жартылай шешілмеген күйінде қалып отыр, олардың ішінде ең бастысы интеграциялық үдерістің философиясын түсіну болып табылады.» [7].

Қазақстандық зерттеушілер Масыров Р.А., Таутенбаева А.Б., Түсіпова А.А., Жалалова А.А., Бисенбаева Ж.А. еңбектерінде мынадай тұжырым жасалған «Қазақстан Республикасындағы білім беру саласындағы қазіргі жағдай келеңсіз құбылыстарды жүйелі түрде жеңу қажеттігін көрсетеді, түбегейлі ұйымдастырушылық және құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру, білім беру мазмұны мен мамандарды даярлау сапасын жаңарту, республиканы дамытудың қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларын және алдыңғы қатарлы елдердің прогрессивті тәжірибесін жақсарту» [8].

Оқытудың инновациялық технологияларын қолдану қажеттілігі туралы

Айта кету керек, қазір Қазақстанда жаңа білім беру бағдарламалары әзірленуде. Бұл университеттердің дербестігі мен жоғары білімнің теориялық бағыттан практикалық бағытқа қайта бағдарлануымен байланысты.

Мұндай бағдарламаларды дайындау кезінде инновациялық білім беру технологиясын ескеру қажет деп есептейміз. Бұл келесі өзара байланысты компоненттер кешені: практикалық құзыреттілік; студенттерді оқу процесіне белсенді қатыстыру; оқу процесінде заманауи инфрақұрылымның барлық түрлерін, оның ішінде цифрлық технологияларды және коммуникациялардың әртүрлі түрлерін пайдалану.

Яғни, білім беру бағдарламалары алған білімдерін қолдануда құзыреттіліктер мен дағдыларды дамытуға бағытталуы керек. Тәжірибеде бұл коммуникативті дағдыларды, әлеуметтік жағдайларда әрекет ету дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруда көрінеді, жауапкершілікті өз мойнына ала білу, ұжымда жұмыс істеу дағдыларын, өзін-өзі дамыту қабілетін дамытады; жеке мақсат қою; өзін-өзі жүзеге асыру. Толеранттылықтың дамуына ықпал етеді; басқа мәдениет, тіл және дін өкілдерімен бірге өмір сүру мүмкіндігі.

Қазіргі білім беру бағдарламалары білім сапасын арттыруға және оқу уақытын тиімді пайдалануға бағытталуы тиіс.

Инновациялық қызмет бір-бірімен байланысты жұмыс түрлерінің жүйесін болжайды, олардың жиынтығы нақты инновациялардың пайда болуын қамтамасыз етеді.

Атап айтқанда:

- бір нәрсенің қалай болуы мүмкін («ашу») және бір нәрсенің қалай жасалуы («өнертабыс») туралы жаңа білім алуға бағытталған ғылыми зерттеу қызметі;
- жобалық қызмет, яғни ғылыми білімге негізделген қол жеткізуге болатын немесе қол жеткізуге болатын нәрсеге қол жеткізу үшін берілген шарттарда қалай әрекет ету керектігі туралы нақты, аспаптық және технологиялық білімді дамытуға бағытталған («инновациялық жоба»);
- белгілі бір тәжірибе субъектілерінің кәсіби дамуына, инновациялық жобаның тәжірибеде («іске асырылуы») жүзеге асуы үшін немене және қалай істеу керектігі туралы әрбір адамның жеке білімін (тәжірибесін) қалыптастыруға бағытталған білім беру қызметі [9].

Қорытындылар мен ұсыныстар

1. Қазіргі уақытта кепілдендірілген жұмыспен қамту жағдайында жұмыс істейтін жоғары мамандандырылған мамандардан айырмашылығы, нарықтық ауытқуларға тез бейімделе алатын және кәсіпорын қызметі аясында әртүрлі мәселелерді шешуге дайын көп функциялы мамандарға қажеттілік артып отыр.

Батыс елдеріндегі тәжірибе көрсеткендей, мұндай мамандарды оқыту бірнеше бірнеше жоғары оқу орындарында оқуды қажет етпейді; басқа факультеттерде қосымша курстарды немесе сертификатталған курстарды енгізу жеткілікті. Бұл бізге негізгі құзыретті қалыптастыруға мүмкіндік береді, ал басқалары толықтырады,

2. Жоғары білім берудің бұқаралық сипаты жастардың білімге деген құштарлығымен емес, жоғары білім орта тапқа жатудың қажетті шарты деген қалыптасқан идеямен байланысты. Сонымен қатар, жұмыс берушілердің бітірушілерге деген екіжақты талабы бар: жалпы мәдени құзыреттер жиынтығы бар бакалавр немесе магистр дәрежесі бар мамандар қажет. Осыған байланысты жұмыс берушілер жоғары оқу орындарына мамандардың оқуды аяқтаған кезде иеленуі тиіс дағдылардың жиынтығы мен деңгейіне нақты талаптарды тұжырымдау арқылы өндірістік тағылымдамадан өтуді ұйымдастыруға көмектесе алар еді, өйткені сала жеке құзыреттерді кәсіптік құзыреттерден жоғары қояды. Яғни, іргелес салаларда жұмыс істеуге қабілетті мамандарды даярлау пайдасына жоғары білім беру ресурстарын қайта бөлуді қайта қарау қажет.

3. Біз лицензиялау талаптарын қатайту арқылы заң факультеттерінің санын күрт қысқартуды ұсынып отырмыз. Бұл, әсіресе, бейінді емес университеттерге қатысты. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Білім және ғылым министрлігі осы мәселені зерттеп, мемлекет пен қоғамдағы заңгерлерге деген қажеттілік деңгейін анықтап, одан кейін елімізде заң мамандықтары бойынша даярлайтын жоғары оқу орындарының саны қанша болуы керектігін анықтауы қажет. 18 миллион халқы бар Қазақстан үшін екі-үш мемлекеттік немесе жекеменшік университеттерде заң факультеті жеткілікті. Басқа бейінді емес оқу орындары, мысалы, педагогикалық, ауылшаруашылық, техникалық, гуманитарлық және басқа да оқу орындары заңгерлерді даярлаумен айналыспауы керек. Бұл тәсіл ең үздік профессорлық - оқытушылар құрамын бүкіл ел бойынша нақты заң факультеттеріне қабылдауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оң нәтиже береді - білім сапасын арттырады.

4. Білім беру жүйесі мен жоғары оқу орны қалыптасқан оң тәжірибелер жоққа шығарылмайтын және жаңалары сақтықпен енгізілетін консервативті жүйе болуы керек. Реформалар өмір сүру құқығын дәлелдеген ескіні жою арқылы емес, уақыт сынынан өткен тұжырымдамаға негізделіп, жүйелі және ойластырылған түрде жүргізілуі керек. Жоғарғы органдардың шешімдерінде сабақтастық болуы керек; ғылым, білім және жоғары білім жүйесінде волонтаризм мен субъективизмді алып тастау керек. Жүйенің тұрақтылығы болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кравченко А. В Казахстане дефицит настоящих юристов // Республиканская коллегия адвокатов // <http://advokatura.kz/v-kazahstane-defitsit-nastoyashhih-yuristov/>
- 2 Почти 54% студентов казахстанских вузов – девушки // https://forbes.kz/news/2023/02/03/newsid_192104
- 3 Турецкий Н. О качестве юридического образования в Казахстане // Научный часопис Національної академії прокуратури України 2'2022 // <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/2-2017/turetskij.pdf>
- 4 Кантарбаева Ш.М. **О некоторых проблемах высшего образования в Казахстане** // Сборник материалов с конференции «Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования». – Алматы, 2022. // <https://articlekz.com/article/9466>
- 5 Armin von Bogdandy. National legal scholarship in the European legal area—A manifesto // *International Journal of Constitutional Law*, Volume 10, Issue 3, 1 July 2012, Pages 614–626, <https://doi.org/10.1093/icon/mos023>
- 6 Елюбаев Ж. О юристах, юридическом образовании и юридической профессии 24 июля 2017 г. // <http://kazbar.org.kz>
- 7 Moldiyar Yergebekov, Zhanar Temirbekova. The Bologna process and problems in higher education system of Kazakhstan // *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 47 (2012). – P. 1473–1478.
- 8 Масыров Р.А., Таутенбаева А.Б., Туссупова А.А., Жалалова А.А., Бисенбаева Ж.А. Changes in the Higher Education System of Kazakhstan // *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 185 (2015). – P. 49 – 53
- 9 Ходунова Т.Н. Современные технологии обучения как средство повышения качества

БӘСЕКЕЛЕСТІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Избасарова Лиза Бақтығалиқызы
экономика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
«Экономика» кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Берілген мақалада ғалымдармен зерттелген бәсекелестіктің даму теориясының кезеңдеріне талдау жасалған. Осының негізінде ұсынылған модель автормен құрастырылған блок-схема түрінде беріледі. Маркетингтік мақсаттар негізінде бәсекелестік артықшылықты қалыптастыруды қамтамасыз етуге бағытталған факторлар ұсынылады.

Аннотация

В данной статье проведен анализ этапов теории развития конкуренции, изученных учеными. На основе этого предложенная модель дается в виде блок-схемы, составленной автором. Предлагаются факторы, направленные на обеспечение формирования конкурентного преимущества на основе маркетинговых целей.

Annotation

This article analyzes the stages of the theory of competition development studied by scientists. Based on this, the proposed model is given in the form of a flowchart compiled by the author. The factors aimed at ensuring the formation of a competitive advantage based on marketing goals are proposed.

Тірек сөздер: Бәсекелестік, бәсекелестік артықшылық, монополия, инновация, бірегей өнім.

Ключевые слова: Конкуренция, конкурентное преимущество, монополия, инновации, уникальный продукт.

Keywords: Competition, competitive advantage, monopoly, innovation, unique product.

Бәсекелестік жалпы қоғамда қызығушылық сипатқа ие болып, оның туындауы ежелгі заманнан қалыптасып, әртүрлі себептермен туындайды, дегенмен де, бәсекелестік үрдіске қатысушылар артықшылыққа ие болатын әдіс-тәсілдерді, құралдарды, іс-әрекеттерді, механизмді қолдануға тырысады. Осыған байланысты, бәсекелестер бір-бірімен бәсекелесуге және белгілі бір артықшылықтарға ие болуға тырысады [1].

Ресейлік ғалым Б.А. Райсбергтің пайымдауынша: «адамдардың бір-біріне қарсы болуының негізі – өзара келісімнің және төзімділіктің болмауы, пікір, мүдде және тілектердің сәйкес келмеуімен байланысты. Адамдардың әр тобынан құралған әлеуметтік топтардың және мемлекеттің қарама-қайшылығының экономикалық табиғаты ресурстардың шектеулі болуымен түсіндірілсе, адамзат үшін экономикалық ресурстар әрдайым жеткіліксіз болады екен. Осындай себептер өздерін басқалардан биік қою мақсатында өзін-өзі көрсетуге ұмтылады».

Бес кезеңнен қалыптастырылған бәсекелестік теориясының **бірінші кезеңі** XVIII ғасырдың аяғы - XIX ғасырдың басын қамтып, ол негізінен бәсекелестіктің рөлі мен мінсіз бәсекелестік моделі шарттарының тұжырымдалуымен айқындалады. Тұжырым бойынша бәсекелестік нарықтық бағаны табиғи деңгейде белгілейтін күш болып саналды. Экономикалық ғылымдағы еркін бәсекелестікті алғашқы жүйелеу сипатында болған кезеңде келесілер анықталады, яғни:

- бәсекелестер келісіп емес, өз беттерінше әрекет етуі қажет;
- бұрыннан бар әлеуетті бәсекелестердің саны.

Ресурстар бойынша ағынның көлемі және бағыты оның иелерінің қалауына сәйкес болуы үшін уақыт жеткілікті болуы шарт. Осы орайда, А.Смиттің зерттемелері бойынша ұсыныстары ұзақ уақыт бойына оңтайлы және толық нәтижелерді қамтамасыз ету үшін жеткілікті деп

саналғанымен, маржиналисттік теорияның басталуымен бәсекелестік теориясындағы көзқарас өзгереді [2].

XIX ғасырдың ортасы және екінші жартысымен байланысты болған **екінші кезеңде** бәсекелестіктің жалпы пайда болу шарттары айқындалып, сонымен бірге, мінсіз бәсекелестік теориясының негізі қаланады. Екінші кезеңдегі бәсекелестік теориясының дамуы А.О.Курномен, Ж.Дюпоиен, Г.Г.Госсенмен, Д.Э.Кэрспен және У.С.Джевонспен байланысты болды. 1871 жылы У.С.Джевонспен «немқұрайлылық заңы» түсінігі қалыптасады, оның маңызы жетілген нарықтың болу жағдайымен анықталса, әрбір бірдей тауарда тек бір бағаның болуы қажеттілігі айқындалады және ол қатысушылардың аймақтық жақын болуына байланысты болмайтыны да пайымдалады. Ал, Дж.Кернс нарықтағы мінсіз бәсекелестіктің жағдайын тауарларды өндіруге жұмсалатын еңбек пен капитал шығындарына пропорционалды түрде айырбасталатын жағдай ретінде ұсынады. Оның шәкірті Ф.И.Эджуорт мінсіз бәсекелестікке жүйелі түрде және нақты анықтама беруге тырысады, яғни оның пайымдауынша: «бәсекелестіктің мәні қарастырылатын келісім шартқа байланысты оған негізделген бағаны қарастыруға ниет еткен және қабілетті жеке тұлғамен байланысты».

Үшінші кезең бәсекелестік үшін маңызды қажеттіліктермен айқындалатын тұжырымдарға қол жеткізумен және маңызды жағдайларды анықтаумен сипатталды.

Ол кезеңде бәсекелестікке байланысты қалыптасқан тұжырым біріншіден, нарыққа қатысушылар санының белгісіз болуы болса, екіншіден, «өзімшілдік мінез-құлыққа» толықтай шектеулердің болмауы, үшіншіден, сатуға шығарылатын тауардардың толықтай бөлінуі.

XX ғасырдың бастапқы кезеңінде монополиялық және жетілмеген бәсекелестіктің теориясының, сонымен бірге, ірі монополиялардың әсері негізінде бәсекелестіктің мәнін өзгерту және оған мемлекеттің ықпалын ұлғайту тұжырымдамасының құрылуымен айқындалды.

XX ғасырдың 40-жылдарына дейін экономикалық білімнің негізін қалаған А.Маршалл бәсекелестік теориясында сұраныс пен ұсыныстың еркін әрекет ететінін атай келе, нарықтағы сатушыларда бірлестіктің болмайтынын, яғни сатушылардың әрқайсысы өздерінше әрекет етіп, еркін бәсекелестік жағдайында болатынын айқындайды. Осыған байланысты, сатып алушылар сатушылармен кедергісіз сауда үрдісін жүзеге асырғандықтан, сатушылардың арасындағы бәсекелестік кедергісіз іске асырылады.

А.Маршалл өзінің еңбектерінде «өндіріс және кәсіпкерлік еркіндігі» немесе «экономикалық еркіндік» деп атап көрсеткен ұғымы таңдаудағы еркіндік ынтымақтастыққа да, серіктестікке де, бәсекелестікке де әкелуі мүмкін екендігін болжайды.

Тауарлардың түрі өндірушілер мен сатушылар саны көп болған сайын олар сараланған өнім ұсынады [3].

Өнімнің саралануы бірқатар шарттар негізінде туындайды, атап айтқанда: дизайны, пішіні, түсі, қаптамасы, түпнұсқаның жарнамасы, сауда маркасы, өнімді сатумен байланысты қызметтердің арнайы жиынтығы, сатушылардың жеке қасиеттері, сауда орнының нақты орналасқан жері және т.б.

Американдық экономист, монополиялық бәсекелестік теориясының негізін қалаушы Э.Х.Чемберлин өнімді саралаудың мәні фирманың өзінің арнайы қосалқы нарығын құруы болып табылып, фирма өзінің тұрақтылығын, яғни өнімнің тұрақты өткізілуін қамтамасыз ететінін тұжырымдайды.

XX ғасырдың ортасы мен екінші жартысы бәсекелестік теориясын дамытудың **төртінші кезеңі** болып, онда бәсекелестік теориясы инновациялардың, жаңа ақпараттың, экономикалық прогресстің және кәсіпкерлікті дамыту бойынша жаңа идеялардың туындауымен ерекшеленді. Бұл кезеңнің көрнекті өкілі Й.Шумпетер болып, ол бәсекелестіктің ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған жақтарын анықтайды [4].

Динамикалық үрдіс ретінде қарастырылған бәсекелестік жаңа технологияның, жаңа тауардың, шикізаттың жаңа көзінің не болмаса ұйымның жаңа түрінің ашылуына әкеледі. Й.Шумпетердің пайымдауынша, бұл бәсекелестік бір жағынан, шығындарды төмендетуге және өнімнің сапасының жоғарылауына ықпал етсе, екінші жағынан, тек қана фирмалардағы

пайда мен өнімнің азаюымен ерекшеленіп қана қоймай, сонымен бірге, толық банкроттықпен қауіп төндіреді.

Әрі қарай, бәсекелестік туралы көзқарасқа австриялық-британдық экономист және саяси философ, жаңа австриялық экономика мектебінің өкілі Ф.Хайек те өзінің үлесін қосады. Ол бәсекелестікті тек фирмалардың нарықтағы өзара әрекет ету стратегиясы ретінде ғана емес, сондай-ақ, экономикалық өмірдің қозғаушы күші ретінде қарастыру керектігін айқындайды, яғни бәсекелестік арасындағы айырмашылықты динамикалық үрдіс ретінде де, бәсекелестіктің тепе-теңдік нарықтық моделінің статикалық нұсқасы ретінде қарастырылатын пайымдайды [5].

Нарықты ұйымдастырудың айрықша түрі ретінде көрініс алатын бәсекелестіктің артықшылықтары жалпы бәсекелестік үрдістің динамикасында тиісті деңгейден көрінеді. Инновация арқылы әрекет ететін бәсекелестікте шығындар азайып, жаңа нарыққа шығу мүмкіндігі болады. Дегенмен де, бәсекелестік жағдайдың шамадан тыс орын алуы инновациялық қызметпен айналысатын фирмалар арасында тиісті үйлестіру жұмыстары жүргізілмеген жағдайда шығындардың өсіміне әкеліп, инновациялық үрдістің тиімсіздігіне әкеледі.

Бесінші кезең XX ғасырдың аяғы болып, онда жаһанданудың әсерінен ғылыми зерттеулермен айналысатын елдер мен компаниялардың бәсекелестік артықшылықтарын анықтау, қазіргі және болашақ нарықта көшбасшылық позицияларды алумен байланысты тәжірибелік міндеттерді шешу мәселелері алға қойылады.

XX ғасырдың аяғына қарай Лондон экономика мектебінің профессоры Дж. Саттон «шекара тұжырымдамасы» атауымен салалық нарықтардағы бәсекелестік пен бәсекелестіктің өзара әрекеттерін талдаумен байланысты тәсілі дами бастайды. Ол нарықтық экономикаға қатысты саладағы бәсекелестіктің деңгейі мен фирмалардағы салалық кірістің арасындағы тәуелділікті анықтау мүмкін емес екенін айқындайды.

Нарықтық құрылымнан кейінгі эмпирикалық зерттеушілер атап өткендей, нарықтың параметрлерін сипаттайтын шамалардың тікелей не болмаса кері тәуелділігін іздестірудің қажеттілігі жоқ. Сол себептен де, тек рұқсат етілген нарықтық нәтижелердің шекарасын көрсету ғана мүмкін болады. Тек жоғары және төменгі шекараларды бөліп көрсетуге болады, өйткені, олардың шеңберінде фирмалардың өзара әрекет ету іс-қимылдарының нәтижелері тұрақты болады.

М.Портер өзінің еңбектерінде бәсекелестікті және оның қозғаушы күштерін кеңінен қарастырады [6].

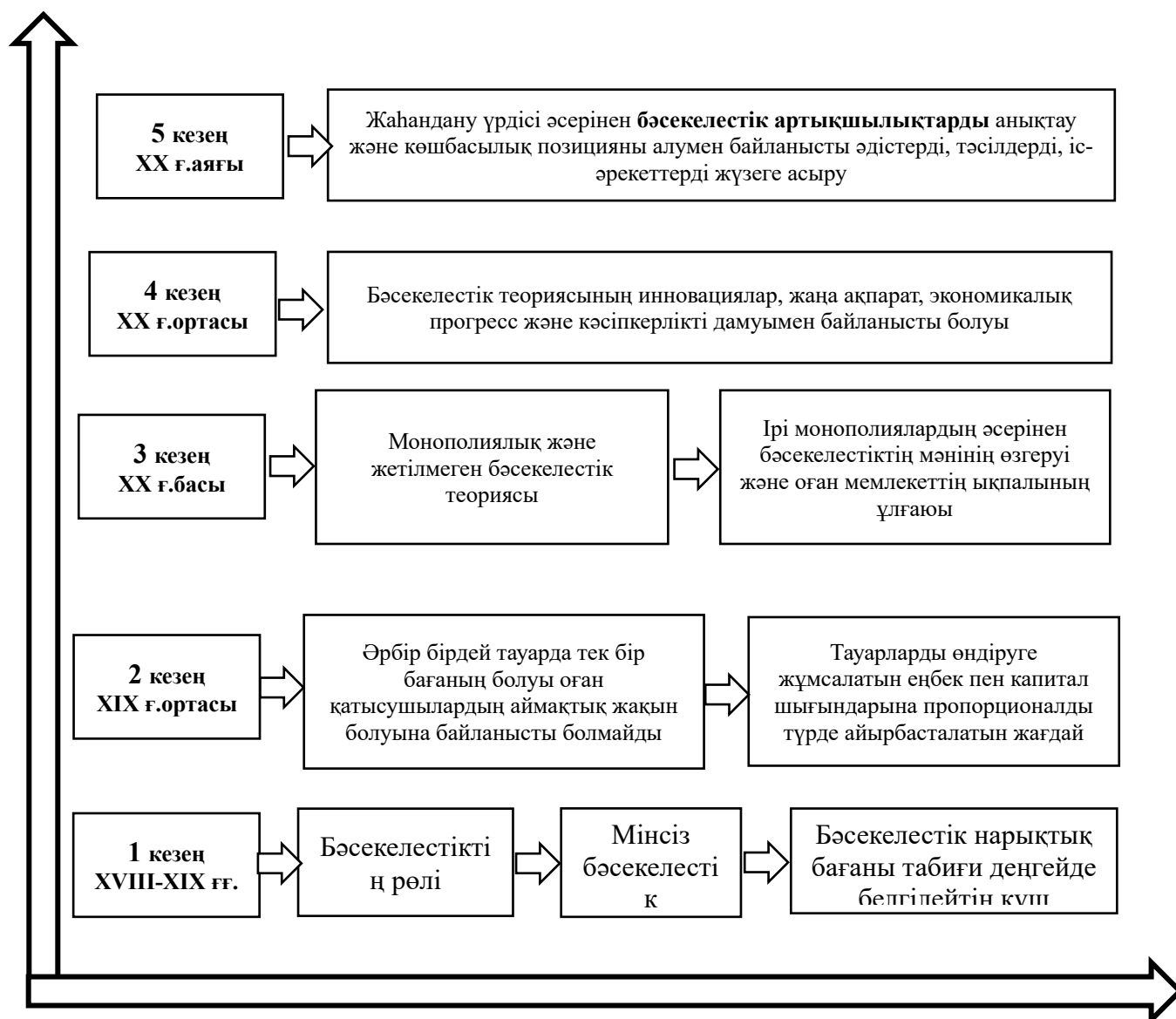
М.Портердің пайымдауынша, бәсекелестік үрдісіне жеткізушілер де, тұтынушылар да, әлеуетті қатысушылар да, алмастырушы өнімдер де белгілі бір дәрежеде қатысып, салаға әсер ететін бәсекелестер болып табылады.

Нарықтық бәсекелестік жағдайында шаруашылық жүргізуші субъектілерге ең көп әсер ететін детерминанттарды айқындауға мүмкіндік беретін бәсекелестіктің «бес күш» тұжырымдамасы да М.Портердің зерттеу жұмыстарының нәтижесі ретінде белгіленген. Тұжырымдамада қандай да болмасын нарықтық жағдайдағы бәсекелестікті бес бәсекелестік күштің өзара әрекет етуінің нәтижесі ретінде айқындалады, яғни:

- жаңа бәсекелестердің пайда болу қаупі;
- алмастыратын өнімдер мен тауарлардың пайда болу қаупі;
- жеткізушілердің экономикалық әлеуеті;
- сатып алушылардың экономикалық әлеуеті;
- нарықта бұрыннан бар бәсекелестер арасындағы бәсекелестік.

Олар нарықта жұмыс жасайтын іс-әрекеттер мен құрамдас бөліктерді құрап, осы күштер және олардың бірлескен түрдегі ықпалы кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі мен бәсекелестік әлеуетін айқындайды. Сонымен бірге, осы күштердің әрқайсысы мәні жағынан сол саланың құрылымын, өндірістік, технологиялық, экономикалық және басқа да сипаттамаларымен көрініс алады.

Бәсекелестіктің даму кезеңдерінің теориясы осы бес кезеңнен өтіп, жетілдіріліп, қоғам үшін қажетті болатын модельдерге айналады, келесі суреттен осы модельді блок-схемадан көруге болады.

1-сурет. Бәсекелестіктің даму кезеңдері

(Автормен құрастырылған)

Бизнесті басқа бәсекелестерден айрықша ететін ерекшелігі олардағы бәсекелестік артықшылықтың болуымен байланысты және ол кәсіпорынның нарықтағы позициясын көтеру үшін маңызды болады. Маржаның жоғары болуы, мақсатты тұтынушыларды көптеп тарту, тұтынушылар арасында брендке деген адалдықты арттыру, жоспарланған маркетингтік мақсаттарға жету арқылы бәсекелестік артықшылық қалыптастырылады.

Бизнестің бәсекелестік артықшылықтары маркетингтік мақсаттармен байланысты болып, оның факторлары бизнеспен айналысатын компанияға нарықтағы өзінің позициясын алуға және көбірек сатылым мен өндіріс үрдісін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, бәсекелестік артықшылықты қалыптастыруға ықпал ететін факторларға тоқталайық.

Бірегей ұсыныстың болуы. Бизнестің басқалардан ерекшеленуіне ықпал ететін бірден-бір фактор ол – бизнестегі бірегейлік ұсынысы. Бұл фактор бизнестің стратегиясына, миссияға, брендке және басқалай маркетингтік шешімдерге оң әсер етеді. Өйткені, ол көрсетілетін

ұсыныспен шектелетінін, сонымен бірге, басқа бәсекелестер ұсынбайтынын білдіреді. Бірегейліктің элементтері, олар: өнімнің пайдалы болатын қосымша функцияларының болуы; өндірісте озық инновациялық шешімдерді пайдалану; адал жеңілдік бағдарламасының болуы.

Баға қою стратегиясы. Нарықта бәсекелестік артықшылықты қалыптастырудың факторы ретінде бағаның рөлі айрықша, өйткені, ол бәсекелестермен салыстырғанда тауарлар мен қызметтердің құнын белгілеуде төмен бағалар стратегиясы масштабты үнемдеуге қабілетті бизнес үшін тиімді болса, бағалардың жоғары болуы сапаны білдіріп, өз кезегінде, ол нарықтағы «люкс», «премиум» өнімдерін сатушының немесе ұсынушының қолданатын әдісі.

Баға саясатының дұрыс таңдалу факторы фирманың бәсекелестер арасындағы артықшылығын айқындауға немесе бәсекелестерден озып шыға алмауы секілді жағдайды анықтауға негіз болады.

Тиімді брендинг. Бизнес үшін өзінің өнімінің брэнд болуы бәсекелестер арасында бірегей болуға және тұтынушылармен эмоционалды байланыс орнатуға ықпал етеді. Сол себептен де, бәсекелестік артықшылықты қалыптастыру мен бизнестің ұзақ мерзімді перспективасын берік етуге көмектесетін күшті брендинг мақсатты аудиторияны тартуға және фирманың ерекшеленуіне ықпал етеді.

Егер компания басқаларға қарағанда өзгеше тауар шығара алса немесе қызмет көрсете алса, онда ол оның бәсекелестік артықшылығы екені белгілі. Осы орайда, бәсекелестік артықшылықтардың түрлеріне тоқталсақ, шығындар бойынша көшбасшылық, саралау және фокустау (сегменттеу) түрлерін айқындауға болады.

Басқа ұқсас компанияларға қарағанда төмен және бәсекеге қабілетті баға бойынша сапалы өнімді өндіріп, оны нарыққа ұсынуды ең аз шығынмен қол жеткізе білетін өндіруші болу шығындар бойынша көшбасшылықтың стратегиялық мақсаты болып табылады.

Бірегей тауарлар немесе қызметтердің әзірленуі саралау стратегиясын білдіріп, бұл артықшылықты пайдаланатын бизнес өнімнің негізгі сипаттамаларын сақтап қалу мен жақсартуға бағытталған зерттеу жұмыстары мен әзірлемелерге инвестицияны үнемі салуды қажет етеді. Компания бәсекелестеріне қарағанда өнімдерін мақсатты тұтынушыларға ерекше құндылығы бар бірегей өнімді ұсыну арқылы өнімнің қажеттілігінің маңызын түсіндіре алады.

Тауашалық нарықтың қажеттіліктерін айқындауға және әрі қарай тиісті өнімді әзірлеу үшін бәсекелестік артықшылықтың фокустау (сегменттеу) стратегиясы қолданылады. Бұл стратегия шағын сегментке арналған болады [7].

Сонымен қорытындылай келе, бизнестегі бәсекелестік артықшылықты қалыптастыру үшін компания мақсатты тұтынушылар талап ететін, сондай-ақ, бәсекелестерден ерекшеленетін өзінің құндылық ұсынысын анықтай білуі маңызды. Шығындар құрылымы, өнімнің сапасы, брэдинг, тарату желісі, зияткерлік меншік және қызмет секілді көптеген аспектілер бизнестегі бәсекелестікті қалыптастырудың аспектілері болып табылады. Өз кезегінде, тұрақты бәсекелестік артықшылық қандай да болмасын бизнеске өзінің саласында сенімді нарық көшбасшысы болуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кондратов, М. В. Формирование и развитие теории конкуренции / М. В. Кондратов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2010. — № 6 (17). — С. 146-149. — URL: <https://moluch.ru/archive/17/1758/>.

2. Микрюкова Д. А. Этапы развития неоклассической теории конкуренции / Д. А. Микрюков // Вестн. Моск. Ун-та Сер. 6 Экономика 2007. № 6 – С. 3 – 9.

3. Теория монополистической конкуренции: (Реориентация теории стоимости). Пер. с англ. / Под. Ред. Ю. Я. Ольсевича. М.: Экономик, 1996. – 351 с.

4. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. М., 1995, С.128

5. Супроненко Д. Л. Субмодели в совершенной и несовершенной конкуренции в глобальной экономике: дис. ... канд. Экон. Наук / Д. Л. Супроненко. – Челябинск, 2006. – 227 с.

6. Портер М. Э. Конкуренция / М. Э. Портер. – Пер. с англ. М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 496 с.
7. <https://www.alkosto.ru/blog/formirovanie-konkurentnyix-preimushhestv-kompanii/>

МЕРЫ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Кенжегалиева Зита Жанабаевна¹,
Жусупов Рысбек Сабыртаевич²,
Турдалиева Райхан Кадылбековна³
PhD, ассоциированный профессор^{1,2},
магистр, преподаватель³

Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Аннотация

В последние десятилетия наблюдаются существенные позитивные сдвиги в развитии многих сельских территорий, но тем не менее, уровень развития их производительных сил и инфраструктурной составляющей значительно отстают от городов. В большинстве своем сельские жители не могут конкурировать с горожанами по уровню доходов, качеству жизни. В сельских населенных пунктах чаще проявляются различные проблемы и виды социальных патологий. Однако, только в сельской местности могут быть реализованы важнейшие для общества функции, устойчивость и стабильность их развития формируют компоненты экономической безопасности государства.

Основная цель исследования заключается в изучении мер финансовой поддержки устойчивого развития сельских территорий, их теоретических аспектов, значимости в общей политики Республики Казахстан. Статья подготовлена в рамках внутривузовского проекта «Модернизация механизма финансовой поддержки устойчивого развития сельских территорий (на примере Атырауской области)».

Андатпа

Соңғы онжылдықтарда көптеген ауылдық аумақтардың дамуында айтарлықтай оң өзгерістер болды, бірақ соған қарамастан олардың өндірістік күштері мен инфрақұрылымдық құрамдас бөлігінің даму деңгейі қалалардан айтарлықтай артта қалды. Көп жағдайда ауыл тұрғындары табыс деңгейі, өмір сапасы бойынша қала тұрғындарымен бәсекелесе алмайды. Ауылдық елді мекендерде әртүрлі проблемалар мен әлеуметтік патологиялардың түрлері жиі кездеседі. Алайда, тек ауылдық жерлерде ғана қоғам үшін аса маңызды функциялар іске асырылуы мүмкін, олардың дамуының тұрақтылығы мен тұрақтылығы мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігінің компоненттерін қалыптастырады.

Зерттеудің негізгі мақсаты ауылдық аумақтардың орнықты дамуын қаржылық қолдау шараларын, олардың теориялық аспектілерін, Қазақстан Республикасының жалпы саясатындағы маңыздылығын зерделеу болып табылады. Мақала "Ауылдық аумақтарды орнықты дамытуды қаржылық қолдау тетігін жаңғырту (Атырау облысы мысалында)" университетішілік жоба шеңберінде дайындалған.

Annotation

In recent decades, there have been significant positive developments in the development of many rural areas, but nevertheless, the level of development of their productive forces and infrastructure components lags far behind cities. For the most part, rural residents cannot compete with urban residents in terms of income and quality of life. In rural settlements, various problems and types of social pathologies are more common. However, only in rural areas can the most important functions for society be realized, the stability and stability of their development form the components of the economic security of the state.

The main purpose of the study is to study financial support measures for sustainable rural development, their theoretical aspects, and their importance in the overall policy of the Republic of Kazakhstan. The article was prepared within the framework of the intra-university project "Modernization of the mechanism of financial support for sustainable rural development (on the example of Atyrau region)".

Ключевые слова: сельские территории, устойчивое развитие, финансирование АПК, механизм финансовой поддержки, льготное кредитование.

Түйінді сөздер: ауылдық аумақтар, тұрақты даму, АӨК қаржыландыру, қаржылық қолдау тетігі, жеңілдікті кредиттеу.

Keywords: rural areas, sustainable development, financing of agriculture, financial support mechanism, concessional lending.

Сельские территории играют важную роль в развитии как отдельных регионов, так и страны в целом. Особая роль сельских территорий для устойчивого экономического развития

страны обусловлена тем, что эти поселения выполняют роль и места постоянного проживания граждан, и места отдыха, и обеспечивают условия для производства сельскохозяйственной продукции, сырья для многих отраслей перерабатывающей сферы.

В связи с актуальностью данной проблемы были исследованы теоретические подходы к сущности сельских территорий, особенностей их формирования и развития, рассматривались существующие проблемные моменты и возможные перспективы. В процессе изучения проблемы развития сельских территорий и их устойчивости делается акцент на региональный аспект, отражающий значимость развития данных территорий в отдельных регионах, изменения внутритерриториальных экономических отношений, и их влияния на производство продукции сельского хозяйства и экономики в целом.

В результате проведенного исследования было установлено, что современное состояние сельских территорий находится на низком уровне и не способно в достаточной мере обеспечивать эффективное развитие сельского хозяйства и не может способствовать привлечению человеческого капитала.

Существует большое количество факторов, влияющих на уровень развития сельских территорий. Наибольшее влияние оказывает социально-экономический фактор. А.Е. Shamin, D.V. Proskura и N.V. Denisova предлагают авторскую классификацию, где «особое внимание уделяется инфраструктурным факторам – уровню обеспеченности сельского населения телекоммуникационными услугами, который, по мнению авторов, оказывает существенное влияние на качество жизни сельского населения» [1]. В казахстанской практике это проявляется в миграции сельского населения в города и ближнюю периферию, где концентрируются инвестиции и слабом потоке в обратном направлении, что тормозит развитие сельских территорий (Акимбекова Г.У., Никитина Г.А.; Баймухамедова А.М., Аймурзинов М.С., Баймухамедова Г.С.; Сыздыбаева Н.Б., Турысбекова Р.К., Асанова Ж.И. и др.) [2,3,4].

На настоящий момент, на наш взгляд, важнейшими факторами, сдерживающими устойчивое развитие сельских территорий в стране, являются:

- нерациональное соотношение в государственном управлении между сельскими территориями и крупными городами, а также урбанизированными зонами;
- недофинансирование (государственной поддержки) развития отдаленных сельских территорий от региональных центров и крупных урбанистических центров;
- низкий уровень социально-экономической обеспеченности территорий, который приводит к развивающемуся оттоку населения в крупные города;
- недостаточное развитие сотрудничества по вопросам расширения и укрепления производственных и технологических связей между деревней и городом

Сейчас в вопросах стратегического развития территорий формируется новый подход, основанный по мнению академика А.И. Костяева, на «создании институционального потенциала, направленного на мобилизацию внутренних ресурсов и внешних факторов, действующих в регионе, а движущей силой развития является человеческий и социальный капитал в рамках “сетей” предприятий, практических работников и учреждений, работающих в сельских районах» [5]. Важнейшей задачей государства является перевод сельских территорий на устойчивый тип развития, но эффективная методика реализации данного механизма отсутствует. Многие регионы подходят к развитию своих сельских территорий, не учитывая их разнообразие и специфику достигнутого социально-экономического развития. Отсутствие системного подхода в развитии сельских территорий способствует неоптимальному использованию производительных сил, низким темпам развития социальной инфраструктуры, что снижает привлекательность жить и работать в сельской местности. Сегодня развитие процессов цифровизации и компьютеризации являются актуальным фактором перспективного развития сельских территорий, эти направления повышают общую степень цифровизации экономики страны. Эффективное развитие сельской местности в нынешних условиях невозможно без современных технологий, характерных для цифровой экономики. Создание единого информационно-коммуникационного пространства страны с

включением в него сельских территорий с жителями и бизнесом обеспечит развитие как экономики отдельных регионов, так и страны в целом.

Важной составляющей устойчивого развития является системный подход к данной проблеме - политика регионов, ориентированная на устойчивое развитие сельских территорий, должна ориентироваться на системный подход и включать комплекс организационно-экономических, финансовых и законодательных мер.

Вопросы развития сельских территорий имеют прямое отношение как формированию экономического роста страны, так и к обеспечению продовольственной безопасности для его населения. В аграрном секторе Республики Казахстан, занимающим значительную долю национальной экономики с высокой занятостью населения в сельхозпроизводстве, проблемы развития сельских территорий сохраняют приоритетность и в развитии регионов. В Казахстане для развития сельских территорий реализуются ряд нацпроектов, стратегических и программных документов, направленных на повышение уровня жизни сельчан. Целевые государственные программы ориентированы на решение инженерно-коммуникационной, транспортной и социальной инфраструктуры агропромышленного комплекса. В Казахстане принята Концепция развития сельских территорий Казахстана на 2023–2027 годы, которая направлена на раскрытие социально-экономического потенциала села через сокращение диспропорций в предоставлении услуг, повышение доходов населения путем поддержки АПК и предпринимательства, а также развитие инфраструктуры (рисунок 1) [6].

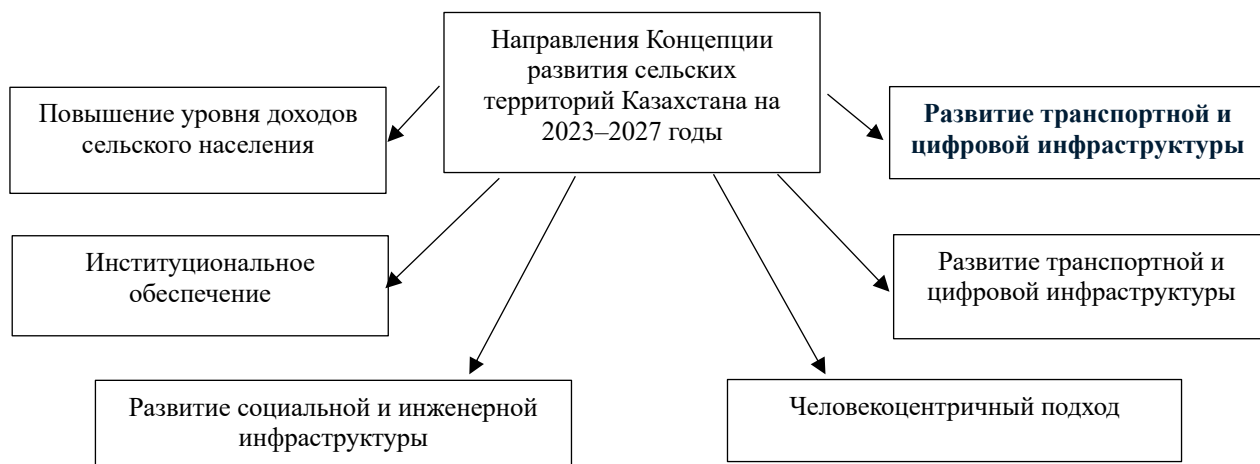

Рисунок 1 – Основные направления Концепции развития сельских территорий Казахстана на 2023–2027 годы

В рамках мер по модернизации инфраструктур сельских территорий в Казахстане в 2019 году был принят проект «Ауыл – ел бесігі». Данный проект был усовершенствован международными экспертами в части формирования принципов государственной поддержки и методологии и модели расчета показателей для приоритезации территорий. Экспертами определены 3,5 тысячи сельских территорий с потенциалом развития, в которых проживают 90% от общей численности сельского населения страны. В оставшихся населенных пунктах нецелесообразно строить дорогостоящую инфраструктуру, однако базовые услуги по водо- и энергоснабжению будут обеспечиваться в полном объеме. Остальные виды государственных, социальных и коммерческих услуг будут доступны в ближайшем опорном селе, районном центре или городе, для транспортной доступности которых ремонтируются дороги и организуются регулярные автобусные маршруты.

В рамках проекта «Ауыл – ел бесігі» в Атырауской области реализуются проекты в 7 районах: Жылыойском, Индерском, Исатайском, Кзылкогинском, Курмангазинском, Макатском и Махамбетском. Целью программы является улучшение качества жизни в

сельской местности, включая развитие инфраструктуры, модернизацию и оснащение объектов здравоохранения, образования и культуры.

В Атырауской области насчитывается 153 села. В рамках программы «Ауыл – ел бесігі» отобрано 93 села с потенциалом развития, в том числе с 2019 по 2022 годы охвачено 40 сел. В 2023 году для модернизации 15 сел реализовано 22 проекта на сумму 5,8 млрд тенге, выделяемых из республиканского бюджета. За 2019-2022 годы на средства, выделенные из государственного бюджета, реализован 41 проект на сумму 24 млрд тенге. Это позволило построить, реконструировать и отремонтировать 15 объектов в сфере жилищно-коммунального хозяйства, 20 объектов социальной инфраструктуры (образование, здравоохранение, спорт) и шесть объектов транспортной инфраструктуры (внутрипоселковые дороги) [7].

Кроме того, в рамках программы «Ауыл – ел бесігі» в Атырауской области создано 768 рабочих мест. В целом по стране в рамках программы «Ауыл – ел бесігі» модернизируется 3,5 тыс. сел. В 2023 году в 736 селах запланирована реализация 1,5 тыс. проектов на 143 млрд тенге: 119 проектов в сфере ЖКХ, 275 проектов в части социальной инфраструктуры, а также 1,1 тыс. проектов, направленных на улучшение состояния внутрипоселковых дорог.

Наиболее острыми инфраструктурными проблемами сельских территорий остаются отсутствие доступа к питьевой воде, транспорту, мобильной связи и Интернету. По последним данным, более миллиона жителей испытывают дефицит питьевой воды. В сельской местности более 770 тысяч человек не обеспечены централизованным водоснабжением, особенно сложной остается ситуация в областях: Туркестанской, Костанайской, Жамбылской, Восточно-Казахстанской.

По стране только 22% сел подключено к системе газоснабжения. Даже в газифицированных регионах все еще есть села, не обеспеченные этим видом топлива. Большой проблемой остается износ электросетей, в среднем он составляет 58% по стране. Несмотря на масштабы цифровизации, почти треть сельских населенных пунктов все еще не имеет широкополосного доступа к Интернету.

Доля автомобильных дорог областного и районного значения, состояние которых признавалось хорошим и удовлетворительным, составляет только 71%. В ряде регионов сохраняется высокая доля местных дорог в неудовлетворительном состоянии. Это отмечается в Западно-Казахстанской, Актюбинской, Атырауской и Северо-Казахстанской областях.

Недостаточность объектов социальной инфраструктуры существенно влияет на усиление неравенства возможностей между городскими и сельскими жителями. По нашим данным, только в 81% сел услуги здравоохранения можно получить непосредственно в своем населенном пункте. Обеспеченность культурно-досуговыми учреждениями – клубами, домами культуры – в пределах 41%. Немногим лучше обстоит дело с объектами спорта: без малого в половине поселений нет спортзалов, а детско-юношеские школы имеются только в 3% сел. В сельской местности функционируют 27 аварийных и 82 трехсменные школы.

В первую очередь экономические проблемы, главная из которых – безработица, и как ее следствие – высокий уровень самозанятости. Сейчас он составляет примерно 1,2 миллиона человек, или более 34% от всего занятого сельского населения. Это влечет за собой взаимосвязанные сложности. Например, сельчане, занимающиеся личным подсобным хозяйством, сталкиваются с проблемой дефицита пастбищ и сенокосов.

Низкая покупательная способность и недоступность кредитования, чаще всего из-за отсутствия ликвидного залога, сдерживают развитие предпринимательства на селе. При этом сфера сельского хозяйства имеет достаточный потенциал для создания фермерских, семейных хозяйств.

Большую роль в экономике регионов играет географический фактор. Около 2 миллионов человек сельского населения проживают в пределах четырех агломераций, то есть вокруг Нур-Султана, Алматы, Шымкента и Актобе. Соответственно у них появляются возможности для ежедневной «маятниковой» трудовой миграции. Следствия этого явления –

значительные нагрузки на социальную и инженерную инфраструктуру, нехватка жилья и прочее. Поэтому важно делать упор на обустройство городских окраин.

Вообще разница в уровне доходов городского и сельского населения за счет концентрации экономической активности в городах может быть на определенном «естественном» уровне, но задача государства – не допустить, чтобы этот разрыв обрел угрожающие масштабы и обернулся еще более глубоким расслоением и неравенством в обществе. Рычагами для этого контроля как раз и служат меры соцподдержки в сельской местности.

В их числе – надбавка в 25% к базовому окладу сельских специалистов в здравоохранении, социальном обеспечении, образовании, культуре, спорте и ветеринарии. В этом году внедряется механизм субсидирования затрат работодателя при строительстве арендных домов на селе – государство будет компенсировать половину стоимости постройки после ее ввода в эксплуатацию. Также в рамках нацпроекта «Сильные регионы – драйвер развития страны» ежегодно планируется выделять 22 тысячи земельных участков для ИЖС в сельской местности.

Проект нацелен на закрепление на селе дипломированных специалистов в основных областях: здравоохранении, образовании, социальном обеспечении, культуре, спорте, агропромышленном комплексе. В качестве мер господдержки предоставляются единовременное подъемное пособие в размере 100 МРП и бюджетный кредит для приобретения или строительства жилья на льготных условиях: сроком до 15 лет со ставкой вознаграждения в 0,01% годовых. В свою очередь получатель принимает на себя обязательства не менее трех лет отработать в сельской местности.

Начиная с 2009 года примерно 81 тысяча молодых специалистов получила подъемное пособие, а свыше 40 тысяч – льготные жилищные кредиты. В итоге остались работать на селе до 91% участников проекта, что можно считать достаточно высоким показателем. В 2020 году в целом по стране, по данным регионов, недоставало 12 221 специалиста. В то же время на работу в села прибыли 8 821 человек, таким образом, потребность была покрыта в среднем на 72%, в образовании и здравоохранении и того больше – до 85%.

Проект «С дипломом – в село!» будет продолжаться, на его финансирование выделяется по 20 миллиардов тенге ежегодно, в последующем планируется увеличивать бюджет проекта на 5 миллиардов тенге ежегодно. Это позволит более чем 18 тысячам молодых специалистов воспользоваться такой возможностью.

Получателями социальной поддержки могут быть работники не только государственных, но и частных организаций. А после дополнений в правила реализации проекта в число претендентов также вошли государственные служащие аппаратов акимов сел, поселков, сельских округов, за исключением лиц, занимающих руководящие должности.

В целом, обеспечение кадрами – это комплексная задача. В случае со школьными учителями, например, нужно говорить о необходимости повышения им заработной платы, в том числе в малокомплектных сельских школах. Важны самые элементарные вещи – в регионах должны, наконец, решить проблемы с надворными школьными туалетами, обеспечить горячей водой. Все это влияет на комфорт и учащихся, и педагогов.

Проект «Ауыл – ел бесігі» влияние на повышение комфортности проживания в сельской местности можно считать существенным. На модернизацию инфраструктуры за два года из бюджета выделено 216 миллиардов тенге, реализовано более 2,6 тысячи проектов по ремонту и реконструкции объектов жилищно-коммунального хозяйства, социальной инфраструктуры, внутрипоселковых дорог.

В текущем году по линии «Ауыл – ел бесігі» направляется 100,5 миллиарда тенге, это позволит реализовать 914 проектов в 492 селах с потенциалом развития, в том числе в сфере ЖКХ, образования, здравоохранения, культуры и спорта, социальной и транспортной инфраструктуры – на ремонте и строительстве внутрипоселковых дорог. Дополнительно планируется выделить 20 миллиардов тенге на развитие западных и южных областей, где проживает около 72% всего сельского населения страны.

В качестве мер поддержки сельского хозяйства необходимо отметить новые возможности расширения льготного финансирования и улучшение доступности кредитов. В 2024 году Казахстан успешно реализовал программу льготного кредитования посевных и уборочных работ, обеспечив доступ к финансированию через механизм комбинирования бюджетных и коммерческих средств. Благодаря этим мерам объем финансирования увеличился до 580 млрд тенге.

Для того, чтобы эти средства поступали конечным заемщикам – субъектам АПК по льготной ставке не более 5% годовых, был задействован механизм купонного вознаграждения по облигациям.

Одним из ключевых нововведений стало внедрение механизма гарантирования займов через Фонд развития предпринимательства «Даму», который покрывает до 85% суммы займа. Это решение значительно повысило доступность кредитов для аграриев, особенно для тех, кто сталкивается с недостаточностью залогового обеспечения.

Были внесены изменения в Правила субсидирования купонного вознаграждения по облигациям, что позволило обеспечить реализацию программы «Кен Дала-2» не только через прямое кредитование по линии АО «Аграрная кредитная корпорация», но и через другие каналы: банки второго уровня, микрофинансовые организации, кредитные товарищества, региональные инвестиционные центры и социально-предпринимательские корпорации. Это позволило создать конкурентные условия на рынке финансирования ВПиУР и значительно расширить возможности для аграриев.

В 2025 году объем льготного финансирования ВПиУР будет доведен до 700 млрд тенге. Также будет расширена программа льготного лизинга сельскохозяйственной техники. Для приобретения техники по льготной ставке 5% годовых в 2025 году будет направлено не менее 200 млрд тенге, что позволит фермерам приобрести около 5,4 тыс. единиц сельхозтехники.

Будет продолжена программа по льготному финансированию перерабатывающих предприятий на пополнение оборотных средств, что также сыграет важную роль в поддержке переработчиков сельскохозяйственной продукции. В 2025 году на эти цели будет направлено порядка 48 млрд тенге, что позволит увеличить конкурентоспособность отечественных перерабатывающих заводов и обеспечить их необходимыми финансовыми ресурсами в сезон закупа сельхозсырья.

Важнейшим преимуществом программ является упрощение процедур для аграриев. Данные меры направлены на создание благоприятных условий для устойчивого развития сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности, поддержку фермеров в условиях современных экономических вызовов.

Список литературы:

1. Shamin A. E., Proskura D. V., Denisova N. V., Proskura N. V., Frolova O. A. Rural territories of Russia: realities and prospects // *Advances in Digital Science. ICADS 2021: International Conference on Advances in Digital Science*. Cham, 2021. С. 11–20. EDN SPYKII.
2. Акимбекова, Г.У. Приоритетные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана / Г.У. Акимбекова, Г.А. Никитина // *Проблемы агрорынка*. – 2020. - №4. -С.13-23. <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.01>
3. Баймухамедова, А.М. Инновационная система управления объектами агропромышленного комплекса в рамках концепции «Индустрия-5.0» /А.М Баймухамедова, М.С.Аймурзинов, Г.С. Баймухамедова // *Проблемы агрорынка*. – 2023.- №4. - С.37-45. <https://doi.org/10.46666/2023-4.2708-9991.03>
4. Сыздыкбаева, Н.Б. Современное состояние развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан / Н.Б. Сыздыкбаева, Р.К. Турысбекова, Ж.И. Асанова, М.И.Касеинова // *Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли*. – 2023. – №4(53). – С. 203-211. [https://doi.org/10.52260/2304-7216.2023.4\(53\).24](https://doi.org/10.52260/2304-7216.2023.4(53).24)
5. Костяев А.И. Развитие сельских территорий: модели и механизмы // *Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве*. – 2015. – № 4(25). – с. 12-15.

6. Об утверждении Концепции развития сельских территорий Республики Казахстан на 2023 – 2027 годы // Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 270.

7. Краткие итоги социально-экономического развития региона/ Атырауская область <https://stat.gov.kz/ru/region/atyrau/>

4.0 ИНДУСТРИЯСЫ КӘСІПОРНАЛАРДЫҢ ЦИФРЛІК ЖЕТІЛДІГІН АРТТЫРУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ (АВТОӨНЕРКӘСІП МЫСАЛЫ)

Кайсанова Назерке Биржановна

PhD докторант

Казахстанско-Американский свободный университет

Конурбаева Жадыра Тусупкановна

Член Правления - проректор по науке и инновациям,

кандидат экономических наук, ассоциированный профессор

Восточно-Казахстанский технический университет

имени Д. Серикбаева

Аңдатпа

Бұл мақалада Industries 4.0 дамуының негізгі драйвері ретінде кәсіпорындардағы цифрлық жетілудің рөлі талданады. Ол цифрлық жетілуді бағалаудың теориялық тәсілдері мен үлгілерін, сондай-ақ олардың бизнес үлгілері мен жеткізу тізбегінің трансформациясына әсерін зерттейді. Сандық технологияны енгізудің мультипликативті әсерін көрсететін үлгі секторы ретінде автомобиль өнеркәсібіне ерекше назар аударылады. Халықаралық және қазақстандық тәжірибені талдау негізінде негізгі кедергілер мен дамудың перспективті бағыттары айқындалды, оның ішінде кадрлармен қамтамасыз ету, инфрақұрылымды жаңғырту және стандарттау. Қазақстан үшін салалық цифрлық экожүйелерді қалыптастыру, біліктілік орталықтарын дамыту және жаһандық жеткізу тізбегіне интеграциялау бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Негізгі сөздер: цифрлық жетілу, бизнес үлгілері, жеткізу тізбегі, цифрлық экожүйелер, инфрақұрылым.

Аннотация

Статья посвящена анализу роли цифровой зрелости предприятий как ключевого механизма развития Индустрий 4.0. Рассматриваются теоретические подходы и модели оценки цифровой зрелости, а также их влияние на трансформацию бизнес-моделей и цепочек поставок. Особое внимание уделено автомобильной промышленности как показательной отрасли, демонстрирующей мультипликативный эффект от внедрения цифровых технологий. На основе анализа международных и казахстанских практик выявлены ключевые барьеры и перспективные направления развития, включая кадровое обеспечение, модернизацию инфраструктуры и стандартизацию. Предложены рекомендации для Казахстана по формированию отраслевых цифровых экосистем, развитию центров компетенций и интеграции в глобальные цепочки поставок.

Ключевые слова: цифровая зрелость, бизнес-модели, цепочки поставок, цифровые экосистемы, инфраструктура.

Abstract. This article analyzes the role of digital maturity in enterprises as a key driver for the development of Industries 4.0. It examines theoretical approaches and models for assessing digital maturity, as well as their impact on the transformation of business models and supply chains. Particular attention is paid to the automotive industry as a model sector demonstrating the multiplier effect of digital technology implementation. Based on an analysis of international and Kazakhstani practices, key barriers and promising areas for development are identified, including staffing, infrastructure modernization, and standardization. Recommendations for Kazakhstan on the formation of industry-specific digital ecosystems, the development of competence centers, and integration into global supply chains are proposed.

Keywords: digital maturity, business models, supply chains, digital ecosystems, infrastructure.

Технологиялық прогресті жеделдету және жаһандық бәсекелестіктің күшеюі жағдайында цифрлық трансформация ұлттық экономикалардың тұрақты дамуының негізгі шарты болып табылады. Индустриялық секторларды цифрландыру инновациялық өсуді, еңбек өнімділігін арттыруды және бизнес-процестердің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін жаһандық және ұлттық деңгейде стратегиялық басымдық болып табылады. Қазақстанда бұл мақсаттар экономиканы жаңғырту, адами капиталды дамыту, елді жаһандық цифрлық кеңістікке интеграциялауды көздейтін «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында бекітілген.

Бұған негізгі кедергілердің бірі Индустрия 4.0 технологияларын — киберфизикалық жүйелерді, заттар интернетін, үлкен деректер, жасанды интеллект және робототехниканы енгізуге кедергі келтіретін көптеген салалардағы цифрлық жетілудің төмен деңгейі болып қала береді. Цифрлық құзыреттердің жетіспеушілігі, ескірген өндірістік процестер және бөлшектенген инфрақұрылым оқшауланған жобалардан жүйелік цифрлық трансформацияға көшуге кедергі келтіреді. Нәтижесінде кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі төмендеп, салалар бойынша жалпы технологиялық прогресс баяулайды.

Бұл тұрғыда технологиялық тұрғыдан күрделі және капиталды көп қажет ететін салалардың бірі және дәстүрлі түрде инновациялардың драйвері болып табылатын автомобиль өнеркәсібі ерекше мәнге ие. Автокөлік өнеркәсібі негізінен Industry 4.0 негізгі шешімдерін енгізу алаңына айналды: автоматтандырылған өндіріс желілері, цифрлық егіздер, болжамды талдаулар, платформалық экожүйелер және біріктірілген жеткізу тізбегі. Қазақстанда бұл сектор өнеркәсіпті әртараптандыру мен экспорттық әлеуетті арттырудың перспективалық бағыты ретінде қарастырылады; дегенмен оның цифрлық жетілу деңгейі біркелкі емес және мақсатты стратегиялық әрекетті талап етеді.

Бұл зерттеудің мақсаты – жекелеген компаниялардың цифрлық жетілуін арттыру жалпы саланың өсуіне қалай ықпал ететінін көрсету. Автомобиль өнеркәсібіне цифрлық шешімдерді енгізуден мультипликативтік әсер көрсетуге, оның жаһандық өндіріс тізбегіне интеграциялануын күшейтуге және сабақтас салалардың дамуын ынталандыруға қабілетті стратегиялық сектор ретінде ерекше назар аударылады.

Цифрлық жетілу тұжырымдамасы цифрлық трансформацияны жеделдету жағдайында стратегиялық басқарудың орталық құралына айналды. Gartner цифрлық жетілуді ұйымның цифрлық ортаға бейімделу және бәсекелестік артықшылықтарды құру үшін технологияларды қолдану қабілеті ретінде анықтайды [1, 5–7 б.]. PwC мәліметтері бойынша, ол стратегиялық, технологиялық және мәдени құрамдастарды қамтиды: цифрлық стратегия мен дамыған АТ-инфрақұрылымның болуынан бастап қызметкерлерді тартуға және көшбасшылардың рөліне дейін [2, 10–13 б.]. Deloitte жетілген компаниялар цифрлық технологияларды мақсатты түрде емес, кешенді түрде — басқару мен операциялық қызметтің барлық деңгейлерінде енгізетінін атап көрсетеді [3, 6–9 б.]. EY Digital Compass (2021) цифрлық жетілуді цифрлық экономиканың құзыреттілігін, инфрақұрылымын және реттеуші ортасын үздіксіз дамытуды қамтитын динамикалық процесс ретінде қарастырады [4, 3–8 б.].

Сандық жетілуді жан-жақты бағалау үшін әртүрлі модельдер қолданылады. Сандық жетілу моделі (DMM) кеңінен қолданылады, ол негізгі өлшемдерді қамтиды: стратегия, мәдениет, ұйым, технология, процестер және тұтынушылар тәжірибесі [3, 10–15 б.]. Бұл модель компанияның ағымдағы жағдайын алуға және цифрлық трансформацияның жол картасын жасауға көмектеседі. Германияның инженерлік ғылымдар академиясы әзірлеген Acatech Industrie 4.0 жетілу индексі де айтарлықтай танымалдыққа ие болды. Ол Индустрия 4.0 технологияларын кезең-кезеңімен енгізуді көрсететін цифрландыру, қосылу мүмкіндігі, көріну, ашықтық, болжамдылық және бейімделушілік сияқты алты дәйекті деңгейді анықтайды [5, 15–25 б.]. Егжей-тегжейлі градация 1-кестеде берілген.

Кесте 1. Компаниялардың цифрлық жетілу кезеңдері (Acatech және DMM бойынша)

Деңгей	Жетілудің сипаттамасы	Негізгі цифрлық шешімдер	Әдеттегі әсері
1. Компьютерлендіру	Жеке процестерді базалық автоматтандыру	ERP, базалық датчиктер	Еңбек өнімділігінің артуы
2. Байланыстыру	Деректер мен жүйелердің жергілікті интеграциясы	MES, жергілікті желілер	Токтап қалу уақытын қысқарту
3. Көріну	Деректерді сквозной жинау және мониторинг	SCADA, IoT	Процестердің айқындылығы

4. Ашықтық	Аналитика және өзара байланыстарды түсіну	Big Data, BI	Ресурстарды оңтайландыру
5. Болжамдылық	Болжамды басқару	AI/ML, цифрлық егіздер	Апаттылық пен шығындарды азайту
6. Адаптивтілік	Өзін-өзі ұйымдастыратын жүйелер	Киберфизикалық жүйелер, платформалар	Икемділік, масштабталу, тұрақтылық

Кестеде жергілікті автоматтандырудан толық бейімделген, өздігінен ұйымдастырылатын өндіріс жүйелеріне біртіндеп көшу көрсетілген. Негізгі «табалдырықтар» 3-4 деңгейлер (көріну → мөлдірлік) болып табылады, мұнда деректерді ақырына дейін жинау және талдау сапа, шығындар және өзгерістер жылдамдығы тұрғысынан ауқымды артықшылықтар бере бастайды. 5-6 деңгейге жету (болжамдық-бейімделушілік) технологияларды (AI/ML, цифрлық егіздер, киберфизикалық жүйелер) енгізуді ғана емес, сонымен қатар деректердің өзара әрекеттесуін, жетілген IT/OT архитектурасын және дамыған адам ресурстарының құзыреттерін талап етеді. Қазақстандық автомобиль өнеркәсібі үшін БҒМ интеграциясына, аналитикаға және кейінгі бейімделушіліктің негізі ретінде болжамды басқаруға баса назар аудара отырып, 4-5 деңгейлерге жеделдетілген көшу басымдылық болып табылады.

Цифрлық жетілу бизнес үлгісі мен жеткізу тізбегін түрлендірудің негізгі драйвері болып табылады. Жетілдірілген деңгейлерде компаниялар желілік өзара әрекеттесу пішімінен желілік пішімдерге ауысады, платформалық шешімдерді енгізеді және операциялық икемділік пен ашықтықты арттырады. Бұл транзакциялық шығындардың төмендеуіне, инновациялық циклдардың жеделдетілуіне және сұраныс пен ұсыныстың дәлірек сәйкестігіне әкеледі [6, 18–23 б.].

Индустрия 4.0 - бұл сала құрылымын түбегейлі өзгертетін өзара байланысты технологиялар жиынтығы:

- Интернет заттары (IoT) жабдық пен жүйелер арасында мәліметтерді жылдам жинауға және алмасуға мүмкіндік береді [7, 12–14 б.];
- Киберфизикалық жүйелер физикалық объектілерді олардың сандық үлгілерімен байланыстырады, ақылды зауыттар жасайды [7, 14–16 б.];
- Үлкен деректер мен аналитика процестерді болжау және оңтайландыру үшін үлкен деректер жиынтығын өңдеуге мүмкіндік береді [6, 25–28 б.];
- Жасанды интеллект (AI) интеллектуалды шешімдер қабылдауды және автоматтандыруды қолдайды [7, 17–19 б.];
- Робототехника өнімділікті арттырады, тәуекелдерді азайтады және өндірісті өзгермелі сұранысқа бейімдейді [7, 19–21 б.].

Осылайша, цифрлық жетілу кәсіпорынның трансформацияға дайындығының көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар Индустрия 4.0 логикасына сәйкес салалардың жаңа операциялық үлгілерге көшуінің негізгі тетігі болып табылады.

Зерттеу дереккөздердің аналитикалық шолуын, салалық цифрландыру үлгілерінің салыстырмалы талдауын және автомобиль өнеркәсібінің кейс зерттеуін біріктіретін біріктірілген дизайнға негізделген. Зерттеу жұмыстары, салалық есептер және стратегиялық құжаттар (соның ішінде WEF, McKinsey, Statista және ұлттық бағдарламалар) қаралды, бұл цифрлық жетілу критерийлерін (стратегия, инфрақұрылым, автоматтандыру, деректерді біріктіру, құзыреттер және мәдениет) және негізгіден біріктірілгенге дейінгі жетілу грацияларын анықтауға мүмкіндік береді. Эмпирикалық құрамдас «Toyota», «Hyundai», «Folkswagen» және қазақстандық «СарыарқаАвтоПром» кәсіпорнына негізделген, қолданылған цифрлық шешімдерді және олардың процестер мен бизнес үлгілеріне әсерін бағалайды. Бұл тәсіл әлемдік тәжірибені қазақстандық контекстпен салыстыруды және саланың цифрлық трансформациясына жекелеген компаниялардың жетілгендігінің әсері туралы қорытындылардың негізділігін қамтамасыз етеді.

Автокөлік өнеркәсібі дәстүрлі түрде әлемдік экономиканың ең технологиялық және инновациялық секторларының бірі болды. Өндіріс ауқымы мен оқшаулану дәрежесіне байланысты ол құрамдас өндірушілерді, құрастыру зауыттарын, логистикалық құрылымдарды және сервистік экожүйелерді байланыстыратын кең жеткізілім тізбегін құрайды. Жаһандық көлік өндірісі жылына 90 миллион бірліктен асады, жеткізу тізбегінің шамамен 80% халықаралық деңгейде біріктірілген [6, 45–47 б.]. Индустрия 4.0 контекстінде автомобиль өнеркәсібі цифрлық трансформацияда пионер болып табылады, басқа салалар үшін эталондарды белгілейді.

Заманауи автоөндірушілер өндірістің тиімділігі мен икемділігін жақсартатын сандық шешімдер кешенін енгізуде: IoT сенсорларын біріктіретін смарт желілер, машинаны көру және жылдам қайта конфигурациялау және тоқтап қалу уақытын қысқарту үшін оңтайландыру алгоритмдері [7, б. 51]; процесті модельдеу және болжамды техникалық қызмет көрсету, сәтсіздіктер қаупін азайту және жоспарлау дәлдігін жақсарту үшін цифрлық егіздер [8, б. 22]; нақты уақыт режимінде жеткізу тізбегінің ашықтығы мен синхрондалуын қамтамасыз ететін жеткізушілердің интеграциялық платформалары [6, б. 52]; операциялық шығындарды төмендететін, құрастыруды тездететін және құрамдас бөліктерді есепке алудың дәлдігін арттыратын роботты қоймалар мен логистика [7, б. 55]. Мұндай тәсілдерді Toyota (сандық егіздер мен автономды роботтарды пайдаланатын Smart Factory стратегиясы), Hyundai (Ульсан қаласындағы учаскелердегі киберфизикалық жүйелер және болжамды бақылау) және Фольксваген (120-дан астам зауытты бір сандық экожүйеге біріктіретін Industrial Cloud) көрсетеді [8, б. 24–26].

Компаниялардың цифрлық жетілуін арттыру салалық және экономикалық деңгейде мультипликативті әсерді тудырады: икемді өндірістік архитектуралардың және ҒЗТҚЖ-ны өндіріспен байланыстырудың арқасында инновациялық циклдар жеделдетіледі; өнім мен процесс параметрлерін түпкілікті бақылау арқылы ашықтық пен сапа артады; құжат айналымы мен логистиканы автоматтандыру есебінен транзакциялық шығындар азаяды; жаһандық жеткізу тізбегіне қосылу нығайып, тұрақтылық пен халықаралық бәсекеге қабілеттілікті арттырады [6, 53–55 б.; 7, б. 58]. Сандық жетілудің салалық экожүйеге әсері 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Кәсіпорындардың цифрлық жетілуінің салалық экожүйеге әсер ету диаграммасы (мысалы, автомобиль өнеркәсібін пайдалану)

Бұл цифр ERP, MES және цифрлық егіздерді енгізу арқылы жекелеген компаниялардың цифрлық жетілуін арттыру жаһандық жеткізу тізбегімен интеграцияланатын және инновациялар, тереңірек халықаралық ынтымақтастық және экспорттық әлеуетті арттыру түрінде мультипликативтік әсер ететін салалық сандық экожүйенің өзегін құрайтынын анық көрсетеді.

Негіз бір мезгілде цифрлық трансформацияның қарқыны мен тұрақтылығын анықтайтын негізгі кіріс факторларын (персонал, инфрақұрылым, стандарттар) және кедергілерді (мамандар тапшылығы, ескірген технологиялық қуаттар, бірыңғай стандарттардың болмауы) көрсетеді. Демек, кәсіпорындардың цифрлық жетілуі оның бәсекеге қабілеттілігін және әлемдік нарықтарға қатысу дәрежесін анықтайтын жалпы салалық цифрлық жаңғыртудың жүйе құраушы элементі болып табылады.

Қазақстанда «СарыарқаАвтоПром» (Қостанай) оқиғасы көрнекі. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында олар өндірісті жедел басқаруға арналған БҒМ және қаржылық, логистикалық және HR модульдерін біріктіруге арналған ERP платформасын енгізді [9, 17–19 б.]. Бұл ретте құрамдас бөліктерді локализациялау және сандық жеткізу тізбегін басқару және сапаны бақылау құралдары әзірленуде, бұл өндірістің ашықтығын арттыруға, шығындарды азайтуға және компанияның аймақтық автомобиль өнеркәсібіндегі позициясын нығайтуға мүмкіндік береді.

Автокөлік өнеркәсібі осылайша жекелеген компаниялардың өсіп келе жатқан цифрлық жетілуінің саланың өзінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық цифрлық экожүйелерді дамытудың негізін құра отырып, онымен байланысты салаларда да жүйелі өзгерістерге қалай ықпал ететінін анық көрсетеді.

Алынған деректер жеке компаниялар деңгейінде цифрлық жетілуді арттыру сала үшін айтарлықтай мультипликативті әсер тудыратынын көрсетеді: деректерді басқару, автоматтандыру және жеткізу тізбегін біріктірудегі жергілікті жақсартулар көршілес экожүйе элементтеріне (жеткізушілер, логистика, қызмет көрсету) беріледі, айналымды жеделдету, транзакциялық шығындарды азайту және сыртқы күйзелістерге төзімділікті арттыру. Бұл қарым-қатынас әсіресе автомобиль өнеркәсібінде айқын байқалады: цифрлық процестердің жетілгендігі неғұрлым жоғары болса (ERP-MES-SCADA интеграциясы, цифрлық егіздерді пайдалану, болжамды талдау және платформаға негізделген жеткізушілерді үйлестіру), соғұрлым операциялық өнімділік (ОЕЕ, сапа, цикл уақыты) және нарықтың бәсекеге қабілеттілігі (қызметтерді енгізу жылдамдығы, қайта өңдеу, өзгертулер енгізу) болады. Өндіріс пен логистикалық схеманы цифрландыру дәрежесі мен компанияның автомобиль өнеркәсібі сияқты жоғары модульдік және бірлескен салалар үшін маңызды болып табылатын жаһандық құн тізбегіне қатысу мүмкіндігі арасында корреляция байқалды.

Сонымен қатар, жетілудің жоғары деңгейлеріне өтуді баяулататын жүйелі шектеулер анықталды. Негізгі кедергілерге IT/OT/analytics және өндірістік инжиниринг қиылысында құзыреті бар кадрлардың тапшылығы жатады; ескірген инфрақұрылым (деректер алмасу интерфейстері жоқ жабдық, фрагменттелген желілер, шетінде жеткіліксіз есептеу қуаты); және фрагменттелген және нашар өзара әрекеттесетін деректер (бірыңғай анықтамалықтардың болмауы, гетерогенді форматтар, деректер гигиенасы нашар). Бұл жеке шешімдер ауқымды емес және ауқымды үнемдеуге қол жеткізе алмайтын «аралдық» цифрландыруға әкеледі.

Кедергілерді жоюдың перспективті траекториясы деректер үлгілері мен интерфейстері стандартталған (бірлесе жұмыс істеу) және негізгі қатысушылар үйлесімді AT/OT архитектурасына инвестицияларды үйлестіретін салалық сандық экожүйелерді қалыптастырумен байланысты. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік маңызды тетік болып табылады: олар инфрақұрылымды жаңғыртуға (байланыс арналары, шеткі есептеулер, деректер орталықтары) күрделі шығындарды қысқартады, персоналды оқытуға қолдау көрсетеді (өндірістік оқу-жаттығу лагерлері, дуальді оқыту) және эталондық тәжірибелерді (анықтамалық зауыттар, пилоттық сайттар) ілгерілетеді. Стандарттау ауқымдылықты жеделдету үшін өте маңызды: салалық анықтамалықтар мен жіктеуіштер, өндіріс деректерімен алмасу келісімдері, өтеу мерзімін өлшеу әдістемелері және KPI (ОЕЕ, FPY, OTIF, MTBF/MTTR, цифрланған жұмыс орталықтарының үлесі). Осы шараларды біріктіру мақсатты цифрлық бастамаларды тұрақты жалпы салалық әсерге айналдыруға, 2-кестеде көрсетілгендей, автомобиль өнеркәсібінің және онымен байланысты секторлардың технологиялық және нарықтық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кесте 2. Қазақстанның автомобиль өнеркәсібіндегі цифрлық жетілуді дамытудың кедергілері мен бағыттары

Кедергілер	Мазмұны	Мүмкін шешу шаралары
Кадр тапшылығы	IT/OT құзыреттері бар мамандардың жетіспеушілігі	Құзыреттер орталықтары, дуальды білім беру
Инфрақұрылым	Ескірген жабдықтар, фрагменттелген желілер	Модернизация, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік
Деректер	Форматтардың үйлеспеушілігі, интеграцияның әлсіздігі	Стандарттау, деректер гигиенасы
Қаржыландыру	Цифрландыруға инвестициялардың жеткіліксіздігі	Салықтық жеңілдіктер, пилоттық жобалар, гранттар

Негізгі шектеулер төрт салада – персонал, инфрақұрылым, деректер және қаржыландыру – шоғырланған және бірін-бірі нығайтады. Іс-әрекеттердің басымдылығы біркелкі болуы керек: біліктілік орталықтары мен біліктілік жетіспеушілігін жоюға арналған дуальді бағдарламалар; мемлекеттік-жекеменшік әріптестік арқылы AT/OT инфрақұрылымын жаңғырту; стандарттау және өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін «деректер гигиенасы»; және масштабтау үшін мақсатты ынталандырулар (жәрдемақылар, гранттар, пилоттар). Бұл жүйелілік мақсатты жобаларды тұрақты салалық әсерге айналдырады және 4–5 жетілу деңгейлеріне жетуді тездетеді.

Демек, цифрлық жетілу Индустрия 4.0 парадигмасының негізгі драйвері болып табылады: ол ұйымдардың деректерді, технологияларды және процестерді түпкілікті құнды құру циклдеріне біріктіру, инновациялық циклдарды жеделдету және сыртқы күйзелістерге төзімділікті арттыру мүмкіндігін анықтайды. Автокөлік өнеркәсібі цифрлық трансформацияның ауқымды әсерлерін бағалаудың тамаша мысалы болып табылады: жоғары сапа талаптары, өнімнің модульділігі және терең интеграцияланған жеткізу тізбегі оны кәсіпорын мен сала деңгейіндегі цифрлық процестердің жетілуіне арналған «лакмус сынағы» етеді.

Жетістіктерді бекіту және жетілудің ең жоғары деңгейлеріне жету жүйелі қадамдарды талап етеді: келісілген салалық цифрлық стратегияны (басымдықтармен, KPI және жол карталарымен) әзірлеу, IT/OT/аналитика және өнеркәсіптік инженерия қиылысында персоналды мақсатты оқыту және инфрақұрылымды жаңғырту — өнеркәсіптік желілер мен шеттік есептеулерден бастап стандартталған деректер платформаларына дейін.

Қазақстан жағдайында келесі қадамдар басымдыққа ие: салалық құзырет орталықтарын дамыту (референттік зауыттар, оқу-өндірістік учаскелер, университеттермен және ғылыми-зерттеу институттарымен консорциумдар); әртүрлі көлемдегі кәсіпорындарда жылдам көшірілетін пилоттық цифрлық жобаларды қолдау (гранттар, салықтық жеңілдіктер және инновациялық талаптары бар сатып алулар арқылы); жаһандық стандарттар мен жеткізу тізбегіне интеграцияны тереңдету (салалық спецификацияларды қабылдау, халықаралық альянстарға қатысу, сапа мен деректерге қойылатын талаптарды сертификаттау). Осы шараларды кешенді түрде жүзеге асыру жергілікті бастамаларды тұрақты салалық әсерге айналдырып, Қазақстанның машина жасау секторының және тұтастай алғанда экономиканың технологиялық және нарықтық бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Gartner. Digital Maturity Model. Gartner Research, 2021.
2. PwC. Industry 4.0: Building the Digital Enterprise. PwC Global Survey, 2018.
3. Deloitte. Digital Maturity Model: Achieving Digital Maturity to Drive Growth. Deloitte Insights, 2020.
4. European Commission. 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade. Brussels, 2021.

5. Acatech. Industrie 4.0 Maturity Index: Managing the Digital Transformation of Companies. München: Herbert Utz Verlag, 2020.
6. McKinsey & Company. The Case for Digital Reinvention. McKinsey Digital, 2017.
7. Kagermann H., Wahlster W., Helbig J. Recommendations for Implementing the Strategic Initiative INDUSTRIE 4.0. Final Report of the Industrie 4.0 Working Group, 2013.
8. Statista. Digital Transformation in the Automotive Industry: Global Trends and Insights 2023. Hamburg, 2023.
9. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. Отчёт о реализации программы «Цифровой Казахстан» в промышленности. Астана, 2023.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ АЛАЯҚТЫҚ ПЕН КИБЕРШАБУЫЛДАРДЫҢ ӨСУІ: СЕБЕПТЕРІ, САЛДАРЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРТТАРЫ

Әділбаева Назерке Шалқарқызы

Жетекшісі: қауым. профессор., э.ғ.к. Сулейменова Г.Н.
аға оқытушы, магистр Жанаева А.А

Аңдатпа

Бұл ғылыми жұмыс қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күрес жолдарын зерттеуге арналған. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар қазіргі заманда қарқынды дамып келе жатқан мәселелердің бірі болып табылады, әсіресе цифрлық технологиялар мен интернеттің кең таралуы бұл құбылыстың ауқымын айтарлықтай арттырды. Зерттеу барысында алаяқтықтың және кибершабуылдардың алдын алу үшін қабылдануы тиіс шаралар қарастырылды. Олар: қаржылық және цифрлық сауаттылықты арттыру, ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру, құқықтық реттеу мен халықаралық тәжірибені қолдану, сондай-ақ техникалық инфрақұрылымды нығайту. Қазақстандағы қазіргі заңнамалық жүйе мен халықаралық тәжірибені зерттеу нәтижесінде құқықтық реттеу мен халықаралық ынтымақтастықты күшейту қажеттігі көрсетілді. Құқық қорғау органдары мен жеке сектор арасындағы тығыз ынтымақтастық, халықаралық құқықтық нормалар мен тәжірибелерді енгізу арқылы қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күресті тиімді жүргізуге мүмкіндік бар. Бұл жұмыс қоғамның цифрлық қауіпсіздігі мен қаржылық сауаттылығын арттыру мақсатында жүйелі әрі кешенді шараларды ұсынады. Жұмыстың нәтижелері еліміздегі киберқылмысқа қарсы тиімді заңнамалық және техникалық саясатты әзірлеуге негіз бола алады.

Аннотация

Данное научное исследование посвящено изучению путей борьбы с финансовым мошенничеством и кибератаками. В современном мире это одни из наиболее актуальных проблем, особенно в условиях стремительного развития цифровых технологий и широкого распространения интернета. В ходе исследования были рассмотрены меры, необходимые для предотвращения мошенничества и кибератак, такие как повышение финансовой и цифровой грамотности, совершенствование систем информационной безопасности, правовое регулирование и применение международного опыта, а также укрепление технической инфраструктуры. На основе анализа действующего законодательства Казахстана и международной практики было выявлено, что необходимо усилить правовое регулирование и международное сотрудничество. Эффективная борьба с финансовым мошенничеством и кибератаками возможна при тесном взаимодействии правоохранительных органов и частного сектора, а также при внедрении международных правовых норм и практик. Работа предлагает системные и комплексные меры для повышения цифровой безопасности и финансовой грамотности населения. Полученные результаты могут служить основой для разработки эффективной законодательной и технической политики в сфере борьбы с киберпреступностью в стране.

Abstract

This scientific work focuses on exploring ways to combat financial fraud and cyberattacks. These issues are among the most rapidly growing problems in today's world, especially due to the widespread use of digital technologies and the internet. The study examines key measures to prevent fraud and cyber threats, including enhancing financial and digital literacy, improving information security systems, strengthening legal regulation, adopting international best practices, and upgrading technical infrastructure. Based on the analysis of Kazakhstan's current legislation and international experience, the research highlights the need to strengthen legal frameworks and foster international cooperation. Effective response to financial fraud and cyberattacks requires close collaboration between law enforcement and the private sector, as well as the implementation of international legal standards and practices. This work proposes a

systematic and comprehensive approach to improving digital security and financial literacy. The findings can serve as a basis for developing effective legal and technical policies to combat cybercrime in Kazakhstan.

Негізгі сөздер: қаржылық алаяқтық, кибершабуыл, цифрлық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, қаржылық сауаттылық, құқықтық реттеу, халықаралық ынтымақтастық, киберқылмыс.

Ключевые слова: финансовое мошенничество, кибератаки, цифровая безопасность, информационная безопасность, финансовая грамотность, правовое регулирование, международное сотрудничество, киберпреступность.

Keywords: financial fraud, cyberattacks, digital security, information security, financial literacy, legal regulation, international cooperation, cybercrime.

КІРІСПЕ

Қазақстанның қаржы жүйесі соңғы жылдары цифрландыру мен инновациялық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде елеулі өзгерістерге ұшырауда. Электрондық банкинг жүйелерінің, мобильді қосымшалардың және интернет-сауда қызметтерінің дамуы қаржылық операцияларды жылдамдатуға және халық үшін қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік берді. Алайда бұл оң өзгерістер қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың көбеюіне де себепкер болуда. Қаржы қызметтерінің онлайн режимде көрсетілуі, ақпараттық технологиялардың кеңінен қолданылуы алаяқтарға жаңа әдістер мен құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Атырау секілді қаржылық айналымы жоғары өңірлерде алаяқтық әрекеттер мен кибершабуылдардың көбеюі экономикалық қауіпсіздікке айтарлықтай қауіп төндіруде.

Қаржылық алаяқтықтың жаңа түрлері, соның ішінде онлайн-алаяқтықтар, фишинг, жалған инвестициялық схемалар, банктік карточкалар арқылы ұрлау және басқа да әдістер кең таралуда. Кибершабуылдар мен зиянды бағдарламалар арқылы жасалатын шабуылдар қаржы жүйесіне зиян келтіріп, азаматтардың жеке мәліметтерін ұрлауды көздейді. Бұл жағдай халықтың қаржылық және цифрлық сауаттылығын арттыруды, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік шараларын жақсартуды талап етеді. Қазақстанда бұл мәселелерге қатысты құқықтық реттеу мен ақпараттық қауіпсіздік шаралары жеткіліксіз әрі әлсіз болып отыр, бұл өз кезегінде қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың өсуіне ықпал етеді.

Бұл құбылыстардың артуы қоғамдағы қаржылық сауаттылықтың төмендігі мен ақпараттық қауіпсіздік жүйелерінің әлсіздігін көрсетеді. Қазақстанда осы мәселелерді тиімді реттеу үшін құқықтық, әлеуметтік және техникалық шаралар жетілдірілуі қажет. Осы зерттеу қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың себептері мен салдарын талдай отырып, олардың алдын алу бойынша ұсыныстар әзірлеуге бағытталған.

1. Қазақстандағы қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың қазіргі жағдайы

Қазіргі уақытта Қазақстанда қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың көлемі мен күрделілігі артқан. Заманауи технологиялар мен интернеттің дамуы қаржылық алаяқтықтың жаңа түрлерін туындатып, кибершабуылдар арқылы жасалатын қылмыстардың кеңейуіне себеп болды. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар жеке тұлғалардың, кәсіпорындар мен мемлекеттік органдардың қаржылық және ақпараттық қауіпсіздігіне айтарлықтай қауіп төндіруде.

Қаржылық алаяқтықтардың ішінде ең кең тараған түрлер — фишинг, жалған инвестициялық схемалар және банктік мәліметтерді ұрлау. Алаяқтар интернет арқылы жалған ақпарат таратып, азаматтардан жеке деректерін алу арқылы олардың ақшасын жымқырады. Ал, кибершабуылдар көбінесе DDoS шабуылдары, ransomware бағдарламалары және zero-day шабуылдары арқылы жүзеге асырылуда. Бұл шабуылдар тек қаржылық ұйымдардың ғана емес, жалпы ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігіне қатер төндіреді.

Қазақстанда бұл мәселелер бойынша жағдай жыл сайын күрделеніп келеді. Ақпараттық технологиялар мен интернет-банкингтің кеңінен қолданыла бастауы қаржылық алаяқтықтардың және кибершабуылдардың қарқынды өсуіне себеп болуда. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар қоғамдағы сенімділікті төмендетіп, экономикаға елеулі шығындар әкелуде.

Бұл саладағы зерттеулер мен алдын алу шараларының тиімділігін арттыру үшін тиісті құқықтық, техникалық және әлеуметтік механизмдер қажет. Алаяқтық пен

кибершабуылдардың алдын алу тек жеке тұлғалардың немесе ұйымдардың міндеті ғана емес, сонымен қатар мемлекет деңгейінде шешуді талап ететін маңызды мәселе болып табылады.

1.1. Қаржылық алаяқтықтың түрлері мен таралуы

Қаржылық алаяқтық — қоғамдағы қаржылық тұрақтылыққа қауіп төндіретін және экономикалық қылмыстың маңызды түрі. Қазақстанда қаржылық алаяқтықтың түрлі түрлері мен әдістері даму үстінде. Әсіресе, интернет пен жаңа технологиялар алаяқтардың қылмыстық әрекеттерін жүзеге асырудың негізгі құралдарына айналды. Бұл қылмыстардың кең таралуы қоғамға, жеке тұлғаларға және экономикаға айтарлықтай зиян келтіруде. Қаржылық алаяқтықтың ең кең таралған түрлері мен олардың таралуы туралы мәліметтер төменде ұсынылған.

Қаржылық алаяқтықтың негізгі түрлері:

Интернет-алаяқтық: Қазіргі уақытта Қазақстандағы қаржылық алаяқтықтардың ең жиі кездесетін түрі болып табылады. Бұл әдіс, негізінен, фишинг әдісін пайдалану арқылы жүзеге асады, яғни азаматтардың жеке ақпараттарын жинау үшін жалған сайттар мен электронды хаттар жіберіледі. Мұндай алаяқтар пайдаланушының логиндер, паролдер, жеке куәлік деректері, кредиттік карталар туралы мәліметтерді ұрлайды. 2023 жылы Қазақстанда интернет-алаяқтықтан келген шығын 21 миллиард теңгені құрады. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 25%-ға артып отыр. Алаяқтар жеке тұлғаларға жалған электрондық хаттар мен SMS хабарламалар жіберіп, пайдаланушыларды жалған сайттарға бағыттады, сол арқылы жеке мәліметтерді ұрлап, қаржылық ресурстарды алаяқтық жолмен тартады. Интернет-алаяқтықтың таралуының негізгі себептері арасында қаржылық сауаттылықтың төмендігі мен ақпараттық қауіпсіздік шараларының әлсіздігі басты орын алады.

Жалған инвестициялық схемалар: Жоғары табысқа уәде берген адамдарды алдау арқылы ақша жинауды мақсат етеді. Бұл алаяқтық түрі көбінесе әлеуметтік желілерде және интернет платформаларда жиі кездеседі. Инвесторларға «жоғары табыс» уәде етіліп, олардан алдын ала төлем немесе бастапқы капитал талап етіледі, бірақ бұл жобалардың ешқандай нақты негізі жоқ. 2022 жылы тек қана Алматы қаласында жалған инвестициялық жобалар бойынша 100-ден астам арыз тіркелді, олардан келген шығынның көлемі 1,5 миллиард теңгеге жетті. Алаяқтар адамдарды түрлі қаржылық құралдарға инвестиция жасауға шақырып, олардан алғашқы жарналарды алып, кейін ізін суытатын болады. Осылайша, ешқандай нақты табысқа қол жеткізу мүмкін болмайды, ал азаматтар өз ақшаларынан айрылады. Бұл алаяқтық түрі әсіресе жастар арасында танымал, өйткені олар жаңа инвестициялық өнімдер мен криптовалюталарға қызығушылық танытуда.

Банктік мәліметтерді ұрлау: Интернет-банкінгтің дамуымен қатар банктік мәліметтерді ұрлау жиілеп кетті. Алаяқтар ұрланған мәліметтерді пайдаланып, азаматтардың банктік шоттарынан қаражатты заңсыз түрде аударады. Бұл алаяқтықтың түрі, көбінесе, мобильді банкінг қолданушылары арасында кең таралған. 2023 жылы банктік мәліметтерді ұрлау арқылы жасалған алаяқтықтың көлемі 12 миллиард теңгені құрады. Жалған сайттар немесе бағдарламалар арқылы алаяқтар жеке тұлғалардың банктік мәліметтерін ұрлайды, содан кейін оларды өзінің мақсаттарына пайдаланады. Бұл алаяқтықтың таралуының себептері арасында интернет-қауіпсіздік шараларының әлсіздігі және азаматтардың жеке мәліметтерін қорғауға немқұрайды қарауы басты орын алады.

Жалған құжаттармен несие алу: Бұл түрі алаяқтардың жалған құжаттар жасап, қаржы ұйымдарынан несие алу үшін пайдаланылады. Алаяқтар жалған жеке куәлік немесе еңбек келісім-шарттарын ұсына отырып, банктерден немесе микрокредиттік ұйымдардан несие алып, оны өз мақсаттарына жаратқан. 2023 жылы Қазақстанда жалған құжаттармен несие алғаны үшін 100-ден астам алаяқтық дерегі тіркелді. Алаяқтар алдымен өзін танытатын құжаттарды жасағаннан кейін, оларды банктерге ұсынады және несие алады. Осылайша, несие өтелмейді және азаматтар шығынға ұшырайды.

Қаржылық алаяқтық түрлері	Азаматтар арасында таралғандықтамасы	жыл бойынша өткіш	жылмен салыстырғанда өзгеріс

Интернет-алаяқтық	Электрондық пошта, SMS, электрондық ақпараттық желілер арқылы мәліметтерді ұрлау	Ішкі іс бойынша шығын	Өскен
Жалған инвестициялық ақпараттар	Ақпараттық табысқа уәде беріп, ақпараттарды жалған инвестициялық жобаларға ұрлау	Ішкі іс бойынша шығын	Өскен
Электрондық мәліметтерді ұрлау	Интернет-банкінг жүйелері арқылы азаматтардың банктік мәліметтерін ұрлап, қаражат алу	Ішкі іс бойынша шығын	Өскен
Жалған құжаттармен ақпарат алу	Жалған құжаттар жасап, ақпараттар мен қаржы аударымынан заңсыз несие алу	Ішкі іс бойынша шығын	Өскен

1-кесте. Қазіргі таңдағы Қазақстанда жиі кездесетін қаржылық алаяқтық түрлері

1.2. Кибершабуылдардың негізгі формалары мен бағыттары

Кибершабуылдар — ақпараттық жүйелер мен желілерге бағытталған зиянды әрекеттер, олардың мақсаты деректерді ұрлау, жүйелерді бұзу, қызметті тоқтату немесе қолданушыларға зиян келтіру болып табылады. Қазақстанда кибершабуылдар соңғы жылдары қарқынды түрде артып келеді, бұл әлемдік және ұлттық қауіпсіздікке төнетін үлкен қауіп ретінде қарастырылады. Әсіресе, қаржылық және мемлекеттік секторларға бағытталған шабуылдардың саны көбейген. Осы тарауда кибершабуылдардың негізгі формалары мен бағыттары туралы мәлімет беріледі.

Кибершабуылдардың негізгі формалары:

DDoS-шабуылдар (Distributed Denial-of-Service): DDoS-шабуыл — көптеген компьютерлерден немесе серверлерден бір уақытта бағытталған шабуыл, оның мақсаты белгілі бір серверді немесе желі ресурстарын тұтастай парализдеу болып табылады. Мұндай шабуылдардың негізгі нәтижесі – жүйенің немесе сайттың жұмысының тоқтауы. Қызмет көрсету мүмкіндігін шектеп, бизнеске немесе жеке ұйымдарға қаржылық және беделдік зиян келтіру.

2023 жылдың ортасында DDoS-шабуылдардың саны 15%-ға артты, сонымен қатар ірі мемлекеттік ұйымдарға және банк жүйелеріне бағытталған шабуылдар жиілеуде.

Фишинг шабуылдары: Фишинг — алаяқтар пайдаланушылардың жеке мәліметтерін ұрлау үшін, оларды жалған веб-сайттарға немесе электронды хаттарға бағыттауы әдіс. Бұл мәліметтер қатарына логиндер, парольдер, банк карточкалары туралы ақпарат және басқа да жеке деректер кіреді. Пайдаланушының жеке мәліметтерін ұрлау және оны қаржылық мақсаттарда пайдалану. 2022 жылы фишинг шабуылдары Қазақстанда 30%-ға артып, жалпы шығын 7 миллиард теңгеден асты.

Вирус жұқтыру және малварь (Malware) тарату: Малварь — зиянды бағдарламалар, олардың мақсаты – компьютерлер мен мобильді құрылғыларға еніп, олардың жұмысын бұзу, жүйені бақылауға алу немесе мәліметтерді ұрлау. Мұндай бағдарламалар көбінесе жалған электрондық пошта хабарламалары арқылы таралады. Ақпараттарды ұрлау, жүйеге бақылау орнату немесе тіпті қаржылық алаяқтық жасау. 2023 жылы малварь бағдарламаларының таралуы 18%-ға артты, әсіресе ірі корпорациялар мен мемлекеттік қызметкерлер арасында жиі кездесуде (aikyn.kz).

SQL Injection шабуылдары: SQL Injection — бұл веб-сайттың қауіпсіздігіне бағытталған шабуыл, мұнда алаяқтар веб-сайттың мәліметтер қорына сұраныс жіберіп, оның ішіндегі деректерді ұрлайды немесе өзгертеді. Бұл шабуыл көбінесе веб-қосымшалар арқылы орындалады. Мәліметтер базасын бұзып, ішіндегі ақпаратты ұрлау немесе оны бұзу. 2022 жылы SQL Injection шабуылдары 12%-ға артып, көптеген мемлекеттік және жеке компаниялардың деректер қоры бұзылды.

Ransomware (Бақылауға алу және төлем талап ету): Ransomware — бұл жүйені немесе деректерді зақымдап, оларды қайта қалпына келтіру үшін ақша талап ететін зиянды бағдарлама. Алаяқтар деректерді шифрлап, төлем жасалмаса, оларды қалпына келтірмейтінін ескертеді. Төлем талап етіп, жүйенің немесе деректердің бақылауын алу. 2023 жылы Қазақстанда ransomware шабуылдарының саны 22%-ға артты, әсіресе өнеркәсіптік секторлар мен мемлекеттік ұйымдарға бағытталған шабуылдар көбейді.

Кибершабуылдардың бағыттары:

Қаржылық секторға бағытталған кибершабуылдар: Қаржылық ұйымдарға, әсіресе банктерге бағытталған кибершабуылдар Қазақстанда соңғы жылдары ерекше аландаушылық туғызуда. Бұл шабуылдар интернет-банкинг, мобильді қосымшалар мен банктік транзакциялар арқылы жүзеге асырылады. Ақша ұрлау немесе жеке тұлғалардың банктік мәліметтерін ұрлау. 2023 жылы Қазақстанда банктік қызметтерге бағытталған кибершабуылдар 19%-ға артты. Банктердің деректер базасына бағытталған шабуылдар қаржылық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіреді.

Мемлекеттік ақпараттық жүйелерге шабуылдар: Мемлекеттік мекемелер мен органдардың ақпараттық жүйелеріне бағытталған кибершабуылдар көбейіп отыр. Алаяқтар мемлекеттік деректерді ұрлап, мемлекеттік ұйымдардың беделін түсіруді мақсат етеді. Мемлекеттік ақпараттарды ұрлау немесе жүйені бұзу арқылы елдің ақпараттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіру. 2022 жылы Қазақстанда мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне 40%-ға көп шабуылдар жасалды.

Кәсіпорындар мен ұйымдарға бағытталған шабуылдар: Кәсіпорындар мен ұйымдарға бағытталған кибершабуылдар көбінесе компаниялардың қаржылық және іскерлік деректерін ұрлауды мақсат етеді. Бұл шабуылдар көбінесе кіші және орта бизнестің әлсіз жерлерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Іскерлік ақпаратты ұрлау, қызметкерлердің жеке мәліметтерін алу және компанияның қаржылық ресурстарын бұзу. 2023 жылы кәсіпорындар мен ұйымдарға бағытталған кибершабуылдар 15%-ға артты, бұл компаниялардың өздерінің ақпараттық қауіпсіздік шараларын жаңарту қажеттілігін айқындайды.

Кибершабуылдардың себептері мен салдары

Кибершабуылдардың артуына бірнеше факторлар әсер етеді, олардың ішінде:

- Ақпараттық қауіпсіздік жүйелерінің әлсіздігі: Көптеген ұйымдар мен жеке тұлғалар ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін дұрыс шешпейді.
- Қаржылық қызығушылықтар: Киберқылмыскерлер қаржылық пайда табуды көздейді, осыған байланысты қаржы ұйымдары мен банктер жиі мақсатқа алынады.
- Технологиялық дамудың жылдамдығы: Жаңа технологиялардың дамуымен алаяқтар кибершабуылдарды жүргізудің тиімді әдістерін табады.

1.3. Атырау облысындағы қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар: Нақты мысалдар

Атырау облысында қаржылық алаяқтық оқиғаларының саны 2023 жылдан бастап арта түскен. Атырау облысында көптеген тұрғындар интернет-саудада немесе мобильді қосымшалар арқылы қаржылық алаяқтыққа ұшыраған. Мұндай алаяқтықтар көбінесе фишинг немесе әлеуметтік инженерия әдістерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Құрбандардың жеке мәліметтері мен карталарынан ақша ұрлау үшін алаяқтар әртүрлі жалған сайттар мен қосымшалар жасайды. 2023 жылы Атырау қаласында бірнеше адам банк карталарының деректерін алаяқтардан ұрлап, алаяқтар жеке шоттарға үлкен сомалар аударған. Осылайша, тұрғындардың жалпы шығыны шамамен 10 миллион теңгені құраған. Атырау облысында тұрғындарды тарту арқылы жалған инвестициялық жобалар құрған алаяқтар да көп. Бұл жобалар көбінесе жоғары табыс әкелуге уәде беріп, кейін жобаға қатысушыларды қаражатсыз қалдырады. 2023 жылы Атырауда интернетте әлеуметтік желілер арқылы қаржы жинау үшін бірқатар алаяқтық схемалар ұйымдастырылды. Алаяқтар жоғары табыс алуға уәде беріп, түрлі инвестициялық жобаларды ұсынды. Құқық қорғау органдары осы іс бойынша тергеуді бастады, алайда жәбірленушілердің көпшілігі тиісті шараларды қабылдамай, алаяқтарға қаражаттарын беріп қойған. Сонымен қатар, Атырауда бірнеше қарыз беру мекемелерінің алаяқтық схемалары ашылған. Олар клиенттердің жеке деректерін пайдаланып, заңсыз несие

алуға тырысқан. 2023 жылдың көктемінде Атырау қаласында бірнеше тұрғын жалған несие алуға қатысты алаяқтардың құрбаны болды. Алаяқтар тұрғындардың жеке деректерін пайдаланып, несие рәсімдеп, сол арқылы үлкен сомаларды ұрлап кеткен.

Атырау облысындағы кибершабуылдардың көбеюі тек жеке секторда ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерде де байқалады. Атырау аймағында кибершабуылдардың басты бағыттары ретінде DDoS-шабуылдар, фишинг, ransomware шабуылдары және зиянды бағдарламалардың таралуы көрініс табуда.

DDoS (Distributed Denial of Service) шабуылдары көп жағдайда интернет-ресурстардың жұмысына кедергі келтіру мақсатында жасалады. Мұндай шабуылдар қаржылық немесе мемлекеттік ұйымдардың веб-сайттары мен серверлеріне бағытталады. 2023 жылы Атырау облысындағы ірі мемлекеттік мекеменің қызметіне бағытталған DDoS-шабуыл нәтижесінде оның ақпараттық жүйесі бірнеше күн бойы қолжетімсіз болды. Бұл жағдай мемлекеттік органдардың қауіпсіздік шараларын қайта қарап, жүйелердің қорғалуы қажет екенін көрсетті. Қолданушыларды жалған веб-сайттарға немесе фальшиви электрондық хаттарға бағыттау арқылы олардың жеке деректерін ұрлау әрекеттері. Атырауда да бұл әдіс кеңінен таралған. 2023 жылы Атырау облысында бірнеше тұрғын фишинг шабуылдарының құрбаны болды. Олар өзін банк қызметкерлері деп таныстырған алаяқтардан фальшиви электронды хаттар алды. Хаттарда олардың банк карталарының мәліметтерін жаңартуға шақырылған, нәтижесінде алаяқтар тұрғындардың жеке ақпараттарын ұрлап, банктік есепшоттарынан ақша алып кеткен.

Ransomware шабуылдары белгілі бір ақпараттық жүйені немесе деректерді шифрлап, оларды қалпына келтіру үшін төлем талап ететін зиянды бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл шабуылдар мемлекеттік және жеке сектор ұйымдарына жиі бағытталады. Атырауда бірқатар жеке компаниялар ransomware шабуылдарының құрбаны болды. Бұл шабуылдардың нәтижесінде компаниялар өздерінің іскерлік деректерін жоғалтты және бірнеше күн бойы жұмыс істей алмады.

2. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың өсу себептері

Қазіргі уақытта қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың әлемдік ауқымда өсуі қаржылық және ақпараттық жүйелердің осалдығын көрсетіп отыр. Қазақстанның әртүрлі аймақтарында, оның ішінде Атырау облысында да бұл мәселелердің көбеюі байқалады. Бұл жағдайлар тек жеке тұлғаларға ғана емес, мемлекеттік органдар мен бизнесті жүргізуші кәсіпкерлерге де қатер төндіреді. Алаяқтық пен кибершабуылдардың артуына бірқатар факторлар әсер етеді, олардың қатарында технологиялық прогресс, қаржылық жүйенің тұрақсыздығы, құқық қорғау органдарының жеткіліксіз әрекеті, қоғамдағы қаржылық сауаттылықтың төмендігі және ақпараттық қауіпсіздік шараларының әлсіздігі сияқты себептер бар. Бұл факторлардың әрқайсысы қаржылық алаяқтықтың және кибершабуылдардың жиілеуіне ықпал етеді. Қазақстандағы қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар мәселесі бүгінгі күнде өзекті болып отырғандықтан, оларды терең зерттеу және тиімді алдын алу шараларын қолға алу аса маңызды болып табылады.

2.1. Ақпараттық технологиялардың дамуы

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы әлемде көптеген салалардың өзгеруіне ықпал етті. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, интернет, мобильді банкинг, блокчейн және жасанды интеллект сияқты жаңашылдықтар қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың артуына себеп болып отыр. Цифрлық жүйелер арқылы қаржылық операциялар жасау және деректерді сақтау оңай әрі ыңғайлы болғанымен, бұл өз кезегінде алаяқтарға да жаңа мүмкіндіктер туғызды. Әсіресе, интернет арқылы жасалатын қаржылық операциялар алаяқтар үшін үлкен қауіпті алаңға айналды. Мобильді қосымшалар мен онлайн платформаларда орын алатын фишинг, сайтымызға ұқсас жалған сайттар жасау, құпия мәліметтерді жинау сияқты алаяқтық әрекеттер жиі кездеседі. Сонымен қатар, жаңа технологиялардың көмегімен қаржылық ұйымдар мен жеке тұлғалардың мәліметтерін ұрлау оңайлаған. Жасанды интеллект және үлкен деректер (Big Data) алаяқтар үшін адам мінез-құлқын болжауға және нақты тұлғаларды мақсат етуге мүмкіндік береді. Бұл өзгерістер өз кезегінде тек жеке тұлғалар мен кәсіпорындар үшін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің

қаржылық жүйесі үшін де үлкен қауіп тудырады. Сондықтан, цифрлық технологиялармен қатар ақпараттық қауіпсіздік шараларын күшейту, жаңа технологиялардың алаяқтық пен кибершабуылдардан қорғау қабілетін арттыру мәселесі маңызды болып табылады.

2.2. Ақпараттық қауіпсіздік саласындағы кемшіліктер

Ақпараттық қауіпсіздік – бұл кез келген ұйымның және жеке тұлғалардың деректерін қорғауға арналған шаралар жиынтығы. Алайда, қазіргі таңда Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздік саласында бірқатар кемшіліктер орын алуда. Ең алдымен, ұйымдар мен жеке тұлғалар арасында ақпараттық қауіпсіздікке қажетті назар аударылмайды. Бұл жағдай интернеттегі қаржылық алаяқтықтардың, кибершабуылдардың өсуіне себепкер болып отыр. Ақпараттық қауіпсіздіктің әлсіздігіне бірнеше фактор әсер етеді:

- Қауіпсіздік құралдарының жеткіліксіздігі: Көптеген ұйымдарда және жеке тұлғаларда қауіпсіздік шаралары толық көлемде қарастырылмаған. Жүйелерде ескірген бағдарламалық жасақтамалар мен қорғаныс құралдары қолданылуы мүмкін. Бұл алаяқтардың жүйеге енуіне және деректерді ұрлауға мүмкіндік береді.

- Қауіпсіздік шараларының әлсіздігі: Кейбір ұйымдарда ақпараттық қауіпсіздік жүйелері дұрыс орнатылмаған немесе олар жүйелі түрде жаңартылмайды. Осылайша, қорғаныс деңгейі төмендейді, және кибершабуылшылар үшін осал жерлер ашылады.

- Қоғамның ақпараттық қауіпсіздік туралы сауаттылығының төмендігі: Көптеген адамдар интернетте жеке мәліметтерін қорғамайды және парольдерді жеңіл болатындай таңдауы мүмкін. Бұдан бөлек, көптеген қаржылық алаяқтық әрекеттер адамдардың техникалық білімінің жеткіліксіздігін пайдаланып орын алады.

- Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін, қоғамның ақпараттық қауіпсіздікке деген жауапкершілігін арттыру және мемлекеттің осы саладағы бақылауды күшейту қажеттігі туындап отыр.

2.3. Қаржылық сауаттылық деңгейінің төмендігі

Қаржылық сауаттылық – бұл жеке тұлғалардың қаржылық қызметтер мен құралдарды дұрыс пайдалану, қаржылық жағдайын басқару және ақшасын тиімді инвестициялау дағдыларын меңгеру. Қазіргі уақытта Қазақстанда қаржылық сауаттылықтың төмендігі қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың негізгі себептерінің бірі болып табылады. Көптеген азаматтар қаржылық жүйенің мүмкіндіктері мен қауіптерінен толық хабардар емес, бұл оларды алаяқтардың құрбаны етеді.

Қаржылық сауаттылықтың төмен болуының себептері:

- Білім беру жүйесінің жетіспеушілігі: Қаржылық білім беру көп жағдайда мектептер мен жоғары оқу орындарында жеткіліксіз. Қаржылық сауаттылық курстары мен тренингтер аз ұйымдастырылған.

- Ақпараттың жетіспеушілігі: Қаржылық құралдар мен қызметтердің әртүрлілігі туралы ақпараттың қолжетімсіздігі адамдардың өздерінің қаржылық мәселелерін шешуге бағытталған дұрыс шешімдер қабылдауға кедергі келтіреді. Бұл жағдай қаржылық алаяқтықтар мен қателіктердің көп болуына әкеледі.

- Қоғамдағы қаржылық мәдениеттің төмендігі: Адамдардың қаржылық құжаттар мен есепшоттарды бақылау және қауіпсіздік шараларын сақтау сияқты қаржылық дағдыларының төмендігі алаяқтардың жұмысын жеңілдетеді.

2.4. Заңнамалық және техникалық шектеулер

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күресте Қазақстандағы заңнамалық және техникалық шектеулер үлкен рөл атқарады. Заңнама мен нормативтік құқықтық актілердің қазіргі заман талаптарына сай болмауы, сондай-ақ техникалық инфрақұрылымның жетіспеушілігі алаяқтардың әрекеттерін қиындатуға кедергі келтіреді.

Заңнамалық және техникалық шектеулердің негізгі себептері:

- Заңнаманың кешігуі: Цифрлық әлемнің жылдам дамуымен қатар заңнама жаңартылуы тиіс, бірақ кейбір құқықтық актілер қазіргі заманғы қаржылық алаяқтықтар мен

кибершабуылдардың жаңа әдістеріне сәйкес келмейді. Бұл заңсыз әрекеттермен күресуде белгілі бір қиындықтар туғызады.

- Құқық қорғау органдарының дайындығының төмендігі: Құқық қорғау органдарының ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша мамандандырылуы жеткіліксіз. Кибершабуылдарға қарсы күрес жүргізетін арнайы бөлімшелер мен білікті мамандардың болмауы құқық бұзушылардың жазасыз қалуына әкеледі.

- Техникалық инфрақұрылымның жетіспеушілігі: Қазақстандағы көптеген қаржылық ұйымдар мен мемлекеттік құрылымдар ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажетті техникалық инфрақұрылымға ие емес. Бұл өз кезегінде жүйелердің бұзылуына және деректердің ұрлануына мүмкіндік береді.

3. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың салдары

Қазақстанда қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың артуы экономикалық тұрақтылыққа, қоғамның сеніміне және мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей әсер етуде. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар еліміздің әлеуметтік және экономикалық жүйесіне айтарлықтай зиян келтіруде. Бұл қылмыстар өз кезегінде мемлекеттің цифрлық трансформациясына, банктік қызметтер мен ақпараттық технологияларға деген сенімге теріс әсер етеді. Қазақстандағы қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың салдары елдің ішкі және сыртқы тұрақтылығына қауіп төндіреді. Бұл мәселелерді шешу үшін заңнамалық және ақпараттық қауіпсіздік шараларын күшейту қажет.

3.1. Экономикалық және әлеуметтік зардаптар

Қазақстанда қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың артуы экономиканың әртүрлі салаларына айтарлықтай зиян келтіруде. 2023 жылы Қазақстанның қаржы секторында алаяқтық әрекеттердің салдарынан 1 миллиард теңгеден астам шығын келгені белгілі. Бұл сома тек тіркелген алаяқтықтардан алынған, ал нақты шығындар әлдеқайда көп болуы мүмкін, себебі барлық жағдайлар анықталмаған. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар банктер мен қаржылық ұйымдарға айтарлықтай шығындарға әкелуде. 2022 жылы Қазақстанда 50-ден астам банкке және қаржы ұйымдарына кибершабуылдар жасалған. Мұндай шабуылдар жеке тұлғалардың ақшаларын ұрлап, әртүрлі қорларды бұзу арқылы қаржылық ұйымдардың репутациясына нұқсан келтіреді.

Инвестициялық ахуалдың нашарлауы: 2022 жылы Қазақстанның қаржы нарығына жасалған 200-ден астам кибершабуыл елдің инвестициялық ахуалын нашарлатты. Кибершабуылдардың артуы инвесторлардың алаңдаушылығын тудырып, олардың Қазақстанға инвестиция салу ниеттерін азайтты. Мұндай жағдайлар мемлекетке қажетті шетелдік капиталдың тартылуына кедергі келтіреді.

Ұлттық валюта мен инфляция: Қаржылық алаяқтықтардың көбеюі ұлттық валютаға деген сенімді төмендетіп, инфляцияның өсуіне ықпал етуі мүмкін. 2022 жылы қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар экономиканың бірқатар салаларында инфляциялық қысымдардың артуына себеп болды. Ұлттық банк инфляцияның 12%-ға дейін өсуін күткендей болжамдар жасаған болатын, бұл жоғары деңгейдегі қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың салдары болып табылады.

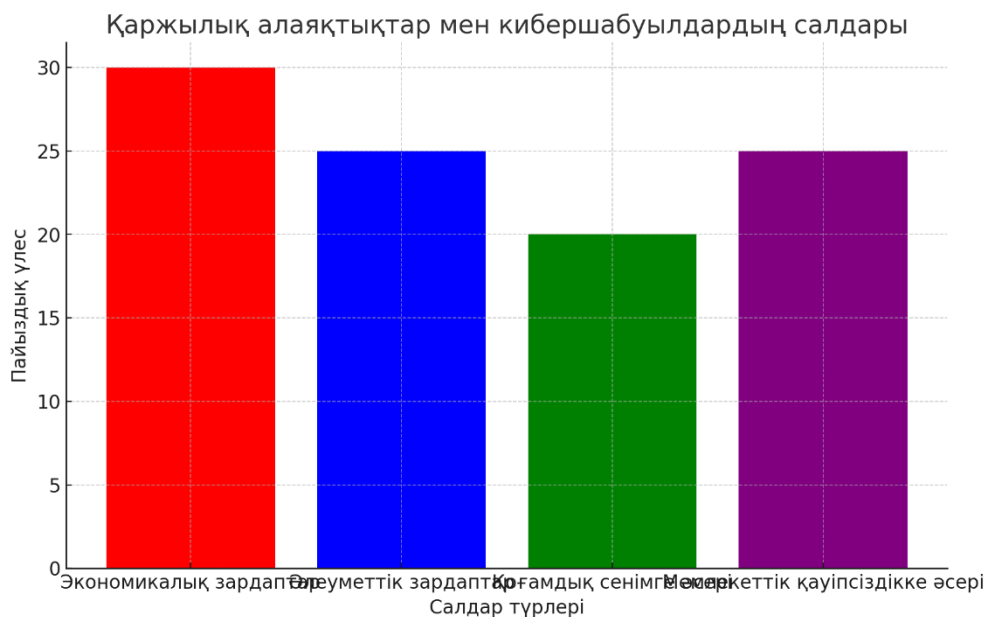
Қаржылық алаяқтықтардың нәтижесінде жеке тұлғалар 2023 жылы шамамен 800 миллион теңгеге жуық қаржылық шығынға ұшырады. Қазақстандағы ең көп таралған алаяқтық түрлеріне интернет алаяқтықтары мен банктік алаяқтықтар кіреді. Мысалы, 2023 жылы интернет арқылы алаяқтыққа ұшыраған 1500 адам тіркелген. Бұл адамдар өз жинақтарын жоғалтып, қаржылық тұрғыдан қиын жағдайға тап болды. Алаяқтықтар мен кибершабуылдардың әлеуметтік қауіпсіздікке әсері үлкен. Қазақстанда кибершабуылдардың әлеуметтік қауіпсіздікке тигізетін әсері көбейіп келеді. Азаматтар өздерінің қаржылық ақпараттарын қорғаудағы қиындықтармен бетпе-бет келуде, бұл қоғамдық сенімсіздікті тудырады. Жеке тұлғалардың психологиялық күйзелісі: Алаяқтыққа ұшыраған адамдар психологиялық тұрғыдан да қиындықтарды бастан кешіреді. Алаяқтықтың құрбаны болған азаматтар көптеген жағдайларда өзін жалғыз, адасқан сезінеді. Мұндай күйзеліс әлеуметтік тексеру мен қолдау жүйесін қажет етеді.

3.2. Қоғамдық сенімге әсері

Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар Қазақстандағы қаржылық жүйеге, мемлекеттік органдарға және жалпы қоғамға деген сенімді әлсіретеді. Қазақстанда қаржылық алаяқтықтардың артуы азаматтар мен компаниялардың қаржылық ұйымдарға деген сенімін төмендетуде. 2022 жылы банктік қызметтерге деген сұраныстың 10%-ға дейін төмендегені байқалды. Азаматтар қаржылық ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздігінен күмәндана бастаған, бұл олардың депозиттерін банкте сақтаудан бас тартуына әкелуде. Банк жүйесіне деген сенімнің төмендеуі салдарынан көптеген қазақстандықтар қаржылық ұйымдарға сенімсіздік танытуда. Қаржылық алаяқтықтардың артуы осы сенімсіздікті күшейтуде, әсіресе интернет алаяқтықтарының жиі болуы азаматтар мен кәсіпкерлердің қаржылық операцияларды жүргізуден бас тартуына әкеледі. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың нәтижесінде мемлекеттік органдардың цифрлық жүйелері мен қызметтеріне деген сенімсіздік артады. Қаржылық алаяқтықтардың көбеюі мемлекеттік органдардың цифрлық қауіпсіздігіне деген сенімсіздік туғызады. 2023 жылы Қазақстанда мемлекеттік органдарға қатысты бірнеше ірі кибершабуылдар орын алған. Бұл жағдайлар азаматтардың мемлекеттік органдардың қызметіне деген сенімін әлсіретті. Қазақстанда құқық қорғау органдарының қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдарға қатысты тиімділігіне күмән тудырады. Олардың қылмыстарды анықтау және алдын алу деңгейі төмен болып, бұл қоғамдық сенімсіздікке әкеледі. Құқық қорғаушылардың бұл мәселеге жеткілікті назар аудармауы теріс әлеуметтік және экономикалық салдарға алып келеді. Қоғамдағы алаяқтық әрекеттердің көбеюі жеке тұлғалар мен кәсіпкерлер арасында сенімсіздікті арттырады. Кәсіпкерлер өздерінің қаржылық операцияларын қорғауға алаңдаумен қатар, инвестициялар мен қызметкерлерді қорғауға қажетті шараларды қабылдайды. Бұл сенімсіздік экономикалық даму мен кәсіпкерлікке кері әсер етеді.

3.3. Мемлекеттік қауіпсіздікке төнетін қауіптер

Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Бұл қылмыстар мемлекеттің экономикалық жүйесін әлсіретіп, қоғамдағы тұрақсыздықты тудырады. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігіне теріс әсер етуде. Қаржылық жүйенің сенімсіздігі мен ақпараттық жүйелердің бұзылуы экономиканың тұрақсыздығына әкеледі. 2022 жылы экономикалық жағдайдың нашарлауы нәтижесінде жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) өсімі 3%-ға дейін төмендеген. Бұл көрсеткіштер қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдардың әсерін көрсетеді. Қазақстанда кибершабуылдар ұлттық қауіпсіздікке, әсіресе мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне үлкен қауіп төндіреді. Мысалы, 2022 жылы ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің жүйесіне бірнеше кибершабуылдар жасалды, бұл мемлекеттік құпиялардың ұрлануына немесе бұзылуына алып келуі мүмкін. Кибершабуылдар мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне еніп, маңызды деректерді ұрлап, оларды бұза алады. Бұл елдің басқару жүйесін әлсіретеді, басқару шешімдерінің дұрыс қабылдануына кедергі келтіреді. Қаржылық алаяқтықтар мен кибершабуылдар ұлттық қауіпсіздікке айтарлықтай қауіп төндіреді. Мұндай қылмыстардың артуы Қазақстанның халықаралық аренадағы жағдайына да әсер етеді. Әсіресе, ақпараттық жүйелерге жасалған шабуылдар мемлекет ішіндегі қауіптерді күшейтеді. Бұл қоғамдағы тұрақсыздықты арттырып, әлеуметтік қақтығыстарға алып келуі мүмкін.

4. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу шарттары

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін халықтың қаржылық және цифрлық сауаттылығын арттыру маңызды. Адамдар қаржылық операцияларды және интернеттегі қауіпсіздікті қалай қамтамасыз ету керектігін білгенде, олар алаяқтар мен кибершабуылдардың құрбаны болу ықтималдығы азаяды. Азаматтар өз қаржысын дұрыс басқаруды, қарыздармен жұмыс жасауды, инвестицияларды басқаруды және алаяқтық схемалардан сақтануды үйренуі тиіс. Интернет пен мобильді банкінгтің қауіпсіз пайдалануын үйрету, онлайн алаяқтықтардан сақтану және жеке деректерді қорғау дағдыларын дамыту қажет. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін, ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін тұрақты түрде жетілдіру керек. Ақпараттық қауіпсіздік шаралары тек жеке тұлғаларға ғана емес, сондай-ақ ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерге де қатысты. Ақпараттық жүйелерді шифрлау, вирусқа қарсы бағдарламалар мен брандмауэрлерді қолдану. Құпия ақпаратты қорғау үшін заманауи криптографиялық технологияларды қолдану. Интернет-банкінг жүйелерінде екі факторлы аутентификация әдісін қолдану арқылы қауіпсіздікті күшейту. Ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тұрақты аудит жүргізу. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күрес жүргізу үшін тиімді құқықтық реттеу және заңнамалық шаралар қажет. Қазақстанда осы бағытта бірқатар заңдар мен нормативті актілер қабылданғанымен, оларды тиімді іске асыру қажет. Киберқылмыс пен қаржылық алаяқтыққа қарсы күрес жүргізетін заңдардың қабылдануы. Жеке деректерді қорғау, банктік мәліметтер мен онлайн операциялар туралы заңдарды жетілдіру. Құқықбұзушыларға қатысты қатаң жаза қолдану механизмдері. Киберқылмыстар мен алаяқтық әрекеттер үшін арнайы жазалар енгізу және халықаралық деңгейде ынтымақтастықты арттыру. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін техникалық инфрақұрылымның беріктігі маңызды рөл атқарады. Бұл қаржылық ұйымдардың, мемлекеттік мекемелердің және жеке тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қауіпсіздік жүйелерін жаңарту: Барлық қаржылық және цифрлық жүйелерді үздіксіз жаңарту, жаңа технологияларды енгізу. Әсіресе, кибершабуылдардың алдын алу үшін ең заманауи қорғау құралдарын пайдалану.

Қауіпсіз интернет банкінг жүйесі: Клиенттердің жеке деректерін қорғау үшін сенімді және қауіпсіз банкінг жүйелерін енгізу.

Желілік қауіпсіздік: Интернет алаяқтықтарынан қорғау үшін көпфакторлы аутентификация мен шифрлау технологияларын қолдану.

Халықаралық ынтымақтастық және тәжірибе алмасу

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар тек бір мемлекет шегінде шектелмейді, олар халықаралық деңгейде таралуы мүмкін. Сол себепті, елдер арасында ақпараттық қауіпсіздік саласында ынтымақтастықты арттыру қажет.

Халықаралық келісімдер: Киберқылмысқа қарсы күрес жөнінде халықаралық келісімдер мен келісім-шарттарға қол қою.

Тәжірибе алмасу: Әлемнің басқа елдерінің тәжірибесін зерттеу және оны өз елінде қолдану. Бұл әлемнің жетекші елдерінде киберқауіпсіздік саласында қолданылатын заманауи әдістерді елімізде енгізу үшін маңызды.

Қоғамдық сана мен ақпараттық кампаниялар

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін қоғамды ақпараттандыру маңызды. Әрбір азамат осы мәселеге қатысты хабардар болып, қажетті білім мен дағдыларды меңгеруі керек.

Ақпараттық кампаниялар: Мектептерде, университеттерде және басқа да оқу орындарында ақпараттық қауіпсіздік бойынша бағдарламалар ұйымдастыру. Күнделікті өмірде интернет қауіпсіздігін сақтау жолдары туралы қоғамдық хабардарлықты арттыру.

Медиа және онлайн ресурстар: Әлеуметтік желілер мен ақпараттық порталдар арқылы адамдарды алаяқтық пен кибершабуылдардан қалай қорғану керектігі туралы үнемі ақпараттандыру.

Қорытынды:

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін тек заңдық және құқықтық шаралар жеткіліксіз. Бұл күресте барлық қоғам, мемлекеттік құрылымдар, қаржы ұйымдары мен жеке азаматтар бірлесе жұмыс істей отырып, тиімді шешімдер қабылдауы қажет. Адамдардың қаржылық және цифрлық сауаттылығын арттыру, ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру, құқықтық реттеуді күшейту және техникалық инфрақұрылымды нығайту арқылы бұл мәселеге қарсы тұру мүмкін болады.

4.1. Қаржылық және цифрлық сауаттылықты арттыру жолдары

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін ең алдымен халықтың қаржылық және цифрлық сауаттылығын арттыру қажет. Өйткені, сауатты азаматтар ғана өздерінің қаржылық операцияларын және жеке мәліметтерін қауіпсіз жүргізе алады. Оқу орындарында қаржылық және цифрлық білім беру бағдарламалары енгізіліп, азаматтарды алаяқтықтан сақтандыру жолдары мен әдістері туралы ақпараттар берілуі тиіс. Қаржылық сауаттылық: Бұл халықтың ақшаны дұрыс басқару, инвестициялар жасау, қарыздарды басқару және қаржы қауіпсіздігі туралы білімін арттыруды қамтиды. Қаржылық сауаттылықтың артуы адамдардың қаржылық алаяқтықтардан қорғануына көмектеседі. Қаржылық сауаттылықты арттыру мақсатында арнайы тренингтер, онлайн курстар мен ақпараттық кампаниялар ұйымдастырылуы қажет. Цифрлық сауаттылықты арттыру да маңызды. Бұл адамдардың интернетте жұмыс істеу, қауіпсіздік шараларын сақтау, жеке деректерді қорғау туралы білімін қамтиды. Әсіресе интернет-алаықтықтың және фишингтің алдын алу үшін адамдарға қауіпсіз парольдер жасау, жеке ақпаратты бөліспеу, күмәнді сілтемелерді баспау және сенімді онлайн банкінг қызметтерін қолдану туралы білім беру қажет.

4.2. Ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардан қорғау үшін ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру маңызды. Бұл тек жеке тұлғаларға ғана емес, сондай-ақ ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерге де қатысты мәселе. Қауіпсіздік жүйелерін жаңарту: Ақпараттық қауіпсіздік жүйелері үнемі жаңартылып отыруы тиіс. Бұл тек қана антивирус бағдарламаларын немесе фаерволды орнату емес, ақпараттық жүйелерді толықтай қорғауды қамтиды. Құпия ақпаратты қорғау үшін криптография мен екі факторлы аутентификацияны қолдану өте маңызды. Бұл тәсілдер кибершабуылдардың ықтималдығын төмендетеді. Ұйымдар үшін арнайы қауіпсіздік саясаты: Ұйымдарда ақпараттық қауіпсіздікті басқару үшін арнайы ішкі саясаттар мен процедуралар болуы керек. Бұл, әсіресе, банктер мен қаржы ұйымдары үшін өте маңызды.

Қызметкерлерге қауіпсіздік ережелерін сақтау бойынша тренингтер өткізіліп, жүйелі түрде аудит жүргізілуі тиіс.

4.3. Құқықтық реттеу және халықаралық тәжірибені қолдану

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы тиімді күрес жүргізу үшін құқықтық реттеу және халықаралық тәжірибе өте маңызды. Бұл мәселелер тек бір елдің ішінде шешілетін мәселелер емес, олар халықаралық деңгейде де өзекті. Қазақстанда қаржылық алаяқтық және кибершабуылдар мәселесіне қатысты бірнеше құқықтық шаралар қабылданғанымен, бұл саланы реттейтін заңнаманы жетілдіру мен халықаралық тәжірибені қолдану аса қажет.

Қазақстанда қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарды реттеу үшін бірқатар заңдар мен нормативтік актілер қабылданған. Алайда, бұл заңдар әлі де жетілдіруді қажет етеді, өйткені киберқылмыс жылдам дамып, оған қарсы күреске арналған құқықтық нормалар артта қалуы мүмкін.

«Ақпараттық қауіпсіздік туралы» заң: 2018 жылы Қазақстанда «Ақпараттық қауіпсіздік» туралы заң қабылданды, ол ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жеке мәліметтерді қорғау және кибершабуылдарға қарсы күрес жүргізуді реттейді. Заңда киберқауіпсіздік бойынша негізгі ережелер белгіленген, бірақ оның орындалуы мен тиімділігіне қатысты кейбір мәселелер бар.

«Киберқауіпсіздік туралы» заң: 2019 жылы Қазақстанда «Киберқауіпсіздік туралы» заң қабылданды, ол кибершабуылдармен күресуге арналған құқықтық нормаларды қамтиды. Бұл заң қылмыскерлердің интернет арқылы жасалатын қылмыстарын жазалау мен тоқтату шараларын күшейтуге арналған.

Жеке деректерді қорғау: 2013 жылы Қазақстанда «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заң қабылданды, бірақ киберқылмыстар мен алаяқтықтың өсуіне байланысты осы заңды күшейту мен жаңарту қажеттілігі туындады. Құқықтық реттеудің қазіргі жүйесі құқықбұзушылықтарды тоқтату үшін кейде жеткіліксіз болып табылады. Бұл заңдардың тиімділігі көбінесе құқық қорғау органдарының іс-әрекетіне және интернет алаяқтарының әрекеттерін бақылау механизмдерінің дұрыс жұмыс істемеуіне байланысты.

Халықаралық тәжірибе алмасу

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күрес жүргізуде халықаралық тәжірибені қолдану өте маңызды. Әлемде көптеген мемлекеттер өздерінің киберқұқықтарын реттеу және қаржылық алаяқтыққа қарсы күрес жүргізу үшін жетілген заңнамалық жүйелерді енгізіп, тиімді әдістерді қолдануда.

- Еуроодақтың жалпы деректерді қорғау регламенті (GDPR): Еуроодақ 2018 жылы күшіне енген Жалпы деректерді қорғау регламенті (GDPR) арқылы жеке тұлғалардың деректерін қорғауды қатаңдатты. Бұл заңнама жеке деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, интернет алаяқтықтарын болдырмауға бағытталған және барлық компаниялар мен ұйымдар үшін міндетті болып табылады. Қазақстан үшін GDPR тәжірибесін енгізу өте тиімді болуы мүмкін, өйткені бұл заңнама азаматтардың деректерін қорғау саласында өте кеңінен қолданылып жатыр.

- АҚШ-тың киберқылмыстарға қарсы заңы: АҚШ-та киберқылмыстарға қарсы күресті реттейтін бірнеше заң бар. Мысалы, 1986 жылы қабылданған «Компьютерлік алаяқтық және қылмыстар туралы» Заң (CFAA) интернет арқылы жасалатын алаяқтық, хакерлік шабуылдар мен басқа да киберқұқық бұзушылықтарды қатаң қадағалайды. Сонымен қатар, АҚШ-та киберқылмысқа қарсы күреске арналған арнайы құқық қорғау органдары бар FBI Cyber Division. Бұл тәжірибені Қазақстанның құқық қорғау органдары да зерттеп, өздерінің күштерін күшейту үшін қолдана алады.

- БҰҰ-ның киберқұқықтық бастамалары: Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) киберқауіпсіздік және киберқұқықтар саласында халықаралық ынтымақтастықты арттыру үшін түрлі бастамаларды қолға алуда. 2013 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы «Киберқұқықтар туралы» декларация қабылдады, ол мемлекеттерді киберқұқықты реттеу және интернет алаяқтықтарына қарсы күресу үшін халықаралық стандарттар мен ережелерді қалыптастыруға

шақырады. Қазақстан БҰҰ мен басқа халықаралық ұйымдардың бұл бастамаларын қолдай отырып, өзінің заңнамасын осы стандарттарға сәйкестендіруі қажет.

Қазақстан үшін халықаралық тәжірибені қолдану арқылы өз заңнамасын жетілдіру маңызды. Дегенмен, құқықтық реттеу тек заңдарды қабылдау және халықаралық тәжірибені енгізумен шектелмейді. Оны орындауға нақты механизмдер қажет:

- Құқық қорғау органдарының үйлесімділігі: Киберқылмыстарға қарсы күресте құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмысы маңызды. Қазақстанда полиция, қаржы қадағалау агенттіктері және басқа да мемлекеттік органдар арасында ақпарат алмасуды нығайту қажет.

- Құқықтық білім беру: Мемлекеттік органдар мен бизнес секторлары арасында құқықтық білім беру және дайындық бағдарламаларын ұйымдастыру, жаңа заңдар мен нормативтерді түсіндіру жұмыстары жүргізілуі қажет. Бұл халықтың заңнамалық өзгерістерге бейімделуін жеңілдетеді.

4.4. Техникалық инфрақұрылымды нығайту

Жобаның тиімді жүзеге асырылуы мен тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін техникалық инфрақұрылымды нығайту – басты басымдықтардың бірі болып табылады. Бұл бөлімде техникалық база мен құрал-жабдықтарды жетілдіру, цифрлық технологияларды енгізу және қызмет көрсету сапасын арттыруға бағытталған нақты іс-шаралар қарастырылады.

1. Материалдық-техникалық базаны жаңарту

Жобаның мақсаттары мен міндеттеріне сай зертханалар, өндірістік алаңдар немесе қызмет көрсету нысандары қазіргі заманғы жоғары өнімді құрал-жабдықтармен жабдықталады. Бұл жабдықтар жұмыстың дәлдігі мен сапасын арттырып, ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, автоматтандырылған қондырғылар, зерттеу жүргізуге арналған арнайы құрылғылар немесе өндірістік желілер жаңартылады.

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) енгізу

Цифрландыру – қазіргі инфрақұрылымды дамытудың негізгі бағыты. Осыған байланысты, жоба шеңберінде жоғары жылдамдықты интернет желісін тарту, ішкі желілерді ұйымдастыру, серверлік жүйелер орнату, деректерді өңдеу және сақтау платформаларын құру жұмыстары жүргізіледі. Бұл өз кезегінде ақпараттық қауіпсіздік пен басқару тиімділігін арттырады.

3. Қауіпсіздік жүйелерін орнату

Жоба аясында техникалық қауіпсіздік мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Нысандарға бейнебақылау жүйелері, өртке қарсы дабылдар, автоматты өрт сөндіру құрылғылары және кіруді бақылау жүйелері орнатылады. Бұл қауіпсіздік деңгейін жоғарылатып, апаттық жағдайлардың алдын алуға мүмкіндік береді.

4. Инженерлік-коммуникациялық желілерді жетілдіру

Тұрақты жұмыс істеу үшін электр энергиясы, су, жылу және кәріз жүйелері жаңғыртылып, заманауи талаптарға сәйкестендіріледі. Бұл энергия үнемдеуді, экологиялық тиімділікті және үздіксіз жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, баламалы энергия көздерін (мысалы, күн панельдері, жел генераторлары) пайдалану мүмкіндігі қарастырылады.

5. Қызметкерлерді оқыту және техникалық біліктілікті арттыру

Техникалық инфрақұрылымды жаңарту тек құрал-жабдықпен шектелмейді. Онымен қатар, сол жабдықтармен жұмыс істей алатын, білікті кадрлар даярлау қажет. Осы мақсатта қызметкерлерге арналған оқыту курстары, семинарлар мен тәжірибелік тренингтер ұйымдастырылады. **ҚОРЫТЫНДЫ**

Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдар қазіргі заманғы қоғамның ең күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақстанда бұл мәселелердің маңызы жыл сайын артып келеді, себебі цифрлық технологиялардың кеңеюі мен интернет-ресурстардың дамуы алаяқтар мен киберқылмыскерлер үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл ретте мемлекет, бизнес және жеке тұлғалар бірлесе отырып, осы мәселелерге тиімді қарсы тұру үшін кешенді шаралар қабылдауы қажет. Зерттеуде көрсетілгендей, қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың алдын алу үшін ең маңызды шарттар — бұл қаржылық және цифрлық сауаттылықты арттыру, ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру, құқықтық реттеу мен халықаралық тәжірибені

қолдану және техникалық инфрақұрылымды нығайту. Бұл шаралар тек ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық ынтымақтастықты күшейту арқылы да жүзеге асырылуы тиіс. Қаржылық және цифрлық сауаттылықты арттыру халықтың алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы тұру қабілетін жақсартуға мүмкіндік береді. Әрбір азаматтың қаржылық жоспарлау мен жеке мәліметтерді қорғау жөніндегі білімдері алаяқтардың құрбаны болу ықтималдығын айтарлықтай азайтады. Сонымен қатар, цифрлық сауаттылықтың артуы интернетте қауіпсіз жүріс-тұрыс жасауға және кибершабуылдардың алдын алуға ықпал етеді. Ақпараттық қауіпсіздік жүйелерінің жаңартылуы мен жетілдірілуі маңызды. Қазақстанның банктері мен қаржы ұйымдары қауіпсіздік шараларын күшейтуге бағытталған түрлі бағдарламаларды енгізіп жатыр, алайда бұл салада әлі де жетілдіруге мұқтаж көптеген аспектілер бар. Ең бастысы, ақпараттық жүйелер мен желілерді қорғаудың заманауи құралдарын қолданысқа енгізу арқылы алаяқтықтың алдын алу керек. Құқықтық реттеу мен халықаралық тәжірибе алмасу — тағы бір маңызды бағыт. Қазақстан өз заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкес жетілдіруі керек, сонымен қатар әлемнің жетекші елдерінің тәжірибесін зерттеп, оларды өз заңдарына енгізу маңызды. Бұл тұрғыда Еуроодақтың GDPR заңнамасы, АҚШ-тың киберқылмысқа қарсы заңдары және БҰҰ-ның киберқұқықтық бастамаларына ерекше назар аудару қажет. Қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күресті тиімді жүргізу үшін мемлекеттік органдар мен жеке сектор арасында тығыз ынтымақтастық орнату маңызды.

Қорыта айтқанда, қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдарға қарсы күрестің тиімді болуы үшін кешенді шаралар қажет. Заңнамалық реттеу мен құқықтық негіздер маңызды болса да, бұл мәселелер тек құқықтық тұрғыда ғана емес, техникалық, ақпараттық және мәдени аспектілерде де шешілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Киберқауіпсіздік туралы заңы (2019). Қазақстан Республикасы Парламентінің 2019 жылғы 5 маусымдағы № 284-VI Заңы. — Алматы: Юридическая литература, 2019.
2. Жеке деректер және оларды қорғау туралы заң (2013). Қазақстан Республикасы Парламентінің 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы. — Алматы: Мектеп, 2013.
3. General Data Protection Regulation (GDPR). European Union, 2018. Available at: <https://gdpr.eu/>
4. Computer Fraud and Abuse Act (CFAA). United States of America, 1986. Available at: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1030>
5. UN Cybersecurity and Crime Legal Framework. United Nations, 2013. Available at: <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/cybersecurity/>

АНАЛИЗ РИСКОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ахметова Гульмира Тулегеновна

к.э.н., ассоциированный профессор кафедры Финансы и учет
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Кадилов Берик Нурбаевич

Магистрант 7М04115 Финансы и экономики
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Аннотация

Малый и средний бизнес (МСБ) является важным сектором экономики Казахстана, обеспечивающим занятость населения, формирующим конкурентную среду и способствующим устойчивому экономическому росту. Однако развитие МСБ сдерживается рядом рисков и ограничений, связанных с финансированием: сложным доступом к кредитным ресурсам, недостаточной инвестиционной поддержкой, высокой стоимостью заимствований, нестабильностью законодательной базы, а также институциональными барьерами. В статье

проведён анализ ключевых рисков финансирования МСБ, выделены внутренние и внешние факторы, влияющие на устойчивость предприятий, и предложены меры по совершенствованию финансовой политики государства и инструментов поддержки предпринимательства.

Ключевые слова: Малый и средний бизнес, инвестиции, кредиты, финансирование, риски, устойчивость, поддержка, Казахстан

Андатпа

Шағын және орта бизнес (ШОБ) Қазақстан экономикасының маңызды бөлігі болып табылады. Ол халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз етеді, бәсекелестік ортаны қалыптастырады және тұрақты экономикалық өсімге ықпал етеді. Алайда ШОБ-тың дамуына қаржыландырумен байланысты бірқатар тәуекелдер мен шектеулер кедергі келтіреді: несие ресурстарына қолжетімділіктің күрделілігі, инвестициялық қолдаудың жеткіліксіздігі, қарыз құнының жоғарылығы, заңнамалық базаның тұрақсыздығы және институционалдық тосқауылдар. Мақалада ШОБ қаржыландыруындағы негізгі тәуекелдер талданып, кәсіпорындардың тұрақтылығына әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар анықталып, мемлекеттік қаржы саясатын жетілдіру мен кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін дамытуға қатысты ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Шағын және орта бизнес, инвестициялар, несиелер, қаржыландыру, тәуекелдер, тұрақтылық, қолдау, Қазақстан

Abstract

Small and medium-sized enterprises (SMEs) play a crucial role in Kazakhstan's economy by creating jobs, fostering competition, and contributing to sustainable economic growth. However, the development of SMEs is constrained by several financing-related risks and barriers: limited access to credit resources, insufficient investment support, high borrowing costs, legislative instability, and institutional challenges. This article analyzes key SME financing risks, identifies internal and external factors affecting business resilience, and proposes measures to improve state financial policy and entrepreneurship support mechanisms.

Keywords: Small and medium business, investment, credit, financing, risks, resilience, support, Kazakhstan

Малый и средний бизнес (МСБ) является ключевым драйвером экономического развития страны, обеспечивая гибкость, инновационность и создание рабочих мест. В Казахстане доля МСБ в ВВП составляет значительную часть экономики, однако доступ к финансированию остается одним из главных барьеров для их развития. Анализ существующих подходов к финансированию и мер по минимизации проблем позволяет определить пути повышения эффективности поддержки предпринимателей [1].

В условиях формирования новой модели развития Казахстана одним из главных приоритетов является создание открытой и самодостаточной современной экономики, где одним из главных драйверов должно стать развитие МСБ.

Согласно данным официальной статистики, в течение последних 5 лет в Казахстане наблюдается устойчивый рост доли МСБ в ВВП

Малый и средний бизнес играет ключевую роль в экономике Казахстана, способствуя формированию среднего класса, социальной стабильности и устойчивому развитию экономики. За последние годы данный сектор продемонстрировал положительную динамику, выросла доля малого и среднего бизнеса (МСБ) к ВВП. МСБ обеспечивает занятость 4,4 млн человек, что составляет почти половину экономически активного населения страны, и является ключевым источником рабочих мест. Вместе с тем наблюдаются региональные, отраслевые и структурные дисбалансы.

МСБ в основном сконцентрирован в крупных городах страны (Алматы, Астана, Шымкент), где доля МСБ в экономике региона превышает 60%, что объясняется высокой концентрацией бизнеса, развитой инфраструктурой, большим числом сервисных компаний и активным рынком услуг.

Отдельные регионы демонстрируют слабые показатели по МСБ. В отраслевой структуре сохраняется тенденция преобладающей доли МСБ в торговле, как наиболее доступной отрасли с низким порогом входа, быстрыми оборотами и поддержкой цифровых каналов сбыта.

Промышленность и строительство формируют вторую по значимости группу в основном за счет программ государственной поддержки [2]. Средний бизнес имеет более высокий потенциал роста по сравнению с малым за счёт большего масштаба, что позволяет эффективнее использовать ресурсы, внедрять инновации и масштабировать производство.

Большая часть продукции средних предприятий представлена в обрабатывающей промышленности, одной из наиболее значимых отраслей экономики с точки зрения технологического развития, модернизации и качественной занятости.

При этом доля средних предприятий в ВВП на протяжении последних лет остаётся незначительной в силу трудностей с финансированием, административных нагрузок, недостатка стимулов для масштабирования [3]. Это ограничивает потенциал качественного роста и создания высокопроизводительных рабочих мест. Ключевые вызовы развития МСБ связаны с качеством бизнес-среды, характеризующейся значительным разрывом между законодательными нормами и реальной правоприменительной практикой, нестабильностью законодательства, сложными регуляторными процедурами и административной нагрузкой.

Наблюдающиеся диспропорции развития МСБ требуют реформирования модели господдержки, устранения структурных ограничений, создания полноценной рыночной среды и обеспечения стабильной правовой базы для предпринимательства. В связи с особенностями в методологии классификации МСБ в официальной статистике, не отражающей важные критерии деятельности МСБ, динамика развития МСБ не полностью отражает реальную картину и усложняет анализ МСБ. Тем не менее, с учётом этих ограничений, представленные тенденции и выявленные проблемы в целом характерны для сектора МСБ.

Основные источники финансирования МСБ в Республике Казахстан

Наиболее распространёнными источниками финансирования малых и средних предприятий являются банковские кредиты — основной инструмент для привлечения капитала. В Казахстане работают как государственные банки, так и частные кредитные организации, предлагающие различные финансовые продукты [4]. Государственные программы, такие как Акционерное общество "Фонд развития предпринимательства "Даму" предоставляют гранты и субсидии, уменьшая нагрузку на бизнес и снижая риски.

Инвестиции и венчурный капитал также играют важную роль, особенно для инновационных стартапов. Такие источники более рискованны и требуют специальных условий и поддержки. Альтернативные методы, такие как краудфандинг и финансирование через негосударственные организации, постепенно набирают популярность, расширяя возможности для МСБ.

Подходы к финансированию и их особенности

Банковское кредитование для МСБ связано с высокой конкуренцией и зачастую требует поручительств и залогов, что усложняет доступ для молодых предприятий. Государственные программы предоставляют специальные кредиты и гранты, минимизируя риски за счёт государственного гарантирования. Однако бюрократические процедуры и жесткие требования по обеспечению затрудняют использование этих возможностей.

Инвестиционные источники предполагают высокий риск, но и высокую потенциальную доходность, что делает их менее доступными для большинства малых предприятий. Альтернативные методы финансирования, такие как краудфандинг, требуют развитых коммуникационных и маркетинговых стратегий.

Проблемы и барьеры

Основные препятствия включают высокие процентные ставки по кредитам, недостаток гарантий и залогов, сложности в получении господдержки, а также бюрократические барьеры. Эти факторы существенно снижают привлекательность и доступность заемных средств для МСБ, что негативно сказывается на их росте и конкурентоспособности.

Пути минимизации проблем финансирования

Для повышения эффективности поддержки МСБ необходимо развивать институты гарантий и поручительств, что снизит риски кредиторов и увеличит доступ предпринимателей к заемным средствам. Важным направлением является повышение финансовой грамотности предпринимателей, чтобы они могли лучше ориентироваться в доступных финансовых инструментах.

Создание специальных финансовых продуктов, адаптированных под потребности МСБ, а также снижение бюрократических процедур при получении поддержки — важные условия

для увеличения числа успешных кейсов. Государственные меры по развитию инфраструктуры поддержки, внедрению современных технологий и развитию инноваций создадут более благоприятные условия для малого и среднего бизнеса [5].

Риски и их минимизация Анализ рисков финансирования малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан (за последние три года)

Малый и средний бизнес (МСБ) является одним из ключевых драйверов экономического роста Казахстана, обеспечивая более 30 % ВВП и свыше трети занятости населения. Однако в последние три года (2022–2024 гг.) предпринимательский сектор сталкивается с рядом финансовых рисков, влияющих на его устойчивость и конкурентоспособность. Эти риски можно сгруппировать по следующим направлениям:

1. Макроэкономические и институциональные риски

В 2022–2024 гг. казахстанская экономика испытывала влияние глобальной инфляции, колебаний курса национальной валюты и повышенной стоимости заимствований. Ужесточение монетарной политики и повышение базовой ставки Национального банка привели к росту кредитных ставок для МСБ (в среднем до 18–20 % годовых), что снизило доступность заемных средств, особенно для стартапов и микробизнеса. Дополнительным фактором риска остаётся нестабильность нормативно-правовой базы: частые изменения налогового и финансового законодательства усложняют долгосрочное планирование бизнеса.

2. Финансовые риски и ограниченный доступ к капиталу

Несмотря на государственные программы поддержки («Дорожная карта бизнеса», «Экономика простых вещей» и др.), значительная часть МСБ сталкивается с трудностями при получении банковских кредитов из-за жёстких требований к залогу и кредитной истории. В 2023–2024 гг. наблюдалось сокращение портфеля МСБ в коммерческих банках, особенно в регионах. Доля заявок, одобренных банками, снизилась с ~46 % в 2021 г. до 38 % в 2023 г. Альтернативные источники финансирования — краудфандинг, венчурный капитал, частные инвестиции — пока развиты слабо и охватывают ограниченное число компаний, в основном в IT и инновационных отраслях.

3. Инфраструктурные и технологические риски

МСБ, особенно в сельских регионах, испытывает нехватку инфраструктуры: ограниченный доступ к цифровым платформам, платёжным системам и онлайн-сервисам затрудняет получение финансовых услуг. Недостаточный уровень цифровизации снижает шансы на участие в государственных и частных финансовых программах, которые требуют прозрачности и отчётности.

4. Меры по минимизации рисков

В последние годы государство предпринимает шаги по снижению рисков:

- расширение программ льготного кредитования и субсидирования ставок;
- создание региональных фондов поддержки предпринимательства;
- цифровизация процедур получения финансирования через платформы eGov и «Атамекен»;

• внедрение гарантийных инструментов для компаний без достаточного залогового обеспечения.

Однако эффективность этих мер пока ограничена административными барьерами и недостаточной информированностью бизнеса. **Анализ рисков финансирования малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан (2022–2024 гг.)**

Малый и средний бизнес (МСБ) играет ключевую роль в экономике Казахстана, обеспечивая более 30 % ВВП и занятость значительной части населения. Однако за последние три года предпринимательский сектор сталкивается с рядом **финансовых рисков**, которые замедляют его развитие и ограничивают доступ к капиталу.

Таблица 1 - Основные показатели финансирования МСБ в РК (2022–2024 гг.)

Показатель	2022 г.	2023 г.	2024 г.
Средняя процентная ставка по кредитам МСБ	14,5 %	17,3 %	19,8 %
Доля одобренных кредитных заявок	46 %	41 %	38 %
Объём кредитования МСБ, трлн ₸	5,2	5,7	6,4
Доля льготных кредитов в общем портфеле	18 %	22 %	27 %
Число субъектов МСБ, получивших поддержку	132 000	145 000	158 000

Источник: данные НБ РК, БВУ, Министерства национальной экономики РК.

В 2022–2024 гг. основными рисками финансирования МСБ в Казахстане стали высокая стоимость заимствований, ограниченный доступ к кредитам, институциональная нестабильность и слабое развитие альтернативных финансовых инструментов. Для устойчивого роста сектора необходимо продолжить реформы в финансовой системе, упростить процедуры, активнее развивать цифровые и небанковские источники финансирования, а также обеспечивать предсказуемость регуляторной среды.

Факторы риска стартапа:

- Конкуренция на рынке:

На стартапы часто влияет высокая конкуренция. Если множество компаний предлагают аналогичные продукты или услуги, это может снизить долю рынка и прибыль. Для успешного выхода на рынок важно иметь уникальное торговое предложение (УТП), которое выделяет продукт среди конкурентов.

- недостаток финансирования:

Сложности с привлечением достаточных инвестиций могут привести к задержкам в запуске продукта и его масштабировании. Если стартап не сможет обеспечить стабильный поток средств, он может столкнуться с банкротством или неэффективностью.

Технологические сбои:

Разработка IT-продуктов требует надежного программного обеспечения и оборудования. Технологические сбои или сбои в процессе разработки могут привести к значительным задержкам и финансовым потерям. Важно иметь план на случай непредвиденных обстоятельств.

Казахстан связаны с высокой стоимостью заимствований, снижением одобрения кредитов и институциональной нестабильностью. Несмотря на рост общего объема кредитования, доступность финансовых ресурсов остаётся ограниченной. Для дальнейшего устойчивого развития сектора необходимо:

- стабилизировать макроэкономические условия;
- упростить и ускорить процедуры получения поддержки;
- активнее развивать цифровые и небанковские каналы финансирования;
- укреплять правовую предсказуемость и доверие бизнеса к финансовой системе.

Малый и средний бизнес (МСБ) в Казахстане составляют значимую часть экономики (~27% ВВП), однако сталкиваются с серьезными барьерами в доступе к финансированию. Основная проблема – повышенное восприятие риска банками при кредитовании малых и средних предприятий, обусловленное недостаточной прозрачностью их финансовой отчетности и нехваткой залогового обеспечения. В результате значительная часть потребности малого бизнеса в кредитах остается неудовлетворенной (по оценкам, около 80%). Эта ситуация свидетельствует о необходимости разработки эффективной модели управления рисками для кредитования малого бизнеса, позволяющей расширить доступ к заемным средствам при контроле уровня дефолтов

Финансирование МСБ в Казахстане остается важной проблемой, несмотря на наличие разнообразных источников и программ поддержки. Эффективное сочетание государственных и частных инструментов, развитие инфраструктуры гарантирования, а также стимулирование

инновационных решений позволят снизить барьеры и способствовать развитию конкурентоспособного сектора малого и среднего бизнеса.

Список использованной литературы:

1. Юрченко М. Предпринимательство в Республике Казахстан // Алматы, 2020 г., –160 с.
2. Проскурина В.П., Учетная политика по МСФО для малого и среднего бизнеса: практическое пособие// Алматы, 2022 г., –180 с.
3. Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://atameken.kz/ru/>
4. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.stat.gov.kz/>
5. Абдибеков Е., Ким А., Абдуллина Ж. Кредитные гарантии для малого и среднего бизнеса: решение проблемы нехватки залогов// Интернет-ресурс: <http://www.damu.kz/>

РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО БУХГАЛТЕРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОРПОРАТИВНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОМПАНИИ

Ахметова Альфия Сабитовна

PhD, ассоц.проф.кафедры Финансы и учет
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Камиева Гульбарша Жаксыбаевна

Магистрант ОП Учет, аудит и контроллинг
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Аннотация

В условиях стремительного развития устойчивого бизнеса особое значение приобретает вовлечение управленческих бухгалтеров в процессы, связанные с устойчивым развитием компании. Статья посвящена изучению роли бухгалтеров в формировании и реализации корпоративных стратегий устойчивости. Рассматриваются ключевые барьеры и возможности, влияющие на степень участия бухгалтеров в инициативах устойчивого развития. Отмечено, что наличие контроля над процессами, достаточного уровня знаний и осознанной личной вовлеченности способствует формированию чувства ответственности за устойчивость компании. Также подчеркивается важность межфункционального взаимодействия и поддержки со стороны организации. Полученные результаты имеют практическую ценность для руководителей, профессиональных сообществ и образовательных учреждений, стремящихся расширить профессиональную роль бухгалтеров в контексте устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, управленческий учет, корпоративная устойчивость, профессиональная роль бухгалтера.

Андатпа

Тұрақты бизнестің қарқынды дамуы жағдайында басқарушылық бухгалтерлердің компанияның тұрақты даму үдерістеріне қатысуы ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл мақала бухгалтерлердің тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған корпоративтік стратегияларды қалыптастыру мен жүзеге асырудағы ролін зерттеуге арналған. Онда бухгалтерлердің тұрақты даму бастамаларына қатысу дәрежесіне әсер ететін негізгі кедергілер мен мүмкіндіктер қарастырылады. Зерттеуде кәсіби сәйкестік пен өз ролін қабылдау бухгалтерлерді тұрақты трансформацияға белсенді қатысуға қалай ынталандыратынын түсіндіруге мүмкіндік беретін психологиялық меншіктік теориясы қолданылады. Процестерге бақылау орнату, жеткілікті білім деңгейі және жеке қатысудың маңыздылығын түсіну компанияның тұрақтылығына деген жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпал ететіні атап өтіледі. Сондай-ақ ұйым тарапынан қолдаудың және бөлімшелер арасындағы өзара әрекеттестіктің маңыздылығы көрсетілген. Алынған нәтижелер тұрақты даму аясында бухгалтерлердің кәсіби ролін кеңейтуге ұмтылатын басшылар, кәсіби қауымдастықтар мен білім беру ұйымдары үшін практикалық құндылыққа ие.

Негізгі сөздер: тұрақты даму, басқарушылық есеп, корпоративтік тұрақтылық, бухгалтердің кәсіби ролі.

Abstract

In the context of the rapid development of sustainable business, the involvement of management accountants in corporate sustainability processes is becoming increasingly important. This article explores the role of accountants in the

development and implementation of corporate sustainability strategies. It examines key barriers and opportunities that influence the degree of accountants' participation in sustainability initiatives. The study applies the theory of psychological ownership to explain how professional identity and self-perception of their role can motivate accountants to engage more actively in sustainable transformations. It is noted that having control over processes, a sufficient level of knowledge, and a conscious personal commitment contributes to a sense of responsibility for the company's sustainability. The article also highlights the importance of cross-functional collaboration and organizational support. The findings have practical value for managers, professional associations, and educational institutions seeking to expand the professional role of accountants within the framework of sustainable development.

Keywords: sustainable development, management accounting, corporate sustainability, professional role of the accountant.

Устойчивое развитие стало мегатрендом, оказывающим значительное влияние на общество, правительства, рынки и предприятия по всему миру. Ожидается, что бизнес будет удовлетворять потребности своих прямых и косвенных заинтересованных сторон — как настоящих, так и будущих посредством действий, соответствующих Целям устойчивого развития (ЦУР) ООН — 17 взаимосвязанным целям, отражающим желаемые результаты устойчивого развития (Организация Объединённых Наций, 2015).

Чтобы соответствовать этим ожиданиям, большинство транснациональных компаний (ТНК) включили ЦУР в свои повестки дня и интегрировали как финансовые, так и нефинансовые показатели, связанные с устойчивым развитием, в свои годовые отчёты (KPMG, 2020). Запрос на устойчивость изменяет бизнес-контекст и факторы корпоративного успеха, что также влияет на профессиональные области, поддерживающие бизнес [1].

Однако эмпирические исследования, проведённые среди крупных компаний, показывают, что функции бухгалтерского учёта, управленческого контроля и финансов в меньшей степени вовлечены в практики управления устойчивым развитием по сравнению с другими функциями, несмотря на призывы со стороны бухгалтерского сообщества к тому, чтобы бухгалтера играли значимую роль в интеграции устойчивого развития в процессы принятия решений, учёта и отчётности организаций.

Существует общее согласие в том, что бухгалтеры должны быть вовлечены в продвижение устойчивого развития. В рамках исследований в области управленческого учёта проводились работы, раскрывающие, каким образом бухгалтера могут способствовать устойчивому развитию.

Многие ученые подчёркивали возможности поддержки управленческих решений, а также предлагалось, что бухгалтера вносят вклад путём предоставления информации и внедрения новых методов учёта для улучшения оценки показателей устойчивого развития, не ограничивая свою роль функцией «вратаря» между менеджерами по устойчивому развитию и высшим руководством.

Можно предположить, что бухгалтера могут развивать свою роль координаторов и организаторов процессов и развития систем для интеграции информации по устойчивому развитию в общую систему измерений и управления информацией компании. Кроме того, при наличии соответствующей автономии и личных знаний в области устойчивого развития, бухгалтера в области управленческого учёта могут стать «пограничными посредниками» (boundary spanners), передающими внутри организации опыт и стратегические намерения в сфере устойчивости [2].

В то же время некоторые исследователи высказывают сомнения в том, обладают ли управленческие бухгалтеры необходимыми способностями или интересом к продвижению устойчивого развития, чтобы принять на себя роль стратегического бизнес-партнёра в области устойчивости.

Несмотря на то что, устойчивое развитие требует вовлечённости на индивидуальном уровне, то, какие факторы влияют на отношение бухгалтеров к устойчивости и их взаимодействие с этой темой в корпоративном контексте, требует более глубокого исследования.

Поэтому представляет интерес изучить, каким образом восприятие профессиональной роли бухгалтера влияет на их способность и готовность вовлекаться в вопросы устойчивого развития и как эта роль может быть расширена в направлении более глубокой вовлеченности.

В связи с этим в исследовании ставится вопрос: Как профессиональная роль бухгалтера (в её воспринимаемом виде) может способствовать формированию психологической сопричастности корпоративному устойчивому развитию на индивидуальном уровне.

Данным исследованием мы откликаемся на призыв изучить, как управленческие бухгалтеры могут стать более активно вовлечёнными в учёт и управление в сфере устойчивого развития.

С управленческой точки зрения исследование помогает понять, как можно развивать профессиональную роль бухгалтера, чтобы стимулировать их участие в продвижении устойчивого развития компаний. Оно также предоставляет полезную информацию для профессиональных организаций по подготовке бухгалтеров и учреждений, занимающихся обучением бухгалтеров, о том, как эффективно поддерживать условия, способствующие формированию мышления в духе устойчивости.

За последние три десятка лет вопрос устойчивости стал одним из важнейших для бизнеса, но даже сегодня все еще сохраняется некоторая неопределенность относительно того, что это значит, и что организации должны делать для реализации своих задач в данной области [3].

Как и со многими аспектами бизнеса, устойчивость становится областью все большего вовлечения профессиональных бухгалтеров, особенно в плане прояснения финансовых аспектов всех этих инициатив.

У профессиональных бухгалтеров очень важная роль в идентификации целей и ключевых показателей эффективности, которые могут быть использованы, чтобы измерить прогресс с течением времени, быть включенными в годовую отчетность и помочь компаниям оценить все экономические аргументы в пользу тех или иных деловых решений.

Но помимо помощи с экономической стороной вопроса профессиональные бухгалтеры могут также проконсультировать своих клиентов относительно того, с чего тем стоит начать свое собственное «путешествие» к устойчивому бизнесу – следовательно, к снижению риска того, что инвесторы будут их воспринимать как безответственную компанию. Есть определенные виды риска, в отношении которых профессиональные бухгалтеры находятся в особо выгодном положении в плане оказания консультативной помощи, причем они должны оказывать ее в любом случае в рамках своих более широких обязанностей.

Аудиторские компании и сами все активнее предпринимают сегодня шаги, чтобы улучшить собственные показатели устойчивости – как для минимизации расходов, так и для того, чтобы самим делать то, что советуют делать клиентам. Многие крупные аудиторские организации обзавелись специализированными рабочими группами по вопросам устойчивости, чтобы за всем этим следить.

Возможность сбалансированного устойчивого развития предприятия определяется не только экономической эффективностью, но и еще рядом факторов (рис. 1):

- социальной ориентацией и экологической ответственностью бизнеса;
- построением деятельности предприятия с учетом балансирования интересов заинтересованных лиц;
- наличием стратегии развития и эффективной системы управления, реагирующей на изменения во внешней и внутренней среде;
- наличием тех видов капитала, которые не просто позволяют создавать стоимость, но и являются платформой для ее создания в долгосрочной перспективе [4].

Рисунок 1 – Факторы устойчивого развития

Именно эти характеристики определяют доверие инвесторов к компании и являются капиталобразующими факторами «длительного действия». Обеспечение управления ими и формирование информационной среды устойчивого сбалансированного развития предполагает, в частности, и определенные изменения во взглядах на бухгалтерский учет.

Например, управленческий учет развивается в направлении не только совершенствования традиционных элементов метода бухгалтерского учета, а и применения целого ряда методов из смежных областей управленческой деятельности: планирования, анализа, прогнозирования, математического моделирования и других. М. А. Вахрушина в числе методов управленческого учета называет статистические, аналитические, экономико-математические методы и отмечает, что стандартные элементы метода становятся не законодательно определенными процедурными составляющими, а многовариантно используемым инструментом управления:

- при использовании документации может меняться перечень реквизитов, в зависимости от поставленных целей управления;
- оценка может осуществляться с использованием различных подходов (например, по инвестиционной, рыночной, страховой, балансовой, ликвидационной стоимости) и различных единиц измерения;
- калькулирование может осуществляться с использованием самых разнообразных методик, и в управленческом учете позволяет определять разную себестоимость для разных целей;
- возможно применение или неприменение счетов и двойной записи;
- факт, периодичность составления и содержание баланса и отчетности определяются принципом экономичности, целесообразны составление прогнозных, сегментарных балансов, итерационные методики его построения [5].

Соответственно, формирование информационной среды устойчивого развития оказывает влияние на развитие всех основных элементов метода бухгалтерского учета.

Стандартная финансовая отчетность представляет информацию, сориентированную только на определенную группу пользователей, в первую очередь инвесторов, считается практически общепризнанным фактом. Более того, субъективность оценок и отражения в ней объектов связана со спецификой правил учета, в частности:

- показатель прибыли может легко варьироваться и зависит от момента признания и содержательного наполнения расходов и доходов;
- прибыль не соответствует активам, которыми она генерируется; в балансе не отражаются значимые ресурсы (например, интеллектуальный капитал, организационные ресурсы, объекты, в полной мере не контролируемые предприятием, в частности забалансовые);
- информация финансовой отчетности не отражает реальной стоимости бизнеса, платформ для ее создания;
- баланс слишком историчен и не показывает реального соотношения финансирования и инвестиций, отчетность не дает информации о том, как менеджмент использует финансовые ресурсы;
- информация о капитале не отражает, кто осуществляет реальный контроль над предприятием;
- существует проблема объективности учетных оценок: историческая стоимость является «посмертной» и слабо отражает действительное положение дел, справедливая стоимость во многом является зависимой от использования допущений в моделях ее определения (например, при отсутствии активного рынка — от ставки дисконтирования, используемых значений вероятности, при наличии — от условий конкретной сделки) [6].

Следует также отметить еще два существенных фактора уменьшения полезности финансовой информации в современных условиях:

- появляются новые объекты, которые представляют собой реальную базу для создания стоимости, которые не всегда могут быть измерены в денежном выражении и зачастую не признаются в учете (показатели, отражающие экологическую и социальную ответственность бизнеса, такие виды капитала, как организационный, инновационный, человеческий, репутационный);
- происходит постепенное движение от финансовой отчетности к отчетности устойчивого развития [7].

Это подтверждает тот факт, что сегодня для большинства крупных, сориентированных на рост компаний нормой становится так называемая отчетность устойчивого развития на базе «мягкого» международного стандарта GRI — «Глобальная инициатива по отчетности» (Global Reporting Initiative), предполагающего формирование отчетности по принципу «триединого итога»: экономика компании, экология производства и социальная политика.

Сближение внешнего и внутреннего учета происходит в рамках концепций корпоративного управления (Corporate Governance), управленческого подхода (Management Approach) и связано, в частности, с тем, что в современной корпоративной отчетности находит отражение информация управленческого учета, а именно финансовые, нефинансовые показатели и пояснения к ним, которые позволяют пользователям оценить:

- 1) корпоративную социальную ответственность и стратегию устойчивого развития;
- 2) способность предприятия к генерированию экономической добавленной стоимости и механизм ее создания в разрезе основных бизнес-сегментов;
- 3) эффективность системы корпоративного управления (видение целей и перспектив, планы, организационная структура, критерии оценки деятельности, используемые механизмы внутреннего контроля, подходы к регулированию рисков и пр.);
- 4) наличие экономических ресурсов, которые пока не отражаются в финансовой отчетности, но представляют собой реальные факторы создания стоимости (человеческий, инновационный, организационный капитал, репутация и имидж, другие неучтенные нематериальные активы, забалансовое имущество и др.) [8,9]

В современных условиях устойчивое развитие становится неотъемлемой частью стратегии большинства компаний. Профессиональные бухгалтеры играют важную роль в обеспечении корпоративной устойчивости, выходя за рамки традиционных функций учета и отчетности. Их участие включает не только сбор и анализ финансовой информации, но и интеграцию нефинансовых показателей, связанных с экологическими, социальными и управленческими аспектами (ESG-факторами).

Бухгалтеры участвуют в разработке устойчивых бизнес-моделей, оценке рисков, формировании прозрачной отчетности и обеспечении подотчетности перед заинтересованными сторонами. Кроме того, они способствуют принятию управленческих решений, ориентированных на долгосрочную устойчивость, а не только на краткосрочную прибыль.

Для повышения их вклада важно развивать профессиональные компетенции в области устойчивости, усиливать межфункциональное сотрудничество и внедрять корпоративную культуру, поддерживающую устойчивые ценности. Таким образом, бухгалтер становится не просто специалистом по цифрам, а ключевым партнером в устойчивой трансформации бизнеса.

Список литературы:

1. Валуев Б. О многоцелевом бухгалтерском учете: некоторые необоснованные представления // Бухгалтерский учет и аудит. 2012. № 5. С. 3—9.
2. Вахрушина М. А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М. А. Вахрушина. 4-е изд., стер. М.: Омега-Л, 2006. 576 с.
3. Годовой отчет ГРИ. 2011/2012 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.globalreporting.org/resource/library/GRI-Annual-Report-2011-2012.pdf>.
4. Голов С. Ф. Бухгалтерский учет в Украине: анализ состояния и перспективы развития: монография. К.: Центр учебной литературы, 2007. 522 с.
5. Голов С. Ф. Система глобального бухгалтерского учета // Бухгалтерский учет и аудит. 2010. № 3. С. 3—12
6. Гуцайлюк З. Системы бухгалтерского учета: критический анализ мнений экономистов // Бухгалтерский учет и аудит. 2012. № 4. С. 3—11.
7. Дипиаса-мл. С. А., Экклз Р. Дж. Будущее корпоративной отчетности: Как вернуть доверие общества. М.: Альпина Паблишер, 2003. 212 с.
8. Лев Б. Новый бухгалтерский справочник для новой экономики. Нью-Йорк: Школа бизнеса, 2000. 27 с.
9. Легенчук С. Ф. От парадигм Т. С. Куна — к научно-исследовательским программам И. Лакатоса: отечественные особенности и перспективы применения концепций философии науки в бухгалтерском учете // Аудит и финансовый анализ. 2009. № 6. С. 61—68.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Калимова Алтай Сеиткаримовна

Кандидат юридических наук,
Доцент кафедры уголовных-правовых дисциплин
Атырауский Университет им.Х.Досмухамедова

Лукманова Нургуль Аймуратовна

Магистр юридических наук,
сеньор-лектор кафедры уголовных правовых дисциплин
Атырауский Университет им.Х.Досмухамедова.

Андатпа

Мақалада адвокаттық қызмет барысында арнайы ғылыми білімдерді пайдалану ерекшеліктері қарастырылады. Құқықтық ұстанымды қалыптастыру, дәлелдемелерді жинау және бағалау үдерісінде сарапшылар мен ғылыми әдістердің рөлі атап өтіледі. Автор сенім білдірушінің құқықтарын қорғау шеңберінде адвокат пен ғылыми білімнің өзара әрекеттесуінің құқықтық және практикалық қырларын талдайды.

Негізі сөздер: адвокат, арнайы білім, сараптама, ғылым, дәлел, қорғаныс

Аннотация

Использование специальных научных знаний в адвокатской деятельности способствует более качественной защите прав и интересов доверителя. Адвокат может обращаться к экспертам, специалистам и использовать научные данные для обоснования правовой позиции. Это особенно актуально при рассмотрении сложных уголовных и гражданских дел. Научные знания повышают объективность и обоснованность юридических аргументов.

Ключевые слова: адвокат, специальные знания, экспертиза, наука, доказательства, защита

Abstract

The use of specialized scientific knowledge in legal practice enhances the quality of defense and the protection of clients' rights. Lawyers may rely on experts and scientific data to support their legal positions. This is particularly important in complex criminal and civil cases. Scientific knowledge adds credibility and objectivity to legal arguments.

Keywords: lawyer, expert knowledge, science, expertise, evidence, defense

Конституция Казахстана закрепила и провозгласила в качестве высшей ценности права и свободы человека и гражданина. Статья 12 Конституции Республики Казахстан утверждает, что права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми. Это конституционное положение всецело относится и к праву граждан на защиту [1].

Закон регулирующий уголовное судопроизводство, под защитой подразумевает процессуальную деятельность, осуществляемую в целях обеспечения прав и интересов лиц, которые подозреваются в совершении преступления, опровержения или смягчения обвинения, а также реабилитацию лиц, неправомерно подвергшихся уголовному преследованию. Право на защиту – это есть определенная в законе совокупность процессуальных прав участвующих в деле лиц, процессуальные возможности использования этими лицами своих прав, а также способы их реализации на всех стадиях уголовного процесса.

Одной из гарантий прав и свобод граждан в уголовном судопроизводстве является закрепленная в УПК РК обязанность органов, ведущих уголовный процесс, охранять права и свободы граждан, участвующих в уголовном процессе, создавать им необходимые условия для осуществления своих прав [2].

Право на защиту от обвинения в ходе уголовного судопроизводства, на получение квалифицированной юридической помощи также закреплено в УПК РК.

На орган, ведущий уголовный процесс, возлагается обязанность разъяснить подозреваемому, обвиняемому их право на защиту и обеспечить им возможность защищаться от обвинения всеми незапрещенными законом средствами, а также обеспечить в предусмотренных в УПК случаях участия защитника.

Особая роль в обеспечении конституционного права граждан на получение квалифицированной юридической помощи принадлежит адвокату. Выполнение указанных требований закона может быть достигнуто как совершенствованием процессуального законодательства, также развитием адвокатуры.

В условиях развития правового государства важной проблемой является повышение научно-методического уровня процессуального доказывания, обеспечивающего полноту реализации основополагающих принципов судопроизводства. Активное и квалифицированное применение специальных знаний в судопроизводстве значительно расширяет познавательные возможности в процессе собирания, исследование и оценки доказательств, способствует повышению качества доказывания.

Использование специальных знаний, как и иных процессуальных институтов, должно быть основано на принципах гражданского, уголовного либо административного процесса – основных правовых положений положениях, определяющих построение всех его стадий, форм, институтов и обеспечивающих выполнение стоящих перед правосудием задач.

Принципы выражают сущность судопроизводства, характеризуют самые важные его свойства и качественные черты, предмет и метод процессуального регулирования.

Одним из основных принципов судопроизводства является осуществление правосудия на основе состязательности и равноправия сторон - признание права за состязавшимися сторонами использовать равные средства и возможности для обоснования своих утверждений и требований и для оспаривания утверждений и требований другой стороны.

Реализация этого принципа предполагает такое построение судебного разбирательства, основными элементами которого являются отделенные друг от друга функция обвинения (возбуждение уголовного дела, собирание обвинительных доказательств, поддержание обвинения в суде), функция защиты (собирание оправдательных доказательств, защита в суде) и функция суда (обеспечение соблюдения сторонами правил судебного спора, решение вопроса о виновности, определение меры наказания).

Процессуальное равноправие означает: все, что вправе делать обвинитель для доказывания обвинения, вправе делать и защита для его опровержения; все, что вправе делать представитель истца для подтверждения иска, вправе делать представитель ответчика для возражения против него.

В частности, стороны, участвующие в судопроизводстве, должны обладать равными правами по предоставлению и исследованию доказательств.

В этих условиях представляется естественным, что одним из равноправных субъектов использования специальных знаний в судопроизводстве должен быть адвокат, процессуальный статус которого определяется видом судопроизводства.

Законом РК «Об адвокатской деятельности» адвокату предоставлено право самостоятельного сбора фактических данных, необходимых для оказания юридической помощи и предоставления суду доказательств по делу [3].

Более сложными являются проблемы правового характера, связанные с недостаточным взаимным согласованием соответствующих законов либо недоработкой необходимых правовых механизмов.

Прежде всего в соответствии с упомянутым Законом «Об адвокатской деятельности в Республике Казахстан», адвокат, выступая в качестве защитника, имеет право запрашивать на договорной основе заключения специалистов для разъяснения вопросов, возникающих в связи с оказанием юридической помощи и требующих специальных знаний.

Аналогичное положение закреплено в УПК Республики Казахстан. Однако следует обратить внимание, что в Законе «Об адвокатской деятельности в Республике Казахстан», не имеющего предметом правового регулирования правоотношения в сфере судопроизводства, в качестве лица, обладающего специальными знаниями, фигурирует специалист, а в качестве документа, оформляемого по результатам его исследований, - заключение специалиста.

В то же время в УПК РК указано на возможность «запрашивать согласия подзащитного мнение лица, обладающего специальными знаниями». Из этого может быть сделан вывод о том, что речь идет не о специалисте, указанном в УПК РК, а об ином сведущем лице, процессуальный статус и механизм привлечения которого уголовно-процессуальным законом не определены.

В соответствии с ГПК Республики Казахстан право прибегнуть к помощи специалиста для получения устной или письменной консультации и оказания помощи в применении научно-технических средств обладает суд, хотя обязанностью доказывания и правом предоставлять доказательства наделены стороны [4].

В связи с изложенным, уместно отметить, что при осуществлении судопроизводства в случае противоречия норм процессуальных и иных законов, действуют положения первых. Нормы иных законов, регулирующих порядок судопроизводства, для возможности их применения подлежат включению в процессуальные законодательные акты.

Несмотря на практическое отсутствие необходимой правовой базы, защитники пытаются в максимальной степени реализовать право использования института специальных знаний, иницируя проведение широкого круга исследований.

Поскольку согласно УПК РК защитники наделены правом предоставлять доказательства, которыми могут являться результаты названных исследований, возникает вопрос о возможности обеспечения их относимости, допустимости, достоверности. В случае проведения не идентифицированных исследований указанные требования в принципе могут быть соблюдены. В то же время производство идентификационных исследований, к которым относится большинство криминалистических, предусматривает обязательное использования сравнительных образцов, процедура получения которых настолько сложна, что отражена в отдельной главе закона. Из этого следует, что возможность получения в рассматриваемом случае полноценных доказательств является весьма проблематичной.

В то же время анализ практики судопроизводства свидетельствует о том, что защитниками практически не используются нормы закона, реально позволяющие и в настоящих условиях эффективно применять возможности судебной экспертизы как наиболее квалифицированной формы использования специальных знаний.

Так, в УПК РК впервые введена норма, в соответствии с которой экспертиза может быть назначена по инициативе участников процесса, защищающих свои права и интересы. При этом лицо, ведущее уголовный процесс, не вправе отказать в назначении экспертизы, за исключением случаев, когда вопросы, поставленные на ее разрешение, не относятся к уголовному делу либо к компетенции эксперта.

В гражданском и административном процессах не в полной мере используется возможность назначения экспертизы в порядке обеспечения доказательств. (ст.ст.74,75,76 ГПК РК, ст.609,610 Кодекса РК об административных правонарушениях). Она возникает в случае, если имеются основания опасаться, что в последствии производство экспертизы станет невозможным или затруднительным. Названные обстоятельства связаны с объектами экспертизы, которые со временем могут изменить свойства, быть утраченными либо стать недоступными для исследования [5].

Назначение экспертизы в порядке обеспечения доказательств может иметь место по инициативе стороны до возникновения дела в суде либо в ходе его рассмотрения. В первом случае экспертиза назначается нотариусом либо должностным лицом консульского учреждения, во втором – судом. В ходе административного судопроизводства заинтересованные стороны могут просить об их экспертном обеспечении судью, орган (должностное лицо), рассматривающий дело об административном правонарушении.

Говоря о практической реализации возможности использования специальных знаний адвокатами, следует упомянуть и Закон Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности», (глава 35) определяющий не только организационные основы судебно-экспертной деятельности, но и основные функции органов судебной экспертизы. В этих органах сосредоточены основная часть лиц, обладающих наиболее востребуемыми в судопроизводстве специальными знаниями, и специального научно-технического оборудования. В указанном Законе не предусмотрена возможность привлечения сотрудников органов судебной экспертизы в качестве иных сведущих лиц, в том числе специалистов [6].

Только благодаря тому, что такая возможность упоминается в ГПК Республики Казахстан, органы судебной экспертизы имеют основание оказывать соответствующую помощь адвокатам.

Существующие ограничения не способствуют укреплению и развитию форм взаимодействия органов адвокатуры и судебной экспертизы и тем самым реализации новых возможностей, как указанных органов, так и правосудия в целом (созданию системы консультации по вопросам использования специальных знаний, обеспечению состязательности экспертов в процессе и т.п.) [7].

Более того, результаты анализа возможностей использования адвокатами института специальных знаний явно свидетельствуют о неполноте и непоследовательности реализации в части процессуального закона, относящегося к доказыванию, принципа состязательности и равноправия сторон.

Список литературы.

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2025 год).
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК.
3. Закон Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» от 5 июля 2018 года № 176-VI ЗРК.
4. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК.
5. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК.
6. Закон Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности» от 10 февраля 2017 года № 44-VI ЗРК.
7. Бычкова С.Ф., Калимова А.С. *Судебная экспертология*. — Алматы: Қазақ университеті, 2021.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ И КООПЕРАЦИИ

Дюсегалиева Бакитнур Мухитовна
магистр, сеньор-лектор
Кафедра Менеджмента
Атырауский университет имени
Х.Досмухамедова

Аннотация

Цифровизация в сельском хозяйстве и кооперации направлена на повышение эффективности производства, оптимизацию ресурсов и улучшение управления. Использование цифровых технологий обеспечивает прозрачность процессов, доступ к рынкам, инновациям и развитию сельских кооперативов.

Андатпа

Ауыл шаруашылығында және кооперацияда цифрландыру өндірістің тиімділігін арттыруға, ресурстарды оңтайландыруға және басқаруды жетілдіруге бағытталған. Цифрлық технологияларды қолдану үдерістердің ашықтығын, нарықтарға қолжетімділікті, инновациялар мен ауылдық кооперативтердің дамуын қамтамасыз етеді.

Annotation

Digitalization in agriculture and cooperation is aimed at enhancing production efficiency, optimizing resources, and improving management. The use of digital technologies ensures process transparency, access to markets, innovations, and the development of rural cooperatives.

Ключевые слова: цифровизация, сельское хозяйство, кооперация, инновации, ресурсы, эффективность, управление, аграрный сектор, цифровые технологии, сельские кооперативы.

Негізгі сөздер: цифрландыру, ауыл шаруашылығы, кооперация, инновациялар, ресурстар, тиімділік, басқару, аграрлық сектор, цифрлық технологиялар, ауылдық кооперативтер.

Keywords: digitalization, agriculture, cooperation, innovation, resources, efficiency, management, agrarian sector, digital technologies, rural cooperatives.

Малые формы хозяйствования (МФХ) — это хозяйствующие субъекты, включающие крестьянские (фермерские) хозяйства, личные подсобные хозяйства, индивидуальных предпринимателей и небольшие аграрные предприятия. Их ключевая особенность заключается в ограниченных ресурсах — земельных, финансовых и трудовых. Это ставит их в менее выгодное положение по сравнению с крупными агрохолдингами.

Тем не менее, именно малые формы являются основой сельской экономики. Они обеспечивают занятость населения, способствуют сохранению традиционного уклада, формируют основу продовольственной безопасности. По данным ФАО, более 70% мирового продовольствия производится малыми хозяйствами. В Казахстане в 2023 году

зарегистрировано свыше 200 тыс. крестьянских хозяйств, которые обеспечивают около 60% мясо-молочной продукции и до 40% зерна, поступающего на внутренний рынок.

МФХ имеют стратегическое значение и для достижения Целей устойчивого развития ООН, в частности SDG 2 («Ликвидация голода»), так как именно они обеспечивают локальные продовольственные рынки и доступность продуктов для сельских и отдалённых регионов. Кооперация — это объединение хозяйствующих субъектов для совместного использования ресурсов и достижения общих целей. Своими корнями она уходит к середине XIX века, когда в английском городе Рочдейле был создан первый успешный потребительский кооператив. Его «Рочдейлские принципы» (добровольность, демократичность, равноправие, ограниченный процент на капитал, распределение прибыли пропорционально участию, образовательная деятельность) легли в основу современного международного кооперативного движения.

Международный кооперативный альянс (ICA) в своей хартии выделяет следующие универсальные принципы:

- добровольное членство;
- демократическое управление;
- экономическое участие членов;
- автономия и независимость;
- образование и информирование членов;
- сотрудничество между кооперативами;
- забота об обществе.

Для малых форм хозяйствования кооперация — это не просто объединение ради выживания, а инструмент повышения рыночной силы. Объединившись, фермеры получают доступ к общим закупкам семян, удобрений и техники, формируют коллективные склады и перерабатывающие мощности, выходят на новые рынки.

Ключевые выгоды кооперации для малых форм хозяйствования можно разделить на несколько групп:

1. Экономические преимущества

- снижение себестоимости за счёт коллективных закупок;
- повышение ценовой конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынках;
- доступ к кредитам и лизинговым программам через коллективные гарантии.

Пример: в Павлодарской области Казахстана группа фермеров объединилась в молочный кооператив. Благодаря совместной закупке доильных установок и холодильного оборудования, себестоимость продукции снизилась на 18%, а доход участников вырос на 25%.

2. Технологические преимущества

- совместное использование современной техники (комбайнов, тракторов, дронов);
- внедрение инновационных методов точного земледелия;
- коллективное инвестирование в цифровые платформы учёта и мониторинга.

3. Социальные преимущества

- повышение уровня занятости в сельской местности;
- сокращение миграции населения в города;
- формирование устойчивых сельских сообществ.

4. Институциональные преимущества

- усиление переговорной позиции с торговыми сетями и банками;
- более высокий уровень взаимодействия с государственными структурами;
- повышение прозрачности хозяйственной деятельности.

Таким образом, кооперация позволяет МФХ превращать свои слабости (малый объём производства, высокие затраты) в конкурентные преимущества за счёт эффекта масштаба.

Мировая практика демонстрирует, что кооперативы играют важнейшую роль в обеспечении устойчивости аграрного сектора.

• Европа: более 50% сельхозпродукции реализуется через кооперативы. В Дании молочные кооперативы, например ArlaFoods, контролируют почти весь рынок молочной

продукции. Они активно внедряют цифровые решения: от систем мониторинга качества молока до онлайн-платформ взаимодействия с потребителями.

- США: крупнейшие кооперативы включены в рейтинг Fortune 500. Например, LandO'Lakes объединяет более 300 тыс. фермеров и активно инвестирует в агротех-стартапы, включая платформы точного земледелия.

- Новая Зеландия: Fonterra — глобальный молочный кооператив, экспортирующий продукцию в 140 стран. Его успех основан на цифровых технологиях: электронных аукционах, прозрачной системе расчётов с пайщиками и инновационных лабораториях.

- Китай: за последние два десятилетия государство активно продвигает сельские производственные кооперативы. Особое внимание уделяется электронной коммерции: платформы Alibaba и JD.com позволяют фермерам напрямую продавать продукцию потребителям, минуя посредников.

В Казахстане развитие сельскохозяйственной кооперации имеет исторические корни. В советский период функционировали колхозы и совхозы, которые объединяли ресурсы и труд крестьян. Однако после перехода к рыночной экономике значительная часть этих структур была разрушена, что привело к атомизации сельского производства.

С конца 2000-х годов государство вновь стимулирует развитие кооперации. Принят Закон «О сельскохозяйственной кооперации» (2015 г.), реализуются программы поддержки — субсидирование техники, льготные кредиты, налоговые преференции. Тем не менее, значительная часть кооперативов создаётся формально ради получения господдержки и не становится устойчивыми рыночными структурами.

Основные проблемы казахстанской кооперации:

- низкий уровень доверия между фермерами;
- слабая культура кооперативного управления;
- ограниченный доступ к цифровым технологиям;
- дефицит знаний и навыков в области менеджмента.

Пример: в Алматинской области было создано более 50 молочных кооперативов, однако через 3–5 лет реально функционировали лишь 15, остальные прекратили деятельность из-за слабой мотивации участников и отсутствия прозрачности.

В условиях цифровизации ситуация может измениться. Онлайн-платформы позволяют сделать расчёты прозрачными, смарт-контракты гарантируют выполнение обязательств, а электронные маркетплейсы обеспечивают справедливую цену за продукцию.

Цифровизация в сельском хозяйстве — это внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), автоматизированных систем и цифровых платформ во все звенья агропромышленного комплекса. Она охватывает производство, переработку, логистику, сбыт и управление ресурсами. В отличие от простой механизации или автоматизации, цифровизация предполагает использование данных как основного ресурса, обеспечивающего точность и эффективность всех процессов.

Для малых форм хозяйствования цифровизация особенно важна, так как помогает преодолеть ограниченность ресурсов. Фермер, не имеющий возможности содержать собственный аналитический центр или дорогостоящую лабораторию, может через цифровые сервисы получить доступ к прогнозам погоды, картам плодородия почвы, онлайн-рынкам сбыта и даже финансовым услугам.

Одним из наиболее значимых направлений цифровизации является развитие аграрных онлайн-платформ. Они позволяют малым хозяйствам напрямую взаимодействовать с покупателями и партнёрами, минуя посредников.

- Электронные торговые площадки (e-commerce) дают возможность сбыта продукции не только на внутреннем, но и на международном рынке. В Китае фермеры через Alibaba и JD.com получают доступ к миллионам покупателей, что резко увеличивает их доходы.

- Агротехнические платформы (например, американская FarmersBusinessNetwork) помогают коллективно закупать семена и удобрения по оптовым ценам.

• В Казахстане создаются собственные решения: портал Qoldau.kz используется для подачи заявок на субсидии, а платформы типа AgroMarket.kz и региональные онлайн-ярмарки обеспечивают электронную торговлю.

Для кооперативов цифровые платформы открывают возможность централизованного учёта, автоматизации логистики и прозрачного распределения прибыли между членами.

Современное сельское хозяйство становится всё более данными-ориентированным. Сбор и анализ больших данных (BigData) позволяют прогнозировать урожайность, оптимизировать использование ресурсов и выявлять рыночные тенденции.

• Прогнозирование урожайности на основе спутниковых снимков и климатических моделей помогает фермерам принимать решения о посеве.

• Маркетинговая аналитика позволяет оценить динамику спроса и цен, выбирая оптимальные каналы реализации.

• Кредитный скоринг фермеров на основе цифровых данных снижает риски для банков, облегчая доступ к финансированию.

Одним из наиболее инновационных направлений цифровизации является внедрение интернета вещей (IoT).

• Датчики влажности и температуры позволяют оптимизировать полив и предотвращать потери урожая.

• GPS-мониторинг техники обеспечивает эффективное использование топлива и сокращает простой.

• Дроны используются для аэрофотосъёмки полей, внесения удобрений и мониторинга скота.

• Автоматизированные фермы (smartfarms) позволяют полностью контролировать условия содержания животных и параметры роста растений.

Цифровизация затрагивает и государственно-административные процессы. Для фермеров и кооперативов всё большую роль играют электронные госуслуги:

- оформление субсидий и кредитов онлайн;
- регистрация кооперативов через eGov.kz;
- электронная ветеринарная и фитосанитарная сертификация;
- цифровые карты земельных участков.

Это снижает коррупционные риски, упрощает доступ к господдержке и повышает доверие фермеров к государственным институтам.

Цифровизация меняет саму суть кооперативного движения. Традиционно кооперативы сталкивались с проблемами:

- непрозрачное распределение прибыли;
- низкий уровень доверия между членами;
- ограниченные возможности для выхода на внешние рынки.

Сегодня эти барьеры преодолеваются за счёт:

- онлайн-прозрачности (учёт в облачных системах, доступ к информации для всех членов);
- смарт-контрактов (автоматическое исполнение обязательств на основе блокчейна);
- глобальной интеграции (электронные площадки открывают доступ к международным рынкам).

Таким образом, цифровизация усиливает доверие внутри кооператива и делает его более конкурентоспособным.

Несмотря на огромный потенциал, внедрение цифровых технологий в малых хозяйствах сталкивается с рядом проблем:

1. Инфраструктурные ограничения — слабый интернет в сельских регионах, недостаток электричества.

2. Финансовые барьеры — высокая стоимость оборудования, сервисов и обучения.

3. Кадровый дефицит — низкий уровень цифровой грамотности фермеров.

4. Институциональные риски — отсутствие доверия к цифровым сервисам, опасения мошенничества.

Для Казахстана эти факторы особенно актуальны, так как уровень цифровизации сельской местности пока существенно ниже городского.

Инновации в сельском хозяйстве и кооперации — это внедрение новых технологий, организационных форм и управленческих решений, направленных на повышение эффективности и устойчивости деятельности малых форм хозяйствования (МФХ). Для фермеров инновации являются не роскошью, а необходимостью: они позволяют компенсировать нехватку ресурсов и повышать конкурентоспособность на фоне глобальных изменений.

Ключевая особенность инноваций в кооперации заключается в их коллективном характере: малые хозяйства, объединив усилия, получают возможность использовать такие технологии и практики, которые в одиночку для них недоступны.

В кооперации технологические инновации становятся основой повышения производительности.

1. Точное земледелие

- Использование GPS-навигации, спутниковых карт и сенсоров для оптимизации обработки почвы, посева и внесения удобрений.

- Кооператив может совместно инвестировать в цифровую платформу управления посевами, что снижает затраты на гектар и повышает урожайность.

2. Дроны и робототехника

- Дроны позволяют проводить мониторинг состояния посевов, выявлять очаги заболеваний и контролировать скот.

- Автоматизированные доильные и кормовые установки повышают эффективность животноводства.

3. Биотехнологии

- Совместные лаборатории кооперативов могут разрабатывать устойчивые сорта растений или внедрять биопрепараты для защиты от вредителей.

- В ЕС кооперативы активно инвестируют в органическое производство, используя биотехнологии для повышения качества продукции.

Казахстан в последние годы активно реализует курс на цифровизацию экономики, и аграрный сектор является одной из приоритетных сфер. Основным документом, определяющим стратегию цифровой трансформации, стала государственная программа «Цифровой Казахстан» (2018–2022 гг.), в которой отдельное направление посвящено агропромышленному комплексу (АПК). Главные цели включали:

- внедрение цифровых технологий для повышения производительности сельского хозяйства;

- формирование прозрачных электронных сервисов для фермеров;

- расширение доступа МФХ к цифровым государственным услугам.

Правительство также утвердило Национальный проект по развитию АПК до 2025 года, где цифровизация рассматривается как важный драйвер устойчивости. Среди приоритетов — автоматизация ветеринарного и фитосанитарного контроля, электронная сертификация продукции, внедрение систем мониторинга земельных ресурсов.

В Казахстане реализуется ряд инициатив, направленных на развитие цифровых решений для фермеров и кооперативов:

1. Платформа Qoldau.kz

- Электронная система подачи заявок на субсидии и льготные кредиты.

- Автоматизирует процессы, снижает коррупционные риски, экономит время фермеров.

2. AgroTech и SmartFarm проекты

- Разработка и внедрение смарт-ферм, тепличных комплексов с автоматическим управлением климатом.

- Использование датчиков и IoT для мониторинга урожайности.

3. Цифровое землеустройство

- Создание электронных карт земельных участков.
- Возможность отслеживания использования земли и предотвращения нецелевого применения.

4. AgroMarket.kz и региональные онлайн-ярмарки

- Электронные площадки для продажи продукции фермеров напрямую потребителям.
- Снижение зависимости от посредников.

Эти инициативы демонстрируют стремление Казахстана интегрировать цифровые технологии в аграрную практику. Однако их охват пока ограничен, особенно для мелких хозяйств, которым не всегда хватает знаний и ресурсов для полноценного использования сервисов.

Несмотря на трудности, в Казахстане появляются примеры успешного внедрения цифровых решений в кооперации:

- Молочные кооперативы в Северо-Казахстанской области внедрили электронный учет надоев и качество молока. Это позволило стандартизировать продукцию и заключать долгосрочные контракты с перерабатывающими заводами.

- Кооперативы в Алматинской области начали использовать дроны для мониторинга пастбищ и орошения, что снизило расходы на 15–20%.

- В Туркестанской области создаются тепличные хозяйства, объединяющие фермеров для коллективного использования автоматизированных систем полива и отопления.

Эти кейсы подтверждают, что цифровизация усиливает кооперацию, но успех возможен только при системном обучении фермеров и институциональной поддержке.

Несмотря на прогресс, Казахстан сталкивается с рядом трудностей, ограничивающих эффективность цифровизации МФХ:

1. Инфраструктурные проблемы

- слабое интернет-покрытие в сельской местности (по данным Минцифры, в 2023 г. около 20% сёл остаются вне зоны качественного интернета);
- высокая стоимость подключения и обслуживания.

2. Кадровый дефицит

- низкий уровень цифровой грамотности фермеров;
- нехватка специалистов по агротехнологиям и IT в сельских регионах.

3. Финансовые ограничения

- высокая стоимость цифровых решений (дроны, датчики, ERP-системы) недоступна для индивидуальных фермеров;
- банки с осторожностью кредитуют МФХ, считая их высокорисковыми.

4. Институциональные риски

- недостаток доверия к цифровым платформам;
- случаи формального создания кооперативов ради субсидий, что подрывает репутацию системы.

Несмотря на сложности, перспективы развития цифровизации в кооперации Казахстана остаются позитивными. Существует несколько факторов, способных стимулировать прогресс:

1. Государственная поддержка

- дальнейшее расширение субсидий на цифровое оборудование;
- развитие образовательных программ для фермеров (онлайн-курсы, семинары).

2. Развитие финтеха

- появление аграрных мобильных банковских приложений;
- цифровые кредитные истории для упрощённого доступа к финансированию.

3. Интеграция с глобальными рынками

- использование международных электронных торговых площадок для экспорта (Alibaba, Amazon).
- внедрение блокчейн-сертификации продукции для соответствия стандартам ЕС и Китая.

4. Социальный эффект

- цифровизация позволит укрепить доверие между фермерами, так как прозрачность онлайн-сделок снижает вероятность злоупотреблений;
- развитие электронной кооперации усилит социальную устойчивость сёл, сократит отток населения в города.

В странах ЕС кооперация в сельском хозяйстве имеет глубокие исторические традиции и является ключевым инструментом конкурентоспособности фермеров.

- Масштаб: более 22 тыс. аграрных кооперативов, охватывающих 50–60% сельхозпроизводства.
- Инновации: активное внедрение блокчейн-систем для отслеживания происхождения продукции (например, в молочном секторе Франции и Дании).
- Цифровые платформы: использование ERP-систем и мобильных приложений для управления кооперативами.
- Поддержка государства и ЕС: субсидии, гранты, научные исследования.

В США кооперативы традиционно играют важную роль в снабжении, переработке и сбыте.

- Финансовая мощь: крупнейшие кооперативы (LandO'Lakes, CHS Inc.) входят в список Fortune 500.
- Инновации: инвестиции в агротех-стартапы, внедрение ИИ и BigData в управление.
- Образование: при университетах действуют исследовательские центры для поддержки фермеров и кооперативов.
- Финансирование: развитая система кредитных кооперативов, поддерживающих малые фермерские хозяйства.

Китай демонстрирует стремительное развитие сельской кооперации в сочетании с цифровизацией.

- Электронная коммерция: платформы Alibaba и JD.com дают возможность фермерам напрямую продавать продукцию, минуя посредников.
- Государственная поддержка: субсидии, налоговые льготы, программы обучения фермеров цифровым навыкам.
- Инновации: широкое внедрение дронов, роботизированных систем орошения, IoT.
- Социальный аспект: кооперация стала инструментом борьбы с бедностью в сельских районах.

Сравнительно с зарубежными странами, Казахстан находится на начальном этапе цифровизации кооперации.

- Масштаб: количество кооперативов увеличивается, но их доля в сельхозпроизводстве пока незначительна.
- Инновации: ограничены пилотными проектами (смарт-фермы, дроны, электронные карты земель).
- Цифровые платформы: функционирует Qoldau.kz, но его охват пока невелик, особенно среди малых фермеров.
- Поддержка государства: существует, но часто воспринимается формально, многие кооперативы создаются ради субсидий.

Итоги сравнительного анализа

1. В ЕС и США кооперация давно стала зрелым институтом, активно использующим инновации и цифровые технологии.
2. Китай демонстрирует пример массового внедрения e-commerce и цифровых платформ как инструмента поддержки сельских регионов.
3. Казахстан обладает большим аграрным потенциалом, но находится на раннем этапе цифровой кооперации.
4. Слабые стороны Казахстана могут быть преодолены через использование внешних возможностей: интеграцию с международными рынками, внедрение блокчейна, развитие финтех.

5. SWOT-анализ показывает, что при правильной стратегии Казахстан способен превратить цифровизацию в ключевой фактор устойчивого развития кооперации.

Цифровизация и инновации в кооперации малых форм хозяйствования — это не просто модный тренд, а стратегическая необходимость для устойчивого развития сельского хозяйства Казахстана. Проведённый анализ показал, что МФХ являются основой продовольственной безопасности и социально-экономической устойчивости сельских территорий, но их возможности ограничены ресурсной базой, слабой рыночной позицией и недостатком доверия между участниками.

Кооперация выступает механизмом, способным трансформировать слабости малых хозяйств в конкурентные преимущества. Она позволяет объединять ресурсы, снижать издержки, выходить на новые рынки и внедрять инновации. Мировой опыт (ЕС, США, Китай) демонстрирует, что кооперативы могут стать драйверами аграрного прогресса, если они поддерживаются государством и активно используют цифровые технологии.

В Казахстане сделаны первые шаги на этом пути: приняты законы о сельскохозяйственной кооперации, реализуются программы «Цифровой Казахстан» и АПК-2025, внедрены цифровые платформы (Qoldau.kz, AgroMarket.kz), реализуются пилотные проекты smart-ферм. Однако текущий уровень развития кооперации остаётся низким, а цифровизация охватывает лишь ограниченное число хозяйств.

Основные препятствия связаны с инфраструктурными проблемами (недостаток интернета и электроэнергии в сёлах), низким уровнем цифровой грамотности фермеров, финансовыми барьерами и институциональным недоверием. Нередко кооперативы создаются формально ради субсидий, что подрывает их репутацию и снижает эффективность.

Вместе с тем, перспективы цифровизации и инноваций в кооперации МФХ в Казахстане весьма позитивны. Они заключаются в следующем:

- формирование прозрачных систем управления кооперативами на основе облачных технологий и блокчейна;
- расширение рынков сбыта через интеграцию с международными e-commerce площадками;
- доступность финансов через финтех-платформы, цифровое страхование и микрокредитование;
- внедрение IoT, дронов, систем точного земледелия для повышения продуктивности;
- укрепление социальной устойчивости сельских сообществ.

Практические рекомендации, сформулированные в исследовании, охватывают все уровни:

- государству — развивать инфраструктуру, образование и правовую базу;
- кооперативам — внедрять цифровое управление и коллективные инвестиции в инновации;
- банкам и инвесторам — создавать прозрачные и доступные финансовые продукты для МФХ;
- науке и образованию — готовить специалистов и развивать исследовательскую базу для агротеха.

Таким образом, цифровизация кооперации малых форм хозяйствования в Казахстане имеет стратегическое значение. Она способна обеспечить устойчивый рост аграрного сектора, повысить экспортный потенциал страны, укрепить продовольственную безопасность и создать новые возможности для сельских жителей.

Список литературы

1. FAO. The State of Food and Agriculture 2022: Leveraging digitalization for agricultural transformation. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022.
2. World Bank. Digital Agriculture: The Future of Farming in the Digital Age. Washington, DC: World Bank Group, 2021.

3. Trivelli, C., & Berdegue, J. Digital technologies and rural development in Latin America. CEPAL Review, 2020.
4. Конысбаев, С.Ж., & Алимбекова, Г.Т. Цифровизация аграрного сектора экономики Казахстана: тенденции и перспективы. Вестник КазНУ. Серия экономическая, №2(134), 2021.
5. Смагулов, А. Развитие сельскохозяйственных кооперативов в Казахстане в условиях цифровизации. Экономика и статистика, №3, 2022.
6. OECD. Digital opportunities for better agricultural policies. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 146, Paris: OECD Publishing, 2020.
7. Юсупова, Н. Инновации и цифровые технологии в агробизнесе. Агропромышленный комплекс Казахстана, №4, 2021.
- 8.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 2060 ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САЯСАТЫ: ҚАТТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ЖАРАТУ ЖӨНІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тажигалиева Марта Жанабаева-
з.м., Азаматтық құқықтық пәндері
кафедрасының аға оқытушы.

Айтмуханова Дидар Урынбасаровна-
з.м., Азаматтық құқықтық пәндері
кафедрасының аға оқытушы.

Даулетова Диана Ерлановна
6B04201-Құқықтану мамандығы, 2-курс студенті

Андатпа

Мақалада мемлекеттік реттеудің басым міндеттерінің бірі қатты тұрмыстық қалдықтармен жұмыс істеудің қолданыстағы құқықтық жүйесін оның тиімділігін, қоршаған ортаның қауіпсіздігін және қоғамның қолайлылығын арттыру мақсатында оңтайландыру бағытындағы мәселелерді құқықтық реттеуі қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматривается одна из приоритетных задач государственного регулирования является правовое регулирование вопросов в направлении оптимизации действующей правовой системы обращения с твердыми бытовыми отходами в целях повышения ее эффективности, безопасности окружающей среды и удобства общества.

Abstract

The article considers one of the priority tasks of state regulation is the legal regulation of issues in the direction of optimizing the current legal system of solid waste management in order to increase its efficiency, environmental safety and the convenience of society.

Негізгі сөздер: қатты тұрмыстық қалдықтар (ҚТҚ), қоршаған орта, заң, қолайлы қоршаған ортаға құқық, экология, өндіріс, мемлекет.

Ключевые слова: твердые бытовые отходы (ТБО), окружающая среда, закон, право на благоприятную окружающую среду, экология, производство, государство.

Key words: solid household waste (MSW), environment, law, right to a favorable environment, ecology, production, state.

Қазақстан Республикасы отыз үш жыл бойы стратегиялық маңызы бар геосаяси субъект болып табылатын Қазақстан Республикасы жаһандық экономикалық және саяси процестерге табысты кірігіп кетті. Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде орналасқан ел Шығыс пен Батыс арасындағы негізгі көпір болып табылады, Орталық Азия өңірінде елеулі рөл атқарады. Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Парсы шығанағы мемлекеттері, Оңтүстік Корея, Еуропалық Одақ елдері сияқты жетекші әлемдік державалармен ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған Қазақстанның көп векторлы сыртқы саясаты оның халықаралық беделінің жоғары деңгейін айғақтайды. Елеулі сыртқы саяси табыстарға қарамастан, Қазақстан басқа да көптеген мемлекеттер сияқты бірінші кезекте табиғи ресурстардың сарқылуына және экологиялық жағдайдың нашарлауына байланысты бірқатар ішкі сын-қатерлерге тап болады.

Қоршаған ортаның тұрмыстық қалдықтармен ластану проблемасы, сондай-ақ климаттың өзгеруінің салдары дереу шешуді және орнықты дамуға көшуді талап етеді. Бұл мәселелердің өзектілігі Бакуде (2024 жылғы 11-22 қараша) өткен БҰҰ Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы тараптарының алдағы 29-шы конференциясында атап өтілді. Аталған іс-шара алдыңғы сессиялар сияқты парниктік газдар шығарындыларын азайтуға және климаттың өзгеруіне бейімделуге бағытталған Париж келісімін іске асырудың қаржылық тетіктері мен ұйымдастырушылық аспектілерін талқылауға арналады. Алайда, 2015 жылы халықаралық климаттық саясатқа бейімделу шаралары мен жаппай климаттық қаржыландыруды енгізген келісім жасасқаннан кейін, ресми шешімдер де, елдер мен ұйымдар деңгейіндегі уағдаластықтардың кең ауқымы да дамушы елдерді қаржыландырумен тікелей немесе жанама байланысты [1].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Бакуде өткен саммитте сөз сөйлеп, «2060 жылға дейінгі экологиялық саясатты», атап айтқанда: Қазақстанның 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу жөніндегі саясатын белгіледі. Президент алға қойылған климаттық мақсаттарды табысты іске асыру үшін тұрақты қаржыландыруды және инновациялық технологияларға қолжетімділікті қамтамасыз етудің сындарлы маңыздылығын атап өтті. "Орталық Азияның парниктік газдардың жаһандық шығарындыларына салыстырмалы түрде аз үлесіне қарамастан, өңір климаттық өзгерістердің елеулі ықпалына ұшырайды. Бейімдеу шараларының тиімділігін арттыру және климаттың өзгеруі салдарын жұмсарту үшін жасанды интеллект, спутниктік түсірілім және ерте ескерту жүйесі сияқты озық цифрлық технологияларды белсенді енгізу қажет. Бұл құралдар бізге климаттық тәуекелдерді нақты болжауға, су және жер ресурстарын басқаруды оңтайландыруға және ақыр соңында біздің экожүйелердің орнықтылығын арттыруға мүмкіндік береді", - деп мәлімдеді Президент Қасым-Жомарт Тоқаев. Жаһандық атом энергетикасында көшбасшы орынды иеленген Қазақстан әлемдік энергетикалық нарыққа өзінің ықпалын күшейтуге бел буып отыр [2]

Әлемдік уран жеткізілімінің 43% -ын қамтамасыз ете отырып, біздің еліміз төмен көміртекті энергетикаға көшуде негізгі ойыншыға айналууда. Жуырда өткен жалпыұлттық референдумда халық тарапынан көрсетілген қолдау Қазақстанда атом энергетикасын дамыту үшін жаңа перспективалар ашады. Президент осы ауқымды жобаның қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін елдің әлемдік технологиялық көшбасшылармен ынтымақтастыққа ұмтылысын атап өтті. Алайда Қазақстанның атом энергетикасы саласындағы өршіл жоспарларын іске асыру жаһандық климаттық келіссөздермен тығыз байланысты. БҰҰ Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы тараптарының 29-шы конференциясы қарсаңында дамушы елдердегі климаттың өзгеруіне қарсы күрес жөніндегі шараларды қаржыландыру туралы мәселе өткір тұр. Климаттық қаржыландыру бойынша жаңа ұжымдық сандық мақсат басымдықтар мен қаржы ресурстарын бөлу туралы пікірталас тудырып, талқылаудың негізгі тақырыбына айналууда. Кейбір келіссөздер қатысушылары NCQG бойынша ақырғы шешім қабылдауды кейінге қалдыруға шақырады. Алайда Бразилия сияқты басқа елдер қаржыландыру туралы пікірталастардың климаттық күн тәртібіндегі басқа да маңызды мәселелерге көлеңке түсуінен қорқып, келісімге тезірек қол жеткізуді қолдайды. Осындай күрделі геосаяси жағдайда Қазақстан әлемдік энергетикалық аренадағы негізгі ойыншылардың бірі ретінде өзінің ұлттық мүдделері мен жаһандық климаттық мақсаттары арасындағы теңгерімді табуға тиіс. Атом электр станциясын салу жобасын іске асыру елдің тұрақты дамуға және төмен көміртекті энергетикаға бейімділігін көрсете отырып, осы бағыттағы маңызды қадам болуы мүмкін. Сонымен қатар, Қазақстан дамушы елдердің мүдделерін қорғай отырып және климаттық іс-қимылдарды қаржыландырудың әділ және тиімді тетіктерін қалыптастыруға ықпал ете отырып, климат жөніндегі халықаралық келіссөздерге белсенді түрде қатысуы тиіс. Қаржыландыру туралы мәселеден басқа, Конференцияда шығарындыларды азайту

саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа қатысты Париж келісімін іске асыру сияқты басқа да маңызды мәселелер талқыланатын болады. Осы мәселелер бойынша шешімдер қабылдау Париж келісімін іске асыруда одан әрі ілгерілеу үшін үлкен мәнге ие және табысының көрінісі болуы мүмкін. ҚР ратификациялаған осы халықаралық бағдарламаның маңызды құрамдас бөлігі - Қазақстан мемлекеттің саясатымен жаһандық экологиялық трендтерді, сондай-ақ экологияның ластануымен күрес жөніндегі халықаралық міндеттемелерді және оған кіретін қоршаған ортаны ескеру қажеттігін түсінеді. Әрине, оларды (заттарды) өндіру және «жасыл» аналогтарға өңдеу кезінде табиғатты ластайтын әртүрлі заттарды біртіндеп және кезең-кезеңмен ауыстыру оптимистік болып көрінеді, бірақ әрқашан белгілі бір ауыспалылар бар, оларды өндіріс сомасынан алып тастауға болмайды. Әрине, бұл жерде авторлар көмірді, табиғи газды және мұнайды пайдалану туралы ойлайды.

Тек осы бағдарлама ғана жаһандық климаттық трендті жақсартады деп ойлауға болар еді, ҚР-дағы болашақ ұрпаққа қоршаған ортаны сақтау үшін өндірістің қалдықтары (өнімдері), қалдықтардың қандай түрлері бар және оларды қалай кәдеге жарату керектігіне талдау жүргізу қажет. Сәйкесінше, алдымен кез келген мемлекеттегі экологиялық проблемалар немен байланысты екенін түсіну керек?

Әртүрлі ғылыми жұмыстарға сүйене отырып: «Қалдықтардың түзілуіне байланысты экологиялық проблемалар үй шаруашылықтары маңызды рөл атқаратын әлеуметтік өзгерістердің бір бөлігі болып табылады» [3].

Мысалы, ғалым Мелоси былай деп сипаттайды: «Қатты коммуналдық қалдықтарды басқару жүйесіне шығарылатын қалдықтар бірнеше түрлі тәсілдермен басқарылуы мүмкін: олар тікелей кәдеге жаратылуы, қайта өңделуі, қайта өңделуі немесе кәдеге жарату, қайта өңдеу немесе қайта пайдалану алдында өңделуі мүмкін» [4].

Адамзат алғашқы әлеуметтік құрылымдар қалыптасқан сәттен бастап қалдықтарды кәдеге жарату проблемасымен бетпе-бет келді. Бастапқыда бұл қалдықтарды қоршаған ортаға одан әрі әсерін ескермей, қалдыққа айналған кезде оларды жай ғана лақтыруға әкелді. Алайда халықтың урбандалуы мен шоғырлануына қарай қалдықтарды кәдеге жарату проблемасы кешенді және орнықты шешімдерді әзірлеуді талап ете отырып, неғұрлым күрделі сипатқа ие болды. «Қалдықтар халықтан алыс жерде өртеу немесе тұндыру жолымен кәдеге жаратылуы тиіс болатын» [5].

1978 жылды Қытай Халық Республикасы үшін «ашық есік» саясатының басталуы, елдегі жан басына шаққандағы табыс деңгейі жыл сайын тұрақты өсім көрсетіп отырғаны деп санауға болады. Қол жеткізілген табыстарға қарамастан, прогресс қалдықтар көлемінің экспоненциалды өсуімен және экологиялық проблемалардың шиеленісуімен қатар жүрді. ҚТҚ-ды басқарудың стратегиялық контекстінде қалдықтардың пайда болу кезеңінде олардың түзілуін барынша азайтуға басымдық беріледі, бұл иерархиялық тәсіл қағидаттарына сәйкес келеді. Демек, өндіріс өсімі неғұрлым көп дамып, коммуналдық және өндірістік сипаттағы қалдықтар неғұрлым көп болатындығына белгілі бір параллель бар, өйткені ҚХР-да 1997 жылдан бастап 2011 жылға дейін қалдық 109 млн. тоннадан 164 миллион тоннаға дейін өсті, егер қытайлық ғылыми зерттеулердің мәліметтеріне сүйенсек. Сәйкесінше, Қытай сценарийін қайталамау үшін ҚР Үкіметі бірнеше қайта өңдеу жобасын жасады. Мысал ретінде ҚТҚ өзінің кейінгі қайта өңдеуінде бірнеше кезеңді қамтитынын айтуға болады, олар нақты тәртіп бойынша жүреді: "Қазақстан Ғарыш Сапары" ұлттық компаниясы "АҚ-мен ынтымақтастықта ҚР Энергетика министрлігі іске асыратын жоба бойынша компостерлеу, энергияны рекуперациялау, одан кейін өңдеу және кәдеге жарату. Мысалы, тек Орал қаласы мен іргелес аудандарда ғана спутниктік түсірілімдердің көмегімен рұқсат етілмеген коқыс үйінділері анықталды. Қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы инновациялық технологиялар мынадай қағидаттарды қамтитын 3R тұжырымдамасына негізделген қазіргі заманғы тәсілдерді қалыптастыруға алып келді:

1) Reduce (қысқарту) - қалдықтардың пайда болу кезеңінде олардың көлемін барынша азайту;

2) Reuse (қайта пайдалану) - қалдықтарды бастапқы түрде немесе шамалы өңдеуден кейін қолдану;

3) Recycle (қайта өңдеу) - қалдықтарды жаңа өнімдерді өндіру үшін шикізатқа айналдыру.

1. «Қалдықтарды басқару қатты қалдықтарды біріктірілген басқарудың халықаралық танылған тәсіліне негізделеді - ISWM» [6]. Қалдықтарды басқарудың интеграцияланған жүйесі (ISWM) шеңберінде қайта өңдеу процестерін «көгалдандыру» жөніндегі шаралар мынадай негізгі бағыттарды қамтиды:

2. Табиғи ресурстардың сарқылуын болдырмау үшін оларды ұтымды пайдалану.

3. Тиімді өндіріс есебінен тұтынуды оңтайландыру және қалдықтарды азайту.

4. Қалдықтарды экологиялық қауіпсіз қайта өңдеу үшін оларды жинауды және сұрыптауды ұйымдастыру.

5. Тұтынудың тұйық циклін құра отырып, материалдарды қайта пайдалануды енгізу.

6. Қалдықтарды шикізатқа немесе өнімге қайта өңдеу.

7. Энергияны қалпына келтіру үшін қалдықтардың қалдық энергиясын пайдалану.

8. Жер ресурстарын қорғай отырып және ластануды болдырмай, қалдықтарды көмуді қысқарту.

9. 3R жинау, қайта өңдеу жүйелерін және технологияларын қоса алғанда, қалдықтарды басқару үшін инфрақұрылымды дамыту.

Қалдықтар проблемасының экономикалық, экологиялық және әлеуметтік аспектілері бар, бірақ мұнда экономикаға баса назар аударылған. Қалдықсыз технологияларға, циклдық экономикаға және ресурстардың рециклингіне көшу энергия тұтынуды қысқартуға және тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Қазақстан әлемдік жүйенің бір бөлігі ретінде шығарындылар, қалдықтар полигондары және топырақтың ластануы сияқты экологиялық проблемалармен бетпе-бет келеді. 2013 жылы Қазақстан ауыл шаруашылығын жаңғырту, су ресурстарын басқару, энергия тиімділігі, электр энергетикасын дамыту, ауаны жақсарту және қалдықтарды басқару сияқты «жасыл экономикаға» көшу бағдарламасын қабылдады. Аталған бағдарламаны іске асырудың стратегиялық бағыттарының бірі 2014 жылдан бастап 2050 жылға дейінгі уақыт аралығын қамтитын қатты тұрмыстық қалдықтарды басқару инфрақұрылымы мен процестерін кезең-кезеңмен жаңғырту болып табылады. Бағдарлама айналмалы экономика қағидаттарына негізделген қатты тұрмыстық қалдықтарды басқарудың тұрақты жүйесіне көшуді қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл тек жинау, тасымалдау, кәдеге жарату және қайта өңдеу процестерін оңтайландыруды ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаға әсерді барынша азайтуды, әлеуметтік жауапкершілікті арттыруды және инновациялық технологияларды енгізуді көздейді. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасының талаптарын мүлтіксіз орындау жөнінде шаралар қабылдануда [7]. Оны іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспары Үкіметтің 2013-2020 жылдарға

арналған «Жасыл экономика» жөніндегі қаулысына негізделген

Бағдарлама әртүрлі мүдделі тараптар мен тұлғалар қатты және тұрмыстық қалдықтарды басқаруға қатысты белгілі бір іс-қимылдар жасауы тиіс әртүрлі шараларды айқындайды. Өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинау, пайдалану, қолдану, залалсыздандыру, тасымалдау, сақтау және көму процестерін регламенттейтін санитариялық-эпидемиологиялық талаптар кешені тиісті санитариялық қағидаларда белгіленген. Қазақстан Республикасында көрсетілген ережелерден басқа қатты тұрмыстық және медициналық қалдықтарды қоса алғанда, қалдықтарды орналастыру мен көмуді нормативтік-құқықтық реттеу ҚТҚ полигондарына қойылатын талаптарды егжей-тегжейлі айқындайтын 2013 жылы бекітілген 1.04-15-2013 құрылыс нормалары негізінде жүзеге асырылады. Жекелеген аспектілерді нақтылайтын қосымша

санитарлық-эпидемиологиялық және экологиялық талаптар тиісті санитарлық ережелер мен әдістемелік нұсқауларда қамтылады. Қатты тұрмыстық қалдықтар тұтыну қасиеттерін жоғалтқан және олар пайда болған жерлерде одан әрі пайдалануға жатпайтын адамның тіршілік әрекетінің өнімдері ретінде айқындалады. Халықаралық практикада ҚТҚ біріздендірілген анықтамасы жоқ, алайда муниципалдық, өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы және құрылыс қалдықтарын қоса алғанда, қалдықтардың неғұрлым кең спектрін қамтитын «қатты қалдықтар» термині кеңінен қолданылады.

Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінің 1-бабында қатты тұрмыстық қалдықтар (ҚТҚ) қатты нысандағы коммуналдық қалдықтар ретінде айқындалады. Коммуналдық қалдықтар терминологияға сәйкес тұтыну қалдықтарына айналатын тұтыну өнімдерінің қалдықтарын білдіреді. Әдетте, олар кез келген елді мекендерде, атап айтқанда, адамның күнделікті тіршілік әрекетінде пайдаланылған қалдықтарды қоса алғанда, пайда болады. Бұған сондай-ақ өндіріс қалдықтары, егер оларда коммуналдық қалдықтар бойынша ұқсас құрам мен оның пайда болу сипаты болған жағдайда да жатады. ҚР Экологиялық кодексі қалдықтарды орналастырудың екі режимін көздейді. Бірінші режим қалдықтарды осындай ҚТҚ түрлерін сақтау үшін арнайы құрылған полигондарда жинау болуынан туындайды. Жекелеген полигондар оларды (ҚТҚ) шектеусіз мерзімде қауіпсіз сақтау үшін қажет, яғни қалдықтар полигондарда шектеусіз мерзімде болуы мүмкін. Екінші режим қалдықтарды арнайы жабдықталған орындарда уақытша жинауды ғана көздейді, олар: арнайы алаңдар, қоймалар, қоймалар түрінде болуы мүмкін. Мұндай режим, егер полигон жоқ болса, бірінші режимдегідей қажет, сондықтан бұл режим 2 кезеңге бөлінеді, 1 кезеңнен кейін (уақытша қоймалаудан кейін) ҚТҚ үшін 2-кезең өтеді, онда кейіннен олар адам үшін қауіпсіз кәдеге жаратылады және қалдықтарды көмеді. Қалдықтарды уақытша сақтау кезеңі қалдықтардың әрбір түрі үшін анықталады және жобалау құжаттамасында белгіленеді. Халықаралық тәжірибеге сәйкес ҚТҚ жіктеудің мынадай үш спектріне бөлуге болады:

1. Коммуналдық қалдықтар, яғни адамның күнделікті өмірінен шығатын қалдықтар.

2. Қауіпті ҚТҚ - бұл адамның белгілі бір тіршілік әрекеті нәтижесінде пайда болатын тұтыну қалдықтары не осы қалдықтар өзінің химиялық немесе физикалық құрамы мен қасиеттері бойынша қауіпті қалдықтарға жатқызылуы мүмкін түзілу сипаты ұқсас өндіріс нәтижесінде өндіріледі. Халықаралық тәжірибе осындай қауіпті ҚТҚ-ға қалдықтардың әртүрлі түрлерін жатқызады. Мысалы: батареялар мен аккумуляторлар, өз қуаттарын жұмсаған электрондық жабдық; люминесцентті шамдар мен термометрлер, өйткені мұндай қалдықтардың құрамында сынап бар; кез келген медициналық және ветеринариялық қалдықтар; тұрмыстық химия қалдықтары; және адамның тіршілік әрекеті нәтижесінде пайда болатын басқа да қауіпті қалдықтар.

3. Басқа ҚТҚ - осы қалдықтар қауіпті болып табылмайды, бірақ сонымен бірге олар өзінің құрамына байланысты аралас қалдықтарға жатқызылмайды, өйткені оларды жинау, әкету және кәдеге жарату үшін алғашқы екі ағынға қарағанда өзге тәсілдерді қолдану талап етіледі. Басқа ҚТҚ-ға, әдетте, құрылыс, машина өндірісінің қалдықтары, сондай-ақ сарқынды суларды өңдеу (тазалау) барысында қалдықтар жатады. Қатты тұрмыстық қалдықтарды санитарлық көму, көрінетін қарапайымдылығына қарамастан, физика-химиялық және биохимиялық процестердің әртүрлілігімен сипатталатын күрделі экологиялық жүйе болып табылады. Ластаушы заттардың полигондардан топырақ жамылғысына, жер асты суларына және атмосфералық ауаға көшуі сүзгілеуді қоса алғанда, әртүрлі тетіктер арқылы жүзеге асырылады. Бұл процестердің ұзақтығы мен қарқындылығы геологиялық жағдайларға, климаттық факторларға, сондай-ақ көмілетін қалдықтардың морфологиялық құрамына байланысты. Қазіргі заманның неғұрлым өзекті сын-қатерлерінің бірі бола отырып, қалдықтармен ұтымды жұмыс істеу проблемасы қоршаған ортаға антропогендік әсердің шапшаң өсуіне негізделген және адамзаттың тұрақты дамуымен тығыз байланысты. Қалдықтардың физикалық, химиялық және биологиялық қасиеттеріне, сондай-ақ пайда болу көздеріне негізделген типологиясы олардың әрқайсысы кәдеге жаратуға ерекше тәсілдерді талап ететін санаттардың кең спектрін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Осы процесті

реттейтін рәсімдер мен регламенттер Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінің 14-тарауында егжей-тегжейлі баяндалған. Алайда, практикалық тәжірибенің шындығында, қалдықтарды басқару жүйесінің тиімділігін және оның сенімділігін, оның ішінде ұсынылатын қызметтердің экологиялық және әлеуметтік қолайлылығын арттыру мәселелері туралы батыл болжауға болады. Ұзақ мерзімді перспективада мұндай бастама қоршаған ортаға қолайсыз әсерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Шетелдік зерттеулердің деректері бойынша ҚТҚ алдын ала сұрыптау шығатын газдардағы ауыр металдардың құрамын азайтады және улы қалдықтарды азайту жөніндегі маңызды бастапқы іс-шара болып табылады. Бірқатар шет мемлекеттерде қатты тұрмыстық қалдықтар (ҚТҚ) органикалық материалдарды жағуға мамандандырылған электр станцияларының жұмыс істеуі үшін өзгеріссіз энергия көзі ретінде негізгі рөл атқарады. Дамыған шет мемлекеттер қалдықтарды бөлек жинаудың кешенді жүйесін бұрыннан енгізген, бұл оларды қайталама шикізатқа тиімді өңдеуге мүмкіндік береді. Айта кетерлігі, бұл сала экологиялық жүктемені төмендетуге ықпал етіп қана қоймай, тұрақты және елеулі табыс әкелетін маңызды экономикалық сектор болып табылады. Шетелдік тәжірибені негізге ала отырып, Қазақстан 2060-жоспарға қол жеткізу үшін оңтайлы және мемлекет үшін қолайлы экологиялық саясатты қабылдауға тырысуы тиіс.

Қорытындылай келе, Мемлекет басшысының Республикамыздың гүлденуіне бағытталған стратегиясы елеулі экологиялық проблемаға - қалдықтармен тиімсіз жұмыс істеуге тап болатынын айтуға болады. Жасалып жатқан күш-жігерге қарамастан, кешенді тәсілді талап ете отырып, жағдай өткір күйінде қалып отыр. Экологиялық саясаттың іргетасы бола отырып, заңнамалық база қоқыс проблемасын дербес шеше алмайды, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруді ғана емес, халықтың экологиялық тұтыну мәдениетін қалыптастыруды қамтитын жүйелі тәсіл қажет. Қалдықтарды бөлек жинау ережелері туралы қарапайым білімнің, сондай-ақ қоғамдық орындарда көрнекі ақпараттың болмауы қоғам мен ел азаматтарын экологиялық ағартудағы елеулі олқылықтар туралы куәландырады. Зерттеу көрсеткендей, қоқыс проблемасын шешу қалдықтарды жинау және қайта өңдеу инфрақұрылымын дамытуды ғана емес, халықтың бойында ерте жастан экологиялық сананы қалыптастыруды қамтитын жүйелі тәсілді талап етеді. Экологиялық білім беруге инвестициялар салу, қоқысты бөлек жинауға жағдай жасау, сондай-ақ ақпараттық-ағарту науқандары - осының бәрі Президент Тоқаев 2060 жылға дейін белгілеген қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1) БҰҰ РКИК ТАРАПТАРЫНЫҢ 29-КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША КЛИМАТТЫҚ КЕЛІССӨЗДЕРГЕ АНАЛИТИКАЛЫҚ ШОЛУ- <https://impact-mission.org/ru/solutions/gic2024/>

2) <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-vystupil-na-vsemirnom-klimaticheskom-sammite-v-baku-1210326> - Қазақстан Президенті Бакуде өткен Дүниежүзілік климаттық саммитте сөз сөйледі.

3) Әл-Хатиб. Дамушы елдерде қатты қалдықтармен жұмыс істеу сипаттамасы, сандық бағалау және практикасы. Тақырыптық зерттеу: Наблус е Палестина ауданы/А. И. Аль-Хатиб, М. Мопои, А.С. Абу Захра, В. Н. Шахин және Д. Кассинос//Экологиялық менеджмент журналы. - № 91. - 1131-1138, 2010.

4) Мелоси М.В. Қалалардағы қоқыс: қалдықтар, реформалар және қоршаған орта/М.В.Мелос. Питтсбург университетінің баспасы, 2005.

5) Визилинд П.А, Қатты тұрмыстық қалдықтар инженериясы. Тығыз қала аудандарында қалдықтарды жинаудың селективті жүйелері. Қалдықтарды басқару/П.А. Визилинд, В. Воррел, Д.Ринхар. - № 29, 2002. - с.903-914.

6) Алинов М.Ш. Жасыл экономика негіздері. - Алматы: «Бастау» баспасы, 2016. - 300 с.

7) «Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014 - 2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 9 маусымдағы № 634 қаулысы//Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.

8) «Қазақстан Республикасының» жасыл экономикаға «көшуі жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру жөніндегі 2013 - 2020 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 шілдедегі № 750 қаулысы//Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МУЛЬТИМОДАЛЬНОГО КОНТЕНТА СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДОВ ОБРАБОТКИ НЕСТРУКТУРИРОВАННЫХ ДАННЫХ

Сериков М.К.

старший преподаватель, магистр технических наук
Евразийский технологический университет

Аннотация

в условиях стремительного роста информации в социальных медиа возникает необходимость в автоматизированных методах анализа мультимодальных данных (тексты, изображения, видео, аудио и метаданные). Работа посвящена разработке прототипа интеллектуальной системы, интегрирующей данные различных модальностей для выявления тематических, поведенческих и эмоциональных паттернов. Применяются методы машинного обучения, NLP, извлечения признаков из изображений и видео, реализован пайплайн обработки и визуализации данных с использованием Python-библиотек (transformers, OpenCV, scikit-learn, spaCy, YOLOv5, BERT и др.).

Тестирование мультимодальных моделей (трансформеры, раннее/позднее объединение признаков) показало высокую точность тематической классификации (F1-score > 0.89) и возможность отслеживания динамики пользовательских настроений. Практическая ценность работы заключается в анализе общественного мнения, мониторинге информационных кампаний и прогнозировании активности в маркетинговых и политических целях. Представлены рекомендации и перспективы применения нейросетевых архитектур и больших языковых моделей в мультимодальном анализе.

Ключевые слова: мультимодальные данные, социальные медиа, машинное обучение, неструктурированная информация, трансформеры, анализ текста и изображений, мультимодальная аналитика, классификация, пользовательское поведение, цифровой след.

Abstract

with the rapid growth of information in social media, there is a need for automated methods of multimodal data analysis (texts, images, videos, audio, and metadata). This study focuses on developing a prototype of an intelligent system that integrates multiple modalities to identify thematic, behavioral, and emotional patterns. Machine learning, NLP, and feature extraction from images and videos are applied, with a processing and visualization pipeline implemented using Python libraries (transformers, OpenCV, scikit-learn, spaCy, YOLOv5, BERT, etc.).

Testing multimodal models (transformers, early/late feature fusion) demonstrated high thematic classification accuracy (F1-score > 0.89) and enabled tracking user sentiment dynamics. The practical value lies in public opinion analysis, monitoring information campaigns, and forecasting user activity for marketing and political purposes. The paper also provides recommendations and outlines prospects for applying neural architectures and large language models in multimodal analysis.

Keywords: multimodal data, social media, machine learning, unstructured information, transformers, text and image analysis, multimodal analytics, classification, user behavior, digital footprint.

Аңдатпа

Әлеуметтік медиадағы ақпарат көлемінің қарқынды өсуіне байланысты мультимодальды деректерді (мәтіндер, суреттер, бейнелер, аудио және метаақпарат) талдаудың автоматтандырылған әдістеріне қажеттілік артып келеді. Зерттеу әртүрлі модальдылықтарды біріктіріп, тақырыптық, мінез-құлықтық және эмоционалдық үлгілерді анықтай алатын интеллектуалды жүйенің прототипін әзірлеуге бағытталған. Машиналық оқыту, NLP және сурет пен бейнеден белгі алу әдістері қолданылып, Python кітапханалары (transformers, OpenCV, scikit-learn, spaCy, YOLOv5, BERT және т.б.) негізінде өңдеу мен визуализациялау пайплайны жүзеге асырылды.

Мультимодальды модельдерді (трансформерлер, белгілерді ерте/кеш біріктіру) сынақтан өткізу тақырыптық классификацияның жоғары дәлдігін (F1-score > 0.89) көрсетті және пайдаланушылар көңіл-күйінің

динамикасын бақылауға мүмкіндік берді. Жұмыстың тәжірибелік маңызы — қоғамдық пікірді талдау, ақпараттық науқандарды мониторингілеу және маркетингтік әрі саяси мақсаттарда пайдаланушылар белсенділігін болжау. Сонымен қатар, нейрожелілік архитектуралар мен ірі тілдік модельдерді мультимодальды талдауда қолдану бойынша ұсыныстар мен болашақ зерттеу бағыттары ұсынылған.

Түйінді сөздер: мультимодальды деректер, әлеуметтік медиа, машиналық оқыту, құрылымдалмаған ақпарат, трансформерлер, мәтін және сурет талдауы, мультимодальды аналитика, классификация, пайдаланушы мінез-құлқы, цифрлық із.

Введение

Современные социальные медиа представляют собой уникальные цифровые платформы, на которых ежедневно генерируются огромные массивы пользовательского контента. Этот контент имеет мультимодальную природу и включает тексты, изображения, видеозаписи, аудио, а также разнообразные метаданные (временные метки, геолокацию, реакции пользователей и др.). Особенность такого рода информации заключается не только в её объёме, но и в высокой степени неструктурированности и гетерогенности, что затрудняет её обработку и интерпретацию с применением традиционных методов анализа данных.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью разработки интеллектуальных моделей и алгоритмов, способных эффективно справляться с задачами автоматического анализа мультимодальных данных в контексте социальных медиа [1, с.124]. В отличие от узконаправленных решений, ориентированных, например, исключительно на текст или изображение, современная исследовательская и прикладная практика требует интегрированного подхода, в котором все модальности обрабатываются совместно для повышения полноты и точности аналитических выводов. Особую значимость такие модели приобретают при анализе общественных настроений, предсказании пользовательского поведения, выявлении фейковой информации, а также в задачах цифрового маркетинга и социальной инженерии.

Целью настоящего исследования является построение и апробация модели автоматизированного анализа мультимодальных данных, основанной на методах обработки неструктурированной информации и технологий машинного обучения. Предлагаемый подход предполагает интеграцию различных источников данных - текстов, изображений и видеоконтента - с целью формирования единого представления, пригодного для дальнейшей классификации, кластеризации и прогнозирования.

В рамках поставленной цели решаются следующие задачи:

- провести обзор существующих моделей и методов анализа мультимодальных данных;
- разработать архитектуру системы автоматизированного анализа;
- реализовать прототип аналитической системы с использованием открытых инструментов;
- провести экспериментальную проверку предложенного подхода на выборке данных из социальных медиа;
- оценить эффективность моделей с точки зрения точности классификации и интерпретируемости результатов.

Научная новизна исследования заключается в разработке комплексного решения, сочетающего методы обработки естественного языка, компьютерного зрения и анализа семантических связей в одном пайплайне. При этом делается акцент на применении современных нейросетевых архитектур, в частности мультимодальных трансформеров, которые позволяют достигать высоких результатов на задачах анализа пользовательского контента.

Таким образом, исследование направлено на решение актуальной научно-практической задачи - создание эффективного инструментария анализа мультимодальных данных в условиях информационного шума, высокой динамичности и семантической неоднозначности, характерных для среды социальных медиа.

Методы исследования

Исследование автоматизированного анализа мультимодальных данных социальных медиа было реализовано в виде прототипа программной системы, основанной на методах машинного обучения, обработки естественного языка и компьютерного зрения. Основной задачей являлось построение сквозного пайплайна, позволяющего обрабатывать тексты, изображения и связанные с ними метаданные в единой аналитической среде.

В ходе работы была разработана архитектура системы, в которой источниками данных выступали публикации из популярных социальных платформ, таких как Twitter и Instagram. Сбор данных осуществлялся с помощью открытых API и специализированных библиотек (Tweepy, InstaLoader), обеспечивающих автоматическое извлечение публикаций, изображений, временных меток и других сопутствующих данных.

На следующем этапе применялись методы предобработки текстовой информации [2, с.15]. Использовались библиотеки spaCy и NLTK для лингвистической нормализации, включая очистку, токенизацию и лемматизацию, а также модель BERT из репозитория HuggingFace для генерации семантических эмбеддингов. Эти эмбеддинги формировали основу для последующей тематической и эмоциональной классификации.

Обработка визуального компонента публикаций строилась на применении сверточных нейросетей. Изображения приводились к единому размеру (224×224), после чего анализировались с использованием модели YOLOv5 для выявления объектов и ResNet50 [3, с.36] для извлечения признаков высокого уровня. Полученные визуальные векторы признаков сохранялись в структурированном виде, синхронизированном с соответствующими текстовыми данными.

Интеграция признаков производилась на этапе объединения текстовых и визуальных эмбеддингов. Были протестированы подходы раннего объединения (early fusion), при котором векторы признаков конкатенируются до подачи в модель, и позднего объединения (late fusion), где каждая модальность обрабатывается независимо, а результаты совмещаются после предсказания. С целью повышения гибкости системы также была опробована гибридная архитектура. Преобразование признаков происходило в соответствии со следующей формулой:

$$f_{\text{общ}} = \text{Concat}(f_{\text{text}}, f_{\text{img}}, f_{\text{meta}})$$

где f_{text} - эмбеддинг текста [4, с.12],

f_{img} - визуальные признаки,

f_{meta} - метаданные (время, геолокация, лайки и прочее).

Заключительный этап включал обучение моделей на сформированной выборке. Были реализованы три подхода: базовые модели (SVM, XGBoost), ансамбли на основе интегрированных признаков, а также мультимодальные трансформеры (Multimodal-BERT) [5, с.30]. Обучение осуществлялось на видеокарте NVIDIA RTX 3060 (12 ГБ), а исходная выборка была разделена на обучающую, валидационную и тестовую в соотношении 70:15:15 соответственно. В процессе валидации применялись метрики точности (accuracy), полноты (recall), F1-меры и ROC-AUC.

Для интерпретации модели и проверки корректности работы прототипа была реализована панель визуализации на основе библиотеки Plotly. Это позволило в режиме реального времени отслеживать классификацию, видеть распределение по категориям и выявлять аномалии.

Архитектура всей системы отображена на рисунке 1. Модель состоит из последовательных модулей, начиная от получения данных через API и заканчивая интеграцией признаков и машинным обучением. Особенностью архитектуры является возможность масштабирования за счёт модульной структуры, что облегчает добавление новых модальностей (например, аудио или видео) без полной перестройки пайплайна.

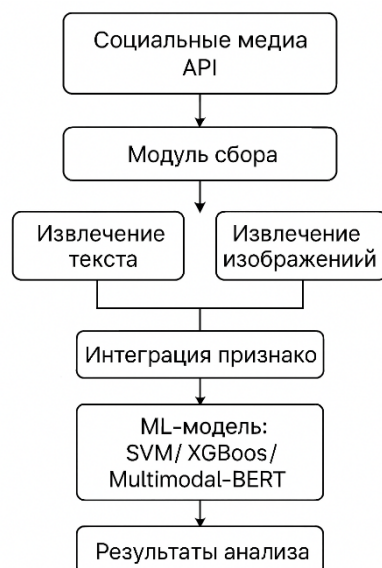

Рисунок 1. Архитектура системы анализа мультимодальных данных

Рисунок отражает последовательную структуру аналитического пайплайна, включающего модули сбора, извлечения текстовых и визуальных признаков [6, с.28], интеграции признаков и построения модели [7, с.225]. Каждому модулю соответствует набор применяемых технологий: NLP (spaCy, BERT), компьютерное зрение (YOLOv5, ResNet [3, с.40]), мультимодальное обучение (Multimodal-BERT).

В таблице 1 представлены основные инструменты, использованные в ходе реализации прототипа. Каждому этапу соответствует набор библиотек и фреймворков, обеспечивающих воспроизводимость и масштабируемость эксперимента.

Таблица 1. Программные средства, применяемые на различных этапах анализа

Этап обработки	Используемые средства	Назначение
Извлечение данных	Tweepy, InstaLoader	Получение текстов, изображений, метаданных
NLP-анализ	spaCy, BERT, NLTK	Токенизация, эмбединги, нормализация
Обработка изображений	YOLOv5, ResNet50, OpenCV	Детекция объектов, генерация признаков
Объединение модальностей	Tensor Fusion Network, Multimodal-BERT	Интеграция текстов и изображений
Обучение моделей	scikit-learn, XGBoost, Keras	Классификация и предсказание паттернов

Программные средства, представленные в таблице 1, отражают функциональную структуру разработанной системы анализа мультимодальных данных социальных медиа. Каждый этап обработки данных в эксперименте был обеспечен специализированными инструментами, отобранными с учётом их надёжности, доступности и соответствия современным требованиям в области анализа больших и неструктурированных данных. Инструментальный стек был разделён логически по типам обработки: визуальной, текстовой, модальной и интеграционной. Такой подход позволил создать модульную архитектуру, в которой каждый компонент системы реализует автономную задачу, обеспечивая воспроизводимость и масштабируемость эксперимента.

Средства визуальной обработки, применяемые на раннем этапе, отвечали за предобработку и извлечение признаков из изображений. Инструменты обработки текста обеспечивали лингвистическую нормализацию и генерацию эмбедингов, необходимых для

тематического и эмоционального анализа. В свою очередь, реализация модулей машинного обучения и интеграции модальностей основывалась на нейросетевых фреймворках, ориентированных на многоканальную обработку и комбинирование разнородных данных. Назначения каждого инструмента были определены с точки зрения их вклада в общий аналитический пайплайн: от извлечения признаков до интерпретации результатов.

Таким образом, предложенная методика объединяет современные инструменты для эффективного анализа мультимодальных данных, формируя основу для построения адаптивных аналитических решений в условиях высокой динамичности цифровых платформ [8, с.11].

Результаты исследования

В результате реализации описанной методики был построен прототип программной системы, способной автоматически обрабатывать мультимодальные данные из социальных медиа и классифицировать публикации по тематическим и эмоциональным признакам. Эксперимент проводился на выборке из 10 000 постов с Twitter и Instagram, содержащих текстовые и визуальные компоненты. Для моделирования были выбраны три предметные области: климатические изменения (#climatechange), ментальное здоровье (#mentalhealth) и политические события (#elections2024).

После этапа извлечения признаков (см. Методы исследования) все эмбединги текстов [4, с.15], изображений и метаданных были объединены в единую матрицу признаков. Пример одной такой объединённой векторной структуры представлен в формализованном виде:

$$X = \begin{bmatrix} [f\_text^{(1)}, f\_img^{(1)}, f\_meta^{(1)}], \\ [f\_text^{(2)}, f\_img^{(2)}, f\_meta^{(2)}], \\ \dots, \dots, \dots \\ [f\_text^{(n)}, f\_img^{(n)}, f\_meta^{(n)}] \end{bmatrix}$$

$\Rightarrow y = \text{topic} / \text{emotion}$

где каждая строка матрицы XXX соответствует признакам одного поста, а ууу — целевая метка (тема публикации или эмоциональная окраска).

Обучение моделей проводилось в среде Python 3.11 на GPU (NVIDIA RTX 3060, 12 ГБ), при этом для всех моделей использовались одинаковые разбиения выборки: 70% - обучение, 15% - валидация, 15% - тестирование. Результаты по метрикам F1-score, Precision и Recall приведены в таблице 2.

Таблица 2. Сравнительная эффективность моделей классификации

Модель	F1-score	Precision	Recall
SVM (TF-IDF + ResNet)	0.72	0.74	0.71
XGBoost (BERT + YOLO)	0.84	0.85	0.83
Multimodal-BERT	0.91	0.92	0.90

Как видно из таблицы, наилучшие результаты демонстрирует мультимодальная модель на базе трансформеров [5, с.33], в которой признаки текста и изображения обрабатываются синхронно в едином архитектурном блоке. При этом модели на базе XGBoost, построенные на эмбедингах, показали также высокий уровень точности и интерпретируемости, особенно при анализе политических и экологических тем.

На рисунке 2 представлена визуализация распределения публикаций по тематикам, полученная после классификации всей выборки с использованием модели Multimodal-BERT.

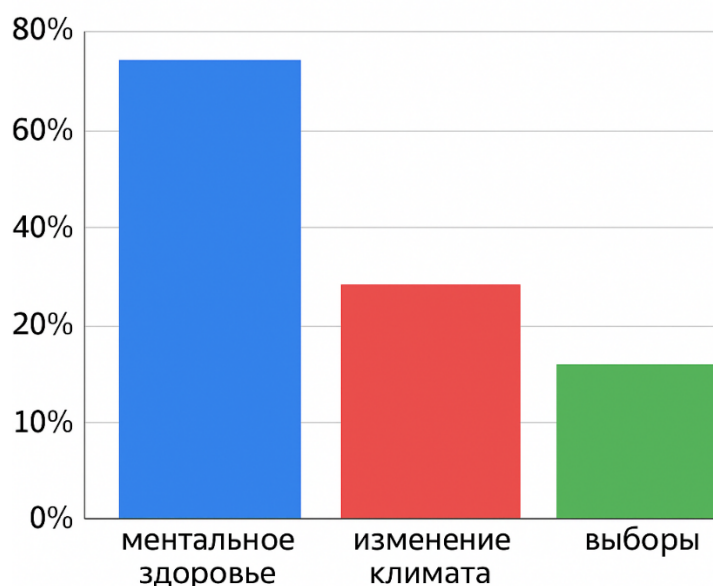

Рисунок 2. Распределение публикаций по тематикам после классификации

График показывает, что публикации, связанные с ментальным здоровьем, имели наиболее выраженную эмоциональную окраску (в 62% случаев — негативную), в то время как посты по теме климата были более нейтральны [9, с.102]. Кроме того, публикации с изображениями людей или эмоций чаще классифицировались правильно, что указывает на важность визуальных признаков в задачах классификации пользовательского контента.

Интеграция текстовых и визуальных данных позволила сократить количество ошибок, связанных с полисемией или ироническими высказываниями, что особенно важно при анализе пользовательских текстов, насыщенных субъективными элементами. Примеры таких случаев были визуализированы и дополнительно проанализированы в рамках дискуссии (см. следующий раздел).

Таким образом, разработанная система продемонстрировала высокую устойчивость к вариативности пользовательского контента, а также способность адаптироваться к разным тематическим сегментам. Использование мультимодальных архитектур подтвердило эффективность комбинированного подхода по сравнению с традиционными методами анализа однородных данных.

Дискуссия

Полученные результаты демонстрируют высокую эффективность предложенной системы автоматизированного анализа мультимодальных данных [10, с.16], особенно в части использования мультимодальных архитектур, таких как Multimodal-BERT. Общая F1-мера модели достигла значения 0.91, что указывает на устойчивую способность классифицировать разнородные пользовательские публикации с высокой точностью. Это подтверждает гипотезу исследования, согласно которой комплексный анализ текстовых и визуальных компонентов публикации позволяет достичь более надёжных аналитических выводов по сравнению с изолированным анализом отдельных модальностей.

Анализ распределения тем публикаций (см. рисунок 2) выявил тематические особенности контента, циркулирующего в социальных медиа. Преобладание постов на тему ментального здоровья указывает на высокую активность пользователей в выражении эмоционального состояния и личного опыта. При этом доля публикаций, посвящённых климатическим вопросам и политическим событиям, была сопоставимо ниже, что может свидетельствовать как о меньшей вовлечённости аудитории в эти темы, так и о специфике выборки (Twitter и Instagram).

Одним из ключевых аспектов, выявленных в ходе анализа, стало значение визуальных признаков в успешной классификации эмоциональной окраски публикаций [9, с.109]. Случаи, когда изображения содержали явные маркеры эмоций (мимика, выраженные действия,

цветовая гамма), обеспечивали более точные предсказания модели. В то же время тексты, насыщенные ироническими или двусмысленными выражениями, представляли собой затруднение для моделей, основанных исключительно на NLP, что подчёркивает важность мультимодального подхода.

Тем не менее, исследование имеет ряд ограничений. Во-первых, выборка данных была ограничена двумя платформами (Twitter и Instagram), что снижает универсальность выводов. Во-вторых, не включались аудиовизуальные элементы (например, Reels, Stories, видеофрагменты), которые могут содержать ценную эмоциональную и поведенческую информацию. В-третьих, несмотря на высокие показатели точности, интерпретируемость трансформерных моделей всё ещё остаётся предметом научной дискуссии: большинство внутренних механизмов Multimodal-BERT не обладают полной прозрачностью для исследователя и конечного пользователя.

С практической точки зрения, предложенная система может быть внедрена в рамках мониторинга общественного мнения, особенно в таких сферах, как цифровой маркетинг, социология, психология и государственное управление. Например, автоматическое определение общественных реакций на политические события или информационные кампании в реальном времени может служить инструментом адаптивного управления коммуникациями. Аналогично, в корпоративной среде возможно применение системы для оценки репутационных рисков и раннего выявления кризисных сигналов со стороны клиентов.

В качестве направления дальнейших исследований можно выделить расширение модальностей за счёт включения аудио- и видеокомпонентов, что особенно актуально с учётом популярности форматов short-video и стриминга. Также целесообразно провести кроссплатформенный анализ (включив YouTube, TikTok, Telegram) и сравнение моделей на разных языках для повышения обобщающей способности решений. Отдельным направлением может стать разработка интерпретируемых и визуально понятных моделей, ориентированных на практикующих аналитиков и специалистов в области цифровых коммуникаций.

В целом, работа подтверждает высокую прикладную ценность и научную перспективность подходов, основанных на интеграции методов обработки неструктурированной информации и анализа мультимодального контента [10, с.20]. Это открывает новые горизонты в сфере интеллектуальных информационных систем и аналитики пользовательского поведения.

Заключение

В представленной работе была рассмотрена задача автоматизированного анализа мультимодальных данных социальных медиа с использованием современных моделей обработки неструктурированной информации. Цель исследования заключалась в построении эффективной системы, способной интегрировать текстовые, визуальные и мета-признаки публикаций для последующего тематического и эмоционального анализа.

На основании разработанной архитектуры было реализовано программное решение, охватывающее этапы сбора данных, предобработки текстов и изображений [2, с.16], интеграции признаков и обучения моделей машинного обучения. Особое внимание было уделено применению мультимодальных трансформеров, показавших наилучшие результаты по метрикам F1-score и точности по сравнению с классическими моделями, такими как SVM и XGBoost.

Экспериментальные данные подтвердили гипотезу о том, что объединение разнородных источников информации обеспечивает более точную и устойчивую классификацию пользовательского контента. Были зафиксированы устойчивые закономерности распределения тем в социальных медиа, а также выявлена высокая чувствительность моделей к визуальным признакам, особенно при оценке эмоционального фона публикаций.

Обсуждение результатов позволило сформулировать рекомендации по применению разработанного решения в таких областях, как цифровой маркетинг, мониторинг общественного мнения, социология, образование и киберпсихология. Отдельное внимание было уделено ограничениям текущей версии системы и возможным направлениям её

расширения - как за счёт включения дополнительных модальностей (аудио, видео), так и путём повышения интерпретируемости нейросетевых архитектур.

Таким образом, проведённое исследование не только подтвердило актуальность задач анализа мультимодальных данных, но и продемонстрировало конкретные пути их реализации в современных условиях. Полученные результаты могут служить основой для дальнейших прикладных и теоретических разработок в области интеллектуальных аналитических систем.

Список литературы

1. Панкратова Н. Д. Применение машинного обучения в анализе социальных медиа // Современные технологии: системный анализ, моделирование и информационные технологии. – 2020. – № 3. – С. 124–131.
2. Васильев С. В., Воронцов К. В. Обзор методов обработки текстов и обучения тематических моделей // Информационные технологии и вычислительные системы. – 2017. – № 1. – С. 3–18.
3. Kiela D., Bottou L. Learning image embeddings using convolutional neural networks for improved multi-modal semantics // Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). – Doha, Qatar, 2014. – P. 36–45.
4. Devlin J., Chang M.-W., Lee K., Toutanova K. BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding // arXiv preprint. – 2019. – arXiv:1810.04805. – 16 p. – URL: <https://arxiv.org/abs/1810.04805>. (дата обращения: 13.09.2025).
5. Xu P., Zhu X., Clifton D. A. Multimodal learning with transformers: a survey // arXiv preprint. – 2022. – arXiv:2206.06488. – 36 p. – URL: <https://arxiv.org/abs/2206.06488> (дата обращения: 13.09.2025).
6. Bochkovskiy A., Wang C.-Y., Liao H.-Y. M. YOLOv4: Optimal speed and accuracy of object detection // arXiv preprint. – 2020. – arXiv:2004.10934. – 30 p. – URL: <https://arxiv.org/abs/2004.10934> (дата обращения: 13.09.2025).
7. Chollet F. Deep learning with Python. – 2nd ed. – Shelter Island: Manning Publications, 2021. – 504 p.
8. Zadeh A., Zellers R., Pincus E., Morency L.-P. MOSI: Multimodal corpus of sentiment intensity and subjectivity analysis in online opinion videos // arXiv preprint. – 2016. – arXiv:1606.06259. – 12 p. – URL: <https://arxiv.org/abs/1606.06259>. (дата обращения: 13.09.2025).
9. Мельник А. Г., Якубович Н. В. Психолингвистический анализ эмоциональной окраски пользовательских текстов в социальных сетях // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 9. – 2022. – Т. 18, № 1. – С. 101–112.
10. Каменев И. А., Рябов П. В. Мультимодальные подходы в задачах анализа пользовательских данных // Искусственный интеллект и принятие решений. – 2021. – № 4. – С. 15–25.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ: АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РОСТА

Тажиденова Айну
Рамазановна сеньор лектор,
магистр менеджмента кафедры
экономики Атырауского
университета имени
Х.Досмухамедова

Аннотация

Статья представляет комплексный анализ социально-экономической динамики Атырауской области в контексте национального развития Казахстана. Идентифицируются институциональные и структурные факторы роста, оцениваются риски моносырьевой специализации и предлагаются направления диверсификации с акцентом на нефтехимию, возобновляемую энергетику и инновационные кластеры.

Түйін

Мақалада Атырау облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы ұлттық даму контекстінде кешенді талданады. Өсудің институционалдық және құрылымдық факторлары анықталып, моношикізаттық мамандану тәуекелдері бағаланады және әртараптандырудың бағыттары – мұнайхимия, жаңартылатын энергетика, инновациялық кластерлер ұсынылады.

Abstract

The paper provides a comprehensive assessment of the socio-economic development of the Atyrau region within Kazakhstan's national context. It identifies institutional and structural drivers, evaluates mono-resource risks, and proposes diversification avenues focusing on petrochemicals, renewables, and innovation clusters.

Ключевые слова: Атырау; региональная экономика; нефтегазовая зависимость; диверсификация; инвестиции; устойчивое развитие.

Кілт сөздер: Атырау; аймақтық экономика; мұнай мен газға тәуелділік; әртараптандыру; инвестиция; тұрақты даму.

Keywords: Atyrau; regional economy; oil and gas dependence; diversification; investment; sustainable development

Атырауская область остаётся одним из наиболее индустриально развитых регионов Казахстана, аккумулируя существенную долю национального валового продукта и валютной выручки. Её экономический профиль исторически формировался вокруг добычи и первичной переработки углеводородов, что обусловлено уникальной ресурсной базой и выгодным положением в прикаспийском макрорегионе. В то же время долгосрочная устойчивость территорий ресурсного типа зависит от способности преодолевать волатильность внешних рынков и проводить институциональные реформы, направленные на структурную диверсификацию.

Нефтегазовый сектор как основа экономического профиля. В 2024 году вклад Атырауской области в структуру ВВП Казахстана оценивался примерно в 11–11,5 %, что подтверждает системообразующую роль региона в национальной экономике [БНС РК, 2025].

Консорциумы Tengizchevroil (ТШО) и North Caspian Operating Company (NCOC) остаются ядром промышленного контура, обеспечивая налоговые поступления, экспорт и занятость. По итогам 2024 года общереспубликанская добыча нефти составила порядка 87,7–88,4 млн тонн; при этом на Тенгизском месторождении, расположенном в Атырауской области, зафиксировано снижение добычи ТШО на 3,8 % год-к-году до ~27,8 млн тонн, что является индикатором технологических и рыночных ограничений расширения добычи без дальнейших инвестиций в модернизацию.

Эффект экономического доминирования углеводородного сектора проявляется в рисках «голландской болезни»: укрепление обменного курса вследствие нефтяных потоков снижает относительную конкурентоспособность несырьевых отраслей, что делает актуальными меры по развитию глубокой переработки и несырьевого экспорта.

Инфраструктурные преобразования и транспортно-логистический потенциал. В последние годы существенные ресурсы направлялись на модернизацию магистральной

дорожной сети и интеграцию региона в международные транспортные коридоры. Транскаспийские маршруты в связке с портовой инфраструктурой и коридором «Западная Европа — Западный Китай» усиливают роль Атырау как транзитного узла. На фоне нормативных и технологических изменений нефтепереработки Атырауский НПЗ демонстрировал в 2025 году глубину переработки порядка 88–89 % и выпуск светлых нефтепродуктов выше 77 %, что соответствует тренду на повышение эффективности переработки.

Между тем пространственное развитие остаётся неоднородным: внутриобластные диспропорции в качестве дорог и доступности широкополосной связи ограничивают включённость сельских районов в экономические цепочки добавленной стоимости.

Человеческий капитал и специфика рынка труда. Рынок труда региона характеризуется высоким уровнем заработной платы в нефтегазовом сегменте, что притягивает квалифицированные кадры, но одновременно формирует кадровый дефицит в здравоохранении, образовании и ИКТ. На республиканском уровне в I квартале 2024 года средняя номинальная заработная плата составляла около 382 тыс. тенге; Атырауская область традиционно входит в число регионов-лидеров по уровню оплаты труда вследствие отраслевой структуры и присутствия крупных корпораций.

Формирование устойчивого трудового предложения требует расширения инженерных и цифровых образовательных программ, дуального обучения и развития региональных инновационных площадок. Инициативы Atyrau IT Hub по проведению хакатонов, буткемпов и акселерационных программ создают предпосылки для технологической экосистемы и горизонтальной мобильности кадров.

Векторы диверсификации и индустриально-инновационная трансформация. Государственная стратегия «Казахстан-2050» задаёт рамку структурной трансформации экономики. Для Атырауской области приоритетами являются: создание нефтехимического кластера (полиолефины и сопутствующие продукты), развитие аграрно-рыбохозяйственного сектора, масштабирование проектов ВИЭ и рост креативных индустрий.

Нефтехимический кластер. Глубокая переработка углеводородов (производство полиэтилена, полипропилена и др.) способна повысить добавленную стоимость продукции и сократить зависимость от экспорта сырья.

Аграрно-рыбохозяйственный сектор. Прикаспийские пастбища и богатые ихтиологические ресурсы создают потенциал для развития органического земледелия и аквакультуры, что особенно важно для обеспечения продовольственной безопасности и занятости сельского населения.

Возобновляемая энергетика. Высокий ветровой потенциал региона открывает возможности для строительства ветроэнергетических установок, что соответствует национальной стратегии углеродной нейтральности до 2060 года.

Туризм и креативные индустрии. Каспийское побережье и историко-культурные объекты (в том числе древний город Сарайчик) обладают значительным туристическим потенциалом, способным привлекать инвестиции в сферу услуг и креативной экономики.

Нефтехимия способна увеличить долю продукции с высокой добавленной стоимостью и снизить экспортную сырьевую зависимость. ВИЭ-проекты, опирающиеся на ветровой потенциал Прикаспия, вписываются в траекторию углеродной нейтральности Казахстана к 2060 году и позволяют диверсифицировать локальный энергобаланс. Экосистемный подход предполагает синергию государства и частного капитала: налоговые стимулы, льготное финансирование, индустриальные парки и технопарки.

Реализация этих направлений требует согласованных действий государства и бизнеса, налогового стимулирования, развития венчурного финансирования и повышения институциональной прозрачности.

Экологические ограничения и устойчивое развитие. Интенсивная добыча углеводородов сопровождается серьёзными экологическими рисками: деградацией экосистемы Каспийского моря, накоплением промышленных отходов и ростом выбросов

парниковых газов. Для минимизации ущерба внедряются современные технологии очистки и мониторинга: модернизация Атырауского нефтеперерабатывающего завода с установкой сероочистных комплексов, программы по контролю за состоянием прибрежной зоны и инициативы в рамках «зелёной экономики».

Соблюдение баланса между экономическим ростом и охраной окружающей среды становится ключевым условием для поддержания качества жизни и долгосрочной инвестиционной привлекательности региона.

Инвестиционный климат и предпринимательство. В 2024 году объём инвестиций в основной капитал Атырауской области превысил 3 млрд долл. США, что подтверждает высокую инвестиционную привлекательность региона. Решающее значение имеют геостратегическое положение, доступ к международным транспортным коридорам и наличие квалифицированной рабочей силы.

При этом малый и средний бизнес сталкивается с ограничениями: высокими административными издержками, недостаточной развитостью венчурного капитала и ограниченным доступом к долгосрочному кредитованию. Расширение программ микрофинансирования, поддержка стартапов и создание специализированных промышленных парков способны ускорить формирование несырьевого сектора и увеличить занятость населения вне нефтегазовой сферы.

На общенациональном уровне число действующих субъектов МСП на осень 2024 года превышало 2 млн единиц; для Атырауской области приоритет — увеличение доли несырьевого сектора в валовой добавленной стоимости через локализацию сервисов, креативных и ИКТ-бизнесов.

Сочетание ресурсного потенциала, геоэкономического положения и накопленных производственных компетенций обеспечивает Атырауской области статус одного из полюсов роста Казахстана. Однако долговременная устойчивость требует перехода от моносырьевой парадигмы к диверсифицированной модели, где ключевыми драйверами становятся нефтехимия, ВИЭ, цифровизация и человеческий капитал. Комплекс мер — от модернизации инфраструктуры и институтов до стимулирования инноваций и экологической ответственности — позволит снизить уязвимость к внешним шокам и удерживать траекторию устойчивого роста.

Список литературы

1. Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. *Региональное развитие Казахстана: статистический бюллетень*, 2024.
2. World Bank. *Kazakhstan Economic Update*, Spring 2024.
3. Tengizchevroil. *Annual Report*, 2024.
4. North Caspian Operating Company. *Sustainability Report*, 2024.
5. Программа «Казахстан-2050». Стратегические документы Правительства РК.
6. OECD. *Green Growth Indicators for Kazakhstan*, 2023.

Акимат Атырауской области. Отчёт о социально-экономическом развитии региона, 2024.

РОЛЬ ПРОКУРОРА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Салихова Альфия Ануарбековна

Магистр юридических наук

Сеньор – лектор кафедры Уголовно-правовых дисциплин

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

Куатбаев Дауранбек Жеткербайұлы

6B04202 – Құқық қорғау қызметі мамандығының

3 курс студенті Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

Аннотация

статья посвящена исследованию роли прокурора в уголовном процессе Республики Казахстан, представляет интересы государства в суде по уголовным делам и реализуя конституционную функцию, осуществляет надзор за соблюдением прав участников уголовного процесса, способствует объективному отправлению правосудия, восстановлению справедливости, обеспечению принципа неотвратимости наказания и недопущения осуждения невиновного, а также защите прав и свобод потерпевшего.

Ключевые слова: прокурор, уголовный процесс, исследование, прокурорская деятельность.

Аннотация

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінде прокурордың рөлін зерттеуге арналған, қылмыстық істер бойынша сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және конституциялық функцияны іске асыра отырып, қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарының сақталуын қадағалауды жүзеге асырады, сот төрелігін объективті іске асыруға, әділдікті қалпына келтіруге, жазаның бұлтартпаушылық қағидатын қамтамасыз етуге және жазықсыз адамды соттауға жол бермеуге, сондай-ақ жәбірленушінің құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: прокурор, қылмыстық процесс, зерттеу, прокурорлық қадағалау

Abstract

The article examines the prosecutor's role in the criminal procedure of the Republic of Kazakhstan, representing the state's interests in criminal cases and, fulfilling a constitutional function, overseeing the rights of participants in criminal proceedings, promoting objective administration of justice, restoring justice, ensuring the principle of inevitable punishment and preventing the conviction of the innocent, as well as protecting the rights and freedoms of the victim.

Keywords: prosecutor, criminal procedure, investigation, prosecutorial activity.

Одной из конституционных обязанностей органов прокуратуры является представление интересов государства в суде по уголовным делам.

Основная их задача в судебном процессе – это обеспечение законного и справедливого разбирательства по уголовному делу.

Прокуратура Республики Казахстан - от имени государства в установленных законом пределах и формах осуществляет высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстан, представляет интересы государства в суде и от имени государства осуществляет уголовное преследование [1].

Прокурорский надзор за исполнением законов осуществляется самостоятельно. Поскольку главное его предназначение - строгое и неукоснительное соблюдение законности на всей территории Республики Казахстан.

Прокурорская система в период становления Казахстане была частью единой советской системы, где прокурор был ключевой ролью в уголовном процессе, осуществляя надзор за соблюдением законности и правосудия.

За годы Независимости деятельность органов прокуратуры заиграла на новый ноте, которое, увеличили защиты жизненных интересов человека.

На этом хочу сказать, что на всех стадиях процесса роль и функции прокуратуры, связанные с обеспечением верховенства закона и защитой прав граждан, интересов общества и государства.

Особое значение имеет принятие Конституции нашей страны в 1995 году. Она закрепила принципиально важные моменты, присущие государству с президентской формой правления, в частности, прямую подотчетность прокуратуры Главе государства, ее независимость от

других госорганов, а также единую централизованную систему органов высшего надзора с подчинением нижестоящих прокуроров вышестоящим и Генеральному прокурору.

Модернизация в системе истории прокуратуры начался с 2022 года с внесением изменений в Закон О прокуратуре. Обновленная Конституция придала закону Конституционный статус.

В Конституционном законе О Прокуратуре усилилась роль прокурора, включая расширение полномочий в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина, также участия в рассмотрении дел о правонарушениях, связанных с коррупцией и увеличился контроль за деятельностью правоохранительных органов.

Это высший надзор за соблюдением законности, представление интересов государства в суде и осуществление уголовного преследования.

В ходе конституционной реформы 2022 года Генеральному прокурору предоставлено право прямого обращения в Конституционный суд. Данные функции развиваются в Конституционном законе «О прокуратуре» [2].

Важным вопросом реформирования является введение трехзвенной модели уголовного судопроизводства по международному опыту стран ОЭСР. Далее, в чем она выражается. В 2020 году Президент страны в своем послании озвучивал проблемы, которые имеются в данной момент в досудебной стадии уголовного процесса. В органах расследования преобладает обвинительный уклон, необоснованное вовлечение граждан в орбиту уголовного преследования. Главная причина – оперативники и следователи работают в подчинении одних и тех же начальников, для которых основная задача – раскрытие преступления.

Прокурор – должностное лицо, осуществляющее в пределах своей компетенции надзор за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания, следствия и судебных решений, а также от имени государства уголовное преследование на всех стадиях уголовного процесса [3].

Кроме того, прокурорский надзор носил запоздалый характер. Прокуроры знакомились с делом только перед направлением в суд. Поэтому с 2021 года начался переход на новую модель уголовного процесса, в котором зоны ответственности следственных органов, прокуратуры и суда четко разграничены. Органы досудебного расследования выявляют преступников, занимаются сбором доказательств их вины. Прокуратура дает независимую оценку собранным материалам, утверждает ключевые решения следствия, если достаточно доказательств, то направляет дело в суд и там поддерживает обвинение. Суд рассматривает дело и выносит приговор [4].

Сейчас уголовное судопроизводство работает по этой системе. Главное – создан дополнительный правозащитный щит, который защищает интересы людей от незаконных решений следственных органов на начальной стадии досудебного расследования. Ключевые решения следственных органов без согласования с прокурором не имеют юридическую силу и правовых последствий.

Еще раз хочу подчеркнуть, это все усилило защиту прав человека и повысило качество следствия.

Самое важное многофункциональное полномочие органов прокуратуры – это осуществление высшего надзора за соблюдением законности. Прокуроры обеспечивают законность в уголовно-правовой сфере, включая оперативно-розыскную деятельность, досудебное расследование, поддержание обвинения в суде. Прокуроры могут образовать следственно-оперативные группы и возглавлять их, расследовать дело сами.

В целом, прокуратура, как высший надзорный орган, выполняет задачу по координации всех заинтересованных органов в вопросах обеспечения законности, правопорядка и борьбы с преступностью. Под моим руководством на заседаниях Координационного совета рассматривались такие актуальные вопросы как эффективность мер по профилактике преступности, противодействие наркобизнесу, мошенничеству, семейно-бытовому насилию, обеспечение безопасности дорожного движения и другие важные для общества темы. И это далеко не все, чем занимаются прокуроры.

Прокурорская деятельность в Казахстане сталкивается с рядом системных проблем. Одна из ключевых — это ограниченная независимость прокуратуры. Хотя формально она считается самостоятельным органом, на практике возможна зависимость от исполнительной власти, что влияет на объективность принимаемых решений.

Работа в прокуратуре очень сложная, требует от сотрудников максимальной собранности, принципиальности, ответственности и мобильности. Профессиональному развитию каждого прокурора и, в целом, укреплению авторитета прокуратуры способствует сохранение институциональной памяти и передача накопленного опыта и знаний благодаря наставничеству и глубокой связи всех поколений прокуроров, которые служат определяющим элементом высокого качества надзорной работы.

По каждому делу у гособвинителя главная цель — установление объективной истины и содействие суду в осуществлении правосудия. Поэтому он должен сам дополнительно исследовать дело и представить суду всю доказательственную базу. Основная его задача в судебном процессе — это обеспечение законного и справедливого разбирательства по уголовному делу.

В уголовном судопроизводстве представляемые прокурором интересы государства заключаются, прежде всего, в обеспечении уголовно-процессуального принципа законности при производстве по уголовным делам и реализации задач уголовного процесса, в частности беспристрастного, быстрого и полного раскрытия, расследования уголовных правонарушений при соблюдении конституционных прав и свобод человека и гражданина вне зависимости от его уголовно-процессуального статуса.

Гособвинитель независим от органов досудебного расследования. Если видит, что доказательств нет или они добыты с нарушением прав обвиняемого, то в суде он отказывается от обвинения, что влечет прекращение уголовного дела и полную реабилитацию подсудимого.

Цифровизация и автоматизация прокурорской работы развиваются неравномерно. В некоторых регионах до сих пор сохраняется бумажный документооборот, а электронные базы не всегда интегрированы между ведомствами. Это тормозит эффективность процессов и взаимодействие с другими правоохранительными структурами. Эти меры направлены на комплексное повышение эффективности, подотчетности и профессионализма прокурорской системы, а также на укрепление доверия общества к правоохранительным органам.

Уголовно-процессуальное законодательство ставит перед прокуратурой задачи по обеспечению законности уголовного процесса, реализуемые поэтапно и охватывающие все его стадии — регистрацию уголовного правонарушения в Едином реестре досудебных расследований, досудебное расследование, рассмотрение уголовных дел судом, надзор за законностью приговоров, за их исполнением, включая постпенитенциарную пробацию и ресоциализацию осужденного. Одним из значимых направлений в системе полномочий прокуроров по обеспечению законности является участие в судах. Прокурор, участвующий в рассмотрении уголовного дела судом, представляет интересы государства путем поддержания обвинения и является государственным обвинителем [5].

Поддерживая государственное обвинение, прокурор излагает суду обстоятельства подсудимого и его уголовное правонарушение, предоставляет доказательства для правильного разрешения уголовного дела в их исследовании. Государственный обвинитель выступая в прениях сторон, определяет окончательную обвинительную квалификацию деяний, предлагает вид и размер наказания, принимает меры по восстановлению нарушенных прав потерпевшего в процессах.

Также прокурор содействует реализации конституционного закона судебной власти, закрепленного в пункте 1 статьи 76 Конституции — защите прав, свобод и законных интересов граждан и организаций.

Следует отметить, что в представлении интересов государства в суде по уголовным делам задействованы все уровни органов прокуратуры, начиная с районного звена, до Генеральной прокуратуры Республики Казахстан.

Согласно этим требованиям уголовно-процессуального закона участие в суде государственного обвинителя в качестве прокурора обязательно, за исключением дел частного обвинения.

Прокурор, обеспечивая соблюдение принципов законности и невиновности человека и гражданина, осуществляет государственные функции, имеющие публичное и нравственное значение.

Выступая в судебных прениях, прокурор не преследует собственных или организационных интересов. Он стоит на стороне интересов Закона и государства, а также интересов народа.

Совершенное преступление или деяния, в первую очередь направляется против общественного порядка, прав и свобод гражданина и человека. Поэтому, каждый виновный должен нести уголовную ответственность, и привлекаться к справедливому наказанию.

В судебном процессе, во время разбирательства, судья не может быть на стороне защиты или обвинения. Поэтому ему не представлена активная роль и судья не может собирать доказательства.

Прокурор не вершитель правосудия, он содействует вынесению приговора на основании факта и убеждения.

Прокурор- это баланс между силой закона и человеческим фактором. Он обязан действовать строго в рамках закона, но при этом учитывать обстоятельства дела, личность подсудимого, смягчающие и отягчающие обстоятельства. Именно, поэтому к работе в прокуратуре предъявляются высокие профессиональные и моральные требования.

Поэтому государственному обвинителю предъявляются высокие нравственные и профессиональные требования. Он должен быть наиболее профессионально подготовленным, юридический грамотным и компетентным в сфере закона. Кроме знания материального или процессуального законодательства, ему необходима аналитическая мышление и грамотная подготовка к процессу, что заключается в применении тактики поддержания стороны обвинения.

Просто представить суду имеющиеся доказательства и факты по делу недостаточно. Нужно уметь отстоять свою обвинительную позицию и уверенностью в речи и аргументации, быть убедительным, обладать логическим мышлением.

Хороший прокурор в суде - это человек обладающий, высоким уровнем правовой подготовки и способностью держать эмоциональный контроль даже под давлением.

Прокурор принимает законные меры и изучает каждое доказательство, выбирает из них наиболее ключевые, наиболее ценные информацию на нем строит свою обвинительную тактику. Можно сделать вывод из этого, что уголовное делопроизводство не карательный, а как лицо, осуществляющее правозащитные функции.

Принципиальным условием вынесения справедливого приговора является индивидуализация наказания. Обстоятельства, связанные с личностью виновного и его поведение, признание вины, раскаяние в содеянном, а также иные меры характеризующие данные, смягчающие и отягчающие вину обстоятельства. Государственный обвинитель ориентирует суд на назначение конкретной меры наказания, способствующей исправлению и перевоспитанию осужденного в исправительных учреждениях.

Государственные обвинители в судебных процессах ходатайствуют о назначении строгих мер наказания в отношении лиц, совершивших наиболее опасные виды уголовных преступлений и правонарушений.

В судебной практике за последние годы свидетельствует о том, что 98% осужденных за тяжкие и особо тяжкие преступления были приговорены к лишению свободы.

Прокурор играет ключевую роль в уголовном процессе, обеспечивая законность и справедливость на всех стадиях уголовного судопроизводства. Его основная задача – защита общественных интересов, поддержание государственного обвинения контроль за соблюдением закона органами дознания, следствия и суда.

Таким образом, прокурор в уголовном процессе Республики Казахстан – это не просто обвинитель, но и гарант законности, соблюдения прав всех участников уголовного судопроизводства и защиты интересов общества и государства.

Современное правовое государство требует от прокурора не просто доказать вину, а действовать справедливо и беспристрастно. Он должен добиваться наказания виновных, но не допускать судебных ошибок и нарушений прав личности.

Прокурор в уголовном процессе – это больше чем обвинитель. Это представитель государства, стоящий на страже закона, общественной безопасности и прав граждан. Его миссия – не просто наказать виновного, а обеспечить торжество закона и справедливости.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 1995. – 112 с. (статья 83);
2. Конституционный закон Республики Казахстан «О прокуратуре» от 5 ноября 2022 года № 155-VII // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000155> (дата обращения напр.: 26.12.2022)
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Издательство «Жеті жарғы», 2015. – 268 с. (глава 4, статья 53);
4. Задачи прокуратуры – закон и порядок 05 декабря 2024 Б. Асыллов, <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details/896450?lang=ru>
5. О миссии прокуратуры в уголовном судопроизводстве 25 июня 2025 А.Чиндалиев <https://www.zakon.kz/>

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Лукманова Нургүль Аймуратовна

Магистр юридических наук,
сеньор-лектор кафедры уголовных правовых дисциплин
Атырауский Университет им.Х.Досмухамедова.

Полякова Снежана

Правоохранительная деятельность
1 курс 102 группа

Аннотация

Қазақстан Республикасындағы дауларды баламалы түрде шешудің практикалық және болашақ құқықты жүзеге асырылуын ескере отырып, заңгер қауым медиативті технологияның дауларды шешудегі мәртебесін заңда бекітуге назар аударады, себебі азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен соттан тыс қорғау формалары қоғамдық келісімді нығайтуға, қоғамдағы қақтығыстарды азайтуға және ұзақ мерзімді перспективада ынтымақтастық қатынастарын дамытуға ықпал етеді.
Түйінді сөздер: медиация; бітімгершілік рәсімдері; делдалдық; дауды шешу; келіссөздер; соттан тыс құқық қорғау формалары.

Аннотация

Учитывая практическую и дальнейшую правовую реализацию альтернативных способов разрешения споров в Республике Казахстан, юридическое сообщество обращает внимание на законодательное закрепление статуса медиативной технологии разрешения споров, поскольку права граждан и юридических лиц и внесудебные формы защиты интересов способствуют развитию общественного согласия, снижению конфликтности в обществе, а также развитию отношений сотрудничества в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: медиация; процедуры примирения; посредничество; посредники; решение конфликта; переговоры; внесудебные формы защиты прав.

Abstract

Considering the practical and future legal implementation of alternative dispute resolution methods in the Republic of Kazakhstan, the legal community draws attention to the legislative establishment of the status of mediation technology in dispute resolution, as the rights of citizens and legal entities and out-of-court forms of protecting interests

contribute to the development of public consent, reduction of social conflicts, and the development of cooperative relationships in the long term.

Keywords: mediation; conciliation procedures; mediation; mediators; conflict resolution; negotiations; out-of-court forms of rights protection.

Медиация в Казахстане приобретает всё большую актуальность как эффективный инструмент разрешения споров и конфликтов. Её значимость обусловлена рядом факторов, включая необходимость разгрузки судебной системы, сохранение межэтнического и межкультурного согласия, а также укрепление правового государства. Она закреплена в законах, появляются профессиональные объединения медиаторов, проводится обучение, создаются специальные реестры и запускаются пилотные проекты. Однако, несмотря на эти шаги вперёд, развитие медиации тормозится из-за ряда системных и практических проблем. Это мешает её широкому внедрению и не позволяет в полной мере снизить нагрузку на суды. Медиация — это процедура разрешения споров (конфликтов) между сторонами с помощью медиатора (или команды медиаторов) при добровольном согласии сторон на достижение приемлемого для обеих сторон решения. Медиация применяется для разрешения споров, возникающих из гражданских, трудовых, семейных, административных правоотношений и иных общественных отношений, затрагивающих физических и юридических лиц, административные органы, должностных лиц, а также в уголовном процессе по делам небольшой и средней тяжести и в исполнительном производстве.

Медиация в Казахстане регулируется Законом «О медиации» от 28 января 2011 года, который охватывает гражданские, трудовые, семейные и другие правоотношения. Закон предусматривает участие медиаторов в разрешении споров, включая случаи, связанные с уголовными проступками и исполнительным производством. Закон Республики Казахстан «О медиации» является основным нормативным актом, определяющим круг споров, порядок проведения медиации, права и обязанности медиатора, сторон конфликта. В дополнение к закону, изменения внесены в Гражданский, Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы, в части защиты прав и свобод граждан и юридических лиц [1].

Любые споры и конфликты можно конструктивно разрешать двумя способами: судебным и внесудебным альтернативным разрешением споров. У каждого способа свои плюсы и минусы, и четкая функциональная специализация. Судебное разбирательство характеризуется обязательностью и стандартизированной процедурой, тогда как альтернативное разрешение споров позволяет сторонам решать споры без привлечения суда, избегая сложных формальностей. Альтернативное разрешение споров снижает нагрузку на судебную систему и является дополнением, а не заменой судебного процесса. [2,72с.].

Альтернативное разрешение споров включает различные процедуры, подразделяющихся на три типа. Переговоры-стороны самостоятельно решают спор без участия третьей стороны. Медиация-независимый посредник помогает сторонам прийти к соглашению. Арбитраж — нейтральный арбитр выносит обязательное для сторон решение. Эти типы различаются степенью вмешательства третьей стороны и зачастую комбинируются, например, в формате «медиация-арбитраж». Современное общество нуждается в развитии у граждан навыков эффективного общения — от личных до общественных отношений. Развитие альтернативных способов разрешения споров способствует социальной гармонии, снижению конфликтности и основано на гуманистических ценностях, уважении достоинства личности и всестороннем развитии. Популяризация медиации и совершенствование законодательства зависит от правовой культуры, национального сознания и участия различных институтов, включая СМИ и медиаторов. Медиация применима к спорам, возникающим из правовых отношений, а также к уголовным делам небольшой и средней тяжести и исполнительному производству. Конфликты — естественная часть жизни и путь развития, но предпочтительно решать их без потерь и стрессов. Поэтому медиация становится необходимостью современного цивилизованного общества. Термин «конфликт» охватывает социальные и природные конфликты, но смысл понятия шире. Существует три подхода к пониманию конфликта. Традиционный — конфликт негативен и должен избегаться. Межличностный-конфликт

естественен и способствует улучшению работы команды. Взаимодействия-определенный уровень конфликта необходим для эффективной работы группы.

Конфликты стали нормой в обществе — между людьми, группами. Социальная стабильность достигается управлением конфликтами, а не их избеганием. Конфликты являются движущей силой развития и должны решаться так, чтобы выигрывали все стороны. В связи с этим понятия «спор» и «конфликт» в Законе РК «О медиации» должны рассматриваться отдельно. Исследование Тлембаевой Ж.У. выявило преимущества применения медиации в административных спорах, отмечая улучшение положения граждан, экономическую целесообразность, повышение управленческих способностей госорганов и недовольство судебной защитой. Обострение межэтнических, миграционных, религиозных и иных социальных проблем требует расширения применения медиации, в том числе в школах, для предотвращения подростковой преступности и конфликтов. Медиация развивается, учитывая цифровизацию и способствует формированию культуры взаимопонимания и ненасилия. [3].

Многие страны добились успеха в развитии медиации благодаря комплексному подходу: совершенствование законодательства, обязательное участие в досудебной медиации по ряду дел, поддержка медиативных центров и качественное обучение. Казахстан может использовать эти примеры в своей практике. Исторически в Казахстане были традиции примирения, посредничества (например, институт биев) как культурно-социальные институты. Современная медиация развивается на их основе, но с учётом международного права и зарубежного опыта. Этапы развития: принятие концепций, законодательной базы, развитие практики в частных, семейных, трудовых спорах, затем — продвижение в уголовном и административном праве. Нижеследующие проблемы выявлены в статьях, отчётах, исследованиях как препятствия к более широкому и эффективному внедрению медиации в Казахстане. Одной из ключевых проблем является низкий уровень юридической и социальной культуры в отношении медиации. Многие граждане не знают о возможности медиации, когда и как её использовать. Это приводит к тому, что люди сразу идут в суд, не пытаясь предварительно урегулировать спор. Закон «О медиации» охватывает широкий круг споров — гражданских, трудовых, семейных, споров между юридическими и физическими лицами, а также уголовные дела небольшой и средней тяжести. Однако на практике есть споры, в которых стороны либо не могут договориться о медиации, либо медиация не предусмотрена законодательством, либо применяется редко в административном судопроизводстве. Проблемы с правовым статусом медиаторов и их подготовкой. Не всегда ясно определены требования к квалификации медиаторов, наличие стандартов подготовки. Отсутствие достаточной практической подготовки, опыта, особенно в сложных спорах, межнациональных, межконфессиональных.

Большинство граждан до сих пор предпочитают решать споры через суд, не зная о возможностях медиации. Этому мешают слабая информационная работа, недоверие к новым институтам и культурные особенности, где люди хотят «вынести правду» на публичное обсуждение. Для преодоления этих барьеров необходима просветительская работа, включение медиации в образовательные программы и активность профессиональных сообществ. Курсы медиаторов сильно различаются по содержанию и качеству. Некоторые из них предлагают лишь базовую теорию без серьёзной практики. Часто не хватает наставничества и реальной практики. Также у молодых специалистов возникают сложности с началом карьеры — мало дел, неясная система оплаты. Важно создать единые стандарты подготовки, обязательную стажировку и систему поддержки начинающих медиаторов. Отсутствие единого государственного реестра медиаторов, слабая интеграция медиации в досудебные процессы и недостаточная поддержка бесплатных услуг затрудняют развитие. Создание прозрачных реестров, интеграция медиации в официальные процедуры и поддержка социальных центров медиации могли бы улучшить ситуацию. Медиация требует нейтральности и

конфиденциальности. Однако на практике встречаются конфликты интересов, утечки информации и слишком формализованный подход. Это подрывает доверие. Необходимы чёткие правила поведения, защита данных и баланс между формальностью и гибкостью процесса. Стоимость услуг медиаторов может быть высокой для многих граждан. Кроме того, адвокаты не всегда заинтересованы в продвижении медиации, так как видят в ней конкуренцию. Также отсутствуют достоверные данные о пользе и эффективности медиации. Решением могут стать субсидии, обучение юристов и проведение исследований, подтверждающих экономическую выгоду медиации. Сложные споры требуют медиаторов с узкой специализацией — например, в семейных или корпоративных делах. Универсальные курсы не всегда дают нужные знания. Кроме того, в международных конфликтах нужны знания иностранных языков и международного права. Развитие специализированных программ и сотрудничество с международными организациями помогут повысить качество работы. Онлайн-медиация удобный инструмент, особенно для отдалённых регионов. Но важно обеспечить безопасность данных и конфиденциальность. Также не во всех регионах есть доступ к стабильному интернету. Разработка цифровых платформ с учётом этих факторов может расширить доступ к медиации. Малое число профессиональных центров, недостаточное финансирование и ресурсная база. Проблемы применения принципов медиации на практике. Добровольность: иногда стороны чувствуют давление, особенно если дело уже в суде, либо одна сторона слабее информационно или экономически; могут быть случаи когда обращение к медиации преподносится как обязательный этап, что уменьшает гибкость. Конфиденциальность: недостаточный уровень гарантий конфиденциальности, не всегда ясно, какая ответственность за разглашение, как защищены документы. Нейтралитет медиатора: важно, чтобы медиатор не имел заинтересованности; однако в некоторых случаях стороны сомневаются в независимости медиаторов. Также возможны конфликты интересов. Нет практики обязательной прелюдии медиации в административных разбирательствах, либо чётких правил, по каким категориям дел это может быть применено. Отсутствие статистики по количеству дел, завершённых медиацией, качеству функционирования, уровню удовлетворённости сторон. Без такой информации сложно оценить эффективность и планировать реформы. Социальные отношения между государством, его институтами, различными организациями и физическими, юридическими лицами проявляются во взаимодействии в правовой, политической, экономической, культурной сферах. Практика показывает, что в процессе взаимодействия субъекты часто оказываются в конфликтных ситуациях, требующих разрешения. Исторически сформированные мирные правовые способы разрешения споров играют важную роль. Альтернативные способы разрешения правовых споров чаще более адаптированы к многообразию рыночных отношений и форм юрисдикции. В отличие от многоэтапного судебного процесса, медиация благодаря свободному выбору медиатора и высокой конфиденциальности обладает значительными преимуществами. Теоретические исследования охватывают различные формы альтернативного разрешения споров, что имеет значение как с практической, так и с теоретической точки зрения, отражая тенденции социального развития. Несмотря на важную роль судов в обеспечении правосудия, альтернативные способы разрешения споров не менее значимы. Казахстан стремится создать эффективную систему медиации, доступную для всех граждан и организаций. Растущее число участников осознаёт преимущества медиации и готово использовать этот способ. Государство активно поддерживает развитие медиации, обеспечивая финансирование и организационные меры. Альтернативные способы защиты гражданских прав развиваются во всем мире и продолжают совершенствоваться с ростом экономики.

Медиация в Казахстане имеет все предпосылки для того, чтобы стать эффективным инструментом снижения нагрузки на судебную систему и повышения качества разрешения споров. Законодательный механизм уже создан, есть активные профессиональные объединения и образовательные инициативы. Вместе с тем институциональные, образовательные, культурные и экономические барьеры замедляют её массовое внедрение. Комплексная стратегия, сочетание обновления законодательства, стандартизации подготовки,

публичных кампаний и цифровых решений позволит вывести медиацию в устойчивый инструмент правовой культуры Казахстана.

Список литературы:

- 1 Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401> (дата обращения: 10.08.2025)
- 2 Дронзина Т Медиация. Астана.: общественное мнение-2015-72с.
3. Тлембаева Ж.У. Внесудебное оформление правовых споров, воззвание из административных и иных общественно-правовых отношений в Республике Казахстан: состояние и перспективы тивы развития // <http://online.zakon.>

ЦИФРЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ: ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР МЕН СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Кенжеғалиева Гүльбаршын Болатовна
Экономика ғылымдарының магистрі, аға
оқытушы
Халел Досмұхамедов атындағы Атырау
университеті

Аңдатпа

Мақалада цифрлық менеджменттің қалыптасу ерекшеліктері, оның даму үрдістері мен негізгі сын-қатерлері қарастырылады. Автор цифрландырудың стратегиялық басқару шешімдеріне, адами ресурстарды дамытуға және ұйымдардың тиімділігіне әсерін талдайды. Қазақстандағы мемлекеттік «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясындағы тәжірибелер зерттеледі. Эмпирикалық деректер негізінде цифрлық технологиялардың артықшылықтары мен кедергілері көрсетіліп, отандық ұйымдар үшін ұсыныстар жасалған.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности формирования цифрового менеджмента, его современные тенденции и ключевые вызовы. Автор анализирует влияние цифровизации на стратегическое управление, развитие человеческих ресурсов и эффективность организаций. Исследуется опыт Казахстана в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан». На основе эмпирических данных показаны преимущества и барьеры цифровых технологий, сформулированы рекомендации для отечественных организаций.

Abstract

The article examines the formation of digital management, its current trends and key challenges. The author analyzes the impact of digitalization on strategic management, human resource development, and organizational efficiency. The experience of Kazakhstan within the framework of the state program 'Digital Kazakhstan' is studied. Based on empirical data, the advantages and barriers of digital technologies are highlighted, and recommendations for domestic organizations are provided.

Негізгі сөздер: цифрлық менеджмент, цифрландыру, инновациялар, адами ресурстар, басқару жүйесі, цифрлық экономика

Ключевые слова: цифровой менеджмент, цифровизация, инновации, человеческие ресурсы, система управления, цифровая экономика

Keywords: digital management, digitalization, innovation, human resources, management system, digital economy

Қазіргі әлемдік экономиканың және қоғамдық қатынастардың даму үрдісіне көз жүгіртсек, оның басты ерекшелігі – барлық саланың жедел цифрлануы екендігі байқалады. Цифрлық технологиялар бүгінгі күні тек қана бизнес-процестерді жетілдіру құралы болып қана қоймай, басқарудың жаңа тәсілдерін қалыптастыруға, шешім қабылдау үлгілерін өзгертуге, сондай-ақ ұйымдар мен жеке тұлғалар арасындағы өзара әрекеттесудің мүлде жаңа форматтарын жасауға ықпал етуде. Осыған байланысты цифрлық менеджмент қазіргі жағдайда басқарудың жаңа парадигмасы ретінде ерекше мәнге ие болып отыр деп пайымдауға болады.

Егер өткен ғасырда ұйымның бәсекелік артықшылығы көбіне өндірістік әлеуетке, шикізат қоры мен қаржылық мүмкіндіктерге тәуелді болса, ХХІ ғасырда басты стратегиялық ресурсқа білім мен деректер айналып отыр. Қазіргі дамудың қозғаушы күші – цифрлық

технологияларды негіз еткен инновациялар [1, б.45]. Сондықтан индустриялық қоғамнан цифрлық өркениетке өту тек техникалық құралдардың ауысуы ғана емес, басқару логикасының түбегейлі қайта құрылуы ретінде сипатталады.

Халықаралық ұйымдардың (OECD, Дүниежүзілік банк, Gartner, McKinsey) зерттеу есептері [2, б.17] цифрландыруды заманауи әлемдегі жаһандық мегатенденция ретінде көрсетеді. Ол өз кезегінде экономикалық өсімге, еңбек өнімділігінің артуына және тұрғындардың тұрмыс сапасының жақсаруына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, цифрлық өзгерістер тек технологиялық жүйелерге ғана емес, басқару тәжірибесіне де ықпалын тигізеді: стратегиялық жоспарлауды қайта құруға, тұтынушымен байланысты жаңа деңгейге көтеруге, кадрларды ұйымдастыру тәсілдерін өзгертуге мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында цифрландыру айрықша қарқын алды. Бұған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы (2017–2022) негізгі серпін берді [3, б.4]. Аталған бағдарлама цифрлық инфрақұрылымның дамуына, экономика салаларына жаңа инновациялар енгізуге, стартаптарға қолайлы экожүйе қалыптастыруға және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға ықпал етті. Бағдарлама нәтижесінде электрондық үкімет (eGov.kz) [4, б.102], банктік сектордағы заманауи цифрлық қызметтер (Kaspi.kz, Halyk Bank) [5, б.56], сондай-ақ «ақылды қала» жобалары мен өндірістегі «Индустрия 4.0» элементтері сәтті жүзеге аса бастады.

Сонымен бірге, қазіргі ахуалды зерделей келе, тек жетістіктермен қатар, шешімін қажет ететін мәселелер де бар екенін атап өтуге болады. Олардың қатарында деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен киберқауіпсіздікті күшейту [6, б.210], өңірлер арасындағы цифрлық теңсіздікті азайту, жасанды интеллект пен деректерді талдау саласында кәсіби мамандардың тапшылығы, сонымен қатар шетелдік технологияларды ұлттық құқықтық ортаға бейімдеу қажеттілігі орын алады. Бұл жағдайлар цифрлық менеджменттің тек теориялық зерттеу ғана емес, практикалық тұрғыдан да өзектілігін дәлелдейді.

Цифрлық менеджментке негіз болатын теориялық база стратегиялық менеджмент, білім экономикасы мен ақпараттық жүйелер бойынша зерттеулерді қамтиды. П. Друкер мен Г. Минцберг секілді классик ғалымдардың еңбектері [7, б.88] басқарудың негізгі қағидаларын қалыптастырғанымен, қазіргі цифрлық дәуір оларды қайта қарастырып, жаңа жағдайға бейімдеуді талап етеді. Қазіргі зерттеушілердің (Дж. Вестерман, А. Макафи, К. Лакхани, М. Янсити) еңбектерінде [8, б.34] цифрлық трансформация тек жаңа технологияларды қолдану ғана емес, сонымен қатар ұйымдық мәдениет пен бизнес-модельдердің түбегейлі өзгерісі ретінде қарастырылады.

Қазақстанда цифрлық экономика мен менеджментке қатысты ғылыми бағыттар да белсенді дамып келеді. Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігімен қатар, жоғары оқу орындары да зерттеу жобаларын жүзеге асыруда [9, б.76]. Негізгі зерттеу нысандарына өнеркәсіптің цифрлануы (цифрлық шахталар, жабдықтарды алдын ала қызмет көрсету), финтех шешімдері және киберқауіпсіздік проблемалары жатады. Алайда цифрлық менеджментті ғылыми тұрғыда жан-жақты жүйелеу жеткіліксіз деңгейде қалып отырғаны байқалады, бұл өз кезегінде осы бағыттағы ізденістердің өзектілігін арттырады.

Қазақстандағы ұйымдардың қазіргі жағдайын зерделеу барысында бірнеше өзекті түйткілдерді атап өтуге болады:

- ✓ цифрландырудың стратегиялық бағыттары мен нақты қол жеткізілген нәтижелерінің арасында байқалатын алшақтық;
- ✓ деректер мен аналитикалық жүйелерді кешенді басқарудың толық қалыптаспауы;
- ✓ заманауи цифрлық құзыреттерге ие кәсіби мамандардың жетіспеушілігі;
- ✓ шетелдік IT-шешімдерге тәуелділіктің әлі де жоғары деңгейде сақталуы;
- ✓ киберқауіптердің күшеюі мен соған байланысты тәуекелдердің артуы.

Бұл аталған мәселелер цифрлық менеджментті тек технологиялық құралдар ретінде емес, ұлттық ерекшеліктерді ескеретін басқарушылық тәжірибелермен үйлескен кешенді тәсілмен дамыту қажеттігін айғақтайды.

Зерттеуімнің жаңалығы мынада: цифрлық менеджментті мен тек жаңа технологияларды енгізу деңгейінде емес, басқарудың тұтас парадигмасын жүйелі түрде қайта құру процесі ретінде қарастырамын. Бұл тұрғыдан алғанда, менің көзқарасым тек техникалық аспектілерге немесе дәстүрлі басқару теориясына бағытталған еңбектерден өзгешеленеді. Себебі талдау барысында екі қырды – басқарушылық пен технологиялық бағыттарды - тоғыстырып, қазақстандық тәжірибеге ерекше назар аударылады.

Жұмыстың практикалық маңызы оның нәтижелерін әртүрлі деңгейде қолдану мүмкіндігінде көрініс табады:

- ✓ компания басшылары үшін - цифрлық даму стратегияларын құруға көмек ретінде;
- ✓ мемлекеттік құрылымдар үшін - цифрландыру бағдарламаларын жетілдіруге;
- ✓ білім беру ұйымдары үшін - оқу бағдарламаларын заманауи талаптарға бейімдеуде.

Осы талдаудың қорытындысы ретінде айтарым: Қазақстанда цифрлық менеджмент қазір цифрлық трансформациядан цифрлық көшбасшылық кезеңіне өтуде. Бұл жолда адами капиталға инвестицияны ұлғайту, деректерді басқарудың (Data Governance) тиімді тәжірибесін енгізу, жергілікті инновацияларды қолдау, сондай-ақ ұйым ішінде цифрлық мәдениетті қалыптастыру аса маңызды.

Қазақстан тәжірибесі көрсеткендей, цифрлық технологиялар тек тиімділікті арттыру құралы ғана емес, сонымен бірге жаһандық экономикада елдің тұрақты дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін стратегиялық ресурсқа айнала алады.

Ұйымдарда цифрлық мәдениетті орнықтыру:

- ✓ ұйым ішінде икемділік, инновация және тұтынушыға бағдарлану қағидаттарын енгізу;
- ✓ intrapreneurship (ішкі кәсіпкерлік) тәжірибесін дамыту, яғни қызметкерлердің жаңа бастамаларын қолдау;
- ✓ жаңа идеяларды тексеруге, тәжірибелік жобаларды сынауға мүмкіндік беретін орта құру.

Ұлттық цифрлық экожүйелерді қалыптастыру:

- ✓ стартаптарды және жергілікті IT-компанияларды қолдау тетіктерін күшейту;
- ✓ әртүрлі қызмет түрлерін біріктіретін бірыңғай цифрлық платформаларды дамыту (мысал ретінде Kaspi.kz моделін алуға болады);
- ✓ бизнес, мемлекеттік сектор және жоғары оқу орындарының өзара ынтымақтастығын арттыру.

Сыртқы технологияларға тәуелділікті төмендету:

- ✓ қазақстандық цифрлық шешімдерді өндіруді жолға қою;
- ✓ жергілікті бұлттық сервистер мен ұлттық платформаларды дамытуды жеделдету;
- ✓ отандық әзірлеушілерге салықтық жеңілдіктер беру және гранттық қолдау тетіктерін кеңейту.

Мемлекеттік реттеу және стратегиялық даму:

- ✓ жекелеген цифрлық бастамалардан біртұтас ұзақ мерзімді көшбасшылық стратегиясына көшу;
- ✓ деректер, жасанды интеллект және киберқауіпсіздікке қатысты заңнаманы жүйелі жетілдіру;
- ✓ Қазақстанның халықаралық цифрлық серіктестіктер мен альянстарға белсенді қатысуы.

Менің пайымдауымша, алдағы 10–15 жыл ішінде ұлттық деңгейдегі бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын негізгі фактор – цифрлық көшбасшылық болмақ.

Бұл Қазақстан үшін бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды:

- ✓ мемлекеттік басқаруда - бірыңғай деректер инфрақұрылымына негізделген платформалық модельдер құру;
- ✓ бизнесте - жасанды интеллектке және деректерге сүйенген мультисервис экожүйелерді дамыту;
- ✓ өнеркәсіпте - цифрлық егіздер мен өнеркәсіптік интернетті енгізу;

- ✓ білім беруде - дербестендірілген оқыту жүйелері мен «цифрлық университеттердің» жаһандық интеграциясы;
- ✓ қоғамда - цифрлық мәдениетті қалыптастыру және технологияларға деген сенімді арттыру.

Дұрыс бағыттағы стратегия жағдайында Қазақстан Орталық Азиядағы цифрлық инновациялар орталығына айналып қана қоймай, болашақта финтех, eGov және цифрлық білім беру салаларындағы жаһандық хабтардың біріне айнала алады.

Жалпы қорытындылай келе, цифрлық трансформациядан цифрлық көшбасшылыққа көшу – ХХІ ғасырдағы басқарудың табиғи эволюциясы. Егер трансформацияның мәні «қалай тиімді етуге болады?» деген сұраққа жауап берсе, көшбасшылық «қалай болашақты құруға болады?» деген кең ауқымды мәселеге жауап іздейді.

Қазақстан үшін бұл – өзекті әрі стратегиялық міндет. Бір жағынан, ел айтарлықтай тәжірибе жинақтады («Цифрлық Қазақстан», eGov, Kaspi.kz секілді жобалар). Екінші жағынан, бұл табыстар тек жеке-жеке жетістіктер деңгейінде қалып қоймауы үшін көшбасшылыққа өту қажет.

Менің ойымша, цифрлық көшбасшылық ең алдымен технологиялардан емес, адамдардың құзыреттерінен, мәдениеттен және стратегиялық көзқарастан басталады. Басшылардың батылдығы, тәжірибе жасауға ашықтығы және экожүйелік ойлау қабілеті – Қазақстанның цифрлық болашағын айқындайтын басты факторлар.

Қазіргі таңда деректерді жаңа «мұнай» деп атау кездейсоқ емес. Егер индустриялық дәуірде стратегиялық мәнге ие активтер ретінде табиғи ресурстар (мұнай, газ, металл) қарастырылса, бүгінгі цифрлық қоғамда басты капитал – деректер.

Материалдық активтерге негізделген дәстүрлі экономикадан айырмашылығы, қазіргі ең табысты компаниялар (Google, Amazon, Alibaba, Meta) өз құндылықтарын деректерге сүйеніп құрады.

Деректердің ерекшелігі:

- ✓ шектеусіз көлемде ұлғаяды** – олардың көлемі үздіксіз артуда;
- ✓ көп мәрте қолданылады** – бір ақпарат әртүрлі салаларда пайда әкелуі мүмкін;
- ✓ қосымша құндылық жасайды** – деректер жинақталған сайын аналитиканың сапасы артады;
- ✓ технологиялармен күшейеді** – жасанды интеллект пен машиналық оқыту оларды аса құнды етеді.

Демек, деректерді жүйелі басқару (Data Governance) цифрлық менеджменттің іргетасы болып саналады.

Бұл жүйеге мыналар кіреді:

- ✓ деректерді жинау, сақтау және құрылымдау;
- ✓ сапасын бақылау және тазарту;
- ✓ ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- ✓ аналитика үшін қолдану және шешім қабылдауға енгізу.

Деректердің стратегиялық құндылығы олардың көлемінде емес, ұйым стратегиясына ықпал ететін білім мен инсайттарға айналуында.

Қазақстандық тәжірибе мұны дәлелдейді: банктер транзакция деректері арқылы кредиттік скоринг жасайды; ритейл компаниялары Big Data негізінде тұтынушы сұранысын болжайды; мемлекеттік органдар предиктивті аналитика арқылы көлеңкелі экономиканы азайтуға тырысады.

Алайда бірқатар проблемалар әлі де бар:

- ✓ мемлекеттік деректер базаларының бөлшектенуі;
- ✓ бизнес пен мемлекет арасында деректер интеграциясының жеткіліксіздігі;
- ✓ басқарушылардың деректер мәдениетінің төмендігі;
- ✓ киберқауіпсіздік тәуекелдері.

Осы қиындықтарды еңсеру Қазақстан үшін деректерді толыққанды стратегиялық ресурсқа айналдырудың шешуші кезеңі болмақ.

Әлемдік тәжірибеден белгілі: Эстонияның X-Road жүйесі, Сингапурдың Smart Nation тұжырымдамасы, АҚШ-тағы коммерциялық деректер нарығы және Қытайдың деректерді ұлттық байлық ретінде қабылдауы – барлығы да жүйелі тәсілдің тиімділігін көрсетеді.

Қазақстан да «ұлттық деректерді басқару стратегиясын» жүзеге асыра отырып, мынадай нәтижелерге қол жеткізе алады:

1. Бірыңғай деректер архитектурасын құру;
2. Деректермен жұмыс мәдениетін дамыту;
3. Мемлекет, бизнес және ғылым арасындағы деректер нарығын қалыптастыру;
4. Нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;
5. Деректерді өңдеу технологияларына инвестициялар тарту.

Бұл бағыттар елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді және жасанды интеллектті дамыту үшін негіз қалайды.

ЖИ-дің рөлі:

- ✓ Талдауды автоматтандыру - ЖИ ауқымды мәліметтерді тез өңдеп, жасырын байланыстарды анықтай алады.
- ✓ Болжамдық талдау - тұтынушылық сұранысты, еңбек нарығындағы өзгерістерді немесе эпидемиологиялық қауіптерді алдын ала болжауға мүмкіндік береді.
- ✓ Қызметтерді дараландыру - мемлекеттік және жеке сектордағы цифрлық сервистер азаматтардың нақты қажеттіліктеріне икемделе алады.
- ✓ Тәуекелдерді азайту - ЖИ алаяқтықты анықтап, техникалық ақауларды алдын ала болжауға және киберқауіптердің алдын алуға жағдай жасайды.

Қазақстан үшін мұндай мүмкіндіктер «ақылды қалалар», денсаулық сақтаудың цифрлық жүйелері, агроөнеркәсіптегі смарт-шешімдер және электронды әділет салаларында айқын көрінуде.

Менің ойымша, елімізде деректерді стратегиялық ресурс ретінде қолданудың жарқын үлгілері мынадай бағыттарда байқалады:

1. Электронды үкімет (eGov).

Бұл жүйе Қазақстандағы цифрландырудың негізгі брендіне айналды. Ол ондаған деректер базасын - АХАЖ, салық, әлеуметтік қорғау органдарын - біріктіріп, азаматтарға қызметтердің 90 %-дан астамын онлайн алуға мүмкіндік береді. Бұл тек халықтың уақытын үнемдеп қана қоймай, бірыңғай деректер экожүйесін қалыптастырды.

2. Kaspi.kz экожүйесі.

Kaspi тәжірибесі - транзакциялық деректерді тиімді пайдаланудың ерекше үлгісі. Компания клиенттердің сатып алу әдетін, қаржылық мінез-құлқын терең талдау арқылы дамудың жаңа бағытын таңдады. Нәтижесінде банк мәртебесінен кең ауқымды сауда және төлем платформасына айналды. Деректер компанияның нарықтағы көшбасшылығын бекітетін негізгі ресурсқа айналды.

3. BI Group және құрылыс саласындағы цифрландыру.

Компания BIM-технологияларды енгізу арқылы әрбір нысан бойынша деректерді жинақтап, жобаларды цифрлық модель арқылы басқарады. Бұл шығындарды азайтуға, мерзімдерді қысқартуға және сапаны арттыруға ықпал етті.

4. Қалалық көлік жүйелері.

Алматы мен Астанада интеллектуалды көлік жүйелері енгізілуде. Олар қоғамдық көліктің қозғалысын, жолдағы жүктемені және төлемдерді талдайды. Мұндай шешімдер жолаушылар ағынын болжауға, маршруттарды оңтайландыруға және «ақылды қала» тұжырымдамасын іске асыруға негіз болады.

5. Денсаулық сақтау

COVID-19 пандемиясы кезеңінде науқастар туралы мәліметтер, вакцина егу барысы және дәрілік препараттардың қозғалысын қамтитын цифрлық базалардың рөлі айрықша болды. Бұл деректер дағдарыс жағдайында денсаулық сақтау саясатын уақтылы қалыптастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, олар аймақтар мен ведомстволар арасындағы ақпараттық жүйелердің әлсіз үйлесімін де анықтап берді.

Қазақстан тәжірибесі көрсеткендей, деректер стратегиялық ресурс ретінде пайдаланылып жатыр, алайда қолдағы әлеует әлі толық ашыла қойған жоқ. Қазіргі таңда ел үшін басты міндет – қарапайым ақпарат жинаудан шығып, оны аналитика мен жасанды интеллекттің көмегімен интеллектуалды құралға айналдыру.

Қазақстанның артықшылығы - электронды үкіметтің қалыптасқан инфрақұрылымы және бизнестің цифрлық платформаларға белсенді инвестиция салуы. Әлсіз тұстарының бірі - мемлекеттік және жекеменшік сектордың үйлестіру деңгейінің жеткіліксіздігі, сондай-ақ деректерді талдайтын жоғары білікті мамандардың тапшылығы.

Менің пікірімше, еліміздегі цифрлық менеджменттің болашағы деректерді жүйелі түрде басқару сапасына тәуелді. Дәл осы деректер инновацияларды дамытудың, еңбек өнімділігін өсірудің және халық тұрмысының сапасын арттырудың басты негізіне айналуы тиіс.

Қазіргі заманда жасанды интеллект (ЖИ) технологиялық тренд қана емес, басқарудың жаңа парадигмасын қалыптастыратын шешуші фактор болып отыр. Егер цифрландыру ұйымдарға деректерді жинап, сақтауға жағдай жасаса, ЖИ сол деректерді білімге айналдырып, шешім қабылдауды жылдам әрі стратегиялық тұрғыдан негізді етеді.

ЖИ-ді мен тек алгоритмдер жиынтығы емес, басқару үлгісін түбегейлі өзгертетін құрал ретінде қарастырамын. Оның басты ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- ✓ Big Data талдауы - миллиондаған транзакция мен оқиғаны секундтар ішінде өңдей алады;
- ✓ Өзін-өзі жетілдіру - жаңа деректер жиналған сайын алгоритмдердің дәлдігі артады;
- ✓ Шешім қабылдауды автоматтандыру - көптеген рутиналық функцияларды жүйе өз мойнына алады;
- ✓ Болжам жасау - өткен және ағымдағы деректерге сүйене отырып, болашақ үрдістерді анықтайды.

Бұл құбылысты мен реактивті басқарудан (оқиғаларға тек жауап қату) проактивті басқаруға (алдын ала ықпал ету) көшу деп түсінемін.

ЖИ енгізілгеннен кейінгі логикалық қадам – автоматтандыру. Ол мынадай нәтижелер береді:

1. Шығындарды қысқарту. Қайталанатын операциялар қысқарып, ресурстар тиімді бөлінеді.
2. Өнімділікті арттыру. Көптеген міндеттер әлдеқайда жылдам орындалады.
3. Қателіктерді азайту. Адам факторынан туындайтын тәуекелдерді алгоритмдер барынша төмендетеді.

Автоматтандыру басшыларды күнделікті рутиналық міндеттерден босатып, ұзақ мерзімді дамуға назар аударуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда мұндай үрдіс әсіресе қаржы секторында айқын байқалады. Мысалы, скорингтік жүйелердің арқасында несие беру шешімі бірнеше минут ішінде автоматты түрде қабылданады. Сауда саласында тәулік бойы жұмыс істейтін чат-боттар мен виртуалды ассистенттер тұтынушылардың сұраныстарын өңдеуде кеңінен қолданылады.

Менің ойымша, Қазақстан жасанды интеллектіні қолдану бойынша маңызды қадамдар жасап отыр. Оның мысалдары:

- ✓ Қаржы институттары. Kaspi, Halyk Bank секілді банктер ЖИ-ді транзакцияларды талдау, алаяқтық тәуекелдерін анықтау және ұсыныстарды жекелендіру үшін енгізуде.
- ✓ Медицина. Медициналық ұйымдарда компьютерлік көмекші жүйелер (рентген, МРТ талдау) пайдаланылуда.
- ✓ Мемлекеттік сектор. eGov аясында азаматтардың өтініштерін өңдейтін интеллектуалды сервистер мен чат-боттар сынақтан өтіп жатыр.
- ✓ Көлік инфрақұрылымы. Астанада қоғамдық қауіпсіздік мақсатында бет-бейне мен автокөлік нөмірлерін тану жүйелері енгізілді.

Бұл мысалдар жасанды интеллекттің елдегі цифрлық менеджменттің негізгі бөлігіне айналып келе жатқанын дәлелдейді.

Әлем елдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, ЖИ жаһандық дамудың стратегиялық құралына айналғанын байқауға болады:

- ✓ АҚШ - Google, Microsoft, Amazon сынды ірі компаниялар ЖИ-ді қолдануға арналған бұлттық платформаларды дамытып, шағын және орта бизнеске қолжетімді етуде.
- ✓ Еуропа - ЕО ЖИ-дің этикалық қырларына және құқықтық реттеуіне ерекше көңіл бөліп, «жауапты жасанды интеллект» стандарттарын енгізуде. Мұнда басты мақсат - ашықтық пен азаматтардың құқығын қорғау.
- ✓ Қытай - ЖИ ұлттық қауіпсіздік пен экономикалық артықшылық факторы ретінде қарастырылып, мемлекеттік деңгейде ірі инвестициялар тартылуда. Негізгі назар – бақылау жүйелері мен интеллектуалды қалаларға аударылады.
- ✓ Сингапур мен Оңтүстік Корея - бұл мемлекеттер ЖИ-ді «ақылды қала» тұжырымдамасы аясында көлік, экология, денсаулық сақтау саласында белсенді қолдануда.

Бұл тәжірибе көрсеткендей, ЖИ енгізу табысты болуы үшін тек технология жеткіліксіз, оған қоса айқын стратегия, құқықтық негіз және қоғамның сенімі қажет.

Жасанды интеллекттің дамуы жаңа мүмкіндіктермен қатар белгілі бір тәуекелдерді де алып келеді:

1. Алгоритмдердің жабықтығы. Жүйенің шешімді қандай негізде қабылдағаны кейде түсініксіз қалады, бұл әділеттілікке күмән тудырады.

2. Дербес деректердің қауіпсіздігі. ЖИ көп мәліметті өңдеген сайын, олардың таралу қаупі де артады.

3. Әлеуметтік әсері. Рутиналық жұмыстардың автоматтандырылуы еңбек нарығында жұмыс орындарының қысқаруына алып келуі ықтимал.

4. Этикалық мәселелер. Медицина, білім беру және құқық саласында ЖИ қолдану адам құқықтарын қорғауды талап етеді.

Сондықтан Қазақстан бұл тәуекелдерді азайту үшін бүгіннен бастап реттеу құралдарын қалыптастыруға ұмтылуы тиіс.

ЖИ-ді кеңінен енгізудің әлеуетті бағыттары мыналар:

- ✓ Мемлекеттік басқару - азаматтарға арналған интеллектуалды сервистерді дамыту (ақылды порталдар, болжамдық талдау).
- ✓ Денсаулық сақтау - ауруларды автоматты диагностикалау, эпидемиологиялық процестерді болжау, дербестендірілген емдеу тәсілдері.
- ✓ Білім беру - адаптивті оқыту жүйелері, виртуалды ассистенттер арқылы жеке оқыту.
- ✓ Ауыл шаруашылығы - өнімділік пен су ресурстарын тиімді басқару үшін дрондар мен сенсорлық жүйелерді пайдалану.
- ✓ Экология және энергетика - шығарындыларды бақылау, энергия тұтынуды оңтайландыру, «ақылды желілерді» енгізу.

Егер Қазақстан осы бағыттарды дамыта алса, ол тек халықтың өмір сүру сапасын жақсартып қана қоймай, аймақтағы цифрлық көшбасшылардың қатарына қосыла алады.

Жүргізілген талдаулар негізінде мынадай тұжырым жасалды:

1. Цифрлық менеджмент қазіргі таңда стратегиялық басқарудың өзегіне айналды. Қарапайым трансформациядан бөлек, жаңа стандарттар мен өзгерістерді басқаруға мүмкіндік беретін «цифрлық көшбасшылыққа» өту қажет.

2. Деректер – ХХІ ғасырдың басты стратегиялық ресурсы. Қазақстан электронды үкімет пен бизнес-экожүйелерді дамытты, алайда жүйелердің интеграциясы мен кадр тапшылығы секілді мәселелер бар.

3. Жасанды интеллект пен автоматтандыру басқарудың жаңа деңгейін қалыптастырады. Олар болашақты болжауға, шығындарды азайтуға және қызмет көрсету сапасын жақсартуға жол ашады. Қазақстан үшін нақты стратегия мен нормативтік база қалыптастыру - табыстың негізгі шарты.

Менің пайымдауымша, Қазақстанның цифрлық менеджментте табысқа жетуі үш негізгі бағытқа сүйенуі тиіс:

1. Ұлттық цифрлық экожүйе қалыптастыру. Мемлекеттік құрылымдар, бизнес және ғылыми ұйымдар деректерді тиімді бөлісіп, жаңа технологияларды бірлесіп дамытуға жағдай жасауы қажет.

2. Адами капиталды дамыту. Деректерді талдау, жасанды интеллект, киберқауіпсіздік және цифрлық архитектура саласында жоғары білікті мамандар даярлау елдің ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

3. Этикалық және құқықтық негізді жетілдіру. Цифрлық жүйелерге қоғамның сенімін нығайту, азаматтардың құқықтары мен дербес деректерін қорғау – тұрақты цифрлық дамудың басты шарты.

Жалпы алғанда, Қазақстанның аймақтағы цифрлық көшбасшыға айналуына барлық қажетті алғышарттар бар. Дегенмен, нақты нәтиже елдің деректер мен жасанды интеллектіні экономикалық өсімнің және әлеуметтік прогрестің негізгі драйверіне қаншалықты жүйелі әрі дәйекті түрде айналдыра алуына тәуелді болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Tapscott D. The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. - New York: McGraw-Hill, 2015. - 368 с.

2. OECD. Going Digital: Making the Transformation Work for Growth and Well-Being. - Paris: OECD Publishing, 2019. - 220 с.

3. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017–2022 гг. - Астана, 2017. - 112 с.

4. Министерство цифрового развития РК. Электронное правительство Республики Казахстан (eGov.kz). - Астана, 2020. - 145 с.

5. Kaspi.kz. Годовой отчёт о деятельности компании. - Алматы, 2021. - 198 с.

6. McKinsey & Company. The State of AI 2021. – New York, 2021. - 95 с.

7. Drucker P. The Practice of Management. – New York: Harper Business, 2007. - 404 с.

8. Westerman G., McAfee A., Bonnet D. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation.- Boston: Harvard Business Review Press, 2014. - 263 с.

9. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. Национальные проекты в области цифровизации. - Астана, 2021. - 87 с.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И КОРПОРАТИВНО-СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ БИЗНЕСА

Джумаева Айгуль Кабджановна

м.э.н., сеньор-лектор

НАО Атырауский университет им Х.Досмухамедова

Аннотация

Статья посвящена роли устойчивого развития и корпоративной ответственности в современной бизнес-среде. Устойчивое развитие предполагает баланс между экономическим ростом, социальной справедливостью и экологической безопасностью, а КСО - это добровольное действия компаний по улучшению общества и минимизации негативного воздействия на окружающую среду.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, Корпоративная социальная ответственность (КСО), принципы, концепция, заинтересованные стороны

Аннотация

Мақала қазіргі бизнес ортадағы тұрақты даму мен корпоративтік жауапкершіліктің рөліне арналған. Тұрақты даму экономикалық өсу, әлеуметтік әділеттілік және экологиялық қауіпсіздік арасындағы тепе - теңдікті

білдіреді, ал КӘЖ-бұл компаниялардың қоғамды жақсарту және қоршаған ортаға теріс әсерді азайту жөніндегі ерікті әрекеттері.

Негізгі сөздер: Тұрақты даму, Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (КӘЖ), принциптер, тұжырымдама, мүдделі тараптар

Annotation

The article is devoted to the role of sustainable development and corporate responsibility in the modern business environment. Sustainable development presupposes a balance between economic growth, social justice and environmental safety, and CSR is a voluntary action by companies to improve society and minimize negative environmental impacts.

Keywords: Sustainable development, Corporate social responsibility (CSR), principles, concept, stakeholders

В условиях глобальных вызовов — изменения климата, истощения природных ресурсов, роста социального неравенства — тема устойчивого развития становится как никогда актуальной. Бизнес уже не может существовать в отрыве от окружающего общества и природы. Всё больше компаний осознают, что их долгосрочный успех невозможен без заботы о социальном, экологическом и экономическом балансе. Именно здесь важную роль играет корпоративно-социальная ответственность (КСО).

Устойчивое развитие — это концепция, предполагающая удовлетворение текущих потребностей человечества без ущерба для возможностей будущих поколений. Она включает три ключевых компонента:

- Экономический рост,
- Социальную справедливость,
- Экологическую устойчивость.

Для бизнеса это означает необходимость внедрения стратегий, которые способствуют не только финансовой выгоде, но и положительному вкладу в общество и защиту окружающей среды. Корпоративно-социальная ответственность — это подход, при котором компании добровольно берут на себя обязательства по улучшению условий труда, охране окружающей среды, участию в жизни местных сообществ и соблюдению этических норм. КСО выходит за рамки обязательных требований законодательства и отражает внутренние ценности компании.

Ответственный бизнес:

- поддерживает благотворительные и образовательные проекты,
- инвестирует в развитие сотрудников,
- минимизирует экологический след,
- внедряет этические принципы ведения бизнеса.

Такие действия не только улучшают репутацию компании, но и повышают доверие со стороны клиентов, партнёров и инвесторов.

В настоящее время в самом общем смысле под корпоративной социальной ответственностью (КСО) понимается философия поведения и концепция выстраивания деловым сообществом, компаниями и отдельными представителями бизнеса своей деятельности, направленной на удовлетворение ожиданий заинтересованных сторон в целях устойчивого развития [1].

Корпоративно-социальная ответственность является неотъемлемой частью стратегии устойчивого развития. Компании, стремящиеся к устойчивости, рассматривают КСО как инструмент долгосрочного развития и конкурентного преимущества.

Производственные компании внедряют технологии энергосбережения и снижения выбросов, ритейлеры отказываются от пластика, а банки инвестируют в "зелёные" проекты. Всё это не только снижает негативное воздействие на окружающую среду, но и делает бизнес боле привлекательным для осознанных потребителей. Некоторые компании внедряют экологичные процессы, поддерживают местные сообщества, развивают корпоративное волонтерство и финансируют социальные инициативы.

Понятие «корпоративная социальная ответственность» мы будем рассматривать сквозь принципы КСО. Они определяют основополагающие положения, в которых зафиксирована сущность реализации корпоративной социальной ответственности в компании.

Принципы КСО формируются на основе требований и ожиданий всех заинтересованных сторон. Многообразие и предметность этих требований и ожиданий наглядно показывают важность и системность работы компании. Они направлены на ее включение в решение социально-экономических проблем и повышение благосостояния общества.

Следом возникает необходимость разработки принципов деятельности компаний в рамках КСО. Чтобы компания при осуществлении своей деятельности соответствовала требованиям и ожиданиям всех заинтересованных сторон, ей необходимо разработать программу действий, направленную на соблюдение всех принципов: этических, правовых, природоохранных, общественных и корпоративных.

Высокая корпоративная социальная ответственность позволяет сформировать положительный имидж компании. Это, в свою очередь, дает бизнесу определенные преимущества:

- помогает в расширении клиентской базы, укреплении партнерских связей,
- облегчает получение кредитов, упрощает страхование,
- делает более конструктивным взаимодействие с государственными структурами, – предоставляет возможность привлекать/удерживать в штате фирмы высококвалифицированных специалистов,
- усиливает рейтинговые позиции компании на внутреннем и международном рынках.

В последнее время во взаимоотношениях между государством, бизнесом, некоммерческим сектором произошли изменения и стало достаточно востребовано явление «корпоративная социальная ответственность». Корпоративная социальная ответственность (КСО) основана на добровольной системе взаимоотношений. Она связана с экономическими вложениями в реализацию социальных программ и, как результат, с получением выгод от обеспечения безопасности рабочих мест, повышения качества реализуемых товаров. Как перспективу можно рассматривать повышение благосостояния общества, улучшение долгосрочного финансово-экономического положения компании.

До 2000-х гг. о корпоративной социальной ответственности в Казахстане не знало подавляющее большинство представителей бизнес сообщества

Сегодня корпоративная социальная ответственность расширяется, активно реализуясь в различных направлениях бизнеса: электроэнергетике, металлургической и горнодобывающей промышленности, в сфере финансов и страхования, в нефтегазовой промышленности.

За последние годы бизнес в Казахстане начал активнее интегрировать КСО и устойчивые подходы в свою стратегию, что говорит о формировании зрелого и социально ориентированного корпоративного мышления.

Многие крупные казахстанские компании всё чаще акцентируют внимание на этике, транспарентности, устойчивости и уважении к обществу. Эти ценности отражаются не только в публичных заявлениях, но и в реальных действиях. К примеру:

- АО «КазМунайГаз» активно развивает экологические инициативы, внедряет энергосберегающие технологии, поддерживает социальные программы в регионах присутствия. Компания открыто декларирует приверженность принципам устойчивого развития.

- ВІ Group активно внедряет ESG-подходы в строительной сфере. Компания реализует программы по снижению экологического воздействия, инвестирует в улучшение городской среды, создаёт благоприятные условия труда для сотрудников.

Многие крупные международные корпорации демонстрируют, как ответственное отношение к обществу и окружающей среде способствует развитию бизнеса.

- IKEA активно работает над тем, чтобы к 2030 году все её продукты стали пригодными для повторного использования, переработки или вторичной переработки.

- Unilever реализует программу устойчивого производства, сокращая выбросы CO₂ и потребление воды.

- Tesla делает ставку на развитие экологически чистого транспорта и возобновляемых источников энергии.

Компания NCOC ежегодно публикует свой отчет в целях открытого и прозрачного информирования местного населения регионов, в которых расположены ее производственные объекты, и граждан Казахстана о ходе освоения запасов морских месторождений и своем вкладе в устойчивое развитие страны.

2015 году Генеральной ассамблеей ООН разработаны и представлены 17 Цели в области устойчивого развития (ЦУР) в качестве «плана достижения лучшего и более устойчивого будущего для всех». Эти цели были названы в резолюции Генассамблеи «Повесткой дня на период до 2030 года».

Цели в области устойчивого развития являются своеобразным призывом к действию, исходящим от всех стран-бедных, богатых и среднеразвитых. Он нацелен на улучшение благосостояния и защиту нашей планеты. Государства признают, что меры по ликвидации бедности должны приниматься параллельно усилиям по наращиванию экономического роста и решению целого ряда вопросов в области образования, здравоохранения, социальной защиты и трудоустройства, а также борьбе с изменением климата и защите окружающей среды.

Предлагается, что государства - члены ООН будут использовать данные ЦУР для подготовки собственных планов устойчивого развития, а такие как NCOC и др компании внесут свой вклад в их достижение. К примеру деятельность компании NCOC охватывала 11 из 17 целей устойчивого развития.

Ценность такой отчетности состоит в том, что в ней обобщены и представлены наиболее важные данные, которые можно сравнивать по годам, что позволяет общественности отслеживать долгосрочные тенденции деятельности компании, на основании показателей, важных для понимания, стабильного эффекта, посредством реализации проектов компании на экономику Республики Казахстан [3].

Корпоративные ценности, направленные на долгосрочные цели, формируют не только облик конкретной компании, но и способствуют устойчивому развитию страны в целом. Казахстан как развивающееся государство нуждается в ответственном бизнесе, который готов учитывать интересы общества, природы и экономики.

Устойчивое развитие и корпоративно-социальная ответственность — не просто модные термины, а необходимость, продиктованная реальностью. Мир стремительно меняется, и бизнесу важно не только подстраиваться под изменения, но и становиться их двигателем. Ответственные компании, которые интегрируют КСО в свою стратегию, формируют позитивный имидж, укрепляют позиции на рынке и вносят вклад в устойчивое будущее.

Таким образом формирование устойчивой корпоративной культуры, где ценности - это не просто слова, а действия, станет важным шагом на пути к улучшению качества жизни, социальной стабильности и международной конкурентоспособности.

Список литературы

1. Алинов, М.Ш. Экология и устойчивое развитие: учебное пособие.- Алматы: Бастау, 2012.- 268 с.
2. Корпоративная социальная ответственность. Учебно-методическое пособие / Сост.: А.В.Вавилина, Т.В.Комарова – Изд-во: . – Москва , 2017. – с.
3. Отчет об устойчивом развитии -2022 -291с

КИБЕРАТАКИ НА ФИНАНСОВУЮ ОТЧЕТНОСТЬ: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ АУДИТОРОВ

Асан Аяжан Бауыржанқызы

магистрант

Кафедра учета и аудита

Евразийский национальный

университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

В данной работе рассматривается влияние кибератак на финансовую отчетность и аудит в цифровой экономике. В работе использованы статистические данные Государственной технической службы Республики Казахстан за 2023–2025 годы. Данные показывают рост киберпреступности, который напрямую влияет на точность финансовой отчетности и основные показатели эффективности банковского сектора. Методология исследования включает количественный анализ статистических данных, обзор международных стандартов и анализ научных исследований. Полученные результаты подтверждают необходимость немедленного внесения изменений в стандартные аудиторские процедуры путем внедрения ИТ-аудита в существующие системы финансового контроля в рамках усилий по повышению точности корпоративной отчетности и повышению стабильности деловой среды.

Ключевые слова: кибератаки; финансовая отчетность; аудит; ИТ-аудит; кибербезопасность

Аннотация

Мақалада цифрландыру жағдайында кибершабуылдардың қаржылық есептілікке әсері және олардың аудит тәжірибесіне ықпалы қарастырылады. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік техникалық қызметінің 2023–2025 жылдардағы деректері негізінде киберинциденттердің тұрақты өсуі анықталды, бұл қаржылық есептіліктің сенімділігіне және банк секторының рентабельділік көрсеткіштеріне теріс әсер етеді. Зерттеу әдіснамасы статистикалық деректердің сандық талдауын халықаралық стандарттар мен ғылыми әдебиеттерді зерделеумен ұштастырады. Нәтижелер дәстүрлі аудит рәсімдерін қайта қараудың және корпоративтік есептіліктің сенімділігін арттыру мен бизнестің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін ИТ-аудитті қаржылық бақылау жүйесіне енгізудің қажеттілігін көрсетеді.

Негізгі сөздер: кибершабуылдар; қаржылық есеп; аудит; АТ аудиті; киберқауіпсіздік.

Abstract

This article explores the effect of cyberattacks on financial reporting and their consequences for audit practice in the context of digitalization. Using information from the State Technical Service of the Republic of Kazakhstan about 2023–2025, we point out that cyber incidents are on the rise. More specifically, the increased number of cyber incidents has a negative impact on the reliability of financial reporting and the main profitability indicators of the banking sector. The research method involved quantitative analysis of statistical data and iterative analysis of international standards and literature. The results of this study also indicate a need to reassess traditional audit procedures and include IT audits in financial control to improve the reliability of corporate reporting and corporate resilience.

Key words: cyber attacks; financial reporting; audit; IT audit; cybersecurity.

Современное развитие информационных технологий открывает организациям новые возможности в автоматизации бизнес-процессов и повышении эффективности. Но при этом возрастает и угроза со стороны хакерских атак на корпоративные системы. В последние годы кибератаки стали неотъемлемой частью глобальной цифровой повестки, а их сложность и масштабы идут на рост. Особенно уязвимой сегментом в таких условиях является финансовая отчетность, важная и для внутренних пользователей (руководства, собственников), и для внешних заинтересованных сторон — инвесторов, акционеров, кредиторов и государственных контролеров. Подтасовка или учет финансовых данных в случае успешной кибератаки может иметь серьезные экономические и репутационные последствия для компании, вплоть до потери устойчивости кризиса.

Исследование представляется значимым ввиду того, что в Казахстане, как и во многих странах, активно внедряются цифровые решения в финансах: государственная электронная отчетность, онлайн-банкинг и автоматизация учета. Согласно данным национальных центров кибербезопасности рассмотренных государств каждый год зафиксировано значительное количество случаев попыток несанкционированного доступа к финансовой информации. При этом, по словам специалистов, злоумышленники, посягая на банковские активы, придумывают новые методы атак: социальная инженерия, заражение вредоносным ПО, компрометация

учетных данных и другие. Исследование этой темы определяется тем, что акцент сделан не только на описании самих угроз, но также на оценке новых вызовов, которые в связи с продвижением новых цифровых продуктов возникли перед аудиторами, привыкшими решать более традиционные проблемы — обеспечивать адекватность и достоверность финансовой отчетности.

Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что в условиях цифровизации экономики традиционные аудиторские процедуры оказываются недостаточными для обнаружения и предотвращения последствий кибератак. Это, в свою очередь, обуславливает потребность специалистов по аудиту в пересмотре устаревших методов, внедрении новых инструментов и разнообразных подходов к оценке рисков. Вмешательство кибератак в процесс подтверждения достоверности отчетности позволяет выявить недостатки и включить в стандарты аудита новые аспекты его усовершенствования.

Объектом исследования становится финансовая отчетность компаний, определяемая как ключевой момент корпоративного управления. Предметом исследования будут являться кибератаки и их воздействие на достоверность и надежность финансовой информации, а также изменение задач аудиторов в условиях растущей цифровой угрозы. Цель анализа заключается в установлении определенных характеристик атак в целом, с которыми сталкиваются специалисты по аудиту, объединяя теоретические аспекты и практическую составляющую, что способствует выявлению путей практического решения данных проблем.

Предпосылкой данного исследования служит гипотеза о недостаточном учете методами аудита финансовой отчетности рисков кибератак. Исходя из этого предположения, нарушается эффективность традиционного аудита и требуется создание дополнительных аудиторских инструментов, направленных на выявление и минимизацию цифровых угроз.

Следует отметить, что в научной литературе проблема киберугроз чаще всего анализируется в рамках информационной безопасности или общей цифровой трансформации, а их прямое влияние на аудит финансовой отчетности исследовано фрагментарно. Таким образом, данная работа направлена на закрытие данного пробела.

План статьи спланирован так, чтобы была строго структурирована и логически завершена. В первом блоке рассматривается обзор существующих разработок и исследований, во втором анализируются случаи атаки на финансовую отчетность, а в завершении формулируются выводы и рекомендации для развития аудита в условиях значения цифровой трансформации.

Обзор литературы

В условиях стремительной цифровизации финансового сектора кибератаки становятся одним из ключевых факторов, угрожающих целостности, достоверности и своевременности финансовой отчетности. Их воздействие выходит далеко за рамки технических аспектов, поскольку затрагивает финансовые показатели компаний, снижает уровень доверия к бухгалтерской информации и осложняет выполнение регуляторных обязательств. Как отмечают Spanov и Alimzhanova, 2023 киберугрозы способны искажать учетные данные, нарушать непрерывность финансовых процессов и тем самым подрывать устойчивость финансовых институтов. Данный аспект особенно актуален в условиях растущих требований к прозрачности и подотчетности со стороны инвесторов и надзорных органов.

Многочисленны исследования и статистика, которые говорят о том, что кибератаки оказывают влияние на финансовые результаты прямо и косвенно. В своем исследовании Tatiq, 2023 отмечает, что обычно к таким последствиям приводят: увеличение административных и операционных затрат, принужденные простои и корректировка ранее опубликованных финансовых данных. Всё это вместе несёт дополнительные риски для компаний и снижает их инвестиционную привлекательность, а также вызывает сомнения у внешних пользователей. Кроме того, сам факт атаки на информационную систему уже хорошо приведший к падению стоимости акций на рынке, что говорит о том, что, видимо, информационная безопасность в краткосрочной перспективе становится фактором, влияющим на бизнес-стоимость.

Согласно выводам Spanov и Alimzhanova, 2023, сталкиваются с проблемами соблюдения международных стандартов финансовой отчетности, сталкиваясь с проблемами нарушения целостности учетных данных и задержек в подготовке отчетности. Если кибербезопасность перестает быть просто технической проблемой, угроза кибербезопасности становится проблемой не только безопасности, а и стратегической конкуренции.

Не менее важным фактором в контексте повышения эффективности контроля в сфере финансов и фискального контроля являются уровень развития ИТ-аудита и внутреннего контроля. Alikulova, 2025 подчеркивает, что использование международных стандартов управления ИТ-рисками, а также применение специализированных методологий ИТ-аудита в фискально-финансовых органах позволяет существенно повысить достоверность финансовой отчетности. Благодаря этому улучшается состояние финансовой дисциплины, снижаются коррупционный и операционный риски и, что немаловажно, повышается эффективность процедур аудита в целом. Таким образом, современный аудит включает в классическую картину мира контроля такие элементы, как компьютерная безопасность.

В итоге, кибератаки становятся одним из системных факторов риска, снижающих качество и устойчивость финансовой информации и бизнеса в целом. Обобщение выводов исследователей демонстрирует, что для преодоления этих вызовов требуется перестроить традиционный финансовый аудит, включить в него не только проверку учетных данных, но анализ цифровых уязвимостей, оценку зрелости ИТ-инфраструктуры и качества корпоративного управления в сфере кибербезопасности.

Методология

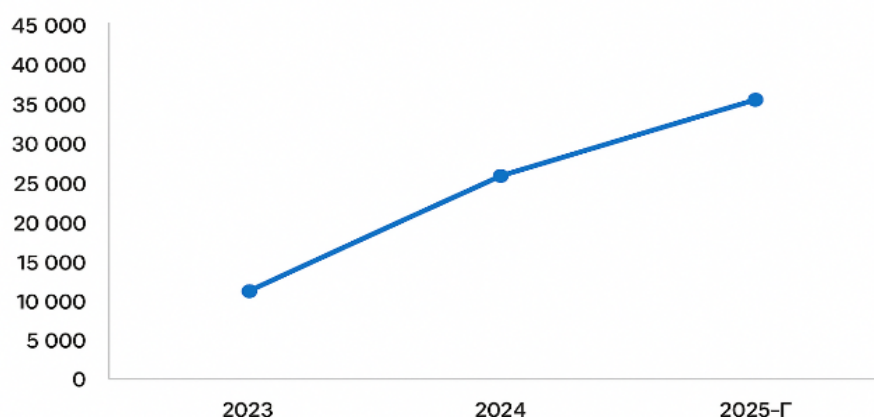
Методологический фундамент проекта включает в себя применение комбинированного подхода – объединенного количественного и качественного анализа. В качестве эмпирической базы служили данные Государственной технической службы Республики Казахстан (ГТС РК) о количестве зарегистрированных цифровых инцидентов безопасности за 2023-2025 гг. и статистика финансовой концентрации в банковском секторе (ROA, ROE). Количественный анализ позволил отразить динамику роста киберинцидентов и провести сопоставление с изменением финансовых коэффициентов, а также выявить наличие причинно-следственной зависимости между ними.

Качество проведенного исследования обеспечено анализом академической литературы и аналитических отчетов (Spanov и Alimzhanova, 2023; Tariq, 2023; Alikulova, 2025), что позволило проанализировать полученные данные по воздействию кибератак на финансовую отчетность и процессы аудита. На базе использования метода компаративно-правового анализа анализировались нормативные акты отечественного законодательства и международные стандарты (COBIT, ISO/IEC 27001) и определен уровень зрелости применяемых систем регулирования.[2, с 6]

Визуализация была реализована через построение графиков, отражающих как динамику роста киберинцидентов, так и изменение ключевых финансовых показателей банковского сектора. Подобный методический подход позволяет как зафиксировать статформ и всляторичные тредящие, так и обосновать их значимость для аудиторов и регуляторов. Проведенный анализ позволил выделить ряд важных результатов.

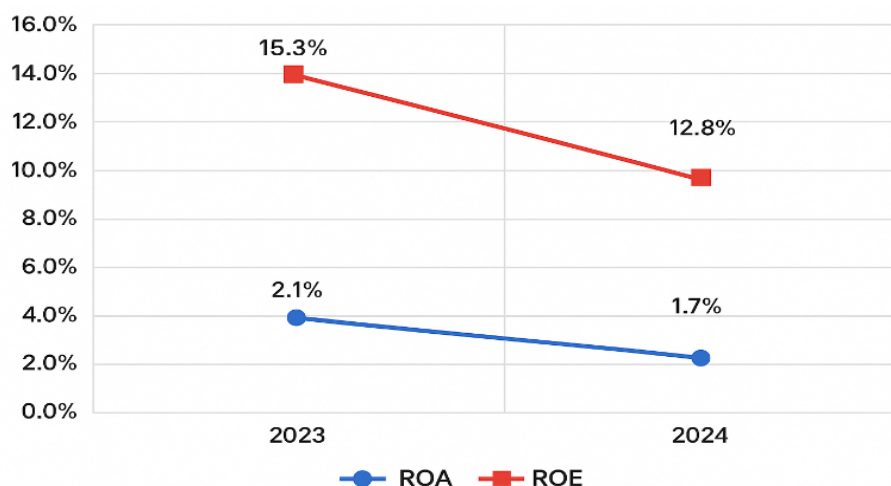
Во-первых, статистика ГТС РК подтверждает устойчивую негативную динамику: количество киберинцидентов в Казахстане возросло с 16 тыс. случаев в 2023 году до 41 тыс. в 2024 году, а только за первый квартал 2025 года выросло до 30 тыс. - что указывает на тенденцию к экспоненциальному росту угроз, соответствующий выводам Spanov и Alimzhanova, 2023 о высокой уязвимости финансовых организаций. [1]

Рисунок 1 . «Динамика киберинцидентов в Казахстане»

Во-вторых, сопоставление динамики киберинцидентов с финансовыми показателями банковского сектора показало, что, несмотря на сохранение положительной динамики прибыли, ключевые показатели рентабельности (ROE и ROA) показывают отрицательную динамику. Это подтверждает выводы Tariq, 2023, согласно которым кибератаки приводят к увеличению административных расходов и ухудшению операционной эффективности финансовых организаций. [4, с 5-7]

Рисунок 2 . «Изменение ROA и ROE банковского сектора Казахстана (2023-2024) »

Кроме того, анализ динамики киберинцидентов и финансовых показателей банковской сферы показал, что в этом секторе, несмотря на сохранение прибыли, ключевые показатели рентабельности, такие как ROE и ROA, начали падать. Это подтверждает выводы Tariq (2023), которые показывают, что кибератаки увеличивают операционные расходы и ухудшают операционную деятельность финансовых организаций.

Также обнаружено, что увеличение количества киберинцидентов, помимо непосредственных финансовых убытков, существенно снижает репутационные риски организаций. Анализируя новостные и аналитические материалы, становится ясно, что когда осуществляют атаку на чей-либо финансовый отчёт, сразу вступают в дело социальные круги, устрашается исследователей и потребителей, а в качестве ответа генерируются значительные издержки на восстановление своего имиджа. Поэтому в целом кибератака и вызывает прослечение, начиная

от пооперационной эффективности до потери маркетинговых позиций и инвестиционной привлекательности компании.

Проведенное исследование показало, что в условиях стремительной цифровизации экономики кибератаки занимают важное место в перечне ключевых угроз, влияющих на достоверность и надежность финансовой отчетности. Статистика, указывающая на резкий скачок количества киберинцидентов в Казахстане, свидетельствует о высокой уязвимости сектора финансов, а также о необходимости переосмотреть традиционные подходы к программе аудита. Установлена четкая корреляция между ростом объемов цифровых угроз и снижением уровня прибыли банковского сектора, что подтверждает не только техническое, но и финансово-экономическое воздействие кибератак на бизнес-процессы компаний. Кроме того, в процессе анализа нормативного регулирования был выявлен ряд пробелов, препятствующих созданию эффективной системы аудита в условиях цифпространства.

Изначальное предположение исследования подтвердилось: существующие методы финансового аудита недостаточно учитывают риски киберугроз, что неэффективно для контроля. Выравнивание уровня аудита и внедрение новых методов и подходов - вот путь решения данной проблемы. Все это говорит о необходимости трансформации аудиторской практики и внедрения АИС и БД "блокчейн" в систему финансового контроля, а также о необходимости расширения компетенций финансового аудитора в части информационной безопасности.

Для увеличения достоверности финансовой информации и устойчивости организаций к киберугрозам предлагаются несколько практических мер. Во-первых, необходимо интегрировать в аудиторскую программу оценку уровня защищенности ИТ-инфраструктуры и цифровых рисков. Во-вторых, следует усилить кадровый потенциал аудиторских организаций, включая направление на подготовку международного сертификата в области кибербезопасности. В третьих, зафиксировать внутренние процедуры оценки влияния киберинцидентов на финансовую отчетность и сильнее укрепить каналы внутреннего управления по информационной безопасности. Требуется усовершенствование нормативной базы РК в части утверждения общепринятой терминологии и процедур, а также создание цифровой платформы по обмену информацией о киберугрозах и уязвимостях. Таким образом, эффективное противодействие цифровым угрозам требует комплексного подхода, включающего регуляторные, организационные и технологические меры.

Поэтому особое внимание следует обратить на то, что проблема киберугроз в отчетности требует мультидисциплинарного подхода. Современным аудиторам недостаточно сосредоточиться на традиционных бухгалтерских процедурах, необходимо также привлекать знания в области информационных технологий, навыки работы с данными и юриспруденцией. Применение технологий Big Data и машинного обучения в аудите поможет оперативно выявить любые аномалии в учете, связанные с возможными кибератаками, а также спрогнозировать риск. И в этом смысле цифровизация - это не только источник рисков, но и новая возможность контроля и достоверности отчетности.

Больше того, важным направлением развития выступает международное сотрудничество в области усиления защиты финансовой отчетности от кибератак. Ведь киберугрозы не знают национальных границ, достичь создания надежной защиты можно только при координированном участии национальных регуляторов, финансовых организаций и международных организаций. Внедрение общего стандарта цифрового аудита, обмен информацией о зафиксированных кибератаках, а также совместная работа по обучению специалистов сильно повысят уровень безопасности отчетности, а условие для формирования всемирной системы устойчивости финансовой отчетности.

Список литературы

1. Государственная техническая служба. URL: <https://sts.kz/ru>
2. Alikulova, L. (2025). Evaluating the Implementation of Information Technology Audit Systems Within Tax Administration: A Risk Governance Perspective for Enhancing Digital Fiscal

Integrity. Journal of Risk and Financial Management, 18(8), 422.

<https://doi.org/10.3390/jrfm18080422>

3. Spanov, M., & Alimzhanova, M. (2023). *Identification of Cybersecurity Risks and Threats to Ensure the Integrity of the Financial Sector*. Journal of Political Science and Information Technology, 1(1), 48–58.

<https://jpcsip.kaznu.kz/index.php/kaznu/article/view/JPCSIT.2023.v1.i1.06>

4. Tariq, N. (2023). *Impact of Cyberattacks on Financial Institutions*. Journal of International

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИИ - ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ

Абузьярова Жанна Рафиковна

магистр экономических наук,

сеньор-лектор кафедры

Менеджмент

Атырауский университет

имени

Х. Досмухамедова

Аннотация

В современных условиях в процессе перехода на рыночную модель хозяйства выявлено ряд несоответствий технологического, производственного, организационного потенциала предприятий и спроса потребителей на рынке. Несовпадение послужило основанием внесения на предприятиях процесса реструктуризации, и соответственно организационной структуры предприятий. Следовательно, создание эффективного механизма адаптации предприятия к условиям рынка является актуальной проблемой, пока предприятия не станут эффективными субъектами рыночной экономики. Цель данной статьи - теоретические основы и практические аспекты по совершенствованию организационных структур управления организации в современной рыночной экономике.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, организационная структура, стратегия, структура управления, эффективность

Аңдатпа

Қазіргі жағдайда нарықтық экономиканың моделіне көшу барысында кәсіпорындардың технологиялық, өндірістік, ұйымдастырушылық әлеуеті мен нарықтағы тұтынушылар сұранысы арасында бірқатар сәйкессіздіктер анықталды. Бұл сәйкессіздік кәсіпорындарда қайта құрылымдау процесін және сәйкесінше кәсіпорындардың ұйымдастырушылық құрылымын енгізу негізі болды. Сондықтан кәсіпорындардың нарық жағдайына бейімделу механизмін тиімді құру өзекті мәселе болып табылады, өйткені кәсіпорындар әлі нарықтық экономиканың тиімді субъектілері болып саналмайды. Бұл мақаланың мақсаты – қазіргі нарықтық экономика жағдайында ұйымның басқару ұйымдастырушылық құрылымын жетілдіруге қатысты теориялық негіздер мен практикалық аспектілерді қарастыру.

Негізгі сөздер: экономика, кәсіпкерлік, ұйымдастырушылық құрылым, стратегия, басқару құрылымы, тиімділік

Abstract

In the current conditions of transitioning to a market economy model, a number of discrepancies have been identified between the technological, production, and organizational potential of enterprises and consumer demand in the market. This mismatch has served as the basis for the restructuring process in enterprises and, accordingly, the organizational structures of enterprises. Therefore, creating an effective mechanism for enterprises to adapt to market conditions is an urgent issue until enterprises become efficient subjects of the market economy. The aim of this article is to examine the theoretical foundations and practical aspects of improving organizational management structures of organizations in the modern market economy.

Keywords: economy, entrepreneurship, organizational structure, strategy, management structure, efficiency

Введение

В условиях постоянных изменений внешней среды возникает необходимость в обеспечении и поддержании конкурентоспособности при определении целей, средств и направлений организационного совершенствования. Фундаментальным инструментом реализации стабилизационных мер в переходный период можно назвать эффективное

управление, основанное на применении прогрессивных организационных систем и структур. Вопросы, связанные с организацией и совершенствованием организационных структур управления, а также с оценкой их эффективности, требуют дальнейшей проработки [1, с. 10].

Вопрос оценки эффективности организационной структуры управления освещён во многих научных трудах различных учёных. Однако, с учётом возможного влияния факторов внешней и внутренней среды организации, вопросы формирования эффективной структуры управления остаются недостаточно раскрытыми. Поэтому данная проблема стала основной темой данной статьи.

Для её решения необходимо провести реформирование организационной структуры управления. В связи с этим совершенствование деятельности организации необходимо для реализации её функционирования по следующим направлениям:

во-первых, формирование организационной культуры, способствующей созданию мощного потенциала для саморазвития. Это очень длительный процесс, требующий значительных усилий. В результате формируются ценности, которые принимаются членами организации и выражаются в виде традиций, что в первую очередь способствует улучшению работы организации без значительных затрат;

во-вторых, организация эффективного, комплексного механизма управления. Такой механизм включает в себя системы мотивации и стимулирования труда сотрудников, технологии управления по конечным результатам, человеко-машинные технологии при принятии оптимальных решений, повышение профессионального уровня менеджеров в сфере управления и др;

в-третьих, поиск наиболее адекватной рыночной ниши для имеющихся в настоящее время ресурсов и разработка стратегии функционирования в её рамках. Такая стратегия может обеспечить мощный рост эффективности, достигаемый при достижении необходимого предела, определяемого исчерпанием существующих производственно-технологических возможностей организации. Этот рост эффективности может в среднем составлять 20–35% (в пределах от 15% до 65%);

в-четвёртых, структурные изменения, связанные со снижением доли фактически неэффективных технологий и низкорентабельных видов продукции. Эти изменения могут стать основой для повышения эффективности за пределами необходимого уровня, определяемого исчерпанием возможностей существующих технологий, и оцениваются в пределах 45–65%.

в-пятых, ликвидация нерентабельных производственных структур за счёт передачи права собственности на неиспользуемые основные средства, что может привести к увеличению нагрузки на основное производство.

в-шестых, формирование новых видов продукции, услуг и технологий, требующее более пристального внимания к инновационному потенциалу организации.

Таким образом, внедрение управленческого учёта и организация системы контроля за оптимальным приобретением, размещением и использованием необходимых ресурсов включает не только эффективное управление производственными затратами, но и полное обеспечение эффективной работы управленческой системы и её подразделений при их взаимодействии с минимальными затратами на содержание.

Организационная структура реализует конкретные цели, определяющие назначение и деятельность объекта управления. Сложившиеся иерархические структуры, прежде всего, основаны на функциональной специализации и власти, при этом сотрудники ожидают решений сверху, не могут адекватно реагировать на любые изменения и быстро адаптироваться к текущей ситуации. Функциональные барьеры, ориентация на задачи, управление отдельными сегментами процессов, иерархия по этапам, постоянное регулирование и контроль, а также слабая реакция на события в конечном итоге могут препятствовать успешной конкуренции в быстро меняющейся бизнес-среде. Поэтому для достижения изменяющихся целей необходимо оперативно реорганизовывать структурные элементы.

В современной экономике особый интерес представляют пути перехода к

горизонтальным корпорациям, поскольку с их развитием определяются основные тенденции формирования будущего. В данном случае команда становится необходимым «строительным» блоком организации, представляющей собой плоскую иерархию. При этом формирование организационной структуры осуществляется вокруг процесса с одновременным сокращением внутренней деятельности внутри организации [2, с. 114].

Следующий вопрос, на котором хотелось бы остановиться - это возрастание значимости инфраструктуры производственной сферы организации. Инфраструктура - это не только вся производственная область, но и культура внешней среды, и мы осознаем, что требования к качеству инфраструктуры растут значительно быстрее, чем рост собственного производства.

Организация и рациональное управление информационными и материальными потоками осуществляются в условиях созданной и организованной инфраструктуры. Формируются специальные структуры, на основе которых осуществляется управление материальным потоком, включающим функции снабжения, производства и сбыта. Наблюдается постоянное улучшение качества продукции или услуг. Таким образом, возникает необходимость в организации системы управления общим качеством, в которой участвуют все сотрудники, имеющие доступ к информации и способные самостоятельно анализировать текущую ситуацию при принятии решений.

Существует реальная необходимость в развитии внутрифирменного предпринимательства. Этот вид предпринимательства связан с едиными информационными сетями, определёнными финансовыми системами и предпринимательской культурой, а для повышения конкурентоспособности требуется создание дублирующих подразделений. В условиях компьютеризированной среды, непосредственно связанной с революцией в информационных технологиях, современные организации нуждаются в особом внимании к деятельности персонала компании.

Необходимо пересмотреть значимость приоритетов производственной деятельности в пользу увеличения сроков и объёмов сервисного обслуживания, где основным показателем успеха становится не прибыльность, а максимальное удовлетворение потребностей клиентов.

Предпосылкой совершенствования системы управления является внедрение организационных инноваций, то есть комплекса мер по упорядочению системы, включающего как глобальные, так и локальные новшества для данной организации. Таким образом, организационные инновации превращаются в сознательно организованный процесс реализации определённых новшеств. Если речь идёт о внедрении глобального организационного совершенствования, то охватывается вся организационная структура в целом, а при локальном — её подсистемы и отдельные элементы.

Необходимо проведение организационной рационализации, которая представляет собой определённую упорядоченность системы, направленную на поддержание стабильности в рамках существующих функций. Такая рационализация должна осуществляться через совершенствование организации управленческих процессов без изменения их состава и производственной структуры [3, с. 88].

Считаю, что следующим этапом совершенствования организационной структуры, понимаемым как концепция организационного усовершенствования системы, должно стать внедрение организационного развития. Основная цель этой концепции — её упорядочение, то есть приведение организационной структуры в соответствие с конкретными целями управления. Это достаточно сложный, многоуровневый и долгосрочный процесс организационных изменений. Суть текущего инновационного процесса заключается в непрерывном обновлении технико-экономических и организационно-экономических сфер, охватывающем все структуры организации. Таким образом, процесс трансформации системы следует рассматривать как организационную инновацию.

Взаимосвязанные процессы, такие как организационное воздействие управления и процесс самоорганизации, являются предпосылками совершенствования организации. Они включают локальные структурные изменения во внутренних подсистемах и элементах системы, а также реорганизацию всей организационной структуры. Организационное

воздействие управления необходимо для создания оптимальных условий, стимулирующих соответствующие процессы самоорганизации. Эффективность совершенствования организации проявляется не только в увеличении её будущего потенциала развития, но и в улучшении собственных показателей эффективности системы.

Существует три основных направления совершенствования структуры управления [4, с. 34]:

Первое направление предусматривает совершенствование механических структур путем применения внутренних упрощений или изменений. Это направление может осуществляться через объединение, разделение, реорганизацию и сокращение числа уровней управления.

Второе направление — организация сложной структуры путем интеграции органических структур, таких как инновационные подразделения и исследовательские блоки, в существующую механическую структуру. Выбранные структуры решают определённые задачи, которые трудно выполнить в традиционной линейно-функциональной структуре. Это направление является одним из основных условий обеспечения эффективности управленческих структур в переходный период.

Ещё один способ улучшения — замена механической структуры на адаптивный тип структуры. Для реализации такого вида перестройки необходим яркий и компетентный руководитель с командой единомышленников, а также сильная организационная культура.

Из всех перечисленных вариантов для ТОО «Принт Клуб», который рассмотрен в данной статье, наиболее оптимальным является третий вариант, поскольку он предполагает замену существующей механической структуры на адаптивную. Это можно объяснить следующим образом.

Улучшение структуры ТОО «Принт Клуб» путем внутренних упрощений или изменений приведет лишь к незначительному улучшению системы управления организации. Это связано с тем, что недостатки организации носят не разрозненный, а системный характер. В свою очередь, введение упрощений в организационную структуру может привести к появлению новых проблем. Любые изменения устраняют одни недостатки, но одновременно могут стать причиной других.

ТОО «Принт Клуб» — небольшая организация, состоящая из восьми структурных подразделений и 35 человек. Поэтому создание сложной структуры путем добавления органической структуры к механической структуре является нецелесообразным, поскольку организация слишком мала. Кроме того, все основные функции организации тесно связаны и взаимозависимы. Соответственно, выделить наиболее перспективное направление и на его основе сформировать органическую структуру в рамках «Принт Клуб» в качестве эксперимента невозможно.

Создание такой структуры может потребовать значительного расширения штата сотрудников, что в основном «Принт Клуб» ТОО не сможет себе позволить.

Таким образом, для ТОО «Принт Клуб» оптимальным считается полная замена механической структуры управления на органическую, то есть адаптивную структуру. В сочетании с сильными лидерскими качествами генерального директора, компетентной командой средних руководителей-единомышленников и сформированной за годы определённой организационной культурой это позволит достичь хороших результатов.

Ещё одной причиной перехода организационной структуры управления ТОО «Принт Клуб» на органическую структуру является специфика бизнеса организации. В современных условиях многие организации должны быстро, эффективно и надёжно реагировать на изменения внешней среды с минимальными затратами.

Как известно, существует несколько видов адаптивных структур — это матричная, или так называемая кросс-функциональная, а также проектная, то есть бригадная структура. Основой этих управленческих структур является организация работы в рабочих группах.

К основным принципам такой организации управления относятся:

- самостоятельная работа рабочих групп;
- независимое принятие решений и горизонтальная координация деятельности;

- замена жёстких управленческих связей бюрократического типа более гибкими связями;
- необходимость привлечения отдельных сотрудников из других подразделений для разработки и решения отдельных вопросов.

Эти принципы нарушают жёсткое разделение сотрудников на производственные, инженерные, экономические и управленческие функции, характерное для иерархических структур. Подобные функции представляют собой изолированные системы с чётко выраженными целями и интересами [5, с. 92].

Организации, основанные на этих принципах, могут иметь или не иметь функциональные подразделения. В первом случае, при наличии функционального единства, сотрудники подчиняются двойному руководству — административному и функциональному. Такая форма организации называется кросс-функциональной и в некоторой степени близка к матричной структуре. Во втором случае, когда функциональные подразделения отсутствуют по принципу, структура называется бригадной и часто применяется при организации проектного управления.

В результате внедрения таких структур возникает определённая необходимость одновременного изменения взаимодействия между подразделениями данной организации.

В нашем случае смешанная форма, объединяющая элементы кросс-функциональной и проектной структуры, является наиболее подходящей для ТОО «Принт Клуб». Это связано, прежде всего, с тем, что организация не может позволить себе нанимать дополнительных сотрудников, особенно высокооплачиваемых, таких как менеджеры проектов. Причина в том, что затраты и издержки необходимо обязательно сокращать, поскольку они и так неоправданно высоки, а приглашение сотрудников с высокой заработной платой может значительно их увеличить. Поэтому для замещения должностей менеджеров проектов необходимо отобрать наиболее профессиональных менеджеров из числа уже работающих в компании сотрудников. В дальнейшем менеджеры проектов или руководители направлений и сформированные ими рабочие группы будут организовывать проектную структуру в организации. Группы административных менеджеров и сотрудников вспомогательных функций будут представлять кросс-функциональную структуру, так как они также будут подчиняться менеджерам проектов.

Совершенствование организационной структуры управления, как известно, тесно связано с реформированием организации, а точнее — с устранением нерентабельных производственных структур и малоэффективных видов продукции и услуг [6, с. 14].

В нашем примере к таким структурам относится отдел сувенирной продукции. Однако, как известно, сувенирная продукция является сопутствующим видом продукции в направлении развития корпоративной идентичности, имиджевой рекламы и подготовки представительских материалов. Именно по этой причине полностью сворачивать развитие и производство сувениров нецелесообразно. Мы считаем, что отдел сувенирной продукции необходимо просто сократить как самостоятельное структурное подразделение, а производство сувениров передать напрямую в отдел по развитию корпоративной идентичности и имиджевой рекламы.

Для ТОО «Принт Клуб» такая мера повысит общую эффективность примерно на 15–20%. Таким образом, на сегодняшний день основными направлениями деятельности ТОО «Принт Клуб» являются:

- разработка корпоративной идентичности, имиджевой рекламы и представительских материалов, включая сувениры;
- рекламные предложения;
- дизайн полиграфической продукции.

Мы проведём анализ системности и взаимозависимости структурных подразделений организации, опираясь на матрицы соответствия.

Таблица 1. – Матрица соответствия основным направлениям деятельности

	Печать и интерьерный дизайн	Реклама	Представительские материалы	Корпоративная идентичность и имиджевая реклама
Дизайн печати	×	Соответствует	Неотделимые	Неотделимые
Реклама	Соответствует	×	Соответствует	Неотделимые
Представительские материалы	Неотделимые	Соответствует	×	Неотделимые
Корпоративная идентичность и имиджевая реклама	Неотделимые	Неотделимые	Неотделимые	×

Согласно таблице 1, основные направления деятельности ТОО «Принт Клуб» не только взаимосвязаны, но и некоторые их сферы являются взаимозависимыми, то есть неотделимы друг от друга. Например, представительские материалы и корпоративная идентичность с имиджевой рекламой — это полностью взаимосвязанные области. А такие направления, как разработка графического товарного знака и логотипа, являясь основой для представительских материалов, также входят в состав создания корпоративной идентичности.

Матрица системности и взаимозависимости отдельных структурных подразделений ТОО «Принт Клуб» в контексте основных видов его деятельности представлена в таблице 2. В данном случае функциональные и линейные подразделения взаимосвязаны, то есть согласованы. Линейные подразделения относятся к взаимозависимым, так как действия одного подразделения не могут быть завершены без работы другого.

Таблица 2. - Матрица согласованности и взаимообусловленности структурных подразделений

Структурное подразделение	Дизайн	Реклама	Представительские материалы	Корпоративная идентичность и имиджевая реклама
Линейные				
Отдел полиграфии	+	+	+	+
Дизайн-бюро	+	-	+	+
Отдел сувениров	-	+	-	-
Отдел размещения	-	+	-	-
Отдел рекламы	+	+	+	+
Функциональные				
Коммерческий отдел	+	+	+	+
Бухгалтерия	+	+	+	+
Отдел по управлению персоналом	+	+	+	+

Исходя из вышеизложенного, можно сказать, что «Print Club Atyrau» ТОО представляет собой единую форму управления. Основные направления его деятельности полностью соответствуют друг другу и неразделимы. Каждое из этих направлений реализуется рядом линейных подразделений организации. Следовательно, взаимосвязь между ними

взаимозависима и соответствует функциональным подразделениям данной организации.

Необходимо выбрать из числа определённых кандидатов высококвалифицированных специалистов с хорошими организаторскими способностями на должность руководителя дирекции по развитию корпоративной идентичности, имиджевой рекламы и репрезентативных материалов, включая сувениры [7, с. 23].

Кандидат на данную должность должен быть аутсайдером, профессионалом своего дела с опытом работы, обладать хорошими лидерскими качествами и высокой мотивацией. В то же время кандидат может быть и сотрудником самой организации или другого подразделения. При выборе кандидатов на эту должность особое внимание следует обратить на следующие качества: умение грамотно формулировать концепцию управления проектом, оптимально распределять задачи между членами команды, точно определять приоритеты и ресурсы, конструктивный подход к разрешению конфликтов.

Считаю, что директор департамента рекламы является наиболее подходящим кандидатом на должность руководителя направления рекламных предложений, поскольку он работает в этой сфере и имеет значительный опыт эффективной работы.

Главный дизайнер был бы наиболее подходящей кандидатурой на должность руководителя направления дизайна печатной продукции, так как он давно работает в этой области и имеет значительный опыт в достижении результативности.

В результате назначения указанных руководителей на должности менеджеров проектов их зона ответственности расширяется, так как к группе сотрудников основной деятельности, которые ранее находились в их подчинении, добавляются также группы сотрудников функциональных подразделений.

Сам отдел размещения рекламы должен функционировать под руководством начальника дирекции рекламных предложений, в связи с чем должность главного редактора подлежит сокращению.

Руководители направлений, помимо своей основной деятельности, также будут выполнять функции стратегического планирования. Таким образом, при ТОО «Принт Клуб» открывается новый отдел стратегии. Следовательно, новая организационная структура будет в полной мере соответствовать не только оперативному и текущему управлению, но и формированию стратегического управления.

Для стратегического планирования в первую очередь необходимо учитывать различные варианты структурного обеспечения стратегического управления. На основе выбранного стратегического направления каждое подразделение разрабатывает свою стратегию. Каждое подразделение определяет свою цель в соответствии с общей стратегической линией, за реализацию которой отвечает конкретный человек или группа.

Следующим направлением в ТОО «Принт Клубу» должно стать укрепление коммерческого блока. Для его усиления необходимо полностью изменить всю систему маркетинга. В анализируемой организации «Принт Клуб» штатное расписание должно предусматривать как минимум двух маркетологов. С этой целью необходимо полностью пересмотреть должностную инструкцию маркетолога, в частности требования к его профессиональным знаниям и квалификационному уровню, а также систему оплаты труда.

Для эффективной работы я предлагаю назначить по одному маркетологу на каждый проект. Маркетолог будет подчиняться напрямую менеджеру проекта и коммерческому директору. В обязанности группы маркетологов будет входить исследование рынка и прогнозирование — каждый в своей области. Например, один маркетолог будет заниматься разработкой корпоративной идентичности организации, имиджевой рекламой и представительскими материалами; другой будет отвечать за рекламные предложения; третий — за полиграфический дизайн [8, с. 75].

Аналогичная ситуация развивается и в отношении менеджеров по активным продажам, то есть каждый из них реализует мероприятия, чётко прописанные в его должностной инструкции и в положении об организационной структуре компании.

Для более эффективного развития деятельности отдела управления персоналом

целесообразно ввести в штат организации одного руководителя отдела персонала. Этот менеджер будет подчиняться как директору по персоналу, так и руководителям конкретных направлений. У каждого направления должен быть свой HR-менеджер.

Таким образом, меры по совершенствованию организационной структуры ТОО «Принт Клуб» включают в себя:

- * масштабные организационные инновации, а именно оптимальную проектно-матричную организационную структуру управления;

- * введение в штатное расписание новых должностей по следующим направлениям — руководитель отдела развития корпоративной идентичности, руководитель отдела рекламных предложений и руководитель по полиграфическому дизайну;

- * формирование стратегического отдела, основным направлением которого является стратегическое планирование;

- * сокращение должностей заведующего отделом сувениров и главного редактора, а также объединение отдела сувениров с отделом размещения под единое руководство;

- * введение в штатное расписание новой должности директора департамента по управлению персоналом;

- * дополнительный набор нескольких маркетологов и менеджера по управлению человеческими ресурсами.

Стратегические цели организации будут достигнуты в случае реализации всех вышеуказанных мер по совершенствованию. Долгосрочной стратегической целью ТОО «Принт Клуб» является лидерство на современном рынке рекламных услуг, а повышение рентабельности деятельности организации уже является краткосрочной стратегической целью. Все вышеуказанные мероприятия по организационному развитию организации демонстрируют обоснованность тактических действий в рамках стратегии диверсификации услуг.

Основной целью органического типа управленческой структуры является личная ответственность каждого сотрудника за общий результат. Такая структура предполагает высокий уровень горизонтальной интеграции среди персонала, культуру взаимодействия, ориентированную на сотрудничество, наличие полной информации, то есть формирование системы общего знания, способствующей быстрому и эффективному решению организационных проблем и саморазвитию [9, с. 240].

Еще один вид организационной структуры — например, гибкая организационная структура — может оказаться неэффективной для организации по ряду причин:

- если существующие ранее системы планирования, контроля, распределения ресурсов остаются без изменений;

- если при внедрении усовершенствованных условий материального стимулирования не меняется стиль лидерства;

- если не сохраняется стремление сотрудников к самореализации и саморазвитию. Таким образом, ТОО «Принт Клуб» необходимо полностью пересмотреть всю систему планирования, включая стратегическое планирование, контроль и систему распределения ресурсов, а также требуется создание новой системы мотивации и стимулирования труда работников. Условия оплаты труда должны быть направлены в первую очередь на стимулирование экономически эффективного сотрудничества и повышение заинтересованности в росте прибыли и доходов. В рабочих группах необходимо внедрить гибкие системы, обеспечивающие тесную связь между уровнем заработной платы каждого члена команды и общими результатами [10, с. 161].

В процессе совместной деятельности необходимы взаимопомощь, обмен, личная ответственность каждого сотрудника, а также ориентация на потребности клиентов в проектных группах и матричных управленческих структурах оптимальной организационной структуры ТОО «Принт Клуб», что, безусловно, будет способствовать мотивации. Кроме того, управление в командах обязательно должно носить консультативный характер и, по возможности, опираться на коллективное решение групповых вопросов.

Любое изменение в управленческой структуре должно обязательно основываться на

достижении поставленных целей.

Заключение

В современных условиях стабильно развивающейся экономики любые преобразования, как правило, направлены на улучшение деятельности организации за счёт совершенствования системы управления. Основными показателями улучшения работы организации являются: снижение затрат, увеличение прибыли, повышение качества обслуживания, более гибкий стиль управления, техническое развитие, сотрудничество при принятии и реализации управленческих решений и т.д. Фундаментальным критерием оценки организационной структуры управления является её восприятие людьми, которые должны осуществлять свою деятельность в новых условиях. Самой правильной и идеальной структурой считается та, которая позволяет менеджерам эффективно работать в команде.

Предлагаемые меры по совершенствованию организационной структуры в органической, адаптивной форме предполагают расширение участия сотрудников, в том числе неуправленческого персонала, в процессе выявления и решения организационных проблем. Совершенствование организационной структуры управления, повышение уровня социально-экономической эффективности мероприятий в соответствии со стратегическими целями организации определяют целесообразность их реализации в ТОО «Принт Клуб».

Список литературы:

1. Абжанова А. Т. Стратегическая управленческая отчётность как информационное обеспечение стратегического развития предприятий в Казахстане // Вопросы экономики и управления. - 2017. - № 1.1 (8.1). - 10–12 с.
2. Ержанова А. К., Айтанаева Ә.Қ., Иматаева А.Е. Управленческий учёт: Учебное пособие. - Алматы: 2009. - 304 с.
3. Алжанова Н. Ш. Инвестиционное проектирование: Учебное пособие. - Алматы: Правовая литература, 2017. - 160 с.
4. Калдияров Д. А. О методиках оценки эффективности инвестиционных проектов и инноваций // Вестник КазНУ. Сер. Экономика. - 2011. - № 6. - 34–37 с.
5. Новиков С. Бизнес-план или как повысить доходность вашего предприятия. - М.: Анкил, 2019. - 192 с.
6. Активная стратегия ТОО «Принт Клубу». - Атырау: 2023. - 14–25 с.
7. Использованы данные Комитета по статистике РК. Серия "Экономика" № 1(65)/2018. - 23 с.
8. Сабден О. Конкурентоспособность национальной экономики: критерии оценки и пути роста. - Алматы: Экономика, 2007. - 175 с.
9. Моргунов В. Конкурентоспособность менеджмента на основе современных форм и методов управления предприятиями. - М.: Дашков и К, 2018. - 740 с.
10. Хэмел Г., Прахалад К., Томас Г. и др. Стратегическая гибкость / Пер. с англ. - СПб: Питер, 2015. - 381 с.

СОТ ӘДІЛДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ АПЕЛЛЯЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Б.К.Тажгарина

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
«Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының сеньор-лектор,
заң ғылымдарының магистрі
(Қазақстан Республикасы Атырау қ., e-mail: Tazhgarina@mail.ru)

Аңдатпа

Бұл мақалада Апелляция – бұл соттың алғашқы инстанциядағы шығарған шешімдеріне келіспейтін тараптардың оны қайта қарату құқығын қамтамасыз ететін құқықтық механизмі қарастырылады. Апелляция

негізінен қылмыстық істердегі әділетсіздік пен қателіктерді жоюға бағытталады және сотталған тұлғаның құқықтарын қорғау мен әділеттілікті орнатудың маңызды бөлігі болып табылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде (ҚПК) апелляциялық шағым түсіру, оны қарау тәртібі мен қағидалары нақты көрсетілген.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасы, Қылмыстық-процестік кодексі, Апелляция, шағым, тараптар, әділеттілік.

Аннотация

В данной статье рассматривается Апелляция – это правовой механизм, предоставляющий сторонам, не согласным с решением суда первой инстанции, право на его пересмотр. Апелляция направлена, прежде всего, на исправление несправедливости и ошибок в уголовных делах и является важным элементом защиты прав осуждённого и установления справедливости. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (УПК) четко определяет порядок и принципы подачи апелляционной жалобы и ее рассмотрения.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Уголовно-процессуальный кодекс, Апелляция, жалоба, стороны, правосудие.

Annotation

An appeal is a legal mechanism that grants parties who disagree with a trial court's decision the right to have it reviewed. An appeal is primarily aimed at correcting injustices and errors in criminal cases and is an important element in protecting the rights of the convicted person and establishing justice. The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (KPK) clearly defines the procedure and principles for filing an appeal and its consideration.

Key words: Republic of Kazakhstan, Criminal Procedure Code, Appeal, complaint, parties, justice.

Апелляцияның құқықтық мәнін тереңірек түсіну үшін, оның негізгі функцияларын, қандай жағдайларда қолданылатынын және апелляциялық шағым беру тәртібін қарастырдым:

1) Апелляцияның мақсаты мен функциялары - апелляция сот қателіктерін түзету, тараптардың құқықтарын қорғау және әділ сот төрелігін орнату мақсатында жүзеге асырылады. Апелляция сот процесіндегі әділеттілікті қамтамасыз етуге арналған қосымша қорғау құралы ретінде әрекет етеді. Ол бірінші сатыдағы соттың шешімдері мен қаулыларын тексеріп, шешімнің заңдылығын, негізділігін және әділдігін бағалауға мүмкіндік береді.

2) Заңды қорғау құралы – апелляция сотталушы, жәбірленуші немесе прокурор сияқты тараптарға заңды қорғауға және олардың құқықтарының сақталуын талап етуге мүмкіндік береді. ҚПК-нің 428-бабында көрсетілгендей, апелляция тараптардың сот үкімдеріне шағымданып, наразылық білдіру құқығын айқындайды.

3) Түзету механизмі – апелляциялық инстанция қателіктерді түзетудің негізгі құралы ретінде қызмет етеді. Апелляциялық сот іс материалдарын толық зерттеп, заң бұзушылықтарды анықтау арқылы үкімді өзгерте алады. ҚПК-нің 436-бабында апелляциялық соттың өкілеттіктері нақты көрсетілген, бұл оған үкімді өзгертуді немесе күшін жоюды жүзеге асыруға құқық береді.

4) Құқықтық қауіпсіздік – апелляция қылмыстық процеске қатысушылар үшін құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін маңызды құрал. Бұл механизм сот процесіне қатысушылардың құқықтарының бұзылмауын және қателіктерді түзету арқылы әділдіктің орнауын көздейді. Осылайша, апелляция институтының құқықтық мәні – бұл құқықтық жүйеде әділдікке қол жеткізу, заң бұзушылықтарды түзету және азаматтардың сот шешімдеріне сенімін арттыру үшін құрылған негізгі тетік болып табылады[1].

Апелляцияның тәртібі мен талаптары Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексімен нақты реттелген және апелляциялық процесстің дұрыс жүргізілуі үшін бірнеше маңызды кезеңнен тұрады. Апелляцияның тәртібі, кезеңдері мен талаптары сот шешімдерінің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Апелляциялық шағым беру немесе наразылық білдіруге құқықты сотталушы, жәбірленуші, олардың заңды өкілдері, сондай-ақ прокурор мен қорғаушы тараптары иеленеді. Ал шағым беру мерзімі сот үкімі немесе қаулы жарияланған күннен бастап 15 күн ішінде берілуі тиіс. Бұл мерзім өткен жағдайда апелляциялық шағым қабылданбауы мүмкін.

Шағым мазмұнына мынадай талап қойылады: апелляциялық шағымда шағымданушының мәліметтері, сот шешімінің қандай бөлігіне келіспейтіні және оның негіздері, нақты дәлелдер мен өтініштер болуы керек. Шағым апелляциялық сотқа берілгеннен

кейін, сот оны қабылдау туралы шешім қабылдайды. Апелляциялық сотқа келген шағым заң талаптарына сәйкес келмесе, оны түзету үшін қайта қарауға жіберуі мүмкін.

Істі дайындау және тараптарды хабардар ету:

Апелляциялық шағым немесе наразылық сотқа түскеннен кейін, ҚПК-нің 433-бабына сәйкес, апелляциялық инстанция тараптарға істі қарау күні, орны мен уақыты туралы хабарлама жібереді. Бұл барлық тараптардың апелляциялық процестен хабардар болуын қамтамасыз етеді.

Апелляциялық инстанция істі қарау үшін барлық материалдарды жинап, істің барлық дәлелдері мен мән-жайларын зерделейді. Апелляциялық сот істі ашық немесе жабық сот отырысында қарауы мүмкін.

Соттың істі қарау барысында жаңа дәлелдер мен куәгерлер тартуға, сондай-ақ бірінші сатыдағы соттың шешімін талдауға құқығы бар. Апелляциялық сот бірінші сатыдағы соттың дәлелдерін зерттеп, жаңа дәлелдер немесе куәгерлерді тыңдай алады, бұл үкімнің заңдылығы мен негізділігін тексеруге көмектеседі.

Апелляциялық соттың өкілеттіктері мен шешім шығару механизмі-соттың қателіктерін түзетіп, әділеттілікті қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне (ҚПК) сәйкес, апелляциялық сот бірінші сатыдағы сот шешімдерінің заңдылығын, негізділігін және әділдігін тексеріп, өз шешімін шығарады.

✓ Апелляциялық сот бірінші сатыдағы соттың үкімі мен қаулысының заңға сәйкес келетінін тексереді. Егер заң бұзушылықтар анықталса, апелляциялық сот оларды түзетуге бағытталған әрекеттер жасайды.

✓ Апелляциялық сот бірінші сатыдағы сот шешімін өзгертуге немесе оның күшін жоюға құқылы. Егер үкімде немесе қаулыда қателіктер болса, сот үкімнің кейбір бөлімдерін қайта қарауы, айыптау немесе ақтау үкімін өзгертуі мүмкін.

✓ Егер апелляциялық сот істі қарау барысында оны толықтай тоқтатуға негіз болатын жағдайларды анықтаса, істі тоқтатуға құқылы. Кейбір жағдайларда істі жаңа деректерді зерттеу үшін бірінші сатыдағы сотқа қайта қарауға жіберуі мүмкін.

✓ Апелляциялық сот, бірінші сатыдағы сот шешіміндегі жазаның ауырлығын немесе жеңілдігін ескере отырып, оны қайта қарауға құқылы. Алайда, бұл өзгерістер заңға сәйкес негізделген жағдайда ғана жүзеге асырылады[2].

Апелляциялық соттың шешім шығару механизмі

1. Істі қарау және талдау

Апелляциялық сот алдымен бірінші сатыдағы соттың шешімін толық талдап, дәлелдер мен істің материалдарын қайта қарап шығады. Бұл процесте жаңа дәлелдер енгізіліп, куәгерлер тыңдалуы мүмкін. Тараптардың пікірі тыңдалып, олардың дәлелдері қарастырылады.

Құқықтық негіздерді бағалау

Апелляциялық сот істегі заң талаптарының дұрыс қолданылғанын тексереді. Егер үкім заң талаптарына қайшы шықса, немесе істің кейбір дәлелдері дұрыс қарастырылмаса, сот шешімді қайта қарауға негіз болатын құқықтық себептерді анықтайды.

Шешім қабылдау

Апелляциялық сот істі талқылап болған соң, келесі шешімдердің бірін қабылдауы мүмкін:

- Бірінші сатыдағы сот үкімін өзгеріссіз қалдыру;
- Үкімнің күшін жою немесе оны өзгерту;
- Істі қайта қарау үшін төменгі сотқа қайтару;
- Жазаны жеңілдету немесе күшейту.

Шешімді жариялау және түсіндіру

Апелляциялық соттың шешімі сот отырысында жария етіледі, және тараптарға бұл шешімнің құқықтық салдары түсіндіріледі. Апелляциялық соттың шешімі, егер ол қайта шағымдалмаса немесе кассациялық тәртіпте қайта қаралмаса, заңды күшіне енеді.

Апелляциялық сот шешімінің құқықтық салдары:

Апелляциялық соттың шешімі түпкілікті шешім болып табылады және бірінші сатыдағы соттың шешімін жойып немесе өзгертіп, жаңа құқықтық мәртебе береді. Апелляциялық сот шешімін қайта шағымдау немесе оны кассация тәртібінде қарау мүмкіндігі шектеулі болады, сондықтан ол заңды күші бар түпкілікті акт ретінде қабылданады[3].

Қазіргі құқықтық жүйеде сот әділдігін қамтамасыз ету басты мақсаттардың бірі болып табылады. Алайда, кез келген сот процесінде қателіктер орын алуы мүмкін. Бірінші сатыдағы сот шешімі дұрыс болмауы, заңды дұрыс қолданбауы немесе белгілі бір фактілерді елемейді ықтимал. Бұл жағдайда апелляция институты әділдікті қамтамасыз етудің негізгі құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Сонымен, «Апелляция сот әділдігін қамтамасыз етуде қандай рөл атқарады?» деген сұрақ туындайды, және бұл сұрақтың өзектілігі уақыт өте келе артып келеді.

1) Қателіктерді түзету мүмкіндігі

Апелляция институтының негізгі мақсаты – бірінші сатыдағы соттың қателіктерін түзету және заңсыз шешімдердің орындалуын болдырмау. Егер сот талқылау барысында заң бұзушылықтарға жол берілген болса, апелляциялық саты осы қателіктерді түзетіп, әділдікті қалпына келтіру арқылы сот төрелігін қамтамасыз етеді.

2) Азаматтардың құқықтарын қорғау

Апелляция сот процесіне қатысушыларға сот шешіміне ықпал ету құқығын береді, осылайша, азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтеді. Бұл механизм сотталушыға немесе жәбірленушіге өз ісін қайта қарауға мүмкіндік береді, осылайша, әділ шешім қабылдау мүмкіндігін арттырады.

3) Қоғамдық сенімділікті нығайту

Сот жүйесіне деген қоғамдық сенімнің нығаюына апелляция үлкен үлес қосады. Егер сот қателік жасаса, қоғам сот шешімінің қайта қаралатынына және әділдіктің орнатылатынына сенімді болады. Апелляциялық инстанция азаматтардың заң алдында теңдігін қамтамасыз етіп, әділеттілік орнату арқылы сот жүйесінің тұрақтылығы мен сенімділігін арттырады.

4) Заңның біркелкі қолданылуын қамтамасыз ету

Апелляция бірқатар сот ісінде заңның дұрыс қолданылғанын тексеру арқылы құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Әртүрлі сот істерінде заңның әртүрлі интерпретациялануына жол бермеу үшін, апелляциялық инстанция заңды біркелкі қолданып, басқа істерге үлгі болатын шешімдер шығарады. Бұл өз кезегінде құқықтық жүйедегі әділдікті қамтамасыз етеді.

5) Жазаның әділдігін қамтамасыз ету[4].

Апелляциялық саты жазаның ауырлығы немесе жеңілдігіне қатысты мәселелерді де қарастыра алады. Бірінші сатыдағы сот жазаны тым қатаң немесе, керісінше, әділдігіне сай келмейтіндей жеңіл тағайындаса, апелляциялық сот оны қайта қарап, әділетті жаза тағайындау мүмкіндігіне ие. Бұл жазаның әділдігіне қол жеткізудің бір жолы болып табылады.

Апелляциялық процесте дәлелдемелерді бағалау және жаңа дәлелдемелерді енгізу мәселелері:

Дәлелдемелерді бағалаудың негізгі принциптері:

- Заңдылық: Апелляциялық сот дәлелдемелерді заңға сәйкес бағалауы керек. Ол бірінші сатыдағы соттың шешімін тексеру барысында заң бұзушылықтарды анықтауға, бірақ жаңа дәлелдемелерді қарауға құқылы. Әрбір дәлелдеме өз мәні мен маңыздылығына қарай бағаланады.

- Негізділік және әділдік: Апелляциялық сот дәлелдемелерді объективті түрде, тек заңға сәйкес бағалауы тиіс. Әрбір дәлел тексеріліп, оның іс бойынша маңызы анықталады. Сот мұндай бағалау кезінде барлық дәлелдер мен фактілерді толық қарастыруға міндетті.

- Толықтылық:

Апелляциялық сот барлық фактілерді, іс бойынша барлық дәлелдемелерді тексеріп, олардың негізінде өз шешімін шығарады. Бұл жағдайда сот бірінші сатыдағы шешімнің толық немесе дұрыс болмағанын анықтау үшін барлық қолда бар ақпаратты пайдалану керек.

ҚПК-нің бойынша апелляциялық соттың міндеттері:

- Апелляциялық сот шешімді бірінші сатыдағы соттың қателіктерін түзетумен ғана шектелмейді, сонымен бірге бірінші инстанцияда қаралмаған дәлелдемелерді де ескере алады.
- Апелляциялық сот дәлелдемелердің заңды әрі негізді болуын, оларды жинақтау мен ұсыну тәртібінің сақталуын да тексереді[5].

Жаңа дәлелдемелерді енгізу – бұл апелляциялық процестің күрделі аспектісі. Әдетте, апелляциялық сот бірінші сатыдағы сотта қаралмаған дәлелдемелерді қабылдай алмайды. Алайда, ҚПК жаңа дәлелдемелерді енгізу үшін бірқатар жағдайларды көздейді.

ҚПК бойынша жаңа дәлелдемелерді енгізу тәртібі:

- Жаңа дәлелдемелердің болуы: Апелляциялық сотқа жаңа дәлелдемелерді енгізу мүмкіндігі тек нақты жағдайда, мәселен, жаңа фактілер мен құжаттардың немесе жаңа куәгерлердің пайда болуына негізделеді. Бұл жағдайда жаңа дәлелдемелер іс материалдарына қосылуы мүмкін.

- Талаптардың орындалуы:

Жаңа дәлелдемелерді енгізу үшін, олар апелляциялық шағымда көрсетілуі және олардың іс бойынша маңызды екендігі дәлелденуі тиіс. Сонымен қатар, дәлелдемелер апелляциялық сотта қаралған кезде заңды және процедуралық талаптарға сәйкес болуы керек.

- Істің әділдігін қамтамасыз ету:

Егер жаңа дәлелдемелер істің нәтижесіне әсер ететін болса, апелляциялық сот оларды қарауға міндетті. Бұл дәлелдемелердің істің объективті қаралуына ықпал етуі тиіс.

Қандай жағдайда жаңа дәлелдемелерді енгізуге болады?

1. Жаңа фактілер мен дәлелдер пайда болған кезде: Мысалы, жаңадан табылған куәгердің көрсетуі, жаңа құжаттың болуы немесе жаңадан анықталған ғылыми деректер.

2. Бірінші сатыдағы сот қателіктері: Егер бірінші сатыдағы сот кейбір маңызды дәлелдерді елемеген болса немесе оларды дұрыс бағаламаған болса, апелляциялық сот жаңа дәлелдерді енгізуге құқылы[6].

- Дәлелдемелерді бағалаудағы қиындықтар

Апелляциялық сот дәлелдемелерді бағалауда бірнеше қиындықтарға тап болуы мүмкін. Олардың ішінде:

- Дәлелдемелердің жеткіліксіздігі: Кейде істі дұрыс бағалау үшін дәлелдемелер жеткіліксіз болады, бұл соттың шешім қабылдауын қиындатады.

- Дәлелдемелердің маңыздылығын анықтау: Әсіресе, жаңа дәлелдер енгізілген жағдайда, олардың істің нәтижесіне қандай әсер ететінін бағалау қиын болуы мүмкін.

- Дәлелдемелердің заңдылығы мен тәртібі: Дәлелдемелердің заңға сәйкес алынғанын және олардың іс бойынша қаншалықты заңды екендігін бағалау қиындық туғызуы мүмкін. Апелляция мен кассация: құқықтық ерекшеліктері мен айырмашылықтар

Апелляция мен кассация — бұл сот төрелігі жүйесіндегі екі түрлі құқықтық рәсім. Әрқайсысының өзінің мақсаты, ерекшеліктері және заңдық негіздері бар.

Негізгі айырмашылықтары олардың мақсаты мен процедурасында жатыр. Апелляция бірінші сатыдағы сот шешімін қайта қарауға және жаңа дәлелдемелерді қосуға мүмкіндік береді, ал кассация тек заңды қолдануды тексереді және іс бойынша жаңа дәлелдер қабылданбайды. Апелляция іс мәні бойынша шешім қабылдауға бағытталса, кассация тек заңды аспектілерді қарап, заң бұзушылықтарды түзетуді мақсат етеді. Апелляция – бірінші сатыдағы соттың шешіміне не үкіміне шағым түсіру арқылы істі қайта қарауды көздейтін рәсім. Апелляциялық инстанция бірінші сатыдағы сот шешімінің заңдылығын және негізділігін тексереді, оны өзгертуге немесе жоюға құқылы.

- Апелляциялық сот бірінші сатыдағы соттың шешімін қайта қарау кезінде жаңа дәлелдемелерді қабылдай алады және сол бойынша істі толықтай қайта қарап, шешім қабылдауға құқылы.

- Апелляциялық саты заңды қолданудағы қателіктерді түзетіп, алғашқы шешімді өзгерту немесе бұзу арқылы әділеттілікті қалпына келтіреді.

- Апелляция негізінен істің нақты мән-жайларын, дәлелдемелерді және заңды қолдануды қайта қарауға мүмкіндік береді.

Апелляцияның нәтижелері:

1. Шешімді өзгерту
2. Шешімді толықтай жою
3. Жаңа шешім қабылдау

Кассация – жоғары сатыдағы соттың (кассациялық соттың) қателік кеткен төменгі соттың шешімін тексеретін және тек заңдылықты қарастыратын рәсім.

Кассацияның негізгі мақсаты — соттың шешімінің заңдылығын тексеру, оның дұрыс қолданылуын қамтамасыз ету.

- Кассациялық инстанция тек құқықтық мәселелерді қарастырады және істің фактілерін қайта қарауға немесе жаңа дәлелдер жинауға құқылы емес.

- Кассациялық сот, әдетте, соттың заңды қолдануында болған қателіктерді тексеріп, бірінші сатыдағы немесе апелляциялық соттың шешімдерін бұза алады.

- Бұл процесс негізінен соттың шешімінің заңға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін қолданылады[7].

Кассацияның нәтижелері:

1. Кассациялық сот бірінші немесе апелляциялық соттың шешімін заңсыз деп тауып, оны жоя алады.

2. Кассация шешімді өзгертуге немесе төменгі соттың істі қайта қарауына бағыттауға құқылы.

Апелляциялық шағымдарды қараудың халықаралық тәжірибесі және оны Қазақстанда қолдану мүмкіндігінің ерекшеліктерін айта кететін болсам. Әр елде апелляциялық шағымдарды қарау тәртібі мен практикасы бір-біріне ұқсас болғанымен, әр мемлекетте осы процесті ұйымдастыруға қатысты өзіндік ерекшеліктері мен тәсілдері бар. Өзіндік ізденіспен салыстырмалы мысал ретінде АҚШ, Ұлыбритания және де Германия елдерінің халықаралық тәжірибесіне шолу жасадым.

АҚШ-тың құқықтық жүйесінде апелляциялық процестің негізі – федералды және штаттық сот жүйелеріндегі көп сатылы тәртіп. Апелляция, әдетте, аймақтық апелляциялық соттарда қаралады, олар бірінші сатыдағы соттың шешімдерін тексеруге құқылы. Алайда, АҚШ-та апелляцияда жаңа дәлелдер енгізу өте сирек кездеседі. Мұнда апелляциялық соттар тек құқықтық мәселелерді қарастырумен айналысады.

АҚШ-та апелляциялық шағымдарды қараудың негізгі ерекшелігі — апелляциялық соттың бірінші инстанциядағы соттың заңды қолдануымен шектелетіндігі. Апелляцияны қарау үшін талапкер заңды негіздерге сүйенуі керек, ал жаңа дәлелдер немесе қайта қарау негіздері көбінесе шектеулі. Статистикаға сүйенер болсам 2022 жылы АҚШ-тағы федералды апелляциялық соттар 25 000-ға жуық шағымды қараған, бірақ олардың 10%-ы ғана қаралуға толық қайта жіберілген.

Ұлыбританияда апелляциялық соттар негізінен қылмыстық істер мен азаматтық істерді қарайды. Ұлыбританиядағы апелляциялық жүйеде тек апелляциялық соттың шешімін өзгерту мүмкіндігі ғана емес, сондай-ақ жаңа дәлелдерді енгізу және істі қайта қарау мәселелері де шешіледі. Ұлыбританияда апелляциялық процесс барысында жаңа дәлелдер немесе көрсетулер енгізу мүмкіндігі жоғары, бірақ ол кейбір қатаң талаптарға бағынады.

Апелляция негізінен бірінші сатыдағы соттың шешімінің заңдылығын тексерумен шектелмейді, сонымен бірге істің толық мән-жайын қарастырады. Статистикалық деректер 2023 жылы Ұлыбританияның жоғары сотында апелляцияға түскен 9,200 іс қаралғанын және оның ішінде 2,5%-ы қайта қаралғанын көрсетті.

Германияда апелляциялық шағымдарды қарау тәртібі біршама ерекше, себебі апелляциялық соттар тек заңды мәселелерді емес, фактілерді де қарастырады. Бұл Германияның сот жүйесіндегі ерекшеліктердің бірі болып табылады.

Германияда жаңа дәлелдер мен фактілерді енгізу жиі кездеседі. Апелляциялық сотқа жаңа дәлелдерді енгізу құқығы іс бойынша әділ шешім қабылдауға ықпал етуі мүмкін. Германияда, әсіресе қылмыстық істерде, апелляциялық соттар іс бойынша толықтай жаңадан

шешім қабылдауы мүмкін. Ал статистика өз кезегінде Германияда апелляциялық шағымдардың 60%-ы алғашқы шешімдердің өзгертілуімен аяқталатынын дәлелдеді.

Қазақстандағы апелляциялық шағымдарды қараудың қазіргі жағдайына шрлу жасасам Қазақстанда апелляциялық сот жүйесі соңғы жылдары көптеген өзгерістер мен реформалардан өтті. Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі апелляция институты халықаралық тәжірибені ескере отырып қалыптасып жатыр. Қазіргі таңда Қылмыстық-процестік кодексте апелляциялық соттың рөлі мен тәртібі нақты реттелген, бірақ кейбір мәселелер әлі де шешімін таппай отыр.

Қазақстанда апелляциялық соттардың құзыреті және апелляцияға қабылданатын шағымдардың негіздері Қылмыстық-процестік кодексте анықталған. Апелляциялық соттар бірінші сатыдағы соттың заңды және негізді шешімін тексерумен шектеледі, бірақ жаңа дәлелдемелер мен фактілерді енгізу мүмкіндігі шектеулі. Қазақстанда апелляциялық соттар іс бойынша толықтай шешім қабылдай алмайды, олар тек қана бірінші сатыдағы сот шешімінің заңдылығын тексереді. Ал статистикалық деректер елімізде 2023 жылы Қазақстанда апелляциялық соттарда 50 000-нан астам іс қаралғанын, оның ішінде 15%-ы қайта қаралып, жаңа шешім қабылданғанын мәлімдемек.

Қазақстандағы апелляциялық шағымға байланысты мәселелер:

- Шектеулі жаңа дәлелдер енгізу: Қазақстанда жаңа дәлелдер мен фактілерді енгізу мүмкіндігі көбіне шектеулі. Бұл кейбір іс бойынша әділ шешім қабылдауды қиындатады.
- Талаптардың күрделілігі: Қазақстандағы апелляциялық шағымдарды беру тәртібі кейде тым күрделі әрі азаматтар үшін түсініксіз болып қалады.
- Шешімнің ұзақтылығы: Апелляциялық процесстің ұзаққа созылуы Қазақстандағы сот жүйесінде тағы бір маңызды мәселе болып табылады. Қазақстанға халықаралық тәжірибені қолдану мүмкіндігін қарастырдым.

1) Қазақстанда апелляциялық шағымдарды қарауда жаңа дәлелдер енгізу тәртібін жеңілдету, халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, мүмкіндігі бар. Мысалы, Германиядағы сияқты апелляциялық соттарға жаңа дәлелдерді енгізу құқықтарын беру, сот шешімдерінің әділдігіне ықпал етуі мүмкін;

2) АҚШ және Ұлыбритания тәжірибесінен апелляцияның рәсімдерін жеңілдету, сондай-ақ азаматтарға құқықтық көмек көрсету шараларын дамыту Қазақстанда да тиімді болар еді;

3) Апелляциялық процесті жеделдету үшін судьялардың саны мен сот залдарындағы жұмыс жүктемесін азайту қажет[8].

Сот әділдігін жетілдіру үшін бағыттар мен бірыңғай өзіндік ұсыныстарым бар.

Сот әділдігі — бұл құқықтық мемлекеттің негізгі принциптерінің бірі, әрі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін маңызды құрал. Қазақстанда сот жүйесі бірқатар реформалардан өтті, бірақ әлі де бірқатар мәселелер мен кемшіліктер бар. Осы мәселелерді шешу үшін сот әділдігін жетілдіруге бағытталған бірнеше ұсыныстарды ұсынуға болады.

Осыған орай менің ұсыныстарым төмендегідей:

1. Сот отырыстарын тікелей эфирде көрсету: Бұл ұсыныс сот жүйесінің ашықтығын арттыруға көмектеседі. Онлайн трансляция арқылы азаматтар өздеріне қатысты немесе басқа істердің қалай қаралғанын бақылай алады.

2. Сот шешімдерін жариялау: Әрбір соттың шешімі мен үкімдері электрондық түрде жарияланып, қоғамға қолжетімді болуы тиіс. Бұл құқықтық білімнің деңгейін арттырады және сот жүйесінің әділдігін нығайтады.

3. Жұртшылыққа түсінікті түсініктемелер: Сот шешімдеріне түсініктемелер мен қорытындыларды жариялау, әсіресе күрделі істер бойынша, азаматтардың сотқа деген сенімін арттырады.

4. Электрондық сот қызметін дамыту: Сот ісін жүргізудің цифрлық жүйелерін кеңінен енгізу керек. Бұл сот ісін жүргізуді тездетіп, қолжетімділікті арттырады. Мысалы, «Электронды үкімет» жүйесі сияқты платформаларда сот ісі бойынша барлық құжаттар мен шешімдер болуы тиіс.

5. Электрондық дәлелдемелерді қабылдау: Электрондық құжаттар мен дәлелдемелерді қабылдау және оларды заңды деп тану рәсімдерін жетілдіру қажет. Бұл іс жүргізу процесін жеңілдетіп, оның ашықтығын арттырады.
6. Виртуалды сот отырыстары: Әсіресе пандемия кезеңінде виртуалды сот отырыстарының тиімділігі айқын болды. Бұл тәсіл өз кезегінде қашықтан қатысушылардың қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.
7. Судьялар мен сот қызметкерлерінің кәсіби білімін жетілдіру: Судьялар мен сот қызметкерлері үшін үздіксіз білім беру және арнайы дайындық курстарын ұйымдастыру қажет. Бұл сот процесстерін кәсіби түрде жүргізуге мүмкіндік береді.
8. Сот жүйесіне жаңа технологияларды енгізу: Судьялар мен сот қызметкерлерінің құқықтық технологияларды қолдану саласындағы білімдерін арттыру үшін арнайы курстар мен семинарлар өткізу керек.
9. Қаржылық жауапкершілікті енгізу: Сот шешімдерінің орындалмауына қатысты қаржылық жауапкершілікті күшейту, сондай-ақ заңсыз әрекеттер үшін жауапкершілік шараларын енгізу қажет.
10. Қоғамдық кеңестер мен мониторинг: Сот жүйесін қоғамдық бақылауды күшейту үшін, тәуелсіз қоғамдық кеңестер мен мониторинг топтарын құру қажет. Олар сот процесінің әр кезеңін бақылап, есеп беру механизмдерін қамтамасыз етеді.
11. Медиа мен қоғамдық ұйымдардың қатысуы: Медиа мен азаматтық қоғам ұйымдарының сот процесстеріне қатысуын арттыру, оларды бақылау механизмдерін енгізу арқылы сот әділдігін қамтамасыз ету.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы сот әділдігін жетілдіру — құқықтық мемлекеттің негізі болып табылатын маңызды міндет. Сот жүйесі азаматтардың құқықтарын қорғау, әділдік пен теңдік принциптерін жүзеге асыру үшін шешуші рөл атқарады. Бүгінгі таңда елімізде сот жүйесін реформалауға бағытталған бірнеше қадамдар жасалды, бірақ әлі де шешілмеген мәселелер бар. Сондықтан сот әділдігін тиімді әрі әділ қамтамасыз ету үшін атқарылатын жұмыстарды одан әрі жалғастыру қажет. Мемлекеттегі сот жүйесін дамыту және жетілдіру тек құқықтық реформалармен шектелмей, қоғамның барлық салаларын қамти отырып, әділдіктің нақты жүзеге асуына ықпал етуі тиіс. Қазақстанның сот жүйесі халықаралық тәжірибелермен үйлесімді жұмыс істейтін, тәуелсіз, ашық және тиімді институтқа айналуы үшін барлық деңгейде бірігіп жұмыс істеу қажет. Мұндай шаралар еліміздің құқықтық жүйесінің тұрақтылығы мен қоғамдағы әділдікке деген сенімін нығайтады, бұл өз кезегінде әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Төлеубекова Б.Х. . Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы: Оқулық. Жалпы бөлім. Алматы, 2017.
2. Нұрмашев Ү. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы: Жалпы және ерекше бөлімдер. Оқу құралы. Алматы: Жеті жарғы, 2014 ж.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 4 шілде 2014 ж.
4. Башкатов Л.Н., Ветрова Г.Н., Донченко А.Д., Зажицкий В.И., Шестакова В.И. Уголовный процесс. Учебник для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА, 2018.
5. Основы уголовного судопроизводства: учебник для бакалавров / М.В. Бубчикова, В.А. Давыдов, В.В. Ершов и др.; под ред. В.А. Давыдова, В.В. Ершова. М.: РГУП, 2017.
6. Францифоров Ю. В. Манова Н. С., Уголовный процесс. Учебник и практикум. — М.: Юрайт, 2020.
7. Шеримкулова Г.Д. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан Учебное пособие. - Шымкент: Мирас, 2017
8. Касимов А.А., Сокурова Э.Ж. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан Учебное пособие. - Астана: КазГЮУ, 2015.

ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫ ҰРПАҚ — БҰЛ БІЗДІҢ БОЛАШАҒЫМЫЗ

Наурызова Венера Кайыржановна-

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының

сеньор-лекторы, з.ғ.м

Бахшатова Гульмира Наурзбаевна

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының сеньор-лекторы, з.ғ. магистры.

Аңдатпа

Бұл мақалада оқушылардың құқықтық сауаттылығын арттыру жолдарын көрсете отырып, олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселесі көрсетілген. Зерттеу барысында сауаттылықты қалыптастырудың мақсаты құқықтық тәрбиенің құқықтық нормаларына бағынатын, өз міндеттерін мойындайтын, құқықтық тәртіпті бұзбайтын құқықтық санасы мен мәдениеті жоғары үлгілі құқықтық мемлекет азаматын тәрбиелеу болып табылады. Жасөспірімді құқықтық тәрбиелеу арқылы оның құқығын түсіну, қоғамдағы түрлі құқық бұзушылықтардың алдын алу жүзеге асырылады. Талдау барысында құқықтық тәрбие жасөспірімдерді кәмілетке толмағандар арасында құқық ұғымдарын насихаттай отырып, ең қажетті құқықтық біліммен қамтамасыз етуге бағытталған. Біздің жастар заңның негізгі қағидаттарын біліп қана қоймай, оны игере білуі керек. Сонда ғана құқықтық тәрбие тиімді болып саналады. А құқықтық білім талаптарды, ережелерді игеру, олардың мәнін түсіну, әр адамға қойылатын азаматтық міндеттерді білу жасөспірімге басқа адамдардың қателіктері мен кемшіліктерін көруге және өз қателіктерін қайталамауға көмектеседі.

Негізгі сөздер: құқықтық мәдениет, құқықтық сауаттылық, оқушылар, құқықтық тәрбие, жастар.

Аннотация

В данной статье показана проблема формирования правовой культуры учащихся с повышением их правовой грамотности. В ходе исследования были проанализированы научные и научно-методические издания. А целью формирования грамотности является воспитание образцового гражданина правового государства с высоким уровнем правосознания и культуры, который подчиняется юридическим нормам правового воспитания, признает свои обязанности, не нарушает правопорядок. Через правовое воспитание подростка осуществляется осознание своего права, профилактика различных правонарушений в обществе. В ходе анализа правовое воспитание направлено на обеспечение подростков наиболее необходимыми юридическими знаниями, пропагандируя понятия права среди несовершеннолетних. Наша молодежь должна не только знать основные принципы закона, но и уметь его освоить. Только тогда правовое воспитание считается эффективным. А правовое образование знание гражданских обязанностей на основе усвоения требований, правил, понимания их сущности, предъявляемых к каждому человеку, помогает подростку видеть ошибки и недостатки других людей и не повторять своих ошибок. Возможно, стоит уделить особое внимание этим двум вещам в повышении правовой грамотности.

Ключевые слова: правовая культура, правовая грамотность, школьники, правовое воспитание, молодежь.

Annotation

This article shows the problem of forming the legal culture of students with increasing their legal literacy. In the course of the study, scientific and methodological publications were analyzed. And the purpose of literacy formation is to educate an exemplary citizen of a rule-law state with a high level of legal awareness and culture, who obeys the legal norms of legal education, recognizes his duties, and does not violate the rule of law. Through the legal education of a teenager, awareness of his right is realized, and the prevention of various offenses in society is carried out. During the analysis, legal education is aimed at providing adolescents with the most necessary legal knowledge, promoting the concepts of law among minors. Our youth should not only know the basic principles of the law, but also be able to master it. Only then is legal education considered effective. And legal education, knowledge of civil duties based on the assimilation of requirements, rules, and understanding of their essence, imposed on each person, helps a teenager to see the mistakes and shortcomings of other people and not repeat his mistakes. Perhaps it is worth paying special attention to these two things in improving legal literacy.

Keywords: legal culture, legal literacy, schoolchildren, legal education, youth.

Еліміздің бүгінгі таңда аландатушылық туғызатын мәселелерінің бірі — бала құқықтары мен бостандықтары. Балалар арасындағы қылмыс, сондай-ақ оларға қарсы қылмыстың өршуімен күрес, мемлекет алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Қоғам болып болашақ ұрпақтарымыздың қалыпты, қолайлы өмір сүруіне жағдай жасау керек. Алдымен жастарға құқықтық сауаттылықты арттыру негізінде жұмыстар жасалу керек.

негізі құқықтық сауаттылық тәрбиеден бастау алады. Сондықтан әр отбасында құқық, құқық бұзушылық, қылмыс, жауапкершілік деген ұғымдарды санаға сіңіру керек [1].

Құқықтық сауаттылық пен мәдениетті қалыптастыру - бұл әділеттілік жолы, адамның, қоғамның, мемлекеттің, заңдылық пен демократияның мүдделерін дамытудың негізі. Осыған байланысты әр бала өз құқықтарын, бостандықтарын, міндеттерін білуі тиіс, әрбір азамат құқық нормаларын, заңдылық талаптарын берік ұстануы тиіс. Сонда ғана біздің мемлекетіміз саяси, экономикалық, әлеуметтік дамиды, тәртіп нығая түседі.

Қазіргі қоғамда әр баланың құқығы мен құқықтарының негіздерін білуі арқылы заңға деген құрмет, заң алдындағы жауапкершілік, міндет, парызды сақтау қалыптасады. Ол құқық санасының қалыптасу деңгейін көрсетеді. Құқықтық сана адамның құқықтық мәдениетін таниды. Құқықтық мәдениет: құқықтық мәселелер, құқықтың қатынастар, құқықтық мекемелерді адамның білуі. Құқықтық қоғам демократиялық принциптерге сүйене отырып, әр адамның шығармашылық күштерін, ниетін, ойын, сезімін, ұмтылысын толық және еркін жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Адамның жалпы мәдениеті мен оның құқықтық мәдениетінің арасында байланыс бар. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру маңызды. Ол құқық қоғам мен қоғамның әрбір мүшесінің бүкіл өмірін қамтып жатады. Құқықтық мәдениеті дамымаған адам тек заңның өрескел бұзылған жағдайына ғана оған зейін аударады да, құқықтық талаптарды мойындамаған көп жағдайларды байқамайды.

Құқықтық тәрбие – адамның қоғамдағы құқықтық мәдениеті мен заңға бағынатын мінез-құлқын қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі. Оқушылардың құқықтық мәдениеті мен заңға бағынатын мінез-құлқын тәрбиелеу – бұл азаматтықты, құқықты құрметтеу мен сақтауды, дауларды шешудің өркениетті тәсілдерін, құқық бұзушылықтардың алдын алуды қалыптастыратын мақсатты шаралар жүйесі. Құқықтық тәрбие жүйе ретінде, мектеп оқушыларының санасына әсер етудің мақсатты шаралары мен құралдарының жиынтығы ретінде жасөспірімдер заңдардың мәнін саналы түрде қабылдай алатын жасөспірім кезінде өзектілікке ие болады. Құқықтық тәрбие жүйесі әлеуметтік-құқықтық нормалардың талаптарына қайшы келмейтін әдеттер мен әлеуметтік көзқарастарды қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Жас өспірімдердің құқықтық сауаттылығы мен құқықтық санасын дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары мен қағидаттарын ескере отырып, білім беру мекемелері мемлекеттік саясаттың мынадай бағыттарын: азаматтарды құқықтық ағарту және құқықтық ақпараттандыру; білім беру процесіне оқу курстарын, бағдарламаларды, оқу-әдістемелік бағдарламаларды енгізу арқылы әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінде құқықтық білім беруді және өскелең ұрпақты тәрбиелеуді дамытуды өз мойнына алуға тиіс құқық саласында білім алуды қамтамасыз ететін материалдар [2, 36-37 беттер].

Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет тығыз байланысты. Құқықтық мәдениет қолданылып жүрген құқық нормалары білімінің жоғары деңгейімен сипатталады. Оған субъектінің құқыққа құрметпен қарауы тән. Ол адамдардың мінез-құлқы олардың құқықтық сенімдеріне, сондай-ақ олардың басқа адамдар қылықтарының заңдылығына баға беруіне және құқық бұзушылықтың жасалуына бастамашылықпен кедергі жасауына сәйкес келуін анықтайды. Жеке адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз – орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтық білімдерімен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі[3, 40-бет].

Әр адам өз құқықтарын білуі және заң білімінің жалпы саласын білуі керек. Сонымен қатар, қоғамда болып жатқан әрекеттердің заңсыздығын немесе сәйкестігін сараптау мүмкіндігі оның құқықтық сауаттылықпен тікелей байланысын көрсетеді. Заңды жіберіп алмай, түзу жолмен жүре отырып, өз еліне адал қызмет еткен адам ғана идеалға жетеді. Сондықтан заңды білу-уақыт талабы[4].

Жастардың құқықтық білімі мен құқықтық тәрбиесі, ішкі сенімдері құқықтық мәдениеттің айнасы. Бұл іргетастың қалай қаланғанына байланысты адамда келесі қасиеттер қалыптасады:

- құқықтық білімнің сапасы және оларды қолдану мүмкіндігі;

- заңға қатысты сипат;
- құқықтық норманы орындауға дайындық;
- заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуда белсенділік таныту.

Әр адам өз құқықтарын білуі және заң білімінің жалпы саласын білуі керек. Сонымен қатар, қоғамда болып жатқан әрекеттердің заңсыздығын немесе сәйкестігін сараптау мүмкіндігі оның құқықтық сауаттылықпен тікелей байланысын көрсетеді. Заңды жіберіп алмай, түзу жолмен жүре отырып, өз еліне адал қызмет еткен адам ғана идеалға жетеді. Сондықтан заңды білу-уақыт талабы. Қазіргі кезде адамдар көбірек заңдарды зерттеп, өз құқықтарын білу үшін сауаттылығын арттыруда. Бүгінгі таңда әрқайсымызға құқық саласы қажет. Өйткені қазір барлық жерде заң үстемдік етеді. Заң қолданылатын жерде әр адамның құқығы қоса беріледі. Құқық қорғау органдары әрқашан барлық адамдардың тең құқықтары бар екенін түсіндіреді және тұрғындарды құқықтық сауаттылықты арттыруға, құқықтық мәдениетті арттыруға шақырады. Ол үшін қаланың мектептері мен жоғары оқу орындарында кездесулер өткізіледі.

Құқықтық мемлекеттің бейнесі — бұл әр азаматтың нормативтік актілердің нормаларын білуі. Яғни, өз құқығын білетін адам ғана кез-келген жағдайдан оңай шыға алады. Мысалы, отбасындағы құқық бұзушылық, мектептегі, университеттегі құқық бұзушылық. Мұның бәрін болдырмау үшін біз өз құқықтарымызды білуіміз керек. Осы себепті құқықтық сауаттылық қазіргі қоғам үшін өте маңызды. лайықты сауаттылық. Жеке адамның бостандығына, адамның өмір сүру деңгейіне қатысты құқықтық сауаттылықты игеру маңызды. Шынында да, қай елде болмасақ та, әр адам өз құқығын қорғай білуі керек. Сонымен қатар, сіз басқаға құқығыңызды таптамауыңыз керек. Қазіргі уақытта заң бойынша бірнеше заңдар мен талаптар бар. Мұны оқыған әрбір азамат өзінің жеке құқықтарын қорғай алады.

Біздің қазіргі жастарымыз өте ынталы, тез үйренеді, үйренеді және өздеріне қажет нәрсені жетілдіреді. Көбінесе бізден көмек сұралады, өйткені олар заңды негізгі құрал ретінде пайдалана алмайды. Көбінесе біз жастардың құқықтары мен бостандықтарын бұзудан қорғауымыз керек. Себебі жастарда еліктеу бар, яғни алдау, азғыру, азғыру оңай. Осы себепті, кейде білместен құқықтар тапталады, жеке өмір шектеледі және бас бостандығынан айырылады. Оларға заңды түсініктеме бермегендіктен, олар жиі тағдырлы азапталып, кептеліп қалатын бірде-бір жағдай болған жоқ. Сондықтан біз жастардың құқықтық сауаттылықты арттыру үшін міндеттемелермен бірге жауапкершілікке тартылатынын және өзін қорғайтынын үйретуіміз, түсіндіруіміз керек.

Егер ол заңды білмесе, оған ешкім түсіндірмесе, егер мемлекет оған араласпаса, әрине, ол заңды қайдан біледі және оны қалай талап етеді?! Сіз кез-келген мәміледе заңды негіздер бар екенін білуіңіз керек, осы негіздерге сүйене отырып, өмір қалыптасады. Жастар бұл туралы білген кезде ғана өз құқықтарын толықтай талап ете алады. Жалпы құқық бар және кім өзінің ережелерін, талаптарын, заңды құқығын толық білсе, ол да заңды құқықтарға ие бола алады. Заңды білмейтін адамға құқықты пайдалану өте қиын, ол білмегендіктен қолын бұлғауды жалғастырады.

Ал құқық қорғау органдары қызметкерлерінің айтуынша, құқықтық сауаттылықты мектеп орнынан бастау керек. Әр оқушы мұны терең білуі керек. Бізде сын мен атқа міну бар, кемшілігі бар. Бұл кемшілік туралы кім айтса, одан шығатын жолды да көрсетуі керек. Сондықтан мектеп сағаттарынан бастап пәнді енгізу қажет. Ол үшін осы салада мамандар даярлау қажет. Жалпы әр адамның құқығын білу қаншалықты маңызды? Мысалы, әр адам бұл қажеттіліктің не екенін түсіндіруі керек. Әр адам биолог, химик, математик болуы керек емес, бірақ қай саланың маманы болмауы керек, өз құқықтарын білу қажеттілікке айналады. Осы нарықтық уақытта оған деген қажеттілік күннен-күнге артып келеді. Біз оны түсінбейінше, бұл мәселе күрделене береді. Сондықтан мектеп жасынан бастап заңға құрмет, заң қызметкерлеріне құрмет, өз құқықтарын білу сияқты нәрселерді ұстану қажет. Яғни, мектептерде Құқықтану пәндерін енгізу, осы пән шеңберінде құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен кездесулер ұйымдастыру, мектептерде қоғамда болып жатқан құқықтық

жағдайларды ашық талдау, дөңгелек үстелдер, кездесулер өткізу, талқылау, әрбір адамның мемлекеттің бір бөлігі екенін сезіну қажет деп санаймын[5].

Құқықтық сауаттылықты арттыру ісінде бірнеше олқылықтар бар. Атап айтқанда, біріншіден, қоғамдық қатынастарға түсу кезінде көптеген мәмілелер жасалады, бірақ адамдардың көпшілігі бұл мәмілелерді растайтын нәрселердің заңды маңызы бар екенін түсінбейді. Екіншіден, өз құқықтары бұзылған жағдайда, азаматтардың басым көпшілігі қайда жүгіну керектігін білмейді. Үшіншіден, заңды құжаттарды өз бетінше рәсімдеуге болмайды. Төртіншіден, заңдардың бар екенін біле отырып, ол оларды қалай жүзеге асыруды білмейді. Ал мемлекет тарапынан бұл проблемаларды жою үшін елдегі құқықтық білім беруді, тәрбиені жетілдіру жөніндегі жаңа бағдарлама қажет. Жалпы құқықтық тәрбие мектептен басталуы керек. Оқушылардың құқықтық сауаттылық деңгейін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілген. Экспериментке Атырау қаласындағы М.Өтемісов атындағы орта мектебінің 30 оқушысы қатысты. Оқушылардың құқықтық мәдениетінің деңгейі төменде зерттеу нәтижелерінде келтірілген.

Сіздің құқықтарыңыз бен бостандықтарыңызды қорғайтын нормативтік құқықтық актілер бар ма? деген бірінші қойылған сұраққа: 62%-ы «иә» деп жауап берді, 38%-ы «жоқ» деп жауап берді. Демек, жартысынан көбі нормативтік құқықтық актілерді және, тиісінше, өз құқықтарын біледі, бұл нәтижесі негізінен құқықтық білім деңгейімен анықталатын жағдайларда оқушылардың сенімсіздігін көрсетеді.

Екінші сауалнама сұрағына: Сіздің құқықтарыңыз бен бостандықтарыңыз туралы ақпаратты қайдан аласыз? деп қойылған еді. Құқық негіздері сабағынан білемін деп 72,6%, тарих пәні мұғалімінен ақпарат алдым деп – 6,6%, ата-аналардан – 9,9%, достарынан - 3,3% алады. Оқушылардың жауаптарына сүйене отырып, мектепте Құқық негіздері сабағында құқықтар \мен бостандықтар туралы ақпарат алатынын көреміз.

Үшінші сауалнама сұрағына: құқықтық және құқықтық емес міндеттер сізге таныс па? Келесі жауаптар алынды: сауалнамаға қатысқандардың 65% - ы «таныс емес» деп жауап берді, оқушылардың 35% - ы «таныс» деп жауап берді. Нәтижелер 3 оқушының тек 1-і ғана құқықтық және құқықтық емес міндеттермен таныс екенін көрсетеді. Бұл студенттердің өз міндеттерін толық білмейтіндігін көрсетеді, бұл заңды теріс қылықтарға әкеледі.

Төртінші сауалнама сұрағы: егер сіз басқа адамдардың құқықтарының бұзылғанын көрсеңіз, қандай әрекет жасар едіңіз, - деген болған. Оған мынадай жауаптар алынды: «адам құқықтарын қорғайтын органдарға жүгінуге кеңес беремін» - оқушылардың 67%-ы жауап берді, «осы жағдайда қалай әрекет ету керектігі туралы кеңес беремін» - 21 % оқушылар. Алынған нәтижелерден сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі басқа адамдардың құқықтары бұзылған жағдайда қалай әрекет ету керектігін біледі деген қорытынды жасауға болады.

Бесінші сауалнама сұрағы: Ата-анаңыз сізбен құқықтық мәдениет тақырыбында қаншалықты жиі сөйлеседі, - дегенде қатысқандардың 15% - ы «әлі сөйлескен жоқпыз», -«2 реттен артық емес» - 53%, «анда санда» - 32% - ы жауап берді. Оқушылардың тек 85% - ы бұл сұрақ бойынша аз сқйлеседі деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан төмен құқықтық мәдениет мәселесі өзекті болып қала береді. Ата-аналар білім алушыларға теңдік, бостандық және әділеттілік сияқты қағидаттарды үйрету мақсатында кәмелетке толмағандармен әңгіме жүргізе бастағанға дейін, оқушылар бұл мәселелерде нашар бағдарланатын болады.

Алтыншы сауалнама сұрағы: кәмелетке толмағандар әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін деп ойлайсыз ба? келесі жауаптар алынды: «мүмкін» - сұралғандардың 55% - ы жауап берді, «мүмкін емес» - 25%, «тек ерекше жағдайларда» - оқушылардың 20%. Осы мәселенің нәтижелері бойынша білім алушылардың жартысына жуығы ғана осы тақырыпқа бағдарланады және кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтарды дұрыс саралап, оларға құқықтық баға бере алады деп айтуға болады.

Жетінші сауалнама сұрағы: кәмелетке толмаған баланы ресми жұмысқа орналастыру кезінде қандай да бір шектеулер бар деп ойлайсыз? Бұл сұрақ бойынша жауаптар алынды: «иә» - деген жауапты 44%, «жоқ» - 17%, «жауап беру қиын» - оқушылардың 39%. Олардың жауаптарына сүйене отырып, білім алушылардың тек 44% - ы кәмелетке толмағандарды

жұмысқа орналастыруға байланысты шектеулер туралы біледі деп айтуға болады, сондықтан жұмыс берушілер көбінесе кәмелетке толмағандар өздерінің еңбек құқықтары туралы білмейтіндігін біле отырып, оны теріс пайдаланады.

Сегізінші сауалнама сұрағы: сіздің ойыңызша, сөз бостандығы сізге ойлағаныңыздың бәрін айтуға құқық береді деп ойлайсыз ба? келесі жауаптар алынды: «иә» - сауалнамаға қатысқандардың 33% - ы, «жоқ» - оқушылардың 67% - ы жауап берді. Демек, сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі сөз бостандығы оларға басқа азаматтарға қатысты қорлау, сөйлеу құқығын бермейтінін біледі, бұл адамға қатысты әкімшілік жауапкершілікке тартуға әкелуі мүмкін.

Тоғызыншы сауалнама сұрағы: кәмелетке толмағандар қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін бе? деп қойылды. Бұл сұраққа мынадай жауаптар алынды: жауап бергендердің 53%-ы «иә», 47%-ы «жоқ» деп жауап берді. Бұл жастардың жартысының қылмыстық жауапкершіліктің бар екенін білмейтіндігі тартылуы қорытынды жасауға болады.

Оныншы сауалнама сұрағы: қылмысты ауырлататын жағдайлар бар ма? Бұл сұраққа «иә» деп жауап берді - сауалнамаға қатысқандардың 44%, «жоқ» деп жауап берді - 13 %, «жауап беру қиын» - 43%. Демек, сауалнамаға қатысқандардың тек 44%-ы қылмысты ауырлататын жағдайлар туралы біледі. Бұл әртүрлі жағдайларда ауыр жазаларға әкеледі.

Осылайша, осы сауалнаманы жүргізе отырып, біз сауалнама жүргізген оқушылардың көпшілігінде құқықтық сауаттылық ұғымы қалыптаспаған деген қорытынды жасауға болады, бұл оқушылардың білімін қалыптастыру үшін де, оқушының өзі үшін де өте зиянды.

Көптеген зерттеулерде келтірілген дәлелдер адамның қауіпсіздігіне, ең алдымен, сөздің кең мағынасында оның мінез-құлқы арқылы қол жеткізілетінін және мінез-құлық оның моральына, адамгершілігіне, біліміне, яғни мәдениетіне байланысты екенін көрсетеді [6, 40-бет].

Мен жастарды қолдау, жалпы мемлекет тарапынан құқықтарды түсіндіру үшін жастар құқықтарын қорғау орталығын ашуды ұсынамын. Себебі бұл құқықтық сана, құқықтық мәдениеттің компоненттерін, құқықтық индикаторды, құқықтық тәрбиені енгізу, сондай-ақ құқықтық сананы арттыру, егер біз осындай орталықты ашсақ, кез-келген жас адам тығырыққа тірелсе, біз осы орталықты ашып, сұрай аламыз, тіпті қажет болған жағдайда байланыс орталықтарын, кез-келген жас мемлекеттің қамқорлығы қатысуды сезінеді. Мұны мемлекет жасауы керек деп санаймын, мектептерде, жоғары оқу орындарында үйірмелер ашу қажет. Сонымен қатар, құқық қорғаушы қазіргі уақытта ешқандай талдау жүргізілмейтінін, құқықтық сананың қаншалықты дамығанын, оның құқықтық тетіктерді жақсы білетіндігін зерттеу қажет екенін атап өтті. Жалпы жастардың құқықтық сауаттылығын арттыру үшін жастардың құқықтарын реттейтін ресурстық орталық қажет деп санаймын.

Қазақстандық заңнаманы зерделеуді іске асыру оқушыларға жоғары сынып оқушыларының ересек өміріне дайындалуға, әртүрлі өмірлік жағдайларда әлеуметтік тәжірибе алуға, әртүрлі реттеу көздерімен жұмыс істеу дағдыларын және әртүрлі нормативтік-құқықтық актілермен жұмыс істеу дағдыларын игеруге, жауапты шешім қабылдауға, өз ұстанымын сақтауға және өз мақсаттарына қол жеткізуге, яғни функционалдық құзыреттілікке, белсенді азаматтық болуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құқықтық сауатты ұрпақ — бұл біздің болашағымыз. [Электрондық ресурс] — URL: <https://ntime.kz> (қаралу уақыты: 18.09.2025)
2. Васильев Ф.П., Булатова Л.А. Современное правовое воспитание как необходимый фактор в образовательной политике России / Ф.П. Васильев, Л.А. Булатова // Административное право и процесс, 2013. № 4. С. 36-37.
3. Бондин В.И., Семехин Ю.Г. Безопасность жизнедеятельности: Учебное пособие / В.И. Бондин, Ю.Г. Семехин. М.: Инфра-М, 2015. 40 с.
4. Мектептегі құқықтық сауаттылықты дамыту жолдары [Электрондық ресурс] — URL: <https://daryn.online/article/32> (қаралу уақыты: 25.09.2025)

4. Шетелдік жұмыс іздеуші азаматтың вакансия іздеу туралы арызы;

5. Ерекше жағдайлардағы қызметкерлерді жалдау мүмкіндігі туралы рұқсатнама алу (жергілікті азаматтардың еңбек құқығын қорғау мақсатында жұмыс беруші еңбекпен қамту орталығы арқылы 7-14 күн аралығында Корея елінің қызметкерін күтеді. Таба алмаған жағдайда ерекше жағдайлардағы қызметкерлерді жалдау мүмкіндігі беріледі);

6. Этникалық кәрістердің таңдауы мен еңбек шартын жасауы (Жұмыс іздеуші тұлға жұмыспен қамту орталығы делдалдығы арқылы жұмысқа шақырылады немесе өзін-өзі қамтитын тұлға ретінде қалыпты еңбек шартына қол қояды);

7. Жұмыс берушінің Еңбек және жұмыспен қамту министрлігін шетел азаматының жұмысты бастау туралы ескертуі немесе шетелдік этникалық кәрістің көші қон қызметін жұмысқа тұрғандығы туралы ескертуі тиіс.

Шетел азаматтарының еңбек құқықтарын қорғайтын заңдарға Еңбек нормалары туралы, Төменгі жалақы мөлшері туралы, Денсаулық пен қауіпсіздік техникасы туралы заңдар жатады. Дегенмен, еңбек нормалары туралы заң ауыл шаруашылығында, бағбаншылық және балық аулау салаларындағы шетел жұмысшыларына қолданылмайды.

Кореяда еңбек құқығы Корея Республикасы Конституциясының №32, №33 баптарында қаралған. Конституцияда жұмыс жасайтын балалар мен әйел адамдарды әлеуметтік қорғау, жұмыскерлердің тәуелсіз ұйымдарға бірігуі мен ұжымдық келіссөздер жүргізу құқығы қарастырылған [2].

Еңбек туралы заңдар жиынтығы еңбекпен қамту, кадрлық саясат, қызметтік күздіреттіліктерін арттыру, еңбекте теңділік, жұмыс берушілер мен жұмыскерлер арасындағы қатынастар, еңбекті стандарттау, еңбек пен денсаулықты қорғау санаттарына бөлінген.

«Еңбек нормалары туралы» заңының 6-бабына сәйкес жұмыс беруші жұмысшыны жынысына, ұлтына, діни көзқарастарына және әлеуметтік жағдайларына байланысты кемсітушілікке жол берілмейтіндігі де шетел азаматтарының тең еңбек етуін қамтамасыз етеді.

Ең алдымен осы елде қандай виза негізінде шетел азаматтарына жұмыс жасауға болады деген сұрақ туындайды. Визасыз режим туралы келісім бойынша Қазақстан азаматы Корея Республикасында 30 күн бола алады. Республика территориясында экономикалық қызметпен айналысуға мүмкіндік беретін визалар шектеулі [3].

Бұл елге келуші елшілік, бас консулдықтардың қызметкерлері мен сауда өкілдері Корея Республикасының Сыртқы істер министрлігінде тіркеледі. Келісім шарт негізінде барған қызметкерлер Әділет министрлігінің Көші-қон қызметіне тіркеліп, тіркеу куәлігін алады.

Оңтүстік Кореяның қызметтік визаларының ерекшелігі оның визаға құжат ресімдеген жұмыс берушімен тікелей байланыстылығында. Егер шетел азаматы жұмыстан өз еркімен шыққан жағдайда виза мерзімі автоматты түрде тоқтап, ол бір ай ішінде мемлекеттен кету керек болады.

Еңбек қатынастарының алғышарты еңбек шартын жасау болып табылады. Кореяның еңбек заңнамаларында еңбек шарты маңызды орын алмайды. Жұмыс беруші мен жұмыскерге жазбаша түрде қызметтік міндеттері, еңбек ақысы, жұмыс және тынығу уақыты туралы келісімдер жасауды міндеттейді. Басқа аспектілер заңдарда, ұжымдық шартта және ішкі еңбек тәртібі ережелерінде қарастырылған [4].

Еңбек заңнамасында ұжымдық шартқа басымдылық берілген. Ұжымдық шартты бекіту екі тарапты біріктірумен қатар оның әрекет ету күші ұйымның барлық мүшелеріне немесе экономика секторына таралатындығы заңмен айқындалған.

Корея Республикасының жедел еңбек шарты мен толық емес жұмыс күні туралы заңнамасына сәйкес жедел еңбек шартының мерзімі 24 айдан аспауы тиіс. Төмендегі жағдайларда:

- нақты қызмет түрін бітіруге байланысты;
- уақытша жұмыста жоқ жұмыскер орнында қалғанда;
- егер жұмысшы зейнеткер болса;
- заңнамамен көрсетілген өзге де жағдайларда мерзім ұзартылуы мүмкін.

Еңбек шарты екі данада жасалады, заңда көзделген жағдайларда бір дана жасалып жұмыс берушіге көшірмесі берілуі мүмкін. Ауызша келісілген қызметке жазбаша шарт жасалатын жағдайда кездеседі. Бұл жағдайда жұмыс берушіге шарт жасамағаны үшін 500 000 000 воннан кем емес мөлшерде айыппұл салынады.

2019 жылы Корея билігі 2020 жылдан бастап кәсіби біліктілігі төмен шетел азаматтарының ең төменгі жалақы мөлшерін төмендетуді жоспарлады. Жұмысшы – мигранттар мен белсенділер бұл ойды сынға алды. Олар Корея Республикасында ратификацияланған Халықаралық еңбек ұйымының «Еңбек және кәсіптер саласындағы кемсітушіліктер туралы» 1958 жылғы №111 Конвенциясында айтылған шетел азаматтарының осы елдің азаматтарымен тең дәрежеде еңбек етуіне мүмкіндіктерін шектейтінін, жергілікті заңнамалардың бұзылуына әкеліп соғатынын ескерткен.

Үкімет мемлекеттегі өмір сүру деңгейін ескеріп жұмыс беруші жұмыскерге төлейтін жалақының ең төменгі шегін белгілеген. Жыл сайын ол жұмыс берушілермен келісіледі. Ұжымдық еңбек шартында белгіленген жалақы мөлшері жалақының ең төменгі шегінен кем болмау тиіс.

Жұмыс беруші жұмыскерге жалақы төлемеген жағдайда айыппұл салынады, заңмен белгіленген жағдайларда бас бостандығынан айырады. Жалақыны өндірудің ескілік мерзімі үш жылды құрайды.

«Еңбек нормалары туралы» Заңға сәйкес жұмыс күндері аптасына алты күннен аспауы тиіс. Корея еңбек заңнамасының үстеме жұмыс жасау ерекшелігі бар. Аптасына 40 сағаттық жұмыс уақытына 12 сағаттан аспайтын үстеме жұмыс уақыты қосылады. Бұл норма аяғы ауыр әйелдер мен 15-18 жас аралығындағы жасөспірімдерге рұқсат етілмеген. Түнгі жұмыс уақыты мен демалыс күндеріне 150% сағаттық жалақы қосылады.

Заңнамалардың тағы бір ерекшелігі жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысының ұзақтығында. Кореяда жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысы деген ұғым жоқ. Ақысы төленетін жұмыс емес күндері деген түсінік бар. Оның ұзақтығы жұмыскердің жұмыс орнындағы еңбек өтілінің ұзақтығына байланысты. Мысалы, жұмыскер бір мекемеде 1-3 жыл жасаса 15 күн беріледі. Ақысы төленетін жұмыс емес күндерінің ұзақтығы 25 күннен аспайды, және ол тек бір жұмыс орнында 22 жыл еңбек еткен жұмысшыларға беріледі. Ақысы төленетін жұмыс емес күндерін әр айға бөліп немесе қосып алуға болады. Әйел адамдарға жыл сайынғы ақысы төленетін жұмыс емес күндерінен бөлек айына бір күн ақысы төленетін демалыс беріледі. Жүктілігіне және бала тууға байланысты демалыс ұзақтығы бір ұрықты жүктілікке 90 күнді, көп ұрықты жүктілікке 120 күнді құрайды. Бастапқы 60 күн ақысы төленетін демалыс болып есептеледі [4, 5].

Жалақыны төлеуден бас тартқан жағдайда жұмыскер төмендегі негіздер бойынша жұмысына ақы төлеуді талап етеді:

Біріншіден, жазбаша еңбек шарты немесе келісім негізінде;

Екіншіден, егер шарт немесе келісім жасалмаса жұмысын дәлелдейтін төмендегідей дәлелдемелер жинауы тиіс:

1) Еңбегін дәлелдейтін құжаттар (еңбек кітапшасы);

2) Дыбыстық (видео) жазба, телефон әңгімесінің жазбасы: бұл жазба мазмұнында жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы әңгіме жұмыскердің нақты уақыт аралығында жұмыс жасағандығы және атқарылған жұмысқа жұмыс берушінің нақты қаражат мөлшерін төлеу керектігі туралы болу тиіс;

3) Куәгерлер (әріптестер).

Үшіншіден, еңбек қызметін дәлелдейтін факттік дәлелдемелер жинауы тиіс. Бұдан кейін Еңбек және жұмыспен қамту Министрлігіне жұмыс берушінің еңбек заңнамаларын бұзғандығы туралы арыздануға немесе сотқа шағым түсіруге болады.

«Еңбек стандарттары туралы» Заңның 43, 109 баптарына сәйкес жалақыны төлеуден жалтаруға байланысты 3 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға немесе 20 млн вонға дейінгі мөлшерде айыппұл төлеуі тиіс. Сонымен қатар бұл тұлға жалақы төлеуден бас тартатын жұмыс беруші ретінде барлық адамдарға ашық қолжетімді арнайы тізімге енгізіледі.

Корея Республикасының еңбек заңнамасының тағы бір ерекшелігі жұмыс беруші ұйымдар Еңбек және жұмыспен қамту Министрлігінде ішкі еңбек тәртібін тіркеуі тиіс. Бұл ереже жұмыскерлер саны оннан асатын ұйымдарда сақталуы тиіс.

«Еңбек стандарттары туралы» Заңның 23-бабында жұмыс беруші жұмыскерді маңызды себептер болмаса жұмыстан шығара алмайтындығын көрсеткен. Осы бапта еңбек тәртібін бұзғаны үшін тәртіптік жазамен жұмыстан шығару, 24-бабында жұмыс берушінің бастамасымен, жұмысшының жеке басындағы мәселелермен жұмыстан шығару қарастырылған. Жұмыс беруші жұмысшыны 30 күн бұрын жұмыстан шығаратындығы туралы жазбаша нысанда хабар етуге міндетті. Хабарлама болмаған жағдайда жұмыс берушіге жалақы мөлшерінде 30 күнге жәрдемақы төлеу міндеттеледі. Мысалға, жұмыс беруші әкімшілік себептер бойынша қаржылық қайта құрылым жасаған уақытта штат санын қысқартып, жұмысшыларды жұмыстан шығара алады. Сондай-ақ, жүктілігіне байланысты 90 күн демалыстан соң 30 күн ішінде жұмысқа шықпаған жағдайда жұмыс беруші жұмыскерді жұмыстан шығара алады. Көп жағдайда тәртіптік нормаларды бұзған, соның ішінде теріс мінез-қылықтары мен нәпсіқұмарлық әрекеттерімен жұмыс тәртібін бұзғаны үшін жұмыс беруші жұмыстан шығаратын сәттер кездеседі.

2019 жылдың 16 шілдесінен бастап жұмыс орнында «жәбірлеуге» тиым салатын жаңа еңбек нормалары күшіне енді. Жәбірлеу түсінігіне қызметтік қатынастар шегінен шығатын жұмыс беруші немесе әріптестері тарапынан физикалық немесе психологиялық қысым көру жатады. Оған *отырыстарға қатысуға мәжбүрлеу* (бұл жерде отырыс түсінігі басшылықтың апта аяғында ұжымдық әріптестікті нығайту мақсатында жұмыскерлермен жұмыстан тыс уақыттағы корпоративтер), *адам сыртынан талқылау, балағаттау мен кемсіту, қорлау* жатады. Шағым түскен соң жұмыс беруші жәбірленушіні басқа бөлімшеге ауыстыруға немесе ақысы төленетін демалыс, басқа да шара қолдануы тиіс. Жұмыс беруші шара қабылдамаған жағдайда оған 3 жыл бас бостандығынан айыру немесе 30 млн вон айыппұл салынады.

«Еңбек стандарттары туралы» Заңның 28-бабына сәйкес жұмыс беруші жұмыстан заңсыз шығарған жағдайда жұмысшы 3 ай мерзім ішінде мемлекеттік еңбек инспекциясына көмек сұрап өтініш жасауға құқылы.

Қолданыстағы заң бойынша жұмыс берушілерге мемлекетте тұрып, еңбек етіп жатырған шетел азаматтарына шетел жұмысшыларына арналған сақтандыру полистарын ресімдеу міндеттеледі. Оңтүстік Корея үкіметі шетелдік жұмысшыларды заңды түрде жұмысқа тарту үшін бірыңғай мемлекеттік жүйе Employment Permit System (EPS) енгізген. EPS арқылы жұмыс істеу үшін үміткерлер арнайы тесттерден, медициналық тексеруден және тілдік дайындықтан өтеді. [6]

Жоғарыда айтылған жағдайларды ескере отырып, төмендегідей қорытындыға келеміз. Әр елдің заңнамасы ең алдымен өз азаматтарын қорғауға бағытталады. Әрине, еңбек заңнамасында жергілікті халық пен шетел азаматтарының құқықтары бірдей қорғалады. Корея Республикасы заңнамасы жергілікті тұрғындармен мүлтіксіз орындалады және заңды талқылауда халықтың беделі жоғары екендігін Президент әкімшілігіне жазылған үндеудің қолдаушылар қолы 200 мыңнан асса билік оған назар аударуға міндеттігінен көреміз. Барлық заң актілері мен заңды күші бар актілер осы елдің Еңбек Министрлігінің ресми сайтында кәріс және ағылшын тілдерінде берілген. Еңбек қатынастарын реттеуде бастысы еңбек шарты емес, ішкі еңбек тәртібінің ережелері мен ұжымдық шарт екенін, оларды орындамауда әкімшілік, қылмыстық жауапкершілікке тартылатынын қарастырдық. Шетел азаматтарының құқықтарын қорғауда, соның ішінде Қазақстаннан ресми жұмыс жасауға барған адамдар құқықтарын қорғауда Қазақстанның Оңтүстік Кореядағы елшілігі тынбай еңбек етуде. Оңтүстік Корея біздің мемлекетке үш талап қойып отыр. Біріншісі – Кореядағы елшілікте жұмыс туралы атташе лауазымын енгізу. Екіншіден, 15 мыңға жуық біздің азамат ол жақта заңсыз жүр, сол азаматтарды елге шақырыңдар деп талап қойып отыр. Үшінші талабы – қазақстандықтар Корея Республикасына жұмыс істеуге барарда халықаралық сертификаттау рәсімдерінен өтуі керек. Осы талаптарды орындаған жағдайда ғана еліміздің азаматтарының еңбек құқықтары Оңтүстік Корея Республикасында қорғалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «15 мыңға жуық азамат заңсыз жүр - Оңтүстік Корея билігі Қазақстанға талап қойды» мақала, ©Massaget.kz парақшасы, 14 қазан 2024
<https://massaget.kz/news/15-myinga-juyik-azamat-zansyiz-jur-ontustk-koreya-bilg-118170/>
2. Оңтүстік Корея Республикасының Конституциясы (1945ж.17шілде)
http://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=1&lang=ENG
3. Қазақстан Республикасының визаларын беру тәртібі туралы Нұсқаулығы. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер Министрлігі 2000 жылғы 11 шілдедегі N 65 бұйрығымен және Қазақстан Республикасы Ішкі істер Министрлігі 2000 жылғы 11 шілдедегі N 388 бұйрығымен бекітілген
4. Ко Минсок, Ким Джихун, Пак Херим. Юридический справочник на все случаи жизни в Корею. Сеул, 2019
5. Оңтүстік Корея Республикасының еңбек заңнамасы <http://www.moel.go.kr/>
6. «Қазақстандықтарды Оңтүстік Кореяда заңды жұмыс істеуіне мүмкіндік беру туралы талқыланды» мақала, 08.08.2025 <https://juzmedia.kz/news/1701-kazakstandyktardy-ontustik-koreiada-zandy-zhumys-isteuine-mumkindik-beru-turaly-talkylandy/>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қали Рахат Қонысбайұлы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.

Экономика ғылымдарының магистрі.

E-mail: r.kali@asu.edu.kz

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасының аумағында білім беру саласындағы басқарудың заманауи тәсілдерін зерттеуге арналған. Жұмыста білім беруді басқарудың теориялық негіздері қарастырылады, жүйенің ағымдағы мәселелері талданады және оларды шешу жолдары ұсынылады. Білім беру процесінің тиімділігін арттыруға қабілетті инновациялық технологиялар мен заманауи басқару әдістерін енгізуге ерекше назар аударылады. Автор интеграциялық тәсілдерді қолдануға баса назар аудара отырып, білім беру жүйесін цифрландыру мен жаһандану сын-тегеуріндеріне бейімдеу қажеттілігіне назар аударады.

Негізгі сөздер: білім беруді басқару, басқару жүйесін жетілдіру, цифрлық трансформация, басқару тиімділігі, білім беруді жаңғырту, білім беру саясаты, басқарудың инновациялық әдістері.

Аннотация

Статья посвящена исследованию современных подходов к управлению в образовательной сфере на территории Республики Казахстан. В работе рассматриваются теоретические основы управления образованием, проанализированы текущие проблемы системы и предложены пути их решения. Особое внимание уделяется внедрению инновационных технологий и современных управленческих методов, способных повысить эффективность образовательного процесса. Автор акцентирует внимание на необходимости адаптации системы образования к вызовам цифровизации и глобализации, подчеркивая использование интеграционных подходов.

Ключевые слова: управление образованием, совершенствование системы управления, цифровая трансформация, эффективность управления, модернизация образования, образовательная политика, инновационные методы управления

Abstract

The article is devoted to the study of modern approaches to management in the educational sphere in the territory of the Republic of Kazakhstan. The paper examines the theoretical foundations of education management, analyzes the current problems of the system and suggests ways to solve them. Special attention is paid to the introduction of innovative technologies and modern management methods that can improve the effectiveness of the educational process. The author focuses on the need to adapt the education system to the challenges of digitalization and globalization, emphasizing the use of integration approaches.

Keywords: education management, improvement of the management system, digital transformation, management efficiency, modernization of education, educational policy, innovative management methods.

Кіріспе: Білім беру жүйесі кез келген мемлекеттің дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады, өйткені ол ұлттың кадрлық және зияткерлік әлеуетін қалыптастырады.

Жаһандану, цифрландыру және халықаралық білім беру ортасындағы бәсекелестіктің артуы жағдайында білім беруді басқару жүйесі маңызды құрамдас бөлікке айналады. Қазақстан Республикасы өзінің білім беру жүйесін белсенді жаңғырта отырып, ұлттық бірегейлігі мен мәдени құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік білім беру кеңістігінде көшбасшылыққа ұмтылады. Қазақстандағы білім беру жүйесін басқару ерекшеліктері бірқатар факторларға байланысты: тарихи артықшылықтар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, сондай-ақ елдің саяси және мәдени ерекшеліктері. Қалыптасқан жүйе білім беру сапасын, білімге қолжетімділікті арттыруға және инновациялық тәсілдерді енгізуге бағытталған реформалау сатысында тұр.

Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстандағы білім беруді басқару жүйесінің негізгі принциптерін талдау, бар проблемаларды анықтау және оларды шешу бойынша ұсыныстар қабылдау болып табылады. Жұмыста заманауи басқару тәсілдері, цифрлық технологияларды енгізу, сондай-ақ мемлекеттік саясаттың білім беру саласын дамытуға әсері қарастырылады. Бұл жүйенің ағымдағы жағдайын бағалауға ғана емес, сонымен қатар оның одан әрі дамуының мүмкін бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Жаһандану және қарқынды технологиялық прогресс жағдайында білім беру мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуында шешуші рөл атқарады. Әлемдік білім беру және ғылыми қоғамдастыққа белсенді интеграцияланатын Қазақстан Республикасы үшін білім беруді басқару жүйесін бейімдеу және жаңғырту қажеттілігі туындайды. Бұл ел дамуының ішкі қажеттіліктеріне де, жаһандық білім беру үрдістерінің әсеріне де байланысты. Білім беру қорғаныс, Денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау сияқты басым бағыттармен қатар мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Оның дамуы экономика үшін білікті кадрлар даярлауға, ғылыми-техникалық прогресті қамтамасыз етуге және қоғамның әлеуметтік өсуіне ықпал етуге мүмкіндік береді. Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде ғылыммен тығыз байланыста білім беру елдің болашақ экономикалық өркендеуі құрылатын іргетасқа айналуы тиіс. Бұл білім берудегі инновациялық тәсілдер және оның ғылыми зерттеулермен интеграциясы мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуын арттырудың жаңа перспективаларын ашады[1].

Негізгі бөлім. Білім беру жүйесін дамытуда қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, Қазақстан әлі де бірқатар күрделі проблемаларға тап болып отыр. Олардың ішінде-қаржыландырудың жеткіліксіздігі, білім беру ресурстарының біркелкі бөлінбеуі, оқыту мен басқарудың ескірген әдістерін қолдану. Білім беру мазмұнын қазіргі заманғы сын-тегеуріндер мен еңбек нарығының қажеттіліктеріне бейімдеу міндеті ерекше өзекті болып қала береді.

Қазақстанда мектепте білім берудің 11 жылдық жүйесі жұмыс істейді, алайда жақын арада 12 жылдық модельге көшу жоспарлануда. 9-сыныпты аяқтағаннан кейін оқушы одан әрі білім беру жолын таңдай алады: мектепте оқуды жалғастыру немесе колледжге түсу. Екі нұсқа да білім беруді жалғастыруға мүмкіндік береді, бірақ олардың өзіндік ерекшеліктері бар. 11 сынып түлектері Ұлттық бірыңғай тестілеуден (ҰБТ) өтеді, оның нәтижелері жоғары оқу орындарына түсу үшін пайдаланылады. 9-сыныптан кейін колледжді таңдайтындар ҰБТ-ның орнына тікелей жоғары оқу орындарында түсу емтихандарын тапсырады, бұл оларға университеттерге немесе институттарға түсуге мүмкіндік береді.

ҰБТ жүйесі енгізілгенге дейін қазақстандық оқушылар сапалы білімді игеруге нашар ынталы болды, өйткені олардың деңгейін бағалаудың объективті тетігі болмады[2].

2022 жылы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым (кейінірек Оқу-ағарту министрлігі) министрлігінің қарамағында 7 687 мектеп болды, оның 7-і Республикалық мектептер болды. Жергілікті атқарушы органдарға (ЖАО) қарасты қалған 7 631 Мектепке мемлекеттік, жеке, кешкі және басқа да білім беру мекемелері кіреді. Мектептердің аумақтық таралуы қалалық және ауылдық аймақтар арасындағы халықтың арақатынасымен тығыз байланысты. Статистика көрсеткендей, білім беру ұйымдарының көпшілігі ауылдық жерлерде орналасқан. Атап айтқанда, ЖАО-ға ведомстволық бағынысты мемлекеттік мектептердің 74% - ы (5 112 бірлік) ауылдарда орналасқан.

Цифрлық технологиялар Қазақстанның білім беру жүйесіне белсенді енгізілуде. Оқушыларды білім беру мекемелеріне қабылдау және қабылдау процесі толығымен электрондық форматта жүзеге асырылады. Баланы мектепке дейінгі оқытуға жазу үшін ата-аналар электрондық үкімет порталындағы онлайн-сервис арқылы өтініш бере алады не білім басқармаларының немесе қалалық және аудандық бөлімдердің ресми сайттарында орналастырылған сілтемелерді пайдалана алады. Бұл тәсіл білім беру қызметтеріне қол жеткізуді жеңілдетеді және олардың ашықтығын арттырады[3].

Құжаттарды тапсыру және балаларды Қазақстандағы мектептерге қабылдау процесі электрондық үкімет порталдары немесе цифрлық қызметтердің мамандандырылған платформалары арқылы жүзеге асырылады [5]. Оқушылардың оқу жетістіктерін есепке алу үшін "Күнделік" порталы [6] пайдаланылады, онда мұғалімдер, оқушылар және олардың ата-аналары тіркеле алады, бұл үлгерімнің ашық әрі ыңғайлы мониторингін жүргізуге мүмкіндік береді[4].

Алайда, елдің жалпы білім беру мекемелерінде білім беру ақпараттық технологияларының жеткіліксіз дамуымен байланысты проблемалар сақталуда. Түлектердің дайындық деңгейінің төмендеуінің себептерінің бірі-ескірген жабдықты пайдалану немесе оның болмауы. Республикадағы әрбір үшінші мектеп химия, физика, биология және математика сияқты пәндерді оқуға арналған арнайы кабинеттермен жабдықталмаған, сондай-ақ заманауи зертханалар мен спорт залдары жоқ. Бұл кемшіліктер оқушылардың сапалы оқуы мен дамуы үшін мүмкіндіктерді шектейді[5].

Білім беру жүйесін жетілдіру жаңа білім беру стандарттарын әзірлеу мен енгізуді, оқу бағдарламаларын жаңартуды, білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нығайтуды және өскелең ұрпақтың денсаулығын жақсартуды қамтиды.

Алайда Қазақстандағы орта білім бірқатар күрделі мәселелерге тап болады:

-материалдық-техникалық базаның тозуы жаңа мектептер салу және оларды жарақтандыру қарқынынан озып кететін жеткіліксіз дамыған мектеп инфрақұрылымы;

- апатты және үш ауысымды мектептердің болуы, сондай-ақ оқушы орындарының тапшылығы;

- қазіргі заманғы оқу кабинеттерінің тапшылығы;

- білім басқармаларының қызметкерлеріне жоғары жүктеме, бюджет қаражатын жоспарлау мен игерудің күрделілігі;

- мемлекеттік мектеп басшыларының көшбасшылық дағдыларының төмен деңгейі;

- білім беру ұйымдарының тиімділігін кешенді бағалаудың тәуелсіз жүйесінің болмауы;

- басқарудың табысты стратегияларын тарату және жан басына шаққандағы қаржыландыруды тиімді пайдалану тетігінің болмауы;

- мектеп бюджеттерінің жабылуы, бұл ата-аналар мен оқушылардың білім беру қызметтерінің сапасын бағалауға тартылуын шектейді;

- сандық білім беру ресурстарына және кең жолақты Интернетке тең емес қол жетімділік.

Бұл проблемалар әсіресе ауыл мектептеріне қатысты, мұнда басқару ерекшелігі олардың ерекше ерекшеліктерін ескеруді талап етеді. Ауыл мектептерін тиімді дамыту мынадай міндеттерді шешуді көздейді:

- мектептерді дамытуды басқарудың нормативтік-құқықтық базасын әзірлеу;

- ауылдық білім беру мекемелерін басқару жүйесін жаңғырту;

- білім беру процесіне қатысушыларды өзгерістер жағдайында жұмысқа дайындау;

- ақпараттық және ресурстық технологияларды пайдалана отырып, инновацияларды енгізуді қамтамасыз ету.

Бұл міндеттерге кешенді көзқарас ауылдық мектептерде білім беру мен басқару сапасын арттыру үшін негіз болады.

Ауылдық орта мектептерді дамытуда мынадай негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады:

- ауыл мектептерінің оқушылары үшін қосымша (сабақтан тыс) білім беру жүйесін нығайту;
- ауыл мектебінің әлеуметтік ортамен өзара іс-қимылын жолға қою;
- ауыл педагогтерінің кәсіби құзыреттілігін арттыру жүйесін жетілдіру;
- Мектепшілік басқару жүйесін жақсарту[6].

Қорытынды. Қорытындылай келе, Қазақстанда білім беру жүйесін дамыту, әсіресе мектептерде жағдай туындаған жағдайда, қазіргі проблемаларды кешенді қарауды және инновациялық шешімдерді енгізуді талап етеді. Қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, жүйе ескірген инфрақұрылымды, оқу кабинеттерінің жетіспеушілігін және цифрлық білім беру ресурстарына қолжетімділіктің шектелуін қоса алғанда, алға жылжуды жалғастыруда. Бұл мәселелер әсіресе мектептерде толыққанды білім беру процесіне жағдай жасалмайтын ауылдық жерлерде өткір тұр.

Атмосфералық құбылыстың салдарын тиімді басқару үшін мектептер педагогикалық күш-жігерді бірнеше негізгі бағыттарға шоғырландыруы керек: қосымша білім беру жүйесін жетілдіру, мектептердің әлеуметтік дамумен байланысын дамыту, біліктілікті арттыру және мектепшілік басқаруды жаңғырту. Бұл білім беру сапасын арттырып қана қоймай, оқушылар үшін білім беру ресурстарына неғұрлым тең қолжетімділік үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді[7].

Осылайша, ауылдық мектептерде басқарудың ұсынылған стратегиялары мен шешімдерін сәтті енгізу олардың дамуына, сондай-ақ қазіргі экономика жағдайында тиімді жұмыс істей алатын білікті кадрларды даярлауға оң әсер етеді. Сонымен қатар, білім беру сапасын арттырудағы қажетті қадам оқу орындарының орналасқан жеріне қарамастан білім беру ресурстарына тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін цифрлық жұмыспен қамтуды дамыту болып табылады. Заманауи технологияларды енгізу, материалдық-техникалық базаны жақсарту және педагогтерді цифрландыру жағдайында жұмысқа дайындау академиялық арттыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды[8].

Сондай-ақ, білім беру мекемелерін басқаруды жоспарлау тиімділігін, ресурстарды бөлуді және білім беру сапасын арттыруға бағытталған күш-жігер қажет. Мектептегі білім беруді тұрақты дамытуға бағдарланған білім беру жүйесін трансформациялау Қазақстандағы барлық балалар үшін неғұрлым әділ және қолжетімді білім беру ортасын құруға қадам болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жаналиева Р. Н., Торсықбаева Б. Б., Кистаубаева Д. М., Абдуллина Д. С., Әлиева Г. А. Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесінің аспектілері және орта білім беруді әдістемелік қамтамасыз ету. - Астана, 2020;
2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы 2022 - 2026 жылдарға арналған. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 24-қаулысы 2022 жылғы қараша № 941;
3. 2021 жылғы білім беру шығындарының деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингі [Электрондық ресурс]. URL: <http://gtmarket.ru/ratings/expenditure-oneducation/info>
4. Гаврилова М.И. Білім беру нарығы. - М., 2020. - 480 б;
5. Әбдішова Г. Б., Ботабаева К. Г. Білім беру қызметтері нарығын талдау // Стратегиялық ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету білім беруді дамытудың 2020 жылға дейінгі жоспары. - Шымкент, "Мирас", 2019;
6. Панкрухин А. П. Білім беру қызметтерінің маркетингі. Анықтамалық білім беру менеджері. -М.: жаңа мектеп. - 2019. – 295 б;
7. Захарова И. В. Аумақтық білім беру жүйесі: әкімшілік маркетингтік басқару. -LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. – 170 б;
8. Білім беру жүйелерін басқару / Т. И. Шамова, Т. М. Давыденко, Г. Н. Шибанова. - М.: Академия, 2021. – 384 б

ИННОВАЦИЯ ӘЛЕМДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Масалимова Айгуль Канаткалиевна

Экономика және бизнес магистрі, сеньор-лектор

Экономика кафедрасы

Х.досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Қазіргі әлемде инновация ел экономикасының болашағын, оның жаһандық экономикалық кеңістіктегі орнын анықтайтын локомотивке айналды. Өткен ғасырда инновациялық өнімдерді күнделікті қолдануға енгізу жылдамдығы бірнеше есе өсті. Бұл компаниялардан бәсекелестік нарықтық позициясын нығайту, жаңа нарықтарға шығу, жаңа нарықтық мүмкіндіктер мен қауіптерге үнемі бағалау жүргізуді талап етеді.

Негізгі сөздер: экономика, инновация, кәсіпкерлік, нарық, жоба

Аннотация

В современном мире инновации стали локомотивом, определяющим будущее экономики страны, ее место в глобальном экономическом пространстве. За последнее столетие скорость внедрения инновационных продуктов в повседневное использование возросла в несколько раз. Это требует от компаний укрепления конкурентных рыночных позиций, выхода на новые рынки, проведения постоянной оценки новых рыночных возможностей и угроз.

Ключевые слова: экономика, инновация, предпринимательство, рынок, проект

Abstract

In the modern world, innovation has become a locomotive that determines the future of the country's economy, its place in the global economic space. Over the past century, the speed of introducing innovative products into everyday use has increased several times. This requires companies to strengthen their competitive market position, enter new markets, and constantly assess new market opportunities and threats.

Key words: economy, innovation, entrepreneurship, market, project

Экономиканың қазіргі даму кезеңі жылдам технологиялық өзгерістермен, тауарлардың қысқа өмірлік циклімен, бизнесті жүргізу қаупінің жоғарылауымен, кәсіпкерлік шешімдердің болжанбауының жоғары деңгейімен сипатталады. Қызметті дамыту үшін жаңа мүмкіндіктердің пайда болуы бизнесті жүргізу жағдайларының тез өзгеруіне, түбегейлі жаңа технологиялардың пайда болуына, экономикалық процестерді цифрландыруға байланысты жаңа қауіптердің пайда болуымен қатар байқалады. Дәстүрлі емес бизнес-модельдерді қолдануға, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін нығайту және жаңа нарықтарға шығу саласындағы мүмкіндіктерін айқындайтын инновациялық шешімдерді қолдануға негізделген бизнесті жүргізудің жаңа тәсілі қалыптасуда. Инновациялық деп жіктеуге болатын компаниялардың үлесі жекелеген салаларда 10-20% - ға жетеді. Инновациялар жекелеген компаниялардың да, жалпы ел экономикасының да тұрақтылығын және белсенді дамуын арттырудың шешуші факторына айналады.

Инновацияларды сәтті дамыту үшін, ең алдымен, әртүрлі қызмет салаларындағы жетістіктер деңгейін терең талдау және оларды әлемдік жетістіктермен салыстыру негізінде серпінді революциялық технологияларды әзірлеу мен енгізудің локомотивіне айналуы мүмкін салаларды анықтау қажет.

Инновациялық әлеуетті тиімді пайдалану үшін компаниялар ҒЗТКЖ-ның дәстүрлі форматтарынан және жаңа технологияларды сатып алудан тыс мақсатты инновациялық қызметті жүргізуге мүмкіндік беретін құралдар аясын белсенді түрде кеңейтуі керек.

Зерттеудің мақсаты- инновациялық дамудың басымдықтарын негіздеу, әртүрлі салалар мен қызмет салаларында инновацияларды енгізудің сәттілігін қалыптастыратын маңызды факторларды анықтау

Зерттеу материалы мен әдістері- зерттеудің әдіснамалық негізін экономиканың инновациялық дамуы, мемлекеттің инновациялық қызметтің дамытудағы рөлі мәселелері бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне шолу мен талдау жасады.

Зерттеуде жүйелік және логикалық тәсілдер қолданылды, зерттеудің келесі әдістері қолданылды: монографиялық, сараптамалық бағалау әдісі, логикалық, ғылыми абстракция әдісі.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Қазіргі әлемде инновация ел экономикасының болашағын, оның жаһандық экономикалық кеңістіктегі орнын анықтайтын локомотивке айналды. Өткен ғасырда инновациялық өнімдерді күнделікті қолдануға енгізу жылдамдығы бірнеше есе өсті. Бұл компаниялардан бәсекелестік нарықтық позициясын нығайту, жаңа нарықтарға шығу, жаңа нарықтық мүмкіндіктер мен қауіптерге үнемі бағалау жүргізуді талап етеді. Ол үшін инновацияларға экономикалық категория ретінде құрылымдық көзқарас, әртүрлі қызмет салаларындағы кәсіпорындарды және тұтастай алғанда ел экономикасын инновациялық дамыту саласындағы негізгі трендтерді түсіну және бағалау, негізгі экономикалық көрсеткіштердің жедел өсуіне жағдай жасау мүмкіндігіне әсер ететін факторларды анықтау қажет.

Елдің жалпы ішкі өнімінің өсуі үш негізгі фактормен анықталады: нарық пен еңбек жағдайы және қажетті құзыреттердің болуы; зерттеу жұмыстарын жүргізу және өндірістік тізбектің барлық буындарына инновацияларды енгізу үшін капиталдың қолжетімділігі; өнімділік деңгейін анықтайтын технологиялардың дамуы. [1, б. 75].

Бүгінгі таңда еңбек нарығы көп бағытты трендтердің болуын көрсете отырып, үлкен өзгеріске ұшырауда. Еңбекке жарамсыз халықтың үлесі еңбекке қабілетті жастағы халыққа қатысты үнемі өсіп келеді. Егер 2017 жылы Еуропа елдерінде ол 63% - ға жетсе, 2030 жылға қарай ол 78% - ға дейін өседі. Өнеркәсіптік және ғылыми орталықтарда халықтың шоғырлануының өсуімен қатар, қашықтан жұмыс істеуге мүмкіндік беретін автоматтандыру мен цифрлық платформалардың дамуымен қатар, біліктілігі төмен кадрлардың өсуі кезінде жоғары кәсіби кадрлардың тапшылығы байқалады. Білікті мамандарды даярлауға қойылатын талаптарға тән білім беру жүйесінің жағдайы арасында кейбір теңгерімсіздік бар. Білім беру технологияларының дамуы инновациялық процестен озып кетуі керек, өйткені қызметкерлер инновациялық дамудың негізі болып табылады. Алдағы онжылдықта Батыс Еуропа елдерінде өндірістік процесті автоматтандыру және жасанды интеллектті іс жүзінде барлық қызмет салаларына енгізу физикалық операцияларды орындайтын жұмысшыларды қысқарта отырып, жоғары білікті мамандар санын бір жарым еседен астам арттыруды талап етеді деп болжануда. McKinsey жаһандық институты әзірлеген жұмыс күші дағдыларын дамыту Моделінде келтірілген осы саладағы зерттеу нәтижелері инновациялық технологияларға бағытталған білім беру жүйесін қайта құру қажеттілігін ғана емес, сонымен қатар жақын арада бортта қалатын жұмысшыларды жедел қайта даярлау талаптарын да растайды (кесте. 1).

Кесте 1

2030 жылғы жұмыс күшінің дағдыларына деген қажеттіліктің өзгеруі

Дағдылар	2016 жылы орындалған сағаты	2030 жылға қарай жұмыс уақытының өзгеруі, %
АҚШ		
Қол еңбегі дағдылары	90	–11
Негізгі танымдық дағдылар	53	–14
Жетілдірілген танымдық дағдылар	62	9
Әлеуметтік-эмоционалды дағдылар	52	26
Технологиялық дағдылар	31	60

Батыс Еуропа1		
Қол еңбегі дағдылары	113	-16
Негізгі танымдық дағдылар	62	-17
Жетілдірілген танымдық дағдылар	78	7
Өлеуметтік-эмоционалды дағдылар	67	22
Технологиялық дағдылар	42	52

Жақын арада өндірісті дамыту үшін маңызды бәсекелестік артықшылық капитал болды. Бүгінгі таңда бұл фактор артық ұсыныстың және жобаларды инвестициялық құрамдас бөлігімен ауыртпалықсыз қаржыландыру мүмкіндігінің арқасында маңыздылығын жоғалтты. Инновациялық жобаларды енгізуге ынталандыру орталық банк ставкасының тұрақты мөлшерінің нәтижесінде капитал құнының 7,25% деңгейінде төмендеуі болып табылады. [1, б. 102] Цифрландыру, роботтандыру, процестерді автоматтандыру сияқты экономиканың барлық бағыттарына енетін іс жүзінде барлық қызмет салаларында және инновация драйверлерінде революциялық технологиялардың болуы қол операцияларының 60% - дан астамын автоматтандыруға мүмкіндік береді. Инновациялық технологиялар санының өсуімен қатар олардың қолжетімділік деңгейі де артып келеді. Шамамен 30 жыл бұрын ойлап табылған алғашқы 3D принтерлердің құны ағымдағы уақыт бағасында 700 мың долларды құрады, бүгінде ол 150 долларға дейін төмендеді. ЖІӨ мөлшерін анықтайтын жоғарыда аталған үш фактордан басқа, оған жанама әсер ететін бірқатар басқа факторлар бар. Олардың ішінде ең маңыздылары:

1. Ақпарат алмасу жылдамдығының бұрын-соңды болмаған өсуі, шексіз коммуникацияларға мүмкіндік туғызады, іскерлік ынтымақтастық пен жетістіктермен алмасу нысандарын кеңейтеді, инновацияларды коммерцияландырудың ең тиімді деңгейі. Жаһандану тек тауар нарығының ғана емес, сонымен қатар инновациялық жетістіктер нарығының белгісі болды.

2. Тауарлармен қамтамасыз етудің жаңа тәсілінің мүмкіндігіне байланысты тұтыну құрылымындағы елеулі өзгерістер. Тауарлар мен қызметтерді ортақ пайдалану, әртүрлі тауарларға қол жетімділікті арттыруға, олардың құны мен іздеу жылдамдығын азайтуға мүмкіндік беретін интернет-сайттарды қолдана отырып тауарларды өлшеу мүмкін болды.

3. Қоршаған орта жағдайына жауапкершіліктің артуы, экология мәселелеріне саналы көзқарас, бұл энергия тұтыну құрылымында айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Жел мен күн энергиясына негізделген технологиялар қол жетімді бола бастады, осы технологияларды пайдалануға салынған инвестициялардың қайтарымы қысқаруда. Экологияны сақтауға басқа салалардағы инновациялар, мысалы, электромобильдер өндірісі, құрылыстағы модульдік құрылымдар, өнеркәсіпте жаңа материалдар жасау және т.б. айтарлықтай үлес қосады.

Бұл саладағы инновациялар компаниялардың да, қоғамның да қоршаған кеңістікке деген көзқарасын түбегейлі өзгертеді. ЖІӨ мөлшерін анықтайтын және жалпы тұтыну деңгейін ғана емес, өмір сүру деңгейін де өзгертетін инновациялық факторлардың берік байланысына назар аудару керек. Іс жүзінде олар өзін-өзі дамытатын құрылым болып табылады, онда жеке элементтің дамуы басқалардың дамуына мүмкіндік береді. Инновациялық ортаның әрбір құрылымдық құрамдас бөлігінің өзгеруі басқа элементтерге қалай әсер ететінін және ашылатын мүмкіндіктерді уақтылы пайдалану керектігін түсіну маңызды. Әдетте инновация бизнесті дамытудың жаңа бағыттары ретінде қарастырылады. Алайда олардың мемлекеттік институттар мен жалпы қоғам үшін маңызы кем емес. Бизнес-жүйенің әртүрлі қатысушылары үшін инновацияларды дамытудың әсері келесідей:

1. Жеке компаниялар үшін: экономиканың жаңа секторларын дамыту, жаңа нарықтарға шығу, пайданың өсуі, бизнестің тұрақтылығын арттыру, бизнестің өсу қарқынын жеделдету. Инновациялар саласындағы көшбасшы болып табылатын қазу акционерлерінің табысы сала бойынша орташа деңгейден (granularity of Growth зерттеу нәтижелері бойынша) айтарлықтай (15% - ға) асады.

2. Қоғам үшін: өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, халық табысының өсуі, еңбек жағдайларын жақсарту, жұмысқа орналасудың жаңа мүмкіндіктері. Денсаулық сақтаудың қолжетімділігі өсуде, қалалық орта мен тұрғын үй сапасы жақсаруда, мемлекеттік көмектің онлайн қолжетімділігі артуда, еңбекті ұйымдастырудың жаңа нысандарының арқасында әлеуметтік иеліктен шығару деңгейі төмендеуде.

3. Жалпы мемлекет үшін: ЖІӨ-нің өсуі, елдің әлемдік экономикалық кеңістіктегі жағдайының жақсаруы, халықтың әртүрлі топтары арасындағы теңсіздіктің төмендеуі, экономиканың әртараптандырылуы мен дамуы. Инновациялық технологияларды енгізу нәтижесінде еңбек өнімділігі айтарлықтай өсу әлеуетіне ие. Мұнда экономиканың қай саласы инновациялық жобаларды пайдалану үшін ең тартымды екенін анықтау маңызды. Әдетте инвестициялық жобалардың нәтижелі көрсеткіштерін есептеуге негізделген бизнесті дамытудың ең тартымды бағыттарын анықтау үшін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Алайда, мұндай есептеулерде көптеген қателіктер бар, өйткені олар шығындар мен кірістердің болжамды көрсеткіштеріне негізделген, макроэкономикалық көрсеткіштердің жағдайына, бәсекелестердің әрекеттеріне, және басқа да көптеген факторларға байланысты. Бұл олардың сенімділігінің төмен деңгейін, инновациялық жобаларға инвестициялау тәуекелінің болуын анықтайды. Бізге әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде қол жеткізілген еңбек өнімділігінің деңгейін талдауға негізделген тәсіл дәлірек болып көрінеді. Әлбетте, еңбек өнімділігі деңгейіндегі алшақтық неғұрлым көп болса, оны азайту оңайырақ болады, өйткені бұл ең қолжетімді және айқын прогрессивті технологиялармен байланысты [2, б. 77]

Экономиканың инновациялық дамуының өсу мәселесін шешуге ғылыми көзқарас әртүрлі салалар мен қызмет түрлерінде ерекшеленетін инновация көзін түсінуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, салалардың төрт тобын қарастырған жөн, олардың әрқайсысы инновациялардың пайда болу және даму ерекшеліктерімен, топ ішіндегі салалардың дамуына факторлардың әсер ету ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Бұл әрбір компания деңгейінде де, салалық деңгейде де пайдаланылуы мүмкін әрбір жеке топтың салаларын жедел дамыту бойынша ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді. 1 топ-инновациялық қызметі мұнай химиясы, денсаулық сақтау, фармацевтика сияқты кейіннен коммерцияландырумен жаһандық ғылыми зерттеулер жүргізуге негізделген салалар. Бұл салаларда кірістің елеулі үлесі, 30% - ға дейін, ғылыми зерттеулер жүргізуге жұмсалады, бұл ретте зерттеулер жүргізудің басынан бастап инновациялық өнімді алу сәтіне дейінгі кезең екі онжылдыққа жетуі мүмкін. Ғылыми инновациялар инноваторларды құқықтық қорғауды, жеңілдетілген салық ортасын, бюджеттік қолдауды, ұлттық және халықаралық деңгейдегі зерттеулер шеңберінде ашық ынтымақтастық үшін мүмкіндіктерді қамтитын қолайлы бизнес-ортаның болуын талап етеді. Әдетте, әлемде бұл рөлді университеттер мемлекет пен жеке демеушілердің қолдауымен іргелі ғылыми зерттеулер жүргізу процесінде атқарады. Университеттер негізінен білім беру қызметімен айналысады, өйткені бюджеттік қолдаудың шектеулі болуына және ғылыми қызмет саласындағы демеушілік институтының дамымауына байланысты қаржыландыру мөлшері шектеулі. Сондықтан қаржыландырудың және ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді нақты жүргізудің негізгі ауыртпалығы ірі компанияларда жатыр, олардың көпшілігі мемлекетке тиесілі. Осы салалар тобына кіретін компаниялар үшін қызметі тұрақты және патенттелген ғылыми жетістіктердің болуымен байланысты әлемдік көшбасшылармен бәсекелесу өте қиын. 2-топ-инновациялық қызметі құндылықтарды құрудың бүкіл тізбегінде инновациялық технологияларды әзірлеуге бағытталған салалар. Бұл топқа Электр энергетикасы, машина жасау, құрылыс кіреді. Осы салалардың компаниялары кірістің 10% - на дейін зерттеулер жүргізуге жұмсайды.

Нарыққа инновациялық технологияларды әзірлеу және ілгерілету кезеңі-5-10 жыл. Осы топтың салаларында кездесетін проблема-қажетті құзыреттерге ие және зерттеу қызметін жүргізуге бейім мамандардың жеткіліксіз саны. Технология саласындағы белсенді инновациялық қызметке кедергі Ресей үшін санкциялық режимнің болуына байланысты жаһандық технологиялық жетістіктерге қол жетімділікті шектеу болып табылады. 3 топ-инновациялық қызметі тұтынушылардың қалауын қанағаттандырумен байланысты салалар. Бұл тоқыма және тамақ өнеркәсібі, көлік, банктер, білім беру, телекоммуникация, ойын-сауық, сауда. Кәсіпорындардың осы тобындағы инновациялардың ерекшелігі-қазіргі және ықтимал сұранысты уақтылы анықтау қажеттілігі, бұл кірістің едәуір бөлігін 7% - ға дейін маркетингтік зерттеулер жүргізуге жұмсауға мәжбүр етеді. Жаңа тауарлар мен бизнес-модельдерді әзірлеу және оларды коммерцияландыру кезеңі едәуір қысқа, өйткені ол көбінесе жергілікті нарықтарға, еркін тұтынушылық тауашаларға және қанағаттандырылмаған сұранысқа бағытталған. [1, б. 117] Сала ішілік бәсекелестіктің жоғары деңгейі компанияларды жаңа тауарлар мен қызметтерді нарыққа шығару процесін мүмкіндігінше қысқартуға мәжбүр етеді, егер олар кейіннен ерекше ерекшеліктерден дамыған болса. Компаниялардың дамуына арзан капиталға қол жеткізу, мемлекеттік протекционизмнің болуы, сұраныстың тұрақтылығы, кәсіпкерлерді бизнес-ортаның басқа қатысушылары тарапынан заңсыз әрекеттерден қорғауға бағытталған заңнама шешуші әсер етеді. 4-топ-инновациялық қызметі өндіріс процесінің тиімділігінің өсуімен байланысты салалар. Бұл топқа Ағаш өңдеу өнеркәсібі, мұнай-газ, тоқыма, тау-кен, ауыл шаруашылығы, металлургия кіреді, олар еңбек сыйымдылығы мен материал сыйымдылығының жоғары деңгейімен сипатталады. Бұл салалардың инновациялық дамуы технологиялық процестің ерекшеліктерін терең түсінумен, тұтынушылық өнімді құрудың бүкіл тізбегін бақылау, өндірістік тізбектің басқа қатысушыларымен тиімді серіктестіктер құру және құру мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі. Мұндай салаларды инновациялық дамытудың мақсаты-өнімнің өзіндік құнын төмендете отырып, оның сапасын арттыру. 3 және 4 топтағы салалар үшін даму процесі көбінесе инновациялық жетістіктердің маңыздылығымен емес, нарықтың басқа қатысушыларына қажеттілікті қанағаттандыру мүмкіндігінің болуы туралы ақпаратты жеткізудің коммерциялық қабілеттерімен анықталады. Мұнда компаниялардың өсу әлеуеті тауарларға айтарлықтай қанағаттандырылмаған сұраныстың және отандық кәсіпкерлердің өнімдер мен қызметтерді коммерцияландыру процестерімен шығармашылықпен айналысу қабілетінің арқасында өте жоғары. Осылайша, бірқатар салалар қазірдің өзінде айтарлықтай бәсекелестік артықшылықтарға ие, бұл олардың мақсатты қолдауы жағдайында инновациялық дамуының драйвері болуға мүмкіндік береді. Ресейлік компания басшыларының 80% - дан астамы инновациялар олардың дамуы мен бәсекелестік позициясын нығайтуда шешуші рөл атқарады деп санайды. Бұл ретте олардың едәуір бөлігі салалық инновацияларды өз компанияларының дамуы үшін елеулі қауіп деп санайды. Сонымен бірге, инновациялық бюджеттің көп бөлігі, шамамен 75 %, басшылар қазірдің өзінде өндірілген өнімді жақсартуға және модернизациялауға, ал аз бөлігі қосымша инновацияларға бағыттайды. Салыстырмалы түрде төмен жаһандық инвестициялық белсенділік, ең алдымен, инновациялық шешімдерді қабылдау мен іске асырудың қажетті икемділігі мен жылдамдығын қамтамасыз ету үшін компаниялардың операциялық моделін бейімдеу қажеттілігімен байланысты. Бұл макро және микроорта өзгерістеріне жылдам жауап беру үшін ұйымдық құрылымды, инвестициялық портфельді, Ресурстық әлеуетті, процестерді, коммуникацияларды қайта құруды, серіктестік қатынастарды дамытуға тұрақты бағдарланған және нарықтың басқа қатысушыларының жетістіктерін пайдалануға дайын компания қызметін жедел қайта құруды талап етеді.

Озық отандық компаниялардың жұмыс тәжірибесі олардың инновациялық қызмет саласындағы табысын айқындайтын негізгі факторларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Кәсіпорын саясатын қалыптастырудың басым бағыты, бәсекеге қабілеттілік пен дамудың тұрақтылығын арттырудың негізгі факторы ретінде инновацияларға деген көзқарас.
2. Бизнесі дамытудың жаңа мүмкіндіктерін жүйелі түрде іздеу, нарықтық трендтерді бағалау және талдау, ғылыми-зерттеу орталықтары, стартаптар, бүкіл өндірістік тізбектегі

компаниялар сияқты нарықтың басқа қатысушыларымен серіктестік қатынастарды қалыптастыру.

3. Инновацияларды әзірлеуге және енгізуге бағдарланған ұйымдық құрылымды, тиісті сапа деңгейінің ресурстық әлеуетін, қаржы ресурстарының болуын және икемділікті қолдау үшін қысқа мерзімде қосымша қаржыландыруға қол жеткізу мүмкіндігін қамтитын компанияда инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру.

4. Тәуекел деңгейін, қажетті құзыреттердің болуын, бизнес-ортаның жай-күйін және т.б. ескере отырып, компанияның инновациялық стратегиясын іске асыруға бағытталған жобаларды қамтитын тиімді инвестициялық портфельді қалыптастыруға бағдарланған инновациялық процестерді басқару жүйесін әзірлеу және енгізу.

5. Компанияның барлық функционалдық бөлімшелерінде инновациялық дағдыларды жан-жақты қолдауға және дамытуға, инновациялық шешімдердің түпкілікті табысына қарамастан инновациялық қызметті ынталандыруға бағытталған корпоративтік мәдениетті құру. CB Insights жүргізген зерттеулер тиімді инноваторлардағы инновация мәдениеті аз табысты инновациялық компанияларға қарағанда бес есе жиі болғанын көрсетеді. Жоғары тиімді компаниялардың нарықта түбегейлі артықшылық алуға бағытталған серпінді инновацияларды енгізуді қаржыландыруға дайындығы, ең алдымен, ағымдағы нарықтық жағдайды сақтауға ұмтылатын аз табысты бәсекелестермен салыстырғанда айтарлықтай жоғары. Нарықтық ортаның өзгеруіне тез әрекет ету қажеттілігінің салдарынан компаниялардың бюджетті тез қайта бөлуге дайындығы негізінен инновациялық ортаның сапасын анықтайды. Жоғары тиімді инновациялық компаниялардың жартысынан көбі инновациялық бюджеттің 20% - на дейін қызметтің жаңа бағыттарын дамыту үшін қайта бөледі, олардың үштен бірі ғана төмен тиімді инноваторлар арасында. [1, б. 182]

Зерттеулер көрсеткендей, тиімді инновациялық қызметті дамытудағы негізгі кедергілер оның сәттілік факторларымен тікелей байланысты:

1. Инновация компанияның табысының негізгі факторы ретінде қарастырылмайды, компанияның стратегиялық мақсаттары инновациялық тәсілді тікелей қолдануды қажет етпейді.

2. Компания бизнесін дамытудың жаңа бағыттары мен нысандарын іздеуге жүйелі көзқарас жоқ, жаңа шешімдерді іздеу компанияның жұмыс істеуі шеңберінде жүзеге асырылады, нарықтың басқа қатысушыларымен әріптестік байланыстарды қалыптастыруды көздемейді.

3. Компанияның ұйымдық құрылымы ағымдағы операциялық қызмет пен Инновациялық процестерді тиімді үйлестіруге мүмкіндік бермейді; білікті кадрлардың жетіспеушілігі, материалдық-техникалық қамтамасыз етудің төмен деңгейі, қаржы ресурстарына еркін қол жетімділіктің болмауы орын алады.

4. Тұтастай алғанда инвестициялық портфельді және жекелеген инновациялық жобаларды басқару процесі төмен деңгейде жүзеге асырылады; жауапкершілік аймақтарын қалыптастыруды, іске асырылатын жобалар мен қызмет түрлері арасында ресурстарды тиімді бөлуді, жобаларды жоспарланған мерзімдерде іске асыру ықтималдығын бағалауды және т.б. көздейтін инновациялық жобаларды басқарудың заманауи тәсілдері пайдаланылмайды.

5. Корпоративтік мәдениет қалыптаспаған, персоналды ынталандыру жүйесін қалыптастыру кезінде инновациялар мен шешім қабылдауға инновациялық тәсілдің маңыздылығы, қауіпті шешімдер қабылдауға әмбебап сақтықпен қарау анықталмаған. Кәсіпкерлік пен инновацияны дамытудың әлемдік тарихы компанияны дамытуға инновациялық көзқарасты қалыптастыру, инновацияны дамыту және қолдау жүйесін құру ғана Ресейді экономикалық дамудың жаңа, жоғары деңгейіне шығаруға қабілетті екенін көрсетеді.

Қорытынды

Қазіргі нарық жағдайында инновациялар тұрақты бәсекелестік позицияның болуын және тиімділіктің өсуін қамтамасыз ете отырып, компаниялардың үдемелі дамуының негізгі элементіне айналады. Бұл салалық көрсеткіштерді жақсартуға мүмкіндік береді, ұлттық экономиканың дамуына анықтаған мақсаттарға қол жеткізуге кепілдік береді. Экономиканың

инновациялық даму деңгейін жақсарту ел деңгейіндегі, салалар мен жекелеген кәсіпорындар деңгейіндегі инновациялық климатты айқындайтын факторлардың жай-күйін бағалауды, инновациялық даму трендтерін талдауды, инновациялық экономиканың қалыптасуына оң және теріс әсер ететін факторларды түсінуді көздейтін ғылыми тәсілді талап етеді. Инновациялық қызметті ұтымды құруда Мемлекет үлкен рөл атқарады, ол бірінші кезекте даму басымдықтарын анықтауда, инновациялық климатты құруда, серпінді инновациялық технологияларды қолдауда қорғалуы тиіс. Инновациялық даму драйверлерін анықтаудың ең айқын әдісі - еңбек өнімділігін бағалау және оны экономиканың талданатын секторындағы көшбасшылармен салыстыру. Зерттеулер көрсеткендей, еңбек өнімділігі деңгейіндегі ең үлкен алшақтық ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер саласында байқалады, бұл бірінші кезекте экономиканың осы секторын қолдау қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Әр түрлі саладағы компаниялардың жұмыс істеу ерекшеліктері, инновациялардың пайда болу және даму ерекшеліктері, олардың дамуына факторлардың әсер етуінің маңыздылығы мен бағыты олардың белсенді инновациялық дамуы үшін ең қолайлы жағдайларды қалыптастыруға әртүрлі көзқарасты қажет етеді. Біз салалардың төрт тобын бөлдік, олардың айрықша ерекшеліктерін, олардың тиімді жұмыс істеуіне инновациялық тәсілді дамыту үшін негізгі талаптарды айқындадық. Компаниялардың инновациялық қызметінің табысын айқындайтын негізгі факторлар инновациялық даму стратегиясын қалыптастыру, бизнесті дамыту үшін жаңа мүмкіндіктерді жүйелі іздеу, компанияда инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру, инновациялық процестерді басқару жүйесін әзірлеу және енгізу, компанияның барлық функционалдық бөлімшелерінде инновациялық дағдыларды жан-жақты қолдауға және дамытуға бағытталған корпоративтік мәдениетті құру болып табылады. Компанияны дамытудың инновациялық бағытын қалыптастыруға жүйелі көзқарастың болуы олардың экономикалық тиімділік деңгейін арттыруға, нарықтағы бәсекелестік позицияны нығайтуға, жұмыс істеу тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Библиографиялық сілтеме Соколова а.п., Бондарева Д. В.
2. Қазіргі әлемдегі инновациялар экономиканың даму көзі ретінде // Алтай экономика және құқық академиясының хабаршысы. 2019. № 8-2. 182-190 ББ;
3. URL: <https://vaael.ru/ru/article/view?id=686> (өтініш берген күні: 25.09.2025). DOI: <https://doi.org/10.17513/vaael.686>

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ІЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТЕРГЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Төлегенова Әсем Абайқызы

З.ғ.м., сеньор-лектор

Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.

Аңдатпа

Бұл мақалада криминалистикалық іздердің ұғымы, олардың түрлері мен жіктелуі қарастырылады. Сонымен бірге қылмыстық істерді тергеу барысындағы іздердің дәлелдемелік маңызына тоқталып, оларды табу, бекіту және сараптау әдістері жан-жақты талданады. Криминалистикалық іздер құқық қорғау органдары үшін қылмысты ашудың сенімді құралы болып табылады. Мақалада осы мәселенің теориялық және практикалық аспектілері көрсетілген.

Аннотация

В статье рассматривается понятие криминалистических следов, их виды и классификация. Подчеркивается доказательственное значение следов при расследовании уголовных дел, а также всесторонне анализируются методы их обнаружения, подтверждения и исследования. Криминалистические следы являются надежным инструментом правоохранительных органов в раскрытии преступлений. В статье показаны теоретические и практические аспекты данного вопроса.

Abstract

This article examines the concept of forensic traces, their types, and classification. It emphasizes the evidentiary value of traces in criminal investigations and comprehensively analyzes the methods of their detection, confirmation, and examination. Forensic traces are a reliable tool for law enforcement agencies in solving crimes. The article presents the theoretical and practical aspects of this issue.

Негізгі сөздер: криминалистика, іздер, дәлелдеме, сараптама, тергеу.

Ключевые слова: криминалистика, следы, доказательства, экспертиза, расследование.

Keywords: criminology, traces, evidence, examination, investigation.

Криминалистикалық іздерді зерттеу тарихы өте терең. Саусақ іздерін пайдалану ең алғаш 19 ғасырда пайда болды. Алғашқы қылмыстық іс саусақ іздері арқылы шешілген кезде тергеу әдістерінің тиімділігі дәлелденді. Содан бері бұл сала қарқынды дамып, заманауи әдістер мен технологиялар енгізілді. Қазіргі уақытта ДНҚ анализі, электрондық саусақ іздерін сканерлеу, биологиялық үлгілерді химиялық талдау сияқты әдістер кеңінен қолданылады.

Криминалистикалық із – қылмыстық әрекет нәтижесінде пайда болған материалдық өзгеріс. Бұл адам, жануар, зат немесе құралдың әсерінен қоршаған ортада қалған белгі. Іздер тек қылмыскерді әшкерелеу үшін ғана емес, қылмыстың болған-болмағанын анықтауға да көмектеседі.

Қоғамдағы құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды ашу үшін дәлелдемелердің маңызы зор. Сол дәлелдемелердің ішінде криминалистикалық іздер ерекше рөл атқарады.

Әрбір қылмыс жасаушы адам қылмыс орнында өз әрекеттерінің нәтижесінде із қалдырады. Олар материалдық әлемде нақты бейнеленіп, кейін тергеу барысында айғақ ретінде қолданылады. Криминалистикалық іздер арқылы тұлғаның кім екені, пайдаланған құралдары, қылмыстың жасалу тәсілдері және жағдайлары жөнінде құнды ақпарат алуға болады.

Криминалистика ғылымында іздер қылмыстық іс жүргізудің материалдық дәлелдемелерінің бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Тергеу тәжірибесінде іздерге сүйену арқылы көптеген ауыр қылмыстардың ашылғаны белгілі. Сондықтан бұл тақырыптың ғылыми әрі практикалық мәні өте жоғары.[1.6121,]

Криминалистикалық іздер – бұл объектілердің өзара әрекеттесуінен пайда болатын материалдық өзгерістер. Мысалы, адамның саусақ бедері әйнек бетінде қалуы немесе аяқ киімнің ізі топырақта сақталуы мүмкін. Осындай іздер арқылы қылмыскердің әрекеті жөнінде мәлімет алынады.

Іздер тек қылмыскердің ғана емес, кейде жәбірленушінің немесе оқиға орнында болған басқа адамдардың да қатысуын көрсете алады. Сондықтан тергеу барысында олардың барлығы кешенді түрде қарастырылады. Криминалистикалық іздерді бірнеше тұрғыдан жіктеуге болады: - шығу тегіне қарай: адам іздері (саусақ, табан, тіс, ерін), жануар іздері, заттық іздер (құрал, көлік)-қалыптасу механизмі бойынша: статикалық (қысым әсерінен қалған), динамикалық (қозғалыс нәтижесінде пайда болған); - сыртқы түріне қарай: көлемдік (бетінде ойық немесе шығыңқы түрінде қалған) және беткі (ластану, бояу, қан арқылы қалған).

Криминалистикалық іздер қылмыстық істі тергеу кезінде шынайы жағдайды қалпына келтіруге көмектеседі. Олар арқылы:

- қылмыскердің кім екенін анықтауға;
- қылмыстың жасалу тәсілін сипаттауға;
- оқиғаның болған уақытын шамалауға;
- қылмыскердің әрекет ету бағытын табуға болады.

Іздерді табу үшін арнайы криминалистикалық техника қолданылады. Оның ішінде жарықтандыру әдістері, ұлғайтқыштар, ультракүлгін және инфрақызыл сәулелер бар. Кейбір жағдайларда ұнтақтар, химиялық реактивтер қолданылады.

Бекіту үшін фотоға түсіру, сызба жасау, гипс құю немесе арнайы тасымалдау әдістері қолданылады. Жиналған іздер зертханаларға жеткізіліп, криминалистикалық сараптама жасалады.

Криминалистикалық сараптама іздердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Мысалы, саусақ бедерлеріндегі папиллярлық өрнектер әр адамға тән және қайталанбайды. Бұл олардың жеке басын анықтаудағы маңызын арттырады.

Сонымен қатар, құрал-сайман іздерін зерттеу арқылы оның түрін, өлшемін және қылмыс кезінде қолданылғанын анықтауға болады. Көлік іздері бойынша көлік құралының маркасын, дөңгелек өлшемін анықтау мүмкін. Криминалистикалық іздер адамның жеке басын анықтауға, қылмыстың механизмін түсіндіруге және оқиғаның нақты жағдайын айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан іздерді зерттеу криминалистиканың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. [46 б,2]

Іздер – қылмыскерді дәлелдеудің маңызды құралы. Мысалы, қол саусақ іздері арқылы адамның жеке тұлғасы анықталады. Аяқ киім ізі қылмыскердің бойы мен жүріс ерекшелігін көрсетеді. Құрал-сайман іздері қылмыстың қалай жасалғанын айғақтайды. Осылайша, іздер тергеу барысында объективті дәлелдер ұсынады. Криминаликалық іздер – бұл белгілі бір объектінің басқа затпен әрекеттесуінен пайда болған материалдық өзгерістер.

Олар арқылы қылмыс жасаушының жеке белгілерін, құрал-саймандарын, қозғалыс бағытын анықтауға болады. Іздерді бірнеше белгілеріне қарай топтастыруға болады:

- Шығу тегіне қарай: адам, жануар, заттық іздер.
- Қалыптасу сипатына қарай: статикалық және динамикалық.
- Көлеміне қарай: көлемдік және беткі іздер. Әсіресе саусақ іздері мен аяқ киім іздері тергеуде жиі кездеседі. Олар тұлғаны сәйкестендіруде ең сенімді дәлелдердің бірі болып саналады. Іздер қылмыстың орын алған уақыты мен жағдайын анықтауға көмектеседі. [3,678]

Саусақ іздері арқылы қылмыскердің кім екені дәлелденсе, көлік іздері оның қозғалыс бағыты мен жылдамдығын анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, іздер тергеу барысындағы ақиқатты қалпына келтіру үшін басты құрал болып табылады. Қазіргі криминалистикада іздерді табудың әртүрлі әдістері қолданылады:

- визуалды байқау, ұлғайтқыш пайдалану;
- ультракүлгін және инфрақызыл сәулелерді қолдану;
- арнайы ұнтақтар мен химиялық реагенттерді пайдалану.

Бекіту тәсілдері: фотоға түсіру, гипс құю, сызба жасау, көшірме алу. Жиналған іздер сараптамаға жіберіліп, салыстырмалы талдау жүргізіледі. Криминаликалық сараптама барысында іздердің құрылымдық ерекшеліктері зерттеледі. Криминаликалық іздердің сараптамалық зерттеулерде алатын орны ерекше. Іздер арқылы оқиға орнында болған тұлғаларды анықтауға, олардың әрекеттерін қайта құруға және уақыт аралығын белгілеуге мүмкіндік туады. Сарапшылар іздердің құрылымдық ерекшеліктерін, олардың көлемін, тереңдігін, формасын зерттей отырып, нақты қорытынды жасайды.

Қазіргі таңда іздерді зерттеу барысында заманауи технологиялар кеңінен қолданылады. 3D-сканерлеу, лазерлік өлшеу құрылғылары және компьютерлік бағдарламалар арқылы іздерді жоғары дәлдікпен зерттеуге болады.

Бұл технологиялар тек іздердің өлшемін ғана емес, олардың микробелгілерін де анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, криминаликалық деректерді автоматтандырылған жүйелерге енгізу арқылы іздер базасын құрып, қылмыстық істерді жылдам ашуға қол жеткізіледі. Шетелдік тәжірибе және қазақстандық тәжірибемен салыстыру. Қылмыстық құралдардан қалған белгілер. Металл, ағаш немесе басқа материалдардың іздері құрал қолданылғанын дәлелдейді. Мысалы, есік құлыпты бұзған кезде қалған іздер арқылы құрал түрін анықтау мүмкін.

Дамыған елдерде криминаликалық іздерді зерттеу жоғары деңгейге жеткен. Мәселен, АҚШ пен Еуропа елдерінде іздерді салыстыру үшін үлкен деректер базасы жасалған. Бұл базада миллиондаған саусақ іздері, аяқ киім мен дөңгелек іздерінің үлгілері сақталған. Қазақстанда да мұндай ақпараттық жүйелер енгізіліп жатыр, бірақ толық көлемде іске қосылмаған. Сондықтан шетелдік тәжірибені қолдану, оны жергілікті жағдайға бейімдеу қылмыстық процестің тиімділігін арттыруға септігін тигізеді. Іздердің түрлері. 1. Дактилоскопиялық іздер (саусақ іздері).

Саусақ іздері – әр адамның бірегейлігімен ерекшеленетін белгілер. Оларды зерттеу қылмыскерді анықтауға көмектеседі. Саусақ іздерінің үш түрі бар: айқын, жартылай айқын және байқалмайтын іздер. Зерттеу үшін арнайы ұнтақтар, химиялық ерітінділер, лазерлік сканерлер қолданылады. 2. Аяқ іздері мен аяқ киім белгілері[4,86,б.]

Аяқ іздері қылмыс орнына келген адамның қозғалысын анықтайды. Аяқ киім белгілері материалдық ерекшеліктеріне қарай зерттеледі. Жиі қолданылатын әдістер: фотосуретке түсіру, гипспен қалыпқа келтіру, арнайы сандық сканерлеу.3. Заттық белгілер (предметтік іздер)

Бұл топқа құралдардан, заттардан қалған белгілер жатады. Мысалы, терезені бұзғанда қалған сынықтар, есік құлыптарының іздері. Олар қылмысқа қолданылған затты анықтауға көмектеседі. Іздерді жинау әдістері.Криминалистикалық іздерді жинау – дәлелдемелерді жоғалтпау және бұзбау үшін маңызды процесс.1.Фотографиялық әдіс – іздерді дәл сол қалпында тіркеуге мүмкіндік береді.2.Қалыпқа келтіру әдісі – гипс немесе арнайы материал арқылы іздердің көлемін сақтау.

3.Химиялық әдістер – саусақ іздері, қан, басқа биологиялық материалдарды көруге арналған реагенттер қолданылады.4.Электрондық әдістер – лазер, ультракүлгін сәуле, сандық сканерлеу арқылы жинау. Криминалистикалық іздерді зерттеу әдістері.Криминалистикалық іздерді зерттеу бірнеше кезеңнен тұрады: жинау, сақтап сақтау, зерттеу және талдау. Әрбір кезеңде арнайы әдістер қолданылады:

- Саусақ іздерін зерттеу: дамытқыш заттармен немесе электрондық сканерлеу арқылы.
- ДНҚ зерттеу әдістері: ПТР (полимераздық тізбектік реакция) арқылы адамды анықтау.
- Биологиялық үлгілерді талдау: микроскопия және химиялық реакциялар арқылы.
- Құрал іздерін салыстыру: микроскоп арқылы белгілерді сәйкестендіру. Сонымен қатар заманауи технологиялар — 3D сканерлеу, компьютерлік модельдеу және деректер базасын пайдалану — іздерді жылдам әрі дәл талдауға мүмкіндік береді. Криминалистикалық іздердің сараптамалық зерттеулерде алатын орны ерекше. Іздер арқылы оқиға орнында болған тұлғаларды анықтауға, олардың әрекеттерін қайта құруға және уақыт аралығын белгілеуге мүмкіндік туады. Сарапшылар іздердің құрылымдық ерекшеліктерін, олардың көлемін, тереңдігін, формасын зерттей отырып, нақты қорытынды жасайды. Мысалы, аяқ киімнің ізі адамның бойы мен салмағы жайлы болжам жасауға мүмкіндік береді. Ал көлік дөңгелегінің ізі арқылы оның маркасын, қозғалыс бағытын анықтауға болады.[5,39,б.]

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аубакирова Г.Қ. Криминалистика: Оқу құралы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021.
2. Сәтбаев Ә. Қылмыстық іс жүргізуде дәлелдемелерді пайдалану. – Нұр-Сұлтан, 2020.
3. Есбергенов М. Криминалистикалық техника және тактика. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
4. Буряк М.Я. Криминалистика негіздері. – Мәскеу, 2018.
5. ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі. – Астана, 2014.

СОТҚА ДЕЙІНГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Турдалиев Кадылбек Улжабаевич

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қылмыстық құқық кафедрасы, сеньор лектор

Аңдатпа

Бұл зерттеу жұмыста сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдар қылмыстылықпен қарсы күрестегі міндеттерін,соның ішінде оларды ескерту, алдын-алу, жасалған қылмыстарды дер кезінде ашып, тек қана кінәлі тұлғаларға қылмыстық жауаптылыққа тартудың маңызын көрсеткен. Оған қоса, қолданыстағы заңнамалардың бұл жұмыстарды жүргізудегі тиімділігін және қажетті тұстарын қолдана білу ерекшелігі ашық жазылған. Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші лауазымды тұлғалардың құқықтарымен міндеттері жан-

жақты қамтылған. Жалпы алғанда тергеуші, анықтаушылардың қылмыстық істерді жүргізу барысында, қылмыстық қозғалғаннан бастап, аяқталғанға дейінгі процессуальдық әрекеттердің түрлеріне шолу жасалған.

Түйін сөздер: Сотқа дейінгі қылмыстық істер жүргізуші; Тергеуші; Анықтаушы; Процессуальдық әрекеттер;

Қылмыстылыққа қарсы күрес; Жасалған қылмыстарды ескерту, алдын-алу; Қылмыстық жауаптылық;

Аннотация

В данной научной работе подчеркивается важность задач органов, ведущих досудебное расследование уголовных дел, в борьбе с преступностью, включая её предупреждение, профилактику, своевременное раскрытие совершённых преступлений и привлечение к уголовной ответственности только виновных лиц. Кроме того, чётко изложены эффективность действующего законодательства при проведении этих работ и возможность применения его необходимых аспектов. Всесторонне освещены права и обязанности должностных лиц, ведущих досудебное производство по уголовным делам.

В целом представлен обзор видов процессуальных действий следователей и дознавателей при производстве по уголовным делам, от возбуждения уголовного дела до его окончания.

Ключевые слова: Руководитель досудебного производства по уголовному делу; Следователь;

Дознаватель; Процессуальные действия; Профилактика преступлений; Предупреждение совершения преступлений; Уголовная ответственность; Действующее законодательство.

Annotation

This scientific paper emphasizes the importance of the tasks carried out by bodies conducting pre-trial investigations of criminal cases in the fight against crime, including its prevention, deterrence, timely detection of committed offenses, and bringing only the guilty parties to criminal responsibility. Additionally, the effectiveness of the current legislation in carrying out these activities and the possibility of applying its necessary aspects are clearly outlined. The rights and duties of officials conducting pre-trial proceedings in criminal cases are comprehensively covered. Overall, the paper provides an overview of the types of procedural actions undertaken by investigators and inquiry officers in criminal proceedings, from the initiation of a criminal case to its conclusion.

Keywords:

Head of pre-trial proceedings in a criminal case; Investigator; Inquiry officer; Procedural actions; Crime prevention; Crime deterrence; Criminal liability; Current legislation

Жер жүзіндегі кез-келген мемлекет қылмыстылыққа қарсы тұру үшін өзінің құқық қорғау органдарының тиімділігін, атқаратын қызметтің сапалығын арттыруды қарастырады. Бұндай маңызды қызметтерді атқаруға қатысты құқық қорғау органдарының түрлері де ерекше назарда болатыны түсінікті. Ал, күнделікті өмірге келетін болсақ, елімізде барлық құқық қорғау органдары соның ішінде Ішкі істер, ұлттық қауіпсіздік, экономикалық қылмыстарды тергеу, анықтау органдары және тағы басқалары өздеріне белгіленген қылмыстылықтың алдын-алу, болдырмау, ескерту сияқты қызметтерді жүзеге асыруда. Аталмыш қызметтерді жүзеге асыру барысында олар Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-ші бабын басшылыққа алып, 6 қаңтар 2011 жылы қабылданған «Құқық қорғау қызметі» туралы заң, 2014 жылы қабылданған Қылмыстық, Қылмыстық процесстік кодексі, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы және т.б. заңнамаларды қолданылатыны сөзсіз. Әрине, атқаратын қызметтер әр-түрлі болғандықтан, оларды орындаушылардың түрлері сан-алуан болатыны да белгілі. Бірақ, мақсат біреу - қылмыстылықпен күрес, оларды азайту, жолдарын кесу. Күресудің де көптеген түрлері бар ғой, мысалы патрулдік, жедел іздестіру қызметі, статистикалық, қадағалау, криминалистикалық, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жазаларды атқару және де басқа түрлері. Ал, олардың ішіндегі бастылары сотқа дейінгі тергеп тексеру екені түсінікті деп ойлаймын[1].

Еліміздегі қолданып отырған, осы саладағы қоғамдық қатынастарды реттеуші заңнамалық нормаларға сәйкестендіру негізінде сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші субъектілердің түрлері әрине еліміздегі 4-ші шілде 2014 жылы қабылданған қылмыстық процесстік кодекспен анықталады. Олардың негізгілерінің бірі, тергеу органдарынан кейінгісі деп айтуға болатыны, сотқа дейінгі істерді жүргізудегі анықтау органдары болып келеді. Өйткені, ҚР Қылмыстық процесстік кодекстің 187 бабына сәйкес тергеу органдары негізінен ауыр және аса ауыр қылмыстық істерді жүргізетіні мәлім.

Қазіргі замандағы жаңадан қалыптасып келе жас егеменді еліміздегі демократиялық, құқықтық мемлекет құруға бастау алған жолымызда көптеген жаңа өзгерістер болып отырғаны көпшілікке белгілі.

Қазіргі қолданыстағы 4 шілде 2014 жылы қабылданған қылмыстық процестік кодекстің 10-шы бабына сәйкес барлық қылмыстық іс жүргізу әрекеттерін заңдылық қағидаларына сәйкестендіріп жүргізу, заң талабының көрінісі. Бұндай қағидалар, жасалған қылмыстар ретімен кінәлі адамдарды қылмыстық жазаға тартуды, ал кінәсіз адамдарды ақтауға өз үлесін қосады.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдардың, олардың барлық түрлері, соның ішінде анықтау органдарының басшысы, анықтаушының құзыретімен, міндеттері қылмыстық процестік кодекстің 61;62;63; баптарында негізделген[2].

Қандай теріс қылықтармен, қылмыстар ретімен олардың сотқа дейінгі атқаратын істердің тізбегі қылмыстық процестік кодекстің 189;190;191; 196; баптарында қарастырылған. Яғни, бұнда нақты анықтау органдарының жүргізетін қылмыстық істердің тізбегі, түрлері, мерзімдері анықталған.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдар қылмыстылықпен қарсы күрестегі міндеттерін негізгі іс жүргізу заңымен анықтауға байланысты жүргізеді. Яғни, сотқа дейінгі істерді жүргізуде осы заңымыз арқылы іске асырады. Демек, кінәлі әрекет жасаған анықталған адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту арқылы, басқа кінәлі әрекет жасауды ойластырып жүрген адамдарға белгіленген ой салады. Бұндай қызметтер арқылы жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтарды болдырмауға үлесін қосады. Қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес жүргізу үшін, заңды түрде сапалы сотқа дейінгі істерге анықтау жүргізіп отырудың ерекше орны болатыны белгілі[3].

Процессуалдық заңнама ретімен анықтаушы органдар атқаратын тергеулік қызметтер қолданыстағы заңнамалар ретімен жүргізеді. Жалпы бұндай қызметтер процестік кодексмен реттелген. Олар қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуға, кінәлі субъектілерді анықтап тауып, шара қолдану - жауапкершілікке тарту үшін аса қажет. Бұндай қызметке орай, сотқа дейінгі істерді жүргізуде іс-әрекеттер өз ретімен дәлелдемелерді жинауға, яғни оларды анықтауға, табуға процессуалды түрдегі дәлелдемелер ретінде барлық әрекеттерді қабылдауға атқаратын қызметтердің түрлері заңмен бекіткен. Сондықтан, осы түсініктен сотқа дейінгі істерді жүргізудегі қызметтерінің барлығы тек қана заңнамаларға сәйкестендіріп жүргізу керектігі заңи реттелген деп айта аламыз. Сотқа дейінгі істерді жүргізуде әрекеттерін қылмыстық процестік заң, осы заңның құқықтық негізінде реттей отырып, оларды басқа ғылымдармен байланыса біріктіре атқарылғанда, дәлелдеу нәтижесі жоғары болатындыған көптеген жылдардағы тәжірибеде дәлелденген.

Қылмыстық істі өз іс жүргізуіне алатын органдар істі ұсыну туралы қаулы шығарады және істі бөліседі, сондай-ақ істі өз іс жүргізуіне қысқартпайтын істі немесе оның толық емес бөлігін алады сонымен қатар оған қатысты істі қозғау туралы шешім қабылдайды, төтенше істерді қабылдау үйде қамауда ұстау, сондай-ақ оны ұзартуға сотқа ұсыныс жасауға сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдарының құқығы бар. Іс барысында сотқа айыптау арызын немесе шешім беруге міндетті. Тергеушілермен анықтаушылар тергеу қозғалысына жауапты.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдарының негізгі міндеттері: қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу, азаматтардың, кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың меншігін, құқықтары мен заңды мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан және өзге де қоғамға қарсы іс-әрекеттерден қорғау, қылмыстарды дереу толық және жедел ашу болып табылады. Олардың барлық функциялары заңдылықты қатаң сақтауға негізделеді. Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдар өздеріне жүктелген міндеттерді басқа мемлекеттік органдармен, еңбек ұжымдарымен, кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың әкімшілігімен, сондай-ақ қоғамдық тәртіпті сақтауға қатысатын еңбекшілердің басқа да органдарымен тығыз ынтымақтастықта орындайды, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар тергеу қызметкерлеріне олардың қоғамдық тәртіпті сақтау және қылмысқа қарсы күрес жөніндегі міндеттерді жүзеге асыруына жәрдем көрсетеді. Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдардың ұйымдастырылуы мен қызметін реттейтін құқық нормаларында оның міндеттері

мен құқықтары нақты және нақты тұжырымдалған. Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдар: қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтардың алдын алу жөнінде жұмыс жүргізеді, қылмыстарды ашуға шаралар қабылдайды, қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтардың себептері мен мән-жайларын анықтайды және оларды жоюға шаралар қабылдайды; азаматтардың өтініштері мен лауазымды адамдардың жасалған қылмыстар туралы хабарламалары бойынша істерді белгіленген тәртіппен қарайды.; қылмыстарды және оларды жасаған адамдарды анықтау мақсатында жасалған қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтардың жолын кесу жөнінде қажетті шараларды, сондай-ақ жедел-ізвестіру және заңда көзделген өзге де шараларды қабылдайды, қылмыстық істерді қозғайды және қылмыс жасаған адамдарды ұстаумен жедел-тергеу әрекеттерін жүргізеді, заңда белгіленген құзыреті шегінде қылмыстық істерді анықтайды; алкогольдік, есірткілік, уытқұмарлық жағдайда жасалған қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтарды, сот үкімдері мен прокурордың қамауға алу туралы шешімдерін анықтау және жолын кесу жөнінде шаралар қабылдайды[4].

Осындай органдарға заң бойынша өз функциялары мен міндеттерін тиісінше орындау мақсатында тиісті құқықтар берілген, атап айтқанда: қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамдарды шығарып жіберу кезінде және қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтардың жолын кесу үшін тұрғын үйлерге, кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің үйлеріне кіру; өндірістегі істер бойынша азаматтарды полицияға шақыру қолданыстағы заңнамаға сәйкес жүргізіледі. Заңда көзделген жағдайларда адамдарды суретке түсіру және оқиға болған жерді қарау, шұғыл жағдайларда ұйымдар мен азаматтардың байланыс құралдары мен көлік құралдарын пайдалану. Тергеушінің барлық қызметінің заңдылығын, әсіресе оларға ықпал ету және мәжбүрлеу шараларын қолдану дағдыларын дарытуды Қазақстан Республикасының Бас прокуроры және оған бағынысты прокурорлар жүзеге асырады. Облыстық ішкі істер басқармасында, қалалық ішкі істер басқармаларының басшылары жедел-тергеу топтарымен, ізвестіру құралдарымен қамтамасыз етіледі. тергеуші процесте көрсетілген байланыстардың (байланыстардың) сапасы мен практикасына, оның ішінде мамандарды даярлауға бақылауды жүзеге асырады. Олар айыпталушыдан, күдіктіден, жәбірленушіден жауап алу кезінде дәрекілік пен салғырттық танытпауға, асықпай және қорлауға жол бермеуге тиіс. Баламен немесе ересектермен, нашар сауатты және ақыл-есі кем куәгерлермен жоғары мәдениетке сараптама жүргізіп, оларға жауапты тілде сөйлеуге тиіс. Тергеуші өзінің жұмысы кезінде табандылық танытуы және кінәлі мен жәбірленушінің моральдық қадір-қасиетін көрсетуі тиіс. Жәбірленуші қарым-қатынаста жалған айғақтарды шектейді, жауапта бір-біріне жаргон сөздерін айтуға, бір-біріне "сен" деп айтуға, бір-біріне сыйламай дәрекі сөйлеуге болмайды. Тергеушімен анықтаушы ұстамды болуы керек. Ол жақсы ойлай білуі, істің жағдайын есептей білуі тиіс және тергеушіде оқиғаның өткізілуін, қатысушылардың тегін, атын, әкесінің атын, ол туралы мәліметтерді, шын мәнінде қажет болған жерді есте сақтау керек.

Істі зерттеу сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдарына, жүктеледі, яғни зерттеу мүмкіндігінше барлық істер туралы хабарлай алады, олардың ешқайсысын шектемейді, оларды болжай алады, анықтай алады, жоспарлай алады. Қайта тергеудің объективті принципін тергеуші аяқтайды және қылмыстық жауапкершілікке тартылады және кінәліні ашады, оның құқықтарын уақтылы қорғайды. Ол тек кінәлінің мүмкіндіктерін өз бетінше қорғауға ғана емес, оның барлық жағдайларын зерттеуге, кінәлінің жеке басын, барлық дәлелдемелерді жинауға және тексеруге, сондай-ақ мүмкіндігінше жауапкершілік алуға міндетті. Тергеудің аяқталғаны туралы шешім қабылданады. Қылмыстық істің тұтастай және жан-жақты тергеудің тергеушісі, істер бойынша жиналған дәлелдемелер, іс бойынша тергеуді аяқтау, зерттеулер зерттеу жұмысына негізделеді.

Жиналған материалдар бойынша жан-жақты талдау және тергеуді аяқтау туралы шешім мынадай жолдардан жинақталады:

- а) жеке тұлғада әрекеттің (әрекетсіздіктің) болуы, айыпталушы ретінде қылмыстық жауаптылығы, қылмыс құрамы, Қылмыстық кодексте белгіленген біліктілік (сапалық) баптарының болуы;
- б) қысқартылған іспен байланысты емес шарттар;

- в) жеткілікті және жан-жақты, толық және объективті жүргізілген қайта тексерулер;
- г) істе, айыптауда дәлелдемелерді растау және бейнелеу;
- д) қайта тергеудегі айыпталушының қылмыстық жауапкершілігі, оған айып тағу;
- е) кінәлілердің немесе олардың жасаған қылмыстарының сапасын анықтау;
- ж) біліктілік әрекетінің дұрыстығы;
- з) дұрыс болмай қоймайтын шараны қолдану, оны өзгертуге болмайды;
- и) қандай жаза қолданылды, азаматтық ИСК және мүлікті тәркілеу мүмкіндігі;
- к) жария етілген мән-жайлар, қылмыс жасау жолдары және жаза қолдануға байланысты;
- л) қайта тергеу жүргізудің қылмыстық іс жүргізу кодексінің талаптарына сәйкестігі.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдарының жұмысын ұйымдастыру және халықпен іскерлік қарым-қатынасты қолдау, ғылыми-теориялық жағдайды басқару және еңбек үшін талап етілетін келесі тақырыптарға арналған оқу жоспарлары: "тергеушілердің оқушы ретіндегі барлық функциялары", "оқыту түрі және халықты басқару сапасы", "оқытушының негізгі түрлері", "оқытушыдан талап", "тергеушілердің психологиясымен Байланыс", "жұмыс және өзара іс-қимыл", "тергеушілердің жұмыс уақытын дұрыс пайдалану", "дұрыс оқыту және түрлері", "тергеу органдарының есептеу техникасының тәсілдері", "ұйымдастыру және әлеуметтік - психологиялық әдістерге оқыту". Тергеу немесе анықтау бөлімі әрбір қылмысты толық және жылдам тексеруді қамтамасыз ету, заңдылықты қатаң сақтау негізінде кінәлі адамдарды заңды жауапкершілікке уақтылы тарту, негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тарту толық аяқталу мақсатында әрекет етеді. Тергеушілердің мақсаттарына сәйкес барлық өз қызметінде: ішкі істер органдарының барлық тергеу бөлімшелерінің қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын және қылмыстарды ашу және тергеу саласындағы тергеу қызметін реттейтін басқа да нормаларды сөзсіз орындауы қамтамасыз етіледі. Кадр аппаратымен бірлесіп тергеу қызметкерлерінің кадрларын іріктеуді, орналастыруды, зерттеуді және тәрбиелеуді жүзеге асыруға, сондай-ақ оларды оқытуды ұйымдастыруға; тергеушілердің іс жүргізу дербестігін қамтамасыз етуге ықпал етеді[5].

Басқа да жүктелген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес Бас тергеу басқармасы келесі функцияларды жүзеге асырады: тергеу практикасын зерделейді және қорытады, тергеу басқармалары мен ПБ, КПБ-ның қылмыстық жағдай бойынша жұмысын ұйымдастырады, ҚР ПМ басшылығына алдын ала тергеушіні жетілдіру, қылмысқа қарсы күресте оның рөлін арттыру жөніндегі шараларды жүзеге асыру туралы ұсыныстар енгізеді. Жергілікті жерлердегі тергеу бөлімшелерінің жұмысын тексереді, оларға көмек көрсетеді, анықтау және тергеу жұмыстарының деңгейін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеуге қатысады, олардың орындалуын бақылайды. Аса күрделі қылмыстық істі тергеуге бақылауды жүзеге асырады, оларды тергеуге жәрдем көрсетеді. Тергеу жұмысын ұйымдастырады, қылмыстарды тергеу тактикасы мен әдістемесін жетілдіру жөнінде ұсыныстар дайындайды, оң тәжірибе мен тексеру әдістемесін қорытады және таратады, оларды тергеу практикасына енгізуді қамтамасыз етеді, тергеушілердің криминалистикалық техниканы пайдалануын бақылайды, алдын ала тергеуді жетілдіру мәселелері бойынша белгіленген тәртіппен республикалық және облысаралық кеңестер өткізеді.

Қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөнінде ұсыныстар енгізеді, тиісті министрліктер мен ведомстволарға ұсыныстар дайындайды. ПО тергеу аппараты қызметінің мәселелері бойынша хат алмасулар[6].

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдары шағымдар мен ұсыныстарды дер кезінде қарауды және шешуді ұйымдастырады, жергілікті жерлерде осы жұмысты жолға қоюды жақсарту бойынша шаралар қабылдайды. Ауыр қылмыстар, сондай-ақ облысаралық сипаттағы қылмыстар туралы аса маңызды және күрделі істер бойынша тексерулер жүргізеді. Кадрлар басқармасымен және оқу орындарымен бірлесіп тергеу аппаратын, тергеу аппараты бөлімшелерінің құрылымдары мен штаттарын тергеу аппаратының санын есептеу үшін арнайы нормативтермен жарақтандыру жөнінде шаралар қабылдайды, тергеу қызметкерлерінің кадрларға қажеттілігін анықтайды, кәсіби даярлауды, біліктілігін арттыруды, жас мамандарды бөлуді ұйымдастыруға, тергеу жұмысында кадрларды тиімді пайдалануды

қамтамасыз етуге қатысады. Тергеу басқармасы жанындағы оқу орталығы базасында тергеу аппаратының кадрларын қайта даярлауды ұйымдастырады.

Тергеу бөлімшелерін материалдық - техникалық қамтамасыз етудің нормативтік және табельдік тиістілігі туралы ұсыныстар әзірлейді және енгізеді. Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдарының жұмыстарының жай-күйі және қылмыстарды тергеу кезінде заңдылықты сақтау туралы статистикалық деректер мен басқа да ақпараттарды жинауды, жүйелендіруді және талдауды жүзеге асырады. Алынған деректер негізінде қолда бар күштерді пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шаралар әзірлейді. Басқа ведомстволарда, мекемелер мен ұйымдарда ІІО тергеу аппаратын ұсынады. ІІМ-нің тергеу аппаратының қызметі бойынша бұйрықтарының, жарлықтарының, жарлықтарының жобаларын әзірлейді, өз міндеттері шеңберінде әдістемелік ұсынымдар мен нұсқаулар береді.

Алдын ала тергеу қызметкерлері жазалау мәселелері бойынша, соның ішінде тергеу қызметкерлері көлік ІІБ бастықтарының негізсіз бұйрықтарымен нұсқаулардың күшін жояды.

Тергеушілер облыстық (қалалық) ішкі істер басқармасының, Ішкі істер басқармасының құрылымдық бөлімшелері болып табылады. Оны ішкі істер басқармасы, Көлік, ішкі істер басқармасы бастығының орынбасары басқарады, сондай-ақ тергеу бөлімінің (басқармасының) бастығы болып табылады. Тергеу бөлімінің құрылымы мен штаты ҚР ІІМ бекітеді. Тергеу бөлімінің (басқармасының) жұмысы ағымдағы және перспективалық жоспарлар негізінде пәндік - өңірлік қағидат бойынша ұйымдастырылады. Тергеу бөлімі (басқармасы) Іс жүргізу бақылауын жүзеге асырады және төмен тұрған тергеу бөлімшелерінің қызметіне ұйымдастырушылық-әдістемелік басшылықты қамтамасыз етеді.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдардың міндеттері: Сотқа дейінгі алдын ала тергеуді ұйымдастыру; әрбір қылмысты толық және тез тергеу және кінәлі адамдарды заңдық жауапкершілікке уақтылы тартуды қамтамасыз ету; тергеу аппаратының қызметінде заңдылықтың сөзсіз сақталуын бақылау, тергеушінің іс жүргізу дербестігін қамтамасыз ету болып табылады. өз міндеттері шеңберінде тергеу аппаратының ішкі істер органдарының басқа қызметтерімен және басқа да құқық қорғау ведомстволарымен өзара іс-қимылын ұйымдастыру; қылмыстарды тергеу материалдары бойынша профилактикалық жұмысты қамтамасыз ету; кадрларды дұрыс іріктеуді, орналастыруды және тәрбиелеуді, тергеу қызметкерлерінің кәсіби шеберлігін арттыруды қамтамасыз ету.

Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуші органдардың негізгі функциялары: қылмыстық тергеу практикасын, тергеу бөлімшелері мен тергеушінің жұмысын ұйымдастыруды зерделейді және қорытады, ІІБ бастығына ұсыныс енгізеді; алдын ала тергеушіні жетілдіру, оның қылмысқа қарсы күрестегі рөлін арттыру жөніндегі шараларды жүзеге асыру туралы КІІБ-ға ұсыныс енгізеді; қылмыстық істер бойынша қабылданған қысқарту және тоқтату туралы шешімнің заңдылығын тексереді, істі мұрағатқа беруге рұқсат етеді.; тергеу бөлімшелерін және тергеу жұмыстарын тексереді, олардың қызметін ұйымдастыруға көмек көрсетеді, анықталған кемшіліктерді жою және тергеу жұмысының дәрежесін арттыру жөнінде шаралар әзірлейді, олардың орындалуын бақылайды; қылмыстарды тергеуге бақылауды жүзеге асырады, осы жұмысқа көмек көрсетеді; тергеу жұмыстары туралы есеп жасайды; есепке алу-тіркеу тәртібінің сақталуын бақылауды жүзеге асырады; тергеу жұмыстарын ұйымдастыруды жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді, оң тәжірибемен тергеудің ғылыми әдістерін зерделейді, қорытады және таратады, олардың тергеу практикасына енгізілуін қамтамасыз етеді, белгіленген тәртіппен тергеу қызметкерлерінің біліктілігін және кәсіби шеберлігін арттыру жөніндегі оқу жиындарын, тағылымдамаларды және басқа да іс-шараларды өткізеді; қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою туралы ұсыныстар енгізеді, тиісті ұйымдарға, кәсіпорындар мен мекемелерге тиісті ақпарат дайындайды.; тергеу қызметкерлерінің іс-әрекетіне прокурорлардың хабарламалары мен сот анықтамаларын, сондай-ақ кәсіптік-өндірістік сипаттағы бұзушылықтарды қарайды; ішкі істер органдарының тергеу аппараттарының уақтылы қаралуын және шешімін, шағымдар мен ұсыныстарды ұйымдастырады, бұл жұмысты жергілікті жерлерде қояды жақсарту шараларын белгілейді; кадр аппаратымен бірлесіп тергеу бөлімшелерін жинақтау, жас

мамандарды бөлу жөніндегі шараларды жүзеге асырады, тергеу қызметкерлерін кәсіби даярлауды және олардың біліктілігін арттыруды ұйымдастырады; жедел жағдайды ескере отырып, тергеу бөлімшелеріне практикалық көмек көрсету мақсатында күштермен маневр жасауды жүзеге асырады; криминалистикалық құралдарды ұйымдастыру-техникалық пайдалануды, сондай-ақ құндылықтарды көрсету және тексеру үшін алынған заттардың сақталуын бақылайды. Оның ішінде тергеуші қылмыстық іс жүргізу субъектісі[7].

Қорыта келгенде айтуға болатыны, Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізуде тергеушілер мен анықтаушылар істе тергеуге қатысушылардың құқықтарын сақтай отырып, заңды шешімдер қабылдайды және тергеуге қылмыстық іс бойынша жауапты болады. Яғни, Қылмыстық процесстік кодекстің 24 бабынан сәйкес жүргізу талабы назардан қалмауы тиіс.

Пайдаланылған нормативтік актілермен әділеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 2025 жылғы баспасы.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексі. Алматы. Баспа, 2025.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алматы: Юрист, 2025 жылғы баспа.
4. Сейтжанов О.Т., Брылевский А.В., Бачурин С.Н. и др. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть. Учебник. - Костанай: Костанайская Академия МВД, 2016.
5. Қалимұқашева, А.Д. Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын қорғаудың соттан тыс механизмі оқу әдістемелік құрал [Мәтін] / А.Д. Қалимұқашева. - Алматы: Сагаутдинова, 2016 ж.
6. Журсимбаев, С.К. «Правоохранительные органы Республики Казахстан»: Учебн. пособие - Алматы: HAS, 2016.
7. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: учебник / О.Т. Сейтжанов, А.В. Брылевский, С.Н. Бачурин и др. от 4-02-2019г.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ ШЕШУДІҢ ЗАМАНУИ ТЕТІГІ- ЭТНОМЕДИАЦИЯ

Сарсенова Алия Борисовна

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университеті, Азаматтық құқықтық
пәндер кафедрасының з.ғ.магистрі,
сеньор-лектор

Айтмуханова Дидар Урынбасаровна

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университеті, Азаматтық құқықтық
пәндер кафедрасының з.ғ.магистрі,
сеньор-лектор

Аннотация

Бұл мақалада этносаралық қатынастардың маңыздылығы мен олардың күрделілігі қарастырылады. Қазақстандағы этникалық әралуандық аясында туындайтын жанжалдар мен келіспеушіліктерді шешудің тиімді жолдарының бірі ретінде этномедияция ұғымына назар аударылады. Этномедияция – этностар арасындағы қарым-қатынасты реттеп, өзара түсіністік пен келісімді нығайтатын заманауи құрал ретінде сипатталады.

Аннотация

В данной статье рассматриваются важность и сложность межэтнических отношений. Рассматривается концепция этномедияции как одного из эффективных способов разрешения конфликтов и разногласий, возникающих в условиях этнического многообразия в Казахстане. Этномедияция описывается как современный инструмент регулирования отношений между этническими группами, способствующий укреплению взаимопонимания и согласия.

Abstract

This article examines the importance and complexity of interethnic relations. It explores the concept of ethnomediation as an effective means of resolving conflicts and disagreements arising in the context of ethnic diversity in Kazakhstan. Ethnomediation is described as a modern tool for regulating relations between ethnic groups, promoting mutual understanding and harmony.

Негізгі сөздер: Этносаралық қатынастар, этномедиация, қақтығыс, жанжалдарды шешу, этникалық келісім, әлеуметтік тұрақтылық, ұлт өкілдері, бейбітшілік, диалог, медиация.

Ключевые слова: Межэтнические отношения, этномедиация, конфликт, разрешение конфликтов, этническое согласие, социальная стабильность, национальные представители, мир, диалог, медиация.

Key words: Interethnic relations, ethnomediation, conflict, conflict resolution, ethnic harmony, social stability, national representatives, peace, dialogue, mediation.

Этносаралық әртүрлілік этностар арасында келісім үшін жан-жақты зерделеу, талдау, құру және тиімді жүзеге асыру ұлтаралық келісімді нығайту және сақтау бойынша жұмыс әдістері қажет етеді. Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясаттың басымдығы Қоғамдық келісім мәселесі және жалпыұлттық бірлік болып табылады. Конституцияда құқықтар теңдігі бекітілген және олардың этникалық тегіне қарамастан барлық азаматтардың құқықтары мен бостандықтары тең.

Тәуелсіз Қазақстанның құрылғанына 5 жыл мерзім өткеннен кейін Мемлекет басшысының жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылатын Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды.

Этносаралық қатынастар – бұл ең күрделі, сезімтал сала. Ол үнемі дамуда және соған орай жаңа қиындықтар пайда болуда. Сауатты, мағыналы қарсы тұра алу үшін заманауи және икемді шешімдер қажет. Соның бірі этномедиация болып табылады. Қазіргі таңда елімізде этностардың санының өсуімен қатар олардың арасындағы жанжалдар немесе қақтығыстар көбеюде. Бұл қақтығыстардың бірден бір шешімі-этномедиация болып табылады. Дәл қазір Қазақстанда 124 ұлт өкілдері өмір сүріп жатыр. Аталған барлық ұлт өкілдерінің мүдделерін ескеру қиынға соғады. Бірақ этностар арасында тепе теңдік ұстау мүмкін. Осындай жағдайларды шешу үшін этномедиация құрылған болатын.

Медиация (лат. *mediare*) - тәуелсіз медиатор-тұлғаның қатысуымен дауларды реттеудің баламалы рәсімі [1, 10]. Медиация-дауларды балама шешудің ең жұмсақ түрі. Медиация рәсімі кезінде жанжалға қатысушы тараптар медиатордың тәжірибесіне, білімі мен дағдыларына сүйене отырып, өзара тиімді шешімге дербес келеді. Дауды шешу толығымен дауласушылардың еркіне байланысты. Айта кететін жайт, екі ұлт арасындағы әр түрлі тілде сөйлейтіндер арасындағы дау медиация үшін ең қиын жағдайлардың бірі болып саналады. Мұнда дауласушы тұлғалар арасында классикалық, психологиялық және эмоционалдық спектрлер көрінеді. Осыған қоса бұл спектр әртүрлі тілде сөйлеу және өзге көзқарастарға байланысты көбейеді. Сондықтан қазіргі таңда этномедиация саласына дауларды кәсіби түрде шешетін өз ісінің білікті мамандары қажет.

Медиация келісу рәсіміне жатады, яғни, бұл сот емес. Бұл келісім процедураларының бір түрі. Келісім процедуралары - қолшатыр термині. Яғни, медиация мен жәрдемдесудің барлық түрлерін қамтитын дауларды баламалы реттеу оған әдетте келіссөздер, медиация және шешім кіреді. Этномедиация орталығы этносаралық қақтығыстардың алдын алуда түйткілді рөл атқарады. Ол отандық этномедиация мектебін қалыптастыруға және кез келген даму кезеңіндегі дауларды және қақтығыстарды шешуге қабілетті этномедиаторларды даярлауға мүмкіндік береді [2, 36]. Медиатор рәсімінде делдал-медиатордың кеңес беру функциясы жоқ. Медиатор тек екі дауласушы тараптарға жанжал туралы жалпы түсінік қалыптастыра отырып даудың шешілуіне байланысты әрекет етеді. Бұл жағдайда есте сақтау қажет нәрсе, медиацияның мәні - адамға дауды дұрыс түсіну, екінші тараптың жағдайына кіру. Этномедиацияда медиатордың рөлі орасан зор. Сондықтан медиатор үнемі білімін арттырып өзін өзі тәрбиелеу қажет. Сонымен қатар, әртүрлі ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тәжірибесін жинақтауы маңызды болып саналады.

Этномедиацияның негізгі функциялары:

1. Этномедиаторларды даярлау және конфликтологияның, этномедиацияның, этносаяси сауаттылықтың, этномәдениеттің, «араздық тілі», келіссөздер тәжірибесінің, қоғамдық риториканың және басқа да негіздері бойынша оқыту.

2. Алдын алу жұмысы – аймақ тұрғындарымен кездесулер мен әңгімелер өткізу арқылы этносаралық қатынастар мәселелерін талқылау, мүмкін қақтығыстардың алдын алу және әртүрлі этникалық топтар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға көмектесу.

3. Кеңес беру және ұсыныс жасау қызметі – жоғары деңгейлі билік органдарының араласуын талап ететін мәселелерді жаңарту, әлеуметтік кернеудің деңгейіне ықпал ете алатын потенциалы бар.

4. Әдістемелік құралдарды әзірлеу және енгізу – этносаралық кернеулермен жұмыс істеуге арналған стандартталған және тиімді құралдар жасау.

Жалпы этносаралық қатынастар тақырыбы осал сала болып табылады, онда адамдардың сезімдерін оңай басқаруға болады. Әртүрлі мәдени, тілдік, діни, дәстүрлі және басқа да ерекшеліктер этностар арасында дау туғызады, сол себепті этностар арасында әлеуметтік қашықтықтың пайда болуы, қоғамның "бөтен" және "біз" болып бөлінуіне әкеліп соқтырады. Көбінесе этностар арасындағы дауларға әртүрлі көзқарас, менталитет, мәдени құрылымдары болу себебінен туындайды. Қазақстандағы шулы этносаралық дауларға Өскемендегі қақтығыс 1992 жылы, Ақтаудағы соқтығыс 2006 жылы, Тенгиз ауданындағы жаппай төбелес 2006 жылы, Шелек ауданындағы дау 2006 жылы және тағы басқалары. Осы айтылған даулардың себебіне көбінесе бір ұлттың басқа ұлтқа деген зорлық зомбылығы, бірін-бірі түсінбеу, кемсіту салдарынан туындайды.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасының басшылығы этникалық мәселеге ерекше назар аударуда. 1995 жылғы Конституцияның негізінде мынадай құқықтар бекітілді: "Әркім өзінің ұлттық Конституциясын анықтауға және көрсетуге немесе көрсетпеуге құқылы, партиялық және діни қатыстылығы. Әркімнің ана тілі мен мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдауға құқығы бар" [3, 19-бап]. Ал 19-бапқа сәйкес "ұлтаралық келісімді бұзуға қабілетті кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады". ҚР Қылмыстық кодексіне түзетулер енгізіле отырып 2015 жылы әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни алауыздық бостандықты шектеуге екі жылдан жеті жылға дейін мерзім танылды. 1992 жылғы "Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен Даму Стратегиясында "әлеуметтік жаңғырту саласында "этникалық бірегейлікті дамытуға және Қазақстанның ұлттық-мәдени әртүрлілігін сақтауға" назар аударылды.

Қазақстан халықтары Ассамблеясының (бұдан әрі – ҚР ҚХА) құрылуымен 1995 жылы этносаралық саладағы мемлекеттік саясаттың институционалдық базасы құрыла бастады. ҚР ҚХА-ның консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылуы этносаралық қатынастарды реттейтін тетіктерді құруды бастағанын мойындау керек. Мәселен, 2007 жыл ҚР ҚХА үшін екі себеп бойынша маңызды жыл болды: Қазақстан халықтары Ассамблеясынан Қазақстан халқы Ассамблеясына қайта атау, сондай-ақ осы институтқа конституциялық мәртебе беру және ҚР Мәжілісіне тоғыз депутатты сайлау құқығы берілді. Құрылудың алғашқы күндерінен бастап осы институтқа ерекше міндеттер қойылды. 20 қазандағы "Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы" ҚР Заңында заңмен бекітілген 2008 жылғы, атап айтқанда: "этносаралық саладағы өңірлік саясатты жетілдіру этносаралық қатынастардың жай-күйіне мониторинг жүргізу, келіспеушіліктер мен дауларды реттеу, этносаралық қатынастар саласындағы жанжалды жағдайларға жол бермеу және оларды шешуге қатысу және т.б. бойынша ұсынымдар әзірлеу және практикалық шараларды іске асыру" [4]. Басқаша айтқанда, бүгінгі таңда ҚР ҚХА алдында тұтас кешен түр және бізді қызықтыратын этносаралық келіспеушіліктердің алдын алу пункті кіретін міндеттер бар. Қазақстан еліміздегі әр этностың келісімде, бірлікте және бейбітшілікте өмір сүруін қалайды. Этностардың арасындағы араздықты болдырмау үшін көптеген жұмыстар атқарылуда. Соның біріне бірінші мамырды Қазақстан халқының бірлігі күні ретінде тануы жатады. Этносаралық бейбітшілікті нығайту және қақтығыстардың алдын алу шаралары аясында, Қазақстан Республикасы Президенті К. Тоқаевтың тапсырмасымен

2023 жылдың мамырында Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты базасында Этномедиация орталығы құрылды және жұмыс істей бастады. Бұл шешім жергілікті деңгейде этносаралық қатынастарды басқаруға жүйелі және кешенді тәсілді қолданудағы мемлекеттік органдардың ұмтылысын көрсетеді [5].

Қорыта келе, қазіргі уақытта этномедиация өзінің дамуы мен нығаю сатысында. Этномедиацияның тиімді қалыптасуы кешенділік және жүйелік, өзара іс-қимыл, ынтымақтастық және барлық мүдделі тараптардың серіктестігі қажет. Барлық деңгейлерде барлық жағдайларды жасау қажет, консультациялық, әдістемелік, сараптамалық, техникалық және қаржылық қолдау. Жергілікті және кең этникалық қақтығыстарда әрқашан қиындықтар болады. Біз жергілікті деңгейде – муниципалитеттерде этникалық қақтығыстарға тап болуымыз мүмкін, бірақ этномедиация технологияларына ие бола отырып, ұлтаралық қатынастар саласындағы кез-келген дауларды әрқашан шешуге болады. - "Этномедиация ұлтаралық қатынастардағы дауларды реттеу факторы ретінде: теория, қазіргі тәжірибе және практикалық технологиялар"; - "Медиация ұлтаралық қатынастарды реттеушінің функциясы ретінде". Мұндай іс - шаралардың мақсаты-конфликтологиялық білім мен медиативтік құзыреттерді қалыптастыру. Іс-шаралар танымдық және қолданбалы сипатқа ие және азаматтық қоғам институттарының өкілдеріне, ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған міндеттерді шешуге қатысатын мемлекеттік, муниципалды және білім беру мекемелерінің қызметкерлеріне бағытталған.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстан халқы Ассамблеясы хатшылығына, Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу орталығына, сондай-ақ облыс Ассамблеялары мен облыс әкімдігіне осы ұсыныстарды ұсынамын:

- облыстың ҚХА жергілікті органдарының қызметін мерзімді тексеруді жүзеге асыру, қызметкерлердің біліктілігін растау, білім деңгейін тексеру желісі бойынша және оларға жүктелген міндеттемелерді орындау тиімділігі;

- Алматы және Астана қалаларынан тәжірибелі сарапшыларды, атап айтқанда өкілдерді шақыра отырып, тренингтерді тұрақты негізде өткізу ұсынылады түрлі ҰЕҰ, өткір әлеуметтік шиеленістер мен жанжалдарға сәтті ден қою және реттеу, сондай-ақ екі немесе одан да көп этностардың жергілікті тұрғындарымен жұмыс істеу ерекшеліктерін түсіну;

- екі немесе одан да көп этностардың тұратын аймақтарында, сондай-ақ қақтығыс әлеуеті жоғары жерлерде этникалық азшылықтардың мүдделері мен ресурстық мүмкіндіктеріне жүйелі талдау жүргізу.

Осы ұсыныстармен жұмыс істеу арқылы этносаралық мәселелер шешіледі деген ойдамын. Қазақстандағы әр этнос бейбіт өмірде өмір сүруіне тілектеспін!

Пайдаланылған әдибиеттер:

1. Д. Сталберг, Л.Лав. Үшінші дауыс. Табысты қақтығыс медиациясы. – 2014.
2. «Этномедиацияның базалық негіздері және тараптардың құқықтарын қорғау» әдістемелік құралы - Астана: қолданбалы этносаяси зерттеулер институты, 2022.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамыз
4. «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы N 70-IV Заңы.
5. «Профилактикадағы Этномедиативтік стратегиялар» әдістемелік құралы және жанжал әлеуетін шешу": - Астана: қолданбалы этносаяси зерттеулер, 2023.

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАН КЕЛТІРІЛГЕН МҮЛІКТІК ЗАДАПТАРДЫ ӨТЕУ

Жағыпар Жадыра Жағыпарқызы

з.ғ.м., аға оқытушы.

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы,

Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті

Шаданова Ляззат Жанатовна

аға оқытушы.

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы,

Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті

Самат Әсем Дулатқызы

6B04201 Құқықтану мамндығының 4-курс студенті

Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы возмещения имущественного вреда, причиненного уголовными правонарушениями, с точки зрения правовой системы Республики Казахстан. Автор проводит комплексный анализ законодательных норм, регулирующих защиту имущественных прав граждан и юридических лиц, закрепленных в Конституции Республики Казахстан, Уголовном и Уголовно-процессуальном кодексах.

Аңдатпа: Бұл мақалада қылмыстық құқық бұзушылықтар нәтижесінде келтірілген мүлктік зардаптарды өтеу мәселелері Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі тұрғысынан қарастырылады. Автор Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық және Қылмыстық іс жүргізу кодекстерінде бекітілген, азаматтар мен заңды тұлғалардың меншік құқықтарын қорғауды реттейтін заңнамалық нормаларға жан-жақты талдау жасайды.

Abstract

This article examines the issues of compensation for property damage caused by criminal offenses from the perspective of the legal system of the Republic of Kazakhstan. The author conducts a comprehensive analysis of the legislative norms governing the protection of property rights of citizens and legal entities, enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Criminal and Criminal Procedure Codes.

Негізгі сөздер:

возмещение ущерба имуществу, деликтная ответственность, механизмы компенсации, юрисдикция принудительного исполнения, эквивалентная компенсация, уголовная реституция, правовой конфликт, нормативно-правовое регулирование, институциональные пробелы, доктринальное понимание

реституция имущественного ущерба, деликтная ответственность, компенсационные механизмы, правоприменительная юрисдикция, эквивалентное возмещение, уголовно-правовая реституция, правовая коллизия, нормативно-правовое регулирование, институциональные пробелы, доктринальное осмысление

restitution for property damage, delict liability, compensation mechanisms, enforcement jurisdiction, equivalent compensation, criminal restitution, legal conflict, normative and legal regulation, institutional gaps, doctrinal understanding

Экономиканың даму секторларына, өнеркәсіп, энергетика, мұнай-газ, қазба-байлықтар, ауыл шаруашылығы, бизнес, жеке кәсіпкерлік секторларының даму керектігі айтылды. Жергілікті жердегі әкімдер үкіметтік емес немесе Ұлттық қорға қатысты емес есеп шоттағы қаражаттарды оңды-солды шашуға тиым салу керектігіне назар аударды. Онымен қоса, кәсіпкерлікті дамыту бағытында, ашық жұмыс жасауға керекті салық бөлшек режимдерін реттеу үшін, жаңа Салық кодексін қарастыруды айта келіп, экономиканы үдету үшін тек қана үкімет қаржысына үміт арытпай, қолайлы инвестиция тарту керектігі айтылды. Көлеңкелі экономиканы жою туралы да сұрақтар қарастырылды [1].

Жеке меншік секторын елеулі қаржыларын, еліміздің экономикасын қаржыландыру бағытындағы қызметті алға қойып, халықаралық қаржыландыру тәжірибелеріне назар аударылды. Бастысы деп айтты Президент экономикалық даму,салынған қаржының ел игіліген қатысты қолдану. Қаржы – халықтың қоры, оны ары қарай сақтау,көбейту-басты міндет. Керісінше, мемлекеттік қаржыға қол сұғу,оны оңды солды шашу барып тұрған заң

бұзушылық деп атап көрсетіп, осы бағыттағы құқық қорғау органдарының қызметін күшейту керектігін айтып өтті.

Айтылып отырған сұраққа қатысты талап ҚР Конституциясында да қарастырылған, ата заңымыздың бірнеше бабында мүліктің қорғалуына қатысты талаптар қойылған, атап айтсам:

1. Бірінші баптың 2-ші тармағында мемлекеттік қағидалардың қатарында экономикалық дамуды – халықтың көздейтіндігі;

2. Алтыншы баптағы меншікке қатысты объектілер, олардың иелік етудегі заңнамалық тәртіппен заңмен қорғалатын тұстарының бекітілгендігі;

3. 18-ші баптың, екінші тармағына қарасты әр азаматтың жеке саламдарының құпиялығы, оны шектеу ерекшелік тұстарының толықтылығы;

4. 26-шы бабы азаматтарымыздың мүліктік құқықтары турасындағы тұстары, жеке меншігінде ұстай алатындығы, мұрагерлікпен қалатындығы, оған ешкімнің қол сұқпауының заңмен қорғалатындығы. Тек қана бұндай қолсұғушылық сот шешімі арқылы іске асатындығында жол берілетіндігіне тоқталған[2].

Жоғары да айтылған мүлікке қатысты Ел басшысының сөздері, Ата заңымызда бекітілген тәртіптердің тақырыпқа тікелей қатысы бар екендігін байқау қиын емес. Дегенмен де күнделікті қылмыстық статистиканы қарап отырсақ, ҚР Қылмыстық кодекстің (бұдан әрі ҚР ҚК) көптеген баптарымен бекітілген қылмыстық құқық бұзушылықтар түрлерімен, елімізге, мемлекетімізге, заңды немесе жеке тұлғаларымызға экономикалық, қаржылық, мүліктік зардаптар келіп жатырғанын байқау қиын емес. ҚР ҚК өзі бұндай зардаптарға қатысты көптеген тараулармен, тіптен тікелей баптар арқылы-тікелей объектілер ретінде негізделген. Ал оларға шолу жасайтын болсақ, сырт көзге кодекстің 6-шы тарауында меншікке қарсы қылмыстық бұзушылықтар көрсетілген болса, 8-інші тарауда еліміздің экономикасына зардаптар келтіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың тізімі бекітілген. Тоғызыншы қарсы тарау коммерциялық немесе өзге де заңды тұлғалардың қызметіне болғандықтан, оларда тікелей мүліктік зардаптарды келтіретіндігімен тікелей байланысты. 15-ші тарауды қарастырсақ мемлекетіміздің басқарудағы және қызмет атқаруға қатыстық қылмыстық заңдарымызды бұзудағы қылмыстық әрекеттер, мүліктік заң бұзушылықтар келтіретін әрекеттер тізбегінде болып қала бермек. Бұлардан орасан зор шығындар келетіні сөзсіз. Олардың ішінде лауазымды тұлғалардың өздеріне берілген өкілеттерін теріс немесе асыры пайдалану, жүргізіліп отырған кәсіпкерлік қызметтерге заңсыз араласып зиян келтірулер, олар заңды болып жүргізіліп жатырса оған кедергі жасау, мемлекеттік қызметтерге жалғанды әрекеттер жасау, болмаса өз ісіне салғыртық, атқартын қызметіндегі әрекетсіздіктердің түрлері де орасан зор мүліктік шығындар әкелетіндігі сөзсіз. Осындай таңдалған баптардың көбісі материалдық шығындар әкеледі деп нақты айта келе, басқа қылмыстық әрекеттер зиянсыз, яғни моральдық деп айтуға болмайды. Әрине, қарап отырсақ, заңнамадығы көрсетілген барлығының айтарлықтай зиянды тұстары баршылық, дегенменде шамалап болжау арқылы қылмыстық әрекет немесе әрекетсіздіктердің 90% пайыздық мөлшерінен материалдық шығындар келеді деп толықтай шамалауға болады. Қарап отырсақ ҚР ҚК 99 бабы бойынша «Адам өлтіру»; 106 -107 баптары денсаулыққа түрлі зияндар келтіру; Адамды ұрлау, жеке бостандығынан заңсыз жолмен айыру, адамды саудаға салу 125-128 баптар; Басқыншық соғысты жүргізу(160 бап), Геноцидпен-Экоцид 168-169 баптар; 293-294 баптағы Бұзақылықпен-Вандализм; Көліктегі, Басқару тәртібіне, тіптен Әскери қылмыстардың көпшілігін жасау арқылы айтарлық зардаптар келіп жатырғанын өмірлік тәжірбеден байқау қиын емес[3].

Ендігі көпшілікті толғандырып, көкейтесті болып қалып отырған, жоғарыда көрсетіп отырған қылмыстық құқық бұзушылықтардан келтірілген зардаптарды анықтап оның ішінде келтірілген мүліктік зардаптарды қалпына келтірудің тұстары болып отыр.

Заңды немесе кез-келген жеке тұлға өзіне келтірілген зардаптардың себептерінен, яғни ҚР Қылмыстық процестік кодекстің (бұдан ірі ҚР ҚПК) 180-ші бабында көрсетілген негіздерге сай, қылмыстық ізге түсуге себептермен негіздерге сүйеніп әрекеттенуіне құқылы. Тәжірибелік негіздерге сүйенсек ондай жағдай көбіне адам жәбір көргенде, яғни қылмыстық

құқық бұзушылықтан айтарлықтай материалдық зардаптар көргенде. Құқық қорғау органдарына хабарлайтыны байқап отырмыз.

Әрбір қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге қажетті мән-жайлардың бар екендігін Қылмыстық процесстік кодекстің 113 бабында бар екендігін байқау қиын емес. Сол баптағы, көптеген дәлелденуге жатанын деректердің қатарында, 1- баптағы, 5-6-ші тараудағы жасалған қылмыстық әрекеттердің салдары, яғни келетін зардаптардың түрлері, мөлшері басқа да зиянды тұстарын анықтау қажеттілігі ескеріледі. Мысалы, жәбірленушінің еңбекке жарамсыз болып қалуы, мүгедіктікке соқтыру, табыс көзінен айыру, мүліктің жарамсыз болып қалуы сияқтылары және басқаша зияндардың түрлері. Былайша айтқанда, заңнаманың өзі бізге дәлелдеуге керекті деректердің қатарына, келтірілген зиянның сипатымен, мөлшерін қойып отыр деп айтуға әбден болады [4].

Жалпы, алғанда қылмыстық істегі маңыздылығын осы мәселелерді заңнамалық түрде реттейтін негізгі процессуальдық нормативтік акт, Қылмыстық процесстік кодекстің 5-ші бөлімі, 20-ыншы тарауында қарастырылғандығын ерекше айтып өтуге болады. Олардың қатарында 166 бапты алып қарастыратын болсақ, келтірілген зиянды әрекеттерге қатысты, олардың түрлері, моральдық зияннан бастап, адамдарды емдеу, олар қайтыс болғандағы шығындар, жәрдем ақы, зейнет ақы, сақтандыруға, өтем ақы, қорғаушы-өкілдік төлемдері сияқты талап қою арқылы, оларды қайтарып алу құқығы негізделген.

Еліміздегі Қылмыстық процессуальдық кодекстің 167 бабындағы негіздерге сай Азаматтық талап қою тек қана тікелей қылмыстардың жасалуы кезінде ғана емес, кей бір жағдайларда есі дұрыс емес адамдардың да мүліктік, моральдық зардаптар келтіргеннен бастап, қылмыстық істерді сотта қараудағы сот тергеуінің аяқталғанға дейінгі аралықта қоюға құқылы. Бұндай құқық прокурорға, қылмыс салдарынан, адам қайтыс болған жағдайларда, сол адамдардың ағайын туыстары, жұбайы қоя алатындығы заңмен бекітілген. Сөйтіп, азаматтық кодекстің субъектісі – талапкер болып саналса. Қылмыс жасаушы тұлға (тұлғалар) жауапкер статусына өтеді. Қылмыстардың ашылмауы, күдіктінің анықталмауы талап арыз беруге кедергі болмайтындығы көрсетілді және талапкер баж салығынан босатылып, оның ҚР ҚПК 42-1 бабы негізінде, электронды форматта талаптану құқығы сақталады.

Қылмыстық істердегі азаматтық талаптарды қарап, тиісті шешімдер қарау үшін, соның ішінде тікелей зардаптардың көлемін анықтау, залалдардың келтіру бағыттарын, өтеу жолдары сияқты негізгі тәртіптері қылмыстық процессуальдық емес заңнамалармен, соның ішінде, еңбек, азаматтық, салық басқа да заңды негіздерге сай анықталады. Керек кезде бұндай ережелер халықаралық ратификацияланған заңдармен реттелген болса, бұндай ережелерде қолданылады. Талаптарды қоюға қатысты көптеген сұрақтарды реттеу жолдары азаматтық құқықтық нормалардың тікелей қолданумен негізделеді, олардың қатарына: келтірілген зардаптардың көлеміне, бағасына қатысты деректер, қосымша талап қою, азаматтық талаптан бас тарту, зардаптың көлемін азайту, дауларды медиация жолымен шешу сияқтылары.

Зардап демекші, сотқа дейінгі тергеп тексеруді бастау үшін зардаптың ең төменгі мөлшері анықталып отыр, мысалы ҚР ҚК 187 бабы бойынша Ұсақ-түйек ұрлық, алаяқтық, жымқырудың басқа да түрлерінің мөлшері он айлық есептік көрсеткіштен артық болуы шарт. Ал, кейбір құқық бұзушылықтардың құқықтық ерекшеліктеріне қарай келтірілген зардаптардың төменгі көрсеткіштері әр-түрлі болып келеді. Оған мысал ретінде, Қылмыстық кодекстің 245 бабына сай салық төлеуден ірі мөлшерде жалтару бойынша, келтірген зардаптың мөлшері 20 000 айлық көрсеткіштен жоғары болуы керек, ал аса ірі мөлшері 50 000 айлық көрсеткіштен жоғары болмауы шарт. Көптеген халық арасында тарап кеткен, міндетті алименттерді төлемеу Кодекстің 139 бабымен қарастырылған, ондағы шешуші фактор осындай міндеттемелерді орындаудағы сот шешімімен бекітілген төлемнің қылмыс субъектісінің еңбек ақысынан ұсталатын пайыздық өлшемі, ол 33% немесе асырайтын адамның (баланың) көптігіне сай 50% болуы тиіс. Яғни, ұсталатын қаражат көлемі еңбек ақымен тікелей байланысты.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасалған уақыттан бастап жәбірленушінің алғашқы қоятын талаптарының бастысы, қылмыстық келтірген зардаптарды қалпына келтіру, өтелін

талап ету. Айтылған талап ҚР ҚПК-тің 71-ші бабының 1 тармағына сәйкес өзіне мүліктік зарбап келген адам жәбірленушісі болып табылады. Баптың 3-ші тармағына сай өкілетті лауазымды тұлға, бірінші тармақтағы негіздер болған жағдайда тиісті қаулы шығару арқылы, процессуалды түрде осындай статус беріледі. Кейіннен жәбірленушіге келтірілген зардаптар негізінде азаматтық талаптар қою мүмкіндігі түсіндіріледі. Тіптен бесінші тармақ негізінде жәбір көрген адамның моральдық зардап тарқанның өзінде оның қылмыстық процестеге қаралатындығы түсіндіріледі. Егерде қарастырылмаған жағдайда, бұндай талап, азаматтық заңнамалар арқылы реттелетіндігі қарастырылған.

ҚР ҚПК-тің 71-ші бабының бірінші тармақшасын зерделей келе жәбірленушінің қылмыстық әрекеттерден тәндік, яғни мысалы дене жарақаттарын алса оны емделуіне, дәрі-дәрмегіне, жолына және тағы да басқа шығындарын айтуға болады. Тіптен адам қайтыс болып кеткен жағдайда оны анықтау, сараптамалар жасау, жер рәсімдеріне де көптеген шығындар болатындығын айтуға болады. Сондықтан, бұл екеуі түсінікті жайт. Бұлардың ішіндегі қызықты тұстарының бірі бұл моральдық зардап, (мүліктік емес игіліктеріне) оны бағалау, кейіннен жәбірленушіге қайтарып оны қанағаттандыру көпшілікке қызықты болып қалып отырғаны мәлім. Міне, заңнаманың осындай тұстарын талдауда Қазақстан Республикасының Жоғары Соттың 2015 жыл 27 қарашада қабылданған №7 қаулысы моральдық шығындарға талқылау беріп, олардың өлшем жолдарын аша білген. Соның ішінде, моральдық шығынды ақшалай компенсация жолдарын нақтылаған. Бұндай шығындарды анықтау барысында неке мен отбасы, экологиялық, жер қатынастары, азаматтық және басқа да заңнамалар басшылыққа алуы мүмкін деп белгіленген. Жан азабы, тән-азабы, денсаулығына зиян келтіру, бостандығына айыру, еңбекке жарамсыз болып қалуы, ар-намысы, қадір-қасиеті, жеке басының немесе отбасылық құпиялар, тұрғын үйге қолсұғушық сияқты және тағы да басқа құқықтық қатынастардың түрлері қарастырылған, әрбір мүліктік емес игіліктерінің өлшемін табу оңай емес [6].

Келтірілген зиянды әрекеттер барысында, қылмыс субъектілерінің жойқын әрекеттері-объективті жақтарының тұстары, тікелей себепті байланысын анықтау қажеттігі анықталған. Сонымен қатар, субъективті жақтарының тұстары- кінә оның түрлерін анықтау қажеттілігіне тоқталған. Жәбірленуші (талапкер) қылмыстық процес барысында мүліктік болып саналмайтын игіліктерге зиян келгендігін растайтын дәлелдемелер келтіріп, моральдық зиянды қанағаттандыратын өтемақы соммасын көрсету қажеттілігіне тоқталған. Егер осындай жайттар анықталған жағдайда ҚР Азаматтық кодекстің 917 бабы 1-ші тармағы негізінде кінәлі адамның, субъективтік нысанына қарамай, әрекет немесе әрекетсіздікпен келтірілген субъект мүліктік емес шығынды толықтай өтеуге тиісті.

Бұл ретте қызықты жайттардың қатарында бағасы (құны) анықталмаған шығындардың көлемін анықтауға қатысты 28 қараша 2024 жылы қабылданып, күшіне енген еліміздің Жоғары сот қаулысына жүгінсек ҚР азаматтық кодексіміздің 952 бабы негізінде, бағасы анықталмаған моральдық шығындар ақшалай нысанда өтеледі деп бекітіген. Шығынды анықтау кезінде, олар мүліктік емес болғандық мән-жайларды ескеріп, соттарға адам баласынның ақылға қонымды және әділетті түрде, бағалау қажеттігі қарастырылған. Зиян келтірушіге оның өзін келтірген зиянды өтеу ретінде, жауаптылық жазасы ретінде қарастыру ұсынылған. Бұндай шешімдермен екі жақтың қанағаттанбай қалу жағдайаттары болғанда, апелляциялық немесе кассациялық түрде шағымдану құқығы сақталатындығын осы сот қаулысымен қарастырылған. Моральдық зияндардың ақшалай өлшемін қарасуруда, тек қана жәбірленушінің (талапкердің) арыздарын ғана басшылыққа алмай, кінәлі тұлғаның (күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, жауапкердің) құқық бұзушылық әрекет жасағандағы кінәсінің түрін анықтап қарау қажетті, егер ол қасақана жасаса, ол бөлек қатал бағалауды қажет етеді. Ал, егер кінәнің абайсыздық түрі болатын болса, келтірген зиянды бағалауда жеңіл гуманитарлық көзқараспен қарау керекті деп қараған абзал. Онымен қоса моральдық зиянның, ақшалай өлшемін анықтап бағалауда, болашақ жауапкердің мүліктік отбасылық, асырауында адамдардың бар-жоқтығы, табыс табу көзінің жағдайын, тұрақты еңбек орының бар жоқтығы сияқты сұрақтарды назардан қалдырмай, негіздеме ретінде қарастырған дұрыс шешім деп қарастырған жөн деп

саналады[7]. Әрине, кінәлі тұлғаға мүліктік міндеттемелерді жүктеуде,оның жасаған құқық бұзушылық әрекеттеріндегі бағалауда Азаматтық кодекстің 917 бабы 1-ші тармағы,951 бап 2-ші тармағы негізінде моральдық зияндарды негіздеуде, зиянның белгіленген түрі тікелей жеке немесе заңды тұлғаға қарсы жасалғандығы, бұған қоса кінәлінің жасалған әрекеттер салдарынан жәбірлеуші тараптарға зардаптардың келуі, заңи түрде себепті байланыстың бар болуын негізге алу керектігі. Егерде жасалған әрекеттерде бұндай негіздемелер болмаған жағдайда, мүліктік зияндарды өтеу, оларды бағалау туралы сұрақтар мүлдем қарастырылмауы тиіс. Сотпен белгіленген бұндай қате моральдық зияндардың өлшемі, жоғары тұрған сотпен кейін қаралып заңсыз, негізсіз шығарылған сот шешімінің күші тез арада жойылуы керек.

Заңнамамыздағы әсіресе, ҚР ҚПК 173 бабы жалпы қылмыстық процестегі жәбірлерушіге, оларға арналған өтемақы қорынан өздерінен кететін шығындарды қайтару мүмкіндігін қарастыруды жан-жақты қамтып бекіткен, сондықтан,олардың да аталмыш сұрақтарды реттеуде қатыстылығы маңызды деген сенім мол.

Өмірімізде көп кездесетін және азаматтық іс жүргізу тәртібімен қаралып, үнемі даудамалар туғызатын, даулы істердің қатарында жол-көлік оқиғаларына байланысты келтірілген зардаптарды қайтару туралы істердің саны, көбеймесе азайатын түрлері жоқ. Өйткені, елімізде автотранспорт құралдының саны күннен-күнге өсуде.Тіптен, елімізге келіп-кетіп жүрген автокөліктердің санын қоспағанда, бүгінгі күні еліміздегі автокөліктер саны, 22 тамыз 2024 жылғы деректер бойынша,өткен жылы, бір жылдың ішінде көлік саны 12,3% пайызға көбейген. Сол санақ бойынша елімізде 5,5млн.авто көлік тіркелген, олардың ішінде 4,8 млн.жеңіл автомашина, 540,8 мыңы-жүк тасымалдаушы автотранспорт, 114,1 мың адам тасымалдаушы автобустар. Бұл көлік сандары бүгіннің өзінде өскені анық. Қазіргі уақыттағы авто көлік оқиғалар саны үнемі өсуде,мендегі 2024 жылдың не бәрі бес айының ішінде Tengrinews.kz – деректері бойынша 8235 жолдағы автокөлік оқиғалары тіркелген, онда шамамен 10,500 адам зардаптар шегіп, 767-ті адам қайтыс болған. Былтырғы және қазіргі деректер бойынша Қылмыстық Кодекстің 345 бабы бойынша тіркелген қылмыстық істер саны, келтірілген зардаптарға қарай өсіп отыратындығы да мәлім.

Бұл реттегі мындаған қаралып жатырған материалдық шығындары бар азаматтық істерге де қатысты деректермен қатар, көлік оқиғаларына қатысты адам қайтыс болғанда, денсаулығына ауыр немесе орташа ауырлықтағы жарақтар алғандағы шығындарды қалпына келтіру жалпы тәртіппен жүргізгенмен, бұндай оқиғаларға қатысты келтірілген зардаптарды қалпына келтіруге қатысты көптеген нормативтік актілер бар. Айта кету керек,бұндағы шығындарды өтеудегі 1-ші шілде 2003 жылғы « Көлік құралдарын иелеріне қатысты азаматтық құқықтық жауапкершілігіне қарай міндетті сақтандыру» заңның ерекшеліктері өзіндік әсерін беретіндігі айқын. Осындай заң арқылы сақтандырушылардың құқытарының бұзылуна жол бермеу шаралары қарастырылған.

Сақтандыру заңы негізінде 28.01.2016 жылы ҚР Ұлтық банк басқармасы №14 қаулысын шығарып, жол көлік оқиғаларына қатысты шығындарды,есептеу,тиісті бағалау жасау, оларды есептеде басшылыққа алынатын қағидалар бекітіліп сақтандырушық тәртібі бекітілген. Авто көліктерге келген зардаптарды есептеу, оның ішінде жөндеуге кететін шығын құндарының өлшемін, сот-сараптамалық негіздермен анықтап, оны жалпылама сақтандыруға қатысты омбудсманын анықталып,оларды интернет-ресурстарында орынатылғандығы мәлім[8]. Бұндағы мәліметтердің шынайлығы автокөлікті жасап шығарушы заводтарда алынған деректермен,жөндеудегі кететін шығындарды калькуляция жасаудағы көлік маркасына қарай, қосалқы бөлшектердің каталогы, басқа да шынайы деректерден құралатындығы нақтыланған. Бұндай деректер автоматты түрде жаңаланып тұратындығын да айтып,көрсеткен.

Келтірілген зиянды өлшеудегі сақтандырушымен қатар бағалаушы болып олардың лицензиялық тіркеулік негізде қорытынды беруге құқылығы анықталған. Қарап-тексеруде пайда алушы–жәбірленушінің талабына сай арнайы қызмет көрсету техникалық станцияларда жүргізіледі деп нақтыланған. Жалпы бұндай қызметтің өткізілу мерзіміде нақты қарастырылған. Бұл заңи тәртіпте, сақтандыру заңының талаптарына сай өткізілетіндігін байқау қиын емес.

Зерттеп отырған сұрақтың маңыздылығына сай, қандайда болмасын қылмыстық істегі реттелетін сұрақтардың қатарына, қылмыстарды жасау фактілері, олардың дәлелденуі, жазалардың түрлері атты сұрақтардың қатарында, келтірілген зардаптардың түрлері, мөлшері, кімнің қылмыстық әрекеттері салдарынан болғандығы, сотталушының бұған қаншалықты қатыстылығы сұрақтарды анықтауда сот өндірісінің басты сұрақтарының бірі ретінде қарауымыз қажет.

Азаматтық талаптарды сот отырысы барысында қараудың негіздемелері ретінде, қылмыстық істердегі дәлелдемелердің маңыздылығы ерекше болып қала беретіндігі сөзсіз. Бұндай факті туралы ҚР ҚПК 379-1 бабында нақтылап көрсетіп 20-шы бапқа сілтеме жасаған. Дәлелдемелердің қосымша да түрлерін келтіру ерекшеліктерінің қатарында, осы баптағы сотпен белгіленген уақыт деп қарастыру, бірақ бұдан заңнамалық шешімге қарсылық бар. Оны бөлек ұсыныс ретінде қарастырдым[9].

Олай, деп отырған себебім, талап арыздары қанағаттандыруда, қанағаттандырмауда немесе ішара қанағаттандыруда басты негіздемелер олар, әрине дәлелдемелер. Тіптен, кейбір кезде зардаптардың көлемі, сотталушының ондай зардаптар келтіргендегі қаншалықты кінәлігін, зардаптардың келу себептері деген сұрақтарды анықтау, қылмыстық істерді сотта қарауда кейінге қалдырылып, уақытша тоқтатып жататындығы мәлім, бұндай негіздерді анықтаудың қылмыстық істердегі қараудағы маңыздылығын байқау қиын емес.

Олардың түрлері әр-түрлі - жәбірленуші, куәгерлер, сотталушының жауаптары, заттай, құжаттар, тергеу әрекеттерінің хаттамалары, сараптамалар қорытындылары және тағы басқалары болып қала беретіндігі мәлім.

Тақырыпқа қатысты басты мәселердің қатарында, қылмыстық істерді қарай отырып, қорытынды шешім шығару. Қолданыстығы қылмыстық процестік кодекс бойынша, тікелей 392 бап бойынша тек айыптау және ақтау үкімі шығарылады. Ақтау үкімі шықса, сотталушы кінәлі емес болып, талап арыз қанағаттандырылмай қалады. Талап арызды бойынша қабылданатын сот шешімдерінің түрлері айыптау үкімінде қала беретіндігі сөзсіз. ҚР ҚПК-тің қылмыстық істер бойынша үкім шығару кезінде шешілетін сұрақтардың қатарында, 390 бабының бірінші тармағы, оныншы тармақшасындағы азаматтық талаптың қаншалықты қанағаттандырылатындығын заңи бекітілуі маңызды. Ал, 406 бабы, екінші тармағындағы соттың үкім шығарумен бірге қабылданатын шешімдердің қатарында, қатысушылардың құқығын қорғаудағы кеткен шығындарды қайтарудың да ерекше орын бар. 406-1-бабындағы 2-ші тармағындағы талап арыз толықтай немесе жартылай қанағаттандырылған жағдайда, оларды ерікті орында мерзімдерін белгілеу, ал бесінші тараудағы қылмыстық істер татуласу, медиация тәртібімен аяқталалып, азаматтық талаптан бас тартқанда жағдайда, оның қанағатандыруға жатпайтындығы зерттеу сұрағының көкейтестілігін жоғары екендігін нақтылай түсті[9].

Ғылыми жаңалық ретіндегі ұсынысым:

1. Сотталған адам қылмыстық жазасын өтеу барысында оған соттың үкімі бойынша қылмысткезек әрекетімен келтірілген зардаптарын өтеу талабы қойылған болса және мүліктік талаптың көлемі аса ірі болып, сандық мөлшері он миллион теңгеден асып кеткен ретте, ал сотталушының жазасының көлемі 12 жылдан аспайтын болған жағдайларда, жасаған қылмысының санатына қарамай, жазасының жарты бөлігін өтеген жағдайда Қылмыстық кодекстің 73 бабына сай мерзімнен бұрын жазадан шартты босату қарастыруды ұсынып отырмыз. Себебі, соншама қаражатты әрбір сотталған төлей бермейді, төлеген жағдайда ол өз қатесін түсініп, түзелгендігін дәлелдей түседі. Оның өзі жағымды көрсеткіш. Оған қоса заңнамадағы бұндай жағымды тұстарының болуы, басқа сотталғандардың, мүліктік қарыздарын тезірек төлеуге итермелеуші күш болатындығы сөзсіз.

2. Кез-келген сотталған адам тарапына сот шешімімен келтірген мүліктік зардаптарды өтеу міндеттелген болса, ал жаза өтеуші, оны өтеу барысында белгіленген мүліктік талапты орындаса ондай әрекетті, оң қадам ретінде қарастырып, сотталғанның мерзімнен бұрын

босатылуына немесе жеңілдетілген жаза түрлеріне ауыстыруына ықпал ететін жайт ретінде қарастыру қажет.

3. ҚР-ның ҚПК 379-1-ші бабындағы нақты көрсетілген талап арызды қарауға қатысты, қосымша дәлелдемелеріміздің түрлерін табыстау соттың белгілеген уақытымен жүзеге асырылады деп жазылғандығы. Соттың осындай құқығы, қатысушылардың кейінен әкелінетін дәлелдемелерді пайдалану құқығынан себепсіз, негізсіз айырады. Соған байланысты, түбейгейлі қарсылық бар, оны жою үшін, неге сот процессінің ішіндегі "Сот тергеуі" аяқталғанша деп, заңи түрде бекітпеске.

Пайдаланылған әдібеттер тізбегі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2.09.2024 жылғы Қазақстан халықына жолдауы. Егеменді Қазақстан газеті 3 қыркүйек 2024 жыл;
2. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1;6;18;26; баптары, Алматы қаласы «Жеті Қазына» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;
3. ҚР Қылмыстық Кодекс 99;106,107,125-128, 168-169-шы; 293-294 баптары Алматы қаласы «Юрист» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;
4. ҚР Қылмыстық процесілік Кодекс 113;180; баптары Алматы қаласы «Юрист» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;
5. ҚР Қылмыстық Кодекс 139;245; баптары Алматы қаласы «Юрист» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;
6. Қазақстан Республикасының Жоғары Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы қаулысы. Заң газеті 28.11. 2015 жыл;
7. 28 қараша 2024 жылғы ҚР Жоғары Сотының қаулысы, журнал «Право и государство» 30.11. 2024 жыл;
8. Сақтандыру заңы негізінде 28 қаңтардағы 2016 жылы ҚР Ұлтық банк басқармасы №14-ші қаулысы; ҚР Ұлтық банк журналы, 30 қаңтар 2016 жылы
9. ҚР ҚПК 379-1 Алматы қаласы «Юрист» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;
10. ҚР ҚПК 390;392;406; Алматы қаласы «Юрист» (өзгерістермен толықтырулар енгізілген) 2024 жылғы, баспа;

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПАНИЙ НА РЫНКЕ КАЗАХСТАНА

Guo Jinling

докторант DBA,
университет Нархоз
(г.Алматы)

Liang Meng

Магистрант EMBA,
КазНУ им. аль-Фараби

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан нарығындағы шетелдік құрылыс компанияларының қызметін әртараптандыру ерекшеліктері қарастырылады. Әртараптандыруды түсінудің теориялық тәсілдері және оның түрлері мен стратегиялық бағыттары бойынша жіктелуі талданады. Шетелдік құрылыс корпорациялары мұнай-газ, гидротехникалық және атом энергетикасының капиталды қажет ететін жобаларына тартыла отырып, өз қызметін дәстүрлі құрылыс секторынан тыс белсенді түрде кеңейтетіні көрсетілген. ENKA, VINCI, Rosatom және CNNC компанияларының мысалдары негізінде әртараптандыру стратегияларының негізгі тенденциялары, ауқымы мен формалары ашылды. Әртараптандыру шетелдік компанияларға Қазақстандағы позицияны нығайтуға, кәсіпкерлік тәуекелдерді азайтуға және ұзақ мерзімді бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік береді, сонымен бірге ұлттық экономиканың тұрақты дамуы үшін алғышарттар жасайды деген қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: әртараптандыру, құрылыс компаниялары, шетелдік корпорациялар, Қазақстан, ЕРС-жобалар, мұнай-газ саласы.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности диверсификации деятельности иностранных строительных компаний на рынке Казахстана. Анализируются теоретические подходы к пониманию диверсификации и её классификация по видам и стратегическим направлениям. Показано, что зарубежные строительные корпорации активно расширяют свою деятельность за пределы традиционного строительного сектора, вовлекаясь в капиталоемкие проекты нефтегазовой, гидротехнической и ядерной энергетики. На основе примеров компаний ENKA, VINCI, Росатом и CNNC раскрыты ключевые тенденции, масштабы и формы диверсификационных стратегий. Делается вывод о том, что диверсификация позволяет иностранным компаниям укреплять позиции в Казахстане, снижать предпринимательские риски и формировать долгосрочные конкурентные преимущества, одновременно создавая предпосылки для устойчивого развития национальной экономики.

Ключевые слова: диверсификация, строительные компании, иностранные корпорации, Казахстан, ЕРС-проекты, нефтегазовая отрасль.

Abstract

The article discusses the specifics of the diversification of activities of foreign construction companies in the market of Kazakhstan. Theoretical approaches to understanding diversification and its classification by types and strategic directions are analyzed. It is shown that foreign construction corporations are actively expanding their activities beyond the traditional construction sector, becoming involved in capital-intensive projects in the oil and gas, hydraulic engineering and nuclear power industries. Based on the examples of ENKA, VINCI, Rosatom and CNNC companies, key trends, scales and forms of diversification strategies are revealed. It is concluded that diversification allows foreign companies to strengthen their positions in Kazakhstan, reduce business risks and form long-term competitive advantages, while creating prerequisites for the sustainable development of the national economy.

Keywords: diversification, construction companies, foreign corporations, Kazakhstan, EPC projects, oil and gas industry.

Диверсификация на современном этапе развития экономики приобретает особую актуальность, поскольку всё большее число компаний различного масштаба – от малого и среднего бизнеса до крупных корпораций – стремятся расширять направления своей деятельности. Основным мотивом таких стратегических решений выступает необходимость повышения рентабельности, снижения предпринимательских рисков и укрепления конкурентных позиций на рынке [1, с. 75].

В условиях экономической нестабильности диверсификация позволяет компаниям адаптироваться к изменяющимся условиям и сохранять устойчивость. Расширение бизнес-процессов способствует формированию дополнительных источников дохода, компенсирующих производственные издержки, и создаёт возможности для выхода из кризисных ситуаций. За счёт этого фирмы получают возможность маневрировать на рынке и сохранять свои позиции даже при неблагоприятной конъюнктуре [2].

Несмотря на широкое использование термина «диверсификация» в научной и практической литературе, до настоящего времени отсутствует единая его трактовка. В различных сферах экономической деятельности это понятие интерпретируется по-разному, однако в основе всех определений лежит идея перераспределения ресурсов организации между различными направлениями деятельности. Такое перераспределение ориентировано на минимизацию рисков, вызванных неопределённостью и изменчивостью внешней среды, а также на достижение максимальной выгоды.

В наиболее общем виде диверсификация понимается как процесс выхода предприятия за пределы профильного бизнеса и расширения сферы деятельности в другие отрасли и сегменты рынка [3, с. 155]. В этом контексте она выступает стратегией параллельного развития различных направлений производства и услуг, увеличения ассортимента продукции и освоения новых рынков. Диверсифицированной может считаться компания, которая выпускает и реализует несколько видов продукции или услуг, как связанных между собой по назначению, так и полностью разнородных.

Классификация диверсификации по сферам её применения в деятельности строительных компаний имеет важное значение для понимания стратегий развития. Диверсификация бизнеса в данном контексте предполагает вложение капитала не только в основной вид деятельности,

связанный с возведением объектов, но и в смежные или совершенно иные отрасли экономики, что позволяет расширять источники дохода и укреплять позиции на рынке [4, с.68].

Диверсификация производства для строительных организаций выражается в одновременном развитии различных направлений строительных работ и технологий, а также в существенном расширении номенклатуры услуг, включая инжиниринг, проектирование, консалтинг и сервисное сопровождение. Дж. Фаруки, О. Харрис, Т. Нго указывают, что диверсификация продукции, в строительной отрасли известная как конгломератная, связана с расширением спектра услуг и решений, ранее отсутствовавших в деятельности компании, например, переходом от традиционного жилищного строительства к реализации масштабных инфраструктурных или энергетических проектов [5, с.130].

Особое место занимает ценовая диверсификация, которая в строительном бизнесе проявляется через гибкую ценовую политику, ориентированную на различные сегменты заказчиков, что позволяет одновременно работать как с государственными структурами, так и с частными инвесторами. Важным направлением является и диверсификация рисков, выражающаяся в распределении активов между разными типами проектов: от жилых и коммерческих объектов до промышленных и энергетических комплексов. С этим связано и формирование инвестиционного портфеля строительных компаний, включающего различные инструменты финансирования, что обеспечивает устойчивость бизнеса в условиях рыночной нестабильности.

В современной практике строительные организации также активно применяют различные типы стратегий диверсификации. Л.В. Забуранна, отмечает, что связанная диверсификация проявляется в расширении спектра услуг за счёт внедрения новых технологически взаимосвязанных решений, например, перехода от строительства к последующей эксплуатации объектов или их техническому обслуживанию [6, с.129]. Вертикальная форма такой стратегии реализуется через движение по производственной цепочке, включая интеграцию поставок строительных материалов или оборудования. Горизонтальная диверсификация предполагает разработку новых продуктов и услуг, таких как переход к возведению объектов иной специализации, например, от жилищного строительства к промышленному или энергетическому.

О. Денисюк указывает, что наряду с этим развивается несвязанная диверсификация, при которой компании осваивают новые направления, технологически не связанные с их традиционной деятельностью, что позволяет выходить за рамки строительного сектора и участвовать в проектах по управлению недвижимостью, девелопменту или инфраструктурным концессиям [7, с.85]. Существенное значение приобретает международная диверсификация, предполагающая расширение бизнеса за пределы национального рынка. Для иностранных строительных компаний, работающих в Казахстане, она выражается в постепенном переходе от локальных проектов к мультинациональной деятельности, а в перспективе – к глобальной экспансии на десятки зарубежных рынков.

Анализ диверсификации деятельности иностранных строительных компаний на рынке Казахстана показывает расширение стратегий присутствия за пределами традиционного строительства (таблица 1). Компании стремятся закрепить в наиболее капиталоемких и перспективных отраслях экономики, таких как нефтегазовый комплекс, ядерная энергетика и гидротехническая инфраструктура. Так, турецкая ENKA совместно с Bechtel реализует проект Third Generation Injection на месторождении Тенгиз с контрактом объёмом 89 млн долларов США, что демонстрирует значимость иностранных EPC-подрядчиков в нефтегазовом секторе. Французская группа VINCI через свои подразделения HydroPlus и Soletanche Bachy формирует проектные инициативы в области водного хозяйства и гидроинженерии, что отражает растущий интерес к устойчивому развитию инфраструктуры. В 2025 году ключевым направлением стала ядерная энергетика: Казахстан выбрал консорциумы во главе с российским Росатомом и китайской CNNC для строительства первых атомных электростанций совокупной мощностью 2,4 ГВт, что свидетельствует о повышении роли иностранных корпораций в формировании долгосрочного энергетического баланса страны.

Таблица 1 – Диверсификация деятельности иностранных строительных компаний в Казахстане

№	Компания	Страна происхождения	Направления диверсификации в Казахстане (сегменты)	Ключевые проекты / цифры (из публичных источников)
1	2	3	4	5
1	ENKA İnşaat ve Sanayi A.Ş. (ENKA)	Турция	ЕРС в нефтегазе, гражданское строительство, инфраструктура, монтаж М/Е/І	Совместно с Bechtel JV (Senimdi Kurylys) - контракт по гражданским и подземным работам для Third Generation Injection (3GI) / Tengiz - общий контракт \$89 млн, доля ENKA ≈50% [8-9].
4	VINCI (включая подразделения HydroPlus, Soletanche Bachy и др.)	Франция	Инфраструктура (гидротехнические решения, водное хозяйство), геотехника, крупные международные проекты	VINCI через HydroPlus и другие подразделения ведёт переговоры/проекты по водо- и гидроинфраструктуре в Казахстане; гос. пресс-релиз о перспективах реализации [10-11].
5	Rosatom (группа)	Россия	Ядерная энергетика (строительство АЭС), ЕРС/инфраструктура через консорциумы	В июне 2025 Казахстан выбрал консорциумы во главе с Росатом и CNNC для строительства первых АЭС (цель -- 2.4 ГВт к 2035) [12].
6	CNNC (China National Nuclear Corporation) / китайские ЕРС	Китай	Ядерная энергетика (конкурирующий консорциум для АЭС), гидроэнергетика, инфраструктура	CNNC упомянута как одна из сторон, привлекаемых к строительству АЭС в Казахстане (конкурс/отбор 2025) [12].
Примечание – составлено автором на основании источников [8-12]				

Представленные данные позволяют сделать вывод о том, что диверсификация деятельности иностранных строительных компаний в Казахстане носит целенаправленный характер и ориентирована на долгосрочные инвестиционные проекты с высокой капиталоемкостью. Расширение деятельности за пределы классического строительного сектора обеспечивает не только снижение рисков, но и укрепление позиций на новых рынках. Привлечение международных ЕРС-компаний к реализации проектов в нефтегазовой отрасли, гидротехнической инфраструктуре и атомной энергетике подчёркивает стратегическую значимость диверсификации для национальной экономики. Таким образом, интеграция иностранных компаний в крупные проекты стоимостью от десятков миллионов до миллиардов долларов США формирует новые точки роста для строительной отрасли Казахстана и усиливает её устойчивость в условиях глобальной конкуренции и технологических вызовов.

Диверсифицированная строительная компания формирует свою стратегию развития на основе принципа разнообразия направлений деятельности. Такой подход охватывает расширение спектра реализуемых проектов, выход на новые территории, а также развитие инжиниринговых, производственных и сопутствующих видов деятельности, обеспечивающих эффективную реализацию проектов [13, с.348].

Ключевая цель диверсификации в -строительных компаниях заключается в создании новых конкурентных преимуществ, которые позволяют сохранять устойчивость в условиях изменчивой и рискованной среды, а также способствуют росту рыночной стоимости бизнеса. При этом диверсификация ориентирована на освоение новых сегментов рынка строительных

объектов и одновременно на развитие различных направлений в строительной сфере. В качестве примера можно рассмотреть объединение строительной деятельности с производством строительных материалов, включение в структуру компании проектных подразделений и формирование инженеринговых комплексов, способных обеспечивать полный цикл создания объектов [14, с.401]. Такой подход способствует наращиванию конкурентного потенциала.

Реализация стратегии диверсификации приводит к формированию дивизиональной структуры управления. В её рамках создаются региональные организационные единицы, функционирующие как стратегические зоны хозяйствования, а также продуктовые дивизионы, ориентированные на специфику объектов и проектов. К ним могут относиться промышленные комплексы, мостовые сооружения или объекты энергетического строительства. Одновременно развивается система подразделений, специализирующихся на производстве строительных материалов и конструкций, необходимых для обеспечения строительных проектов материально-техническими ресурсами.

Современные подходы к диверсификации строительных компаний предполагают расширение традиционной классификации, включающей региональные, продуктовые и производственные направления. В неё необходимо интегрировать финансово-экономический аспект, связанный с разнообразием источников финансирования, размещением капитала и управлением финансовыми потоками. Дополняет данный подход организационно-управленческая диверсификация, выражающаяся в применении различных методик и инструментов управления как на уровне компании в целом, так и в отдельных подразделениях. Она включает вариативные методы управления человеческими ресурсами и проектной деятельностью, что позволяет более гибко реагировать на вызовы внешней среды и укреплять позиции на рынке.

Диверсификация строительных компаний обладает как очевидными экономическими преимуществами, так и потенциальными рисками [15, с.172]. Среди её положительных эффектов выделяется снижение уровня предпринимательских рисков за счет распределения активов и ресурсов в различные, часто независимые друг от друга сферы хозяйственной деятельности. При этом низкая корреляция между сегментами создает эффект сглаживания рисков, поскольку ухудшение конъюнктуры в одной отрасли не оказывает критического влияния на результаты в другой. Важным результатом является также оптимизация денежных потоков: различная динамика развития на отдельных рынках позволяет перераспределять финансовые ресурсы между подразделениями, функционирующими в разных условиях.

Диверсификация способствует повышению инновационного потенциала компании. Технологические, управленческие и маркетинговые решения, апробированные в одном сегменте, находят применение в других, а использование нескольких технологических платформ укрепляет устойчивость производственно-технологической базы. Конкурентные позиции компаний усиливаются за счёт расширения ассортимента услуг и получения более выгодных условий взаимодействия с поставщиками и потребителями. Расширение масштабов деятельности нередко приводит к снижению издержек благодаря эффекту масштаба и экономии от разнообразия, а синергетический эффект объединения разных направлений деятельности становится дополнительным источником доходов. Существенное значение имеет и возможность оптимизации налогообложения, что усиливает общую эффективность хозяйственной деятельности. В условиях экономической неопределенности диверсифицированные строительные компании воспринимаются инвесторами как более надежные, что повышает их инвестиционную привлекательность.

Наряду с этим, диверсификация сопровождается и определенными угрозами. Снижается уровень технологического единства компании, усложняется система управления, увеличивается число конфликтов на стыке интересов различных подразделений, что отрицательно влияет на прозрачность деятельности и эффективность использования ресурсов. Расширение направлений бизнеса требует значительных финансовых вложений в создание более сложной управленческой структуры и порождает риски принятия неэффективных

решений. Увеличение ассортимента строительной продукции и расширение проектной специфики могут привести к росту себестоимости, снижению производительности и качества, а также к ослаблению уровня специализации, что негативно отражается на ключевых компетенциях. Выход на новые рынки и в новые сегменты деятельности связан с неопределенностью, дефицитом информации и недостатком организационного опыта, что повышает вероятность неудачных решений и потенциальных потерь.

Таким образом, диверсификация в строительных компаниях представляет собой двусторонний процесс: с одной стороны, она укрепляет устойчивость бизнеса и обеспечивает возможности для роста, с другой – сопряжена с повышением управленческой сложности и появлением новых рисков.

Анализ практики диверсификации деятельности иностранных строительных компаний на рынке Казахстана позволяет сделать вывод о том, что данный процесс носит стратегический и целенаправленный характер. Вовлечение корпораций из Турции, Франции, России и Китая в реализацию проектов в нефтегазовой отрасли, гидротехнической инфраструктуре и ядерной энергетике подтверждает, что диверсификация становится ключевым инструментом укрепления их рыночных позиций и формирования долгосрочных конкурентных преимуществ. Важно отметить, что доля отдельных контрактов достигает значительных объёмов, например, соглашение ENKA и Bechtel на сумму 89 млн долларов США, или выбор в 2025 году консорциумов во главе с Росатомом и CNNC для строительства АЭС совокупной мощностью 2,4 ГВт, что иллюстрирует масштаб и капиталоемкость проектов.

Для Казахстана привлечение иностранных строительных компаний с диверсифицированным портфелем деятельности создает условия для интеграции передовых технологий, укрепления энергетической и инфраструктурной базы, а также для формирования новых точек экономического роста. Вместе с тем диверсификация в строительном бизнесе сопряжена с определёнными рисками. Увеличение ассортимента проектов и сфер деятельности приводит к усложнению организационной структуры, снижению технологической согласованности и росту управленческих расходов.

Рекомендуется при формировании стратегий диверсификации иностранных строительных компаний на рынке Казахстана уделять особое внимание финансово-экономическому аспекту. Распределение источников финансирования, диверсификация капитала и внедрение механизмов перераспределения денежных потоков между различными подразделениями должны способствовать поддержанию устойчивости в условиях нестабильной конъюнктуры. Не менее значимым направлением является организационно-управленческая диверсификация, предполагающая использование адаптивных методов управления проектами и человеческими ресурсами. Для иностранных компаний, работающих в Казахстане, особую роль играет развитие партнёрских связей с государственными и частными заказчиками, что обеспечивает синергетический эффект и позволяет минимизировать институциональные риски.

Список литературы:

1. Шостко А.А. Диверсификация производства как метод обеспечения конкурентоспособности предприятия // Вопросы устойчивого развития общества. - 2021. - №10. - С. 73-76.
2. Прокофьева А.А. Диверсификация как один из способов развития бизнеса // <https://cyberleninka.ru/article/n/diversifikatsiya-kak-odin-iz-sposobov-razvitiya-biznesa>
3. Заздравных А.В. Теория отраслевых рынков: практикум для вузов. - М.: Юрайт, 2021. - С. 155-163.
4. Сидоров Д.В. Виды и типы стратегии диверсификации // Экономические исследования и разработки. - 2019. - С. 68-72.
5. Farooqi J., Harris O., Ngo T. Corporate diversification, real activities manipulation, and firm value // Journal of Multinational Financial Management. – 2014. – Т. 27. – С. 130-151.

6. Zaburanna L. V. Diversification of business activities in rural areas according to the concept of sustainable development //Актуальні проблеми економіки. – 2015. – №. 10. – С. 129-139.
7. Denysiuk O. et al. Diversification in the enterprises' activities for sustainable development in the agricultural sector //Rivista di studi sulla sostenibilità: XII, 2, 2022. – 2022. – С. 85-102.
8. ENKA İnşaat ve Sanayi A.Ş. 3GI – Tengiz Project. ENKA / Bechtel joint-press materials. – 2018–2023. – Режим доступа: <https://www.enka.com/portfolio-categories/kazakhstan/> (дата обращения 24.09.2025).
9. ENKA. Annual report / ENKA. – 2023. – Режим доступа: https://www.enka.com/allfiles/media/presentation/ENKA_in_Kazakhstan.pdf (дата обращения 24.09.2025).
10. VINCI – международные операции; подразделения VINCI в Казахстане (HydroPlus, Soletanche Bachy и др.). – Режим доступа: <https://vinci-construction.com/en/our-international-operations/> (дата обращения 24.09.2025).
11. Invest.gov.kz — Prospects for Implementation of Investment Projects with HydroPlus were discussed in Astana (press-release). – 2025. – Режим доступа: [https://invest.gov.kz/...](https://invest.gov.kz/) (дата обращения 24.09.2025). [Инвестиции в Казахстан](#)
12. Reuters: Russia's Rosatom, China's CNNC to lead consortiums to build first nuclear power plants in Kazakhstan / 14.06.2025. – Режим доступа: <https://www.reuters.com/business/energy/russias-rosatom-lead-consortium-build-first-nuclear-power-plant-kazakhstan-2025-06-14/> (дата обращения 24.09.2025).
13. Ye M. et al. Diversification in the international construction business //Construction management and economics. – 2018. – Т. 36. – №. 6. – С. 348-361.
14. Sung Y. K. et al. Establishment of growth strategies for international construction firms by exploring diversification-related determinants and their effects //Journal of Management in Engineering. – 2017. – Т. 33. – №. 5. – С. 401-410.
15. Horta I. M. et al. The impact of internationalization and diversification on construction industry performance //International Journal of Strategic Property Management. – 2016. – Т. 20. – №. 2. – С. 172-183.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА

Қобдабаева Нұрғұл Аманқосқызы

магистр юридических наук

сеньор-лектор кафедры Уголовно-правовых дисциплин

Аннотация

В настоящей статье освещены вопросы направленные на повышение уровне защиты прав и свобод человека в уголовном праве. Также проанализирования виды прав и свобод граждан в Уголовном Кодексе Республики Казахстан.

Ключевые слова: Правовая реформа, уголовный закон, защита прав человека.

Түйін: Аталған мақалада қылмыстық құқық саласындағы адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау деңгейін көтеруге бағытталған мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының түрлері талданды.

Негізгі сөздері: Құқықтық реформа, қылмыстық заң, адам құқықтарын қолдау.

Abstract

This article addresses issues aimed at improving the protection of human rights and freedoms in criminal law. It also analyzes the types of civil rights and freedoms in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Legal reform, criminal law, human rights protection.

Республика Казахстан является государством, которое продолжает осуществлять права и выполнять обязанности, вытекающие из Конституции Республики Казахстан.

При любом демократическом государстве права и свободы граждан и человека представляют собой важнейший социальный и политико-юридический институт, объективно выступающий мерилем достижений каждого государства, а также показатели цивилизованности его. Он является средством доступа к материальным и нематериальным благам, к реализации своих интересов, волеизъявления. Это-условие совершенствования самого индивида.

Институт прав и свобод человека и гражданина является центральным в современном праве, ибо в нем заложены ключевые гарантии защиты народа в целом и каждого конкретного человека и условием нормального функционирования и развития правового государства[1].

В настоящее время в Казахстане сформирована система политических, социально-экономических, юридических, духовных и организационных предпосылок и условий гарантированности прав и свобод человека и гражданина. Особое внимание органами государства и правозащитными организациями придается формированию средств и способов, создающих равные возможности каждой личности для реального осуществления своих прав, свобод и законных интересов.

По своей сущности, конституционно-правовые гарантии прав, свобод, представляют собой систему определенных условий и специальных юридических средств, обеспечивающих реализацию прав и свобод личности. Основной функцией гарантий прав и свобод является, прежде всего, исполнение обязательств государством и другими субъектами в сфере реализации прав и свобод человека и гражданина. В Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президентом Республики Казахстан 24 августа 2009г. №858, отмечается: «В процессе дальнейшего утверждения в стране принципов правового государства важно, с одной стороны, добиваться максимально возможной гарантированности осуществления конституционных прав и свобод человека и конституционных обязанностей всеми государственными органами, должностными лицами, гражданами и организациями».

Объектом конституционно-правовых гарантий прав и свобод выступают общественные отношения, связанные с охраной и защитой прав и свобод личности, удовлетворением ее имущественных и иных интересов. Государственные гарантии прав и свобод – это система политических и правовых средств и условий, обеспечивающих непосредственную защиту прав и свобод человека и гражданина, закрепленных в Конституции и в других нормативных правовых актах. При этом признание естественной природы, абсолютного и неотчуждаемого характера прав и свобод человека ни в какой мере не снижает значимости государства в охране и защите этих прав и свобод, в создании системы их государственных гарантий.

Наиболее общей государственной гарантией прав и свобод человека является сам конституционный строй государства, закрепленный в разделе «Общие положения» Конституции Республики Казахстан и основанный на неотчуждаемых, абсолютных, естественных правах человека, общепризнанных принципах и нормах международного права. Такая общегосударственная гарантия прав и свобод трансформируется конституционными нормами в систему определенных обязанностей государства по обеспечению прав и свобод человека и гражданина, которые сформулированы в Основном законе (статьи 12,13,14,27,40,78, и др.).

Практически из всего содержания Конституции вытекает, что в Республике Казахстан гарантируется государственная защита прав и свобод человека и гражданина. Таким образом, субъектом, на который, в первую очередь, возлагаются гарантии прав и свобод человека, является Республика Казахстан, роль которой как основного гаранта прав и свобод человека осуществляется через всю систему государственных органов.

В пунктах 1 и 2 ст. 12 Конституции установлено, что в Республике Казахстан признаются и гарантируются права и свободы человека в соответствии с Конституцией. Права и свободы человека определяют содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов. Согласно требованиям ст.78 Основного закона суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией права

и свободы человека и гражданина. Если суд усмотрит, что закон или иной нормативный правовой акт, подлежащий применению, ущемляет эти права и свободы, он обязан приостановить производство по делу и обратиться в Конституционный совет с представлением о признании этого акта неконституционным.

Изучая то или иное явление, мы не можем рассматривать, определять его автономно от других явлений. Только в связи с ними, относительно мы сможем постичь сущность того или иного.

Нельзя рассматривать проблему уголовно-правовой охраны, не принимая во внимание особенности человеческой природы. Охрана прав человека посредством уголовного-правового запрета. Наиболее важных областей, отношений человеческого бытия. Поэтому приобретает особый смысл проблема объекта и предмета уголовного права как механизма правовой охраны.

Человек, будучи, с одной стороны, частицей общества и подчиняясь в своих поступках общим условиям, с другой, обладает свободой воли[2]. Право в общем и уголовное в частности выступает своеобразным передаточным механизмом между человеком и общественным бытием. Связь между ними взаимнообратная. Человек, подвергаясь воздействию, действует сам. Таким образом, именно на человеке как носителе сознания и воли в первую очередь направлено действие уголовно-правовой нормы, именно он является ее действительным адресатом. Данное обстоятельство подводит нас к мысли-человек будет являться объектом уголовного права. В нашем понимании предмет уголовного права - это человек, посредством воздействия на которого уголовное право как отрасль удерживает его от совершения преступления.

Представленное понимание предмета, соответствует природе уголовного права и его назначению.

Известно, что, предмет – всякая материальная вещь...[3]. Человек материален, существует объективно, независимо от нашего сознания. Уголовное право регулирует поведение человека, направляя его в нужное русло. Именно в этом состоит предмет уголовного права.

Проблема охраны прав и свобод человека и гражданина комплексная. Уголовное право - важный элемент системы гарантий юридического наряду с экономическими, политическими и иными гарантиями. Более того, уголовное право занимает совершенно особое положение, охраняя наиболее важные, фундаментальные права и свободы. Особое положение уголовного права определяется также его инструментарием, а именно, возможностью применения наказания за нарушение уголовного-правового запрета.

В уголовном законодательстве нашли свое отражение многие конституционные нормы имеющие непосредственное отношение к защите основных прав и свобод личности.

Б.Ж.Жумабаев несомненным достоинством уголовного законодательства по вопросам защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина считает включение в него института диспозитивности. Данный институт позволяет в настоящее время гражданам в ряде случаев самим решать вопрос относительно уголовной ответственности лица, совершившего в отношении него или имущества либо иных охраняемых уголовным законодательством интересов то или иное посягательство. Он отмечает, что отсутствие рассматриваемого института до принятия Уголовного Кодекса 1997 года часто на практике создавало трудности, а порой и парадоксальные ситуации, вследствие чего потерпевшему фактически причинялся куда больший вред, чем тот который был причинен непосредственно в результате преступления. Речь идет о так называемых преступлениях публичного обвинения, когда позиция потерпевшего не учитывалась при решении вопроса о возбуждении уголовного дела, привлечения лица в качестве обвиняемого, назначения ему наказания или освобождения или освобождения от уголовной ответственности или наказания[4].

В Уголовном Кодексе 2014 года норма о диспозитивности нашла свое отражение в статье 68 – освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением[5]. «Развитие института примирения опирающееся на процедуры и принципы комплексной социальной технологии, помимо всего прочего, позволит сократить расходы на уголовное преследование

по малозначительным деяниям и преступлениям небольшой тяжести, которые необходимы для организации борьбы с тяжкими преступлениями, а также снизит крайне высокую степень заруженности судов и следствия» - считает В.Е.Кващие[6].

Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека и гражданина – это актуальная и многоаспектная проблема, требующая комплексного исследования состояния охраны несовершеннолетних и разработки мер, направленных на совершенствования защиты лиц от преступных посягательств.

Решение такой важной и актуальной проблемы представляется в рамках диалектического единства всей совокупности гарантий и механизмов, экономического, идеологического и иного характера.

В Республике Казахстан сегодня в области теории прав и свобод человека наблюдается определенный прогресс, в смысле законодательного их оформления, общественного внимания, начуного понимания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Сман Айсана. Права и свободы человека и гражданина в Республике Казахстан – высшая Конституционно-правовая ценность для государства. Журнал/Наука и жизнь Казахстана №3 2017г.,
- 2.Краткий словарь по философии 2009г.
- 3.Кондаков Н.И. Логический словарь М.,1981г.
- 4.Жумабаев Б.Ж. Уголовно-правовая политика Республики Казахстан в сфере защиты прав человека: дис.:к.ю.н. Караганда, 2006г.
- 5.Кващие В.Е. Основа виптимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений, М; 1999 г.
- 6.Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика: учебное пособие, М., «Центр Юр ИнфоР» 2001г.

ЗАҢДЫ БІЛУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Кубышева Гульвира Гибатуллаевна
Педагогика және психология магистрі
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті КеАҚ

Аңдатпа

Заңды білу – тек құқықты қорғау емес, тұлғаның ішкі еркіндігін, сенімділігін және психологиялық тұрақтылығын қалыптастыратын құрал. Құқықтық сауаттылық – рухани жетілу мен тұлғалық дамудың маңызды бөлігі. Сондықтан әрбір адамға заң негіздерін білу – жай ғана міндет емес, өз психологиялық әл-ауқатын арттырудың жолы. Бірақ бұл білім адам санасында қалыптасуы үшін психологиялық қолдау қажет. Құқықтық тәрбие мен психология қатар жүрсе, құқық бұзушылық азайып, қоғамда әділдік пен тәртіп орнайды. Сондықтан заң мен психология ғылымдары бір-бірімен тығыз байланысты және бірін-бірі толықтырып отырады.

Негізгі сөздер: құқық, заң, мінез-құлық, заң психологиясы, тұлға, құқықтық сана.

Аннотация

Знание права – это не только средство защиты права, но и средство формирования внутренней свободы, уверенности и психологической устойчивости человека. Правовая грамотность – важная составляющая духовной зрелости и личностного развития. Поэтому для каждого человека знание основ права – не просто обязанность, а способ улучшения его психологического благополучия. Но для того, чтобы эти знания сформировались в сознании человека, необходима психологическая поддержка. Если юридическое образование и психология будут идти рука об руку, преступность снизится, а в обществе воцарятся справедливость и порядок. Поэтому науки права и психологии тесно связаны и дополняют друг друга.

Ключевые слова: право, закон, поведение, правовая психология, личность, правосознание.

Abstract

Knowledge of the law is not only a means of protecting the right, but also a means of forming the inner freedom, confidence and psychological stability of a person. Legal literacy is an important part of spiritual maturity and personal

development. Therefore, for each person to know the basics of the law is not just a duty, but a way to improve their psychological well-being. But for this knowledge to be formed in the human mind, psychological support is necessary. If legal education and psychology go hand in hand, crime will decrease, and justice and order will be established in society. Therefore, the sciences of law and psychology are closely related and complement each other.

Keywords: law, law, behavior, legal psychology, personality, legal consciousness.

Қазіргі заманғы азаматтық қоғамда әрбір адамның құқықтық сауатты болуы – оның толыққанды тұлға ретінде қалыптасуының маңызды шарты. Заңдарды білу тек құқықтық қажеттілік ғана емес, сонымен бірге адамның психологиялық саулығы мен ішкі еркіндігінің кепілі бола алады. Бұл өте маңызды тақырып және ол бәрімізге, біздің Жер планетасының барлық тұрғындарына қатысты. Өкінішке орай, біздің өмірімізде адамның болашақ тағдырына әсер ететін әртүрлі жағдайлар бар. Жалпы алғанда, бұл мәселені шешуге жақсы әсер ететін ол – білім.

Қазіргі заманда заңдарды білу - қажеттілік болып табылады. Төтенше жағдайда адвокаттың көмегіне жүгінуге болатыны анық, бірақ жағдайды түсіну арқылы жағдайдың нашарлауына жол бермеуге және барлық ықтимал тәуекелдерді жоюға болады.

Ал кез келген экстремалды жағдайларда ең тиімді көмекші құқықтық мәселелерді білу және меңгеру. Дәл осы жағдай сіздің құқықтарыңызды қорғауға және шындықты бекітуге көмектеседі. Сонымен қатар, ол заңды бұзбай, заңсыз әрекеттер жасаудан сақтайды. Заңды білмеу ешбір жағдайда жауапкершіліктен босатпайды. Бұл ереже көп нәрсені үйретуі керек. Жағдайды түсініп, ненің «жаман», ненің «жақсы» екенін түсіну арқылы ғана дұрыс әрекет жасауға болады.

Заңдарды біле отырып, адам өзінің тыныш және лайықты өмір сүру құқығын қорғайды. Өзін қылмыстан алдын-ала қорғайды. Құқықтар мен міндеттерді оқу арқылы жеке адам мемлекетпен, қоғаммен және өзін қоршаған әлеммен үйлесімді өмір сүруге үйренеді. Барлық ережелерді үйрену мүмкін болмайтыны анық, бірақ міндетті түрде назар аудару керек негізгі ережелер бар.

Заңдар адам өмір сүретін мемлекеттің негізі болып табылады [1]. Мысалы, сіз өзіңіздің кәсіпорыныңызды және тауар белгісін тіркеуді білмесеңіз, заңды түрде бизнес жүргізе алмайсыз. Бұл жағдайда сіз перспективалар мен үлкен пайда туралы ұмытыңыз. Бұл үрдіс барлық облыстарда байқалады. Сіз заңды білмесеңіз мәдени қоғам шеңберінде өмір сүре алмайсыз. Мұндай мінез-құлық стратегиясы ерте ме, кеш пе теріс нәтиже береді. Әрбір азамат өз міндеттерін нақты түсінуге және сонымен бірге өз құқықтарын қорғауды білуге және мұны заң аясында жасауға міндетті.

Адамның белгілі бір білімі болса, ол өзін еркін және сенімдірек сезіне алады. Құқық нормаларын түсіну идеалды қауіпсіздікке алғашқы қадам болып табылады. Күн сайын адам белгілі бір жағдайларға тап болады, егер ол көп жағдайда дұрыс әрекет етсе, ол өз өмірінің сапасын бірнеше есе жақсартып алады. Заңды білудің «жағымды жақтары» жеткілікті, ал «жаман жақтары» жоқ.

Психология және құқықтың байланысы қандай?

Психология адамның ішкі жан дүниесін, ойлауын, қабылдауын, мінез-құлқын зерттейді [2]. Ал бұл қасиеттер адамның заңға деген көзқарасын қалыптастырады. Ал құқықтық сана - адамның заң нормаларына деген ішкі көзқарасы. Құқықтық мәдениет - заңды тек білу ғана емес, оны құрметтеу және саналы түрде орындау болса, құқықтық нигилизм - заңды мойындамау, елемей [3]. Бұл да психологиялық көзқарас.

Енді заңды қабылдауға әсер ететін психологиялық факторларға тоқталайын.

1. Жас ерекшеліктері: Мысалы, жасөспірімдер заң талаптарын кейде жеңіл қабылдайды, өйткені олардың тұлғалық қалыптасуы әлі аяқталмаған.
2. Отбасы тәрбиесі: Баланың заңға деген көзқарасы көбіне ата-ананың мінез-құлқынан қалыптасады.
3. Әлеуметтік орта: Қоғамдағы заңға деген жалпы көзқарас жеке адамның да заңға деген қарым-қатынасын өзгертеді.
4. Білім деңгейі: Адам неғұрлым көп білсе, соғұрлым заңды саналы түрде қабылдайды [4].

Қоғамдағы әрбір азамат заңдарды білуі және оларды сақтауы тиіс. Бірақ заңды жай ғана білу жеткіліксіз — адам оны қабылдап, санасына сіңіріп, өз әрекетіне бейімдей алуы керек. Осы жерде психологияның маңызы зор. Адамның заңға деген қатынасы, оны түсіну деңгейі, құқықтық мәдениеті — бәрі психологиялық факторларға тікелей байланысты.

Заңдарды білудің психологиялық пайдасы мынада:

- Күрделі жағдайларда бағдарлануға және негізді шешімдер қабылдауға көмектеседі. Заңдарды білу қай әрекеттердің заңды және қайсысы тыйым салынғанын түсінуге көмектеседі.
- Өз құқықтарыңыз бен бостандықтарыңызды қорғауға. Заңдар кемсітушілік пен құқық бұзушылықтың кез келген түріне қарсы тұрудың құқықтық негізін қамтамасыз етеді.
- Қажетсіз мәселелер мен қиындықтардан аулақ болуға. Өз құқықтарыңыз бен міндеттеріңізді біле отырып, сіз заңды бұздан аулақ бола аласыз және әрекеттеріңіздің заңды екеніне сенімді бола аласыз.
- Азаматтық жауапкершілікті сезіну. Сіз қоғамды жақсарту үшін құқықтарыңыз бен міндеттеріңізді қалай пайдалану керектігін түсініп, қоғамның белсенді мүшесі бола аласыз.
- Интуицияны дамыту. Заңдарды зерделеу интуицияны дамытады, адамның алданып жатқанын түсінуге көмектеседі [6].

Ал заңдарды білудің психологиялық ерекшелігіне мыналарды айтқым келеді:

1. Сенімділік пен қорғаныш сезімі. Адам өз құқықтары мен міндеттерін нақты білсе, ол өмірлік түрлі жағдайларда сенімді әрекет етеді. Мысалы, жұмыс орнында заңсыз қысым көрген қызметкер өз құқығын білсе, өзін қорғай алады. Бұл — ішкі тұрақтылық пен психологиялық қауіпсіздіктің негізі. Құқықтық сауаттылық тұлғаның өзін қорғансыз сезінуін азайтып, стресс деңгейін төмендетеді.

2. Шешім қабылдауда еркіндік. Заңдарды білетін тұлға таңдау жасағанда, оның салдарын болжай алады. Бұл адамның өзін еркін және жауапты сезінуіне жол ашады. Мысалы, келісімшартқа қол қоярда немесе мүлік сатып алғанда заңды білген адам алаяқтыққа тап болмайды. Бұл өз кезегінде өкініш, уайым сияқты жағымсыз эмоциялардың алдын алады.

3. Әлеуметтік бейімделу мен тұлғалық өсу. Құқықтық нормаларды түсіну және оларды сақтау – адамның қоғамда тиімді өмір сүруіне көмектеседі. Заңды білетін адам әдепті, шекараны сақтайды және басқа адамның құқықтарын құрметтейді. Мұндай тұлға әлеуметтік ортада беделге ие болып, сенімді қарым-қатынас орната алады. Бұл тұлғаның өзін-өзі бағалауы мен ішкі үйлесімін арттырады.

4. Эмоциялық тұрақтылық. Көптеген адамдар заңдық проблемаларға тап болғанда үрей, қорқыныш, уайым сияқты эмоцияларды бастан кешіреді. Бірақ егер адам заңды білсе, ол өзінің құқықтық мүмкіндіктерін сезінеді. Бұл — үрейдің алдын алып, сабырлы, рационалды шешім қабылдауға көмектеседі. Заңды білу — ішкі тыныштыққа апарар жолдардың бірі [8].

Қашан да еңсенді тік ұстау үшін жан-жақты болған дұрыс екен. Еңбек тақырыбына, жұмысқа байланысты, отбасылық қарым-қатынасқа, әлеуметтік желі арқылы да туындаған дауларды шешу жолдары және әркімнің өз құқығын қорғаудағы құқықтары жайлы білім ешқашан артық етпейді. Өз құқығын білген адам жайдан-жай өзгенің дегеніне көне қоймайды. Бұл білімді адамның психологиялық болмысы. Бір клиентімнің сөзінен: «Быттыр ағамның шағын бизнесі жабылған болатын. Себеп-салдары белгісіз болып сол күйі қалды. Егер біз ізіне түсіп, өзімізді өзіміз қорғауға азда болса тырысқанда, іс біздің пайдамызға шешілер ме еді?»

Заман талабына сай болып, заңды біліп жүру өз әлемімізді құлдыратпай, керісінше құлпытудың бір жолы болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық негіздері. - Алматы: Жеті жарғы, 2005.
2. Жатқанбаев Ж.Ж. Жалпы психология. - Алматы: Паритет, 2010.

3. Байжұмаев Н. Құқық психологиясы. - Алматы: Заң әдебиеті, 2012.
4. Балаубакиров С.Т. Құқықтық мәдениетті қалыптастырудың психологиялық аспектілері // Құқық және мемлекет журналы, №2, 2014.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990.
6. Аникин Б.А. Психология правовой деятельности. — М.: Юнити-Дана, 2003.
7. Кудрявцев В.Н. Правосознание: социально-психологические аспекты. — М.: Наука, 1988.
8. Tyler, Tom R. Why People Obey the Law. — Princeton University Press, 2006.
9. Roberts, Karlene H., and Golembiewski, Robert T. Human Behavior in Organizations. — Basic Books, 1990.
10. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер базасы – adilet.zan.kz
11. Elibrary.kz

ИННОВАЦИЯЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУГЕ ӘСЕРІ

Ермекбаева Айнұр Көңілқошқызы

Менеджмент магистрі, аға оқытушы

Менеджмент кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Мақала инновацияларды экономикалық өсудің басты күші ретінде қарастырады, инновациялық менеджменттің рөлін жүйелейді және инновациялық экономиканы дамытуға мүдделі тұлғаларға пайдалы болмақ.

Негізгі сөздер

Экономикалық өсу, менеджмент, инновациялық менеджмент, өсу моделдері, әсер.

Аннотация

Статья рассматривает инновации как главный фактор экономического роста, систематизирует связь инновационного менеджмента и технологий с развитием экономики и полезна для изучающих инновационную модель.

Ключевые слова:

Экономический рост, менеджмент, инновационный менеджмент, модели роста, влияние.

Abstract

The article examines innovation as a key driver of economic growth, analyzing how innovation management influences growth across countries and systematizing technology–economy interactions for sustainable development strategies.

Keywords:

Economic growth, management, innovation management, growth models, impact.

Қазіргі қазақстандық ғылым мен ғылыми тәжірибеде «менеджмент» пен «менеджер» ұғымы бұрыннан үйреншікті, қазақша басқару және басқарушы сөзін ығыстырып шығуда. Бұл ағылшынтілді терминнің дендеп енуі ХХ ғасырдың 90-жылдарында Кеңес Одағы тарап, Қазақстан әкімшілдік-әміршілдік экономикадан бас тартып, экономикалық ұйымдастыру бағыты нарықтыққа қарай көшу кезінде орын алды. Қазіргі уақытта бұл атау ғылыми ортада да, тұрмыстық ортада да нық бекітіліп, лауазымдардың кәсіби анықтамалығында орын алған. Ғалымдардың зертеуі бойынша менеджмент сөзінің 200ден астам анықтамасы бар және олардың бәрі төмендегідей сипатта және басқарудың ерекше түрі деген мағынаға ие: Менеджмент-бұл өзара байланысқан іс-әрекеттер, қағидалар мен әдіс-тәсілдердің жүйесі.

Менеджмент-нарықтық экономика жағдайында әрекет етеді.

Менеджмент-бұл кәсіпорынның шаруашылық дербестігіне сүйенетін басқарушылық шешімдерді еркін қабылдауды көздейді.

Менеджмент-коммерциялық пайда алуды өзінің басты мақсаты етіп қояды.

Менеджмент-басқару үдерісін белгілі бір ұйымның шеңберінде ғана жүзеге асырылатын жүйе ретінде қарастырады.

Алғаш қарағанда менеджменттің мәндік сипаттамаларының ұсынылған жиынтығы толық әрі жеткілікті болып көрінеді. Бірақ «менеджмент» ұғымына терең талдау жасалғанда, оның мазмұнды әрі көпқырлы құбылыс екендігі айқындалады. Бұл ерекшелік әсіресе инновациялық менеджментке қатысты өзекті болып табылады. Өйткені инновациялық менеджмент тек басқару функцияларын жүзеге асырумен шектелмей, жаңа идеяларды іздестіруді, оларды тиімді жүзеге асыруды, ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған өзгерістерді енгізуді де қамтиды. Демек, инновациялық менеджмент-классикалық менеджменттің жалғасы ғана емес, сонымен қатар заманауи экономикалық дамудың қозғаушы күші ретінде қарастырылатын ерекше басқару жүйесі.

Осы мақаладағы зерттеудің өзектілігі инновациялық менеджменттің, әсіресе соңғы кезеңде экономикалық өсудің басты және жетекші күші ретінде қарастырылуында. Инновациялар ұзақмерзімді экономикалық өсудің негізгі себебі ретінде қарастырылады және бұл қағида классикалық өсу теорияларында да, сонымен қатар жаңа экономикалық өсу моделдерінде де қолдауға ие. Нәтижесінде әлем елдерінің үкіметтері экономиканың инновациялық әлеуетін арттыруға және оны тиімді пайдалануға ұмтылуда. Алайда мемлекеттердің даму деңгейіне, ғылыми-техникалық базасына, адами капиталына және инвестициялық мүмкіндіктеріне қарай инновациялық әлеуетінде айтарлықтай айырмашылықтар бар. Дамыған елдер ғылыми зерттеулер мен инновацияларды қолдау арқылы тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етсе, дамушы елдерде инновациялық процестер баяу жүріп жатады. Осы тұрғыдан алғанда, инновациялық менеджмент ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Ол жаңа технологияларды енгізуді, ғылыми зерттеулер нәтижелерін коммерцияландыруды және инновациялық инфрақұрылымды дамытуды басқарудың тиімді әдістерін қамтиды. Инновациялық менеджменттің табысты іске асырылуы мемлекеттердің арасындағы инновациялық алшақтықты азайтып, ұлттық экономиканың тұрақты дамуына негіз болады. Бай және экономикалық дамыған мемлекеттер көбінесе инновациялар саласында көшбасшы болып табылады. Себебі олардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына қаржылық ресурстары жеткілікті, жоғары технологиялық инфрақұрылымы дамыған, ал адами капиталы білім мен тәжірибеге бай. Мұндай елдер инновациялық менеджментті жүйелі түрде іске асырып, ғылыми нәтижелерді өндірісте тиімді қолдана алады. Нәтижесінде олар жаһандық нарықта бәсекеге қабілеттілігін сақтап, экономикалық өсуді қамтамасыз етеді. Олардың технологиялық артықшылықтары мен институционалдық жетілгендігі басқа елдердің мүмкіндіктерінен әлдеқайда асып түседі. Сонымен бірге бай мемлекеттер өз артықшылықтарын-көбінесе патенттер саны, өнімдерінің сапасы мен танымалдығы арқылы-артта қалған дамушы елдерге қарағанда анағұрлым көп пайда табу үшін пайдаланады. Бай мемлекеттер ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге көбірек қаржы қайта инвестициялай алады және технология саласында көбірек артықшылықтарға ие болады. Бұл цикл ерте және кеш дамушы елдер арасындағы алшақтықты ұлғайтып, жаһандық экономикалық теңсіздікке алып келеді.

Зерттеу мәселесі мынада: білім мен технология тапшылығынан зардап шегетін елдер жаңғыртуға қабілетсіз, ал олардың экономикасы мен экономикалық өсуі озық технологияларға ие және инновацияның ұзақ тарихы бар дамыған елдерге ұқсамауы мүмкін. Дегенмен, мұндай елдер де айтарлықтай экономикалық өсімге жете алады.

Мақаланың мақсаты-инновациялық менеджмент пен экономикалық өсім арасындағы корреляция күшін семантикасы мен сипаттамалары, құрамы мен дамуы, инновациялар мен дамушы технологияларды басқару тұрғысынан зерттеу болып табылады.

Мақаланың жаңашылдығы автордың әртүрлі елдердегі экономикалық өсімге инновациялық менеджменттің әсер ету күшінің тәуелділігін анықтауға және олқылықтарды жоюға жасалған талпынысында жатыр.

Мақалада ұсынылған инновациялық өсу гипотезасы инновациялық менеджменттің күші мен экономикалық өсім арасында оң байланыс бар екенін болжайды. Мұндай гипотезаға сәйкес, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (ҒЗТҚЖ) инновацияларда, еңбек өнімділігін арттыруда және экономикалық өсімді жеделдетуде

маңызды рөл атқарады. Қолда бар әдебиеттер негізінде осы жұмыста инновациялық технологиялар мен экономикалық өсімнің өзара байланысы семантика мен сипаттамалар, құрамы мен дамуы, инновациялар мен дамып келе жатқан технологияларды басқару тұрғысынан жүйеленген.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеуді жүргізу үшін әртүрлі зерттеушілердің пікірлерін талдау қажет. Зерттеуде қойылған міндеттерді орындау үшін құжаттарды талдау әдісін қолдану қажеттігі айқын. Қажетті деректердің ерекшелігін ескере отырып, бұл әдіс тұтас көрініс жасауға мүмкіндік береді.

Экономикалық өсімге әсер ететін көптеген факторлар бар:

1) Материалдық капиталдың көлемі. Өндірістік үдерістерде қосымша құралдардың көп болуы тауарлар мен қызметтер өндірісінің артуына әкеледі және капитал жинақтау тұрғысынан адамның қайтарымы айқын байқалады. Тіпті бір кездері материалдық капитал экономикалық өсімнің жалғыз көзі болып табылады деп есептелген. Қоғам өндірістік мүмкіндіктерін нақты капиталдың қорын ұлғайту есебінен арттыра алады. Алайда ерте ме, кеш пе, өндірістік үдерісте пайдаланылатын капитал көлемі әр жолы артқан сайын оның шекті өнімділігінің төмендеуіне сәйкес капиталдың қайтарымы азая бастайды. Маңыздысы – инвестициялық мүмкіндіктер капиталдық игіліктерге салынған инвестициялармен бірдей қарқынмен кеңейіп отыруы тиіс.

2) Адам ресурстары. Адам ресурстарының саны мен сапасы экономиканың дамуына тікелей үлес қосады. Адам ресурстарының сапасы белгілі бір сипаттамалар жиынтығына байланысты, олардың ең маңыздылары – инновацияларға қабілеттілік, білім алуға, оқуға және біліктілікті арттыруға бейімділік. Егер білікті кадрлар жеткіліксіз болса, экономикалық өсімге кедергілер туындауы мүмкін.

3) Табиғи ресурстардың маңызы зор және олар жердің бетінде немесе қойнауында орналасқан барлық ресурстарды қамтиды. Мысалы, өсімдіктер мен су ресурстары, мұнай-газ және пайдалы қазбалар. Әр елдің табиғи ресурстары оның экологиялық және климаттық жағдайларына байланысты әртүрлі болады.

4) Әлеуметтік-саяси факторлар-елдердің экономикалық өсімінде маңызды рөл атқаруға арналған факторлар. Дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен менталитет әлеуметтік факторларды білдірсе, ал мемлекеттің саясатты әзірлеуге және іске асыруға қатысуы – саяси факторларды білдіреді.

5) Технологиялық даму-экономикалық өсімнің маңызды және ықпал етуші факторларының бірі болып табылады және ол өндірістік тәсілдер мен ғылыми әдістер жиынтығын қолдануды қамтиды. Технология белгілі бір пайыздық еңбек күшін пайдалануға байланысты техникалық құралдардың сипаты мен сапасы ретінде анықталады. Технология – бұл білім, тәжірибе және практика жиынтығы. Технология мен еңбек қосалқы жүйелерінің өзара байланыстары, оны қолдану және меңгеру нақты немесе күтілетін экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыруға ықпал етеді.

6) Инновациялар-экономикалық өсімге әсер ететін факторлардың бірі. Инновацияны жаңа немесе айтарлықтай жетілдірілген өнімдерді, процестерді, маркетинг әдістерін немесе бизнес ұйымдастыру тәсілдерін өндіретін қызмет түрі ретінде анықтауға болады [1] (Diasonu, 2011). Бұл анықтамада инновациялардың жаңа немесе жетілдірілген өнімде қолданылуы, жаңа идеяларды табысты коммерциялық пайдалану, ғылыми, технологиялық, ұйымдық және қаржылық қызметтің барлық түрлерін қамту арқылы жаңа немесе жетілдірілген өнімді жасауға бағытталуы ерекше атап өтіледі [2, 3] (Dodgson, 2008; Şener, 2011). Инновациялар жаңа идеяларды табысты пайдалану ретінде де түсіндіріледі [4] (Tidd, 2006). Аталая М., Сарвана Ф. пікірінше, инновациялар мынадай көріністерде жүзеге асуы мүмкін: жаңа өнімдерді жасау немесе қолданыстағы өнімдерді сапалы жетілдіру; жаңа өндірістік үдерісті іске асыру; жаңа нарықты ашу; жаңа шикізат көздерін немесе басқа жаңа ресурстарды игеру; өндірісті ұйымдастырудың жаңа түрлерін енгізу [5] (Atalay, 2013).

Инновациялардың бірнеше түрі бар, оларды келесі критерийлер бойынша жіктеуге болады:

1. **шығуы бойынша:** өнімдік және үдерістік инновациялар;
2. **нарықтың қабылдауына қарай:** үздіксіз инновациялар және үзілісті инновациялар;
3. **өзгерістердің ауқымына қарай:** радикалды инновациялар және жетілдіруші инновациялар;
4. **мамандануына қарай:** басқарушылық инновациялар, маркетингтік инновациялар және технологиялық инновациялар.

Гарсия Т. пікірінше, технологиялық инновация - бұл өнеркәсіптік және коммерциялық өнімдерді шығаруға, сондай-ақ жаңа техникалық үдерістерді пайдалануға әкелетін техникалық, өндірістік және коммерциялық кезеңдердің жиынтығы [6] (Gracia, 2014).

Технологиялық инновациялар екі түрден тұрады:

- өнімдік инновациялар-жаңа өнімді енгізу немесе қолданыстағы өнімді жетілдіру;
- үдерістік инновациялар- жаңа үдерісті әзірлеу немесе қолданыстағы үдерісті жетілдіру.

Инновациялық үдеріс көптеген кедергілерді жоюға мүмкіндік береді және елдерді жұмысты орындау жылдамдығы тұрғысынан анағұрлым ашық әрі икемді етеді. Сонымен қатар, ол қазіргі даму жағдайларының талаптарына сәйкес болуға зерттеулер мен әзірлемелер функцияларына күш-жігерді шоғырландыру арқылы ықпал етеді. Елдер технологиялық революция дәуірінде дәстүрлі әдістерге сүйенетін болса, өздерінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне қарамастан, тиімділік деңгейін сақтап қала алмайды. Сондықтан олар елдердің дамуының ең маңызды негіздерінің бірі болып табылатын және қажетті өнімділік деңгейіне тиімді әрі нәтижелі жетуге мүмкіндік беретін технологиялық инновацияларға сүйенуі қажет.

Технологиялық инновацияларға ұмтылыс елді неғұрлым озық әрі өршіл етуге ықпал ететін негізгі қозғаушы факторлардың бірі болып табылады. Тұрақты даму—бұл ресурстарды болашақ ұрпақ үшін сақтау, экономикалық және әлеуметтік өсімді қамтамасыз ету, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғаумен байланысты жаңа тұжырымдама. Бұдан бөлек, ұзақ мерзімді тұрақты экономикалық даму әрбір ел үшін ең маңызды мақсаттардың бірі болып табылады. Осылайша, мемлекет мұндай мақсатқа өндіріс көлемін арттыру арқылы қол жеткізе алады. Жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) өсуіне екі жолмен жетуге болады: өндірістік үдерісте пайдаланылатын өндіріс компоненттерін көбейту есебінен және қолданылып отырған ресурстардың тиімділігін арттыру арқылы, яғни еңбек өнімділігін жоғарылату, инновациялық өнімдер шығару немесе жаңа өндіріс әдістерін енгізу арқылы.

Дамушы елдерде, аграрлық қоғамнан индустриялық қоғамға өткеннен кейін, экономика дамыған елдермен салыстырғанда білімге және ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалануға бағытталмаған, өмір сүру сапасы төмен, адами даму индексі (АДИ) мен жан басына шаққандағы табыс салыстырмалы түрде төмен деңгейде болады. Инновациялардың негізгі бөлігі дамыған елдерге тиесілі. Алайда бұл жағдай дамушы елдерде жан басына шаққандағы ұлттық табысты арттыру үшін инновациялардың маңыздылығын төмендетпейді [6] (Rice, 2017). Осы контексте технологиялық инновациялар инновациялық мүмкіндіктер туындата отырып, экономикалық өсімде жетекші рөл атқарады.

Технологиялық инновациялар үш түрде көрініс табуы мүмкін: шығындарды азайту, сапаны арттыру немесе өнімдер, қызметтер мен өндіріс әдістерінің аясын кеңейту. Инновациялар – бұл бизнесті жүргізудің жаңа әрі тиімдірек тәсілдерін іздеу, нарыққа жаңа идеялар немесе жаңа өнімдер мен қызмет түрлерін шығару [7] (Broughel, 2019). Осылайша, инновация – бұл жаңа нәрсені жаңа тәсілмен жүзеге асыру. Инновациялар өнімдер мен үдерістердің технологиялық сапалары мен пайдалану сипаттамаларын түрлендіріп, дамытады, ұйымдық формалар мен нарықтық стратегияларды өзгертеді, динамикалық өзгерістерге жол ашады және қаржы жүйесінің тиімділігін арттырады.

Нарықта жаңа инновациялар жасау және ескі технологияларды ығыстыру нәтижесінде пайда болатын бәсекелестік экономиканың бәсекеге қабілеттілігін сақтайды, сондай-ақ экономикалық өсімді қолдап, дамытуға ықпал етеді [8] (Aghion, 2011).

Экономикалық прогресс енді табиғи ресурстардың немесе материалдық мүмкіндіктердің болуымен байланысты емес, ол білім, технология, сапа және инновациялар мазмұнымен тығыз байланысты. Жапония – ресурстарға бай емес ел, бірақ адами ресурстарға

және экономикалық инновацияларға көңіл бөлуінің арқасында ол әлемнің маңызды экономикаларының қатарына қосылып, ЖІӨ-нің жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізе алды. Дамушы елдердегі экономикалық өсім ішінара инновациялардың болмауымен байланысты елеулі кедергілерге тап болады, бұл олардың артта қалуының да себебі болып табылады. Мұндай кедергілер жеткіліксіз іскерлік белсенділіктен, басқарудың әлсіздігінен, білім деңгейінің төмендігінен туындайды. Осындай жағдайларда инновациялар өздігінен қиын жағдайлардан шығудың ынталандырушысы болып табылады [9] (Aubert, 2005).

Технологиялық инновациялар мен экономикалық өсімнің өзара байланысына арналған ғылыми әдебиеттердің едәуір бөлігі инновациялық менеджменттің экономикалық дамудың маңызды катализаторы болып табылатынын көрсетеді. Осы саладағы ең маңызды зерттеулердің ішінде Фрейман Р. еңбектерін атауға болады, онда инновациялық белсенділік экономикалық өсімнің негізгі өлшемі ретінде қарастырылады [10] (Freimane, 2016).

Экономист Й. Шумпетер инновацияларды өндірістік функциялардың бірі деп санаған және кәсіпкерлердің осы инновацияларды жүзеге асыра алатынын атап өткен. Осылайша, кәсіпкерлік экономикалық өсімде іргелі рөл атқарады [11] (Schumpeter, 2014).

Инновациялық технологиялар мен экономикалық өсімнің өзара байланысы әртүрлі теориялар арқылы түсіндіріледі. Неоклассикалық контексте инновациялардың әсері Солоу қалдығының бір бөлігі ретінде қарастырылады және, тиісінше, экономикалық өсім мен ұзақ мерзімді интеграцияның негізгі факторы болып саналады [12] (Solow, 1957).

Солоу қалдығы – бұл экономикадағы еңбек өнімділігінің өсімін жыл сайын және онжылдықтан онжылдыққа сипаттайтын сандық көрсеткіш. Экономикалық ғылымдар бойынша Нобель сыйлығының лауреаты Р. Солоу өнімділіктің өсімін капитал мен еңбек шығындары өзгермеген жағдайда өнім шығарылымының артуы ретінде анықтады. Ол қалдық деп аталады, себебі капитал жинақтау немесе еңбек шығындарының ұлғаюымен өлшенбейтін өсімнің бір бөлігін білдіреді.

Физикалық өнімділіктің артуы, яғни қоршаған орта ресурстары, есептеулерден әдейі алып тасталған. Сондықтан қалдықтың бір бөлігі физикалық өнімділікке қосылуы мүмкін. «Солоу қалдығы» моделіне сәйкес, еңбек пен капиталдың ұлғаюынан бөлек экономикалық өсімнің түсіндірілмейтін бөлігі технологиялық даму болып табылады.

Конвергенция гипотезасы, Солоу моделінің негізгі салдарларының бірі ретінде, технологиялық өзгерістер сыртқы фактор болып табылады және елдер арасында тұрақты сипатқа ие деген болжамға негізделген. Сондықтан елдердегі жан басына шаққандағы өнім деңгейлері бір-біріне жақындайды, ал даму деңгейлеріндегі айырмашылықтар ұзақ мерзімді перспективада автоматты түрде жойылады [13] (Sofuoğlu, 2022).

Технологиялық өзгерістер – елдер алдында тұрған ең маңызды міндеттердің бірі, өйткені олар ерекше нәтижелерге қол жеткізуде, нарықтағы бәсекелік артықшылықтарды сақтауда, сондай-ақ тұрақтылықты, өміршендікті және табысты қамтамасыз етуде стратегиялық рөл атқарады.

Технологиялық өзгерістер – бұл даму, өсу және ілгерілеуден де кең ұғым, себебі ол дамуға әкелетін құбылыс болып табылады. Технологиялық дамуды зерттеу, бағалау және идея немесе мақсатты жүзеге асыруға байланысты іс-шаралар кешені ретінде анықтауға болады. Ол зерттеушілік ойлау деңгейінен өндірістік деңгейге өтуді көздейді және техникалық мүмкіндіктерді, өнімділікті, дизайнды, инженерлік үлгілерді және технологиялық тиімділікті қамтитын процестерді әзірлеуді өзіне енгізеді.

Егер технологиялық өсу уақыт өте келе технологияның үздіксіз артуын білдірсе, онда техникалық прогресс-капитал мен еңбекті пайдалану арақатынасы тұрақты болған жағдайда еңбек өнімділігінің артуына әкелетін өндіріс құралдарын өзгертуді білдіреді.

Сондықтан елдердегі жан басына шаққандағы өнім деңгейлері бір-біріне жақындайды, ал даму деңгейлеріндегі айырмашылықтар ұзақ мерзімді перспективада автоматты түрде жойылады [14] (Sofuoğlu, 2022).

Рикардо Д. мен Смит А. ашықтық мамандану үдерісін күшейтетінін атап көрсеткен, сондықтан елдер артықшылықтарға ие өнімдерді өндіруге және экспорттауға маманданады.

Ал мұндай артықшылықтары жоқ елдер осындай мемлекеттерден импорт жасап, басқа өнім түрлеріне маманданады, нәтижесінде ресурстар оңтайлы бөлінеді.

Эндогенді өсу теориясы дамушы елдердің саудадағы ашықтық саясаты нәтижесінде озық технологиялардың берілуінен ұтатынын көрсетеді. Мұндай технологиялар өндірістік үдерістерде қолданылып, өндіріс көлемін арттыруға мүмкіндік береді, бұл тікелей экономикалық өсімге әсер етеді [15] (Idris, 2016).

Жүргізілген зерттеу әлемдік экономикалық және технологиялық теңсіздік пен онда инновациялардың рөлін кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Әлемнің бірқатар елдері бойынша GII индексінің (жаһандық инновациялар индексі) жыл сайынғы жарияланымдарын талдау ЖІӨ мен GII индексі арасында тікелей байланыс бар екенін көрсетеді: ол жалпы шамамен 0,3-ті құрайды, ал ЖІӨ-нің жан басына шаққандағы есебі бойынша бұл көрсеткіш 0,7-ге дейін жетеді.

Бай елдер алғашқы өнеркәсіптік елдерге жатады және, әдетте, индустриялану процесінде елеулі байлық жинақтаған. Олар индустриялануды кейінірек бастаған елдерге қарағанда ұзақ дамыды. «Алғашқылар» мен «ізбасарлардың» негізгі айырмашылығы – «алғашқылар» көбіне ортаны айқындаушы және технологиялық көшбасшылар болып табылады.

Технологиялық көшбасшыларға тән сипаттамалар:

1. Адам және қаржылық ресурстар тұрғысынан ғылыми-зерттеу мен әзірлемелерге орасан зор инвестициялар салу;
2. Патенттер мен технологиялық объектілердің көп болуы, бұл елдерге оларды басқа пайдаланушыларға сатудан айтарлықтай табыс әкеледі;
3. Қолданыстағы инновациялық-технологиялық базаға сүйене отырып, көшбасшы елдер ықтималдық тұрғысынан мықтырақ жаңашыл болады, демек, көбірек инновация өндіреді.

Бай елдер жоғары табыс әкелетін жүйеге ие, ол озық инновациялар мен патенттік жүйеге негізделген: олар шетелдік пайдаланушылардан өздерінің патенттелген өнімдеріне қол жеткізу үшін қомақты қаражат алады. Алайда бай елдер өздерінің өндірістік үдерістерінде басқа елдердің патенттерін сатып алуға да көп ақша жұмсайды, өйткені олар зияткерлік меншік жүйесінде қатаң қорғалған ойыншылар ретінде әрекет етеді және «ойында қалу» үшін бағаны төлеуге мәжбүр.

Технологиялық көшбасшылар мен артта қалған елдердің арасындағы өткір айырмашылыққа байланысты халықаралық көмек технологиялық көшбасшылар мен артта қалушылар арасындағы алшақтықты азайту үшін кеңінен қолданылатын әдістердің біріне айналды.

Жалпы алғанда, әлемде елдердің инновациялық әлеуеті мен экономикалық өсім қарқынында айтарлықтай теңсіздік байқалады. Технологиялық көшбасшылар инновацияға көп көлемде инвестиция шоғырландырып, патенттер санының жоғары өсуін көрсетеді және зияткерлік меншік құқығын қорғау саясаты арқылы өз үстемдігін күшейтуде. Сонымен бірге деректер инновациялық индекстердің ЖІӨ-нің жан басына шаққандағы деңгейімен анағұрлым жоғары, ал қысқа мерзімді ЖІӨ өсімімен төменірек деңгейде байланысы бар екенін айқындайды. Бұл жағдай дамушы елдер үшін қысқа мерзімді экономикалық көрсеткіштер есебінен артта қалуды қысқартуды айтарлықтай қиындатады.

Инновациялық әлеуетті арттыруға бағытталған халықаралық көмек әзірге айтарлықтай нәтиже бермей отыр. Бұған қоса, инновациялық әлеуетті есептеу мен рейтинг жүргізудің дәстүрлі тәсілдері әрқашан нақты жағдайды дәл бейнелей бермейді. Осыған байланысты жаһандық инновациялық ортаны неғұрлым қолайлы әрі теңгерімді етуге бағытталған тұрақты және үйлестірілген халықаралық күш-жігер қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Diaconu, M. Technological innovation: Concept, process, typology and implications in the economy. Theor. Appl. Econ. 2011

2. Dodgson M., Gann D.M., Salter A. The Management of Technological Innovation: Strategy and Practice. – Oxford University Press on Demand: Oxford, UK, 2008.
3. Tidd J., Bessant J., Pavitt K. Management De L'innovation: Intégration Du Changement Technologique, Commercial Et Organisationnel. / De Boeck Supérieur. – Paris, France, 2006.
4. Atalay, M.; Anafarta, N.; Sarvan, F. The relationship between innovation and firm performance: An empirical evidence
5. Gracia, T.J.H.; Velazquez, M.D.R.G.; Gracia, J.F.H.; Duran, J.G.I.; Sevilla, J.A.C. Relevance of technological innovation in the business competitiveness of medium enterprises in Hidalgo State. Eur. Sci. J. 2014
6. Rice C.F., Yayboke E. Innovation-Led Economic Growth: Transforming Tomorrow's Developing Economies through Technology and Innovation. – Rowman & Littlefield: Washington, DC, USA, 2017.
7. Сатыбалдин А.А. Инновациялық даму – Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігінің негізі. – Алматы: Экономика, 2010. – 312 б.
8. Ағион П., Ховитт П. Экономика роста. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2011. – 648 с.
9. Aubert J.E. Promoting Innovation in Developing Countries: A Conceptual Framework. – Washington: World Bank Institute, 2005. – 68 p.
10. Freimane R., Bāliņa S. Research and Development Expenditures and Economic Growth Relationship in EU Countries // Journal of Economics, Business and Management. – 2016. – Vol. 4, № 2. – P. 137–143.
11. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 2014. – 456 с.
12. Solow R.M. Technical Change and the Aggregate Production Function // The Review of Economics and Statistics. – 1957. – Vol. 39, № 3. – P. 312–320.
13. Баймуратов У.Б. Қазақстан экономикасының инновациялық дамуы: теориясы мен практикасы. – Алматы, 2015. – 280 б.
14. Sofuoğlu E., Ay A. Convergence and Innovation: Evidence from Emerging Economies // Economic Modelling. – 2022. – Vol. 107. – P. 105–123.
15. Idris A. Trade Openness and Economic Growth: A Comparative Analysis // International Journal of Economics and Finance. – 2016. – Vol. 8, № 11. – P. 230–240.
16. Нысанбаев С.Н. Инновациялық менеджмент: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2012. – 254 б.
17. Доғалов С. Инновация және экономикалық өсу: ұлттық даму контексінде. – Астана: Фолиант, 2018. – 196 б.
18. Полтерович В.М. Инновации и долгосрочный экономический рост. – М.: Наука, 2016. – 287 с.
19. Глазьев С.Ю. Технологический уклад и инновационная экономика. – М.: Экономика, 2019. – 352 с.
20. Broughel J. Innovation and Its Importance for Economic Development. – Washington: Mercatus Center, 2019. – 112 p.
21. Global Innovation Index 2023. – Cornell University, INSEAD, WIPO. – Режим доступа: <https://www.globalinnovationindex.org> (дата обращения: 02.10.2025).
22. OECD. Innovation and Economic Growth. – Paris: OECD Publishing, 2020. – 94 p.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ: МІНДЕТТЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ БАҒЫТТАР

¹Тулеева Фарида Маратовна

²Жеңісбек Меруерт Қанатқызы

meruert_zh05@icloud.com

¹Бухгалтерлік есеп және қаржы кафедрасының сеньер-лекторы

²6B04106 «Қаржы» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті

Алматы технологиялық университеті

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының қаржы-банк секторының ағымдағы жағдайы мен оның алдында тұрған негізгі міндеттер, сондай-ақ цифрландыру үдерісінің басты бағыттары қарастырылады. Экономиканың шикізаттық тәуелділігі, сыртқы қаржы нарықтарына осалдық, қарыздық жүктеменің өсуі сияқты факторлар саланың тұрақтылығына елеулі әсер ететіні атап өтіледі. Сонымен қатар, заманауи ақпараттық технологиялар мен қаржы қызметтерінің интеграциясы нәтижесінде қаржы нарығының тиімділігі мен қолжетімділігі артып, жаңа цифрлық өнімдер мен қызметтер пайда болуда. FinTech, блокчейн, онлайн-банкінг сияқты инновациялық шешімдердің дамуы экономикалық тиімділікті арттырып қана қоймай, заңнамалық реттеу мен деректерді қорғау тетіктерін жетілдіру қажеттілігін де алға тартады. Зерттеу барысында қаржы секторының цифрландыру арқылы жаңғыруы мен оның экономикалық даму мен тұрақтылыққа ықпалы жан-жақты талданады.

Негізгі сөздер: цифрландыру, қаржы секторы, экономикалық тиімділік, құқықтық реттеу, FinTech, ақпараттық қауіпсіздік.

Аннотация

В данной статье рассматриваются текущее состояние финансово-банковского сектора Республики Казахстан и основные вызовы, стоящие перед ним, а также основные направления процесса цифровизации. Отмечается, что такие факторы, как сырьевая зависимость экономики, уязвимость к внешним финансовым рынкам и рост долговой нагрузки существенно влияют на устойчивость отрасли. Кроме того, в результате интеграции современных информационных технологий и финансовых услуг повышаются эффективность и доступность финансового рынка, появляются новые цифровые продукты и услуги. Развитие инновационных решений, таких как FinTech, блокчейн и онлайн-банкінг, не только повышает экономическую эффективность, но и требует совершенствования законодательного регулирования и механизмов защиты данных. В исследовании всесторонне анализируется модернизация финансового сектора посредством цифровизации и ее влияние на экономическое развитие и стабильность.

Ключевые слова: цифровизация, финансовый сектор, экономическая эффективность, правовое регулирование, FinTech, информационная безопасность.

Annotation

This article examines the current state of the financial and banking sector of the Republic of Kazakhstan and the main challenges facing it, as well as the main directions of the digitalization process. It is noted that factors such as the economy's dependence on raw materials, vulnerability to external financial markets, and the growth of the debt burden significantly affect the stability of the industry. In addition, as a result of the integration of modern information technologies and financial services, the efficiency and accessibility of the financial market are increasing, and new digital products and services are emerging. The development of innovative solutions such as FinTech, blockchain, and online banking not only increases economic efficiency, but also calls for the improvement of legislative regulation and data protection mechanisms. The study comprehensively analyzes the modernization of the financial sector through digitalization and its impact on economic development and stability.

Keywords: digitalization, financial sector, economic efficiency, legal regulation, FinTech, information security

Кіріспе. Қазіргі заман ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталады, бұл әлемдік экономиканың барлық салаларына, соның ішінде қаржы жүйесіне де терең әсер етуде. Цифрландыру процесі тек өндіріс пен қызмет көрсету салаларын ғана емес, сонымен қатар қаржы секторының құрылымын да түбегейлі өзгертіп, жаңа мүмкіндіктер мен міндеттерді тудыруда. Экономиканың негізгі қозғаушы күші ретіндегі қаржы жүйесіндегі цифрлық трансформациялар мемлекеттің қаржылық тұрақтылығына, жалпы экономикалық өркендеуіне және азаматтардың әл-ауқатының жақсаруына тікелей ықпал етеді. Қазақстан Республикасы да осы цифрлық даму үрдістерінен тыс қалмай, мемлекеттік стратегиялық басымдықтарының бірі ретінде цифрлық технологияларды енгізуді белсенді түрде жүзеге асыруда. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы аясында қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттыру,

олардың сапасын көтеру және жаңа цифрлық өнімдер мен қызметтерді дамыту бағытында нақты қадамдар жасалуда. Дегенмен, цифрландыру процесінің өзіндік қиындықтары мен жаңа міндеттерін де ескеру қажет. Атап айтқанда, бұл үдеріс құқықтық реттеудің жетілдірілуін және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін өзекті етеді. Осыған байланысты, қаржы секторындағы цифрландырудың экономикалық тиімділігін бағалау және оның құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолдарын жан-жақты зерттеу – қазіргі ғылыми және тәжірибелік зерттеулер үшін маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Қаржы секторындағы цифрлық жаңғыру және Қазақстандағы оның эволюциясы.

Қазақстан Республикасының қаржы-банк секторы шаруашылық кешенінің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін және экономикалық өсу үшін жағдай жасайтын ұлттық экономиканың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Жаһандану және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында Қазақстанның банк секторы қаржы жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын арттыруға бағытталған түбегейлі өзгерістерді бастан кешіруде. Экономикалық тұрақсыздық, инфляция, геосаяси тәуекелдер, жаһандық қаржылық дағдарыстар сияқты заманауи сын-қатерлер банк жүйесіне инновациялық басқару құралдарын бейімдеуді және енгізуді талап етеді.

Қаржы-банк секторын дамытудың негізгі бағыттарының бірі банк қызметтерін автоматтандыруды, онлайн және мобильді банкингті дамытуды, блокчейн мен жасанды интеллект технологияларын енгізуді қамтитын цифрландыру болып табылады. Бұл жеке тұлғалар мен бизнес үшін қаржылық қызметтердің қолжетімділігін арттырып қана қоймай, операциялардың тиімділігі мен ашықтығына ықпал етеді. Сонымен қатар, тұрақты дамудың жаһандық үрдістеріне сәйкес исламдық банкинг пен жасыл қаржыландырудың рөлі артып келеді.

Құқықтық базаны жетілдіру және қаржы секторын реттеуді күшейту де өте маңызды, өйткені клиент құқықтарын қорғау, банк жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету, Қазақстанды халықаралық қаржы кеңістігіне интеграциялау қажет. Ұзақ мерзімді перспективада елдің қаржы және банк секторы жаһандық сын-қатерлерге сәтті жауап беруге және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі драйверіне айналуға мүмкіндік беретін тұрақтылық, инновациялар мен әртараптандыру бағытында дамитын болады.

Цифрландыру – бұл дәстүрлі қаржылық қызметтер мен операцияларды ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АҚТ) көмегімен жаңа сатыға көтеру процесі. Қаржы саласындағы цифрландыру банк және сақтандыру қызметтерін автоматтандыруды, онлайн-банкинг және мобильді төлем жүйелерін жетілдіруді, сондай-ақ FinTech (қаржылық технологиялар) шешімдерін белсенді енгізуді қамтиды. Қазақстанда қаржы секторының цифрлық трансформациясы соңғы 7-8 жыл ішінде ерекше қарқынмен жүріп жатыр. Ұлттық Банктің мәліметтеріне сүйенсек, 2024 жылға қарай қолма-қол ақшасыз төлемдердің үлесі жалпы төлем айналымының 80%-ына жеткен. Бұл көрсеткіш халықтың жаңа технологияларға деген сенімінің артқанын және оларды белсенді пайдалануға бейімделгенін айғақтайды.

Қазақстандағы FinTech индустриясы да айтарлықтай дамуда. «Kaspi.kz», «Halyk Homebank», «Jusan Bank» сияқты цифрлық платформалар клиенттерге онлайн-шот ашудан бастап, инвестициялық қызметтерге дейінгі кең ауқымды мүмкіндіктерді ұсынады. Бұл банктер мен олардың клиенттері арасындағы өзара әрекеттесуді айтарлықтай жеңілдетіп, қаржылық қызметтердің жылдамдығы мен жалпы тиімділігін арттырады.

Цифрландырудың экономикаға тигізетін пайдасы Қаржы саласындағы цифрландырудың ең маңызды артықшылықтарының бірі – экономикалық тиімділікті арттыру. Бұл әсер бірнеше негізгі бағытта көрінеді. Цифрлық банкинг пен мобильді қосымшалар арқылы алыс ауылдарда тұратын адамдар да қаржылық қызметтерді пайдалана алады. Бұрын банк бөлімшелерінің болмауынан қаржы жүйесінен тыс қалған аймақтар енді онлайн қызметтер арқылы қаржы нарығына қосылуда. Бұл халықтың қаржылық жүйеге қатысуын

арттырып, олардың экономикалық белсенділігін жоғарылатады. Операциялық шығындарды азайту Цифрландыру банктер мен басқа да қаржы ұйымдарының қызмет көрсетуге кететін шығындарын азайтады. Құжаттарды автоматты түрде өңдеу, онлайн қызмет көрсету және клиенттермен цифрлық байланыс банктердің шығындарын айтарлықтай төмендетеді. Бұл өз кезегінде қызметтердің бағасын арзандатып, тұтынушылар үшін олардың қолжетімділігін арттырады. Жаңа мүмкіндіктер мен нарықтар Цифрландыру жаңа қаржы өнімдерінің пайда болуына жол ашады. Блокчейн, смарт-келісімшарттар, краудфандинг платформалары және цифрлық валюталар қазіргі қаржы нарығының маңызды бөлігіне айналды. Қазақстан Ұлттық Банкі де "Цифрлық теңге" жобасын сынақтан өткізіп, төлем жүйесін жаңа деңгейге көтеруді мақсат етеді. Құқықтық реттеу және ақпараттық қауіпсіздік: Цифрлық қаржының жаңа талаптар

Қаржы секторындағы цифрлық трансформация тек экономикалық тиімділікті арттырып қана қоймай, сонымен қатар жаңа құқықтық және қауіпсіздікке қатысты мәселелерді де туындатады. Онлайн транзакциялардың қарқынды өсуі, жеке деректерді өңдеудің ауқымының кеңеюі және кибершабуылдардың қаупінің артуы заңнамалық базаны жетілдіруді талап етеді. Құқықтық негіздер: Цифрлық қаржыны реттеудің заңнамалық арқауы Қазақстанда цифрлық қаржы қызметтерін тиімді реттеу мақсатында бірқатар маңызды заңнамалық актілер қабылданған. Бұл актілерге мыналар жатады: «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» заң: Бұл заң төлем операцияларының қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз етеді. «Ақпараттандыру туралы» заң: Бұл заң ақпараттық технологияларды қолдану мен ақпараттық қауіпсіздіктің жалпы қағидаттарын белгілейді. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заң: Бұл заң жеке тұлғалардың деректерін жинау, өңдеу және қорғау жөніндегі талаптарды айқындайды. Бұған қоса, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мен Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі FinTech (қаржылық технологиялар) компанияларының қызметін реттеу Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері: Цифрлық дәуірдегі тәуекелдер мен шешімдер

Цифрландыру процесінің қарқынды дамуымен бірге, деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығы мәселесі бірінші кезектегі маңызға ие болады. Қазақстандағы статистика бұл мәселенің өзектілігін айқын көрсетеді: 2023 жылы тіркелген кибершабуылдар саны 2020 жылмен салыстырғанда 2,3 есе артқан. Бұл деректер қаржы ұйымдарының киберқауіпсіздік инфрақұрылымын күшейтудің және оған инвестиция салудың аса қажеттілігін айғақтайды. Бұл тәуекелдерді еңсеру үшін қаржы ұйымдары әртүрлі қауіпсіздік шараларын белсенді түрде енгізуде. Олардың қатарына деректерді шифрлау технологиялары қолдану, клиенттерді растаудың көпсатылы жүйелерін (көпсатылы аутентификация) енгізу, сондай-ақ жасанды интеллектке негізделген қауіпсіздік жүйелерін пайдалану жатады. Бұл технологиялар деректерді рұқсатсыз қолжетімділіктен қорғауға және кибершабуылдардың алдын алуға көмектеседі. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды бөлігі ретінде халық арасында цифрлық сауаттылықты арттыруға ерекше көңіл бөлінуде. Азаматтардың цифрлық қатерлерді түсінуі, қауіпсіз онлайн мінез-құлық ережелерін білуі және жеке деректерін қорғау дағдыларын дамыту – бұл жалпы ақпараттық қауіпсіздік жүйесінің беріктігін арттыратын маңызды факторлар болып табылады. Қазақстанның қаржы-банк секторындағы ағымдағы міндеттер. Экономикалық әртүрліліктің болмауы: Қазақстанның қаржы-банк жүйесі алдында тұрған негізгі проблемалардың бірі оның әлсіз әртараптандырылуы болып табылады. Ел мұнай мен басқа да табиғи ресурстардың экспортына қатты тәуелді болып қала береді. Бұл қаржы жүйесінің тұрақтылығына елеулі тәуекелдер туғызады, әсіресе әлемдік нарықта шикізат бағасы өзгерген кезде. Ресурсқа негізделмеген секторларға төмен инвестициялар да шағын және орта бизнестің өсуіне кедергі келтіреді, бұл теңгерімді экономиканың маңызды факторы болуы мүмкін.

Сыртқы қаржы нарықтарының осалдығы: халықаралық қаржы нарықтарына тәуелділік үлкен қауіп төндіреді. Қазақстандық банктер көптеген басқа дамушы елдердің қаржы институттары сияқты сыртқы экономикалық күйзелістерге көбірек бейім. Валюта бағамының ауытқуы, жаһандық пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруі, сондай-ақ жаһандық экономикалық

санкциялар мен тұрақсыздық қазақстандық қаржы институттарының қаржылық көрсеткіштері мен қызметіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Қарыздың жоғары жүктемесі: Соңғы жылдары Қазақстан үй шаруашылықтары мен бизнес арасында айтарлықтай қарыздық жүктемелерге тап болды. Көптеген компаниялар мен үй шаруашылықтары несиелерін өтеуде қиындықтарға тап болуда. Бұл жұмыс істемейтін несиелердің өсуіне және банктердің қаржылық тұрақтылығының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Қаржылық технологияларды енгізу қажеттілігі: Қаржылық технологиялардың (FinTech) қарқынды дамуына бейімделу – басты мәселе. Цифрлық платформаларға көшу және блокчейн, криптовалюталар және мобильді төлемдер сияқты инновацияларды белсенді енгізу кезінде көптеген қазақстандық банктер жұмыс үрдістерін жаңартуға мәжбүр. Бұл инфрақұрылымды жаңартуға, сондай-ақ жаңа реттеуші және деректерді қорғау шешімдерін енгізуге айтарлықтай инвестиция мен күш жұмсауды талап етеді. Қазақстанның қаржы және банк секторының болашағы: тұрақтылық пен қауіпсіздікке апаратын жолдар: Қазақстанның қаржы-банк жүйесін сенімдірек және сыртқы қауіп-қатерлерге бейімді ету үшін бірқатар шараларды қабылдау қажет.

1. Экономикалық базаны кеңейту және шикізатқа тәуелділікті азайту.

Ауыл шаруашылығы, шағын және орта бизнес, ақпараттық технологиялар сияқты секторлардың өсуін ынталандыру экономика мен банк секторының әлемдік шикізат бағасының ауытқуына осалдығын азайтуға көмектеседі.

2. Қаржылық технологиядағы инновациялар (FinTech). Блокчейн, жасанды интеллект және цифрлық валюталар сияқты озық шешімдерді енгізу банк саласын жаңартып, оны ашық әрі қауіпсіз етеді. Сондай-ақ қаржылық қызметтерді барлық азаматтарға қолжетімді ету үшін онлайн-банкінг пен мобильді қосымшаларды әзірлеу маңызды.

3. Заңнамаларды жетілдіру және инвесторлардың құқықтарын қорғау. Қаржы нарығына сенімді нығайту үшін инвесторлар мен қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау тетіктерін жетілдіру қажет. Бұл дауларды шешудің неғұрлым ашық рәсімдерін және алаяқтықтың алдын алу шараларын әзірлеуді қамтуы мүмкін.

4. Несие портфелінің сапасын арттыру. Тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйелерін енгізу және қарыз алушыларды неғұрлым мұқият талдау банк активтеріндегі жұмыс істемейтін несиелердің үлесін азайтады және бүкіл жүйенің қаржылық тұрақтылығын нығайтады. [17, б. 45-52].

Қорытынды. Қазақстанның қаржы-банк жүйесі дамуын және қазіргі экономикалық жағдайларға бейімделуін жалғастыруда. Сыртқы факторларға қатты тәуелділік және активтер сапасы мәселелері сияқты бар қиындықтарға қарамастан, оның тұрақтылығы мен тиімділігін арттыру үшін айтарлықтай әлеует бар. Экономиканы әртараптандыру, қаржылық инновацияларды енгізу, реттеуді жетілдіру елдің бәсекеге қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылығын арттырудың негізгі факторлары болады. Қазақстанның қаржы-банк жүйесі экономикалық тұрақтылықты сақтауда, қаражаттың қолжетімділігін қамтамасыз етуде, инвестицияны ынталандыруда және елді әлемдік экономикаға интеграциялауда орталық рөл атқарады. Ол соңғы жылдары елеулі өзгерістерге ұшырады, бірақ әлі де оның тиімділігі мен сенімділігіне әсер ететін бірқатар қиындықтарға кезігуде.

Қазақстанның қаржы-банк жүйесінің негізгі проблемаларының бірі оның сыртқы факторларға, ең алдымен мұнайдың әлемдік бағасына қатты тәуелділігі болып қала береді. Бұл экономиканы осал етеді және қаржы секторындағы тұрақсыздыққа әкеледі. Әртараптандырылған экономиканы дамыту осы тәуелділікті азайту және бүкіл қаржы жүйесін нығайтудың басым бағыты болып табылады. Әртараптандыру сыртқы өзгерістерге байланысты тәуекелдерді азайтып қана қоймайды, сонымен қатар ауыл шаруашылығы, ақпараттық технологиялар, шағын және орта бизнес сияқты ресурстық емес секторлардың өсуіне қолайлы жағдай жасайды. Тағы бір маңызды аспект банк активтерінің сапасын арттыру қажеттілігі болып табылады, бұл жұмыс істемейтін несиелер деңгейіне тікелей байланысты.

Қаржы саласындағы жаһандық өзгерістер, әсіресе қаржылық технологиялардың

(FinTech) қарқынды дамуы, Қазақстанды банк және қаржылық процестерді цифрландыруға итермелеп отыр. Блокчейн, жасанды интеллект және мобильді банкинг сияқты инновациялар клиенттерге көрсетілетін қызметті жақсартуға, қаржылық қызметтердің қолжетімділігін арттыруға, транзакцияларды жылдамдатуға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Бұл технологияларды енгізу қазақстандық банктердің жаһандық цифрлық трансформация жағдайында бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бағыты болып табылады.

Сонымен қатар, реттеу жүйесін нығайту және инвесторлардың құқықтарын қорғау да өзекті мәселелер. Қаржы институттарына деген сенімді арттыру үшін олардың қызметінде ашықтық пен болжамдылықты қамтамасыз ету, сондай-ақ клиенттер мен инвесторларды алаяқтықтан қорғау тетіктерін енгізу қажет. Бұл заңнаманы жаңартуды, дауларды шешудің тиімді және ашық тетіктерін құруды және қаржылық қылмыспен күресуді талап етеді.

Қаржы - банк жүйесінің тұрақты дамуы үшін қаржылық инклюзияны жақсарту маңызды. Бұл халықтың барлық топтарының қаржылық қызметтерге тең қолжетімділігін қамтамасыз етуді білдіреді. Ол үшін әртүрлі қаржы өнімдерін дамыту, шалғай аймақтарда банк қызметтерінің қолжетімділігін кеңейту және халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру қажет. Әрбір қазақстандыққа несие, инвестиция, сақтандыру сияқты заманауи қаржы құралдарын пайдалануға мүмкіндік беретін инфрақұрылым құру маңызды.

Қазақстанның қаржы - банк жүйесінің бәсекеге қабілетті және тұрақты болуын қамтамасыз ету үшін стратегиялық жоспарлау қажет. "Қаржы секторын 2030 жылға дейін дамыту стратегиясын" іске асыру арқылы күшті және икемді қаржылық жүйе құруға болады. Бұл жүйе сыртқы және ішкі сын-көтерлерге тиімді жауап бере алатын инфрақұрылымға ие болуы тиіс.

Қазақстанның халықаралық қаржы жүйесіне интеграциялануы және шетелдік инвесторлар үшін қолайлы инвестициялық ахуал қалыптастыру да маңызды. Қазіргі таңда Қазақстанның қаржы-банк жүйесі бірқатар қиындықтарға тап болғанымен, цифрландыру, экономиканы әртараптандыру, активтер сапасын жақсарту және инвесторларды қорғауды арттыру бағытындағы тиімді реформалар мен стратегиялар арқылы жаһандық өзгерістер жағдайында табысты жұмыс істей алатын тұрақты және тиімді қаржы инфрақұрылымын құруға болады. Бұл шаралар қаржы жүйесінің ішкі тұрақтылығын нығайтып, халықаралық аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып, экономикалық өсуге және халықтың әл-ауқатының артуына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Министерство финансов Республики Казахстан. (2023). Финансово-банковская система Республики Казахстан: проблемы и перспективы. Алматы: Издательство КазЭ
2. Национальный банк Республики Казахстан. (2022). Стратегия развития финансового сектора до 2030 года. Астана.
3. Жайлыбаев, М. К. (2020). Современные вызовы и перспективы финансово-банковской системы Казахстана. Вестник финансовых исследований, 34(2), 25-38.
4. Вестерман, М. (2023). Дигитализация финансовых услуг в Казахстане: глобальные тренды и местные реалии. Время технологий

КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР ЖАҒДАЙЫНДА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЖАҒҒЫРТУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Жамбылова Гульфия Жамбыловна

э.ғ.м., сеньор-лектор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Арыстанбек Тұрар Маралұлы

6B04103 «Экономика және мемлекеттік басқару»

білім беру бағдарламасы, 4-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет

Андатпа

Зерттеудің мақсаты модернизация стратегиясының негізгі элементтерін анықтау болып табылады агроөнеркәсіптік климаттың өзгеруіне бейімделуге және экономикалық сын-қатерлерді еңсеруге бағытталған кешенді дамыту. Зерттеу статистикалық деректерді, ғылыми жарияланымдарды талдауға және халықаралық тәжірибеден алынған табысты тәжірибелердің мысалдарына негізделген.

Негізгі сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, климаттың өзгеруі, экономикалық сын-қатерлер, жаңғырту, орнықты даму, нақты егіншілік, цифрландыру.

Аннотация

Целью исследования является выявление ключевых элементов стратегии модернизации агропромышленного комплекса, направленного на адаптацию к изменениям климата и преодоление экономических вызовов. Исследование основано на анализе статистических данных, научных публикаций и примерах успешных практик, полученных из международного опыта.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, изменение климата, экономические вызовы, модернизация, устойчивое развитие, точное земледелие, цифровизация.

Annotation

The aim of the study is to identify key elements of the modernization strategy for agro-industrial complex development aimed at adapting to climate change and overcoming economic challenges. The study is based on the analysis of statistical data, scientific publications and examples of successful practices from international practice.

Key words: agro-industrial complex, climate change, economic challenges, modernization, sustainable development, real agriculture, digitalization.

Жаһандық климаттың өзгеруі және экономикалық тұрақсыздық жағдайында (мысалы, ауыл шаруашылығы өнімдері бағасының ауытқуы, сыртқы экономикалық санкциялар және сауда соғыстары) ауыл шаруашылығы егін өнімділігінің төмендеуі, табиғи ресурстардың сарқылуы және ауылшаруашылық жерлерінің сапасының төмендеуі сияқты елеулі қауіптерге тап болады. Бұл факторлар халықаралық ұйымдардың (ФАО, ЭЫДҰ) еңбектерінде үнемі атап өтіледі, бірақ Қазақстанның бірегей жағдайларын ескеретін нақты елдер бойынша зерттеулер жеткіліксіз. Бұл міндеттер ауыл шаруашылығы саласынан оның бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыратын инновациялық және тұрақты шешімдерді енгізуді талап етеді.

Сонымен қатар, Қазақстан өзінің кең аумақтарымен, алуан түрлі табиғи ресурстарымен және қолайлы климаттық жағдайларымен ауыл шаруашылығының өсуі үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Дегенмен, бұл әлеуетті жүзеге асыру үшін цифрландыруды, жаңа технологияларды енгізуді және экологиялық тұрақтылықты нығайтуды қоса алғанда, секторды терең жаңғырту қажет. Осы басымдықтарды мойындағанымен, бұрынғы зерттеулер аймақтық айырмашылықтар мен әлеуметтік-экономикалық факторлардың рөлін жиі елемей, олардың ұсыныстарының қолданылуын шектеді. Қазіргі жағдайда мұндай қайта құру қажеттілікке ғана емес, сонымен бірге болашақта ауыл экономикасының табысты дамуының кепіліне айналуға.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы мақсатындағы едәуір алқаптар бар, бірақ соған қарамастан жерді пайдалану тиімділігі төмен күйінде қалып отыр. Елдегі егіс алқаптарының құрылымы дәстүрлі түрде дәнді дақылдарды, атап айтқанда бидайды өсіруге бағытталған, ол жалпы егіс алқабының 60%-дан астамын алып жатыр. Дегенмен, майлы дақылдар, көкөністер мен жемістер сияқты басқа ауылшаруашылық өнімдеріне әлемдік сұраныстың артуына

байланысты өндірістің тұрақтылығын арттыру үшін егіс алқаптарын әртараптандыру қажет. Қазақстандағы өнімділік аймаққа және климаттық жағдайларға байланысты өзгеріп отырады, бірақ агротехника мен ауыл шаруашылығын жүргізудің заманауи әдістерінің жеткіліксіздігіне байланысты орта есеппен әлемдік деңгейден төмен болып қалуда.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені экономикадағы ауыл шаруашылығы секторының жоғары үлесімен сипатталады, алайда инновациялардың жеткіліксіздігінен, климаттық факторларға тәуелділіктің жоғарылығынан және өндірісті механикаландырудың төмендігінен көптеген шаруа қожалықтарының рентабельділігі төмен болып қала береді. Елдің экспорттық әлеуеті айтарлықтай жоғары, әсіресе астық және ет өнімдері сегментінде, бірақ сыртқы нарықтар мен бағаның ауытқуына айтарлықтай тәуелділік бар. Бидай мен күнбағыс сияқты ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортының өсуімен Қазақстан халықаралық нарықтарда тұрақты позицияға ие болады деп күтілуде. **Бұл зерттеудің объектісі болып табылады агроөнеркәсіптікөсімдік шаруашылығын, мал шаруашылығын, ауылдық инфрақұрылымды және ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайларын қамтитын Қазақстанның кешені. Сектор азық-түлік қауіпсіздігін, жұмыспен қамтуды және ұлттық экономиканың экспорттық әлеуетін қамтамасыз етудегі шешуші рөліне байланысты нысан ретінде таңдалды.**

Бұл әдістерді таңдау мәселенің күрделілігіне негізделген: ауыл шаруашылығын жаңғырту сандық бағалауды (статистика, салыстырулар) және сапалық түсінуді (сараптамалық бағалаулар, жағдайлық зерттеулер) талап етеді. Жүйелі тәсіл барлық факторлардың — экономикалық, технологиялық, экологиялық факторлардың болуын қамтамасыз етеді әлеуметтік — олардың өзара әрекеттесуінде зерттеледі.

Қазіргі уақытта су деңгейінің біртіндеп төмендеуіне қарамастан, Қазақстанның сегіз аймағында жергілікті төтенше жағдай режимі өз жұмысын жалғастыруда. Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметі бойынша, 8000-нан астам ірі қара мал қырылып, жалпы шығын туралы өтініштер 22 475,278 миллионға жетті. теңге бұл мақсаттарға қазірдің өзінде бөлінген, бірақ су тасқынынан болған экономикалық шығындардың түпкілікті сомасы әлі де есептелуде. Сарапшылар ауыл шаруашылығы саласына ұзақ мерзімді зардаптарға байланысты залал күтілгеннен әлдеқайда ауыр болуы мүмкін екенін ескертеді.

Ауқымды су тасқыны ауыл шаруашылығы ресурстарының: тұқымдардың, жанар-жағармайлардың және ауылшаруашылық техникасының жоғалуына әкеліп соқты, бұл шаруа қожалықтарының егіс науқанына дайындығын айтарлықтай төмендетеді. Фермерлер өтемақы алуда қиындықтарға тап болады, өйткені шығынды дәлелдеу көбінесе мүмкін емес. Ең көп шығынға қорлар мен активтерді жүйелі түрде есепке алуға ресурстары жоқ шағын және орта шаруа қожалықтары ұшырады.

Жасанды интеллектке негізделген шешімдердің ауыл шаруашылығын трансформациялауға қалай ықпал ететінін қарастыратын соңғы аналитикалық зерттеу (конференция шығарылымы). Ол ауыл шаруашылығында жасанды интеллекттің болжамды аналитика мен егін шаруашылығы мониторингінен бастап автоматтандырылған жабдыққа дейінгі қолданбаларын қарастырады және олардың өнімділікті, ресурстарды пайдалануды және шешім қабылдауды жақсарту әлеуетін бағалайды [1]. Құжат жасанды интеллектті енгізудің ағымдағы тенденцияларын, шағын фермерлер үшін кедергілерді анықтайды және инклюзивті өсуді қамтамасыз ету үшін жасанды интеллект инновацияларын ауыл шаруашылығын дамыту жоспарларына біріктіру стратегияларын ұсынады.

Ауыл шаруашылығын трансформациялау мен дамытудағы ауыл шаруашылығын кеңейту қызметтерінің рөлін қарастыратын жан-жақты кітап. Ол ақпаратты тарату және кеңес беру қызметтері фермерлерге инновацияларды енгізуге қалай көмектесетіні туралы жаһандық шолу мен елдік жағдайлық зерттеулерді ұсынады [2]. Негізгі тақырыптарға шағын фермерлердің өнімділігі мен күнкөрісін арттыру, инклюзивті ауылдық білім жүйесін құру, тәсілдерді кеңейту және жанарту кіреді. Кітапта кеңейтуді тұрақты ауылшаруашылық инновациялары мен аймақтық ауыл шаруашылығын дамытудың тиімді катализаторына айналдыруға қатысты озық тәжірибелер мен қиындықтар көрсетілген.

ЕО ауыл шаруашылығының тұрақты дамуға және төмен көміртекті технологияларға көшуі туралы зерттеу монографиясы [3]. Ол ауыл шаруашылығындағы көміртегі ізін азайтудағы жаңартылатын энергия көздері мен жасыл инновациялардың рөлін талдайды, био негізіндегі экономиканың дамуын, сондай-ақ ЕО саясаты мен тұрақты ауыл шаруашылығының негіздерін зерттейді. Кітапта дәлме-дәл егіншілік, биоэнергетика және көміртекті егіншілік сияқты ауыл шаруашылығындағы климаттың өзгеруін азайту стратегиялары қарастырылып, олардың аймақтық ауыл шаруашылығының дамуына және Еуропадағы фермерлік шаруашылықтардың бәсекеге қабілеттілігіне әсері бағаланады.

Мемлекеттік қолдауға, оның ішінде егіс науқанын қаржыландыруға қарамастан 580 млрд теңге. көптеген фермерлер бұл шаралардың жеткілікті екендігіне күмәнмен қарайды. Өтемақының нақты тетіктерінің жоқтығы, субсидияларды бөлу проблемалары және несие ресурстарының тапшылығы ауыл шаруашылығы секторындағы экономикалық тұрақсыздықты күшейтуі мүмкін.

Қоршаған ортаны қорғау мамандары су тасқыны ауыл шаруашылығына тікелей зиян келтіріп қана қоймай, қоршаған ортаға да қауіп төндіретінін атап өтті. Мал қорымдарының эрозиясы, тұрмыстық қалдықтар мен химиялық заттардың суға түсуі инфекциялардың таралуына және топырақтың ластануына әкелуі мүмкін. Су мен жердің ластануына кешенді талдау жүргізіп, климаттың өзгеруіне бейімделудің ұлттық жоспарын жасау қажет. Мұндай шаралардың болмауы одан әрі экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін.

Соңғы 30 жылда Қазақстанда су тасқынынан келетін шығын айтарлықтай өсті. Егер 1993 жылы ел 60 миллион доллар шығынға ұшыраса, 2024 жылы бұл көрсеткіш сарапшылардың бағалауы бойынша рекордтық 444 миллион долларға жетті. Бұл дүлей зілзалалардың жиілігі мен қарқындылығының артқанын, сондай-ақ алдын алу және ден қою жүйесін нығайту қажеттігін айғақтайды. Құлау сияқты негізгі табиғи апаттар Қызылағаш бөгеттер 2010 жылы инфрақұрылымның осалдығын көрсетті. Бұл оқиға экономикалық қана емес, гуманитарлық трагедияға да айналды. Тікелей шығын 40 миллион долларды құрап, 300-ден астам адам жарақат алды. Мұндай жағдайлар аса маңызды объектілерді қорғау жөніндегі шараларды күшейтуді талап етеді.

2024 жылғы су тасқыны халықты жаппай эвакуациялауға себеп болды. 111 мыңнан астам адам, оның ішінде 39 мың бала құтқарылды. Төтенше жағдайлар еліміздің 8 аймағына әсер етіп, адамдарды орналастыруға, баспананы қалпына келтіруге және зардап шеккендерге көмек көрсетуге байланысты қомақты әлеуметтік шығындарға алып келді.

Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешеннің дамуы географиялық орналасуы мен климаттық жағдайларына байланысты ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ең жоғары қарқыны астық өндірісі басым, сондай-ақ мал шаруашылығы мен майлы дақылдар дамыған Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстары сияқты аймақтарға тән. Сияқты оңтүстік аймақтарда Жамбыл облысы және Оңтүстік Қазақстан, көкөніс, жеміс-жидек өсіруге және мал шаруашылығына баса назар аударылады. Еліміздің Шығыс Қазақстан облысы сияқты шығыс өңірлері дамыған сүт шаруашылығымен және ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеумен танымал. Өз кезегінде Атырау және Маңғыстау облыстары сияқты аудандар құрғақ климаттық жағдайларға және табиғи ресурстардың болуына қарамастан ауыл шаруашылығының дамымағандығына байланысты күрделі мәселелерге тап болуда.

"Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында" көрсетілгендей, Қазақстанның ауыл шаруашылығын трансформациялаудың 2030 жылға дейінгі ұзақ мерзімді мақсаттары мен басымдықтарын айқындайтын стратегиялық бағдарламаның мақсаты ұлттық бәсекелестік артықшылықтарды пайдалану арқылы ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру болып табылады[4]. Бұл қазақстандық өнімдердің экспорттық нарықтарын кеңейтуді, органикалық егіншілікті ілгерілетуді және суармалы жерлердің көлемін ұлғайтуды қамтиды. Сонымен қатар, тұжырымдама әртүрлі шаруашылық құрылымдарын қарастыру, ауыл инфрақұрылымын жақсарту және қоршаған ортаны сақтау арқылы ауыл шаруашылығы саласының тұрақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Агрономиядағы заманауи тәсілдер өсімдіктердің өсуін болжау, ауыспалы егістерді оңтайландыру, топырақ сапасын талдау және аурулар мен зиянкестермен байланысты мәселелерді шешу үшін деректерді белсенді түрде пайдаланады. Агрономиялық бақылау платформалары фермерлерге өсімдік шаруашылығын басқару және процестерді оңтайландыру бойынша теңшелген нұсқауларды қамтамасыз ету үшін сенсорлар мен спутниктерден деректерді жинайды.

Ауыл шаруашылығын жаңғыртудың негізгі мақсаттарының бірі өнімділікті арттыру және өнім сапасын арттыру болып табылады. Бұған дәлме-дәл егіншілік және процестерді автоматтандыру сияқты жаңа технологияларды енгізу арқылы қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, генетикалық түрлендірілген өсімдік сорттарын және ауруға төзімді жануарлар тұқымдарын пайдалану осы мақсаттарға жетуге көмектеседі.

Ауыл шаруашылығы өндірісін бақылау үшін заманауи ОТ шешімдерін қолдану. Фермерлер арасында ақпарат алмасуға арналған платформаларды әзірлеу (1-кесте).

Кесте – 1 Ауыл шаруашылығы өндірісін жылдар бойынша бақылау үшін заманауи АТ шешімдерін қолдану (2022-2024)

Параметрлері	2022	2023	2024
Жалпы өнім (млн. теңге тонна)	17,5	18,2	19,0
Инвестициялар жылы ауыл шаруашылығы (млн. теңге доллар)	2,1	2,5	3,0
Деңгей енгізу технологияларды (%)	30	45	60
Жаңа стартаптардың саны агроөнеркәсіптік кешенде	50	75	100
Ескертпе: Авторлар құрастырған			

1-кесте Қазақстанның агроөнеркәсіптік секторындағы цифрлық трансформацияның оң серпінін айқын көрсетеді. Осылайша, жалпы алым тұрақты түрде өсіп, 2022 жылы 17,5 миллион тоннадан 2024 жылы 19,0 миллион тоннаға дейін өсті, бұл өнімділіктің біртіндеп жақсарғанын көрсетеді. Сонымен қатар, сол кезеңде 2,1-ден 3,0 миллиард АҚШ долларына дейін өскен ауыл шаруашылығына инвестициялардың өсуі мемлекеттік қолдауды да, жеке капиталдың өсіп келе жатқан қызығушылығын да көрсетеді.

Сонымен қатар, заманауи технологияларды енгізу деңгейі одан да әсерлі ілгерілеуді көрсетеді: 2022 жылғы 30% - дан бастап бұл көрсеткіш 2024 жылға қарай 60% - ға жетті. Бұл цифрландыру тек қосымша құралға ғана емес, өндірістік процестердің ажырамас бөлігіне айналатынын көрсетеді. Сонымен қатар, агроөнеркәсіптік кешендегі жаңа стартаптардың саны екі жыл ішінде екі есеге артып, 50-ден 100-ге дейін өсті. Мұндай динамика инновациялар үшін қолайлы жағдайлардың және ауыл шаруашылығында кәсіпкерлік экожүйенің біртіндеп қалыптасуының дәлелі ретінде түсіндірілуі мүмкін.

2021 жылы қолайсыз климаттық жағдайларға байланысты (1200-ден 1150 мың тоннаға дейін) өндіріс көлемінің төмендеуіне қарамастан, инвестицияның тұрақты өсімі (50 миллион доллардан 75 миллион долларға дейін) 2022 жылы қалпына келтірудің негізін қалады. өндіріс 1300 мың тоннаға дейін өсті.

2021 жылы 1,5-ке жеткен климаттық индекс ауыл шаруашылығының сыртқы тәуекелдерге осалдығын көрсетеді, бірақ кейінгі жақсартулар технологиялық және қаржылық жаңартулардың пайдалы әсерін көрсетеді.

Климаттың өзгеруіне бейімделу және жер, су және биоәртүрлілік сияқты табиғи ресурстарды тиімді пайдалану тұрақты ауыл шаруашылығы технологияларын енгізуді талап етеді. Оларға ресурстарды үнемдейтін суару әдістері және органикалық тыңайтқыштарды қолдану және өсімдіктерді биологиялық қорғау арқылы топырақтың сапасын жақсарту кіреді. Сондай-ақ су ресурстарын басқару технологияларын дамыту өте маңызды, әсіресе су ауыл шаруашылығын шектейтін фактор болып табылатын Қазақстан сияқты құрғақ аймақтарда.

Тұрақты өсу үшін дамуға үлес қосу маңызды агроөнеркәсіптіккешенді тұтастай алғанда, оның ішінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, логистика және заманауи сақтау және тасымалдау инфрақұрылымын құру. Қазіргі уақытта Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімдерінің 25%-ға жуығы ғана өңделсе, дамыған елдерде бұл көрсеткіш 70-80%-ға дейін жетеді. 2030 жылға қарай қайта өңдеу үлесін кем дегенде 50%-ға дейін арттыру арқылы Қазақстан жыл сайын ауыл шаруашылығының жалпы ішкі өнімін 3 миллиард доллардан астамға арттыра алар еді. Агроөнеркәсіптік парктер мен кластерлерді дамыту өндірістің әртүрлі кезеңдерін біріктіруге және бүкіл салада тиімділікті 15-20%-ға арттыруға мүмкіндік берер еді [5].

Тағы бір маңызды бағыт Қазақстанның ауыл шаруашылығының негізін құрайтын және барлық ауыл шаруашылығы өндірушілерінің 60%-дан астамын құрайтын шағын және отбасылық фермерлік шаруашылықтарды қолдау болып табылады. Қазіргі уақытта ауылдық үй шаруашылықтарының шамамен 45%-ы жеңілдетілген қаржыландыруға қол жеткізе алмайды, тек әрбір бесінші шағын шаруа қожалығы заманауи жеткізу тізбегіне қатысады

Қолжетімді несиелерге, оқыту бағдарламаларына және жақсартылған логистикаға қолжетімділікті арттыру шағын шаруа қожалықтарының өнімділігін 30-40%-ға арттырып, ауыл шаруашылығын әртараптандыруды арттыруға, азық-түлік қауіпсіздігін арттыруға және 2030 жылға қарай ауылдық жерлерде 150 000-ға дейін жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қолдау Қазақстанның ауыл шаруашылығы секторын жаңғыртудың аса маңызды құралы болып табылады. 2022 жылы еліміз 445 миллиард теңге көлемінде субсидия бөлді, ол техниканы сатып алудың 25 пайызын және тұқым шығындарының 50 пайызын өтеді. Осы субсидияларды алған шаруа қожалықтарында өндіріс көлемі 12-15%-ға өсті.

Даму жөніндегі ұлттық жоба агроөнеркәсіптікҚазақстан кешені ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортын екі есеге арттыруды және өңделген тауарлардың үлесін 70%-ға дейін арттыруды қоса алғанда, әртүрлі шаралар арқылы ауыл шаруашылығын жаңғыртуға бағытталған. 2025 жылға қарай жоба еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыруға және ішкі азық-түлік қауіпсіздігін 100% қамтамасыз етуге бағытталған.

Осы мақсаттарға жету үшін біз жеті басым бағыт бойынша 900-ден астам инвестициялық жобаларды жоспарладық: ет, сүт, жарма, жеміс-жидек, көкөніс, қант және майлы дақылдар. Бұл жобаларға құн тізбегіндегі 350 000-ға дейін шаруа қожалықтары мен шағын және орта кәсіпорындар (ШОБ) тартылады. Бұл 2025 жылға қарай шамамен 500 000 жаңа жұмыс орнын құруға және бір миллион ауыл тұрғындарының табысын арттыруға мүмкіндік береді.

Кластерлер мен мамандандырылған өндірістік аймақтар Қазақстанда ауыл шаруашылығын дамытуда шешуші рөл атқарады. Мысалы, Оңтүстік Қазақстандағы жеміс-жидек өндіру және өңдеу кластері жылына 500 000 тоннаға дейін жеміс-жидек өңдей алады, бұл қазіргі уақытта орташа есеппен 20-25%-дан 10%-ға дейін болатын егін жинаудан кейінгі ысыраптарды айтарлықтай азайтады. Бұл он мыңдаған тікелей жұмыс орындарын құрып, жанама түрде ауылдық жерлерге қызмет көрсету саласына пайда әкеледі.

Жаңғырту агроөнеркәсіптікҚазақстан кешенінің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тұрақты экономикалық өсу және елдің халықаралық нарықтардағы позициясын нығайту үшін шешуші маңызы бар. Біздің талдауларымызға сүйене отырып, біз келесі қорытындыларға келдік:

- Кешенді стратегияның қажеттілігі: Табысты модернизация технологиялық жетістіктерді өнімділікті арттырумен, ресурстарды үнемдеумен және климаттың өзгеруіне бейімделумен үйлестіруді талап етеді. Маңызды ескеру суаруды, суды үнемдейтін технологияларды пайдаланудағы аймақтық айырмашылықтар және астық өнімділігі мен мал шаруашылығының өнімділігін арттыруға назар аудару.

- Ауыл шаруашылығын жаңғыртудағы инновациялар мен цифрландырудың орталық рөлі: Инновациялар мен цифрлық технологиялар жаңғырту үшін қажет агроөнеркәсіптік кешеннің. Бұл технологиялар тиімділікті арттыруға, шығындарды азайтуға және өнімділікті арттыруға көмектеседі. Олар сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету

үшін маңызды болып табылатын азық-түлік өнімдерін өндіруді қадағалау мен ашықтықты жақсартуға ықпал етеді.

Мысалы, дәлме-дәл егіншілікті, заттар интернетін, жасанды интеллектті және биотехнологияларды енгізу ауыл шаруашылығына оң әсерін тигізіп үлгерді. 2022 және 2024 жылдар аралығында жалпы түсім 17,5 миллион тоннадан 19 миллион тоннаға дейін өсті, ал технологияны енгізу 60%-ға жетті. Бұл статистика бұл технологиялардың ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыруда және тиімділікті арттыруда тиімді болғанын көрсетеді.

Зерттеулер климаттың өзгеруінің ауыл шаруашылығына әсерін сандық бағалауға, ресурстарды оңтайландыру үшін цифрлық құралдардың тиімділігін бағалауға және ауқымды биотехнологиялық шешімдердің экономикалық орындылығын бағалауға бағытталуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Саксена, Р., Пант, Д.К., Пант, С.К., Джоши, Л., Пол, Р.К. және Сингх, Р., (2024). Ауыл шаруашылығын трансформациялауға арналған жасанды интеллектке негізделген инновациялар: аналитикалық зерттеу. Ауыл шаруашылығы экономикасындағы зерттеулерге шолу, 36 (2), 1-18 Мына мекенжайда қолжетімді: <https://doi.org/10.5958/0974-0279.2023.00011.3>

2. Дэвис К., Бабу, С. Рагаса, С. (Ред.), (2020). Ауыл шаруашылығының дамуы: елдің жаһандық жағдайы мен тиімділігі. Вашингтон, Колумбия округі: Халықаралық азық-түлік саясатын зерттеу институты (IFPRI). ISBN: 9780896293755. Мына мекенжай бойынша қолжетімді: <https://amazon.com>

3. "Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы (2005 ж., Өзгертулер мен толықтырулармен). Қазақстан Республикасының № 66 "Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы" Заңы. Мына мекенжай бойынша қолжетімді: <https://adilet.zan.kz>

4. Қазақстан Үкіметі, (2021). Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Үкіметтің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысымен бекітілген. Мына мекенжай бойынша қолжетімді: <https://adilet.zan.kz>

5. Нүсіпәлі Б., Асиян Л.В., Григорян А.Г. және т.б., (2025). Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің трансформациясы. Конференциялардың веб-сайты ВІО, 161, 00039. Мына мекенжай бойынша қолжетімді: <https://doi.org/10.1051/bioconf/202516100039>

ЖАЗА ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Ергалиева К.С.

з.ғ.м.,аға оқытушы

Қылмыстық құқықтық пәндер кафедрасы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет

Андатпа

Бұл мақалада жазаның түсінігіне толық мән беріліп оның қоғам үшін маңыздылығы айтылған. Жаза мемлекет пен қоғамды реттейтін күш, жаза қоғамдағы қозғалысты, тәртіпті реттейді және оның мақсаттары мен маңызы, сондай-ақ қылмыстың алдын алудағы рөлі берілген.

Негізгі сөздер: жаза, сақтандыру, сот үкімі, қылмыс санаты, мәжбүрлеу шарасы.

Аннотация

В данной статье подробно рассматривается понятие наказания и его значение для общества. Наказание – это сила, регулирующая государство и общество, регулирующая движение и порядок в обществе, раскрываются его цели и значение, а также роль в предупреждении преступлений.

Ключевые слова: уголовная политика; уголовные правонарушения; профилактика преступности; юридическая наука.

Annotation This article fully explores the concept of punishment and its importance for society. Punishment is a force that regulates the state and society, it regulates movement and order in society, and its goals and significance, as well as its role in crime prevention, are presented.

Keywords: punishment, insurance, court verdict, crime category, coercive measure.

Барлық мемлекетте және соның ішінде біздің елімізде де заңдылық пен құқық тәртібіне байланысты тәжірибелік міндеттерді шешуде аса маңызды рөл атқаратын мемлекетіміздің құқықтық жүйесінің бір тармағы-қылмыстық заңның, ол - заң бұзушылықтың қылмыстық құқық бұзушылық сияқты сияқты аса қауіпті түрімен күресуге бағытталған және сол заңда көрсетілген талаптар бұзылған жағдайда, құқық бұзушыны жауаптылыққа тарту туралы мәселені де шешеді.

Бұл заңнамада қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға, оның жасаған қылмыстық құқық бұзушылығының санаты, яғни қоғамға қауіптілігі мен құқыққа қайшылығына қарай жаза тағайындалады. Жаза дегеніміз - соттың үкімі бойынша жасаған қылмысының қауіптілігіне қарай қылмыс жасауға тағайындалған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза тек қана қылмыс жасауға кінәлі деп танылған, яғни кінәсі дәлелденген адамға ғана қолданылады және Қылмыстық заңнамда көрсетілген талап бойынша қылмыс жасаған адамдарды құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе оларды шектеу түрінде тағайындалады. Жаза қылмыстық құқық бұзушылық жасаған тұлғаға мемлекеттік ерекше орган - сот үкімі негізінде ғана қолданылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық пен оған тағайындалатын жаза бір-бірімен өзара өте тығыз байланысты. Мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде жаза тек қылмыстық құқық бұзушылық жасап, кінәсі дәлелденген тұлға үшін қолданылады.

Қылмыстық жазаның өзіне тән ерекшелігі- жазалаудың міндетті түрде орын алуы. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды жазалау дегеніміз - оны тағайындалған адамға қатысты мәжбүрлеу, зорлау сипатында орындалысқа түсуі, сонымен қатар, ол жазалардың күш қолдану, моральдық, материалдық және басқа да ықпал ету түрлері арқылы жүзеге асырылуы.

Соттың үкім шығарылуы арқылы тағайындалатын жазаның ауыр-жеңілдігі жасалынған қылмыстың сипатына, қоғамға қауіптілігіне, қылмыс жасаушы тұлғаның жеке бас ерекшелігіне және қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейінгі және жасалғаннан кейінгі орын алған жауаптылықты ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларға тікелей байланысты.

Қылмыс жасауы тұлғаға тағайындалатын әрбір мемлекеттік мәжбүрлеу арасының өзіне тән міндеті, мақсаты болады және оны қолдануды іске арысудағы мемлекеттің алға қойған бір ғана мақсаты тағайындалған жазаның нәтижеге жетуі, яғни қылмыс жасаған тұлғаның дұрыс жолға түсуіне әсері.

Қазіргі кездегі соттардың қолданып жүрген жазаларының мақсаты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 2-бабында көрсетілген міндеттердің туындайды[1].

Жазаның мақсатын анықтаудың, бәрінен бұрын, соттың заң қолдану қызметінде маңызы зор жазаның түрін, мөлшерін анықтай отырып сот жазаның заңда белгіленген мақсаттарын басшылыққа алуға тиіс. Бұл талапты ескермеу заңсыз, нақты дәлелсіз жаза тағайындауға, әділетсіз үкім шығаруға әкеп соғуы мүмкін.

Жазаның мақсаты ҚР Қылмыстық кодексінің 39 - бабында былай көрсетілген: "Жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандыру мақсатында қолданылады", яғни жазаның негізгі мақсаты: әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру; сотталғандарды түзеу; сотталған тұлға тарапынан жаңа қылмыстың орын алмауын қадағалау; басқа да қоғам мүшелері тарапынан жасалуы мүмкін қылмысты болдырмау.

Сондықтан да әрбір қылмыстық құқық бұзушылық бойынша сот жаза тағайындағанда жоғарыда келтірілген жазаның мақсаттарын есепке алып отыруы керек. Негізінен сот қылмыс жасаған айыпкерге жаза тағайындағанда тек жәбірленушіге ғана

қатысты емес, сонымен қатар, жалпы қоғамға қатысты әлеуметтік әділеттіліктің орындалуына қатысты әрекеттерді де жүзеге асыруы керек, олай болмаған жағдайда қоғам мүшелерінің сот жүйесіне деген сенімі кетеді.

Заң шығару институты жалпы қылмыс жасаушыларға тағайындайтын жазаны үлкен үш топқа бөліп қарастыруды жөн санайды: негізгі, қосымша және әрі негізгі, әрі қосымша.

Жалпы қылмыстық құқық бойынша қылмыс жасаған тұлғаға тағайындалуға тиісті жазаны осылайша бөліп қарастырмаса, және ол жазаларды қылмыс жасаушы тұлғаның жасаған қылмысының қоғамға қауіптілігі мен келтірген зиянының сипатына, сондай-ақ, қылмыс жасаушының жеке бас ерекшелігіне қарай тағайындамаса, онда қоғамда әлеуметтік әділетсіздік орын алар еді, яғни қылмыс жасаушылардың әрекетіне тиісті жаза тағайындалмас еді, сондықтан да жазаны үш үлкен түрге бөліп қарастырудың маңызы өте зор екендігі сөзсіз"- , деп жазады з.ғ.д., профессор Н.Дулатбеков[2].

Бұл пікірмен басқа да заңгер ғалымдар келісе отырып, жазаны осылайша үш түрге бөле отырып және оны қылмыс жасаушыға тағайындаған кезде қылмыс жасаушының жасаған қылмысының санаты ескерілетіндігі сөзсіз, олай болмаған жағдайда заң нормаларында көрсетілген қылмыстық заңның мақсаты орындалмас та еді, деп ойын түйіндейді А.Н.Ағыбаев[3].

Сонымен қылмыс жасаушыға тағайындалатын жазаның негізгі түрлеріне тек өз алдына жеке жаза ретінде тағайындауға болатын жазалар жатады және оларға айыппұл, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу; бас бостандығынан айыру, өлім жазасы жатады.

Ал, қосымша жазалар - негізгі жазамен салыстырғанда қосалқы сипатта тағайындалатын жаза, ол тек негізгі жазаны қолданған кезде заңда көрсетілген жазалау мақсатын қамтамасыз ете алатын жағдайда ғана қолданылады және жазаның бұл түріне: арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру және мүлкін тәркілеулер жатады.

Әрі қосымша әрі негізгі жазалар қатарына айыппұл салу және белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру жазасын жатқызады, яғни бұл жазаларды жаза ретінде жеке дара қолдануға болмайды, оларды тек заң нормаларында көрсетілген жағдайларда ғана жазаның басқа түрлерімен де бірге қолданады.

Жаза - мемлекет қолындағы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қарсы қолданылатын маңызды құрал, яғни мәжбүрлеу шарасы, ол арқылы мемлекет адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін, мемлекеттік және меншікті ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, еліміздің конституциялық құрылысымен аумақтық бүтіндігін, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін, адамзаттың бейбіт өмірі мен қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғайды және ондай әрекеттердің алдын алуға қатысты іс-шаралар ұйымдастырып жүзеге асырады.

Жаза-қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың басты формасы және қылмыскерліктің алдын алу шараларының негізгі шараларының бірі. Осы орайда еліміз өз алдына тәуелсіздік алып, демократиялық, құқықтық мемлекет болып қалыптасу кезеңдерінде адамадар мен азаматтардың құқықтыры мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қатысты көптеген заңнамалар жарық көрді.

Сонымен қатар, қазіргі таңдағы еліміздегі заң талаптарына сәйкес қылмыстық құқық бұзушыларға жаза тағайындау кезінде туындайтын өзекті мәселелер мен оларды шешу жолдары қылмыс жасаудан жалпы және арнайы сақтандыру шараларын жүзеге асыру жолымен атқарылады.

Жалпы сақтандыру- қылмысты жасауға тек жазамен қорқыту немесе басқа адамды нақты жазалау арқылы қоғамдағы тұрақсыз адамдарды жаңа қылмыстан сақтандыру дегенді білдіреді.

Олардың "тұрақсыздығын қылмыстың алдында әкімшілік, азаматтық, тәртіптік құқықбұзушылықтарды жасау фактілерімен анықталады.

Профессор М.Д.Шаргородскийдің айтуы бойынша "жазаның жалпы сақтандырушылық әсері біріншіден, қылмыстық заңның жариялану фактісімен және әрбір нақты қоғамға қауіпті әрекет үшін қарастырылатын нақты жазалардан, екіншіден, қылмысты жасауға кінәлі деп танылған адамға соттың жазаны тағайындауында, үшіншіден, тағайындалған жазаның орындалу процесінде көрінеді [4].

Ал арнайы сақтандыру сотталған адамды жаңа қылмыс жасаудан сақтандыру дегенді білдіреді, яғни тікелей қылмыс жасаған адамға қатысты, соған бағытталады. Жазаның арнайы сақтандыру мақсатына мына жолдармен қол жеткізуге болады:

Сотталған адам жаңа қылмыс жасау мүмкіндігінен іс жүзінде айрылады. Мысалы, бас бостандығынан айыру, қамау, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру жазаларында мүмкін болады;

Жазамен қорқыту арқылы, яғни сотталған адамды белгілі бір мүмкіндіктерден айыру, қылмысты қайталаудан бас тартуға итермелеу;

Жазаны өтеу барысындағы сотталған адамның психикасына тәрбиелік әсер ету арқылы оны жаңа қылмыстан сақтауға мүмкіндік туады. Яғни бір сөзбен айтқанда, арнайы сақтандыру мақсатына сотталған адам өзінің рецидив қауіптілігін жоғалтқан кезде қол жеткізіледі.

Жалпы, жазаның сақтандыру мақсаттары жөнінде айтқанда, қылмыстылықпен күрес кезінде жаза ең негізгі құрал болып табылмайтынын есте ұстау қажет. Өйткені, жаза қылмысқа және оның себептеріне қатысты екінші орында екендігі белгілі.

Барлық мемлекетте және соның ішінде біздің елімізде де заңдылық пен құқық тәртібіне байланысты тәжірибелік міндеттерді шешуде аса маңызды рөл атқаратын мемлекетіміздің құқықтық жүйесінің бір тармағы-қылмыстық заңның, ол - заң бұзушылықтың қылмыстық құқық бұзушылық сияқты сияқты аса қауіпті түрімен күресуге бағытталған және сол заңда көрсетілген талаптар бұзылған жағдайда, құқық бұзушыны жауаптылыққа тарту туралы мәселені де шешеді.

Бұл заңнамада қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға, оның жасаған қылмыстық құқық бұзушылығының санаты, яғни қоғамға қауіптілігі мен құқыққа қайшылығына қарай жаза тағайындалады. Жаза дегеніміз - соттың үкімі бойынша жасаған қылмысының қауіптілігіне қарай қылмыс жасаушыға тағайындалған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза тек қана қылмыс жасауға кінәлі деп танылған, яғни кінәсі дәлелденген адамға ғана қолданылады және Қылмыстық заңнамда көрсетілген талап бойынша қылмыс жасаған адамдарды құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе оларды шектеу түрінде тағайындалады. Жаза қылмыстық құқық бұзушылық жасаған тұлғаға мемлекеттік ерекше орган - сот үкімі негізінде ғана қолданылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық пен оған тағайындалатын жаза бір-бірімен өзара өте тығыз байланысты. Мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде жаза тек қылмыстық құқық бұзушылық жасап, кінәсі дәлелденген тұлға үшін қолданылады.

Қылмыстық жазаның өзіне тән ерекшелігі- жазалаудың міндетті түрде орын алуы. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды жазалау дегеніміз - оны тағайындалған адамға қатысты мәжбүрлеу, зорлау сипатында орындалысқа түсуі, сонымен қатар, ол жазалардың күш қолдану, моральдық, материалдық және басқа да ықпал ету түрлері арқылы жүзеге асырылуы.

Соттың үкім шығарылуы арқылы тағайындалатын жазаның ауыр-жеңілдігі жасалынған қылмыстың сипатына, қоғамға қауіптілігіне, қылмыс жасаушы тұлғаның жеке бас ерекшелігіне және қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейінгі және жасалғаннан кейінгі орын алған жауаптылықты ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларға тікелей байланысты. Қылмыс жасауы тұлғаға тағайындалатын әрбір мемлекеттік мәжбүрлеу арасының өзіне тән міндеті, мақсаты болады және оны қолдануды іске арысудағы мемлекеттің алға қойған бір ғана мақсаты тағайындалған жазаның нәтижеге жетуі, яғни қылмыс жасаған тұлғаның дұрыс жолға түсуіне әсері.

Қазіргі кездегі соттардың қолданып жүрген жазаларының мақсаты Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 2-бабында көрсетілген міндеттердің туындайды. заң нормасының талабына сай.

Жазаның мақсатын анықтаудың, бәрінен бұрын, соттың заң қолдану қызметінде маңызы зор жазаның түрін, мөлшерін анықтай отырып сот жазаның заңда белгіленген мақсаттарын басшылыққа алуға тиіс. Бұл талапты ескермеу - заңсыз, нақты дәлелсіз жаза тағайындауға, әділетсіз үкім шығаруға әкеп соғуы мүмкін.

Жазаның мақсаты ҚР Қылмыстық кодексінің 39 - бабында былай көрсетілген: "Жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандыру мақсатында қолданылады", яғни жазаның негізгі мақсаты:

- әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру;

- сотталған адамды түзеу;

- сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстылық құқық бұзушылықтарды жасауының алдын алу.

Сондықтан да әрбір қылмыстық құқық бұзушылық бойынша сот жаза тағайындағанда жоғарыда келтірілген жазаның мақсаттарын есепке алып отыруы керек.

Негізінен сот қылмыс жасаған айыпкерге жаза тағайындағанда тек жәбірленушіге ғана қатысты емес, сонымен қатар, жалпы қоғамға қатысты әлеуметтік әділеттіліктің орындалуына қатысты әрекеттерді де жүзеге асыруы керек, олай болмаған жағдайда қоғам мүшелерінің сот жүйесіне деген сенімі кетеді.

Жалпы қылмыстық құқық бойынша қылмыс жасаған тұлғаға тағайындалуға тиісті жазаны осылайша бөліп қарастырмаса, және ол жазаларды қылмыс жасаушы тұлғаның жасаған қылмысының қоғамға қауіптілігі мен келтірген зиянының сипатына, сондай-ақ, қылмыс жасаушының жеке бас ерекшелігіне қарай тағайындамаса, онда қоғамда әлеуметтік әділетсіздік орын алар еді, яғни қылмыс жасаушылардың әрекетіне тиісті жаза тағайындалмас еді, сондықтан да жазаны үш үлкен түрге бөліп қарастырудың маңызы өте зор екендігі сөзсіз"- , деп жазады з.ғ.д., профессор У.С.Джекебаев [5]. Бұл пікірмен басқа да заңгер ғалымдар келісе отырып, жазаны осылайша үш түрге бөле отырып және оны қылмыс жасаушыға тағайындаған кезде қылмыс жасаушының жасаған қылмысының санаты ескерілетіндігі сөзсіз, олай болмаған жағдайда заң нормаларында көрсетілген қылмыстық заңның мақсаты орындалмас та еді, деп ойын түйіндейді И.С.Рогов [6].

Сонымен қылмыс жасаушыға тағайындалатын жазаның негізгі түрлеріне тек өз алдына жеке жаза ретінде тағайындауға болатын жазалар жатады және оларға айыппұл, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу; бас бостандығынан айыру, өлім жазасы жатады.

Ал, қосымша жазалар - негізгі жазамен салыстырғанда қосалқы сипатта тағайындалатын жаза, ол тек негізгі жазаны қолданған кезде заңда көрсетілген жазалау мақсатын қамтамасыз ете алмайтын жағдайда ғана қолданылады және жазаның бұл түріне: арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру және мүлкін тәркілеулер жатады. Әрі қосымша әрі негізгі жазалар қатарына айыппұл салу және белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру жазасын жатқызады, яғни бұл жазаларды жаза ретінде жеке дара қолдануға болмайды, оларды тек заң нормаларында көрсетілген жағдайларда ғана жазаның басқа түрлерімен де бірге қолданады.

Жаза - мемлекет қолындағы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қарсы қолданылатын маңызды құрал, яғни мәжбүрлеу шарасы, ол арқылы мемлекет адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін, мемлекеттік және меншікі ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, еліміздің конституциялық құрылысымен аумақтық бүтіндігін, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін, адамзаттың бейбіт өмірі мен қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғайды және ондай әрекеттердің алдын алуға қатысты іс-шаралар ұйымдастырып жүзеге асырады.

Жаза-қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың басты формасы және қылмыскерліктің алдын алу шараларының негізгі шараларының бірі.

Осы орайда еліміз өз алдына тәуелсіздік алып, демократиялық, құқықтық мемлекет болып қалыптасу кезеңдерінде адамадар мен азаматтардың құқықтыры мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қатысты көптеген заңнамалар жарық көрді.

Қылмыспен, сыбайлас жемқорлықпен, алаяқтықпен, заңдардың бұзылуы- мен табанды да қатал күрес жүргізу керек. Осы қиын кезде біздің азаматтардың, бүкіл қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін бәрін де істеу керек"деген талаптарына сай, ойымызды тұжырымдай келе, Құқық қорғау органдары тарапынан қылмыстылыққа, құқық бұзушылыққа қарсы күрес бағытында атқарылып жатқан шаралар аз емес екендігін атап көрсеткіміз келеді. Алайда қоғамға жат қылықтармен барлығымыз жұмыла күрескенде ғана оң нәтижелерге қол жеткізеріміз кәміл, сонда ғана еліміздің экономикасы алға қарай қарышты қадам басып дамып, дағдарыстан шығудың нақты жолдары табылады, елдің еңсесі көтеріліп, халықтың әл-ауқаты жақсарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР қылмыстық кодексі. 04.07.2014ж.
2. Дулатбеков Н.О. Жаза тағайындау. Астана, 2003., 28-296б
3. Ағыбаев А.Н. Индивидуализация наказания в уголовном праве РК. Алматы. 2011., 101-103бб
4. Шаргородский М.Д. Наказание по уголовному праву. М. 2008. 198 б.
5. Джекебаев У.С., Судакова Р.Н., Шапинова С.А. и др. Криминологические и уголовно-правовые проблемы наказания. Алматы. 2003., 211- 213бб
6. Рогов И.С. Гуманизация уголовной политики Республики Казахстан. Алматы, 2004., 56-57бб

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ

¹Тулеева Фарида Маратовна

²Әділхан Алшағұл Асқарқызы
adilkhanalsa19@gmail.com

¹Бухгалтерлік есеп және қаржы кафедрасының сеньер-лекторы

²6B04106 «Қаржы» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті
Алматы технологиялық университеті

Андатпа

Заманауи қаржылық жаһандану жағдайында цифрлық экономиканың дамуы ұлттық қауіпсіздік пен ақпараттық тәуелсіздік үшін сынаққа айналууда. Қаржы секторының дамуы жаһандануды жеделдетуде, транзакцияларды жылдамырақ, тиімдірек жүргізу мен қауіпсіздік деңгейін барынша көтеру барысында. Қаржы секторындағы инновациялық дамудың негізгі үдеткіштерінің бірі - блокчейн технологиясы болып табылады. Бұл мақалада қаржы жүйесінде қолданылатын перспективалы технологияларды, айқын айтқанда блокчейн технологиясын қарастырамын. Қаржы саласындағы блокчейнде барлық ақпараттық ағындарды бір жүйеге біріктіру мүмкіндігі бар және сол мүмкіндіктерді әрекет аясында қолдану нұсқаларын сипаттап өтемін. Сонымен қатар, қаржы секторындағы блокчейн технологиясының әлеуеті зерттеліп, оның негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері талданады.

Негізгі сөздер: Блокчейн, қаржылық технологиялар, қаржы секторы, блокчейн-технологиясы, цифрлық экономика, криптовалюта.

Аннотация

В условиях современной финансовой глобализации развитие цифровой экономики становится испытанием для национальной безопасности и информационной независимости. Развитие финансового сектора ускорит глобализацию, в процессе более быстрого, эффективного ведения транзакций и максимального повышения уровня безопасности. Одним из основных ускорителей инновационного развития в финансовом

секторе является технология блокчейн. В этой статье я рассмотрю перспективные технологии, используемые в финансовой системе, в частности технологию блокчейн. В блокчейне в финансовой сфере есть возможность объединить все информационные потоки в одну систему и описать варианты использования этих возможностей в рамках деятельности. Кроме того, исследуется потенциал технологии блокчейн в финансовом секторе, а также анализируются ее основные преимущества и недостатки.

Ключевые слова: Блокчейн, финансовые технологии, финансовый сектор, блокчейн-технологии, цифровая экономика, криптовалюта.

Annotation

In the context of modern financial globalization, the development of the digital economy is becoming a test for national security and information independence. The development of the financial sector will accelerate globalization, in the process of faster, more efficient transactions and maximizing the level of security. One of the main accelerators of innovative development in the financial sector is blockchain technology. In this article, I will look at promising technologies used in the financial system, in particular blockchain technology. In the blockchain in the financial sector, it is possible to combine all information flows into one system and describe the options for using these opportunities within the framework of activities. In addition, the potential of blockchain technology in the financial sector is being explored, as well as its main advantages and disadvantages.

Keywords: Blockchain, financial technologies, financial sector, blockchain technologies, digital economy, cryptocurrency.

Қысқашы. Қаржыгерлер мен экономисттер қаржы секторының соңғы жылдардағы даму болашағын блокчейн технологиясын енгізумен сипаттайды. Қаржы институттары жеке тұлғаларды, сондай-ақ компанияларды және олардың активтерін қорғау үшін бизнеске несие, тұрғын үй иелеріне әртүрлі ипотекалық несие түрлерін береді және сақтандыру полистерін шығарады. Сонымен қатар, қаржы секторы зейнеткерлік жинақтарды жасауға көмектеседі, әрі тұтастай алғанда күллі миллиондаған адамдарды жұмыспен қамтамасыз етеді. Демек, қаржы секторының экономикадағы рөлі экономиканың барлық салаларындағы және ішкі секторларындағы субъектілер арасындағы байланыстырушы буын ретінде әрекет ететін оның институттарынан туындайды. Өйткені, олар қабылданған міндеттемелерден алынған қаражатты жинақтайды. Содан кейін, бұл қаражатты мүдделі экономикалық субъектілер арасында қайта бөледі. Басқаша айтқанда, қаржы секторы ұйымдарының өнімі нақты тауар болып табылады. Яғни, капиталды қайта бөлу және экономиканың белгілі бір несиелік қажеттіліктерді сезінетін секторларында капиталды пайдалану қызметтері. Жалпы ұлттық экономиканың табысты жұмыс істеуі үшін қаржы секторының жай-күйін қарастырып, дамудың негізгі міндеттерін анықтап, оларды шешу шараларын қабылдау қажет екені сөзсіз.

Күнделікті өмірде қаржы секторының элементтері банк жүйесі және банктік емес қаржы институттары болып табылады [1, б. 90]. Банк жүйесіне Ұлттық банк, коммерциялық банктер желісі және басқа да несиелік-есеп айырысу орталықтары кіреді. Экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде бүкіл экономиканың қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін банк жүйесі экономикадағы маңызды рөлдердің бірін атқарып отыр. Банктік емес қаржы институттары қалыпты жағдайда сақтандыру компаниялары, қор биржалары, қаржылық инвестициялық компаниялар, зейнетақы қорлары, сенімгерлік компаниялар, несие серіктестіктері, ломбардтар және лизингтік компаниялармен ұсынылған. Өдетте, қаржы жүйесі экономиканың жоғары реттелетін және консервативті элементі ретінде қабылданады. Оның табыстылық деңгейі ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз қалып отыр. Бірақ, даму үстіндегі жаңа және озық технологиялар алдағы он жылда қаржы жүйесіне айтарлықтай әсер етуде. Осы өзгерістерге бейімделу үшін қаржы институттары бизнес ортасын түбегейлі өзгертетін жаңа технологияларды енгізуге аз қарсылық көрсетуі қажет. **Блокчейн технологиясына жалпылама шолу мен қаржылық байланыстары.** Бүгінгі таңда, экономикалық әдебиеттерде, жаңалықтарда, әлеуметтік желілерде блокчейн технологиясының қаржы институттарының өздеріне де, олардың қызметіне де әсері туралы әртүрлі көзқарастар туындап жатыр. Осы өзгерістерді қарастырмас бұрын жалпы блокчейн технологиясы дегеніміз не, ол не үшін керек екеніне тоқтап кетейік. Блокчейн - адамдардың, қоғамның кең тобына бұрын-соңды болмаған құпиялылық деңгейімен бір мезгілде жалпы деректерге ортақ қол жеткізуге мүмкіндік беретін дерекқор жүйесінің жаңа түрі. Көптеген жерлерде оны бөлінген реестр технологиясы деп айтып жатады. Блокчейн технологиясын түсіну үшін криптовалюта, криптография, транзакциялар, хэш-жүйелері және т.б. сияқты терминдермен таныс болу қажет.

Қазіргі кезде ол терминдерді жиі естіп жатамыз, түсінік үшін ең маңыздыларына анықтама беріп кетейін: Криптовалюта - электронды төлемді іске жүргізетін құрал түрі. Мысалы: биткоин т.б. Криптография - құпиялылық техникасы жайлы ғылым, сондай-ақ тұтастық ақпараттың аутентификациясы.

Транзакция - меншік құқығын бір адамнан екінші адамға беру іс-әрекеттері.

Хэш-функциясы - кез келген түрдегі, бейнедегі ақпараттарды немесе деректерді ұзындықтағы сан ретінде көрсетуге мүмкіндік беретін алгоритмдер жүйесі.

Технологиялар жыл сайын күрделене түсуде, сонымен қатар, оған деген сұраныс та үдемелі түрде өседі. Өйткені, инновациялар корпоративтік, жеке, мемлекеттік және барлық басқа секторлардағы тұтынушылардың өмірін жеңілдетіп түседі.

Ақша аудару жүйелерінің дамуы ерекше орын алады. ол әсіресе серпінді және ауқымды түрде дамып келеді. Яғни, ақша аударымдары барған сайын жеңіл және ыңғайлы бола түсуде. Жаһандық және онлайн транзакциялар саны артып келеді, мүдделі тұтынушылары тарапынан бизнес төлемдерді жүзеге асыру, төлемдерді алу және басқа да аударымдарды жүзеге асыру кезінде көптеген опцияларды талап етеді. Осыған байланысты онлайн аударымдарды, сондай-ақ мобильді және дәстүрлі бөлшек сауда операцияларын айтарлықтай жеңілдететін кең функционалдылықты ұсынатын жүйе сияқты әзірлемелер назар аудартады; кез келген жаһандық валютада және цифрлық валютада халықаралық аударымдар құнын төмендету болып табылатын компанияны да атап өтуге болады [2, б. 137]. Платформа криптовалюта деп аталатындарды біріктіру арқылы төлемдер индустриясына валюталардан тыс кеңеюге көмектесетін бағдарламалық қамтамасыз етуді ұсынады. Криптовалюта барған сайын актив класы ретінде қарастырылатындықтан, платформаның қызметтері қаржы институттары үшін ерекше маңызға ие.

Бірақ, алдымен криптовалютаның не екенін түсіну маңызды. Айтып кеткендей, криптовалюта - электрондық ақша алмасу механизмі, бөлінген компьютерлік желі ішінде жұмыс істейтін жүйе. Криптовалютаны цифрлық актив ретінде қарастырғанда, оның шығарылымы мен есебі әдетте орталықтандырылмағанын ескеру маңызды. Сондықтан барлық транзакциялар ағашқа негізделген, толығымен ашық және оны өзгерту немесе өзгерту мүмкін емес. Бұл жағдайда біз блокчейн технологиясы туралы айтып отырмыз. Бұл технология алғаш рет криптовалюта шығару және кейіннен жұмыс істеу арқылы жүзеге асырылды.

Технологиялар ақпараттық және қаржылық басқару әдістерін жасанды интеллектпен біріктіру арқылы қаржы секторындағы іс жүзінде барлық процестерді автоматтандыруды қамтамасыз етеді [3, б. 92]. Блокчейн технологиясы салыстырмалы түрде жаңа технологиялардың бірі болса да, оның қаржы секторын түрлендіру үшін айтарлықтай әлеуеті бар. Ендігі бұл технологияның негізгі артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырайық. Блокчейн технологиясының артықшылықтары:

- Блокчейн делдалдарсыз да өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді;
- Қазіргі заманда көбейіп кеткен алуан түрлі алаяқтық іс-әрекеттерден қорғайды;
- Қаржы жүйесінде орындалатын құбылыстардың біртұтастығын сақтайды;
- Мәліметтер мен деректердің ашықтығы мен өзгеріссіз қалуына кепіл береді;
- Шығындарды азайтаы;
- Жылдам, әрі тиімді түрде транзакцияларды орындауға мүмкіндік береді.

Блокчейн технологиясының кемшіліктері;

Блокчейннің құқықтық мәртебесі әлі де нақты анықталмаған;

- Энергия көзін көп мөлшерде тұтынады;
- Бұл технология саласындағы жетік білетін және іс-жүзінде қолдана алатын мамандар саны тым аз;

- Базада шамадан тыс көп жүктелімдер жасалған жағдайда аударымдардың жылдамдығы күрт төмендеп кетеді.

Жоғарыда келтірілген көрсеткіштер бойынша блокчейн технологиясы ұсына алатын көптеген артықшылықтарға қарамастан, оның кеңінен қолданылуына және кең таралуына кедергі келтіретін көптеген кемшіліктер бар екенін аңғару қажет. Сондай-ақ бүкіл әлем

бойынша бағдарламашылар мен IT-мамандары оларды шешу үшін жұмыс істеп, атсалысу үстінде.

Блокчейн технологиясының қаржы секторындағы рөлі. Қазіргі уақытта блокчейн технологиясын қолданудың арқасында банк секторы тұтастай қысқарып, тіпті мүлдем жойылып кетуі мүмкін деген көзқарастар бар. Бұл қаржылық институттардың блокчейн технологиясын қабылдауы ықтимал деген пікірлерді қалыптастырады. Бірақ ол барлық қаржылық және экономикалық секторларына қолданылмауы әбден мүмкін.

Бұл қағиданы қазіргі уақытта банктер және банктік емес ұйымдар ұсынатын көптеген қызметтердің жойылып кететіндігімен жоққа шығаруға болады және олардың орнына жаңа банктік қызметтер пайда болады. Демек, қаржы секторы жаңа технологиялардың пайдасын көре алады. Себебі, бұл үлкен сенімділікке негізделген сала болып табылады. Блокчейн технологиясы қазірдің өзінде әртүрлі процестерден қажетсіз және қымбат делдалдарды жою арқылы шығындарды азайтады және тиімділікті арттырады. Блокчейн технологиясы да тәуекелдерді азайтады. Қоғамдық блокчейндердің таратылған кітапшалары арқылы ашықтық артады, ал қауіпсіздік күшейеді, себебі ақпаратты бұрмалау мүмкін емес, өйткені бухгалтерлік кітаптар құпия ақпаратты сақтауға және жазбалардағы ақпаратқа қол жеткізуді бақылауға мүмкіндік береді.

Қаржы секторы блокчейн технологиясын басқа мақсаттар үшін де пайдалана алады. Цифрландыру үрдістері мен есептеу технологияларындағы жетістіктердің арқасында қаржы институттары өздерінің ішкі процестерін түрлендіруге және өнімдері мен қызметтерінің үлкен бөлігін цифрландыруға мүмкіндік бере алады. Тереңірек синхрондау тиімділікті арттырады, әрі тәуекелдерді азайтады және қаржы секторындағы шығындарды да азайтуға ықпал етеді. Сонымен қоса, қаржылық жүйеде блокчейн технологиясын кеңінен енгізу барлық қатысушылардың ынтымақтастығын талап ететіні мәлім. Бұл жоғары бәсекеге қабілетті қаржы индустриясы үшін сынақ. Сондықтан бұл технология жүзеге асырылған жерде қаржы институттарының бәсекеге қабілеттілігі өзгертіні анық. Блокчейн технологиясының бізге беретін мүмкіндіктерін пысықтай келе, өзгерістер қаржы секторының көптеген әртүрлі салаларына әсерін тигізетінін байқадық. Мысалы: біріншіден ол төлемдер, әсіресе халықаралық тұрғыдан алғандағы жайт. Егер сіз Bank of America тұтынушысы болсаңыз және JPMorgan Chase шотына ақша жібергіңіз келсе, олар 1-ден 10% дейін қосымша комиссия ұстап қалады. Бұл комиссия банк қызметтерін төлеуге, транзакцияны қамтамасыз етуге және ақшаның шынайылығына кепілдік беруге жұмсалады. Бұл жағдайда аударым 3 банктік күнге дейін созылуы мүмкін. Қазақстандық банктердің тәжірибесінде кейбір банктердің жұмыс істеу тәртібі шетелдік банктердің тәжірибесімен ұқсас келеді. Ал, трансшекаралық транзакциялар үшін комиссия айтарлықтай жоғары болады. Бұл операция 3-5 банктік күнді қажет етуі әбден мүмкін. Сондағы блокчейн технологиясын қолдану банктерге транзакцияларды жылдамдатуға ғана емес, олардың шығындарын азайтуға да тиімді мүмкіндік береді.

Екіншіден, ашықтықпен қамтамасыз ету. Тәжірибеде көрсеткендей, банк секторындағы ашықтықтың болмауы банктер немесе жекелеген қызметкерлер тарапынан әртүрлі дұрыс емес әрекеттерге әкеп соғады. Бұл клиенттер үшін қаржылық шығынға да, толық ауқымды экономикалық дағдарыстарға да әкелуі мүмкін. Мысал ретінде американдық инвестициялық банк Lehman Brothers оқиғасын алайық. 2017 жылдың қазан айында JPMorgan банкі мен басқа 75 банк анық емес мекенжайлар немесе жетіспейтін деректер сияқты мәселелерді жылдам шешуге мүмкіндік беретін Банкаралық ақпараттық желіні немесе ЖСН (SWIFT блокчейніне ұқсас) тестілеуді бастады. Ол дәлсіздіктер мен қателіктерге байланысты кешіктірілген төлемдерді жеделдету, құжат айналымы мен тексерулер санын және қателерді түзету арқылы шығындарды азайту, қате ақпаратты пайдалана отырып төлемдерді жүзеге асыру мүмкіндігін жою және алаяқтық жағдайларын азайту сияқты мәселелерді қарастырады. Үшіншіден, деректерді ортақ пайдалану және сақтау. Банктер басқа банктердің қоймаларымен тек сырттай деңгейде әрекеттесетін және сонымен бірге көптеген қателер мен сәйкессіздіктер тудыратын жеке деректер қоймаларын пайдаланады. Бұл әдетте адамның қателігінен туындайды. Мысалға, қызметкердің деректерді қате енгізгенінен және деректерді сақтау пішімдерінің

сәйкес келмеуінен болады. Deloitte компаниясы блокчейн арқылы ақпарат алмасу банктерге деректерді сақтау мен өңдеуге арналған операциялық шығындарын 25%-дан астамға азайтуға мүмкіндік береді деп есептейді. Ол сақталған ақпараттың қауіпсіздігі мен сенімділігін арттырады. 2018 жылдың сәуір айында Bank of America жеке және коммерциялық деректерді жинап, сәйкестендіретін, тек уәкілетті тұлғаларға ғана рұқсат беретін және қоймадағы деректерге қол жеткізген әрбір адамның есебін жүргізетін блокчейн негізіндегі жүйені сипаттайтын патентке ғана өтінім берді[4]. Сонымен қатар, Oyster Protocol және Inter Planetary File System сияқты платформалар блокчейн негізіндегі ақпаратты сақтау үшін пайдаланады. Бірақ бұл шешімдер қаржы секторына арналмаған. Олар жай блокчейн технологиясына негізделген бұлттық қойма болып келеді. Сол сияқты блокчейннің ықпалын басқа да қырдан айтып кетуге болады. Төртіншіден, цифрлық сәйкестікті растау. Интернет желісіндегі қаржылық транзакцияларды жеке басын растаусыз жүзеге асыру мүмкін емес. Ол бірнеше минутқа созылған кезде әрбір транзакция немесе төлем жүйесі үшін бірнеше авторизацияны талап етеді. Өз кезегінде, деректерді немесе ақшаны ұрлау қаупін арттырады және тиімсіз болып кетеді. Блокчейн технологиясы жеке басын куәландыратын құжатты (сертификат) жасау үшін тексеру процесі бір рет қана орындалатынын, содан кейін оны әрбір келесі сәйкестендіру, тексеру немесе авторизациялау үшін пайдалануға болатынын ұсынады. Кейін пайдаланушылардың жеке және қаржылық деректері барынша қорғалған болып есептеледі. Себебі, екінші тарап оны көре алмайды және деректер смарт келісім-шартпен расталады. Tradle, Cambridge Blockchain және ID2020 сияқты финтех стартаптары жеке басын растаумен жұмыс істейді. Блокчейнді тағы көптеген орталықтандырылмаған транзакцияларды басқару технологиялары бар желіге қатысушылар арасында деректер алмасуға мүмкіндік беретін деректер репозиторийі ретінде сипаттауға болады. Қолданушылар арасындағы транзакциялар хронологиялық тәртіпте криптографиялық байланысқан блоктарға топтастырылған. Осыдан «блокчейн» атауы пайда болды деседі. Барлық қатысушылар түйіндерде жұмыс істейтін консенсус алгоритмі транзакциялардың дұрыстығы мен тәртібіне кепілдік береді. Қауіпсіздіктің, кідірістің және қуат тұтынудың әртүрлі деңгейлерін қамтамасыз ететін бірнеше осындай алгоритмдер бар, олар proof-of-work, proof-of-stake, proof-of-time және т.б.). Қоғамдық блокчейндер толығымен орталықтандырылмаған және барлығына қол жетімді, кез келген адамға қатысуға мүмкіндік береді. Bitcoin, Ethereum, Litecoin және USDF қоғамдық блокчейндердің танымал мысалдары болып табылады. Бірақ та, блокчейннің бұл түрінде масштабтауға қатысты мәселелер бар. Көптеген түйіндер арасында консенсусқа жету әдетте баяу келеді. Жеке блокчейн желісі түйіндерге желіге кіруге рұқсат беруді және аутентификацияны міндетті түрде талап етеді. Мысалы, Nuperledger, Quorum және R3 Corda – бұл барлығы жеке блокчейндер. Көптеген банктер дәстүрлі банктік қызметке қарағанда қауіпсіз, жылдам, мөлдір және аз шығынды процестерді пайдалану үшін қаржылық қызметтерін жеке блокчейндерге ауыстырады. Жеке блокчейндер жоғары масштабталады, желі өлшемін қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін теңшеуге болады және қажет болған жағдайда желіге жаңа түйіндерді қосуға болады. Желіге және деректерге қол жеткізуді басқару үшін орталықтандырылған сәйкестендіру және қол жеткізуді басқару жүйесі қажет. Консорциум блокчейн - бұл екі немесе одан да көп тараптар (мысалы, қаржы институттары) блокчейн желісін басқаратын жартылай орталықтандырылмаған блокчейн. Банктер мен мемлекеттік органдар блокчейннің осы түрін жиі пайдаланады [5].

Қорытынды. Ойымды қорытындылай келе, блокчейн технологиясы қаржы секторында орталықтандырылмаған, қауіпсіз және бақыланатын деректерді сақтауды қамтамасыз ете алады. Дегенмен, қаржы секторында блокчейн технологиясын енгізу айтарлықтай инвестицияны қажет ететін қаржылық қызметтердің бизнес-модельдері мен операциялық процестеріндегі жүйелі, инновациялық өзгерістермен қатар жүреді. Блокчейн мен криптовалюта кеңінен талқыланса да, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың көпшілігі оларды аз түсінеді. Тәжірибенің болмауы және беделді тәуекелдер - банктер бизнес-процестеріне блокчейн технологиясын енгізу кезінде кездесетін қиындықтардың аз ғана бөлігі. Көптеген финтех қосымшалары заңсыз әрекеттерді (ақшаны жылыстату, клиенттердің жеке

деректерін теріс пайдалану) анықтау және алдын алу үшін үкіметтер мерзімді түрде тексеретін лицензияланған блокчейндерді пайдаланады. Блокчейн технологиясында криптография, орталықсыздандыру және таратылған бухгалтерлік кітаптар принциптеріне негізделген кірістірілген қауіпсіздік жүйесі бар. Қаржылық қызметтерді көрсету процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Дегенмен, қаржылық ортада блокчейнді енгізудің барлық қиындықтары әлі шешілген жоқ және олар тек заңнамалық шектеулермен ғана емес, сонымен қатар банк секторының дәстүрлі консерватизмімен және бизнесті жүргізудің институционалдық негіздерін өзгерту қажеттілігімен, әсіресе қаржылық есеп айырысулар, несиелер беру, факторинг және инвестициялармен байланысты. Сонымен қатар блокчейн қаржылық инклюзияға зор ықпал етуде. Әлемнің дамушы аймақтарында банктік қызметтерге қол жеткізе алмай жүрген миллиондаған адамдар үшін блокчейн қолжетімді және арзан балама бола алады. Смартфон мен интернет байланысы бар кез келген азамат блокчейн платформалары арқылы қарапайым төлемдерден бастап инвестицияға дейінгі қаржылық қызметтерді пайдалана алады. Бұл - қоғамдағы әлеуметтік теңдікті күшейтетін маңызды фактор. Блокчейннің қаржы жүйесіне енуі тек артықшылықтармен шектелмейді. Оның кең таралуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар. Ең алдымен, заңнамалық және реттеуші негіздің жеткіліксіздігі байқалады. Әртүрлі елдер блокчейн мен криптовалюталарды әрқалай қабылдайды, бұл халықаралық деңгейде бірыңғай саясат қалыптастыруды қиындатады. Сондай-ақ блокчейн желілерінің энергия тұтынуы, масштабталу мүмкіндігі мен киберқауіпсіздік тәуекелдері - шешімін қажет ететін өзекті мәселелер. Соған қарамастан, қаржы ұйымдары, банктер, инвестициялық қорлар мен үкіметтер блокчейн технологиясына назарын артып отыр. Көптеген жетекші қаржы институттары блокчейнге негізделген төлем жүйелерін, активтерді цифрландыру шешімдерін және децентрализованған қаржы платформаларын белсенді түрде сынақтан өткізіп, тәжірибеге енгізуде. Бұл қаржы жүйесінің болашағының блокчейнмен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы блокчейн технологиясы - қаржы жүйесінің эволюциясындағы басты қозғаушы күштердің бірі. Ол тек цифрлық активтер айналымын жеңілдетіп қана қоймай, бүкіл экономикалық қатынастарды өзгертуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Андреева О.В., Фатхутдинова Р.А. Блокчейн-технологии в финансовой сфере // Инновационные научные исследования: теория, методология, практика. Сборник статей X Международной научно-практической конференции (Пенза, 10 сент. 2017). 2.
- Кокурин. А. В. Операционный лизинг – парная категория для финансового лизинга? // Серия Экономика, 2010. 3.
- Коломыцева А.С., Коханова В.С. Имплементация в банковскую практику инновационных компонент экономического развития // Интеллектуальные ресурсы региональному развитию. 2018.
4. CoinDesk сайты - <https://www.coindesk.com/ru/markets/2018/12/26/bank-of-america-files-for-blockchain-atm-as-a-service-patent>. 5.
- Bitbon сайты - <https://www.bitbon.space/ru/knowledge-base/distributed-ledger-technologies-blockchain/technological-aspects-of-blockchain/classification-of-blockchains>.

СТРУКТУРА, ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ B2B РЫНКА

Джумаева Айгуль Кабджановна

Магистр, сеньор-лектор кафедры Экономика

Қаппаров Бекжан Жанкелдіұлы

4 курс по ОП 6В04107-Маркетинг

Атырауский университет им Х.Досмухамедова

Аннотация

Статья посвящена анализу структуры и особенностей и развития B2B-рынка. Рассматриваются ключевые отличия B2B от B2C, в том числе особенности спроса, длительность сделок, роль персонализированного подхода и высокие требования к качеству продукции и сервиса. Также освещаются современные тенденции, влияющие на развитие B2B сегмента.

Аннотация

Бұл мақалада B2B нарығының құрылымы, сипаттамалары және дамуы талданады. Ол B2B және B2C арасындағы негізгі айырмашылықтарды, соның ішінде сұраныс үлгілерін, транзакция ұзақтығын, жекелендірілген тәсілдің рөлін және өнім мен қызмет сапасына жоғары талаптарды зерттейді. Ол сондай-ақ B2B сегментінің дамуына әсер ететін ағымдағы үрдістерді көрсетеді.

Annotation

This article analyzes the structure, characteristics, and development of the B2B market. It examines the key differences between B2B and B2C, including demand patterns, transaction duration, the role of a personalized approach, and high demands on product and service quality. It also highlights current trends influencing the development of the B2B segment.

Введение

Современная экономика характеризуется сложной системой взаимодействий между организациями, предприятиями и государственными структурами. Одной из ключевых форм этих взаимодействий является рынок B2B (Business to Business) — сектор, в котором компании продают товары и услуги не конечным потребителям, а другим организациям. В отличие от привычного потребительского рынка (B2C), рынок B2B имеет свою специфику, внутреннюю структуру и особенности функционирования. Он охватывает все звенья экономической цепочки — от добычи сырья и производства оборудования до финансовых и IT-услуг. Цель данной статьи — рассмотреть сущность и структуру рынка B2B, определить его особенности, факторы влияния и тенденции развития, а также проанализировать примеры из практики Казахстана.

Основная часть.

Термин B2B (Business to Business) переводится как «бизнес для бизнеса». Это форма коммерческих отношений, при которой одна организация предоставляет товары, услуги или технологии другой компании. В таких отношениях основными клиентами выступают предприятия, а не частные лица. Примерами могут служить: завод, закупающий металл у металлургического комбината; банк, заказывающий IT-услуги у цифровой компании; строительная фирма, приобретающая технику у поставщика оборудования. Таким образом, рынок B2B обеспечивает функционирование производственной и сервисной инфраструктуры страны. Он является опорой промышленности, торговли и государственного сектора, создавая основу для экономического роста и модернизации.

Рынок B2B имеет многоуровневую структуру, включающую несколько крупных секторов:

1. Производители сырья и компонентов — предприятия, поставляющие металл, химию, электронику и другие материалы для промышленности. Примером служит компания ArcelorMittal Temirtau, поставляющая металл строительным организациям.
2. Промышленные предприятия — заводы и фабрики, закупающие оборудование, запчасти и технологии для производства.

3. Оптовые компании и дистрибьюторы — посредники, обеспечивающие движение товаров от производителей к другим фирмам.

4. Государственные учреждения и компании — участники закупок через тендеры: министерства, школы, больницы, а также государственные холдинги.

5. Профессиональные и сервисные организации — банки, IT-компании, консалтинговые и логистические фирмы, предоставляющие специализированные услуги бизнесу.

Эта структура охватывает все стадии создания добавленной стоимости — от добычи ресурсов до оказания высокотехнологичных услуг.

Рынок B2B имеет ряд принципиальных отличий от потребительского рынка:

- Небольшое количество клиентов при крупных объёмах заказов. Одна сделка может достигать миллионов тенге, а контракты заключаются на длительный срок.
- Рациональный характер решений. Компании выбирают партнёров на основе анализа выгоды, цены, качества и надёжности.
- Долгосрочные партнёрские отношения. Успешные взаимодействия часто длятся годами, формируя устойчивые деловые связи.
- Долгий цикл сделки. Процесс согласования и заключения контракта может занимать от нескольких недель до месяцев.
- Коллективное принятие решений. В переговорах участвуют несколько подразделений — отдел закупок, финансы, юристы и руководство.

Эти особенности делают рынок B2B более стабильным, но и более требовательным к качеству обслуживания и деловой репутации компаний.

На рынок B2B воздействуют различные внутренние и внешние факторы. К ключевым из них относятся:

1. Экономическая ситуация.

Рост экономики стимулирует увеличение закупок оборудования и услуг, а во время кризиса компании сокращают расходы.

2. Государственное регулирование.

Законы, налоги, стандарты и тендерные правила напрямую влияют на деловую активность. В Казахстане значительное влияние оказывают госзакупки и сертификация продукции.

3. Технологические инновации.

Автоматизация, цифровизация и использование искусственного интеллекта ускоряют процессы и снижают издержки.

4. Конкуренция и глобализация.

Компании конкурируют не только на внутреннем рынке, но и с зарубежными фирмами, что стимулирует повышение качества и внедрение инноваций.

5. Изменение отраслевого спроса.

Спад в таких отраслях, как строительство или нефтегаз, ведёт к снижению спроса на B2B-услуги и оборудование.

Современные тенденции и цифровизация рынка B2B. Современный B2B-сектор активно меняется под влиянием цифровых технологий. Основные тенденции включают:

- Цифровизацию — переход на онлайн-платформы и использование CRM-систем, электронных торгов и аналитики данных.
- Персонализацию — предложение индивидуальных решений под нужды конкретного клиента.
- Интеграцию цепей поставок — обмен данными между партнёрами для оптимизации логистики и снижения издержек.
- Ориентацию на ESG-принципы — внимание к экологии, социальной ответственности и корпоративному управлению.
- Использование искусственного интеллекта — прогнозирование спроса, автоматизация закупок и улучшение клиентского опыта. Цифровые инструменты, такие как электронные тендеры (B2B-Center.kz, Госзакупки) и международные платформы

(Alibaba, Amazon Business), делают рынок прозрачным, эффективным и доступным для компаний любого масштаба.

Современные инструменты B2B

1. Электронные тендеры и площадки

(B2B-Center.kz, Госзакупки) — компании участвуют в онлайн-торгах, подают заявки и выигрывают контракты. Преимущества: прозрачность, экономия времени, доступ к заказчикам.

2. B2B e-commerce платформы (Alibaba, Amazon Business) — международные сайты для оптовых покупок и продаж между компаниями. Преимущества: широкий выбор, глобальный рынок, удобство.

3. Автоматизация маркетинга (HubSpot, Salesforce, Bitrix24) — системы для управления клиентами и продажами. Преимущества: автоматизация, аналитика, персонализированные предложения.

В Казахстане рынок B2B играет важную роль в развитии национальной экономики.

Примерами успешных компаний могут быть например КазМунайГаз, который сотрудничает с международными поставщиками оборудования и технологий. KEGOC - внедряет современные решения Siemens и ABB для энергетических систем. VI Group - строительный холдинг, взаимодействующий с множеством подрядчиков и поставщиков. QazTrade — поддерживает выход отечественных производителей на международные B2B-рынки.

Эти примеры показывают, что B2B-сектор способствует развитию инфраструктуры, технологической модернизации и повышению экспортного потенциала страны.

Заключение

Рынок B2B — это основа современной экономической системы, обеспечивающая взаимодействие между предприятиями, поставщиками, сервисными организациями и государственными структурами.

Его развитие способствует повышению эффективности бизнеса, внедрению инноваций и устойчивому экономическому росту.

Сегодня B2B активно переходит в цифровую среду, формируя новые стандарты взаимодействия, основанные на прозрачности, доверии и технологичности. Для Казахстана дальнейшее развитие этого сектора — одно из приоритетных направлений модернизации экономики и интеграции в глобальные рынки.

Список использованной литературы

1. Котлер Ф., Армстронг Г. Основы маркетинга. — М.: Вильямс, 2020.
2. Hollensen S. Business to Business Marketing: Relationships, Networks & Strategies. — Pearson Education, 2021.
3. Багиев Г. Л., Тарасевич В. М., Анн Х. Маркетинг. — СПб.: Питер, 2019.
4. Официальный сайт B2B-Center.kz
5. Официальный сайт QazTrade.kz
6. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Отчёты по развитию B2B и цифровизации, 2023–2024 гг.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУҒА ӘСЕР ЕТЕТІН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ТАЛДАУЫ

Жамбылова Гульфия Жамбыловна

Э.ғ.м., сеньор-лектор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Кубегенова Саягүл Ержановна

6B04103 «Экономика және мемлекеттік басқару»

білім беру бағдарламасы, 3-курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аннотация

Бұл ғылыми мақалада Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласындағы экономикалық даму қарқынына әсер ететін негізгі экологиялық факторлар талданады. Қоршаған ортаның ластануы мен экологиялық факторлар түсінігіне анықтама беріліп, ауыл шаруашылығына кері ықпал ететін топырақ эрозиясы, су тапшылығы, климаттық өзгерістер мен пестицидтердің қалдықтары сияқты басты экологиялық қауіптер қарастырылады. Мақала соңында аграрлық сектордың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында ұсыныстар беріледі.

Негізгі сөздер: аграрлық сектор; экологиялық факторлар; топырақ эрозиясы; су тапшылығы; климаттың өзгеруі; пестицидтік ластану; шикізаттық баланс; экологиялық-экономикалық бағалау; жасыл экономика; экологиялық реттеу.

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются основные экологические факторы, влияющие на темпы экономического развития сельскохозяйственного сектора Казахстана. Дается определение понятиям загрязнения окружающей среды и экологических факторов, анализируются такие ключевые экологические угрозы, как эрозия почв, дефицит воды, изменения климата и остатки пестицидов, негативно сказывающиеся на сельском хозяйстве. В заключении приведены выводы и рекомендации по обеспечению устойчивого развития аграрного сектора.

Ключевые слова: аграрный сектор; экологические факторы; эрозия почвы; дефицит воды; изменение климата; пестицидное загрязнение; сырьевой баланс; эколого-экономическая оценка; зеленая экономика; экологическое регулирование.

Abstract

This scientific article examines the main environmental factors affecting the economic development of Kazakhstan's agricultural sector. It defines the concepts of environmental pollution and ecological factors, and analyzes key environmental threats such as soil erosion, water scarcity, climate change, and pesticide residues that negatively impact agriculture. Finally, conclusions and recommendations are provided to ensure sustainable development of the agricultural sector.

Keywords: agricultural sector; environmental factors; soil erosion; water scarcity; climate change; pesticide contamination; material balance; ecological-economic evaluation; green economy; environmental regulation.

Қазақстан экономикасында аграрлық сектор маңызды рөл атқарады, бірақ оның тұрақты дамуына қоршаған ортаның күйі үлкен әсер етеді. Еліміздің табиғи-климаттық ерекшеліктері (кең байтақ құрғақ далалы аумақтар, су ресурстарының шектеулілігі) ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін айқындайды. Соңғы жылдары климаттың жаһандық өзгеруі мен антропогендік әсердің күшеюі салдарынан аграрлық сала түрлі экологиялық сынақтарға тап болып отыр. Мәселен, шөлейттену, жердің тозуы мен су тапшылығы ауыл шаруашылық жерлерінің өнімділігін төмендетіп, азық-түлік қауіпсіздігіне қатер төндіруде [1][2]. Ауыл шаруашылығы өндірісінде экологиялық факторларды ескермеу топырақ құнарлығының азаюына, шығындардың өсуіне және жалпы экономикалық көрсеткіштердің нашарлауына әкеледі. Сондықтан агросектордың экономикалық даму қарқынын сақтап, арттыру үшін табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау мәселелері ғылыми және тәжірибелік тұрғыда өзекті болып отыр.

Бұл мақалада экологиялық факторлардың теориялық негіздері, ауыл шаруашылығына тигізетін негізгі әсерлері және оларды бағалау әдістері қарастырылады. Сонымен бірге Қазақстанның батыс өңірлерінің нақты мысалдары негізінде экологияның ауыл шаруашылығы экономикасына ықпалы талданады. Экологиялық проблемалардың салдарларын жеңілдету үшін қолданылатын саясаттық тетіктер мен ұсыныстар да талқыланады. Зерттеу нәтижелері

аграрлық сектордағы экологиялық-экономикалық тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды қалыптастыруға негіз бола алады.

Қоршаған ортаның ластануы деп табиғи ортаның құрамы мен қасиеттерінің адам әрекеті нәтижесінде қолайсыз өзгеріске ұшырауын айтамыз. Ластану атмосфераға, су көздеріне немесе топыраққа зиянды заттардың түсуі арқылы жүзеге асады және бұл құбылыс экожүйелерге, адам денсаулығына, сондай-ақ экономика салаларына теріс әсерін тигізеді. Ал **экологиялық факторлар** дегеніміз – тірі организмдердің өмір сүруіне және шаруашылық қызметке ықпал ететін сыртқы орта элементтері (мысалы, климат, су, топырақ қасиеттері, биота). Адамның шаруашылық әрекеті осы факторларға өзгеріс енгізіп, кей жағдайда табиғи тепе-теңдікті бұзады. Мысалы, өндірістік қалдықтарды ортаға шығару, жерді шектен тыс жырту, ормандарды кесу сияқты әрекеттер қоршаған ортаның ластануына әкеледі. Нәтижесінде табиғи ресурстардың азаюы және сапасының нашарлауы орын алады.

Экологиялық факторлар ауыл шаруашылығының өнімділігі мен тұрақтылығына тікелей және жанама әсер етеді. Климаттық жағдайлардың өзгеруі егін шаруашылығының шығымдылығын құбылтады, топырақтың тозуы мен ластануы агротехника тиімділігін төмендетеді, су тапшылығы суармалы егіншілікті шектейді. Демек, аграрлық сектордың экономикалық дамуында қоршаған ортаның жай-күйі шешуші факторлардың бірі болып табылады. **Экологиялық-экономикалық қатынастар** ұғымы экономикалық қызмет пен табиғи орта арасындағы өзара байланысты білдіреді. Қоршаған ортаның ластануы экономикалық шығындарға (мысалы, өнімнің азаюы, жердің құнарсыздануы, денсаулық шығындары) соқтырады, ал керісінше, экономикалық іс-шаралар экологияны қорғауға бағытталса, ұзақ мерзімді пайда әкеледі.

Зерттеушілер қоршаған ортаның экономикалық дамуға әсерін бағалау үшін түрлі әдістемелерді қолданады. Солардың бірі – төменде қарастырылатын **шикізаттық баланс әдісі** мен **экологиялық-экономикалық бағалау** тәсілдері. Бұл әдістер табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен ластаушы заттарды төмендету бойынша ғылыми негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Қазақстанның ауыл шаруашылық өндірісіне ең көп әсер ететін негізгі экологиялық факторлар мыналар:

- **Топырақ эрозиясы және жердің тозуы.** Топырақтың жел және су эрозиясы құнарлы қабатты шайып, егіншілік жерлердің өнім беру қабілетін төмендетеді. Республика аумағының 33%-ы түрлі дәрежедегі жер деградациясына ұшыраған, оның ішінде 29 млн гектар жер эрозия зардабын тартуда[1]. Соңғы онжылдықтарда шөлейттену үдерісі де күшейді: құрғақшылық аймақтар ұлғайып, шөп жамылғысы сиреп, жайылымдардың сапасы нашарлап барады. Ғылыми деректер бойынша елімізде егістік жерлердің құнарлылығы соңғы 30 жылда айтарлықтай кеміген[3]. Топырақ эрозиясы мен деградациясының экономикалық салдары – өнім түсімінің азаюы, жайылымдық мал шаруашылығының өнімділігінің құлдырауы және агротехникалық шығындардың көбеюі.

- **Су тапшылығы және құрғақшылық.** Су ресурстарының шектеулілігі мен климаттық құрғақшылық ауыл шаруашылығына үлкен қатер төндіруде. Қазақстан – суы тапшы елдердің бірі, әсіресе батыс және оңтүстік өңірлерде суармалы егіншілік қиыншылық көруде. Жылма-жыл қайталанатын қуаңшылық егін шығымын төмендетеді және мал азығы базасын қысқартады. Мысалы, 2021–2022 жылдары қатарынан болған қуаңшылық Маңғыстау, Ақтөбе сияқты облыстарда мал шығынына алып келді деген хабарлар болды. Климаттық модельдер болашағы алаңдатарлық: егер бейімделу шаралары қолға алынбаса, 2030 жылға қарай Қазақстанның негізгі астық өңірлерінде, соның ішінде Ақмола мен Ақтөбе облыстарында, жаздық бидай өнімділігі орта есеппен 13–37%-ға төмендеуі мүмкін, ал 2050 жылға қарай ауыл шаруашылық өндірісінде 51–80%-ға дейін құлдырау болжанады[4]. Су тапшылығының салдарынан егіс алқаптарының көлемі қысқарып, аграрлық сектордағы жұмыспен қамту мен табыс деңгейі төмендейді. Бұл фактор азық-түлік қауіпсіздігіне тікелей әсер ететіндіктен, су үнемдеу технологияларын енгізу және су инфрақұрылымын жақсарту – стратегиялық міндет.

- **Климаттың өзгеруі.** Ғаламдық жылыну мен климаттық ауытқулардың ұзақ мерзімді ықпалы күрделі болмақ. Температураның көтерілуі, жауын-шашын тәртібінің өзгеруі және ауа райы апаттарының (құрғақшылық, тасқын, қатты жел) жиілеуі – ауыл шаруашылығына қосымша қауіптер әкеледі. Климаттың өзгеруі нәтижесінде кейбір дәстүрлі шаруашылық аймақтары (мысалы, шөлейт және жартылай шөлейт өңірлер) одан әрі құрғап, қолайсыз hale келуі мүмкін. Жауын-шашынның маусымдық және географиялық таралуының өзгеруі егіншілік құрылымын қайта қарауды талап етеді – ылғал сүйгіш дақылдар үшін су тапшылығы туындаса, кей өңірлерде керісінше жауын мөлшері артып, су тасқынына әкелуі ықтимал. Мұның экономикалық салдары – бір жағынан кейбір аймақтарда өнімнің күрт төмендеуі, екінші жағынан агротехниканы өзгерту, жаңа сорттарды енгізу қажеттілігі арқылы шығындардың өсуі. Дегенмен, дұрыс бейімделу шараларын қолдану арқылы климаттық өзгерістердің кері әсерін азайтуға болады: мысалы, су үнемдейтін инновациялық технологиялар, құрғақшылыққа төзімді дақыл сорттары және егін егу мерзімін оңтайландыру арқылы климатқа бейімделу жүзеге асырылуда.

- **Пестицидтер мен агрохимиялық ластану.** Ауыл шаруашылығында зиянкестермен күресу және өнімді арттыру мақсатында қолданылатын пестицидтер мен минералды тыңайтқыштардың жанама әсері – қоршаған ортаға түскен қалдықтар. Топырақ пен су көздерінде жиналған пестицид қалдықтары экожүйеге зиянын тигізіп, ауыл шаруашылық өнімдерінің сапасын төмендетуі мүмкін. Сарапшылар Қазақстанда топырақтың пестицидтер және ауыр металдармен ластану мәселесінің бар екенін атап көрсетеді[5]. Бұл құбылыс жердің құнарлылығына кері әсерін тигізіп, кей аймақтарда ауыл шаруашылық өнімдерінің экспорттық әлеуетін шектейді (себебі халықаралық нарықта экологиялық таза өнімге сұраныс жоғары). Дұрыс реттелмеген пестицид қолдану тек экологияға емес, адам денсаулығына да қауіпті. 2024 жылы өткен халықаралық конференцияда Қазақстанда халықтың пестицидтердің денсаулыққа қауіптілігі туралы хабардарлығы төмен екені атап өтілді[5]. Үкімет бұл мәселені шешу үшін ескі және қауіпті пестицид қорларын жою, топырақты тазарту бойынша жобалар бастауда[6]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, интеграцияланған зиянкестермен күресу тәсілдерін (IPM) қолдану арқылы фермерлер пестицидтерді 70–80%-ға дейін азайтып, өнім түсімін төмендетпей сақтай алады[6]. Бұл бір жағынан шығындарды қысқартып, екінші жағынан экологиялық жүктемені жеңілдетеді.

Аталған факторлар «таза» экологиялық мәселе болып қана қоймай, экономикалық шығындарға ұштасады. Мысалы, жердің тозуы салдарынан өнім азайса, аграрлық өндірістің жалпы шығымы кеміп, табыс төмендейді; су тапшылығына байланысты жаңа су көздерін іздеуге немесе су үнемдеу технологияларына инвестиция қажет; климаттық қолайсыздықтар сақтандыру төлемдерін және мемлекеттік қолдау қажеттілігін арттырады; ал ластанған жерлерді қалпына келтіру қомақты қаражатты талап етеді. Сондықтан әрбір экологиялық факторды уақытылы анықтап, оның алдын алу немесе бейімделу шараларын жүзеге асыру – ауыл шаруашылығындағы тұрақты дамудың негізі.

Экологиялық мәселелерді экономикалық тұрғыда талдау үшін **шикізаттық баланс әдісі** (материалдық баланс принципі) кеңінен қолданылады. Бұл әдістің негізінде табиғи ресурстар ағынының (шикізат, энергия, су) экономикаға енуі және одан шығуы (қалдық, эмиссия түрінде) арасындағы тепе-теңдікті талдау жатыр. Материалдық баланстың классикалық үлгісі бойынша, экономикаға алынған барлық ресурстар түптеп келгенде не өнімге, не қалдыққа айналады; сыртқы ортаға шығарылған қалдықтардың көлемі алынған ресурстар көлеміне шамалас болады[7][8]. Осы тұрғыдан алғанда, өндіріс пен тұтыну процестерінде пайда болатын қалдықтарды толық жою мүмкін емес, тек олардың қоршаған ортаға түсетін көлемін азайтып, қайта өңдеу арқылы айналымға қайтаруға болады. Шикізаттық баланс әдісі табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру мен қалдықтарды қысқарту жолдарын іздестіруге көмектеседі. Мысалы, белгілі бір ферма жылына қанша тонна тыңайтқыш енгізіп, оның қаншасы өнім құрамында кететінін, қаншасы шайылып жоғалатынын баланс әдісімен есептеуге болады. Сол арқылы пайдаланылмай босқа ысырап болған ресурстың мөлшері анықталып, оны азайтудың шаралары қарастырылады.

Материалдық баланс принципі экология-экономика саласына енгізген ғалымдар (Аугес және Kneese, 1969) экономикалық әрекеттердің барлық сыртқы әсерлерін есепке алу қажеттігін көрсеткен[9]. Бұл әдіс экологиялық саясатта «ластаушы төлейді» қағидасын негіздеуге де септігін тигізді – яғни, өндіріс барысында пайдаланылған шикізаттың қалдығын табиғат қабылдай алатын мөлшерден асырған кәсіпорындар оның залалын өтеуі тиіс.

Экологиялық-экономикалық бағалау – табиғи ресурстар мен экожүйе қызметтерінің экономикалық құндылығын және экологиялық шығындардың ақшалай өлшемін айқындау процесі. Мұндай бағалау қоршаған ортаның адам игілігі үшін маңызын сандық тұрғыда көрсетіп, шешім қабылдаушыларға экологияны сақтаудың пайдасын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, орманның экологиялық қызметтері (ауа тазарту, су реттеу, рекреация) белгілі бір әдістемелер арқылы ақшаға шаққанда орасан соманы құрауы мүмкін – бұл сандар орманды сақтаудың экономикалық негіздемесі ретінде қолданылады. Ауыл шаруашылығы жерлерін экологиялық-экономикалық бағалау деп әдетте жерді пайдалану мен қорғау тиімділігін арттыру мақсатында жердің экология тұрғысынан да, экономика тұрғысынан да құндылығын кешенді анықтауды айтады[10]. Бұл бағалауда жердің өнімділік потенциалы, топырақ құнарлығының экономикалық эквиваленті, ластанудан келетін шығындар, т.б. ескеріледі.

Шикізаттық баланс әдісі мен эколого-экономикалық бағалау әдістері бірін-бірі толықтырады. Материалдық баланс арқылы біз ресурстар мен қалдықтардың физикалық мөлшерін анықтасақ, экологиялық-экономикалық бағалау сол мөлшердің ақшалай құнын есептейді. Мысалы, жылына эрозия салдарынан 1 сантиметр топырақ қабатын жоғалтудың салдары – құнарлылықтың төмендеуі. Экологиялық-экономикалық бағалау осы жоғалған құнарлылықтың құнын (төмендеген өнім көлемі арқылы) ақша түрінде есептеп шығарады. Мұндай кешенді бағалау нәтижесінде табиғатты қорғау шараларының тиімділігін экономикалық тілде көрсетуге болады. Осы тәсілдерді қолдану басқарушылық шешімдерде экологиялық факторларды ескеруге жол ашады. Зерттеулерде жүйелік, салыстырмалы талдау, нормативтік әдістермен қатар экологиялық-экономикалық бағалау және материалдық баланс әдістері жиі пайдаланылады[11]. Бұл тәсілдердің қолданылуы су ресурстарын аудитте, жерді экономикалық бағалауда және жалпы тұрақты даму жоспарларында байқалады.

Сонымен, шикізаттық (материалдық) баланс әдісі қоршаған ортаны ластау деңгейін төмендету және ресурстарды үнемдеу мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік берсе, экологиялық-экономикалық бағалау сол әрекеттердің тиімділігін сандық (қаржылық) тұрғыда дәлелдеуге көмектеседі. Екеуін ұштастыра отырып, ауыл шаруашылығы өндірісінде табиғи-шикізаттық тепе-теңдікті сақтаудың және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің жолдарын негіздеуге болады.

Экологиялық факторлардың ауыл шаруашылығына әсерін аймақтық деңгейде қарастыру үшін Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарының жағдайына тоқталайық. Бұл өңірлер табиғи-климаттық ерекшеліктері бойынша біршама ұқсас – қуаң дала және шөлейт зоналарында орналасқан, су ресурстары шектеулі, жазы ыстық, қысы суық континенттік климатпен сипатталады. Ауыл шаруашылығының негізгі бағыттары – астық шаруашылығы (көбіне құрғақшылыққа төзімді жаздық бидай), мал шаруашылығы (жайылымдық қой-ешкі және жылқы өсіру, жартылай тоқтаған күйде сиыр өсіру).

Батыс Қазақстан облысы. Бұл облыста жер деградациясы мен шөлейттену проблемасы айқын көрінеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, 1991–2022 жылдар аралығында Батыс Қазақстан өңірінде ауыл шаруашылық жерлердің ауданы айтарлықтай қысқарған[3]. Кеңшар-ұжымшарлар таратылғаннан кейін жердің жеке меншікке өтуі, пайдаланусыз қалуы нәтижесінде өңірде 10,6 млн гектар жер ауыл шаруашылық айналымынан шығып қалған[3]. Бұл негізінен егістік пен шабындық жерлердің қысқаруына байланысты болды. Сонымен қатар, соңғы отыз жылда топырақ эрозиясы үдеп, эродированный (бүлінген) жерлердің ауданы 5–9%-ға өскен. Мұндай өзгерістердің себептері – бір жағынан климаттың құрғауы (жауын азаюы, жиі құрғақшылық), екінші жағынан бұрынғы интенсивті егіншілік технологияларынан бас тарту, жерді дұрыс күтпеу. Нәтижесінде облыстың көптеген аудандарында топырақ құнарлылығы төмендеп кетті, бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің

құлдырауына ықпал етті. Мысалы, жайылымдық жерлердің деградациясы малдың өнімділігін азайтты; егістік алқаптардың қысқаруы жалпы астық өндіру көлемін азайтты. Зерттеулер Батыс Қазақстан облысында 2022 жылғы жағдай бойынша ауыл шаруашылық жерлерінің 16,7%-ы мүлдем пайдаланылмай бос жатқанына назар аударады – бұл үлкен резерв болса да, ол жерлердің бір бөлігі құнарсызданған, тозған жер болуы мүмкін. Өңірде экологиялық ахуалдың басқа да аспектілері бар: кей жерлерде мұнай-газ өндірудің салдарынан топырақ пен су ластануы байқалады, бұл да ауыл шаруашылығы жерлеріне әсерін тигізбей қоймайды.

Дегенмен, облыста соңғы жылдары кейбір оң өзгерістер бар. 2010 жылдармен салыстырғанда соңғы 10-13 жылда өңірдің кейбір аудандарында (әсіресе солтүстігірек жерлерде) өсімдік жамылғысының жағдайы сәл жақсарғаны тіркелген. Мұны ғалымдар климат циклы мен жерді тиімді пайдалануға көшу шараларымен байланыстырады. Жалпы, Батыс Қазақстан өңірінің мысалы экологиялық факторлардың (климат, жер тозуы) тікелей экономикалық салдары болатынын көрсетеді: пайдаланылмай қалған немесе құнарын жоғалтқан жерлер өңір экономикасына жұмыс істемейді, нәтижесінде ауыл халқының табысы кеміп, еңбек көші-қоны артады. Бұл мәселені шешу үшін облыста жерді қалпына келтіру (рекультивация), эрозияға қарсы агротехникалар (орман алқаптарын отырғызу, топырақты қорғау шаралары) және жаңа су қоймаларын салу сияқты жұмыстар қолға алынуда.

Ақтөбе облысы. Ақтөбе – еліміздің батыс бөлігіндегі ірі облыстардың бірі, ландшафты көбіне дала және шөлейт. Бұл өңірде де негізгі экологиялық шектеу – ылғалдың аздығы. Ақтөбе облысының көп бөлігінде егін шаруашылығы тәуекелді (рисклі) егіншілік аймағына жатады, яғни өнім жыл сайын климатқа қатты тәуелді. Соңғы жылдары байқалған құбылыс – жауын-шашынның жылдық мөлшері тұрақсыз, кей жылдары өте құрғақ болып, астық шығымы төмендеп кетеді. Мысалы, 2018–2020 жылдар аралығында облыста астық өнімділігі гектарына 8-10 центнерден аспады, ал 2021 жылғы қуаңшылық кейбір аудандарда тіпті 4-5 ц/га деңгейіне дейін түсірді (бұл – қалыпты деңгейден 2-3 есе аз). Мұның салдарынан облыстың агроөнеркәсіп кешені экономикалық қиындықтарға тап болды: фермерлер табысы азайып, кейбір шаруашылықтар банкротқа ұшырау қаупіне тірелді.

Ақтөбе облысында су ресурстары да шектеулі – негізінен жергілікті өзендер (Жем, Ырғыз, т.б.) және жер асты сулары пайдаланылады. Суармалы егіншілік өте аз үлесті құрайды, бірақ алдағы уақытта климат өзгерісіне бейімделу үшін суармалы егін көлемін арттыру жоспары бар. Облыста соңғы жылдары бірнеше шағын су қоймасы салынып, су үнемдеу технологияларын енгізу жұмыстары жүруде (мысалы, тамшылатып суару жүйелері). Бұл шаралар су тапшылығының әсерін азайтуға бағытталған.

Топырақ мәселелеріне келсек, Ақтөбе өңірінде тұзданған және құнарсызданған жерлер де кездеседі. Ертеректе кеңес заманында химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтер шектен тыс қолданылған кейбір алқаптарда бүгінге дейін сол заттардың қалдық әсері сезіледі. Дегенмен, жалпы өңірде антропогендік ластанудан гөрі табиғи-климаттық стресс факторлары басым. Мал шаруашылығында да шөптесін өсімдіктердің сиреуі, жайылымдардың тозуы орын алуда. 2024 жылғы бағалау бойынша, облыстың жайылымдық жерлерінің белгілі бір бөлігі (шамамен 15-20%) қатты деградацияға ұшыраған, бұл мал азығы қорының кеміп, малдың күйінің төмендеуіне соқтырады.

Ақтөбе және жалпы Батыс Қазақстан өңірлері бойынша климаттық өзгерістердің алдағы болжамы ауыл шаруашылығы құрылымын әртараптандыруды қажет ететінін айғақтайды. Яғни, тек дәстүрлі бидай өсірумен шектелмей, құрғақшылыққа төзімді дақылдарға (қант қызылшасы, майлы дақылдардың кей түрлері, жем-шөптік дақылдар) көшу, мал шаруашылығында жайылым жүктемесін азайту, көшпелі мал бағу әдістерін қайта жаңғырту секілді қадамдар ұсынылады. Сонымен бірге, бұл өңірлерде **жасыл экономика** принциптерін енгізу – мысалы, күн және жел энергетикасын пайдаланып қашықтағы құдықтарды электрлендіру, су сорғыларын іске қосу – аграрлық өндірістің тұрақтылығын арттыруы мүмкін.

Аймақтық мысалдар көрсеткендей, экологиялық факторлардың әсері әр өңірде әртүрлі болғанымен, түптеп келгенде экономикалық нәтижеге ықпалы айтарлықтай. Бір өңірде су

тапшылығынан өнім азайса, екіншісінде жердің тозуынан немесе ластануынан шаруашылық құрылымы өзгереді. Ортақ мәселе – қоршаған ортаның қолайсыз өзгерістеріне уақытылы бейімделмеу экономикалық шығындарға ұрындырады. Сондықтан әр облыстың ерекшелігін ескере отырып, жергілікті деңгейде экологиялық қауіп-қатерлерді азайту стратегияларын жүзеге асырған жөн.

Төмендегі кестеде ауыл шаруашылығы үшін маңызды бірнеше экологиялық фактордың экономикалық әсері жинақталып көрсетілген. Кестеде әр фактор бойынша Қазақстандағы жағдай мен оның салдарлары жөніндегі деректер келтіріледі:

Экологиялық фактор	Ауыл шаруашылығына экономикалық әсері (Қазақстан мысалдары)
Топырақ эрозиясы және жер деградациясы	– Еліміз бойынша ~90 млн га жер әртүрлі дәрежеде тозған (аумақтың ~33%-ы), оның 29 млн га эрозиядан зардап шеккен[1]. Бұл құнарлылықтың төмендеуіне әкеліп, ауыл шаруашылығы өнімділігін азайтады. – Соңғы 30 жылда эрозияға ұшыраған жерлер ауданы 5–9%-ға өсті[3]. Нәтижесінде өнім шығымы төмендеп, экономикалық шығын жылына млрд-таған теңгеге бағалануда (жайылымның тозуы мал шаруашылығында \$4.6\$ млрд деңгейінде залал келтіруде, Орталық Азия бойынша жылдық шығын)[15].
Су тапшылығы (құрғақшылық)	– Қуаңшылықтың жиілеуі егін түсімін құлдыратып, кей жылдары астық өнімін 2 есе кемітті. 2030 жылға қарай климат өзгерісі салдарынан негізгі астық өңірлерінде бидай өнімділігі 13–37%-ға төмендеуі мүмкін[4]. – Су ресурстары тапшылығы қосымша шығындарды туындатады: суару инфрақұрылымын дамытуға 2021–2050 жж. аралығында ~2.894 трлн теңге инвестиция қажет деп есептелген[16][17]. Су тапшылығы шешілмесе, аграрлық сектордағы жылдық өндіріс шығыны 1–2% ЖІӨ-ге тең болуы ықтимал.
Климаттық өзгерістер	– Температураның көтерілуі мен жауын-шашын режимінің өзгеруі нәтижесінде 2050 жылға қарай қолайсыз сценарийде ауыл шаруашылық өндірісінің жалпы көлемі 51–80%-ға төмендеуі қауіпі бар[4]. Бұл ел экономикасына орасан зор зиян келтіреді. – Климаттық қауіптерге бейімделу үшін қаржы бөлу қажеттілігі артады: мысалы, су үнемдеу технологияларын субсидиялау, құрғақшылыққа сақтандыру қоры. Дұрыс әрекет етпесе, 2050 жылға дейін климат әсерінен жинақталған шығын жүздеген миллиард теңгеге жетуі мүмкін.
Пестицидтер мен химиялық ластану	– Топырақтың пестицидтер және ауыр металдармен ластануы жердің өнім беру қабілетін нашарлатады, өнім сапасын төмендетеді. Пестицидтермен ластанған аумақтарды қалпына келтіру үлкен қаражатты талап етеді (мысалы, бір гектар жерді биоремедиациялау құны жүз мыңдаған теңгеден асады). – 2022 жылдан бастап қолға алынған жобалар нәтижесі ИРМ (интегралды зиянкес басқару) әдістерін енгізу арқылы пестицидтерді 70–80% азайту мүмкін екенін көрсетті[6]. Бұл шаруалардың шығындарын қысқартып, экологиялық таза өнім өндіруге жол ашады. Экологиялық ластануды азайту арқылы экспорттық өнімге сұраныс арттыруға болады, яғни экономикалық пайдасы мол.

Ескерту: Жоғарыдағы деректер соңғы ғылыми зерттеулер мен есептерден алынды (2022–2025 жж.). Әрбір фактордың әсері күрделі және көптеген қосымша жағдайларға тәуелді; кестеде сол әсердің жалпы бағасы берілген.

Кестеден байқалғандай, экологиялық факторлар ауыл шаруашылығында нақты экономикалық көрсеткіштерге ықпал етеді. Мәселен, жердің эрозиясы мен тозуы өнім көлемінің азаюына ұласып, соның салдарынан саладағы кіріс төмендейді. Су тапшылығы мен құрғақшылықтың тікелей әсері астықтың шықпай қалуы немесе өнімнің күрт кемуі түрінде сезіліп, бұл азық-түлік нарығында бағалардың өсуіне, импортқа тәуелділіктің артуына соқтыруы мүмкін. Климаттық өзгерістер ұзақ мерзімде аграрлық аймақтардың картадан жоғалуына немесе көшулеріне (мысалы, егістік аймақтардың солтүстікке жылжуы) себеп болуы ықтимал, бұл әлеуметтік-экономикалық мәселелер тудырады. Ал пестицидтік ластанудың зардабы өнім сапасының нашарлауымен қатар, ремедиацияға кететін шығынмен өлшенеді.

Экологиялық қауіптерге дер кезінде жауап беру арқылы аталған экономикалық залалдардың алдын алуға болады. Келесі бөлімде сол үшін қолданылатын мемлекеттік реттеу тетіктері мен шаралары сөз болады.

Ауыл шаруашылығы мен қоршаған ортаның өзара байланысын ескере отырып, мемлекет пен қоғам экологиялық реттеудің түрлі құралдарын енгізуде. Экологиялық реттеу тетіктері дегеніміз – қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және ластануды шектеу мақсатында қолданылатын экономикалық, нормативтік және әкімшілік шаралар жиынтығы. Қазақстанда соңғы жылдары экологиялық реттеу күшейіп, **жасыл экономика** қағидаттарын экономикаға интеграциялау бағытында елеулі қадамдар жасалуда.

Экологиялық реттеу тетіктерінің негізгі түрлері:

- **Экологиялық салықтар мен төлемдер.** «Ластаушы төлейді» қағидасына сай, қоршаған ортаға эмиссия (ластаушы заттар шығару) үшін кәсіпорындар арнайы төлемдер аударады. Қазақстанда Экологиялық кодекске сәйкес ауаға, суға және жерге ластаушы заттар шығарғаны үшін төлем ставкалары белгіленген. Бұл төлемдер бір жағынан кәсіпорындарды қоршаған ортаға зиянды азайтуға ынталандырады, екінші жағынан жиналған қаражат экологиялық шараларға жұмсалады. Мысалы, ауыл шаруашылығында ірі мал кешендері қалдық суын немесе көнді дұрыс басқармаса, айыппұл не төлем төлейді. Сонымен бірге, экологиялық салық ұғымы аясында жанар-жағармайға акциз, пайдалы қазбаларды өндіру салығы сияқты жанама тетіктер де бар. 2025 жылы Қазақстан Республикасы пластик қалдықтарын азайту үшін пластик қаптамаға «жасыл салық» енгізу мәселесін қарастыруда. Жасыл салықтар табиғатқа зиянды өнімдерді тұтынуды азайтуға және балама экологиялық таза шешімдерге көшуге ықпал етуі мүмкін.

- **Жасыл экономикаға көшу саясаты.** 2013 жылы Қазақстан «Жасыл экономикаға көшу» тұжырымдамасын қабылдап, 2050 жылға дейінгі стратегиялық мақсаттар белгіледі. Аграрлық секторда жасыл экономиканың мәні – ресурсты үнемдеу, экологиялық таза технологиялар қолдану, қалдықсыз өндіріс элементтерін ендіру. 2024 жылы Үкімет жасыл экономика тұжырымдамасын нақтылау үшін 2024–2030 жылдарға арналған іс-қимыл жоспарын бекітті. Онда су үнемдеу технологияларын кеңейту, жаңартылатын энергия көздерін ауылда пайдалану, органикалық егіншілікті дамыту сияқты шаралар қарастырылған. Мысалы, 2030 жылға қарай су үнемдеу технологиялары қолданылатын суармалы жер үлесін 1,04 млн га-ға жеткізу межесі қойылды. Жасыл экономика аясында органикалық ауыл шаруашылығын дамыту да көзделген – химикатсыз, табиғи әдістермен өндіру арқылы экспортқа жоғары сапалы өнім шығару мүмкіндігі бар.

- **Экологиялық стандарттар және ISO 14000.** Ерікті сертификаттау жүйесінде **ISO 14001** стандарты қоршаған орта менеджментінің халықаралық үлгісі ретінде танылады. Қазақстанда соңғы жылдары ISO 14001 стандарты бойынша сертификат алатын кәсіпорындар саны өсіп келеді (дегенмен 2017 жылы небәрі 140 сертификат қана болған, бұл көрсеткіш экономика ауқымына шаққанда төмен). Ауыл шаруашылығы саласында азық-түлік өндірушілер, өңдеуші кәсіпорындар экологиялық стандарттарға сәйкес жұмыс істей бастады. Мысалы, сүт өнімдерін шығаратын кейбір зауыттар ISO 14001 сертификатын алып, өндірісте қалдықтарды азайту, энергия үнемдеу шараларын енгізуде. Бұдан бөлек, **Global G.A.P.** сияқты ауыл шаруашылығының жаһандық стандарттары да экологияға жауапкершілікпен қарауды талап етеді, онсыз шетел нарығына шығу қиын. Мемлекет ISO 14000 стандарттарын енгізуге жанама қолдау көрсетіп отыр – экологиялық менеджмент жүйесін енгізген кәсіпорындарға кей жағдайларда жеңілдіктер (мысалы, тексеру жиілігін азайту) қарастырылады.

- **Мониторинг және экологиялық аудит.** Қоршаған ортаны қорғау саласында тиімді саясат жүргізу үшін тұрақты **экологиялық мониторинг** қажет. Қазақстанда атмосфера, су, топырақ сапасын қадағалаумен айналысатын «Қазгидромет» мекемесі бар, ол ауыл шаруашылық жерлерінің экологиялық ахуалына да талдау жасайды. Мысалы, жыл сайын егістік жерлердің химиялық құрамы, радиациялық фоны тексеріледі. 2024 жылдан бастап су ресурстарының экологиялық аудитін жетілдіру бойынша зерттеулер жүргізілді, оның мақсаты – су пайдалануды бақылау және су сапасын жақсарту. Ауыл шаруашылығы жерлерін де периодтық экологиялық аудиттен өткізу практикасы қалыптасуда (жердің ластану деңгейін анықтап отыру үшін). Экологиялық мониторинг деректері негізінде үкімет шұғыл шаралар

қабылдай алады – мысалы, белгілі бір аймақта жердің құнары күрт төмендесе, сол жерге белгілі бір уақытқа дейін жүктемені азайту (тыңайтуға қалдыру) ұсынылады.

- **Экологиялық саясат және заңнама.** 2021 жылы күшіне енген жаңа Экологиялық кодекс экологиялық реттеудің заманауи қағидаттарын бекітті. Онда ең озық қолжетімді технологиялар (ОҚТ, ВАТ) ұғымы енгізіліп, ірі ластаушыларға экологиялық тиімді техникалар қолдану талабы қойылды. Бұл өнеркәсіпке қатысты болғанымен, жанама түрде ауыл шаруашылығына да әсері бар (мысалы, ауылшаруашылық техникасында қоршаған ортаға зияны аз техникаларды ынталандыру). 2024 жылы топырақты қорғау туралы жеке заң жобасы әзірленіп, талқыланды. Мұнда жерді ластағаны үшін жауапкершілік күшейіп, жер пайдаланушылардың экологиялық нормативтерді сақтау міндеті бекітілмек. Сонымен қатар, **экологиялық білім мен насихат** та саясаттың бір бөлігі: фермерлерге арналған тұрақты егіншілік бойынша тренингтер (мысалы, ФАО-ның тренингтері) өткізіледі, халық арасында экологиялық мәдениетті көтеруге бағытталған бағдарламалар іске асуда.

- **Қаржылай ынталандыру және қолдау.** Үкімет экологиялық таза немесе ресурсты үнемдеуші технологияларға көшкен шаруашылықтарды қолдау шараларын енгізуде. Мысалы, жаңартылатын энергия қондырғыларын орнататын шаруа қожалықтарына инвестициялық субсидия қарастырылуы мүмкін. Су үнемдеу технологияларына (тамшылатып суару, жаңбырлатып суару) кеткен шығынның 50%-80%-ын субсидиялау тәртібі енгізілді. Органикалық өнім өндірушілерге сертификаттау шығындарын жабуға көмек беріледі. Мұндай экономикалық ынталандырулар табиғатты қорғай отырып шаруашылық жүргізуге өтуді жеңілдетеді.

Жалпы, экологиялық реттеу тетіктері аграрлық секторды тұрақты дамыту мақсатына қызмет етеді. Табиғат пайдалану ережелерін сақтау мен ресурстарды қорғау – ұзақ мерзімде экономикалық тиімді стратегия. Мысалы, бүгінгі таңда алдын ала қаржы бөліп, су жүйелерін модернизациялау арқылы ертең құрғақшылықтан келетін үлкен зиянның алдын алуға болады. Сол сияқты экологиялық салықтардан түскен қаржыны орман отырғызу, жерді қалпына келтіру жұмыстарына жұмсаса, болашақта топырақ құнары сақталып, өнімділік тұрақты болады.

Қазақстанның экологиялық саясаты халықаралық бастамалармен де ұштасады. Ел Париж келісімі аясында парниктік газдар шығарындысын төмендету жөнінде міндеттемелер қабылдады, бұл энергия үнемдеу мен орнықты ауыл шаруашылығын дамытуға түрткі болады. 2060 жылға қарай көміртекті бейтараптыққа жету мақсаты қойылған, оны іске асыру үшін агросекторда да парниктік газдарды (мысалы, мал метан шығарындыларын) азайту технологиялары енгізілмек.

Қорытындылай келе, экологиялық реттеу тетіктері кешенді түрде іске асқанда ғана нәтижелі болмақ. Заңнамалық шаралар (кодекстер, стандарттар) экономикалық ынталандырулармен (салық, субсидия) және ақпараттық қолдаумен (білім беру, кеңес беру) қабаттасып, бір-бірін толықтыруы қажет. Сонда ғана аграрлық өндіріс пен қоршаған орта арасында тепе-теңдік орнап, экономикалық даму мен экологиялық қауіпсіздік қатар қамтамасыз етілетін болады.

Қорытынды және ұсыныстар

Жүргізілген талдау Қазақстанның аграрлық секторындағы экономикалық дамудың тұрақтылығы көп жағдайда экологиялық факторларға тәуелді екенін көрсетеді. Топырақ эрозиясы, су тапшылығы, климаттың өзгеруі және пестицидтік ластану сияқты негізгі экологиялық мәселелер ауыл шаруашылығы өндірісіне айтарлықтай кері әсерін тигізуде. Бұл факторлар өнім көлемінің төмендеуіне, шығындардың көбеюіне және түптеп келгенде ауыл халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауына соқтырды. Дегенмен, дұрыс саясат пен басқару шаралары арқылы осы қауіп-қатерлерді төмендетуге, тіпті болдырмауға мүмкіндік бар.

Мақалада қарастырылған **шикізаттық баланс әдісі** мен **экологиялық-экономикалық бағалау** құралдары аграрлық салада табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың және ластануды азайтудың тиімді шешімдерін негіздеуге мүмкіндік береді. Материалдық баланс

принципін қолдану өндіріс пен қоршаған орта арасындағы байланыстарды ашып көрсетсе, экологиялық-экономикалық бағалау соның нәтижелерін сандық түрде бағалап, шешім қабылдауды жеңілдетеді. Бұл әдістерді ғылыми тұрғыда одан әрі жетілдіріп, салалық деңгейде (мысалы, егіншілік, мал шаруашылығы бойынша) бейімдеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Tokbergenova, A., et al. *Analysis of agricultural land condition in Western Kazakhstan from 1991 to 2023: the impact of climate change*. Environmental Monitoring and Assessment, 197(2), 2025[10].
2. FAO Kazakhstan. *90 Million Hectares of Land in Kazakhstan at Risk of Degradation: Experts Propose Solutions*. Astana, 20 December 2024[6].
3. Bolatova, Zh., et al. *Impact of Climate Change on Agriculture in Kazakhstan*. Conference Abstract, 2023.
4. The Astana Times. *UN Expert Warns of Land Degradation Risks in Central Asia*. 4 March 2024[2].
5. OECD. *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2025: Kazakhstan*. OECD Publishing, 2025.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО ПРИ ПРИМЕНЕНИИ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ

Кулбаева Майя Муратовна

доктор PhD,

ассоциированный профессор

кафедры уголовно-правовых дисциплин

Атырауского университета им. Х. Досмухамедова

Аннотация

В статье проанализирован действующий механизм санкционирования следственным судом меры пресечения в виде содержания под стражей сквозь призму соблюдения гарантий прав и свобод человека. Акцентируется внимание на ряде преимуществ и отдельных недостатках судебного контроля по обеспечению конституционных прав и свобод подозреваемого при ограничении его права на неприкосновенность личности, иных сопутствующих правоограничениях в стадии досудебного расследования. Опираясь на международный опыт санкционирования ареста, авторы обосновывают необходимость развернутого применения на практике ратифицированных Казахстаном международно-правовых актов и рекомендаций международных организации, а также использования успешно апробированной зарубежной практики судебного контроля в ходе предварительного расследования преступлений.

Ключевые слова: уголовный процесс, досудебное расследование, судебный контроль, следственный судья, право на свободу и неприкосновенность личности, меры пресечения, содержание под стражей.

Аннотация

Мақалада авторлар тергеу сотының адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін сақтау призмасы арқылы қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялаудың қолданыстағы тетігін талдады. Күдіктінің жеке басына тиіспеушілік құқығын шектеу кезінде оның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша сот бақылауының бірқатар артықшылықтары мен жекелеген кемшіліктеріне, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында ілеспе өзге де құқықтық шектеулерге назар аударылады.

Тұтқындауға санкция берудің халықаралық тәжірибесіне сүйене отырып, авторлар Қазақстан ратификациялаған халықаралық ұйымдардың халықаралық-құқықтық актілері мен ұсынымдарын практикада кеңінен қолдану, сондай-ақ қылмыстарды алдын ала тергеу барысында сот бақылауының табысты сынақтан өткен шетелдік практикасын пайдалану қажеттілігін негіздейді.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс, сотқа дейінгі тергеу, сот бақылауы, тергеу судьясы, жеке адамның бостандығы мен қол сұғылмаушылық құқығы, бұлтартпау шаралары, күзетпен ұстау.

Abstract

The article analyzes the current mechanism for the authorization by an investigative court of a preventive measure in the form of detention through the prism of respect for guarantees of human rights and freedoms. Attention is focused on a number of advantages and certain disadvantages of judicial control to ensure the constitutional rights and freedoms of a suspect while restricting his right to personal integrity, and other related legal restrictions at the stage of pre-trial investigation.

Based on the international experience in authorizing arrests, the authors substantiate the need for extensive application in practice of international legal acts and recommendations of international organizations ratified by Kazakhstan, as well as the use of successfully tested foreign judicial control practices during the preliminary investigation of crimes.

Keywords: criminal procedure, pre-trial investigation, judicial control, investigating judge, right to freedom and inviolability of the person, preventive measures, detention.

Статья 1 Конституции РК провозглашает Республику Казахстан государством, высшими ценностями которого являются жизнь, права и свободы человека [1]. За годы суверенитета наша страна ратифицировала практически все ключевые международно-правовые документы в области прав человека, а многие нормы из них имплементировала в национальное законодательство. Ряд их положений стали фундаментом государственной политики демократизации и гуманизации уголовного процесса.

После непростых дискуссий среди учёных и практиков в области юриспруденции Законом от 5 июля 2008 года № 65-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам применения мер пресечения в виде ареста, домашнего ареста» в Уголовно-процессуальный кодекс РК (УПК) были впервые введены статьи и нормы, согласно которым полномочия по санкционированию ареста передавались от прокуратур суду. Подобная реформа УПК РК явилась первым и большим шагом по внедрению в национальное законодательство процедуры *Habeas corpus act* на примере самой строгой меры уголовно-процессуального пресечения.

Далее Концепция правовой политики страны на период с 2010 до 2020 года заложила идею дальнейшего реформирования уголовного судопроизводства, усиления состязательности и равноправия сторон при досудебном расследовании, расширении границ судебного контроля за решениями и действиями органов досудебного расследования и прокурора [2]. Итогом реализации вышеуказанных положений Концепции стало введение в уголовный процесс нового независимого участника - следственного судьи, в дальнейшем наделение его полномочиями по санкционированию мер процессуального принуждения и принудительных следственных действий, существенно ограничивающих конституционные права и свободы личности в уголовном судопроизводстве.

Содержание под стражей является наиболее строгой мерой пресечения, имеет жесткий изоляционный характер, который значительно ограничивает, стесняет права и свободы подозреваемого.

Согласно статье 4 Закона РК от 30 марта 1999 года № 353-І «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества», содержание под стражей должно осуществляться согласно принципам законности, равенства всех перед законом, гуманизма, презумпции невиновности, а также нормами международного права и не должно сопровождаться действиями, которые имеют цель причинения физического или нравственного страдания подозреваемым и обвиняемым в совершении преступлений, содержащимся в специальных учреждениях. [3].

За последние несколько лет уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан претерпело ряд серьёзных изменений в области обеспечения прав подозреваемого при избрании, санкционировании и применении меры пресечения в виде содержания под стражей.

Во-первых, дифференцированы предшествующие содержанию под стражу сроки задержания подозреваемых без санкции суда с 72 часов до 48 часов, а для несовершеннолетних до 24 часов, а по наиболее опасным для общества преступлениям и ввиду других объективных обстоятельств срок задержания оставлен до 72 часов. Сокращение сроков задержания, безусловно, можно считать позитивной тенденцией приближения закона к международным стандартам, гарантиями соблюдения законности и обоснованности каждого факта задержания как первого этапа ограничения личной свободы до ареста.

С позиции международного права каждый задержанный обладает правом участвовать в судебном заседании для оценки законности и обоснованности его задержания, а судья

(следственный судья) несут обязанность проверки данного процессуального решения. На наш взгляд, главное предназначение следственного судьи состоит в реализации именно этой контрольной функции, а только затем в определении формы уголовно-процессуального принуждения подозреваемого к надлежащему поведению.

На сегодня в Республике Казахстан право предстать перед следственным судом в случаях ограничения свободы не гарантировано абсолютно всем задержанным лицам. Данное право предоставляется лишь тем задержанным, в отношении которых органы досудебного расследования решают избрать меру пресечения в виде содержания под стражей. Тогда как кратковременно задержанным, к которым избирается не связанная с ограничением свободы мера пресечения либо которые освобождаются за неподтверждением подозрения, как правило, отказывается в праве на доступ к правосудию и судебную защиту. Такие категории задержанных могут лишь обращаться по собственной инициативе с жалобой. В таких случаях возникает большое количество случаев незаконного правоограничения, которые остаются вне поле зрения судебной системы. Это несомненно противоречит нормам п. 3 статьи 9 Международного пакта о гражданских и политических правах (МПГПП), где указано, что каждое арестованное или задержанное по уголовному обвинению лицо в срочном порядке доставляется к судье или к другому должностному лицу, которому принадлежит по закону право осуществлять судебную власть, и имеет право на судебное разбирательство в течение разумного срока или на освобождение [4].

В целях исключения незаконного и необоснованного задержания, выявления и пресечения применения пыток и других недозволенных методов досудебного расследования предлагаем привести нормы УПК РК в соответствие с вышеприведенными нормами международного права. Полагаем, что обязательное доставление органом досудебного расследования каждого задержанного к следственной судье обеспечит эффективную и своевременную защиту его прав и свобод.

Во-вторых, в целом следует положительно расценивать сокращение срока рассмотрения прокурором постановления следователя о ходатайстве санкционирования содержания под стражей. Согласно части третьей статьи 147 УПК РК прокурор не позднее 8 часов до истечения сроков задержания должен предоставить в следственный суд материалы, обосновывающие данную меру пресечения. Но ввиду дифференциации сроков задержания подозреваемого нижеприведенная проблема соблюдения сроков может обостриться и связи с тем, что следователю будет объективно недостаточно времени на собирание доказательств, обосновывающих основания и условия заключения под стражу подозреваемого.

Немаловажным обстоятельством в процессе защиты конституционных прав и свобод личности при решении вопроса о применении к нему в качестве меры пресечения содержания под стражей является нарушение установленного срока направления прокурором следственному судье материалов, подтверждающих законность, обоснованность и целесообразность содержания под стражей, а также продления его сроков.

Как показывает практика, в большинстве случаев на нарушения сроков предоставления ходатайства о санкционировании содержания под стражей либо о продлении сроков такого содержания судьи просто не реагировали. Подобные факты выявила мониторинговая группа Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ при реализации проекта «Судебное санкционирование ареста в РК» [5]. По мнению экспертов БДИПЧ, за период работы мониторинговой группы адвокаты ни разу не заявляли об отклонении ходатайств органов досудебного расследования в связи с нарушением сроков рассмотрения ходатайств о санкционировании ареста и при продлении сроков ареста, указанных в статье 147 УПК РК. Между тем такая пассивность защитников влечет последующее нарушение конституционных прав на личную свободу и неприкосновенность их подзащитных. В этой связи мы согласны с позицией экс-председателя коллегии по уголовным делам Верховного Суда РК Юрченко Р.Н. о том, «чтобы избежать необоснованное продление сроков санкционирования целесообразно официально фиксировать точное время поступления

ходатайств на самом материале по судебному санкционированию, которые предоставляются стороне защиты для ознакомления» [6].

С учетом сокращения сроков задержания подозреваемых мы предлагаем следственным судьям использовать по аналогии часть вторую статьи 405 УПК РК, допускающую вынесение частного постановления в адрес прокурора.

В-третьих, наконец-то с 2008 года Законом РК от 3 июля 2017 года № 84-VI разрешена алогичная проблема законодателя относительно разрешения проверки следственным судьей обоснованности подозрения лица в совершении преступления, которую он обязан осуществлять наряду с исследованием материалов уголовного дела при санкционировании содержания под стражей. На важность проверки судом обоснованности подозрения лица в совершении уголовного преступления обращает и Верховный Суд РК в п. 10 нормативного постановления «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» от 24 января 2020 года № 1. В нём указано, что «оставление судьей без проверки обоснованности подозрения лица в совершении преступления должно расцениваться как существенное нарушение уголовно-процессуального закона, влекущее отмену постановления о санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей» [7].

В этой связи предлагаем разъяснением в вышеуказанном нормативном постановлении Верховного Суда РК систематизировать круг обстоятельств, которые необходимо следственному судье выяснять в ходе санкционирования данной меры пресечения. Первоначально он обязан проверить материально-правовое основание – доказанность материалами уголовного дела всех элементов состава уголовного правонарушения и обстоятельств предмета доказывания, а также совершение инкриминируемого деяния именно данным подозреваемым. Затем следственный судья должен проконтролировать обоснованность доказательствами и фактическими данными того или иного уголовно-процессуального основания, приведенного в части первой статьи 136 УПК РК. И только в завершении – исследовать уголовно-процессуальные условия, а именно – обстоятельства, учитываемые при санкционировании меры пресечения (часть первая статьи 138 УПК РК).

Помимо изложенного следственный судья при решении вопроса о санкционировании содержания под стражей должен выяснять у подозреваемого - применялись ли к нему пытки и другие запрещенные законом методы проведения досудебного расследования. В случае наличия подозрения о такого рода обстоятельствах он незамедлительно обязан принять меры к медицинскому освидетельствованию подозреваемого и поручить прокурору инициировать проверку таких фактов.

В четвертых, при принятии решения о санкционировании содержания под стражей законодатель в части 7-1 статьи 148 УПК РК указывает следственному судье на необходимость обозначения причин избрания данной меры пресечения и обстоятельств, по которому невозможно применение менее строгих мер пресечения.

Заметим, что согласно части седьмой статьи 148 УПК РК по результатам рассмотрения ходатайства о санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей у следственного судьи есть альтернатива из трех вариантов процессуальных решений:

1. о её санкционировании;
2. о её санкционировании на срок до 10 суток;
3. об отказе в её санкционировании.

В вопросах принятия решения о санкционировании показателем, на наш взгляд, является пример УПК Российской Федерации. В статье 108 указывается, что при недостаточности доказательств обоснованности избрания меры пресечения в виде заключения под стражу суд вправе вынести постановление о продлении задержания на срок не более 72 часов [8]. Как было отмечено выше, в УПК РК есть аналогичная норма: когда отсутствуют достаточные основания для избрания содержания под стражей на два месяца, то следственный судья может санкционировать его на срок до 10 суток (п. 2 части седьмой статьи 148 УПК РК).

Зачастую, давая в абсолютном большинстве случаев (около 90 %) согласие на санкцию на применение содержания под стражей в качестве меры пресечения, следственные судьи как бы подстраховываются. И в гипотетических случаях, когда его решение на момент принятия было бы законным и обоснованным (отказ в даче санкции либо дача ее на 10 суток, либо применение иной меры пресечения), в дальнейшем с возникновением новых обстоятельств (например, если подозреваемый скрылся или совершил новое преступление) окажется, что следственный судья понесет ответственность за своё решение ввиду непредупреждения данных последствий.

Ведь не секрет, что до сих пор существуют организационно-правовые барьеры, ведомственная институциональная зависимость судьи, в том числе следственного. Это свидетельство того, что следственные судьи лишены свободы оценки материалов уголовного дела по внутреннему убеждению и им не гарантирована независимость в полной мере внутри судебной деятельности. Существующая судебная система подталкивает следственного судью идти на поводу у органов следствия и прокуратуры.

Изложенное также требует внимания со стороны Верховного Суда РК. Его официальная позиция позволит не допускать случаев нарушения прав и свобод подозреваемого, одновременно будет содействовать отказу от сложившихся стереотипов у органов досудебного расследования, для которых применение меры пресечения - содержание под стражей является удобным инструментом для проведения следственных действий и оперативных мероприятий.

Следует заметить, что нормы уголовно-процессуального законодательства, регулирующие процесс санкционирования содержания под стражей, исходя из приоритета равенства всех перед уголовным законом и при не учёте гендерного равноправия полов, специально не выделяет в качестве отдельной категории женщин-подозреваемых, хотя ежегодно 13% из общего количества лиц, совершающих уголовные правонарушения составляют женщины. Также статистика свидетельствует о том, что от общего числа задержанных подозреваемых лиц женщин- 5,8% (ежегодно в среднем 1.150 женщин-подозреваемых). В отношении примерно 1.000 женщин избирается мера пресечения в виде содержания под стражей.

Проведенное нами исследование вопросов о специфике применения к женщинам мер уголовно-процессуального принуждения дает основание для формулировки следующих законодательных рекомендаций.

Часть четвертую статьи 131 УПК РК возможно дополнить после п. 6) последним абзацем в следующей редакции: «Как правило, срок задержания беременной женщины либо женщины, имеющей на иждивении малолетнего ребенка, либо женщины в возрасте пятидесяти восьми лет и выше не может превышать до 24 часов».

Пункт 4) части первой статьи 138 УПК РК представляется возможным изложить в следующей редакции: «4) семейное положение, наличие в семье иждивенцев, *в том числе малолетних детей*».

Предлагается дополнить нормативное постановление Верховного Суда РК от 24 января 2020 года № 1 «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» пунктами 14-1 и 14-2 в следующей редакции:

«14-1. Вместо применения мер пресечения, не связанных с ограничением личной свободы, в отношении женщин: впервые совершивших преступление, беременных, имеющих на иждивении малолетних детей, целесообразно рассматривать вопрос об избрании, как правило, иной меры процессуального принуждения - обязательства о явке к лицу, осуществляющему досудебное расследование, и в суд в порядке, предусмотренном статьей 156 УПК

14-2. В каждом случае продления женщинам срока содержания под стражей следственным судьям необходимо рассматривать вопрос о возможности применения к ним альтернативной меры пресечения».

Подытоживая исследование и отмечая ценность действующего института судебного контроля при санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей на основе положительных тенденции обеспечения прав и свобод подозреваемых, также предлагаем:

- ввести в УПК РК норму, обязывающую органы досудебного расследования после задержания доставлять каждого подозреваемого к следственному судье, который будет принимать решение о его дальнейшей изоляции или применении иной меры пресечения, а также проверять законность и обоснованность задержания, его заявления о применении пыток и других недозволённых методов расследования;

- дополнить абзац 4 пункта 9 нормативного постановления ВС РК «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» от 24 января 2020 года № 1 предложением: «не подвергался ли подозреваемый с момента задержания пыткам, не применялись ли в отношении него незаконные методы расследования»;

- учесть в УПК РК и нормативном постановлении Верховного Суда РК перечисленные в данной статье предложения в отношении женщин-подозреваемых.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период 2010-2020 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30827256

3. Закон РК «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000353>

4. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760#pos=0;0

5. Аналитический отчет «Судебное санкционирование ареста в Республике Казахстан». - Варшава, 2011 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30983793#pos=5;-108

6. Юрченко Р.Н. О судебном санкционировании мер пресечения (практическое пособие)- Алматы: Жеті жарғы, 2009. - С.161.

7. Нормативное постановление Верховного Суда РК от 24 января 2020 года № 1 «О некоторых вопросах санкционирования мер пресечения» [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33808341

8. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 27.10.2020) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481.

О НОВОМ «ЖАЙЫК-ЖЕМСКОМ» ЗАВОДСКОМ ТИПЕ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ЧЕРНОЙ ОКРАСКИ ЖАКЕТНОГО СМУШКОВОГО ТИПА

Дюсегалиев М.Ж., доктор сельскохозяйственных наук,
профессор
Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

Аннотация

В статье приводятся результаты НИР направленные на установление селекционно-генетических параметров черных каракульских овец жайык-жемской популяции и созданию стада овец, при рождении которых крупнозавитковая волосянная окраска, проявляется параллельно-концентрическим рисунком является актуальным. Одной из важных задач сельскохозяйственной науки и практики в области каракулеводства являются разработка и применение более эффективных методов и приемов селекции, обеспечивающие повышения качества основной продукции-каракульских шкур.

Ключевые слова: крупнозавитковая, параллельно-концентрический, линия, шелковист, блеск, длина валька, жакетный тип.

Аннотация

Мақалада Жайық-Жем популяциясындағы қара қаракөл қойларының селекциялық-генетикалық параметрлерін анықтауға және туу кезінде ірі түйіршікті шаш жамылғысы пайда болатын қойлардың табынын құруға бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері келтірілген. параллель-концентрлік сурет өзекті болып табылады. Қаракөл шаруашылығы саласындағы ауыл шаруашылығы ғылымы мен практикасының маңызды міндеттерінің бірі негізгі өнім-Қаракөл терісінің сапасын арттыруды қамтамасыз ететін селекцияның неғұрлым тиімді әдістері мен әдістерін әзірлеу және қолдану болып табылады.

Негізгі сөздер: үлкен бұралу, параллель-концентрлі, сызық, жібектей, жылтыр, роликтің ұзындығы, куртка түрі.

Abstract

The article presents the results of research aimed at establishing the breeding and genetic parameters of the black Karakul sheep of the Zhaiyk-Zhem population and the creation of a flock of sheep, at the birth of which the large-whorled hairline manifests a parallel-concentric pattern is relevant. One of the important tasks of agricultural science and practice in the field of karakul breeding is the development and application of more effective methods and techniques of breeding, ensuring quality improvement of the main products-karakul skins.

Key word: large-winding, parallel-concentric, line, silky, luster, roll length, jacket type.

В связи с переходом народного хозяйства Республики Казахстан на рыночную экономику все поголовье животных совхозов было передано членам (работникам) этих хозяйств, были организованы Акционерное Общество, ТО, крестьянские и частные хозяйства. Привыкшие командной системе управления сельские жители не были готовы психологически и практически к самоуправлению хозяйством, тем самым полученные (доли) пай они во многих местах пустили под нож племенное и не племенное стадо.

При социалистическом ведении сельского хозяйства народное хозяйство развивалось планомерно. При этом животноводство также планировалось и районировалось по видам и породам скота.

Обширная территория пустынь и полупустынь Казахстана в настоящее время, как и в ближайшие годы, может быть рационально использованы только под выпас в основном курдючными мясо-сальными и каракульскими овцами. К тому же эти овцы в силу их исключительной выносливости не требует затрат на строительство дорогостоящих помещений и легко переносят суровые зимы в кашарах облегченного типа из местных материалов. Каракулеводство, как отрасль сельскохозяйственного производства имеет важное значение в экономике хозяйств пустынной и полупустынной зон Центрально-Азиатских стран.

Каракульская порода овец по качеству шкурок не имеет себе равных и превосходит все другие смушковые породы мира. Она имеет очень сложную генетическую структуру, наряду со шкурками дает ценную ковровую шерсть, высокопитательную баранину, молоко и сычуг ценное сырье для сыроварения.

В результате дальнейшей совместной творческой работы ученых и специалистов достигнута специализация хозяйств на производстве каракуля определенных окрасок, расцветок и смушковых типов, т. к. для получения продукции высокого качества необходимо было разведение овец желательного типа со специфическими методами селекции. С решением этой проблемы повысились уровень племенной работы в хозяйствах и ассортимент получаемого каракуля.

Проведена дифференциация каракулеводческих хозяйств на племенные заводы-племяхозы- репродукторы и товарные хозяйства.

В конце 80-х годов в республике поголовье каракульских овец превышало 6,2 млн. ежегодно производство каракуля составляло 2,0-2,5 млн. шт. Казахстан по этим показателям занимал первое место в мире. В настоящее время численность каракульских овец в хозяйствах всех форм собственности колеблется в пределах 1,6-1,8 млн. голов[1].

В настоящее время главной задачей селекционеров отрасли является стабилизация поголовья овец с последующим ростом и улучшением качества производимой продукции, сохранения генофонда ценных окрасок, смушковых и заводских типов животных. Учеными-каракулеводами Казахстана разработаны теоретические основы разведения каракульских овец

в разных экологических зонах республики, более совершенные методы селекции и способы племенной оценки их с использованием современных приемов исследований, методика создания новых и совершенствования существующих внутривидовых и заводских типов, линий каракульских овец разных окрасок, расцветок и смушковых типов.

Основная часть в деле интенсификации селекционно-племенной работы и обеспечения племенными ресурсами каракулеводческих хозяйств принадлежит племязаводам и племенным хозяйствам-репродукторам, в частности настоящее время большинство акционерное общества и крестьянские фермерские хозяйства занимается разведением каракульских овец различных окрасок и расцветок, которые находятся на грани исчезновения. Основная цель, которая является увеличение поголовья оригинальных окрасок и расцветок, пользующимся большим спросом на внешнем и внутреннем рынке, а также обеспечить населению высококачественными мясом и животным сырьем[2].

Каракульская порода овец является одним из самых распространенных в Атырауской области, одним из которых является Кзылкогинский и Жылойский и Индерский районы где имелись ряд специализированных каракулеводческих хозяйств.

Международный и внутренний рынки предъявляют высокие требования к качеству и ассортименту каракуля, что выдвигает новые задачи по совершенствованию породы и увеличению цветового ассортимента производимого каракуля.

Главной задачей, стоящей перед АО «Жана-Тан» на ближайшие годы создать высокопродуктивных стад овец черной окраски жакетного смушкового типа.

Цель работы является:

- разработка эффективных методов разведения и размножения селекционируемого жакетного смушкового типа крупно-завитковые с длинными вальками;
- закладка новых линии животных жакетного типа с длинными вальками;
- формирование селекционных групп жакетного типа с длинными вальками;
- выяснить закономерности наследования валька при различных вариантах подбора по смушковым типам и размеров завитка;
- установить наследование основных признаков, определяющих товарную ценность шкурки, качество волосяного покрова, их расположение, смушковых типов;

Материалом для исследования послужили черные каракульские овцы селекционного стада жакетного смушкового типа, полученные в процессе создания заводского типа. при этом ягнята при рождении должны иметь жакетный смушковый тип, элита и I-класс, интенсивную черную окраску с блестящим шелковистым волосом, размера среднего и крупного завитка с длинными вальками (50-60 мм), параллельно-прямой и параллельно-концентрический рисунок, фигурность 3/3, живую массу 4,5-5,0 кг[3].

Совершенствование стада овец в племенном хозяйстве будет производиться методом отбора, подбора и разведения по линиям.

При индивидуальной бонитировке ягнят будут изучаться наследуемость основных признаков смушки у ягнят жакетного смушкового типа, обращено внимание росту и развитию молодняка, длине валька, длине волоса, рисунку, фигурности, сохранности завитка. Лучшая часть I-класса будет относиться к элите (20-30%)[4].

Бараны производители отбираются только от однородного подбора по жакетно-смушковому типу с длиной валька 50-60 мм среднего и крупного размера завитков элитных и первоклассных животных.

Овцематки отбираются от гомо и гетерогенного подбора по смушковому типу, размеру завитка, длине валька от элитных и первоклассных родителей. Лучшие баранчики элита и I-класса в 1,5 летнем возрасте ставятся на проверку по качеству потомства (нагрузка 150- 200 маток).

Характеристика линий. Работу по созданию линии начинали с разработки стандартов, где определялись: подробная характеристика животных создаваемой линии; перечень показателей для стандарта; минимальные показатели продуктивности и телосложения. Отнесенные в число линейных животные, согласно стандарту линии отвечали следующим требованиям: при

рождении: смушковый тип - жакетный; классность элита; конституция крепкая; живая масса баранчиков не менее 4,5; ярок - 4 кг; длина волоса не более 9,0 мм; ширина завитка - средняя (5-8 мм), длина валька - не менее 40-50 мм; рисунок параллельно- концентрический; толщина кожи - не более 2,0 мм; запас кожи свободный; блеск волосяного покрова - сильный; шелковистость – сильная, во взрослом состоянии: конституция - крепкая; живая масса баранов 75- 80 кг, маток - 45-50 кг; качество потомства - выход ягнят жакетного типа не менее 80%, в том числе элиты и I класса - 90%; блеск и шелковистость волоса - сильная; выход каракуля I сортов 85-90%, из них жакетной группы-75% в том числе жакета-1» 15-20%.

Линейные отары формируют из ярок в год их рождения (после отбивки от матерей, в возрасте 4,5 мес) с учетом происхождения и данных бонитировки Баранчиков, соответствующих стандарту линии, после отбивки также формируют в отдельную группу и на следующий год (по достижению 1,5 лет) ставят на проверку по качеству потомства. После комплексной оценки решается вопрос о их дальнейшем использовании, как продолжателей линии или для использования на матках пользовательного стада. В результате проверки по качеству потомства баранов-производителей, в хозяйстве созданы две линии: I «крупнозавитковая» и II «параллельно- концентрическая». Первая линия, разводимая в хозяйстве, как уже отмечалось выше, названа «крупнозавитковая». Родоначальник баран №21965, 2004 года рождения.

Баран №21965, родоначальник I линии, 2004 года рождения, имеет - растянутую форму телосложения, относительно крупный размер хвоста в виде подушки, жакетного типа, класса элита, конституция крепкая, ширина завитка 9 Мм, рисунок ярко выраженный смушковый тип с полукруглым завитком, смушек ягнят отличается большой оброслостью головы и ног. Живая масса при рождении 4,58 кг, длина волоса 7,0 мм, длина валька 5,5 мм, толщина кожи-2,0 мм, шелковистость волосяного покрова и блеск сильные 83,0%. Качество потомства: выход ягнят жакетного типа 80,0%, из них элита и I класса 95,0%, выход каракуля первых сортов 93,1%, из них жакетной группы-75,0% жакета I - 26,0%, выход животных с сильношелковистым и блестящим волосяным покровом до 85,0%.

Родоначальник II линии- баран №19715, 2004 г. рождения, характеризуется следующими показателями: компактной формой телосложения, хорошо выраженными приспособленными и воспроизводительными способностями, смушковый тип — жакетный, класс - элита, выход желательного параллельно-концентрического рисунка - 70,0%, происхождение от родителей класса элита жакетного типа среднего размера завитка: конституция крепкая; живая масса при рождении 4,28 кг, длина завитка -8,0 мм, ширина завитка 8,0 мм, длина валька 60 мм, толщина кожи 1,8 мм, запас кожи свободный, блеск и шелковистость волосяного покрова сильные. Во взрослом состоянии живая масса - 80,0 кг. В течение всего периода использования неизменно признавался улучшателем[5].

При испытании по качеству потомства с 2011 по 2015 гг. выход ягнят жакетного типа составил - 85,9%, ягнят элита и I класса - 92,3%, выход каракуля первых сортов составил 93,2%, из них жакетной группы — 75%. Признак типа рисунка завитков стойко передается по наследству, чему способствует генетическая предрасположенность особей данной линии и целенаправленная селекционная работа.

В результате целенаправленной селекционно-племенной работы в ТОО «Жана-Тан» Жылойского района Атырауской области достигнуто улучшение качественного состава овец черной окраски жакетного смушкового типа, повысилась их продуктивность, улучшилось качество каракуля.

В селекционно-племенной работе основное внимание уделялось качественному увеличению и совершенствованию смушковой продуктивности заводской и племенной части стада и тем самым обеспечилось постепенное сокращение поголовья товарных животных.

В селекционно-племенной работе со стадом ТОО Жана-Тан наблюдается увеличение количества ягнят жакетного типа, которые произошло за счет уменьшения животных других смушковых типов, в результате жесткого отбора, направленного на укорочение длины волоса

и в проявлении выраженности рисунка и других признаков в результате чего желательный жакетный тип достиг 64,2%, а перерослый кавказский тип составил 3,3% (таблица 2)

Таблица 2 - Наследование жакетного и других смушковых типов животных в селекционный группе, в процентах

Годы	Кол-во ягнят	Смушковые типы			
		жакетный	ребристый	плоский	кавказский
2012	96	54,1+0,28	26,1+0,37	11,5+0,43	8,3+0,36
2013	102	56,9+0,33	24,4+0,42	11,8+0,38	6,9+0,42
2014	114	60,1+0,28	25,0+0,36	10,5+0,29	4,4+0,44
2015	122	64,2+0,42	23,7+0,37	8,8+0,42	3,3+0,41

С сохранением генофонда каракульских овец, перед селекционерами стояла задача дальнейшего качественного увеличения животных желательного типа. Поэтому, в ТОО «Жана-Тан» ежегодно, как можно больше оставлялся на выращивание племенной молодняк, что конечно отражалось на количестве заготавливаемого каракуля. Как такового, в хозяйстве отсутствует заготовка каракуля и нет планового забоя ягнят (таблица 3).

Таблица 3-Качество каракуля жакетного группы, в процентах

Показатели	Годы							
	2012		2013		2014		2015	
	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%
Всего каракуля	84	100,0	90	100,0	76	100,0	68	100,0
в т. ч. I-сорта	70	83,3	77	85,5	67	88,2	61	89,7
II - сорта	10	11,9	9	10,0	7	9,2	7	10,3
III - сорта	4	4,8	4	4,5	2	2,6	-	-

За период 2006-2009 годы заготовлено 318 шт. каракуля, т.е. в среднем 68- 84 шт. каракуля в год. Выход первого сорта составил в 2009 году 89,7%, тогда когда в 2006 году этот показатель был 83,3%. При этом наблюдается уменьшение качества каракуля II сорта и отсутствие нежелательного III сорта.

В ТОО «Жана-Тан», где с 2004 года начато разведение каракульских овец черной окраски жакетного смушкового типа и целенаправленно проводилась селекционно-племенная работа со всей популяцией по совершенствованию племенных и продуктивных качеств дала свои результаты которые отразились в виде экономического эффекта (таблица 6).

Таблица 6 - Эффективность селекционно-племенной работы

Годы	Всего овец,гол	В том числе			
		в.т.ч маток		Из них жакетного	
		п	%	п	%
2011	10154	7451	73,3	4098	54,9
2012	9969	7418	74,4	4228	56,9
2013	5553	4379	78,8	2540	58,0
2014	6187	4807	77,7	2894	60,5
2015	5969	4755	79,6	2950	62,5

В условиях ТОО «Жана-Тан» доля маток должна составлять не менее 65,0%, в ТОО «Жана-Тан» этот показатель достиг 79,6%. Конечным показателем эффективности проведенных в хозяйстве селекционно-племенной и НИР по совершенствованию и увеличению численности животных желательного типа продуктивности и улучшению их племенных качеств со стадом является созданное заводское стадо черных каракульских овец

жакетного смушкового типа, который на данном этапе развития каракулеводства является совершенно новой популяцией с высокой продуктивностью. Численность животных нового заводского стала в настоящее время доведена до 4024 голов, удельный вес элитных животных составляет 28,9%.

С целью консолидации признаков смушковой, достаточного количества животных желательного типа, необходимо было перейти на высшую ступень селекции-линейную.

В хозяйстве созданы две линии выдающихся баранов-производителей, которые отличаются стойкой передачей потомству свойственной себе признаков. Линия-«Крупнозавитковая», родоначальник баран №21965, характерной особенностью является ярко выраженным смушковым типом с полукруглым завитком, смушек ягнят отличается большой оброслостью головы и ног. Большая часть ягнят из этой линии имеет длинные полукруглые вальки (50 мм и выше).

II-линия «Параллельно-концентрический», с четким рисунком (70%), родоначальник баран №16715, 2004 года рождения, характеризуется компактной формой телосложения, хорошо выраженными приспособительными и воспроизводительными способностями. Применение традиционного метода селекции отбора и подбора в ТОО «Жана-Тан» на протяжении ряда лет обеспечили накопления животных желательного типа.

Список литературы

1. Ажиметов Н., Алибаев Н., Паржанов Ж.А. Аграрная наука – сельскохозяйственному производству Юго-Западного региона Казахстана //Сб.научн. трудов ЮЗНИИЖиР. I том. Шымкент, 2013. С. 7-9.
2. Ажиметов Н.Н., Научное обеспечение юго-западного региона Казахстана // Аграрная наука – сельскохозяйственному производству юго-западного региона Казахстана: сб.науч.трудов том III ЮЗНИИЖиР. – Шымкент, 2017.-9с.
3. Омбаев А.М. Смушковое овцеводство. – Алматы, 2018.-63с.
4. Matter H.E. Karakul Braders Society of South Africa, Yearbook, 1973. -208-214 p.
5. А.С.№3453 Дюсегалиев М.Ж.«Жайык-жемского»заводского типа каракульских овец черной окраски жакетного смушкового типа 03.06.2016г

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ЗАҢДА ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Идрисова Тамара Аманжоловна,
з.ғ.м, сеньор-лектор
Мухамбетова Гулсим Сериковна
з.ғ.м, сеньор-лектор

Андатпа

Мақалада жасанды интеллекті заңда қолдану мәселелері, жасанды интеллекті норма шығару процесінде де, құқық қолдану тәжірибесінде де қолдану ерекшеліктері қарастырылған. Мемлекеттік органдар жүйесінде ЖИ-ны қолдану және оны салалық заңнамада қолдану ерекшеліктері көбінесе мемлекеттік органдарды ұйымдастыру нысандарына, қағидаттарына және салалық реттеудің жеке аспектілеріне байланысты екенін атап көрсетеді.

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы использования искусственного интеллекта в юриспруденции, особенности использование искусственного интеллекта как в процессе нормотворчества, так и в правоприменительной практике. В нем подчеркивается, что особенности использования искусственного интеллекта в системе государственных органов и его применение в отраслевом законодательстве во многом зависят от форм, принципов организации государственных органов и отдельных аспектов отраслевого регулирования.

Abstract

The article discusses the problems of using artificial intelligence in law, features of the use of artificial intelligence both in the process of rule-making and in law enforcement practice. It emphasizes that the features of the use

of AI in the system of state bodies and its application in sectoral legislation largely depend on the forms, principles of Organization of state bodies and individual aspects of sectoral regulation.

Негізгі сөздер. Жасанды интеллект (ЖИ), норма шығару, құқық, салалық заңнама, құқықтық реттеу.

Ключевое слово. Искусственный интеллект (ИИ), нормотворчество, право, отраслевое законодательство, правовое регулирование.

Keyword. Artificial intelligence (AI), rule-making, law, industry legislation, Legal Regulation.

Қазіргі заманда жасанды интеллект (ЖИ) адамзаттың көптеген саласына белсенді енгізіліп жатыр. Денсаулық сақтау, білім беру, экономика, өндіріс сияқты бағыттардан бөлек, құқық саласы да жаңа технологиялардың ықпалын сезінуде. ЖИ жүйелері сот тәжірибесін талдау, заңдық құжаттарды дайындау, алдын ала құқықтық кеңес беру сияқты міндеттерді атқаруда қолданылып келеді. Дегенмен, құқық саласының табиғаты ерекше: мұнда адам тағдыры, бостандық пен әділеттілік мәселелері тікелей шешіледі. Сондықтан ЖИ-ді заңда пайдалану көптеген күрделі сұрақтар туындатады. ЖИ жүйелері үлкен көлемдегі заңдар, сот шешімдері, нормативтік актілерді талдауда ерекше тиімді. Мысалы, сот тәжірибесін талдау арқылы ұқсас істер бойынша болжам жасауға болады. Бұл заңгерлерге уақыт үнемдеуге, шешім қабылдауда дәлдікке қол жеткізуге көмектеседі.

2025 жылғы 8 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жыл сайынғы дәстүрлі Жолдауында елдің даму стратегиясының жаңа кезеңдері, соның ішінде мемлекеттік басқаруды жетілдіру, цифрландыруды жеделдету және саяси жүйені жаңғырту мәселелері қамтылуы тиіс екендігі айтылды. Қасым-Жомарт Тоқаев Кмелұлы ұзақмерзімді стратегияны ұсынды, оның негізінде әділдік, заңдылық және халықтың өз күштеріне деген сенім жатыр.

Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігін құру туралы шешім ерекше назар аударды. Бұл жай ғана жаңа құрылым емес - бұл бүкіл қоғамға сын-қатер және сигнал: Қазақстан цифрландыру мен инновациялар абстрактілі ұранға айналмайтын және күнделікті өмірдің бір бөлігі болатын ел болуды қолдайтыны айтылды. Бұл керемет ой халықтың ойынан шығары сөзсіз.

Құқықтық теорияда нормативтік әдістің басты артықшылығы оның субъектілер мен қызметтің түпкілікті нәтижелері арасындағы байланысты орнатуында, ал құқықтық реформаларды жүргізу кезінде нормативтік актілер жүйесінде тәртіпке келтірудің белгілі бір маңызы бар. Қазіргі уақытта жасанды интеллект (ЖИ) нормативтік-құқықтық реттеу механизмінде екі негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болатын норма шығару процесінде қолданылады: норма шығару және құқық қолдану. Мәселе – құқықтық тұрақсыздық; жеке ережелерге көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, сондықтан жалғыз шешім ЖИ пайдалану арқылы болуы мүмкін.

Қоғамдық қатынастарды нормативтік реттеу жүйесінде құқықтық нормалар, нормативтік актілер, құқықтық қатынастар, құқық қолдану актілері сияқты құқықтық құралдар ерекше рөл атқарады, оларды нақты жетілдіру ғылыми тұрғыдан түсініксіз және ЖИ-ді қолданбай мүмкін емес [16 3].

Кейбір мемлекеттерде чат-боттар азаматтарға қарапайым құқықтық сұрақтарға жауап беріп жүр. Мәселен, тұрмыстық келісімшарттарды рәсімдеу, еңбек құқығы бойынша түсіндірмелер беру секілді қызметтерді ЖИ атқара алады.

Л.С. Явич заң шығару құқықтық реттеу процесінің өзіне дейін жүреді және сондықтан оның механизміне кірмейді деп есептеді. Бұл тұжырыммен келісуге болады, егер заң шығару «мақсат қоюдан» бастап актінің күшіне енуіне дейінгі «заңды қалыптастырудың» бүкіл процесін қамтитын болса тиімдірек екендігі мәлім.

Бұл ретте, заң шығармашылығы объективті түрде өмір сүретінін және заң шығарушыдан тәуелсіз екенін, ал «норма шығару» нормативтік нұсқамаларды жасаудың тікелей қызметін білдіретінін атап өткен жөн. Жақында лингвистер «тілдік норма» түсінігінің мәнін зерттегендіктен, ЖИ-ны қолдануды осы қызметке органикалық түрде енгізуге болады[26, 951].

Қазіргі уақытта құқықтық норманың ішкі құрылымында мінез-құлық ережелері (диспозиция) мен ережелердің күшіне ену шарттарын ғана емес, сонымен қатар құқықтық салдардың болуын қамтамасыз ететін заң шығару әдістемесі жиі қолданылуда.

Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін заңнамалық технологияның кең тараған құралы - құқықтық құжаттарды әзірлеу кезінде қолданылатын үлгілер болып табылатын құқықтық құрылымдар. Нормативтік-құқықтық актілерді жасауда қолданылатын терминдер үш түрге бөлінеді: жалпы, заңдық ерекше және техникалық.

Құқықтық нормалардың шоғырлану тәсілі мен болуына қарай құқықтың келесі қайнар көздерін ажыратады: құқықтық әдет-ғұрып, құқықтық прецедент, нормативтік акт, нормативтік келісім. Кейбір мемлекеттерде чат-боттар азаматтарға қарапайым құқықтық сұрақтарға жауап беріп жүр. Мәселен, тұрмыстық келісімшарттарды рәсімдеу, еңбек құқығы бойынша түсіндірмелер беру секілді қызметтерді ЖИ атқара алады.

«Үлгілі» деп аталатын нормативтік құқықтық актілер кеңінен таралуда; олар реттелетін қатынастардың жалпы принциптерін (мысалдарын) белгілейді және құқықтық реттеудің біркелкі нұсқасын жасау мақсатында құқықтық қатынас субъектілері үшін белгілі бір стандарт қызметін атқарады.

Құқықтық реттеудегі маңызын асыра бағалау қиын, бірақ ол компьютерлік және ақпараттық технологиялардың жетістіктерін заң ғылымына енгізуге ықпал етпейді деп есептейді[3, б 201-205].

Құқықтық нормалардың да құқықтық қатынастардың объектілері сияқты көріністері өте алуан түрлі екенін атап өткен жөн; бұл ретте салалық заң ғылымдары тиісті салаға тән құқықтық қатынастар объектілерінің түрлерін көрсететін тізімді толықтыратынын атап өткен жөн.

«Цифрлық» құқықтану компьютерлік технологияларды, мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуді және құқықтық ақпаратты жинау, сақтау және өңдеу, сондай-ақ әртүрлі ақпараттық қызмет түрлерін алу үшін математикалық әдістерді енгізуді білдіреді.

Атап айтқанда, шаблондар (сот өндірісінде, шарттық қатынастарда) кеңінен қолданыла бастады, мәліметтер базасы мен интеллектуалды ақпараттық жүйелер қолданылуда. Ақпараттық технологиялардың табиғаты мен заңдылықтары туралы түсінігіміз тереңдеген сайын, олардың қоғам үшін бірқатар күрделі мәселелер туғызатыны белгілі болады. Өз бетінше олар жою құралы да, жарату құралы да емес. Ақпараттық индустрия жаңа мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен қатар қауіптерді, соның ішінде құқықтық жағдайларды модельдеу немесе заң шығару процесінде де әкелуі мүмкін.

«Цифрлық» құқықтану, әсіресе нормативтік құқықтық актілер мен құқықтық стандарттарды құру әдістері кемелден алыс.

Қазіргі уақытта жинақтау, жүйелеу, сақтау және тұтынушыларды әртүрлі құқықтық ақпаратпен қамтамасыз ету кіретін пайдаланушыларға қызмет көрсететін бірқатар компьютерлік орталықтар мен құқықтық ақпараттық желілер құрылды.

Құқықтық анықтамалық жүйелер құқықтық мәселелер бойынша толық, сенімді ақпаратты алуға және пайдалануға мүмкіндік береді, бірақ анықтамалық жүйелер мәртебесіне ие. Желі технологияларын практикалық қолдану алгоритмінің пайда болуымен көптеген мәселелерді шешу үшін математикалық модельдерді, соның ішінде заң шығару процесі мен құқық қолдануды құруға мүмкіндік туды.

ЖИ алгоритмдері өткен істердің деректерін талдай отырып, сот шешімінің ықтимал нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Мұндай болжам заңгерге немесе клиентке істің күрделілігін алдын ала бағалауға жағдай жасайды.

Құқық қорғау саласында ЖИ тиімді қолданылады, практиктердің жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді, оның ішінде субъектілер арасында Интернет арқылы шексіз жедел ақпарат алмасу, түрлі ақпараттық-ізвестіру жүйелерін пайдаланудың қарапайымдылығы, заманауи мәтіндік редакторларды, анықтамалық-құқықтық жүйелерді және арнайы мақсаттағы мәліметтер қорын пайдалана отырып, құжаттарды сауатты пішімдеу мүмкіндігі жоғары. Кейбір мемлекеттерде чат-боттар азаматтарға қарапайым құқықтық сұрақтарға жауап

беріп жүр. Мәселен, тұрмыстық келісімшарттарды рәсімдеу, еңбек құқығы бойынша түсіндірмелер беру секілді қызметтерді ЖИ атқара алады.

Жалпы заң шығару саласын да, құқық қолдану үдерісін де қамтамасыз ететін «цифрлық құқықтану» идеясын заң технологиясы болмаған жағдайда жүзеге асыру мүмкін емес деп есептейді.

Сонымен, құқық нормасы белгілі бір жағдайға немесе мән-жайға емес, қандай да бір жалпы сипаттамамен анықталатын істердің немесе мән-жайлардың белгілі бір түріне арналған, сөйтіп құқық нормасы қоғамдық қатынастардың белгілі бір категориясы немесе түріне арналған.

Құқықтық реттеудің шектері мәселесін құқықтық реттеудің артықшылығын болдырмау үшін, ал екінші жағынан олқылықтарды болдырмау үшін қарастырған жөн.

ЖИ талдауының негізгі мақсаты - өкілеттіктер мен құзыреттерді бөлу қаншалықты қатаң жүзеге асырылатынын тексеру; заң шығарушы субъектілердің айрықша құзыреті бұзылған ба және өкілеттіктерді беру тәртібі сақталды ма осыны анықтауы.

Сараптамалық шолулардың саны мен олардың тиімділігі электронды ЖИ әдістемесін пайдалана отырып, барлық талаптарды сақтай отырып, нормативтік құқықтық актілерді дайындауды қамтамасыз етеді. Дегенмен, реттеу процесін компьютерлендіру баяу жүріп жатыр, бұл көбінесе заң шығарушылардың осы процеске субъективті көзқарасымен байланысты.

Заң шығару процесінің нысандарының әртүрлілігі, алайда, оның жалпы үлгісін көрсетуге мүмкіндік береді. Талқылаулар жүргізу және жобаны әзірлеу тәртібін анықтайтын жеткілікті тетіктер бар.

ЖИ алгоритмдері өткен істердің деректерін талдай отырып, сот шешімінің ықтимал нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Мұндай болжам заңгерге немесе клиентке істің күрделілігін алдын ала бағалауға жағдай жасайды.

АҚШ-та кейбір компаниялар ЖИ-ді келісімшарттарды автоматты түрде құрастыру үшін пайдаланады. Еуропада сот шешімдерін болжаушы алгоритмдер сынақтан өтіп жүр. Қытайда ЖИ сот залында көмекші ретінде қолданылады: ол дәлелдерді жинақтап, судьяға ақпаратты тез ұсынады.

Бұл тәжірибелердің барлығы ЖИ-дің заң саласында кеңінен таралатынын көрсетеді. Алайда әрбір мемлекет ұлттық құқықтық жүйесіне сәйкес оны бейімдеуі қажет.

ЖИ алгоритмдері өткен істердің деректерін талдай отырып, сот шешімінің ықтимал нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Мұндай болжам заңгерге немесе клиентке істің күрделілігін алдын ала бағалауға жағдай жасайды.

Норма шығаруды компьютерлендіру саласына аудару, негізінен, нормативтік актіні құру процесінде құқық нормасын және оның құрамдас бөліктерін анықтау құралдарының болмауымен байланысты. Жиынтығында нормативтік актілер технологиялық тиімділік міндеттері мен азаматтардың құқықтарының кепілдіктерін сақтау арасындағы қайшылықтарды анықтай отырып, басқарушылық рәсімдер мен сервистердің цифрлық ортаға ауқымды көшуіне жағдай жасады.

Қазіргі кезең жасанды интеллекттің эксперименттік даму саласынан жаппай қолдану саласына өтуін көрсетеді. ЖИ тек есептеу құралы болуды тоқтатты: қазіргі жүйелер когнитивті функцияларды имитациялауға, деректердің үлкен массивтерін талдауға, шешімдер қабылдауға және нәтижелер жасауға қабілетті. Мұндай қасиеттер жаңа мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен бірге оларды құқықтық өлшемде түсіну қажеттілігін тудырады. Дәстүрлі құқықтық доктрина Заңның субъектісі тек адам және оның ұжымдық ұйымының туынды формалары - заңды тұлға мен мемлекет болатын модельге негізделген. Алайда, автономияның жеке белгілерін көрсететін жасанды интеллект құбылысы осы категориялардың пайда болған қатынастарды реттеу үшін жеткіліктілігіне күмән келтіреді [4, 618].

Жасанды интеллект, алгоритмдердің күрделілігіне және когнитивті процестерге еліктеу қабілетіне қарамастан, субъективті тәжірибеден айырылады. Құқықтық әдебиеттерде жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін заңды тұлғаның құқықтық табиғатымен жақындастыру

идеясы алға тартылады. Бірқатар зерттеушілер жасанды интеллектті өз атынан азаматтық айналымға қатыса алатын және өз әрекеттері үшін жауап беретін құқықтар мен міндеттерге ие тәуелсіз «электронды тұлға» ретінде қарастыруды ұсынады. Жасанды интеллект азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектісі бола алмайды, бірақ құқықтық реттеудің құралы бола алады деп санайды. ЖИ-де сана мен жауапкершіліктің болмауы оған дәстүрлі жазалау тетіктерін қолдану мүмкіндігін жоққа шығарады, бұл ЖИ өнімдерін жасаушылардың Жауапкершіліктен кетуіне әкеледі. Классикалық мағынадағы жауапкершілік субъектінің өз әрекеттерінің салдарын түсіну және жазаны алдын алу факторы ретінде қабылдау қабілетін қамтиды. Жасанды интеллекттің ерік-жігері мен санасының болмауы оны дәстүрлі құқықтық жауапкершілік жүйесіне енгізуді мүмкін емес етеді. Қазіргі құқық жасанды интеллектті объект ретінде анықтайды, ал жасанды интеллектті қолданыстағы құқық жүйесіне интеграциялау әрекеттері заңды белгісіздік жағдайына, оны жасаушылар мен операторлар үшін жасанды интеллект қызметіне жауапкершілікті сақтауға, сондай-ақ технологияларды бақылауды жоғалту тәуекелдеріне әкеледі.

ЖИ алгоритмдері өткен істердің деректерін талдай отырып, сот шешімінің ықтимал нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Мұндай болжам заңгерге немесе клиентке істің күрделілігін алдын ала бағалауға жағдай жасайды. Қазақстанда цифрландыру процесі белсенді жүріп жатыр. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында сот жүйесін автоматтандыру бағытында бірқатар жобалар жүзеге асуда. ЖИ-ді сот тәжірибесін талдау, әкімшілік істерді қарау, мемлекеттік қызмет көрсету барысында қолдануға болады.

Алайда бірқатар қиындықтар бар:

- заңгерлік деректердің жеткілікті цифрландырылмауы;
- азаматтардың деректерді қорғауға байланысты сенімінің төмендігі;
- кадрлардың жаңа технологиямен жұмыс істеу дағдыларының жеткіліксіздігі.

Алдағы уақытта ЖИ заңгерлерді толық алмастырмаса да, олардың жұмысына тиімді көмекші болатыны анық. Ол қарапайым және техникалық міндеттерді атқарады, ал адам құқықты түсіндіру, этикалық шешім қабылдау сияқты күрделі міндеттерді орындай береді.

Демек, ЖИ – заңгерді алмастыратын емес, оның жұмысын жеңілдететін құрал. Болашақта Қазақстанда ЖИ негізіндегі құқықтық платформалар кең қолданыс табуы мүмкін.

Жасанды интеллект технологияларын дамыту қылмыстық құқық пен сот төрелігі үшін жаңа сын-қатерлер туғызады, заң шығарушылар алдында қылмыстық заңнаманы цифрлық дәуірге бейімдеу міндеті тұр. Соңғы жылдары ЖИ қолдану мәселелерін реттеуге және оны қолдану арқылы жасалатын қылмыстардың жолын кесуге арналған бірқатар нормативтік актілер қабылданды, киберқылмысқа қарсы іс-қимыл үшін нормативтік база қалыптастырылды, ол ЖИ-ді қолдану арқылы жасалатын қылмыстармен күресуге негіз қалайды, тек іс-әрекетті жасау тәсілі өзгереді, оның ішінде ЖИ жасаған заңсыз мазмұнға қарсы күрес, терең фейктер деп аталатын (нейрондық желілер жасаған жалған медиа) және басқа да тыйым салынған ақпараттың таралуын болдырмау қажет. Талдау көрсеткендей, қазіргі уақытта дәл «жасанды интеллект» үшін дербес қылмыстық жауапкершілік қарастырылмай-қылмыс субъектісі әлі де тек есі дұрыс адам (не заңда көзделген тәртіппен заңды тұлға) бола алады, ЖИ қылмыстық-құқықтық жауапкершіліктің тасымалдаушысы болып танылмайды. Осыған байланысты заң шығарушылар кінәні делдалдықпен жүктеу жолымен жүреді: жауапкершілік әзірлеушінің немқұрайлылығы үшін, қауіпті жасанды интеллектті қасақана құру үшін туындауы мүмкін, автономды жасанды интеллект Азаматтық құқықтағы жоғары қауіптілік көзіне ұқсас жоғары қауіпті объект ретінде қарастырылуы мүмкін, иесінің келтірілген зиян үшін объективті жауапкершілігі бар. Жасанды интеллект заң шығарушы мен құқық қолданушының алдына күрделі міндеттер қоя отырып, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық-құқықтық қатынастар және басқа да құқықтық қатынастар саласына терең өзгерістер енгізуді қарастыруда[5,6 356].

Жасанды интеллектті заң саласында қолдану – заман талабы. Ол құқықтық қызмет көрсетуді қолжетімді әрі тиімді етеді. Алайда жауапкершілік, әділеттілік, деректердің

құпиялығы сияқты мәселелерді шешпейінше, бұл технологияны толық енгізу қауіпті болуы мүмкін.

Жасанды интеллектіні құқықтық реттеудің тиімді тетігін құру үшін Еуроодақтың тәжірибесі мен «Жасанды интеллект туралы актінің» ережесін пайдалы деп санаймыз.

Қазақстан үшін ЖИ-ді құқықтық салаға енгізу – үлкен мүмкіндік. Бірақ ол ғылыми зерттеулерді, заңнамалық реформаларды, мамандарды даярлауды қажет етеді. Сондықтан ЖИ-ді құқық саласында пайдалану – біртіндеп, мұқият және жауапты түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1) ҚР Конституциясы 30.08.1995 ж.

2) Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына жолдауы 08.09.2025ж. <https://malim.kz/article/politics/zoldau-2025-tolyq-matini-33951>

3) Misuraca G. AI Watch-Мемлекеттік Қызметтердегі Жасанды Интеллект Misuraca, с. van Noordt // Басылымдар Бөлімі Еуропалық Одақ, Люксембург-2020. - Б.201-205.

4) Серрилло-И-Мартинес. Испания Парламентіндегі жасанды Интеллект және Ашықтық: Жетістіктер мен Қиындықтар / Серрилло-и-Мартинес, Дж.Понсе // Еуропалық Құқық Және Технологиялар Журналы. — 2024. — 15(1). - Б.1-18.

5) Соколова А.А. Искусственный интеллект в юриспруденции: риски внедрения // Юридическая техника. - 2019. - № 13. - С. 356. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-yurisprudentsii-riski-vnedreniya>. (дата обращения: 07.05.2023)

МЕДИЦИНАЛЫҚ ҰЙЫМДАҒЫ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТІ БАСҚАРУ: ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Басыгариева Жанылсын Джолшыбековна – 7М04116-Денсаулық сақтаудағы менеджмент ББ 1-курс магистранты

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымдастырылған профессор **Уталиева Р.С.**
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Андатпа

Медициналық ұйымдардың тиімді қызмет етуі тек медициналық қызмет сапасына ғана емес, сонымен қатар бизнес-процестердің дұрыс ұйымдастырылуына да байланысты. Бұл мақалада медициналық ұйымдағы негізгі бизнес-процестерді басқарудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, халықаралық тәжірибе негізінде тиімді басқару модельдері ұсынылады. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жүйелік талдау, SWOT-талдау және контент-талдау әдістері қолданылды. Нәтижелер көрсеткендей, бизнес-процестерді автоматтандыру, ресурстарды оңтайлы бөлу және ұйымшылдық ақпараттық жүйелерді енгізу ұйымның қызмет тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы медициналық ұйымдарға бизнес-процестерді жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстар жасауға негіз болады.

Негізгі сөздер: медициналық ұйым, бизнес-процесс, басқару, тиімділік, автоматтандыру.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі факторларға негізделеді. Біріншіден, соңғы онжылдықта қоғам цифрлық технологияларға негізделген жаңа үлгідегі экономикаға екпінді қарқынмен жылжуда. Қазіргі таңда, әлемдік қоғамдастық «цифрлық экономика» және «цифрлық революциямен» байланысты жаңа технологиялық тәртіпке жаһандық көшу кезеңінде тұр, бұл экономика мен индустрия секторларына ғана тән емес, сондайақ құндылықтардың барлық қоғамдық жүйелерін, оның ішінде денсаулық сақтау саласын да қамтиды. Осыған байланысты, еліміздің Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында: «Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды

өркендетуге тиіспіз. Бұл – маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек. Бұл индустриялар қазірдің өзінде дамыған елдердің экономикаларының құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытты» деп атап өткен болатын [1].

Екіншіден, қазіргі таңда цифрлық денсаулық – бұл адамдардың өмірін жақсартуға және басқаруға, сонымен қатар отбасылық жағдайларды басқаруда қолданылумен қатар қажетті тепе-теңдікті құруға мүмкіндік беретін бірден-бір құрал болып табылады. Жаңа технология өмірдің тиімділігі мен қауіпсіздігіне кепілдік беретін құралдарды ұсынады. Сондай-ақ, мұнда шешімін таппаған мәселелерді шешудің әртүрлі жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, «Қазақстан 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты стратегиялық құжатта Тұңғыш Президент «смартмедицина», «қашықтықтан алдын алу және емдеу», «электрондық медицина» секілді жаңа технологияларды енгізу қажеттігін айтқан болатын [2].

Үшіншіден, қазіргі уақытта «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында мемлекет халыққа көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын жақсарту, сондай-ақ дәрігерлердің жұмысын жеңілдету бойынша белсенді жұмыстар жүргізуде [4]. Денсаулық сақтау жүйесін цифрландыру мен «цифрлық мемлекет» қағидатарына көшуде медициналық ақпараттық жүйелерді (МАЗ) ауылдық елді-мекендерге дейін енгізу және электрондық денсаулық паспорттарымен қамтамасыз ету деңгейін 100% - ға дейін жеткізу басты бағыт болып табылады. Осыған байланысты медициналық ұйымдарын цифрландырудың мәселелерін анықтау және оларды жетілдіру мәселесі ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады. Ақпараттық технологиялар саласында цифрландыру жобасын іске асырудың табыстылығын талдау және бағалау жүргізілетін іс-шаралардың «әлсіз тұстарын», яғни нақты нәтижелердің жоспарланғандармен сәйкес келмеуі орын алатын нүктелерді анықтауға мүмкіндік береді. Осы мақсатта ақпараттандыру деңгейін жекелеген денсаулық сақтау мекемелерінде де, тұтастай алғанда өңірлік деңгейде де зерттеу қажет.

Медициналық ұйымдар күрделі қызметтік жүйелерге жатады, олардың тиімділігін арттыру үшін бизнес-процестерді жүйелі басқару маңызды. Қазіргі таңда медициналық ұйымдарда пациент ағымын басқару, ресурс бөлу, қызмет сапасын бақылау және қаржылық тиімділікті қамтамасыз ету сияқты мәселелер бар.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, Lean, Six Sigma, BPM (Business Process Management) сияқты әдістер медициналық ұйымдарда бизнес-процестерді оңтайландыруда тиімді болып отыр [1, 2]. Қазақстандағы тәжірибе де осы бағыттарға сүйеніп, ұйымышілік процестерді автоматтандыру және стандарттау арқылы қызмет сапасын арттыруға бағытталған [3].

Мақаланың мақсаты – медициналық ұйымдағы бизнес-процестерді тиімді басқарудың теориялық негіздерін талдау және тәжірибелік ұсынымдар жасау. Міндеттері:

1. Медициналық ұйымдағы негізгі бизнес-процестерді анықтау;
2. Шетелдік және отандық тәжірибені салыстыру;
3. Тиімді басқару модельдерін ұсыну;
4. Ұйым қызметін жақсарту бойынша практикалық ұсыныстар беру.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- Салыстырмалы талдау: шетелдік және отандық медициналық ұйымдардағы бизнес-процестерді салыстыру;
- Жүйелік талдау: процестер арасындағы өзара байланыстар мен ақпараттық ағындарды талдау;
- SWOT-талдау: медициналық ұйымның күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктер мен қауіптерін анықтау;

• Контент-талдау: нормативтік құжаттар, ғылыми мақалалар және тәжірибелік есептерді зерделеу.

Деректерді жинау үшін 2015–2025 жылдар аралығындағы халықаралық және отандық ғылыми басылымдар, ұйымдардың жылдық есептері және ресми статистикалық деректер қолданылды.

Медициналық ұйымдағы бизнес-процестер

Медициналық ұйымдағы негізгі бизнес-процестерге мыналар жатады:

- Пациент қабылдау және тіркеу;
- Диагностикалық және емдік қызмет көрсету;
- Ресурстарды (кадр, дәрі-дәрмек, құрал-жабдық) басқару;
- Қаржылық есеп және шығындарды бақылау;
- Сапаны бақылау және қызмет тиімділігін бағалау.

Кесте 1. Медициналық ұйымдағы негізгі бизнес-процестер мен міндеттері

Процесс	Міндеттері	Қолданылатын әдістер
Пациент қабылдау	Тиімді тіркеу, уақытты басқару	Электрондық жүйелер, уақыт кестесі
Диагностика	Қызмет сапасын арттыру, қателіктерді азайту	Стандартталған протоколдар
Ресурстарды басқару	Құрал-жабдық және кадрларды тиімді пайдалану	ERP, BPM жүйелері
Қаржылық есеп	Шығындарды бақылау, тиімділікті арттыру	SAP, Excel, BI-талдау
Сапаны бақылау	Қызмет сапасын тұрақты бағалау	KPI, ISO стандарттары

Халықаралық тәжірибе

• Сингапур, Германия, АҚШ елдерінде медициналық ұйымдарда BPM және Lean технологиялары енгізілген;

• Процестерді автоматтандыру (электрондық медициналық карталар, уақытты жоспарлау жүйелері) ұйым тиімділігін 20–30% арттыруға мүмкіндік береді [2, 4].

Қазақстандағы жағдай

• Қазақстанда кейбір клиникаларда электрондық жүйелер енгізілген, бірақ толық автоматтандыру әлі де төмен деңгейде;

• Ұйымышilik бизнес-процестерді стандарттау және процестерді тұрақты бақылау қажеттілігі бар [3, 5].

Тиімді басқару модельдері

• BPM жүйесін енгізу арқылы барлық процестерді картаға түсіру;

• Lean және Six Sigma әдістерін қолдану арқылы уақыт пен шығынды азайту;

• Қызметкерлердің жауапкершілігін нақты бөлу және ақпараттық жүйелер арқылы мониторинг жүргізу.

Сурет 1. BPM жүйесінің медициналық ұйымдағы процестерді басқарудағы схемасы

[Пациент тіркеу] → [Диагностика] → [Емдік қызмет] → [Шығындар бақылауы] → [Қызмет сапасын бағалау]

Медициналық ұйымдағы бизнес-процестерді тиімді басқару ұйымның қызмет тиімділігін арттырады, пациентке қызмет көрсету сапасын жақсартыды және қаржылық шығындарды азайтады.

Халықаралық тәжірибеден көріп отырғанымыздай, BPM, Lean және автоматтандыру технологиялары негізгі тиімділікті қамтамасыз етеді.

Қазақстандағы медициналық ұйымдарға ұсыныстар:

1. Барлық бизнес-процестерді картаға түсіру және бақылау;

2. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді енгізу;
3. Қызметкерлерді оқыту және жаңа басқару технологияларын енгізу;
4. Процестерді үнемі мониторингтеу және жетілдіру.

Қазіргі уақытта заманауи технологиялардың арқасында медициналық санитарлық алғашқы көмекті көрсететін медициналық ұйымдарға тіркеу, дәрігердің қабылдауына жазылу, дәрігерді үйге шақыру және т.б. секілді электрондық қызметтер көрсетіледі. 2018 жылдың қорытындысы бойынша «Қағазсыз аурухана» пилоттық жобасының арқасында денсаулық сақтау ұйымдарының 100%-ы медициналық құжаттаманы қағазсыз жүргізуге көшті, сондай-ақ емханаларға келу саны екі есеге қысқарды, орташа алғанда 12-ден 6-ға дейін, ал тірі кезекте күту 30-дан 15 минутқа дейін азайған. Бұдан басқа, «қағазсыз аурухана» жобасы бойынша дәрілік заттарды қамтамасыз етуді талдау алгоритмінің енгізілуі нәтижесінде 38 млрд. теңге үнемделген.

Жоғарыда келтірілген шетелдік тәжірибе мен отандық тәжірибеге талдау нәтижелері келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1. Денсаулық сақтау саласында цифрландыру жұмыстарының жүргізілуі кезең-кезеңі жүргізілгенімен алдын ала дайындық жұмыстарының жүргізілмегендігі, сол уақыттағы денсаулық сақтау ұйымдарының цифрлық технологияларды енгізуге дайындығы ескерілмеген. Мәселен: 2006 жылғы «Денсаулық сақтаудың бірыңғай ақпараттық жүйесі» ұлттық жобасы аясында ДСМ жұмысты барлық негізгі функцияларды медициналық қызметкерлер деңгейінде медициналық деректерді жинаудан бастап бірыңғай бағдарламалық өнім құру жоспарланып, технологиялық және концептуалды кедергілерге байланысты кейінге қалдырылуын атап өтуге болады.

2. Толыққанды компьютерлік техникалар мен интернет желісі және өзге де бағдарламалық қамтамасыз ету жұмыстары цифрландырудың алғашқы сатыларында яғни дайындық кезеңінде жүргізілмеген. Мәселен: Эстония және Ресей сынды шет елдерде цифрландыру жұмыстары ең алдымен материалдытехникалық базамен қамтамасыз етуден басталған.

3. Жобаны ұзақ уақыт бойы ДСМ бір шағын бөлімшесі басқарғандықтан, процессті жоспарлаудың, бақылаудың, қабылдаудың, тестілеудің, бағалаудың және өзгерістерді бақылаудың қажетті деңгейін қамтамасыз етілмеуі анықталды. Жоғарыда аталған кемшіліктерге орай, цифрландыруды жүргізу мен оны аяқтау процесстерінің кейінге қалдырылуы сынды жағдайлар орын алған.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауы // http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysynnazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylygy-31-kantar. Қарау күні: 11.05.2020
2. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevty-n-kazakstan-2050-strategiyasykalypaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza. Қарау күні: 11.05.2020
3. «Ақылды қалалар» бойынша Қазақстан Республикасының Ішкі рейтингісі // <https://egov.kz/cms/ru/smart-cities>. Қарау күні: 11.05.2020
4. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысы // adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827. Қарау күні: 11.05.2020
5. Соколов, В. А., Кабанов, П. А., Степаненко, А.А., Петрачков, С.А., Гусев, М.Ю., Якимов, Д.К. Медицинские информационные технологии и электронная медицинская документация. Проблемные аспекты их внедрения в повседневную клиническую работу // Вестник российской военно-медицинской Академии. – 2017. – № 2(58). – С. 240-244. Мақала журналда

СЕКЦИЯ №6

ФИЛОЛОГИЯ, ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

СЕКЦИЯ № 6

ФИЛОЛОГИЯ, ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

SECTION NO. 6

PHILOLOGY, LANGUAGE, AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

HISTORISMS IN THE TURKIC LANGUAGES: FUNCTIONAL CLASSIFICATION AND CULTURAL-SEMANTIC INTERPRETATION

Mahbuba Umudova

PhD student, Lecturer

Azerbaijan University of Tourism and Management

Academic advisor: Prof. Ch. Qarasharli

Historisms are words or expressions that originated in past eras to describe concepts, institutions, or objects that no longer exist in present-day society. This article investigates how such historical vocabulary is organized and interpreted across several Turkic languages, focusing on both their linguistic structure and cultural meaning.

Keywords: historism, Turkic languages, lexical semantics, cultural memory, historical vocabulary

Introduction

Historisms are a specific category of vocabulary units that reflect outdated, historically-bound realities, institutions, or phenomena that no longer exist in modern life. These words are of high interest for both linguistic and cultural research due to their capacity to preserve information about past sociopolitical structures, everyday practices, and national identities. In the context of the Turkic language family, historisms represent an important linguistic stratum that bridges the modern speaker with their historical and cultural heritage. This paper aims to investigate the linguistic nature of historisms, offering a functional classification of their usage in various Turkic languages and analyzing their cultural-semantic value.

This topic is particularly relevant in the context of globalization, where linguistic elements are not only preserved within cultural boundaries but also transformed by cross-cultural communication. The study of historisms in Turkic languages helps document linguistic change while preserving the deep-rooted heritage encoded in obsolete or context-bound terms. The investigation of historisms is not only crucial for understanding the lexical evolution of the Turkic language family but also contributes to broader discussions in linguistic historiography and cultural semiotics.

This study is framed within a descriptive-historical paradigm, aiming to elucidate the embedded cultural, political, and social narratives encapsulated in obsolete lexemes. The research seeks to answer the question: how do historisms function as linguistic and cultural markers in the Turkic language family? In this study, the term 'historism' refers specifically to historically outdated lexical items—obsolete terms that once held active usage in specific sociocultural or institutional settings. This usage differs from philosophical or historiographical interpretations of 'Historismus' in Western contexts.

Theoretical Background

The term 'historism' typically refers to lexical items that denote phenomena, objects, or institutions of the past which have lost their relevance and function in the modern world. Linguistically, historisms are differentiated from archaisms by their semantic content: while archaisms are old words

replaced by newer synonyms, historisms refer to obsolete realities with no contemporary equivalent. In Turkic linguistics, the study of historisms has primarily focused on historical lexicology, etymology, and sociolinguistic functions. They are often found in literary texts, folklore, and historical documents, reflecting the political, military, and social structures of specific eras. The classification of historisms can be based on their thematic fields—such as administration, warfare, clothing, tools, and rituals—or their grammatical and morphological characteristics. Several scholars have noted that historisms in Turkic languages play a dual role: not only do they preserve linguistic data about the past, but they also carry symbolic cultural value. Their presence in modern texts is often deliberate, serving as a stylistic device or a means of cultural reference. Therefore, understanding historisms involves both linguistic analysis and cultural interpretation. Johanson & Csató [6, p. 59] provide a useful distinction between the two based on usage and relevance. Linguists have long debated the classification and evolution of historisms in different language families. The historical approach to lexical studies emphasizes the diachronic development of terms and their sociolinguistic functions in context.

Additionally, structuralist and post-structuralist approaches have contributed valuable insights into the contextual use of historisms, especially regarding their discursive roles. Structuralism often seeks to categorize historisms based on their linguistic function and syntagmatic relationships, while post-structuralist frameworks interpret these terms as fluid symbols shaped by ideology and cultural memory.

From a diachronic perspective, historisms provide empirical data for reconstructing older linguistic states and understanding the lexical gaps between historical and modern language forms. From a theoretical standpoint, this paper is informed by frameworks in historical semantics, cognitive linguistics, and discourse analysis. The integration of these perspectives enables a multidimensional analysis of historisms as not merely archaic forms, but as carriers of collective memory and identity. This study adopts a comparative-descriptive methodology grounded in principles of diachronic linguistics. It incorporates theoretical insights from historical semantics and ethnolinguistics to evaluate how historisms have evolved and what cultural significance they maintain across Turkic-speaking societies. In doing so, the research aligns with approaches advocated by scholars such as Ullmann (1962) and Geeraerts (2010), who emphasize the cultural embeddedness of lexical change.

According to Ullmann (1962), the diachronic study of semantic change enables researchers to identify shifts in meaning tied to sociocultural factors. Geeraerts (2010) emphasizes that lexical items carry layers of meaning shaped by cognitive and communicative contexts. These perspectives underpin the methodological foundation of this study and guide the selection and interpretation of historisms.

Key terms such as 'cultural semiotics', 'epistemic artifact', and 'functional stylistics' are applied here with reference to their conventional linguistic meanings. Cultural semiotics pertains to the study of signs and symbols within cultural systems; epistemic artifacts are defined as knowledge-bearing constructs; and functional stylistics concerns the expressive potential of language units in context.

Functional Classification of Historisms in Turkic Languages

Historisms in Turkic languages can be functionally classified based on their usage across specific thematic domains and their role within the linguistic system. This classification enables a clearer understanding of the contexts in which these lexical units were used historically and how they have been preserved or transformed.

1. ****Administrative and Political Terms****: Many historisms relate to historical forms of governance and social organization. For example, terms like 'bek' (chieftain), 'bi' (judge), or 'khan' (ruler) reflect hierarchical structures of pre-modern Turkic societies.
2. ****Military Lexicon****: Warfare-related historisms such as 'süvari' (cavalryman), 'yay' (bow), and 'zirh' (armor) are prevalent in epic poetry and historical chronicles, showcasing the militarized nature of historical Turkic states.
3. ****Material Culture and Daily Life****: Terms like 'çapan' (traditional robe), 'sabya' (ancient weapon), or 'kerkü' (a type of tent) demonstrate elements of historical lifestyle, tools, and clothing. These words often appear in folkloric and ethnographic contexts.

4. ****Ritual and Religion****: Certain historisms are associated with traditional belief systems and rituals, such as 'kam' (shaman) or 'ot küni' (fire day). Their usage is limited today but remains symbolically rich in spiritual narratives.

5. ****Legal and Judicial Terms****: Words like 'yasak' (prohibition/decreed) and 'törü' (law/custom) illustrate how societal norms and legal structures were linguistically represented in early Turkic cultures.

Functionally, these historisms served not only to name phenomena but also to encode cultural identity, transmit institutional knowledge, and reinforce group cohesion. Their continued presence in idiomatic expressions or poetic usages underlines their linguistic and cultural resilience. For instance, administrative historisms include terms like 'bek', 'vizier', or 'beylerbey', each signifying distinct historical ranks or governing roles that are no longer in modern use. Military historisms such as 'yasaq', 'lashkar', or 'sipahi' denote obsolete formations or warriors, often mentioned in chronicles and folklore. Cultural or ritual-based historisms might include 'toy' (traditional feast) or 'nezir' (religious offering), indicating practices tied to specific cultural epochs.

Cultural-Semantic Interpretation

Although these expressions are largely outdated in daily language, they persist in literature, idioms, and cultural references. They contribute depth to the vocabulary and serve as a bridge to historical consciousness. Furthermore, historisms often reflect the cultural worldview and social hierarchy of the time they were actively used. These terms provide insights into traditional roles, institutions, and practices which may no longer exist but still influence cultural identity.

The cultural resonance of historisms is particularly evident in traditional proverbs, idioms, and ceremonial speech. These lexical units are not simply remnants of the past; they are carriers of identity, worldview, and normative systems. A deeper semantic analysis of terms like 'ata yurdu' (ancestral land) or 'qorqud' (mythical seer) reveals an intricate web of associations that link language to collective memory. In many cases, historisms embody deeply rooted moral and ethical values, reflecting the idealized structures of ancient social life.

The study underscores the symbolic capital embedded in historisms and their resonance with collective identity constructs. By analyzing the semantic fields of selected lexemes, it is possible to uncover latent cultural structures that have endured despite lexical obsolescence.

Comparative Overview

A comparative analysis of historisms across Turkic languages reveals both shared patterns and language-specific traits. Despite the geographical dispersion and individual evolutions of Turkic languages, many historisms exhibit striking similarities in form and function due to their common Altaic heritage and shared socio-political history. For example, the term 'khan' is found in Azerbaijani, Kazakh, Uzbek, and Kyrgyz with nearly identical phonological forms and meanings. Likewise, legal terms like 'törü' (law/custom) or administrative titles such as 'bi' (judge) appear in multiple languages with consistent semantic fields, underscoring cultural and institutional continuities. However, some historisms display notable divergence. The word for 'shaman' appears as 'kam' in Kazakh and Kyrgyz, whereas in Azerbaijani, similar spiritual figures are referred to using different terms, often influenced by Persian or Arabic. These differences highlight the role of external linguistic contact in shaping regional vocabularies. Another variation can be seen in traditional clothing and tools. The Kazakh 'shapan' (robe) may have lexical parallels in Uzbek and Kyrgyz, but different terms are often used in Azerbaijani or Turkmen, reflecting climatic, cultural, or colonial influences. Such comparisons provide insights into the internal diversity of the Turkic language family, while also emphasizing the potential for historisms to act as linguistic fossils—preserving ancient cultural knowledge that transcends modern language boundaries. When compared to Indo-European languages, Turkic historisms display a more direct connection with socio-political structures due to their nomadic and tribal origins. For example, terms like 'khan', 'yurt', and 'tamga' do not merely reflect governance or dwelling, but encompass identity markers. This contrasts with Greco-Latin historisms which often evolved through institutional continuity into modern equivalents.

Furthermore, the comparative methodology used in this study draws from both historical linguistics and ethnolinguistics. It emphasizes not only the lexical correspondences between Turkic languages but also the socio-historical environments that shaped these correspondences. For example, the shared usage of 'khan' across Turkic, Mongolic, and some Indo-Persian contexts illustrates the regional influence of political structures and migration.

Conclusion

The study of historisms within Turkic languages provides meaningful perspectives on how language encapsulates cultural and historical knowledge. Their thematic diversity underscores the richness of past societal structures reflected through language. Future research may focus on the comparative semantic shifts of historisms across unrelated language families or their revival in modern literary and media discourse.

These directions could contribute to interdisciplinary understanding in linguistics, history, and cultural studies. Moreover, the evolving interest in linguistic heritage within national curricula and cultural policy frameworks signals the importance of continued research into historisms. Recognizing historisms as a valuable part of intangible cultural heritage can promote both linguistic diversity and intergenerational knowledge transfer. In conclusion, historisms should be approached not merely as linguistic relics, but as epistemic artifacts that encode the ideological and sociocultural frameworks of historical periods. This necessitates a more interdisciplinary methodology incorporating linguistics, cultural studies, and historical anthropology.

It should be noted, however, that this study is limited in scope to lexical items found in literary and documented historical sources, and does not include oral vernaculars or lesser-known dialects. Future research could expand this focus by incorporating sociolinguistic fieldwork and corpus-based analysis to capture the broader usage of historisms in contemporary discourse.

This study uses a descriptive-comparative method, analyzing lexical items sourced from classical literature, historical chronicles, and modern linguistic databases.

References

- Geeraerts, D. (2010). **Theories of lexical semantics**. Oxford University Press.
Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.). (1998). **The Turkic languages**. Routledge.
Ullmann, S. (1962). **Semantics: An introduction to the science of meaning**. Basil Blackwell.
Crystal, D. (2003). **The Cambridge encyclopedia of the English language** (2nd ed.). Cambridge University Press.
Trask, R. L. (1996). **Historical linguistics**. Arnold Publishers.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MAGICAL REALISM: EXPLORING THE LIMITS OF ALGORITHMIC IMAGINATION IN ISABEL ALLENDE'S "THE HOUSE OF THE SPIRITS"

Vusala Mirzayeva

Phd in Philology
Department of Foreign Literature,
Azerbaijan University of Languages

Abstract

This article investigates the capacity of artificial intelligence to understand and reproduce the principles of magical realism. The study focuses on the motifs of Isabel Allende's novel *The House of the Spirits*. It aims to evaluate AI's potential in this context not only from technical and structural perspectives but also from cultural and aesthetic viewpoints.

Аннотация

В статье исследуется способность искусственного интеллекта понимать и воспроизводить принципы магического реализма. Работа сосредоточена на мотивах романа Изабель Альенде «Дом духов». Цель

исследования — оценить потенциал ИИ в данном контексте не только с технической и структурной точек зрения, но также с культурной и эстетической перспективы.

Аңдатпа

Бұл мақалада жасанды интеллекттің магиялық реализм қағидаттарын түсіну және қайта жасау қабілеті зерттеледі. Зерттеу Изабель Альенде шығармасы «Рухтар үйі» романындағы мотивтерге негізделген. Мақсат – жасанды интеллекттің әлеуетін тек техникалық және құрылымдық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар мәдени және эстетикалық қырынан да бағалау.

Keywords: Isabel Allende, Artificial Intelligence, Magical Realism, Algorithmic Imagination, Literary Experiments

Ключевые слова: Изабель Альенде, Искусственный интеллект, Магический реализм, Алгоритмическое воображение, Литературные эксперименты

Негізгі сөздер: Изабель Альенде, Жасанды интеллект, Сиқырлы реализм, Алгоритмдік қиял, Әдеби эксперименттер

Each stage in the evolution of literary consciousness can be understood as a reflective response to shifts in the socio-political and spiritual context of its era. These dynamic processes contributed to a profound transformation of the global cultural paradigm in the 20th century and reshaped philosophical and aesthetic thought within new coordinates. The interaction between multiculturalism and national-cultural identity in literary discourse, alongside the synthesis of elite and popular forms of culture, laid the groundwork for the emergence of new poetic systems. Consequently, literature, like other cultural, social, and ideological phenomena, acquired significance not only in terms of national self-awareness but also in the formation of universal artistic and aesthetic principles.

During this period, art and literature developed a new model of the world, one that extended beyond purely rational-realist aesthetics to embrace intuitive, symbolic, and metaphysical dimensions. This worldview, emerging at the intersection of realistic and modernist aesthetics, enabled the integration of multiple layers of reality within the artistic structure. In particular, the seamless incorporation of magical elements into daily reality opened novel avenues for creative expression. The adoption of this approach under the term "magical realism," and its subsequent evolution into a universal artistic method, demonstrated its significant potential not only in literature but also in visual and performing arts.

Magical realism is not merely an artistic style, it also serves as a means of expressing worldview, cultural memory, and historical trauma within the artistic structure. This capacity has established it as a central poetic framework in many works addressing postcolonial, postmodern, and identity-related themes. The fusion of magical and realistic elements in these works extends beyond decorative or aesthetic functions, generating profound philosophical, psychological, and anthropological significance.

Since the second decade of the 21st century, the advancement of artificial intelligence has prompted a technological reassessment of this style. The integration of intelligent technologies into literature demands a reconsideration of the nature of the literary text, the notion of authorship, and the concept of aesthetic value. In particular, the simulation of magical realism by artificial intelligence, which is defined by cultural-mythological codes, symbolic structures, and poetic depth, poses new theoretical and methodological challenges for contemporary literary criticism. If, in the 20th century, magical realism functioned as a form of expression filtered through the writer's inner world, national identity, and collective memory, today the question arises: to what extent, and in what ways, can artificial intelligence reproduce this style? Magical realism relies on a harmonious synthesis of reality and myth, the everyday and the supernatural. Achieving this requires not only technical imitation but also the capacity to convey historical memory, collective consciousness, and cultural-aesthetic experience. Consequently, the potential of artificial intelligence to perceive and recreate such complex aesthetic forms is highly significant, both from a theoretical standpoint and in terms of the future development of digital humanities.

Artificial intelligence can replicate the structure and stylistic features of magical realism. It can generate new stories by combining existing plots, creating characters who appear ordinary yet possess extraordinary abilities, and designing settings that reflect the conditions of time. Neural networks, which in a sense absorb the emotional nuance and metaphorical richness of language, have

achieved certain success in producing texts composed of poetic sentences. Moreover, AI can analyze the works of renowned magical realist authors and learn how the miraculous events they depict are integrated into reality.

AI studies diverse styles and forms of creativity by analyzing numerous texts, paintings, and music. Thanks to generative models and algorithms such as GPT, DALL·E, MidJourney, and Stable Diffusion, the creative process can be automated and imitated. For instance, by analyzing the works of Salvador Dalí and Vincent van Gogh, AI can generate new paintings in their style and similarly produce texts in the style of Gabriel García Márquez, Julio Cortázar, or Jorge Luis Borges. Yet, this does not preclude the creation of original texts, music, and artworks; AI can engage in autonomous creativity and even refine its results by learning from the materials it generates. Algorithmic imagination proves particularly effective in constructing texts that integrate recurring metaphors, myths, folk beliefs, historical events, and magical elements, as well as in generating realistic yet extraordinary images through long, melodic sentences characteristic of Latin American literature. The structure and style of this genre allow for this. This represents nothing more than the ability to imitate the style of magical realists.

Algorithms can be seen as new conceptual and literary experiments, analyzing texts and generating works in the style of magical realism. However, magical realism is not merely a style; it also embodies a worldview, and artificial intelligence is not yet capable of fully understanding this philosophical dimension. Repetitive or illogical plotlines can negatively influence artistic quality. Algorithmic imagination, understood as AI's ability to generate new ideas, artistic images, and creative scenarios, differs fundamentally from human imagination. Rather than stemming from subjective experiences and emotions, it relies on data analysis, pattern recognition, and the creation of novel combinations. By synthesizing elements from different cultures, styles, and genres, AI facilitates the combination, and sometimes mutation of ideas. While AI can preserve contextual logic, it sometimes produces inadequate results. In particular, the creative and symbolic depth of magical realism limits the extent to which algorithmic imagination can achieve idealized outcomes. Artificial intelligence struggles to fully grasp underlying meanings, including irony, sarcasm, and metaphor, instead generating interpretations that align with context based on language models. For instance, Latin American authors transform magical realism into a poetic expression of cultural heritage, filtering it through individual and collective memory as well as historical experience. Investigating how AI processes such emotionally rich and multilayered texts can demonstrate both the technological capabilities and the aesthetic challenges inherent in algorithmic creativity. AI can model, at the syntactic and lexical levels, certain features of magical realism such as the coexistence of supernatural and real elements and can effectively imitate forms and structures. At the textual level, it can recognize and reproduce symbols and images, as well as simulate techniques characteristic of the genre, including the presence of spirits, extraordinary or unreal events, heightened intuition, and non-chronological time sequences. AI is capable of formally distinguishing stylistic differences between authors (it can identify the epic, mythic realism of Gabriel García Márquez in contrast to the introspective, feminist imagination of Isabel Allende).

E. Jebaselvi observes that “writers can overcome typical obstacles like writer’s block and language limitations by utilizing AI technologies, which will lead to higher-quality written content” [1, p.54]. However, while AI can superficially model emotional and moral dimensions, its operation reduces intuition to a matter of probability. Deep psychological and cultural structures such as identity, memory, and trauma are transformed into formalized patterns within artificial modelling. Essential elements like sincerity and empathy remain bound to human imagination.

The use of artificial intelligence in literature particularly in a multilayered, culturally, and philosophically charged style such as magical realism raises significant questions at the intersection of technology and the humanities. Examining this phenomenon both from the perspective of the author and through the framework of AI enables a deeper understanding of the poetics of the literary text while also making it possible to study and algorithmize texts by translating them into mathematical models. This opens possibilities for envisioning a hybrid future for the genre.

Isabel Allende's novel *"The House of the Spirits"* (La Casa de los Espíritus, 1982) stands as an excellent example of magical realism in 20th-century Latin American literature. In this work, Allende portrays historical processes, most notably Chile's political upheavals, the structures of patriarchal society, and the rhythms of everyday life with striking naturalism. Yet magical realism in the novel is not merely an aesthetic fusion of reality and mysticism; it also emerges as a poetic vehicle of historical memory, emotional resonance, and an individual, intuitive worldview.

Examining Isabel Allende's worldview reveals that, for her, magical realism is not merely an artistic technique but a manifestation of Latin American cultural memory. Critics have often accused her of "parodying Garcia Marquez," particularly in matters concerning memory, emotional intuition, and family narratives. However, in Allende, magical realism is not a mythical whole, as in Márquez, but is connected to the mysterious aspects of both the history and modernity of Latin America. The beautiful "green-haired" Rosa is an allegorical embodiment of America, as it appeared in the dreams and fantasies of the conquistadors before they set foot on its shores: "The world of Latin America was mysterious from the very beginning..., because its image was shaped in the imagination of travelers with a mythological, mythotropic mindset" [2, p. 84]. Thus, in Allende's work, this style functions both as a poetic form and as a means of ideological struggle.

In Allende's works, magical realism functions not only as a poetic form or aesthetic style but also as a means of expressing female identity and memory. Sithomniere has noted that Isabel Allende employs this method even in advancing feminist ideas [3]. In her writing, it becomes a strategy for constructing an "alternative memory" in opposition to patriarchal history. Women are depicted as both connected to nature and as bearers of social memory. Spaces are not merely physical coordinates but also domains of spiritual and emotional experience. Artificial intelligence can, to some extent, reproduce such poetic structures by statistically recognizing narrative motifs related to female identity—such as family, love, or violence. However, this recognition often relies on stereotypes or remains at a purely descriptive level. Because AI perceives the female body and identity not as direct lived experience but as abstract information, it is prevented from fully embodying this imagination. The novel's central female character, Clara, foresees certain events before they occur in real life and at times connects with intangible sources. In Allende's narrative, this gift stems not from logical reasoning but from intuition and the feminine depth of feeling. Artificial intelligence, however, tends to reduce such an ability either to the realm of fantasy or to a set of statistical probabilities. In doing so, the poetic function of intuition is transformed into mere imitation or modeled as a simple artistic device. Clara's capacity to foresee events and exist in harmony with the universe represents a poetic state that remains difficult for AI to replicate.

AI analyzes magical realism independently of the author, relying on the internal structure of the text and on "reader perception". In the works of many Latin American writers, houses, objects, rooms, lights, and scents are not merely material elements but physical bearers of memory, the past, pain, and souls. AI, however, often interprets such imagery as a simple technique of personification. It reduces the mystical and spiritual function of space—its transcendental poetic status—to a descriptive level, without transforming it into a lived and felt atmosphere.

In *The House of the Spirits*, Allende creates a mythical aura that elevates her characters from ordinary human figures to symbolic entities. The aesthetic function of this imagery is to accompany a character's death not only with a sense of sorrow and loss but also with visual beauty and admiration. This approach softens the traumatic event, granting it aesthetic value and embedding it in the reader's memory as a lasting artistic image. The figure of Rosa is portrayed not only as an individual character but also as an embodiment of the archetype of "mythical beauty" in Latin American culture. She becomes an idealized woman, both desirable and unattainable, thereby enriching her portrayal with profound cultural and mythological significance.

Allende presents magical elements in the novel as ordinary occurrences. The extraordinary changes in Rosa's body are neither explained nor questioned; they are accepted as though such events could naturally happen in the real world. *"She opened the heavy drapes and let the pale morning sun in the room. Grief-stricken she turned around and was not at all surprised to see Rose lying dead upon the*

bed. more beautiful than ever, her hair strikingly green, her skin the tone the new ivory, and her honey-gold eyes wide open, staring at the ceiling” [4, p.29].

When Allende depicts a death scene, she presents it not merely as a tragic conclusion but as a mystical moment imbued with supernatural allure. For her, death is not the end of life. The deceased, particularly the spirits connected to Clara regularly participate in family life, offering guidance, observing events, and sometimes intervening directly. These spirits are portrayed neither as frightening nor as religious symbols, but as poetic metaphors of family memory and the emotional continuity of the past.

Artificial intelligence encodes this phenomenon either as a fantastic element i.e., within the genre or interprets it as a folklore-mythological model. However, it struggles to grasp and reproduce the functional meaning of the soul as an “intuitive and emotional connection,” which is grounded not only in logical structure but also in spiritual experience. Using this approach, Allende, following the principles of magical realism, revives the experience of death in the reader’s perception, merging reality with myth. In her narrative, it is as if death, moved by Rosa’s pure and mysterious beauty, does not even dare to touch her body. Rosa’s eyes, open and honey-yellow, are still gazing—not outward at the world, but inward, perhaps toward the past or future. Through this gaze, the author conveys not fear or regret, but peace and mystery. Her body no longer has the strength to carry the soul, yet the soul has not departed. Rosa’s beauty transcends the mortal world, becoming memory, a memorial, a beauty meant to endure. Thus, the scene generates a multilayered meaning, operating on both a realistic plane (the fact of death) and a mythical one (aesthetic appeal, supernatural qualities). The reader perceives the event simultaneously within historical-psychological and symbolic-mythological contexts. This, a central aspect of Allende’s narrative strategy, engages the reader in both an emotional and a visual-mythical experience, emphasizing the inevitability of death while simultaneously creating a magical aura around it, thereby immortalizing the image.

If one attempts to recreate this image and the central idea of the work using artificial intelligence, the “beautiful angel” motif could serve as a starting point. However, algorithmic imagination reveals certain limitations and differences. If AI were to reproduce Allende’s style, the image of the beautiful Rosa would likely be interpreted as a fully explainable, coded, mechanical construct. This is because “algorithmic magical realism” operates on calculated randomness. Miracles become part of an algorithmic system, subject to control through codes. Artificial intelligence does not believe in miracles, it can only explain magical elements based on existing scientific knowledge and mythological frameworks.

The transformation of Rosa’s body after her death, her hair turning green, her skin becoming “new ivory,” and her eyes remaining yellow and clear like honey is a classic example of magical realism. Reality and the supernatural coexist on the same plane. The descriptions are rendered in concrete, realistic language, yet these bodily changes are scientifically impossible, creating a subtle, inexplicable presence of fantasy within reality. Rosa’s heightened beauty after death, acquiring an appearance not found in nature, symbolizes the magical relationship between death and beauty, producing an image of legendary allure. Through the magical function of this episode, the scene of Rosa’s death, the author, using emotional depth and poetic language, preserves the symbolic layer of the event while emphasizing its emotional and spiritual resonance.

The main elements of this poetic model created by the author:

Elements	Poetic and Emotional Value

<i>Morning light</i>	– <i>Life continues, but also signals a transition to another stage</i>

<i>Green hair</i>	– <i>Return to the soil; the natural phase of death</i>

<i>Ivory skin</i>	– <i>Paleness signifies not decay, but a state of eternity</i>

<i>Open eyes, the colour of honey</i>	– <i>The soul remains in the body, the gaze is no longer directed at this world, but at a metaphysical space.</i>

In this emotional-poetic model, Allende presents the scene not merely as a depiction of death, but as a poetic portrayal of the delicate threshold where death and eternity meet. The reader witnesses the soul’s passage into eternity.

Artificial intelligence can also combine real and supernatural elements, successfully modelling external formal features such as symbolism, historical period, and temporal context. However, it cannot reproduce the emotional, philosophical, and cultural layers. Because AI operates through statistical models, it interprets the emotional aspects of a literary text primarily as external linguistic patterns. Pain, loss, emotional bonds, and moral values become technicalized; the human depth of these experiences is absent. The concreteness of time and space the pale morning sun, the physical details of the room, the bed, the curtain, Rosa's death constitutes the familiar framework of everyday reality for the reader. These facts provide a stable structure that allows the audience to engage with the literary event seriously.

Artificial intelligence can synthesize the real and supernatural elements in Rosa's death scene, reproducing both the function of symbolic motifs and external formal (artistic) features in an academic manner, while also attempting to emulate the magical and metaphysical aesthetic function.

Elements Perceived by Algorithmic Imagination

Green hair – A magical representation of biological change and an unusual portrayal of the female figure
Ivory skin – Symbolizes the concept of beauty in death

Honey-coloured open eyes – The open eyes serve as a visual detail, indicating that the soul has not yet departed

These external formal features are not merely visual representations, but aesthetic models imbued with deep symbolic meaning. When modelled through AI, these motifs fail to poeticize death or symbolically idealize the female body. In contrast, Allende uses the miraculous elements in this episode to mirror the interplay of emotions and details, presenting physical images and emotional states simultaneously.

Magical realism is a unique method for poetically transforming reality and naturally introducing extraordinary elements into everyday life. It emotionally connects the reader to a sense of loss, while simultaneously cloaking that loss in supernatural allure. Consequently, events are perceived on both real and mystical levels. Although AI can model this multilayered structure to some extent, the images it generates rarely capture the full depth of cultural-spiritual context or the author's personal emotional memory. Thus, technological models can reproduce form and structure, but they cannot convey the bridge between feeling, memory, and mythical reality that magical realism achieves in living texts with the same authenticity as a writer.

In I. Allende's work, magical realism is the artistic expression of the writer's inner world, cultural memory, and aesthetic sensibility. Artificial intelligence can transform this expression into structured and imitable forms, but it cannot fully convey its artistic, philosophical, or spiritual energy. Thus, AI can serve as a valuable auxiliary tool in the creation of literary texts, but it cannot replace the original creative subject. Its modelling capacity operates primarily at the informational level, whereas only human imagination can truly grasp and express the poetic and spiritual layers, historical pain, nuances of the past, and cherished values that must not be forgotten.

References:

1. A. Jebaselvi. *The Rise of AI in English Language and Literature*. – Shanlax International Journal of English. 2024. – № 2. – p. 53–58.
https://www.researchgate.net/publication/378882001_The_Rise_of_AI_in_English_Language_and_Literature [date of access: 15.08.2025].
2. Ю. Гирин. *Колумб, открывший другой свет* // Латинская Америка. 2006. № 10. – p. 83–89.
3. M. Sitomniye. *Isabel Allendes The House of the Spirits*.
https://www.academia.edu/25283620/Isabel_Allendes_The_House_of_the_Spirits [date of access: 15.08.2025].
4. I. Allende, *The House of the Spirits*. – New York: "Everyman's Library", 2015. – 368 pages.

KEÑES SMAMUTOVTIŇ KISHI EPIKALIQ SHÍĠARMALARINDA STATIKALIQ PORTRETLER

Baymuratov Axunjan Sultanbaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ádebiyattanıw
(qaraqalpaq ádebiyatı) qánigeliginiń 2-kurs magistrantı

Annotaciya

Bul maqalada qaraqalpaq jazıwshısı Keñes Smamutovtıń kishi epikalıq shıǵarmalarındaǵı statikalıq portretler anıqlanǵan hám olarǵa analiz islengen. Bunday portret túrlerin kórkem shıǵarmalardan anıqlaw sol shıǵarmalardıń tıp mánis-maǵanasın ele de tereń ańǵarıwǵa járdem beredi.

Аннотация

В данной статье выявлены статические портреты в малых эпических произведениях каракалпакского писателя Кенеса Смаутова и проведён их анализ. Определение подобных типов портретов в художественных произведениях способствует более глубокому пониманию их основного содержания.

Summary: This article identifies static portraits in the minor epic works of the Karakalpak writer Kenes Smamutov and provides their analysis. Recognizing such types of portraits in literary works contributes to a deeper understanding of their main meaning.

Tayanish sózler: qaharman portreti, statikalıq portret, obraz, qaharman, xarakter, kórkemlik

Ключевые слова: портрет героя, статический портрет, образ, герой, характер, художественность

Key words: character portrait, static portrait, image, hero, character, artistic quality

Qaharman portreti jazıwshınıń stillik maqsetine qaray statikalıq hám dinamikalıq bolıp bólinedi. Statikalıq portret kóbinese shıǵarma qaharmanı waqıyalar aǵısına dáslepki ret kirip kelgende súwretlenedi. Yaǵnıy, avtor shıǵarma qaharmanın oqıwshıǵa tanıstırar aldında statikalıq portretten paydalanadı. Bul portret túri ayırım ádebiyatlarda «ekspoziciyalıq portret» dep te júritilip kiyatır. Kórkem shıǵarmalarda waqıyalar baslanbastan aldın shıǵarmaǵa qatnasıwshı elementler, sol menen birge qaharmanlar da detallastırılıp, ayqınlastırılıp súwretlenedi. Al, qaharmandı súwretlewde bolsa portret qollanıladı. Sol sebepten qaharman shıǵarma waqıyalarına dáslepki ret qatnasıp atırǵan waqıtta súwretlengenı ushın portrettiń bul túrin «ekspoziciyalıq portret» dep te ataydı. Rus ilimpazı N.M.Jornikovanıń pikirinshe: «Statikalıq portret obrazdıń ishki dúnyası menen bolǵan tuwrıdan-tuwrı baylanıslardı biykarlaydı. Tiykarınan obrazdıń sırtqı kórinisin obyektlestiriw jolınan baradı» [1, b. 14], - deydi. Shınında da, statikalıq portret arqalı qaharmannıń psixologiyalıq jaǵdayı haqqında maǵlıwmat alıw qıyınraq. Sebebi, bul portet arqalı kóbinshe qaharmannıń sırtqı kórinisi oqıwshıǵa tanıstırıladı, qaharman shıǵarma waqıyalarına dáslepki márte kirip kelgende statikalıq portret sıızıladı.

Statikalıq portret sıızıwda jazıwshı tikkeley qaharmannıń sırtqı kórinisine kóbirek itibar qaratadı. Al, onıń psixologiyalıq keshirmelerine baslı itibar bermeydi. Statikalıq portrettiń jáne bir ózine tán belgisi onıń bas qaharmanǵa qaratılıwı. Shınında, statikalıq portret jiyi jaǵdaylarda tiykarınan bas qaharmanlardı súwretlewde qollanıladı. Sebebi bas qaharmannıń sırtqı kórinisin, onıń ózine tán belgilerin ashıp beriw avtor obrazın ele de tereńrek ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye. Ádebiyattanıw terminleri sózliginde personajdıń shıǵarmadaǵı tutqan ornına baylanıslı statikalıq portrettiń qollanılatuǵınlıǵı eskertiledi. «Romanda statikalıq portretler jazıwshı stilineń ġárezli túrde qollanıladı. Sebebi, portret súwretlew quralı, onıń qanday bolıwı avtordıń kórkem maqseti, ózine tán súwretlew usılı, personajdıń shıǵarmada tutqan dárejesi sıyaqlı birqansha faktorlar menen baylanıslı boladı. Romanda statikalıq portret sıızılǵan eken, onıń ózine tán kórkem sebebi bolıwı talap etiledi. Kóbinese, statikalıq portret kórkem shıǵarmada bas qaharman obrazın tolıǵıraq ashıwda qollanıladı. Sebebi, aytıp ótkenimizdey, statikalıq portret qaharmandı ayqınlastırıp, detallastırıp súwretleydi. Sol sebepten de shıǵarmadaǵı ápiwayı qaharmandı olay súwretlew zárurlıǵı bolmaǵanı ushın da statikalıq portret kóbinese bas qaharmanǵa qaratılǵan boladı. Ġárezsizlik jıllarındaǵı gúrriń janrın rawajlandırıwǵa G.Esemuratova, K.Smamutov, Sh.Usnatdinov, M.Nızanov, M.Tawmuratov, A.Abdiev, H.Ótemuratova hám basqalar belgili úles qostı. Olar bul janrdı ideyalıq-tematikalıq, kórkemlik kózqarastan bayıtıp, túrlendirip, onıń oqıwshıǵa degen tásirsheńligin arttırıwǵa xızmet etti. Atı atalǵan jazıwshılar házirgi zaman ushın áhmiyetli bolǵan problemalardı tańlawǵa, súwretlengen waqıyalardıń búgingi kún ushın áhmiyetin durıs ańlaǵan halda óz shıǵarmaların dóretti. Bul

jazıwshılar gúrriń janrıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornın ele de bekkemledi hám bul janrdı hár tárepleme bayıtıwǵa óz úlesin qosa aldı.

Qaraqalpaq prozasınıń sonıń ishinde gúrriń janrıń jetilisiwinde, onıń er jetiwinde belgili jazıwshı Keńes Smamutovtıń ornı ayrıqsha. Ol óz dóretiwshiligi dawamında birqansha shıǵarmalardı dúnyaǵa keltirdi hám óz atın qaraqalpaq prozası betlerinde qaldırıwǵa miyassar boldı. K.Smamutov jigirmaǵa shamalas gúrriń hám novellardı óz oqıwshılarına usındı. Ol qaraqalpaq prozasında «Ateist qaynaǵa», «Solaqay», «Jası úlkeniń sıyırı» gúrrińleri, «Sizlerge aytıp ketejaqpan...» roman-essesi, hám «Poshsha torǵay» novellası menen belgili. Jazıwshı bul sıyaqlı shıǵarmalarında sheber kórkem ámellerden, ótkir sarkazmlardan, jaqsı folklorizmlerden hám sheber súwretlengen qaharman portretlerinen orınlı paydalana alǵan.

K.Smamutovtıń «Solaqay» gúrrińi óziniń kórkem ideyası hám jámiyettegi ashshı problemanı áshkara súwretlewı menen belgili. Avtor gúrriń waqıyaların shıǵarma qaharmanı bolǵan Mustafa Axmetovtıń átirapında alıp baradı. Onıń eki júzli hám hámelparaz insan ekenligin tolıqlay ashıp beriwge hám bunday insanlardan jerkeniw kerek ekenligin óz shıǵarmasında ashıp bere alǵan. Bul shıǵarmanıń bas qaharmanı Mustafa Axmetovtıń portretin jazıwshı statikalıq portret túrinde sheber hám qızıqlı etip súwretlep bergen. Máselen, avtor qaharman portretin tómendegishe súwretleydi: «Ol kisini televizordan talay mártebe kórdim. Sırtqı pishimi ataqlı alımnan góre atı tariyxta qalǵan kompozitorǵa megezeydi. Qorgasın túsles gúńgirt aq shashı qamır iyleytuǵın qalayı tabaqtay dóngelep, qulaqların kórsetpey jawıp tur. Iynı menen birotala birigip ketken juwan moyını, semechkanıń mayın jaqqanday jıltıraǵan jalpaq beti, bul kisiniń aylıqtı oǵada kóp alatuǵınınan derek beredi. Qansha aytqan menen ilimniń adamı ǵoy. Asıqpaydı, albıramaydı. Barlıq qıymıl-qozǵalıısında gúyis qaytarıp turǵan sıyırdıń biyǵamlıǵında biyǵamlıq bar. Bir nárseni aytpastan aldın suwlıǵı menen suw ishken ayǵır attay tamsanıp turıp aladı eken».

Mine, biz bul jerde gúrriń qaharmanı Mustafa Axmetovtıń portretiniń súwretlengenin kóremiz. Bul qaharman portretin biz statikalıq portret túrine kirgizsek boladı. Sebebi ol bul túrdiń talaplarına tolıqlay juwap beredi. Birinshiden, qaharmannıń sırtqı pishimi hám onıń ózine tán ózgesheligi ayqınlastırılǵan halda anıq súwretlengen. Ekinshiden, gúrriń qaharmanı shıǵarma waqıyalarına dáslepki márte qatnasıwında súwretlengen hám ol oqıwshıǵa anıq hám tınıq túrde tanıtırılmaqta. Úshinshiden, bul portret tikkeley shıǵarmanıń bas qaharmanına qaratılǵan. Avtorıń ózine tán ózgesheliginiń biri qaharman portretin sızıwda onıń tek ǵana sırtqı kórinisin súwretlep qoymastan, sol qaharmannıń xarakterindegi ayırım belgilerdi de aytıp ótedi. Bul arqalı bolsa oqıwshınıń kóz aldında qaharmannıń sırtqı pishimi menen birge onıń minez-qulqı da sáwlelenedi. Yaǵnıy, oqıwshı shıǵarma qaharmanı haqqında keńrek túsinişke iye boladı. Mine, usı tárepten jazıwshınıń portret jaratıwda óziniń soqpaǵı bar desek boladı.

Insan kórinisin kórkem shıǵarmada janlandırıwda, onıń obraz sıpatında intensiv qalıplesip barıwın támiyinlewde portrettiń idealıq-estetikalıq funkciyaları anıq boladı. Portrettiń tiykarǵı funkcional wazıypası insannıń sırtqı ózgesheligi (forma) menen ishki psixologiyalıq, xarakterlik kórsetkishleri (mazmun) arasındǵı muwapıqlılıqtı támiyinlew bolıp esaplanadı. Bunday sintez negizinde pútin bir estetikalıq obraz jaratıladı. Portret xarakter sıyaqlı individualıq sıpatqa iye bolıp, kóbinese, obrazdıń ózinsheligin kórsetedi. Jazba ádebiyatta syujetlik kompoziciya avtor stiline muwapıq túrli qurılıslıq sxemalarǵa iye boladı. Portreti unamlı sızılǵan qaharman unamsız xarakterde gewdeleniwi de múmkin. Bunda jazıwshınıń jasırınǵan stillik maqseti baslı orındı iyeleydi. Portret tábiyatına tán bolǵan basım kópshilik qásiyetler epikalıq shıǵarmalarda qaharman obrazı, xarakter hám syujet kontekstinde analizge tartıladı. Prozanıń kishi, orta hám iri kólemli janlarında portrettiń poetikalıq qubılıwları stillik maqsette túrlishe qollanıladı [3, b. 12].

Jazıwshı K.Smamutovtıń birqansha gúrriń hám novellalarında qaharman portretiniń sheber sızılǵanın bayqasaq boladı. Ásirese, avtor statikalıq portret túrin jaratıwda jetskenliklerge erisken. Máselen, onıń «Ómirlik joldas» novellasında da usı belgilerdi kórsek boladı. Novellada tiykarman Sárbinaz ismli kelinshektiń óz kúyewi Sulaymandı ómiriniń aqırına shekem sabırlılıq penen kútiwi, onıń keliwine shın júreктен iseniwi, sadıq hám opalı ómirlik joldas bolǵanlıǵı avtor tárepinen sheber súwretlengen. Jazıwshı novellanıń bas qaharmanı Sárbinazdıń portretin bılayınsha sızadı: «Seyisxananıń ishi shıbınnıń ızıldısı esitilerliktey jım-jırt. Awıllaslarım ayrıqsha ıqlas qoyıp, ullı

dástanımız «Edige»ni tınlap otır. Qız-kelinsheklerdiń eń aldında Sárbinaz kishem. Ústinde aydınlı dep atalatuǵın kóylek, basında ol dáwirde nárese taptırmaıtuǵın uzın shashaq oramal. Arshılǵan máyektey appaq júzi gileń qarapáreń arasında ayırıqsha kózge taslanıp tur. Ásirese, kókiregine túsirip qoyǵan qap-qara qos burımı oǵada jarasıqlı. Sárbinaz kishem jekke-siyrek ushırasatuǵın sulıwlardıń taypasınan edi ǵoy» [4, b. 6].

Mine, bul novella qaharmanı Sárbinazdıń kórinisi sızılǵan portret. Bunı biz portrettiń statikalıq túrine kirgizsek boladı. Sebebi qaharmannıń sırtqı kórinisi aydınlastırılıp súwretlengen, onnan qalaberse qaharman shıǵarma waqıyalarına dáslepki márte qatnasıp atırǵan waqıtta onıń portreti sızılǵan hám portret tikkeley bas qaharmangá qaratılǵan. Bul belgiler bolsa statikalıq portrettiń talaplarına tikkeley qatnaslı bolıp esaplanadı. Yaması, usı gúrrińde Sárbinazdı shıǵarmannıń aqırlarına kelgende onıń qartayǵan kórinisin súwretlew maqsetinde jazıwshı jáne bir márte statikalıq portretke múrájat qıladı. Qaharmannıń portretin keń kólemde súwretlep beredi. «Sárbinaz kishem kúyewge shıǵıw degendi qaytıp tiline basqan joq. Sulayman aǵanı jalıqpay kútti. Aylar, jıllar sharqıpálektey aylanıp biriniń izinen biri kele berdi, óte berdi. Gózzal Sárbinaz kishemniń nárese daǵı joq appaq júzin órmekshiniń aınday ájim torlap, qonır tartıp ketti. Moyılday qara shashları appaq boldı. Qaraǵan kózlerdi elden erek saltanatı menen tartıp turatuǵın tip-tik qáddi búgilip, hasa tayanıp qaldı. Sonda da jalıqpay kúte berdi. Gúzar joldan ótken jolawshılar úlken kópirdiń shetinde hasaǵa tayanıp kózlerin jol boyınan ayırmaı alısqa tigilip turǵan uzın boylı kempirdi jiyi-jiyi kórip qalatuǵın boldı. Bul Sulayman aǵanı kútip turǵan Sárbinaz kishem edi. Biraq, Sulayman aǵa kelmedi» [4, b. 6]. Mine, biz bul jerde jaslıǵında sulıwlıqta teńi-tayı joq Sárbinazdıń qartayǵan waqıttaǵı portretiniń súwretlengenin kórsek boladı. Jazıwshı bunda qaharmannıń júzine, shashına, qáddi-qáwmetine itibar qaratadı hám solar arqalı bas qaharmannıń qartayǵan halatın, jaǵdayın súwretlep beredi. Álbette, bul jerde qaharman shıǵarma waqıyalarına dáslepki márte qatnasıp atırǵan joq, ol bunnan aldınǵı waqıyalarda tanıtırıladı hám epizodlarda qatnasadı. Biraq bul jerde jazıwshı statikalıq portretti sızıw arqalı qaharmannıń keyingi dáwirdegi kórinisin súwretlep bergen, bul súwretleniwinde qaharman derlik oqıwshıǵa qaytadan tanıtırılıp, onıń kelbeti jańadan sızılıp atır.

Bunnan basqa jazıwshınıń «Abadannıń papası» atlı gúrrińinde de statikalıq portretti kórsek boladı. Bunda avtor shıǵarma qaharmanı Abadandı bılayınsha súwretleydi; «Bizdi keń jayılǵan dasturqannıń basında jap-jas nashar kútip aldı. Is-háreketinen jaqsı adamnıń áwladı ekeni aytpay-aq bilinip tur. Álpayım minezine sáykes ózi de simbatlı, sulıw. Júzimniń suwınday súykimli júzinde girbiń joq. Biraq dóńgelengen qara kózlerinde muńlı kóylenkeniń móri bar. Bunday muńlı kóyleńke juwapsız muhabbatqa jolıqqan qızlardıń kózlerinde ǵana boladı. Atı Abadan eken» [5, b. 25]. Mine, biz bul jerde gúrriń qaharmanı Abadannıń portretin kóremiz. Bunday etip qaharman portretin súwretlew statikalıq portrettiń talaplarına say keledi. Sebebi shıǵarma qaharmanı gúrriń waqıyalarına dáslepki márte qatnasıp atır, onıń ózine tán belgileri keń túrde súwretlengen hám portret tikkeley bas qaharmangá qaratılǵan. Bul bolsa statikalıq portrettiń ózine tán súwretlew usılın hám belgilerin eske túsiredi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Smamutovtıń shıǵarmalarında portrettiń statikalıq túri qaharman obrazın ashıwda, qaharmannıń shıǵarmadaǵı áhmiyetin hám rólin belgilewde, dóretpeniń ideyalıq-estetikalıq jaqtan kórkem bayıwına óz úlesin qosıp turıptı. Avtor «Solaqay» gúrrińinde Mustafa Axmetovtıń, «Ómirlik joldas» novellasında Sárbinazdıń «Abadannıń papası» gúrrińinde Abadannıń obrazların ashıp beriwde, olardıń ózine tán belgilerin oqıwshıǵa tanıtırıwda hám qaharmanlardı oqıwshınıń kóz aldında janlı turǵanday etip súwretley alıwında statikalıq portrettiń ornı ayırıqsha áhmiyetke iye. Onnan qalaberse, statikalıq portretke tán bolmasa da jazıwshınıń statikalıq portret jaratıw dawamında qaharmannıń xarakterindegi ayırım belgi hám qásiyetlerdi súwretlep ótiwi de avtordıń portret sızıwdaǵı óz jolın hám portretke degen jeke dóretiwshilik qatnasın bildiredi. Demek, jazıwshı Keńes Smamutov statikalıq portret jaratıwda óz stiline iye, jeke túrde dóretiwshilik qatnas jasay alatuǵın hám qaharman portretin quramalaştırıp hám jetilistire alatuǵın avtor desek boladı. Bunday sheber jazıwshı hám dóretiwshilerdiń shıǵarmaların ele de tereń izertlew ádebiyatshılar aldında turǵan úlken bir wazıypalardıń biri bolıp sanaladı.

Ádebiyatlar:

1. Жорникова М.Н. Поэтика портрета в русской романтической повести. 1830-х гг. Авто-реф. дисс... доктор. филол... наук. –Улан-Уде: 2004.
2. Смамутов К. Солақай. // Әмиўдәря», 2007. №2. – В. 89.
3. Смамутов К. Әмирлик жолдас. Еркин Қарақалпақстан. 2017. 4-Июль. №84-85.
4. Смамутов К. Абаданның папасы. Устаз жолы. 2008. 5-йюл. №7.

ASSOCIATIONS BETWEEN ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY AND REASONING PERFORMANCE IN HIGH SCHOOL EDUCATION

Víctor Alfonso Crispín-Castrejón

Lecturer for Course B

Upper Secondary Education System (SEMS)

University of Guadalajara (UdeG)

Abstract

This study analyzed the influence of English proficiency on general reasoning performance among high school students from High School no. 7 and Regional High School of Lagos de Moreno of the University of Guadalajara. Cognitive benefits of bilingualism have been found, suggesting that both bilingualism and the acquisition of a second language by themselves show improvements in executive functions even when subjects are in socioeconomically disadvantaged environments. A total of 40 students were categorized into two groups according to their English proficiency level ($\geq B2$ or $\leq A2$) based on the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Both groups completed the Battery of Reasoning Tests (BPR) which assesses abstract, verbal, and numerical reasoning. The independent samples Student's t-test revealed a significant difference in reasoning performance between groups ($t(38) = 2.9453$, $p = 0.005$). Students with high English proficiency obtained a higher mean reasoning score ($M = 94.85$) compared to those with low proficiency ($M = 83.05$). The 95% confidence interval for the difference in means was $[3.689, 19.911]$. These findings suggest that higher English proficiency is associated with improved reasoning skills, highlighting the potential cognitive benefits of promoting bilingualism in educational settings.

Keywords: Bilingualism, English Proficiency, Second Language Acquisition, Reasoning, Adolescents.

Аннотация

В данном исследовании анализируется влияние уровня владения английским языком на общие показатели рассуждения среди старшеклассников средней школы №7 и Региональной средней школы Лагос-де-Морено Университета Гвадалахары. Обнаружены когнитивные преимущества билингвизма, свидетельствующие о том, что как билингвизм, так и овладение вторым языком сами по себе способствуют улучшению исполнительных функций, даже в социально неблагополучной среде. Всего 40 учащихся были разделены на две группы в соответствии с уровнем владения английским языком ($\geq B2$ или $\leq A2$) на основе Общей европейской системы оценки языковых знаний (CEFR). Обе группы прошли Батарею тестов на рассуждение (BPR), оценивающую абстрактное, вербальное и числовое мышление. Тест Стьюдента для независимых выборок выявил значимую разницу в результатах между группами ($t(38) = 2.9453$, $p = 0.005$). Учащиеся с высоким уровнем английского языка показали более высокий средний балл ($M = 94.85$) по сравнению с учащимися с низким уровнем ($M = 83.05$). 95% доверительный интервал для разницы средних составил $[3.689, 19.911]$. Эти результаты свидетельствуют о том, что высокий уровень владения английским языком связан с улучшенными навыками рассуждения, подчеркивая потенциальные когнитивные преимущества продвижения билингвизма в образовательной среде.

Ключевые слова: билингвизм, владение английским языком, овладение вторым языком, рассуждение, подростки.

Андатпа

Бұл зерттеу ағылшын тілін меңгеру деңгейінің жалпы ойлау қабілетіне әсерін Гвадалахара университетінің №7 орта мектебі мен Лагос-де-Морено өңірлік орта мектебінің оқушылары арасында талдады. Билингвизмнің когнитивтік артықшылықтары анықталды, бұл екі тілді меңгеру және екінші тілді игеру өздігінен атқарушы функциялардың жақсаруына ықпал ететінін көрсетеді, тіпті әлеуметтік-экономикалық жағынан осал ортада болса да. Барлығы 40 оқушы ағылшын тілін меңгеру деңгейіне ($\geq B2$ немесе $\leq A2$) сәйкес екі топқа бөлінді, бұл Еуропалық тілдерді меңгеру деңгейінің жалпы жүйесіне (CEFR) негізделген. Екі топ та абстрактілі, вербалды және сандық ойлау қабілетін бағалайтын Ойлау тесттер батареясын (BPR) орындады. Тәуелсіз тандамаға арналған Стьюденттің t-тесті топтар арасындағы ойлау нәтижелерінде елеулі айырмашылықты көрсетті ($t(38) = 2.9453$, $p = 0.005$). Ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгерген оқушылар орташа көрсеткіш бойынша ($M = 94.85$) төмен деңгейдегі оқушыларға қарағанда ($M = 83.05$) жоғары нәтиже көрсетті. Орташа мәндер

айырмашылығының 95% сенімділік аралығы [3.689, 19.911] болды. Бұл нәтижелер ағылшын тілін жақсы меңгеру ойлау қабілетінің жақсаруымен байланысты екенін көрсетеді және білім беру саласында билингвизмді ілгерілетудің когнитивтік пайдасын айқындайды.

Негізгі сөздер: билингвизм, ағылшын тілін меңгеру, екінші тілді игеру, ойлау, жасөспірімдер

1 Introduction

Reasoning is a fundamental cognitive process in the acquisition of knowledge and problem-solving across diverse contexts, including education. During adolescence, a key stage in cognitive development, high school students begin to consolidate formal thinking, which enables them to hypothesize, plan, contrast information, and infer conclusions [1, pp. 85-90; 2, p. 30]. However, various factors can influence its development and effectiveness, among which socioeconomic and linguistic conditions are particularly noteworthy. In this regard, bilingualism and second language acquisition have sparked growing interest in educational research due to their potential impact on cognitive functions and academic performance.

In this study, reasoning is operationalized as encompassing abstract, verbal, and numerical reasoning, as assessed by the Battery of Reasoning Test (BPR) [3]. These dimensions are considered core components of formal thinking in adolescence [1, p. 86; 4, p. 1674].

Several studies have identified that bilingualism and second language acquisition can foster the development of executive functions such as working memory, cognitive flexibility, selective attention, and problem-solving [5, p. 3; 6, p. 2; 7, p. 21; 8, p. 1364]. Given their close association with thought regulation and cognitive control, these functions suggest a positive impact on reasoning, particularly within educational settings.

Moreover, the literature has demonstrated the importance of being exposed in a bilingual environment during childhood and its impact on cognitive development regardless the context [9, pp. 413-414]. For instance, some authors have shown that adolescents from socially marginalized backgrounds exhibit difficulties in executive functions and conceptual thinking, which affects their reasoning abilities and, consequently, their academic performance [10, pp 82-83; 11, p. 234]. Nonetheless, some studies have found that bilingualism and second language acquisition can act as protective factors mitigating the negative effects of disadvantaged environments. For example, it has been found that bilingual children from low-income families performed better on executive function tasks compared to their monolingual peers [8, p. 1365]. Also, it has been demonstrated that bilingual children show advantages in nonverbal reasoning regardless of socioeconomic status [6, p. 2, 9, p. 420].

Additionally, second language acquisition can promote critical thinking and metacognition by fostering reflection on language structure and the formulation of more robust arguments [11, pp. 3-6] and learning an additional language can generate positive experiences that strengthen self-efficacy, motivation, and cognitive engagement as well [12, pp. 9-10].

Despite this evidence, the relationship between bilingualism and reasoning remains not fully clarified. Although it has been documented that bilingualism and second language acquisition support the development of certain cognitive functions, there is still limited understanding of how these processes specifically impact reasoning among adolescents in school contexts. Much of the existing literature has focused on adults or young children, leaving a knowledge gap regarding how these effects manifest in high school students. Furthermore, most studies have been conducted in English-speaking or European educational contexts, so it is not yet known whether these findings can be extrapolated to Spanish-speaking populations in countries with different educational models.

Since English is a mandatory subject in the Mexican high school curriculum, there is a need to investigate whether its learning may be related to the development of reasoning among students. Identifying this relationship could provide valuable information to optimize teaching strategies and design pedagogical interventions that strengthen the development of formal thinking at this educational level.

In Mexico, the national high school curriculum established by the Ministry of Public Education (SEP) requires students to achieve at least B1 proficiency in English upon graduation, with some institutions

promoting B2 as the target level. However, there is limited evidence regarding whether attaining these levels correlates with enhanced cognitive abilities such as reasoning.

This leads to the following research question:

What is the relationship between bilingualism and/or second language acquisition—specifically English at the B2 level—and the development of reasoning in high school students?

From this, the general objective is derived: to analyze the relationship between bilingualism and/or second language acquisition, particularly English proficiency at a level $\geq$ B2, and the development of reasoning in high school students, with the aim of identifying how these language skills influence reasoning processes in educational contexts. It should be noted that according to the Common European Framework of Reference for Languages, the B2 level describes an upper independent user, which implies the ability to comprehend complex texts, engage in fluent interaction, and demonstrate communicative autonomy without constantly relying on linguistic support.

The specific objectives are as follows:

1. To assess the level of English language competence among selected high school students through a validated diagnostic test.
2. To examine the reasoning abilities of high school students using a standardized test covering abstract, verbal, and numerical aspects.
3. To analyze potential correlations between English language competence and reasoning levels, in order to determine whether there is a significant relationship between second language proficiency and cognitive development in high school students.

Hypotheses

1. Null hypothesis: There is no statistically significant association between students' English proficiency level and their overall reasoning level.
2. Alternative hypothesis: There is a statistically significant association between students' English proficiency level and their overall reasoning level.

Finally, this research aims to contribute knowledge about the impact of bilingualism and second language acquisition on cognitive processes, particularly reasoning. Furthermore, it seeks to provide relevant information for designing educational interventions that foster the development of formal thinking among high school students. By addressing a gap in the existing literature, this study contributes to a better understanding of how second language learning can influence reasoning development in educational contexts, with particular emphasis on Spanish-speaking populations.

2 Methodology

To determine the association between English proficiency and reasoning skills, a quantitative quasi-experiment for independent groups was conducted. The quantitative methodology enables precise and objective measurement of the study variables, collecting numerical data analyzed using statistical techniques. This approach is ideal for identifying patterns and relationships between English proficiency and reasoning abilities, providing results that can be generalized to a broader population. Additionally, the quantitative methodology ensures the objectivity of the study by minimizing researcher bias and guaranteeing the replicability of the findings.

2.1 Type of Study

This study employed a quasi-experimental design for independent groups, analyzed quantitatively.

2.2 Instruments

The Battery of Reasoning Tests (BPR) [3] assesses General Reasoning by including Abstract Reasoning, Verbal Reasoning, Numerical Reasoning, and Practical Reasoning at the elementary level. For upper secondary education, the same types of reasoning are assessed, except for Practical Reasoning, which is replaced by Spatial Reasoning and Mechanical Reasoning. In this research, the sections on Spatial and Mechanical Reasoning were not considered, as they are not strictly necessary to obtain the General Reasoning score, as indicated in the BPR Administration Manual: although the

Battery can provide a General Reasoning assessment, it is also possible to do so independently through each category.

Regarding the items evaluated by this Battery, information is provided on various psychometric properties, such as item difficulty, variability, and discrimination. Reliability is assessed through the ordinal alpha coefficient, and measurement stability is verified via test-retest correlations. In terms of validity, both internal and external validity are examined. Exploratory and Confirmatory Factor Analyses are performed to assess the dimensional structure and factorial invariance by sex, in addition to analyzing correlations between the different dimensions and the General Reasoning index. Differences in scores are observed by sex and age, and correlations are established with other aptitude and intelligence tests as well as with academic achievement. The scores are transformed into IQ scales for interpretation, and it is recommended to analyze the battery using Item Response Theory to determine its suitability across different ability levels. The instrument is especially useful for detecting learning difficulties and for assessing students' educational needs and capabilities.

It is also important to note that the population average in this type of test ranges from 85 to 115. Scores between 70 and 84 are considered indicative of low reasoning ability, and those between 60 and 69 reflect extremely low reasoning. In contrast, values between 116 and 129 correspond to high reasoning, while the range of 130 to 140 indicates extremely high reasoning ability.

2.3 Procedure (Quasi-experimental Design)

Sample Selection: 40 students from High School No. 7 and from the Regional High School of Lagos de Moreno were randomly selected according to the criteria described below. English levels were selected to ensure a clear contrast between minimal and functional proficiency.

Inclusion Criteria:

1. English proficiency determined by the Cambridge English Language Assessment online test.
2. Aged 15-18.
3. Regular enrollment at High School No. 7 or the Regional High School of Lagos de Moreno.
4. Informed consent.

Exclusion Criteria:

1. Failure to complete the test in person, under the supervision of the examiners, and within the time allotted for each section.

Based on English proficiency, students were divided into two groups (n=20 each)

Experimental Group: Those who achieved a B2 level of English or higher.

Control Group: Those who obtained a level below A2.

The results of both groups were compared according to the following variables:

1. Independent Variable: English Proficiency Level.
2. Categories:
High English proficiency group: $\geq$ B2.
Low English proficiency group: $\leq$ A2.
3. Dependent Variable: General Reasoning Level.

Null Hypothesis:

There is no statistically significant association between students' English proficiency and their level of general reasoning.

Alternative Hypothesis:

There is a statistically significant association between students' English proficiency and their level of general reasoning.

This hypothesis was tested using independent samples t-tests.

3 Results

To analyze whether English proficiency influences performance in general reasoning within educational contexts (which considers three types of reasoning: abstract, verbal, and numerical), several statistical tests were conducted using the R Studio statistical software.

It is also important to note that the threshold where the average performance of the general population on this type of test is typically located ranges between 85 and 115. Scores from 70 to 84 are considered low reasoning, while scores between 60 and 69 are classified as extremely low reasoning. Conversely, scores ranging from 116 to 129 indicate high reasoning, whereas scores between 130 and 140 correspond to extremely high reasoning.

To carry out the analysis of the results, the Shapiro–Wilk test was employed to verify the normality of the data. The results did not show significant deviations from normality for either group (high proficiency group: $W = 0.98185$, $p = 0.9557$; low proficiency group: $W = 0.96011$, $p = 0.546$), allowing the use of parametric tests.

Subsequently, Levene's test was applied to assess the homogeneity of variances between the groups. The results indicated that the variances were homogeneous ($F(1,38) = 0.1765$, $p = 0.6768$), which also satisfied the assumptions required for the Student's t-test.

The independent samples Student's t-test revealed a significant difference in general reasoning performance between students with high and low English proficiency ($t(38) = 2.9453$, $p = 0.005482$). Students with a high level of English achieved a mean score of 94.85, while those with a low level obtained a mean score of 83.05. The 95% confidence interval for the difference in means was [3.689, 19.911], suggesting that students with higher English proficiency ($\geq B2$) tend to exhibit better performance in general reasoning compared to those with lower proficiency ($\leq A2$). The effect size, calculated as Cohen's d , was 0.96, which represents a large effect of English proficiency level on general reasoning performance.

These results provide initial evidence of an association between English proficiency level and general reasoning performance in high school students.

4 Discussion

This section discusses the objectives of this research by evaluating and examining the data obtained through the administration of the BPR test. The analysis focused on trends and relationships among the variables determine whether the results supported the initial hypotheses. Furthermore, potential associations between second language proficiency levels and cognitive skills were examined to provide a detailed perspective on the impact of bilingualism on reasoning.

A positive relationship was identified between bilingualism and/or second language acquisition, particularly English, and the reasoning abilities of the students. These results support the hypothesis that higher English proficiency is associated with better general reasoning skills in high school students. This is consistent with previous literature on the cognitive benefits of bilingualism.

The independent samples t-test revealed a statistically significant difference ($p=0.005482$) in reasoning performance between students with high and low English proficiency, with mean scores of 94.85 and 83.05, respectively. Importantly, the effect size (Cohen's $d = 0.96$) indicates a large magnitude of difference, emphasizing the relevance of English proficiency for cognitive development.

Although the sample used in this study may be considered relatively small, its reliability is supported by the results of the normality test (Shapiro–Wilk) and the homogeneity of variances test (Levene's), as the data met parametric assumptions, exhibiting a normal distribution and homogeneous variances. Nevertheless, future studies should include larger samples and control additional variables such as socioeconomic status, prior cognitive abilities, or teaching methodologies, which could also influence reasoning performance.

These findings align with the literature that reported improvements in cognitive processes associated with bilingualism, including attention, memory, and cognitive flexibility [5, pp. 9-10; 7, p. 22; 8, pp 1368-1369]. Although this study specifically assessed reasoning, it is important to highlight that reasoning relies on multiple underlying processes such as working memory, inhibitory control, and other executive functions [13, p. 136]. Therefore, the observed difference suggests positive implications of second language acquisition for general cognitive functioning.

Another relevant aspect is the potential to mitigate socioeconomic barriers. Although this study did not directly analyze socioeconomic factors and the sample from both schools was randomly selected

while controlling only for English proficiency level, the difference observed in reasoning performance supports the idea that bilingualism can serve as a compensatory mechanism [9, pp. 419-420]. This capacity to strengthen cognitive reserves may help attenuate the disadvantages associated with lower socioeconomic conditions.

In summary, this research examined the relationship between bilingualism—specifically English proficiency—and general reasoning in high school students, assessed through the BPR. The results demonstrated a significant positive association between higher language skills and better cognitive performance. These findings reinforce the evidence that bilingualism contributes to cognitive development and may foster reasoning even in challenging educational contexts

5 Conclusions

The results of this study confirm a positive relationship between English proficiency as a second language and the development of general reasoning in high school students. These findings support the hypothesis that higher levels of English proficiency are associated with enhanced cognitive abilities particularly reasoning skills.

This research highlights important educational implications. Promoting second language learning, such as English, could contribute not only to the development of linguistic skills but also to the strengthening of other cognitive processes essential for academic success. Furthermore, the findings suggest that second language acquisition may function as a compensatory factor that mitigates socioeconomic disadvantages, fostering more equitable cognitive development across educational contexts.

Future research could benefit from longitudinal studies to examine how English proficiency evolves over time and influences the progression of different types of reasoning. Additionally, incorporating neuroscientific evidence on brain changes associated with second language learning could help clarify the mechanisms underlying these cognitive benefits. From didactic perspective, it would also be valuable to design educational interventions using physical and digital resources, such as specialized software or games, to stimulate reasoning and related cognitive skills more effectively.

In summary, this study contributes to the growing body of evidence on the cognitive benefits of bilingualism and underscores the relevance of integrating second language learning into high school curricula as a strategy to enhance reasoning and promote cognitive equity.

References

1. Piaget J. 6 Estudios de Psicología. Primera Ed. Barcelona: Labor, S.A., 1991. 7–199 c.
2. Kryjevskaja M., Heron P.R.L., Heckler A.F. Intuitive or rational? Students and experts need to be both // *Phys Today*. American Institute of Physics, 2021. T. 74, № 8. C. 28–34.
3. TEA Ediciones. Batería de Pruebas de Razonamiento (BPR). 2008.
4. Bronkhorst H. и др. Logical Reasoning in Formal and Everyday Reasoning Tasks // *Int J Sci Math Educ*. International Journal of Science and Mathematics Education, 2020. T. 18, № 8. C. 1673–1694.
5. Bubbico G. и др. Effects of second language learning on the plastic aging brain: Functional connectivity, cognitive decline, and reorganization // *Front Neurosci*. Frontiers Media S.A., 2019. T. 13, № MAY.
6. Calvo A., Bialystok E. Independent effects of bilingualism and socioeconomic status on language ability and executive functioning // *Cognition*. 2014. T. 130, № 3. C. 278–288.
7. Poncelet M., Gillet S. Les aspects cognitifs et psycholinguistiques de l'apprentissage des langues en immersion précoce // *Dossier Les Compétences de Demain*. 2020. T. 157. C. 20–23.
8. Engel de Abreu P.M.J. и др. Bilingualism Enriches the Poor: Enhanced Cognitive Control in Low-Income Minority Children // *Psychol Sci*. SAGE Publications Inc., 2012. T. 23, № 11. C. 1364–1371.
9. González Lugo S. и др. Diferencias en las funciones ejecutivas de estudiantes de bachillerato con distinto grado de marginación social // *Psicumex*. 2014. T. 4, № 2. C. 71–87.

10. Dongo M. A. Significado de los factores sociales y culturales en el desarrollo cognitivo // Revista de Investigación en Psicología. 2014. T. 12, № 2. С. 227.
11. Yang S., Yang H., Lust B. Early childhood bilingualism leads to advances in executive attention: Dissociating culture and language // Bilingualism. 2011. T. 14, № 3. С. 412–422.
12. Liang W., Fung D. Fostering critical thinking in English-as-a-second-language classrooms: Challenges and opportunities // Think Skills Creat. Elsevier Ltd, 2021. T. 39.
13. Shao K. и др. Emotions and Instructed Language Learning: Proposing a Second Language Emotions and Positive Psychology Model // Front Psychol. Frontiers Media S.A., 2020. T. 11.
14. Diamond A. Executive functions // Annu Rev Psychol. 2013. T. 64. С. 135–168.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФОН МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НА ПРИМЕРЕ ПРЕССЫ

Ян Сюэ

кафедры журналистики

Докторант Бакинского государственного университета

ORCID ID: 0009-0000-2591-0308

E-mail: 2425415100@qq.com

Аннотация

Азербайджанское медиаобразование тесно связано с развитием печати. С конца XIX века, с возникновением периодики, газеты не только распространяли информацию, но и выполняли социально-образовательные функции, формируя медиаграмотность читателей. Практика печатных изданий демонстрирует историческую эволюцию и современную ценность медиаобразования в Азербайджане.

Ключевые слова: Азербайджан, медиаобразование, газета, медиаграмотность, историческое развитие, социокультурный контекст.

Abstract

The development of media education in Azerbaijan is closely connected with the press. Since the emergence of periodicals in the late 19th century, newspapers have not only disseminated information but also fulfilled social and educational functions, fostering readers' media literacy. The practice of the press reflects both the historical trajectory and the modern value of media education in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Media Education, Newspaper, Media Literacy, Historical Development, Socio-cultural Context.

Мазмұны

Әзербайжанның медиа білімінің дамуы баспасөзбен тығыз байланысты. XIX ғасырдың соңынан бастап мерзімді басылымдардың пайда болуымен газеттер тек ақпарат таратумен шектелмей, сонымен қатар әлеуметтік-ағартушылық қызмет атқарып, оқырмандардың медиасауаттылығын қалыптастырды. Баспасөз тәжірибесі Әзербайжандағы медиа білімнің тарихи эволюциясы мен қазіргі құндылығын көрсетеді.

Негізгі сөздер: Әзербайжан, медиа білім, газет, медиасауаттылық, тарихи даму, әлеуметтік-мәдени контекст.

Введение. Медиаобразование, являющееся важным инструментом формирования медиаграмотности граждан и способности к социальной активности, занимает значительное место в образовательных системах разных стран. Развитие медиаобразования в Азербайджане имеет уникальный исторический контекст, а его эволюция тесно связана с развитием печатной прессы. Газеты выступали не только основным каналом распространения информации, но и выполняли функции социального и культурного просвещения, постепенно формируя у населения критическое мышление и навыки медиаграмотности через новости, редакционные статьи и комментарии. С течением времени, особенно в период Советского Союза, медиаобразование стало более институционализированным, а печатная пресса играла важную

роль в распространении идеологии и журналистском образовании. В постсоветский период, с развитием информатизации и глобализации, медиаобразование в Азербайджане приобрело многообразный характер: внимание уделяется как повышению медиаграмотности граждан, так и развитию межкультурного понимания и социальной активности. Анализ практики печатной прессы позволяет более полно понять развитие медиаобразования в Азербайджане и его современную ценность, а также служит исторической и теоретической основой для дальнейших исследований и практических разработок.

Возникновение медиаобразования в мировом масштабе тесно связано с развитием журналистики. Средства массовой информации выступают не только важным инструментом передачи информации, но и несут образовательные и социализирующие функции. Газеты, будучи одним из основных каналов общественного информирования, на протяжении истории долгое время выполняли ключевую роль в формировании медиаграмотности населения, распространении знаний и ценностей. Азербайджан, как страна с богатой культурной традицией и сложной политической историей, также испытал значительное влияние развития журналистики, особенно печатной прессы, на формирование своего медиаобразования.

Журналистика является более динамичной системой, способной быстрее реагировать на изменяющиеся социальные условия и потребности общества. Выполняя свою просветительскую функцию, она способна оказывать существенное влияние на социализацию и ресоциализацию людей, оперативно реагируя на радикальные изменения общественной среды - в частности, те перемены, которые порождены стремительным прогрессом массовых коммуникаций [1, с.42].

В теоретическом плане данное исследование выявляет взаимосвязь между медиаобразованием и развитием журналистики, обогащает теоретическую базу медиаобразования через изучение исторического развития газет и образовательной практики, а также обобщает роль, которую газеты выполняли в образовательном процессе в Азербайджане. В практическом плане исследование анализирует влияние развития газет на медиаобразование в Азербайджане, позволяет понять опыт интеграции журналистской практики и образовательных процессов и может быть использовано для оптимизации программ подготовки специалистов в области журналистики.

Для проведения исследования применялся метод анализа литературы: изучались азербайджанские газеты и исторические материалы с XIX века до настоящего времени, что позволило проследить хронологию их развития и выявить образовательные функции.

Обзор истории развития газет в Азербайджане. Газетное дело в Азербайджане зародилось в конце XIX - начале XX века, когда в таких городах, как Баку, с быстрым развитием нефтяной промышленности происходили значительные изменения в экономике, культуре и социальной структуре, создавая благоприятные условия для появления печатных изданий. Первые газеты в основном носили просветительский и общественно-информационный характер, их целью было распространение современных идей, популяризация знаний и привлечение внимания общества к социальным изменениям. В этот период газетная индустрия не только освещала местные новости, но и уделяла внимание вопросам образования, культуры, экономики и политики, выполняя двойную функцию - просвещения и социального обучения. Современные азербайджанские газеты берут начало с конца XIX века; знаковым изданием считается газета «Экинчи», выпущенная в 1875 году, которая стала первой местной газетой, ориентированной на широкую аудиторию. Она в основном публиковала материалы по сельскому хозяйству, образованию и социально-культурным вопросам, сочетая функции просвещения и передачи новостей.

XIX век в истории Азербайджана богат событиями, среди которых наиболее значительным является создание национальной печати. Это событие связано с именем большого сторонника просвещения Гасанбека Зардаби. Так, именно по его инициативе начала впервые издаваться на азербайджанском языке газета «Экинчи». Газета «Экинчи» с 22 июля 1875 года стала выходить раз в две недели и охватывала следующие рубрики:

1. Известия внутри страны;

2. Новости посевной;
3. Новости науки;
4. Свежие новости;
5. Объявления [2, с.34].

Газета «Экинчи» поставила перед собой цель: просвещать народ, распространять прогрессивные идеи, вести борьбу с пережитками прошлого. Позиция этой газеты нравилась Гасану Алкадари, он и сам мыслил именно так, как мыслил ее издатель [3, с.95].

Пока издавалась газета «Зия», в январе 1883 года в Тифлисе в типографии этой газеты начал печататься журнал «Кешкюль» («Чаша») под редакцией Джалала Унсизаде (младший брат Саида Унсизаде - авт.), который с марта 1884 года свое издание продолжил в качестве газеты. Редактор и основной авторский состав журнала «Кешкюль» были передовыми интеллигентами своего времени. Здесь публиковались теоретические и публицистские статьи на темы лингвистики, литературы, искусства, науки, просвещения и пр., оригинальные художественные произведения, переводы с русской, европейской и восточной литератур [4, с.46].

Характерные черты первых газет включали: ярко выраженное образовательное содержание, формирование национального культурного сознания и стимулирование общественной активности. В статьях публиковались материалы по сельскому хозяйству, вопросам здравоохранения и нравственного просвещения, что отражало образовательную функцию газет. Издаваясь на азербайджанском языке, газеты подчеркивали возрождение национального языка и культуры, создавая платформу для воспитания национальной идентичности. Они поощряли население к интересу к общественным делам, развивали критическое мышление, закладывая основу для будущего медиаобразования. Кроме того, газеты этого периода стали своеобразной площадкой для журналистского образования. Несмотря на отсутствие систематических курсов по медиаобразованию, чтение газет предоставляло населению непрямую практику отбора, анализа и оценки информации, служа прототипом современного медиаобразования.

«Экинчи» привела к мощному толчку в развитии азербайджанской журналистики и основанию в дальнейшем других азербайджаноязычных газет, таких как «Зия» - в 1879 году, «Зия-и Кавказия» - в 1880 году, «Кешкюль» - в 1883 году, «Шарги-Рус» - в 1903, «Иршад» и «Хаят» - в 1905 году, «Фиюзат», «Текеммюль» и «Молла Насреддин» - в 1906 году, после чего азербайджанская публицистика вступила в новый этап развития [5, с.45].

Период Советского Союза: интеграция газет в образовательную систему. С 1920 по 1991 год Азербайджан входил в состав СССР, и в этот период газеты выполняли двойную роль: инструмента образования и средства идеологической пропаганды. Количество издаваемых газет значительно увеличилось, они охватывали все городские и сельские территории страны, а содержание включало политическую пропаганду, научно-культурные материалы и освещение социальной жизни. В XX веке, особенно в период советской власти, газетное дело в Азербайджане стремительно развивалось и постепенно институционализировалось. Газеты становились важным каналом официальной пропаганды и образования: помимо передачи новостей, они выполняли функции идеологического воспитания и формирования медиаграмотности граждан. Многие издания создавали отдельные колонки или тематические рубрики, направленные на молодежь и студентов, с целью культурного просвещения и распространения социальных знаний.

Истоки медиаобразования на материале прессы в СССР необходимо искать именно в 1920-х годах. Безусловно, в то время термин «медиаобразование» не употреблялся (он получил распространение в России только лишь в 1980-х годах), но именно в этот период говорили о необходимости и важности включения прессы в учебно-воспитательный процесс советской школы [6, с.91].

Газеты как инструмент медиаобразования. В период Советского Союза в курсах средней и высшей школы были введены занятия по чтению и анализу газет, направленные на развитие критического мышления и политического сознания студентов. В некоторых вузах создавались

факультеты журналистики, где газеты выступали важной площадкой для практического обучения: студенты участвовали в редактировании, написании материалов и выпуске изданий. Политическая образовательная функция газет проявлялась через пропаганду государственных политик и идеологии, направленную на формирование у студентов и населения понимания правил функционирования общества. Газеты также создавали рубрики по науке, литературе и истории, повышая научную грамотность и культурный уровень населения. Через письма читателей, редакционные статьи и дискуссии газеты способствовали формированию у граждан интереса к социальным вопросам и развитию сознательной гражданской позиции.

Принятие Декларации Независимости 18-го октября 1991-го года, создало почву для возникновения общественной мысли на основе народно-демократической идеологии [7, с.85].

Период после обретения независимости: диверсификация газет и связь с медиаобразованием. После обретения независимости Азербайджаном в 1991 году журналистика вступила в эпоху либерализации и многообразия. Разнообразие газет значительно расширилось, охватывая политические, экономические, социальные, культурные и образовательные темы, а роль газет в медиаобразовании претерпела новые изменения. Газеты стали важной платформой для журналистского образования в вузах, стажировок и практических занятий, предоставляя студентам реальную среду производства новостей. В курсах медиаграмотности для школ и вузов газеты используются как инструмент анализа новостей и критической оценки информации, помогая студентам понимать процесс создания новостей и методы отбора информации. Традиционные газеты постепенно начали публиковаться онлайн, что усилило опыт медиаобразования, объединяющий цифровые и традиционные форматы. В постсоветский период азербайджанская пресса, сохраняя традиционные образовательные функции, стала постепенно адаптироваться к тенденциям информатизации и глобализации. Газеты продолжают выполнять функции образования и культурной передачи, при этом уделяя внимание формированию критического мышления у населения, развитию социальной активности и расширению образовательных форматов и влияния с использованием современных медиа-технологий. В целом, развитие азербайджанской прессы отражает тесную связь медиаобразования с социальными изменениями и предоставляет важный исторический контекст для понимания современного медиаобразования.

Каждый исторический этап связан с феноменом культуры, имеет специфические особенности, свой неповторимый колорит. Развитие медиаобразования неотделимо от исторического развития страны, как и само медиаобразование от медиакультуры в целом [8, с.1].

История развития газет отражает не только эволюцию журналистики в Азербайджане, но и обеспечивает теоретическую и практическую основу для медиаобразования. От зарождения газетного дела, через советский период до многообразного развития в период независимости, газеты неизменно играли незаменимую роль в образовательной системе Азербайджана.

Взаимосвязь медиаобразования и журналистики в Азербайджане. Специальность Журналистика в системе высшего образования Азербайджана сформировалась еще в советский период, при этом газеты выполняли незаменимую практическую функцию в образовательном процессе.

1 сентября 1919 года парламент Азербайджанской Республики принял Закон об учреждении в Баку государственного университета. Ректором университета был назначен Василий Иванович Разумовский (1857-1935) [9, с.79].

Журналистское образование занимает особое историческое место и положение в системе подготовки профессиональных кадров Бакинского государственного университета. В числе бывших советских университетов основа высшего журналистского образования впервые была заложена в 1928 году именно в АГУ [10]. Бакинский государственный университет, а также другие высшие учебные заведения последовательно открыли факультеты и курсы, связанные с журналистикой и медиа, предоставляя студентам журналистских специальностей образовательную модель, объединяющую теорию и практику.

Дизайн учебной программы. Теоретические курсы охватывают историю журналистики, принципы коммуникации, основы новостного письма и другие дисциплины. Через изучение теории студенты получают понимание функций журналистики, её социальной роли и этических норм. Газеты выступают основной практической платформой: студенты участвуют во всех этапах подготовки, верстки, публикации и распространения материалов - от планирования новостей и написания текстов до редактирования и корректуры, осваивая полный цикл работы газеты. Высшие учебные заведения устанавливают механизмы сотрудничества с местными газетами, благодаря чему теоретические знания, полученные в вузе, могут непосредственно применяться на практике, повышая профессиональные навыки и одновременно развивая медиаграмотность и критическое мышление.

Студенческая газета - это не только площадка для реализации творческих возможностей студентов, но и медиаобразовательный продукт, который создают студенты для студентов. Вузовское издание реализует три функции: журналистскую, PR-функцию и медиаобразовательную [11, с.107].

Газеты как важное средство медиаобразования. Анализ содержания газет позволяет студентам овладеть навыками отбора информации, анализа общественного мнения и оценки социального отклика, создавая основу для подготовки журналистов с развитым критическим мышлением.

Развитие медиавоспитания в школах тесно связано с использованием газет, особенно в советский период и после обретения независимости. Газеты широко применялись в курсах чтения и формирования информационной грамотности. В учебных программах газеты использовались как учебный материал, помогая учащимся понимать новости и развивать навыки фильтрации информации. Учителя направляли студентов на анализ социальных проблем через редакционные статьи и комментарии, способствуя развитию критического мышления. Газеты также предлагали рубрики по науке, культуре и истории, дополняя школьное образование и расширяя кругозор учащихся. Эта практика показывает, что газеты в средней школе выполняли не только функцию источника информации, но и выступали образовательным инструментом, закладывая основу раннего медиаобразования.

Влияние социокультурных факторов. Национальная культура, языковая среда и социально-политическая структура Азербайджана глубоко повлияли на развитие газет и их образовательные функции. Газеты издавались на азербайджанском языке, способствуя обучению родному языку и укреплению национальной идентичности. В советский период газеты выполняли функции политического воспитания, тогда как после обретения независимости акцент сместился на социальное многообразие и свободу информации: газеты стали мостом между медиаобразованием и гражданским воспитанием. Через письма читателей, колонки с комментариями и журналистские расследования повышалась вовлечённость общества, усиливалось практическое значение медиаобразования. Взаимодействие журналистики и медиаобразования проявляется в сочетании образовательного содержания и практики, при этом оно сильно зависит от культурных, языковых и политических факторов.

Исторический вклад газет в медиаобразование Азербайджана. Образовательная функция газет как канала распространения информации. С момента появления газеты выполняли социальную функцию образования общества и передачи знаний. Основной вклад в образование выражается в распространении знаний: газеты предоставляют информацию в области науки, истории, культуры, экономики и служат важным образовательным ресурсом вне классной аудитории. Развитие критического мышления. Через новости и аналитические статьи читатели учатся понимать контекст событий и оценивать достоверность информации, что способствует формированию критического мышления. Повышение медиаграмотности. Газеты обучают аудиторию способам получения информации, различению источников и оценке их надежности, создавая практическую основу для современного медиаобразования.

Способность к самостоятельному критическому анализу и оценке социального функционирования СМИ и их содержания рассматривается как важная составная часть медиакомпетентности читателей газет и журналов, телезрителей и радиослушателей [12, с.82].

Центральным звеном медиаобразования необходимо сделать воспитание (возвращение) привычки к чтению, и в особенности - к чтению газетно-журнальной периодики, которая как никакой иной источник информации способствует развитию гражданского самосознания молодого человека [13, с.58].

Влияние на повышение медиаграмотности общества. История развития газет оказала глубокое влияние на общий уровень медиаграмотности в Азербайджане. Формирование привычки к чтению. Длительное чтение газет способствовало формированию у населения регулярной практики следить за новостями и анализировать информацию. Повышение гражданской сознательности. Через редакционные статьи, опросы общественного мнения и другие рубрики увеличивалось внимание граждан к социальным вопросам и развивалось чувство участия в общественной жизни. Расширение образовательных ресурсов. Газеты служат не только студентам журналистских специальностей, но и используются в образовательных целях в школах и сообществах, предоставляя знания и конкретные примеры, тем самым расширяя охват образовательной практики.

Заключение. Развитие медиаобразования в Азербайджане тесно связано с историей газетного дела: от зарождения азербайджанских газет в конце XIX века до различных этапов их развития и практики, пресса неизменно играла важную роль в распространении информации и выполнении социально-образовательных функций. Азербайджанская пресса является не только платформой для передачи новостей, но и важным инструментом медиаобразования; её историческая эволюция отражает глубокое влияние социальных, культурных и технологических изменений на развитие медиаобразования.

Литература

1. Короченский А.. "Медиакритика и медиаобразование" Высшее образование в России, no. 8, 2004, pp. 40-46.
2. Гаджиева К.М.. "Рубрики газеты «Экинчи как исторический источник" Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, no. 2, 2011, pp. 34-37.
3. Мирзабеков Азиз Абдулмирович. "Проблемы периодизации поэтического творчества Гасана Алкадари" Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки, no. 2, 2010, pp. 92-99.
4. Керимов Зафар Махмуд Оглы. "ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА" Современная научная мысль, no. 3, 2022, pp. 44-49. doi:10.24412/2308-264X-2022-3-44-49
5. Сулейман Ашурли. "ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ" Colloquium-journal, no. 22 (109), 2021, pp. 44-47. doi:10.24412/2520-6990-2021-22109-44-47
6. Горбаткова Ольга Ивановна. "Влияние педагогических воззрений С. Френе на развитие отечественного медиаобразования в 1920-е годы" Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева, no. 4, 2012, pp. 91-97.
7. Худаярова Гюняш Мусахан Гызы. "НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ" Colloquium-journal, no. 21 (108), 2021, pp. 85-89. doi:10.24412/2520-6990-2021-21108-85-89
8. Козаченко Инна Александровна. "Массовое медиаобразование в СССР в 1930–1960 годы" Концепт, no. S5, 2013, pp. 1-5.
9. Назарли Азиза Энвер Гызы. "РОЛЬ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ В ОРГАНИЗАЦИИ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА" Современная научная мысль, no. 3, 2018, pp. 77-85.

10. http://journalism.bsu.edu.az/ru/content/o_fakulytete_477
11. Овчинникова Мария Михайловна. "Журналистская, медиаобразовательная и PR-деятельность вузовских газет Великобритании" Современная высшая школа: инновационный аспект, no. 3, 2011, pp. 107-114.
12. Талалаева Е.М.. "Самодетельная школьная периодика как фактор развития медиакомпетентности юных россиян" Вопросы журналистики, педагогики, языкознания, vol. 4, no. 14-1 (69), 2009, pp. 82-86.
13. Овчинникова Мария Михайловна. "Модернизация медиаобразовательного проекта в соответствии с практической концепцией медиаобразования" Современная высшая школа: инновационный аспект, no. 4, 2009, pp. 55-59.

СЮЖЕТНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ ЭПОСА «КОБЛАН» («КОБЫЛАНДЫ»): КАРАКАЛПАКСКАЯ И КАЗАХСКАЯ ВЕРСИИ

Турдыбаев Конакбай Кеулимжаевич

Доктор филологических наук, Каракалпакский государственный университет имени
Бердаха

Аннотация

Статья посвящена сравнительному анализу каракалпакской и казахской версий эпоса «Коблан» («Кобыланды»). Рассматриваются сюжетные параллели, мотивы, образы и историко-культурная общность, отражающие генетическое родство двух народов.

Ключевые слова: эпос, Коблан, Кобыланды, параллели, сравнительный анализ

Эпос «Коблан» широко распространен среди каракалпаков. Его широкое распространение среди народа и исполнение с любовью на протяжении нескольких веков демонстрируют истинно народные черты данного произведения. Существует восемь записанных вариантов каракалпакского героического эпоса «Коблан» и все эти рукописи хранятся в фонде рукописей библиотеки Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. Однако не все варианты упомянутого эпоса одинаковы по содержанию и художественности. Вариант эпоса «Коблан», записанный жырау Есемуратом, считается самым полным, самым объемным и самым ценным с точки зрения содержания и художественности каракалпакской версии этого эпоса.

Для более широкого понимания сюжетной структуры и идейного содержания эпоса «Коблан» большое значение имеют версии других народов. Существуют крымскотатарская, ставропольская, ногайская, башкирская и казахская версии эпоса. Среди них особый интерес представляет казахская версия. Известно, что у казахского народа также есть несколько вариантов эпоса «Коблан». При сравнении версий этих двух народов наряду с близкими сходствами в сюжете и композиции, мире образов, мотивах, деталях и эпизодах, встречаются и уникальные особенности. Однако исследования национальных версий этих двух народов показывают, что они имели историческую, политико-экономическую и культурную генетическую связь в прошлом, и что их исполнители, сказители и певцы также находились в творческой связи друг с другом, что можно определить с помощью текстов эпоса. Полная классическая версия эпоса «Коблан» сохранилась у каракалпакского и казахского народов. К настоящему времени учеными Н. Давкараевым, К. Айымбетовым, О. Кожуровым, А.К. Боровковым, И. Сагитовым, К. Максотовым, С. Бахадыровой, М. Габдуллиным, Т. Сыдыковым, О. Нурмагамбетовой проведены сравнительные исследования версий двух народов, которые можно считать в своей основе едиными.

С древних времен каракалпакский и казахский народы были тесно связаны в культурном и историческом плане. Широкое распространение эпоса среди каракалпаков и в юго-западных

областях Казахстана также связано с историческими и общественно-политическими обстоятельствами. Например, среди вариантов, записанных каракалпакскими сказителями, варианты, записанные Жанибеком жырау Аскарковым из Тахтакупыра и Ережепом жырау Тилеумагамбетовым из Конырата, имеют сходства с казахскими версиями. Эти два сказителя исполняли эпос среди каракалпаков до конца своей жизни.

О. Нурмагамбетова, проводившая специальное исследование по казахскому эпосу «Кобыланды батыр», высказала следующее мнение о сходстве версий двух народов: «... каракалпакские и казахские акыны и жырау издавна жили в тесном взаимодействии, посещая земли друг друга, перенимая и изучая песни. Поэтому их репертуар схож. С этой точки зрения, то, что первоначальные версии песен «Коблан» и «Кобыланды батыр», которые они исполняли, совпадают, и лишь позже с небольшими изменениями в исполнении поэтов и сказителей разных народов они исполняются как вторая версия одной песни - закономерный процесс. Это подтверждается сравнительным анализом песен «Коблан» и «Кобыланды батыр» [3, с. 133].

Сравнивая варианты каракалпакского эпоса «Коблан» и казахского эпоса «Кобыланды батыр», мы видим ряд общих мотивов, образов и сходств с точки зрения содержания и идеи. Рождение батыра, его женитьба на Куртке, уход Куртки за конем Торыша (Тайбурылом), отъезд Коблана к Кобикли, его возвращение и освобождение своего народа от Алшагыра, и другие подобные события являются схожими, общими мотивами в большинстве каракалпакских и казахских вариантов эпоса.

Характеристика главных героев эпоса в обоих вариантах описывается одинаково. Например, основные персонажи: Коблан (Кобыланды), Куртка, Кансулыу (Карлыгаш), Орак, конь Торыша (Тайбурыл), а также Акша хан, Алшагыр, Кобикли, Алып дэу и другие - похожие друг на друга персонажи.

Действительно, каракалпакские варианты и казахская версия имеют определенную историко-генетическую близость и национальные особенности с точки зрения композиционного строения и сюжетного содержания. В.М. Жирмунский утверждал: «... только в результате сравнения различных версий можно выявить как сходства, так и различия между ними» [2, с. 51], что указывает на важность сравнительного изучения эпосов двух народов.

Все считающиеся полными варианты каракалпакского эпоса «Коблан» и казахского эпоса «Кобыланды батыр» начинаются с традиционного мотива бездетности. Кроме того, в обоих вариантах род Коблана представлен как «Кара Кипчак», и говорится, что Коблан батыр происходил из «ногайского народа». Исходя из этого, можно предположить, что основа эпоса восходит к общему источнику.

Мы понимаем, что между каракалпакским и казахским вариантами произведения в целом существуют значительные различия.

В казахской версии отсутствуют такие персонажи, как Акшахан и его визирь Картходжа бий и Полат, которые есть в каракалпакском варианте. В казахском варианте Нурпейиса Байги, батыр по имени Картходжа является не визирем Акшахана, как в каракалпакском, а предводителем сорока крымских батыров. Акшахан встречается только в вариантах Мурын-жырау и Кошелека Еламанова.

В каракалпакском варианте Караман изображается как брат Куртки, положительный герой. В казахском варианте Караман, наоборот, - отрицательный персонаж; он представлен как образ труса, подлеца, жадного, коварного и хитрого человека.

В отличие от других эпосов, в казахских и каракалпакских версиях встречается элемент, связанный с тем, что мать жаждет камня. В казахском варианте Айсы Байтабынова старуха Аналык жует камень, а в каракалпакском варианте Ережепа жырау старуха даже если она ест мясо тигра, дракона или лебедя, или пьет молоко Биля, ее желание не утоляется, затем она жует камень, и ее желание удовлетворяется [6, с. 144].

Несмотря на то, что каракалпакский эпос «Коблан» и казахский эпос «Кобыланды батыр» имеют уникальные особенности в своей композиционной структуре и сюжетном содержании, они имеют общие генетико-исторические корни. Поэтому выдающийся ученый Н. Давкараев

утверждает: «Несмотря на многочисленные существенные различия между каракалпакским и казахским вариантами эпоса «Қоблан», их основное содержание и историческое происхождение должны быть едины, [1, с. 217] – и дал правильный научный вывод. Действительно, каракалпакский и казахский народы очень близки друг другу с исторической, экономической, культурной, духовной и этнографической точек зрения. На протяжении многих веков они жили в одних и тех же исторических условиях, их судьба, быт и существование были близки и переплетены. Однако исполнители обоих народов, а именно каракалпакские жырау и казахские акыны, сохранили эпос до наших времен с его уникальными национальными особенностями.

Список использованной литературы:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
2. «Алпомиш» – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Тошкент: «ФАН, 1999. // Қараң: Жирмунский В.М. Алпомиш ҳақида эпик дoston ва Гомернинг «Одиссея»си.
3. Нурмағамбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы: «Дәшті Қыпшақ баспа үйі», 2003.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. «Қоблан». – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1981.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. «Қоблан». – Ташкент: «Маънавият», 2009.
6. Палымбетов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» (генезиси хәм типологиясы). Монография. – Нөкіс: Билим, 2020.

ЦИФРЛЫҚ КҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ КҰҚЫҚТАРЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Идресова Уздук Хамиевна

Х.Досмұхамедов атындағы

**Атырау университеті Азаматтық құқықтық
пәндер кафедрасының қауымд.профессоры**

Андатпа

Қоғамның цифрландыру процесінде адам құқықтарының жүзеге асыру мүмкіндіктері аясы кеңейеді. Адам құқықтарын цифрлық орта жүзеге асыру мүмкіндіктерімен қоса тәуекелдерден қорғаудың жаңа құқықтық тетіктерін құру үшін жаңа Цифрлық кодекс қабылданбақ. Мақалада цифрлық құқықтағы адам құқықтарының түрлері қарастырылады.

Негізгі сөздер: адам және азамат, құқық, адам құқықтары, цифрлық құқық, цифрлық құқық қатынастар

Аннотация

В процессе цифровизации общества расширяется сфера возможностей реализации прав человека. Разрабатывается новый Цифровой кодекс для создания новых правовых механизмов защиты прав человека от рисков, включая возможности реализации цифровой среды. В статье рассматриваются виды прав человека в цифровом праве.

Ключевые слова: человек и гражданин, право, права человека, цифровое право, цифровые правоотношения

Abstract

In the process of digitalization of society, the scope of opportunities for the realization of human rights is expanding. A new Digital Code is being developed to create new legal mechanisms for protecting human rights from risks, including the possibilities of implementing a digital environment. The article discusses the types of human rights in digital law.

Keywords: man and citizen, law, human rights, digital law, digital legal relations

Цифрландыру аясының қарқынды дамуына және олардың негізінде технологиялардың түбегейлі жаңа түрлерін әзірлеуге байланысты қоғам өмірінің әртүрлі салаларына белсенді енетін цифрландыру феномені қоғамдық қатынастарды және тұтастай алғанда құқықты

дамыту үшін өзге де жағдайларды қалыптастырады. Электрондық ортаның технологиялары мен тетіктерін белсенді пайдалану қарым-қатынастардың мүлдем басқа, материалдық емес мәніндегі жүйеге өзгеруі барған сайын қарқынды дамуда. Дамудың осы процессінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы цифрлық құқықтың да рөлі қазіргі ақпараттық қоғамда барған сайын маңызды бола түсуде.

2021 жылғы қарарда БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Кеңесі «адамның офлайн ортадағы құқықтары да онлайн ортада қорғалуы керек» деп келісімге келген еді.. Осылайша, цифрлық кеңістіктегі құқықтарды қамтамасыз етудің негізі Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады. БҰҰ сарапшылары деректерді қорғау мен құпиялылықты, цифрлық сәйкестендіруді, бақылау технологияларын пайдалануды, онлайн зорлық-зомбылық пен қысымды ең басым өзекті мәселелер ретінде атап көрсетті.

Негізгі цифрлық құқықтар туралы жалпы ақпаратты Еуропа Кеңесінің «Интернет пайдаланушыларына арналған Адам құқықтары жөніндегі нұсқаулығынан» табуға болады, ол құқықтар:

- Интернетке қол жеткізу және кемсітпеу құқығы;
- сөз бостандығы құқығы және ақпаратқа онлайн қол жеткізу;
- интернеттегі жиналыстар мен бірлестіктер бостандығына құқық;
- интернеттегі құпиялылық және деректерді қорғау құқығы;
- ақпаратқа онлайн қол жеткізу арқылы білім алу құқығы;
- интернетті пайдалану кезінде балалар мен жастардың қорғау құқығы;
- интернеттегі құқықтар мен бостандықтардың бұзылуынан қорғау құқығы [1].

Цифрлық құқық бұл адамның ақпарат пен технологияға тең қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Бұл цифрлық және ақпараттық теңсіздіктермен күресуді, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін цифрлық ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз етуді қамтиды.

Интернеттегі сөз және сөз бостандығы: цифрлық құқық онлайн ортада сөз және сөз бостандығы құқығын қорғайды. Ол анонимділік құқығын қорғауды және цензурадан қорғауды, сонымен қатар интернет цензурасымен және цифрлық ортадағы сөз бостандығының шектеулерімен күресуді қамтиды.

Киберқылмыс пен киберқауіптерге қарсы күрес: цифрлық құқық киберқылмыспен, кибертерроризммен, кибер тыңшылықпен және басқа да киберқауіптермен күресуге бағытталған заңдар мен саясаттарды қамтиды. Бұған хакерлік шабуылдардан, жеке басына қатысты мәліметтерді ұрлаудан, қаржылық алаяқтықтан және цифрлық қылмыстың басқа түрлерінен қорғау шаралары кіреді [2].

Цифрлық әлемдегі тұтынушылардың құқықтары: цифрлық құқық онлайн-ортадағы тұтынушылардың құқықтарын, соның ішінде қауіпсіздік пен алаяқтықтан қорғау құқығын, өнімдер мен қызметтер туралы қол жетімді және адал ақпарат алу құқығын, сондай-ақ, онлайн сатып алулар кезінде құпиялылық пен қауіпсіздікті қорғау құқығын қорғайды.

Цифрлық ақпарат иесі - белгілі бір цифрлық деректерге иелік ететін немесе бақылайтын тұлға. Бұл жеке тұлға, компания, Үкімет немесе басқа ұйым болуы мүмкін. Цифрлық ақпарат иесінің бұл ақпаратқа қол жеткізуге құқығы бар және оны цифрлық деректерді және оларды пайдалануды реттейтін заңдар мен ережелерге сәйкес пайдалана алады. Цифрлық ақпарат иесі сонымен қатар бұл деректерді рұқсатсыз кіруден, ағып кетуден немесе зақымданудан қорғауға және қорғауға жауапты.

Цифрлық құқық онлайн ортада қауіпсіздікті, құпиялылықты және еркіндікті қамтамасыз ете отырып, цифрлық дәуірде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Оның дамуы мен тиімді қолданылуы цифрлық әлемде әділеттілік пен тең құқықты қамтамасыз етудің негізгі міндеттері болып табылады.

Цифрлық деректер – бұл ақпарат. Сондықтан, анықтама цифрлық құқықтық қатынастарға қатысушылар туралы ережелерден басталуы керек. Цифрлық қатынастарға қатысушылар туралы ақпарат еліміздің жоғары заңдық күші бар Конституциясында баяндалған.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес заң алдында халықтың барлығы бірдей. Цифрлық құқықтық қатынастардың әрбір қатысушысы Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ақпаратты кез келген заңды тәсілмен іздеу, алу, беру, өндіру және тарату бостандығына құқықты қоса алғанда, белгілі бір құқықтарға ие. Азаматтар мен ұйымдар ақпарат бостандығы және тұтынушылардың құқықтары туралы заңдар аясында Ақпаратқа қол жеткізуге және Интернеттегі цифрлық ресурстарды пайдалануға құқылы. Цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы цифрлық дәуірдегі сөз бостандығы мен білімге қол жеткізудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл құқық азаматтарға әртүрлі ақпаратқа қол жеткізуді және білім мен деректер көздерін өз бетінше іздеуге мүмкіндік береді. Ақпаратқа қол жеткізу еркіндігі: цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы Азаматтарға интернеттегі әртүрлі ақпарат көздеріне еркін қол жеткізуге кепілдік береді. Бұл оларға әртүрлі тақырыптарды зерттеуге, жаңалықтар алуға, үйренуге және дамуға мүмкіндік береді [3].

Сөз бостандығы: цифрлық ақпаратқа қол жеткізу азаматтарға онлайн ортада идеялармен, пікірлермен және сенімдермен алмасуға мүмкіндік беру арқылы сөз бостандығына ықпал етеді. Бұл еркін ақпарат алмасуға ықпал етеді және қоғамдық диалог пен демократияның дамуына ықпал етеді.

Ақпарат іздеу және алу құқығы азаматтардың білімі мен өзін-өзі дамытуында маңызды рөл атқарады. Бұл адамдарға жаңа нәрселерді үйренуге, қызығушылық тудыратын тақырыптарды зерттеуге және кәсіби және жеке дамуға мүмкіндік береді.

Ақпарат іздеу және алу құқығы азаматтарға әртүрлі халықтар мен қауымдастықтардың әртүрлі мәдениеттерін, дәстүрлері мен тарихын зерттеуге және түсінуге мүмкіндік беру арқылы мәдени әртүрлілікке ықпал етеді. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау: өнімдер мен қызметтер туралы ақпаратқа қол жеткізу тұтынушыларға тауарлар мен қызметтерді сатып алу және пайдалану туралы ақпараттандырылған шешімдер қабылдауға көмектеседі, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы цифрлық дәуірдегі қоғамның ашықтығына, ашықтығына және дамуына ықпал ететін цифрлық құқықтар мен бостандықтардың негізгі қағидасы болып табылады. Авторлар мен контент жасаушылар: олар өздерінің цифрлық туындыларын авторлық құқыққа сәйкес жасауға және таратуға құқылы, сонымен бірге оларды рұқсатсыз пайдалану мен таратудан қорғайды. Пайдаланушылардың деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығы туралы заңнамалық нормаларды сақтай отырып, ақпарат пен сервистерге қол жеткізу еркіндігін қамтамасыз ете отырып, интернетке және цифрлық платформаларға қол жеткізуді қамтамасыз етеді [4].

Мемлекеттік органдар цифрлық технологиялар саласындағы заңдар мен нормативтік актілердің сақталуын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, оның ішінде ақпаратқа қол жеткізу және оны еркін тарату құқығын қамтамасыз етуге жауапты болып табылады.

Халықаралық ұйымдар барлық қатысушылардың мүдделерін және ақпарат пен қол жетімділік еркіндігі қағидаттарының сақталуын қамтамасыз ете отырып, цифрлық технологиялар саласындағы халықаралық стандарттар мен ұсыныстарды әзірлейді.

Белсенділер мен қоғамдық ұйымдар азаматтардың цифрлық құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен айналысады, құқықтардың бұзылуына назар аударады және сөз бостандығы, деректердің құпиялылығы және цифрлық құқықтардың басқа аспектілері үшін қоғамдық кампаниялар жүргізеді.

Адам құқықтарын құрметтеу және заңдар мен нормативтік актілерді сақтау Қазақстан Республикасында ашық және еркін қоғамның дамуына ықпал ете отырып, цифрлық ортада әділдікті, теңдік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Цифрлық ақпаратты тарату құқығын шектеу әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін, соның ішінде құқық иелерінің мүдделерін қорғау, қоғамдық қауіпсіздік, жеке деректерді қорғау және заңсыз әрекеттермен күресу. Деректерді қорғау туралы заңдар жеке ақпаратты цифрлық түрде жинауды, сақтауды және беруді реттейді. Азаматтардың деректерінің құпиялылығын қорғау, сондай-ақ теріс пайдалану мен жеке деректердің бұзылуын болдырмау үшін шектеулер қойылуы мүмкін.

Қоғамдық және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында үкіметтер елдің қоғамдық тұрақтылығына, ұлттық мүдделеріне немесе қауіпсіздігіне қауіп төндіретін цифрлық ақпараттың таралуын шектеу бойынша шаралар қабылдауы мүмкін.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияға үнемі толықтырулар енгізілсе де, бізді қоршаған әлем одан да тез өзгеруде. Бүгінгі өмірдің көп бөлігі – әсіресе пандемия жағдайында-желіде және бұл цифрлық құқықта да реттеуді қажет етеді. Мұндай жағдайларда цифрландыру мен жасанды интеллект оларға қауіп төндірудің орнына адам құқықтарын қорғауға ықпал ету үшін күресу өте маңызды. Еуропалық Конвенция басқа халықаралық құралдар сияқты цифрлық ортада қолданыстағы құқықтар мен бостандықтардың сақталуын қамтамасыз ету үшін жоғары әлеуетке ие, олар:

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық және хат алмасу құпиясы: Еуропалық конвенцияның 8-бабы «жеке өмірді құрметтеу құқығын» жариялайды, ол тікелей цифрлық ортада дербес деректерді қорғауды және хат-хабарлар мен коммуникациялардың құпиялылығын сақтауды қамтиды. Еуропалық сот өз тәжірибесінде жеке сипаттағы деректерді қорғау адамның жеке және отбасылық өмірге қол сұғылмаушылық құқығын жүзеге асыру мүмкіндігі үшін өте маңызды екенін атап өткен жөн. Осы құқықтардың сақталуының кепілдіктерінің бірі мемлекеттік органдар мен жеке компаниялардың дербес деректерді өңдеу кезінде белгілі бір ережелер мен рәсімдерді сақтау міндеттемесі болып табылады. Сонымен, Дербес деректер тек заңда белгіленген жағдайларда немесе адамдар өздері келіскен жағдайларда ғана өңделуі керек. Жалпы алғанда, азаматтар дербес деректерді бақылауды жүзеге асыра алуы керек (олардың дұрыстығын тексеру, түзетуді сұрау, жою немесе олардың қажетті мерзімнен артық сақталмауы туралы сұрау салу).

Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау - цифрлық әлемде ар-намыс пен абыройды қорғау интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпаратты лезде тарату мүмкіндігін ескере отырып, ерекше маңызды болады. Цифрлық әлемде ар намыс пен абыройды қорғаудың бірнеше аспектілері:

Жеке ақпаратты бақылау: адамдар интернетте олар туралы қандай жеке ақпарат бар екенін бақылай алуы керек және қажет болған жағдайда оны жоюға немесе түзетуге құқылы болуы керек.

Жала жабу мен қорлаудан қорғау: жала жабу және қорлау туралы заңдар интернетте жалған ақпарат пен қорлайтын пікірлердің таралуын болдырмау үшін цифрлық ортада да қолданылуы керек.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы - цифрлық ортада ақпаратқа қол жеткізу құқығы цифрлық адам құқықтарының негізгі аспектілерінің бірі болып саналады, өйткені ол жаһандық ауқымда біліммен, ақпаратпен және идеялармен еркін алмасуға мүмкіндік береді.

Ақпарат бостандығы - цифрлық ортадағы ақпарат еркіндігі азаматтардың цензурасыз немесе шектеусіз онлайн кеңістікте ақпаратқа қол жеткізуге және сөз бостандығына құқығы бар екенін білдіреді. Блогтар, әлеуметтік желілер, форумдар және басқа платформалар арқылы адамдар цифрлық ортада өз ойларын, пікірлері мен идеяларын еркін білдіруге құқылы болуы керек. Цифрлық ортадағы ақпарат барлық азаматтар үшін кемсітушіліксіз немесе ерекшеліксіз ашық және қолжетімді болуы тиіс. Азаматтар өмірдің әртүрлі аспектілері, соның ішінде жаңалықтар, саясат, білім, денсаулық сақтау, мәдениет және т.б. туралы ақпарат алуға құқылы [5].

Анонимділік: цифрлық ортада анонимділік құқығы жеке құпиялылық пен онлайн кеңістіктегі сөз бостандығын қорғаудың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл пайдаланушыларға жеке ақпараттары мен онлайн әрекеттерін жасырын және құпия ұстауға мүмкіндік береді. Міне, осы құқықтың бірнеше негізгі аспектілері төмендегідей:

Анонимділік құқығы азаматтарға өз пікірлерін, идеялары мен сенімдерін ашық түрде ашу қауіпсіз білдіру еркіндігін қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе, қоғамдық ұйымдарға немесе қоғамдық өмірдің басқа мүшелеріне сыни көзқарастар білдіретіндер үшін өте маңызды. Анонимділік құқығы азаматтарға өздерінің жеке деректерін қажетсіз жинаудан, пайдаланудан және үшінші тұлғалардың жария етуінен қорғауға көмектеседі. Бұл онлайн бақылаудан,

жарнаманы жекелендіруден және желідегі пайдаланушылардың қызметін бақылаудың басқа түрлерінен қорғауды қамтиды. Алайда, анонимділік құқығы Ұлттық қауіпсіздік, қылмыспен күресу немесе заңдардың орындалуы үшін қажет болған жағдайда шектелуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Анонимділік құқығы мен қауіпсіздік пен әділеттілік сияқты басқа да қоғамдық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Елімізді анонимдік құқық туралы нормативтік-құқықтық акт жоқ екенін ескере өткен жөн. Конституция да ғана әркімнің жазысқан хаттарының ,почта арқылы жіберілген хабарламаларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар делінген.

Қазақстан Республикасында цифрлық ақпаратты іздеу және алу құқығы ақпаратқа қол жеткізу еркіндігіне және цифрлық ортада азаматтардың құқықтарын қорғауға кепілдік беретін бірқатар заңдар мен нормативтік актілермен қамтамасыз етіледі. Оларға:

1. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы азаматтарға заңмен тыйым салынбаған кез келген көздерден ақпарат алу құқығын қамтамасыз етеді. Бұл заң ақпаратқа, соның ішінде цифрлық ресурстарға еркін қол жеткізу құқығын қорғайды [6].

2. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де ұйымдар сақтайтын ақпаратқа қол жеткізу тәртібін реттейді. Бұған азаматтардың мемлекеттік ақпараттық жүйелерде сақталған цифрлық деректерге қол жеткізу құқығы кіреді [7].

3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заң цифрлық нысанда берілетін және өңделетін деректерді қоса алғанда, азаматтардың дербес деректерін жинау, сақтау, пайдалану және ашу қағидаларын белгілейді. Бұл заң азаматтардың интернеттегі жеке өмірі мен құпиялылығын қорғайды [8].

Цифрлық құқықтық қатынастар субъектілерін сәйкестендіру және аутентификациялау цифрлық ортадағы ақпараттың қауіпсіздігін, құпиялылығын және тұтастығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

- Сәйкестендіру: бұл цифрлық ортада тұлғаны немесе субъектіні анықтау процесі. Сәйкестендіру пайдаланушы аты, электрондық почта, телефон нөмірі, төлқұжат деректері және т.б. сияқты әртүрлі сәйкестендіру деректері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

- Аутентификация: бұл субъектінің сәйкестендіру деректерінің түпнұсқалығын тексеру процесі. Аутентификация әдетте құпия сөз, PIN коды, Биометрия немесе басқа құпия ақпарат сипаттамалары сияқты тіркелгі деректерін беру арқылы жүзеге асырылады. Аутентификацияның мақсаты-белгілі бір тұлға немесе ұйым ретінде ұсынылатын субъект шынымен ол кім екенін растау болу.

- Көп факторлы аутентификация: бұл қауіпсіздікті жақсарту үшін бірнеше түрлі аутентификация әдістерін қолданатын аутентификация әдісі. Мысалы, пароль мен биометрияның, SMS немесе аутентификация қосымшалары арқылы алынған уақыт кодтарының немесе басқа факторлардың тіркесімін қамтуы мүмкін.

- Цифрлық сертификаттар: бұл желідегі сәйкестіктің түпнұсқалығын растайтын электрондық құжаттар. Олар серверлерді, веб-сайттарды және жеке пайдаланушыларды аутентификациялау үшін қолданылады. Цифрлық сертификаттарды куәландырушы орталықтар береді және иесі, жарамдылық мерзімі және шифрлаудың жария кілті туралы ақпаратты қамтиды.

- Биометриялық аутентификация: бұл саусақ іздері, бетті тану, дауысты тану немесе торлы қабықты сканерлеу сияқты адамның бірегей физиологиялық немесе мінез-құлық сипаттамаларын қолданатын аутентификация әдісі.

Субъектінің сәтті аутентификациясынан кейін белгіленген құқықтар мен қауіпсіздік саясаттарына сәйкес ресурстар мен ақпаратқа қол жетімділікті басқару жүзеге асырылады.

Цифрлық құқықтық қатынастар субъектілерін сәйкестендіру және аутентификациялау онлайн-ортада қауіпсіздік пен сенімділікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады, бұл тек заңды пайдаланушылардың цифрлық ресурстар мен ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді [9].

4. «Қазақстан – 2050» Даму стратегиясы шеңберінде ақпараттық қоғамды дамытуға және экономиканы цифрландыруға үлкен мән беріледі, бұл ақпарат пен цифрлық ресурстарға қол жеткізу еркіндігін қамтамасыз етуге ұмтылысты растайды.

Бұл заңдар Қазақстан Республикасында ақпараттық қоғам мен цифрлық экономиканың дамуына ықпал ете отырып, цифрлық ақпаратқа еркін қол жеткізуді қамтамасыз етуге және азаматтардың құқықтарын цифрлық ортада қорғауға бағытталған.

Цифрландыру іс жүзінде виртуалды (жасанды) әлем материалдық жоспардың дәстүрлі құрылымының қарым-қатынас саласына белсенді түрде еніп жатыр. Қоғамдық дамудың сын-тегеуріндеріне жауап бере отырып, құқық тиімді қоғамдық реттеуші бола отырып, цифрлық сипатқа ие құқықтық қатынастардың жаңа санатын ажырата алады. Мұндай қатынастар бағдарламалық ортада пайда болады, ол әлеуметтік даму тенденцияларын қабылдау үшін белгілі бір мүмкіндіктерді қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар өркениет прогресінің жеткілікті жоғары деңгейін көрсетеді. Сондықтан қоғамдық өмірді цифрландыру жағдайындағы ақпарат цифрлық экономикадағыдай бірінші кезектегі маңызға ие болады. Сондай-ақ, цифрлық құқық қатынастарын құқықтық реттеу механизмдерін нақтылап, белгілейтін Цифрлық кодекс қабылданбақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Цифровое право. Общая часть: учебное пособие / В. Э. Волков. – Самара: Издательство Самарского университета, 2022. – 111 с

2 Зиновьева Е.С. Цифровые международные отношения. Том 1 //Издательство Аспект Пресс.; Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы.

3 Қазақстан Республикасының Әдеби және көркем туындыларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясына қосылуы туралы Қазақстан Республикасы Заңы 1998 жылғы 10 қараша N 297-І.

4 Цинделиани И.А. Финансовое право в условиях развития цифровой экономики. Монография, 2020. – С. 147

5 Мухамедшин И.С. Коммерциализация объектов в сфере интеллектуальной собственности. Монография, 2021. – С. 135

6 Ақпаратқа қол жеткізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ.

7 Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ.

8 Дербес деректер және оларды қорғау туралы Қазақстан Республикасы 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094>

9 Мансуров Г. З. Цифровое право. — Екатеринбург: Изд-во УрГЭУ, 2020.

ПОЛИЯЗЫЧИЕ В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Карпова Александра Эдуардовна

магистр, старший преподаватель кафедры русской филологии
Атырауский университет им.Х.Досмұхамедова

Андатпа

Мақалада Қазақстандағы көптілділік тарихи және әлеуметтік-мәдени контекст аясында талданады. Тілдік жағдайдың қалыптасуы Ресей империясы, Кеңес кезеңі және қазіргі заман кезеңдерін қамти отырып, тарихи оқиғалар, миграциялар және тіл саясатының ықпалы қарастырылады. Заманауи көптілділік моделі, оның ішінде қазақ, орыс және ағылшын тілдері, сондай-ақ екітілділік пен код-ауыстыру құбылыстары зерттеледі. Автор тіл саясатының ұлттық бірегейлік пен жаһандану арасындағы тепе-теңдікті сақтаудағы рөлін атап көрсетеді. Көптілділіктің әлеуметтік интеграция мен мәдени дамудың ресурсы ретіндегі маңыздылығы талқыланады. Тілдік

жағдайдың дамуындағы қиындықтар мен перспективалар, әсіресе білім беру және медиа салаларында қарастырылады.

Аннотация

Статья посвящена анализу полиязычия в Казахстане в историческом и социокультурном контексте. Рассматривается формирование языковой ситуации под влиянием исторических событий, миграций и языковой политики, начиная с периода Российской империи, советского времени и до современности. Особое внимание уделено современной модели полиязычия, включающей казахский, русский и английский языки, а также явлениям билингвизма и код-свитчинга в обществе. Автор анализирует роль языковой политики в поддержании баланса между национальной идентичностью и глобализацией, подчеркивая значимость многоязычия как ресурса для социальной интеграции и культурного развития. Обсуждаются вызовы и перспективы развития языковой ситуации, особенно в сферах образования и медиа.

Abstract

The article analyzes multilingualism in Kazakhstan within its historical and socio-cultural context. The formation of the linguistic situation is examined through the influence of historical events, migrations, and language policies from the Russian Empire and Soviet periods to the present day. Special attention is given to the contemporary multilingual model involving Kazakh, Russian, and English languages, as well as phenomena of bilingualism and code-switching in society. The author highlights the role of language policy in balancing national identity and globalization, emphasizing multilingualism as a resource for social integration and cultural development. Challenges and prospects for the development of the linguistic situation, particularly in education and media, are discussed.

Кілт сөздер: көптілділік, Қазақстан, тіл саясаты, екітілділік, код-ауыстыру, қазақ тілі, орыс тілі.

Ключевые слова: полиязычие, Казахстан, языковая политика, билингвизм, код-свитчинг, казахский язык, русский язык.

Keywords: multilingualism, Kazakhstan, language policy, bilingualism, code-switching, Kazakh language, Russian language.

Полиязычие в Республике Казахстан представляет собой уникальное социокультурное явление, сложившееся под влиянием как исторических, так и политико-экономических факторов. Современная языковая ситуация в стране является результатом длительного исторического взаимодействия различных этносов, миграционных процессов, государственной языковой политики и культурной трансформации общества. Становление полиязычной модели в Казахстане началось задолго до обретения государственной независимости. [1,12] Территория современного Казахстана издавна служила перекрёстком культур и языков — от ираноязычных племён до тюркских народов, позднее — под влиянием Золотой Орды и Российской империи [2, 77]. Особую роль сыграло вхождение казахских жузов в состав Российской империи в XVIII–XIX веках, приведшее к постепенной русификации административной и образовательной среды.

В советский период политика коренизации (1920–1930-е гг.) кратковременно способствовала развитию казахского языка, однако с конца 1930-х годов наблюдается последовательная русификация, сопровождавшаяся приоритетом русского языка в образовании, науке, управлении и культуре [3,14]. К концу XX века русская речь стала доминирующей в городских и промышленных центрах, в то время как казахский язык сохранялся преимущественно в сельской среде.

С обретением независимости в 1991 году Казахстан оказался перед необходимостью переосмысления своей языковой стратегии. Согласно Конституции РК (1995), казахский язык объявлен государственным, в то время как русский язык сохраняет статус официального, с правом свободного использования в государственных и общественных сферах [4,33].

С начала XXI века в языковом развитии Казахстана наблюдается акцент на интеграционную модель полиязычия, сочетающую развитие государственного казахского языка, сохранение роли русского языка как языка межнационального общения и стимулирование изучения английского как языка международной коммуникации [5, 64]. Эта модель отражает попытку адаптации общества к реалиям глобализации, при сохранении культурного баланса.

Полиязычие в Казахстане реализуется не только в институциональных практиках, но и на уровне повседневной коммуникации. Русский язык традиционно ассоциируется с академическим образованием, деловой и научной сферами, а также с урбанистической культурой. Казахский язык — с национальной идентичностью, традиционными формами

культуры, символами государственности. Английский, в свою очередь, воспринимается как язык перспектив, международного взаимодействия и профессионального роста [6, 22].

Характерным феноменом в языковой практике стал **код-свитчинг** — чередование языков в одном речевом акте. Особенно активно это наблюдается среди молодежи, а также в академической и медийной среде [7, 87]. Полиязычное поведение стало нормой для значительной части городского населения, демонстрируя гибкость и адаптивность речевых практик.

Тем не менее, сохраняется иерархия языков: русский продолжает доминировать в сфере бизнеса и СМИ, казахский — в официальной документации и политике, английский — в ИТ и стартап-среде. Такая стратификация требует четкой государственной политики, способной сохранить баланс и обеспечить равный доступ к языковым ресурсам [8, 43].

Полиязычие может рассматриваться как значимый ресурс в формировании инклюзивной и конкурентоспособной модели общества. Многоязычное население обладает потенциалом для гибкой адаптации к изменениям и межкультурной коммуникации. Однако реализация этого потенциала сопряжена с вызовами.

Во-первых, наблюдается разрыв между декларативной поддержкой языков и фактической практикой: в некоторых регионах качество преподавания казахского и русского языков остаётся низким, особенно в сельских школах [9, 4]. Во-вторых, усиливающаяся глобализация и проникновение англоязычного контента ведут к стиранию языковых границ, но также и к снижению интереса к традиционным формам языка [10, 56].

Тем не менее, наличие многолетней культурной традиции, институциональной поддержки и растущей языковой компетенции населения создаёт предпосылки для успешного развития полиязычия как ценности и ресурса казахстанского общества.

Формирование и реализация языковой политики в Республике Казахстан представляет собой динамичный и многоуровневый процесс, отражающий стремление государства сохранить национальную идентичность, обеспечить межэтническую гармонию и интеграцию в глобальное сообщество. Особенность казахстанской модели заключается в попытке сбалансировать интересы различных языковых групп, утвердить статус казахского языка как государственного и одновременно сохранить богатое языковое и культурное наследие, сложившееся в условиях полиэтничности.

Языковая политика независимого Казахстана прошла несколько этапов, каждый из которых характеризуется своими приоритетами и подходами. В первые годы после обретения независимости (1991–1995 гг.) основной акцент был сделан на восстановлении статуса казахского языка, закреплённого в Законе «О языках в Республике Казахстан» (1997 г.). Этот документ заложил правовые основы языковой политики, определив казахский язык в качестве государственного, а русский — официального, используемого наравне с государственным в ряде сфер.

В последующие годы были разработаны стратегические документы, направленные на поэтапное развитие государственного языка, в том числе Государственная программа функционирования и развития языков на 2001–2010, 2011–2020 и 2020–2025 годы. Эти программы предусматривали мероприятия по расширению сфер применения казахского языка, совершенствованию его преподавания, а также обеспечению равноправного функционирования русского языка и других языков народов Казахстана.

С 2010-х годов ключевым направлением стало формирование модели полиязычного общества, в которой важное место занял английский язык как средство международной коммуникации. Таким образом, языковая политика в Казахстане трансформировалась из моноцентричной (нацеленность на развитие казахского языка) в интегративную, предполагающую гармоничное сосуществование казахского, русского и английского языков.

Основной целью государственной языковой политики является обеспечение полноценного функционирования казахского языка как государственного во всех сферах общественной жизни. При этом важными остаются задачи сохранения языков других этносов, проживающих на территории страны, в рамках концепции «единства в многообразии».

К числу базовых принципов языковой политики Казахстана относятся:

- Законодательная защита языковых прав граждан;
- Уважение к языковому и культурному многообразию;
- Поддержка процессов социализации на государственном языке;
- Гуманистическая направленность, исключающая дискриминацию по языковому признаку;
- Инклюзивность и поощрение полиязычия как общественной нормы.

Важно отметить, что языковая политика Казахстана осознаётся не только как административно-правовая мера, но и как инструмент национального строительства, идентичности и социального согласия.

Сфера образования является одним из ключевых механизмов реализации языковой политики. В Казахстане функционируют школы с казахским, русским и смешанным языками обучения, а также специализированные лицеи с углублённым изучением английского языка. Значительное внимание уделяется внедрению **триединой языковой модели** в средних и высших учебных заведениях, особенно через программу *три языка*: казахский как базовый, русский как язык научной традиции и английский как глобальный язык будущего.

Языковая политика в медиа также направлена на сбалансированное представление языков. Казахоязычные телеканалы, печатные и электронные СМИ получают государственную поддержку, при этом русский язык сохраняет широкое распространение, особенно в печати и интернет-среде. Развиваются двуязычные и триязычные ресурсы, что соответствует концепции медиаплюрализма.

Несмотря на позитивные достижения, реализация языковой политики сталкивается с рядом вызовов. Один из них — разрыв между нормативной базой и практикой. Например, несмотря на закреплённый статус казахского языка, в ряде случаев он используется формально, уступая русскому языку в делопроизводстве и профессиональной коммуникации, особенно в городах.

Другой вызов — необходимость повышения мотивации к изучению казахского языка среди русскоязычного населения, особенно в условиях, когда русский язык продолжает выполнять важную интеграционную функцию. Это требует внедрения современных методик преподавания, межкультурных программ и вовлечения в языковую практику через привлекательный культурный контент.

Перспективы языковой политики Казахстана напрямую связаны с цифровизацией образования, развитием медиаплатформ и усилением роли английского языка. В этом контексте становится особенно важным не противопоставлять языки, а выстраивать модель взаимного усиления и дополнения.

Современная языковая ситуация в Казахстане характеризуется широким распространением билингвизма и сопутствующего ему явления — код-свитчинга. Эти процессы представляют собой не просто лингвистические, но и культурные, социальные и идентичностные механизмы, которые формируют уникальное речевое пространство многоязычного общества. В условиях полиязычия, где казахский, русский и английский языки выполняют разные коммуникативные и символические функции, билингвизм становится повседневной практикой значительной части населения.

Билингвизм в Казахстане можно охарактеризовать как массовое общественное явление, при котором значительная часть граждан свободно или в достаточной степени владеет двумя и более языками. Чаще всего это казахско-русский или русско-казахский билингвизм, в меньшей степени — казахско-английский или русско-английский. Билингвизм в стране представлен в различных формах: от пассивного (понимание без уверенного говорения) до активного сбалансированного (свободное владение обоими языками в равной степени).

Код-свитчинг (англ. *code-switching*) — это спонтанное чередование двух или более языков в пределах одного речевого высказывания или дискурса. В казахстанском контексте код-свитчинг наиболее распространён в неформальной коммуникации: в студенческой среде,

в социальных сетях, в устной повседневной речи. Этот феномен может проявляться как на уровне отдельных слов и фраз, так и на уровне целых предложений.

Функции код-свитчинга в казахстанской культуре разнообразны:

- **Коммуникативная:** упрощение выражения мысли, когда нужное слово быстрее вспоминается на другом языке.
- **Социально-идентификационная:** демонстрация принадлежности к определённой группе (например, городской молодежи).
- **Стилистическая:** акцент, юмор, эмоциональная окраска.
- **Экспрессивная:** усиление выразительности речи, эмоциональности высказывания.

Исследования показывают, что для многих молодых казахстанцев код-свитчинг становится не отклонением от нормы, а естественной частью языкового поведения, свидетельством языковой гибкости и социокультурной адаптации.

Восприятие билингвизма и код-свитчинга в обществе неоднозначно. С одной стороны, они рассматриваются как проявление языковой свободы, культурной открытости и личной адаптивности. С другой — существует мнение о снижении уровня владения «нормативным» языком, особенно в письменной речи, что вызывает обеспокоенность среди представителей педагогического и академического сообществ.

В образовательной сфере код-свитчинг становится вызовом для методистов, так как требует пересмотра традиционных подходов к преподаванию языков. Возникает необходимость разработки программ, учитывающих естественное сосуществование нескольких языков в сознании учащегося. Вместо жёсткой сепарации языков преподавание должно опираться на интерлингвальные связи и стратегию поддержки билингвальной идентичности.

Список использованной литературы

- [1] Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация в Казахстане. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 328 с.
- [2] Козыбаев М.К. Историческая ретроспектива языковой политики в Казахстане. // Вестник НАН РК. — 2001. — №3. — С. 12–18.
- [3] Нурманов А.Я. Языковая политика в Советском Казахстане. — Астана: Ел, 2008. — 284 с.
- [4] Конституция Республики Казахстан (с изм. и доп. 2022 г.). — Астана: Юридическая литература, 2022.
- [5] Тагиров А.А. Полиязычие как элемент языковой политики Казахстана: институциональный анализ. // Вестник КАСУ. — 2020. — №4. — С. 55–61.
- [6] Смагулова Ж.Т. Полиязычие в Казахстане: современное состояние и тенденции. // Вестник КазНУ. Серия филологическая. — 2017. — №4(166). — С. 122–128.
- [7] Тагаева А.С. Код-свитчинг как признак билингвизма в молодежной среде Казахстана. // Язык и культура. — 2019. — №1. — С. 112–117.
- [8] Ажигалиева Л.А. Языковая стратификация и полиязычие в Казахстане. — Атырау: Университет им. Х. Досмухамедова, 2021. — 146 с.
- [9] Дауренбекова К. Проблемы преподавания казахского и русского языков в сельских регионах. // Образование и наука. — 2020. — №2. — С. 45–49.
- [10] Джанузакова Р.М. Влияние глобализации на языковое поведение молодежи в Казахстане. // Мир Евразии. — 2018. — №3. — С. 63–70.

СМЫСЛОВЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ КОМАНДНОГО ЛИДЕРСТВА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Утарбекова Даяна

Магистрант 2 курса

«Менеджмент и лидерство в образовании»

Актюбинский региональный

университет им. К. Жубанова

Аннотация

Статья исследует совместное и распределённое лидерство в образовательной среде, раскрывает смысловые механизмы формирования общего смыслового фонда и психологической ситуации, способствующих развитию командных компетенций студентов.

Ключевые слова: лидерство, совместное лидерство, образовательная среда, командная работа, профессиональные компетенции, студенты.

Андатпа

Мақалада білім беру ортасында бірлескен және таралған көшбасшылық зерттеледі, жалпы мағыналық қор мен психологиялық жағдайды қалыптастырудың мәндік механизмдері ашылады, бұл студенттердің командалық құзыреттерін дамытуға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: көшбасшылық, бірлескен көшбасшылық, білім беру ортасы, командалық жұмыс, кәсіби құзыреттер, студенттер.

Abstract

The article examines shared and distributed leadership in the educational environment, highlighting the semantic mechanisms of forming a common meaning framework and psychological situation that contribute to the development of students' team competencies.

Keywords: leadership, shared leadership, educational environment, teamwork, professional competencies, students.

Актуальность. В современных образовательных системах особое внимание уделяется не только передаче знаний, но и формированию у студентов профессиональных и личностных компетенций, необходимых для успешной деятельности в коллективе. Командное лидерство выступает важным фактором развития этих компетенций, обеспечивая эффективное взаимодействие, распределение ответственности и достижение общих целей в учебной среде. Изучение смысловых аспектов совместного лидерства позволяет выявить механизмы, через которые студенты развивают навыки самоуправления, коммуникации и сотрудничества, что особенно важно в условиях интеграции инновационных образовательных практик и современных подходов к обучению.

Цель работы: изучить смысловые измерения командного лидерства и определить их влияние на профессиональное и личностное развитие студентов в образовательной среде.

Задачи:

1. Проанализировать теоретические основы совместного и командного лидерства.
2. Выявить ключевые смысловые аспекты командного лидерства, значимые для образовательной среды.

В современных условиях усиливающейся конкуренции на рынке труда выпускникам высших учебных заведений для успешного трудоустройства необходимо обладать не только профессиональными компетенциями, но и развитыми «надпрофессиональными» навыками, среди которых особое место занимают лидерские качества. В связи с этим актуальность формирования лидерских компетенций в университетской среде становится особенно значимой.

Лидерские способности позволяют не только эффективно достигать поставленных целей и координировать коллективную деятельность, но и принимать взвешенные решения, проявлять инициативу, адаптироваться к изменяющимся условиям и успешно реализовываться в различных сферах профессиональной и социальной жизни. В контексте образовательной практики возникает вопрос: каким образом высшее учебное заведение может создать условия для формирования у студентов этих ключевых компетенций? Анализ современных подходов к

командной работе, распределённому и совместному лидерству позволяет рассмотреть механизмы развития лидерских навыков и вовлечения студентов в активное участие в управлении командной деятельностью, что напрямую влияет на их профессиональное и личностное становление.

Формирование лидерских компетенций у студентов является одним из приоритетных направлений работы с молодежью в системе высшего образования. Этот процесс охватывает развитие различных аспектов лидерской деятельности, включая коммуникативные навыки, умение координировать проекты, управлять конфликтными ситуациями и принимать коллективные решения. Каждое из этих направлений способствует раскрытию лидерского потенциала студентов и напрямую влияет на их развитие [1].

Согласно анализу современной научной литературы, развитие лидерских качеств у студентов является одной из ключевых задач современного высшего образования. Исследования показывают, что лидерские компетенции оказывают значительное влияние на успешность будущей карьеры, повышают эффективность командной работы и формируют способности к целенаправленному достижению задач как в профессиональной деятельности, так и в личной жизни [2]. В контексте образовательной среды особое внимание уделяется командному и совместному лидерству, поскольку именно участие в групповых проектах и коллективных инициативах позволяет студентам практически реализовывать навыки лидерства и развивать критическое мышление, ответственность и способность к сотрудничеству.

Командное лидерство предстает как сложный социально-психологический феномен, в котором проявляется способность отдельного участника влиять на поведение группы и создавать условия для скоординированной, результативной совместной деятельности. В этой парадигме лидер не просто задаёт направление – он формирует общую смысловую рамку, в которой участники понимают цели, распределяют роли и выстраивают взаимодействие, адекватное задачам команды. Так, по мнению американского исследователя Д. Маэrsa, в составе команды выделяется доминантная фигура, которая направляет коллективную энергию в сторону достижения согласованных задач и своим поведением задаёт характер взаимодействия внутри группы [3]. Аналогичные подходы в отечественной психологии развития и управления поддерживают Л.Д. Столярченко и С.И. Самыгин: они подчёркивают роль личного авторитета и влияния лидера как фактора, определяющего модели общения, принятые нормы и поведенческие стратегии членов команды [4]. При этом важно учитывать, что влияние лидера носит не только директивный, но и организующий характер: через установление правил, мотивацию и эмоциональную поддержку он способствует формированию доверия, ответственности и готовности к совместному решению профессиональных задач. Такие процессы особенно заметны в учебных и проектных группах, где успешное командное лидерство стимулирует не только достижение краткосрочных результатов, но и долгосрочное развитие профессиональных компетенций участников.

Реализация командной деятельности выступает как комплексная проблема, охватывающая широкий спектр аспектов – организационных, социально-психологических, социальных и экономических. Каждый из них отражает специфику взаимодействия внутри коллектива и оказывает непосредственное влияние на эффективность совместной работы. В числе наиболее значимых факторов следует выделить феномен лидерства, который рассматривается не только как индивидуальная характеристика личности, но и как ключевой механизм регулирования групповой динамики. Лидерство определяет распределение ролей и функций, формирует систему межличностных отношений и задаёт вектор развития команды. Оно выступает важнейшим условием сплочённости, продуктивного взаимодействия и достижения общих целей. Следовательно, успешность командной деятельности во многом обусловлена тем, насколько гармонично в ней реализуется лидерский потенциал, а также насколько он соответствует образовательным и профессиональным задачам коллектива.

Лидер внутри команды заметно отличается от прочих её участников по целому ряду характеристик. Исследователи последовательно указывают на различия не только в

формальных ролях и статусе, но и в личностных чертах, моделях коммуникативного поведения, стилях принятия решений и способностях к мобилизации ресурсов и мотивов группы. В совокупности эти отличия проявляются в способности лидера задавать направление деятельности, формировать нормы взаимодействия и влиять на распределение задач и ответственности в коллективе. Когда лидер является членом самой команды, его влияние приобретает дополнительные качественные особенности: он сочетает выполнение профессиональных обязанностей с функциями координации и модерации, испытывает повышенные требования к социальному авторитету и поддержанию доверия, а также выступает связующим звеном между индивидуальными намерениями участников и общими целями. В таких условиях лидерская позиция связана с необходимостью сочетать компетентность в предметной области и развитыми навыками межличностного взаимодействия – инициативностью, эмпатией, умением разрешать конфликты и обеспечивать вовлечённость всех членов команды.

Как подчёркивает М. М. Chemers, лидерство следует рассматривать как процесс социального влияния, в котором один индивид привлекает помощь и поддержку других для совместного выполнения поставленной задачи [5]. Исходя из этого определения, роль лидера выходит за рамки формального положения: её сущность – в способности консолидировать усилия, выстраивать мотивационный климат и направлять коллективную активность на достижение согласованных результатов. Поэтому по определению лидер выделяется среди участников не только внешними признаками, но и функциями, которые он выполняет в жизни команды.

При рассмотрении небольших команд, численность которых не превышает 7–10 человек, нередко возникает определённое противоречие. С одной стороны, для эффективного функционирования группы важно поддерживать высокий уровень сплочённости, взаимодополняемости и взаимозаменяемости участников, а также формировать общее видение целей. С другой стороны, лидер, отвечающий за организацию деятельности и мотивацию членов команды, должен обладать более высоким уровнем личностной зрелости или профессиональной компетентности.

Одним из способов разрешения этого противоречия является внедрение концепции совместного или распределённого лидерства. В рамках такого подхода каждый участник команды в определённой ситуации может временно брать на себя функции лидера, что обеспечивает гибкость управления и стимулирует активное включение всех членов коллектива в процесс достижения общих целей.

Современные исследования в области психологии смысла и совместной мыслительной деятельности предлагают новые перспективы для понимания феномена совместного лидерства и выработки конкретных механизмов его реализации в командах. Среди ключевых подходов можно выделить концепцию межличностных и внеличных смыслов Д.А. Леонтьева, идею общей психологической ситуации А.К. Белоусовой и теорию общего смыслового фонда С.М. Джакупова [4]. Эти теоретические положения позволяют не только глубже осмыслить природу командного взаимодействия, но и разрабатывать практические стратегии формирования совместного лидерства, способствующего развитию как профессиональных, так и личностных компетенций участников команды.

В научной литературе часто выделяются три тесно взаимосвязанных феномена, описывающих организацию лидерства в коллективе: 1) совместное лидерство, 2) распределённое лидерство и 3) самоуправляемые команды. Первые два термина, хотя и различаются формулировками, во многом отражают сходные явления, связанные с распределением лидерских функций между участниками группы.

Так, в обзоре исследований по теме командного и совместного лидерства Р. Болден выделяет несколько концептуальных разновидностей этого явления: распределённое (shared), коллективное (collective), совместное (collaborative), спонтанное (emergent), демократическое (democratic) лидерство, а также ко-лидерство (co-leadership) [6]. Эти подходы подчёркивают разнообразие форм проявления лидерства в коллективе и акцентируют внимание на важности

гибкого распределения ответственности и инициативы среди членов команды, что способствует повышению эффективности совместной деятельности и развитию профессиональных компетенций участников.

Р. Болден выделяет три ключевых характеристики распределённого лидерства, которые позволяют по-новому взглянуть на организацию командной работы в образовательных и профессиональных коллективах. Во-первых, лидерство рассматривается как стихийное свойство группы или сети взаимодействующих участников, возникающее естественным образом в процессе совместной деятельности. Во-вторых, границы лидерства являются открытыми, что означает возможность временного принятия лидерских функций различными членами команды в зависимости от ситуации и задач. В-третьих, экспертные знания и компетенции распределены среди множества участников, а не сосредоточены у одного лидера или узкой группы лиц [7].

С точки зрения О.В. Куделиной, распределённое лидерство можно рассматривать как динамический процесс передачи лидерских функций, который определяется актуальными компетенциями участников на каждом этапе совместной деятельности. При этом формируется единая команда, где лидерство проявляется как в горизонтальном взаимодействии между равными членами группы, так и в вертикальных связях внутри организации или учебного коллектива [8, с. 85].

Н. Ю. Самыкина, Н. А. Воронков и А. А. Горшкова выделяют развитую ценностно-смысловую сферу команды как одно из ключевых условий эффективности совместного лидерства. По их мнению, в отличие от традиционных моделей, предполагающих наличие одного лидера, концепция множественного лидерства обеспечивает формирование гибкой системы групповых норм и создаёт широкую, многомерную ценностно-смысловую структуру [9, с. 197].

Распределённое лидерство можно рассматривать как ключевую характеристику командной деятельности, при которой лидерские функции в зависимости от конкретной ситуации могут принимать различные члены команды, оказывая при этом влияние на остальных участников. В образовательной среде это проявляется в том, что студенты постепенно осваивают роли координаторов, модераторов и инициаторов групповой работы, что способствует формированию профессиональных и личностных компетенций. К организационным предпосылкам эффективного распределённого лидерства относятся предоставление участникам команды значительной степени самостоятельности, расширение границ лидерства и обеспечение наличия у каждого студента необходимых знаний и навыков для решения задач, стоящих перед коллективом. Кроме того, значительное значение имеют психологические предпосылки, среди которых можно выделить готовность к совместному принятию решений, гибкость групповых норм, высокий уровень самосознания и ответственности участников, а также наличие взаимного уважения и общей ценностно-смысловой структуры команды. В образовательной практике формирование таких условий позволяет создать благоприятную среду для совместного лидерства, в которой каждый студент может проявить инициативу, развивать навыки коллективного взаимодействия и повышать эффективность командной работы в процессе обучения.

Совместное лидерство выступает важным механизмом функционирования самоуправляемых команд, при котором каждый участник ощущает свою причастность к принятию ключевых решений, касающихся как текущих задач, так и общего развития команды. В образовательной среде это проявляется в том, что студенты совместно определяют направления работы над проектами, распределяют роли и участвуют в формировании норм взаимодействия, что способствует развитию их профессиональных и личностных компетенций.

По мнению J.B. Carson, P.E. Tesluk и J.A. Marrone, совместное лидерство является критическим фактором, способствующим повышению эффективности команды, однако его формирование требует системного внимания к ряду элементов командной работы: чётко определённой общей цели, взаимной социальной поддержке участников и активному

вовлечению каждого члена команды в процесс принятия решений, то есть предоставлению «голоса» каждому участнику [10].

Исследование Ch.-Н. Huang, проведённое на 35 рабочих командах, показало, что совместное лидерство оказывает значительное положительное влияние на процессы обучения и обмена знаниями внутри команды [11]. Аналогично, J.E. Mathieu с соавторами установили, что совместное лидерство способствует повышению сплочённости группы, хотя его прямое влияние на результативность команды проявляется опосредованно через качество взаимодействия и коллективное принятие решений.

Одним из ключевых смысловых аспектов совместного лидерства является необходимость активного согласования значений и интерпретаций между участниками команды. В отличие от коллективов с единоличным лидером, здесь происходит более интенсивное формирование как межличностных, так и внеличностных смыслов. В условиях совместного лидерства, особенно в командах, осуществляющих совместную мыслительную деятельность, проявляются специфические процессы смыслообразования, которые возникают в ходе совместного решения задач. Участники не только координируют свои действия, но и согласовывают понимание целей, критериев успеха и значений, возникающих в процессе работы.

Современные исследования феномена самоуправляемых команд и совместного лидерства демонстрируют его значимость для различных аспектов командной работы. Так, в работе М.А. Drescher с соавторами отмечается, что рост уровня совместного лидерства свидетельствует о готовности членов команды делиться влиянием и принимать влияние друг друга, что способствует укреплению доверия внутри коллектива. Наоборот, снижение проявлений совместного лидерства ограничивает возможности для взаимного влияния и контроля, сокращает потенциал для формирования доверительных отношений и может негативно сказаться на сплочённости команды [12].

На основе вышеописанных характеристик, условий и проявлений совместного лидерства и самоуправляемых команд можно выделить их ключевые смысловые аспекты и механизмы реализации. Поскольку команда по своей природе ориентирована на совместную деятельность, целесообразно рассматривать командное лидерство в контексте смысловых измерений этой деятельности. Эти аспекты подробно исследовались рядом отечественных учёных, включая Д.А. Леонтьева, С.М. Джакупова, Е.Л. Доценко и А.К. Белоусову. В частности, совместная деятельность рассматривается как имеющая двойственную природу: с предметной стороны она представлена общим объектом деятельности, а с идеальной – формируемым смысловым полем, возникающим в результате частичного совпадения индивидуальных смысловых образований участников. На этапе активной совместной мыслительной деятельности у команды формируются общие смыслы и мотивы, которые интегрируются с целями каждого участника. Этот процесс приводит к созданию единой ценностно-смысловой сферы команды и формированию общего смыслового фонда, обеспечивающего согласованное восприятие задач и выработку коллективных стратегий взаимодействия [6]. В образовательной среде данный механизм способствует развитию у студентов навыков коллективного принятия решений, совместного анализа проблем и формирования профессиональных компетенций в условиях групповой работы.

На мой взгляд, формирование общего смыслового фонда в команде является одной из ключевых предпосылок успешного развития совместного и распределённого лидерства в образовательной среде. Когда студенты находятся в едином смысловом поле и ясно осознают цели совместной деятельности, они получают возможность осознанно и гибко брать на себя лидерские функции в зависимости от задач и текущих потребностей команды. Это обеспечивает не только эффективное выполнение учебных или проектных задач, но и активное вовлечение каждого участника в процессы коллективного принятия решений.

Особое значение имеет и признание другими участниками роли лидера в конкретной ситуации. Только при согласии членов команды на то, что один из них может оказывать влияние на остальных, возникает возможность реального изменения поведения, координации

действий и выстраивания эффективной командной динамики. Этот процесс взаимодействия напрямую связан с образованием общего смыслового фонда, который объединяет индивидуальные мотивы, ценности и представления участников в единую ценностно-смысловую структуру. В образовательной среде формирование такого фонда имеет практическое значение. Например, при работе над групповыми проектами или исследовательскими заданиями студенты учатся согласовывать цели, распределять роли, учитывать мнения и компетенции друг друга. Это способствует не только развитию навыков совместного лидерства, но и формирует у студентов умение работать в условиях высокой ответственности, проявлять инициативу, адаптироваться к изменяющимся обстоятельствам и развивать критическое мышление.

Вторым ключевым смысловым механизмом, обеспечивающим функционирование совместного и распределённого лидерства, является формирование общей психологической ситуации в команде. В образовательной среде это означает создание условий, при которых участники группы обладают единым пониманием текущих задач, ролей и способов взаимодействия. С одной стороны, лидерские функции и цели влияния в рамках распределённого лидерства могут меняться в зависимости от специфики учебной или проектной ситуации. С другой стороны, для эффективного совместного лидерства необходимо, чтобы все участники находились в общем психологическом поле, в котором ясно понимают, кто в конкретный момент является ведущим, а кто – ведомым.

Эффективность совместного лидерства возможна только при совпадении двух условий: намерение одного участника взять на себя лидерские функции и готовность остальных участников воспринимать это влияние и согласовывать свои действия. В образовательных командах это проявляется, например, в распределении ролей при выполнении коллективных проектов, проведении исследований или организации учебных мероприятий, когда студенты чередуют лидерские позиции в зависимости от своих компетенций и опыта. Формирование общей психологической ситуации способствует укреплению взаимопонимания, развитию доверия и повышению вовлечённости всех членов команды, что напрямую влияет на успешное освоение профессиональных и надпрофессиональных компетенций.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что совместное и распределённое лидерство представляет собой особую форму организации командной деятельности, отличающуюся от классической модели единоличного лидерства. Данная форма лидерства характеризуется гибкостью распределения функций управления, когда каждый член команды в зависимости от ситуации может проявлять инициативу и брать на себя ответственность за принятие решений. В образовательном контексте это создает условия для активного вовлечения студентов в коллективную работу, стимулирует их развитие как профессиональных, так и личностных компетенций, способствует формированию навыков самоуправления, критического анализа и конструктивного взаимодействия.

Одним из ключевых достоинств совместного лидерства является повышение адаптивного потенциала команды. Возможность передачи лидерских функций в соответствии с актуальными компетенциями участников позволяет оптимально использовать знания, умения и опыт каждого члена группы, что усиливает эффективность командной деятельности и способствует достижению коллективных целей. Вместе с тем, реализация этой модели требует продуманной организационной структуры, внимательного учета психологических факторов, высокой степени доверия между участниками и согласованности действий.

Анализ смысловых аспектов совместного лидерства демонстрирует, что создание общего смыслового фонда, развитие межличностных и внеличных смыслов, а также формирование единой психологической ситуации выступают интегрирующими механизмами успешной командной работы. Эти процессы обеспечивают согласованность действий, осознанное принятие лидерских функций и взаимное признание влияния участников друг на друга, что в значительной степени снижает сложности, связанные с внедрением распределённой модели лидерства.

Особое значение в образовательной среде приобретает ценностно-смысловая интеграция команды. Формирование общего пространства, объединяющего цели, мотивы и представления студентов, не только повышает эффективность совместной деятельности, но и способствует развитию профессионального мышления, коммуникативных навыков, ответственности и социальной компетентности. Таким образом, смысловые механизмы совместного лидерства становятся ключевыми инструментами, позволяющими образовательным организациям создавать динамичные, сплочённые и высокоэффективные команды, готовые к решению сложных профессиональных задач. Внедрение принципов совместного и распределённого лидерства в учебной практике способствует формированию у студентов не только практических умений, необходимых для профессиональной деятельности, но и компетенций, обеспечивающих их личностное развитие, способность к командной работе и устойчивое функционирование в условиях быстро меняющейся образовательной и профессиональной среды.

Список литературы

1. Александрова, А.А. Формирование лидерских навыков студента в среде вуза / А.А. Александрова, А. Н. Комарова, С. М. Мальцева // *International Journal of Advanced Studies in Education and Sociology*. - 2022. - №1. - С. 67-71.
2. Фазлеева, Л.Р. Социальный проект как технология развития лидерских качеств современного студента // *Высшее образование в России*. - 2020. - Т. 29, №5. - С. 136-143.
3. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 1997. 673 с.
4. Столяренко А.М. Психология и педагогика. М.: Юнити-дана, 2001. 423 с.
5. Chemers M. M. (2000). *Leadership Research and Theory: A Functional Integration. Group Dynamics: Theory, Research and Practice*. Vol. 4 (1). P. 27–43.
6. Джакупов С. М. Целеобразование в совместной деятельности. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. М., 1985. 22 с.
7. Bolden R. Distributed leadership in organizations: A review of theory and research // *International Journal of Management Reviews*. 2011. № 13 (3). С. 251–269.
8. Куделина О. В. Модель компетенций руководителя организации здравоохранения: международный опыт внедрения компетенций распределенного лидерства // *Российский журнал менеджмента*. 2016. Т. 14, № 4. С. 81–104.
9. Самыкина Н. Ю., Воронков Н.А., Горшкова А.А. Распределенное лидерство в студенческой группе / *Образование в современном мире: профессиональная подготовка кадрового потенциала с учетом передовых технологий: сборник научных трудов Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. Сызрань: Ваш Взгляд*, 2018. С. 196–203.
10. Carson J. B., Tesluk P. E., Marrone J. A. Shared leadership in teams: An investigation of antecedent conditions and performance // *Academy of Management Journal*. 2007. Vol. 50, № 5. P. 1217-1234.
11. Huang C.-H. Shared Leadership and Team Learning: Roles of Knowledge Sharing and Team Characteristics // *The Journal of International Management Studies*. 2013. Vol. 8, № 1. P. 124-133.
12. Drescher M. A., Korsgaard M. A., Welp I. M., Picot A., Wigand R. T. The Dynamics of Shared Leadership: Building Trust and Enhancing Performance // *Journal of Applied Psychology*. 2014.

МЕТОД НАБЛЮДЕНИЯ НАД ЯЗЫКОВЫМИ ЯВЛЕНИЯМИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Уразалиева Гульнара Сериковна
2 курс Магистратура,
группы ОП 6В01702 Русский язык и литература
Атырауский университет имени Халела Досмухамедова,

Аннотация

В статье анализируется метод наблюдения над языковыми явлениями на уроках русского языка в филологическом и межкультурном аспектах. Раскрывается его научная и педагогическая ценность, роль в формировании исследовательского мышления, критического анализа и коммуникативных умений учащихся. Особое внимание уделяется возможности развития толерантности и межкультурной компетенции через работу с языковыми фактами.

Андатпа

Бұл мақалада орыс тілі сабақтарында тілдік құбылыстарды бақылау әдісінің филологиялық және мәдениетаралық қырлары қарастырылады. Авторлар әдістің ғылыми және практикалық маңызын аша отырып, оқушылардың зерттеушілік ойлауын, сыни талдау дағдыларын дамытудағы рөлін көрсетеді. Сонымен қатар, тілдік нормалар мен мәдени құндылықтарды салыстыру арқылы толеранттылықты қалыптастыру мүмкіндіктері сипатталады.

Abstract

The article explores the method of observing linguistic phenomena in Russian language lessons, emphasizing its philological and intercultural dimensions. The study highlights its scientific and pedagogical significance, focusing on the development of students' research thinking, critical analysis, and communicative skills. Special attention is given to fostering intercultural competence and tolerance through the comparison of linguistic norms and cultural values.

Ключевые слова: языковые явления, метод наблюдения, филология, межкультурная коммуникация, исследовательское мышление.

Негізгі сөздер: тілдік құбылыстар, бақылау әдісі, филология, мәдениетаралық коммуникация, зерттеушілік ойлау.

Keywords: linguistic phenomena, observation method, philology, intercultural communication, research thinking.

Современное филологическое образование направлено не только на изучение системы языка, но и на формирование у учащихся способности видеть за языковыми явлениями культурные, социальные и коммуникативные смыслы. В этом контексте особую значимость приобретает метод наблюдения, который позволяет фиксировать, анализировать и осмысливать языковые факты в их живом функционировании. Данный метод традиционно используется в филологической науке, но его включение в школьную практику русского языка открывает новые возможности для формирования исследовательских навыков и критического мышления учащихся [1, с. 115].

Наблюдение над языковыми явлениями способствует более глубокому пониманию природы языка, развитию аналитического подхода и формированию предметной компетенции. В то же время оно выходит за рамки чисто лингвистического анализа: в условиях поликультурного и полиязычного пространства обучение русскому языку неизбежно связано с межкультурной коммуникацией. Сопоставление языковых фактов, выявление национально-культурной специфики речи и её отражение в сознании носителей различных культур создают основу для формирования толерантного мировоззрения и межкультурной компетенции.

Метод наблюдения в филологии традиционно рассматривается как один из базовых способов научного анализа языка. Он предполагает фиксацию языковых фактов в устной или письменной форме, их упорядочивание и дальнейшую интерпретацию. Наблюдение позволяет выявить закономерности функционирования языковых единиц, сравнивать различные варианты употребления и устанавливать правила их использования в речи. Особенность метода заключается в том, что он сочетает в себе элементы исследовательской деятельности и педагогической практики, помогая учащимся самостоятельно открывать лингвистические закономерности [2, с. 35].

Таблица 1. Основные характеристики метода лингвистического наблюдения

Характеристика	Содержание
Объект наблюдения	Языковые единицы (слова, словосочетания, предложения, тексты)
Цель	Фиксация и выявление закономерностей функционирования языка
Методы фиксации	Запись, анкетирование, работа с текстами, аудио- и видеоматериалами
Результаты	Классификация явлений, выводы о правилах языка и речевых нормах
Педагогическая ценность	Формирование исследовательских умений и критического мышления учащихся

Как научный метод, наблюдение опирается на объективные факты, выявленные в живой речи или письменных источниках. Оно включает три основных этапа: фиксацию материала, его анализ и последующую классификацию. На практике это может быть работа с учебными текстами, исследование речевых ошибок или сопоставление литературной нормы и разговорной речи. Такой подход формирует у учащихся навык вдумчивого отношения к языку, позволяя переходить от пассивного усвоения правил к самостоятельному их открытию и осмыслению [3, с. 48].

Особое значение наблюдение имеет и в педагогической плоскости, поскольку напрямую связано с развитием метапредметных и личностных результатов. Этот метод формирует умение анализировать, сопоставлять и делать выводы, а также воспитывает внимательность, критическое мышление и исследовательскую инициативу. Через работу с языковыми явлениями учащиеся начинают осознавать связь языка с культурой, традициями и мировоззрением народа, что делает их обучение не только предметно, но и культурологически значимым [4, с. 59].

Наблюдение также способствует совершенствованию коммуникативной компетенции, так как работа с реальными примерами речи учит отличать корректные языковые формы от ошибочных, анализировать их и применять полученные знания в собственной речевой практике. Таким образом, данный метод выполняет комплексную функцию: он развивает когнитивные способности, формирует ценностное отношение к языку и усиливает межкультурную чувствительность учащихся, подготавливая их к активному и осознанному взаимодействию в многоязычном и поликультурном мире.

Метод наблюдения занимает особое место в системе школьных методов преподавания русского языка. Он органично вплетается во все этапы урока: от объяснения нового материала до закрепления и проверки знаний. На начальной стадии урока наблюдение помогает ученикам самостоятельно подметить закономерности функционирования языковых единиц, а в процессе закрепления служит инструментом для повторного осмысления и анализа. При проверке знаний этот метод проявляется в форме исследовательских заданий, когда учащиеся должны аргументировать свои ответы, опираясь на факты языка [5, с. 61].

Преподаватель, используя наблюдение, может организовать активную работу школьников как с письменными текстами, так и с устной речью. В первом случае это анализ орфографических и пунктуационных норм, выявление стилистических особенностей текста, работа с синтаксическими конструкциями. Во втором случае — фиксация речевых особенностей устных высказываний, выявление акцентов и интонаций, сопоставление нормативных и разговорных форм. Такое сочетание позволяет одновременно формировать у учащихся внимание к языку и умение практически применять полученные знания.

Приёмы наблюдения включают разнообразные формы деятельности, которые делают процесс анализа языка системным и доступным [6, с. 168]:

- работа с текстами художественного и публицистического характера;
- запись устных речевых явлений и их последующий разбор;
- сравнение различных языковых фактов, в том числе заимствований и фразеологизмов;

- выделение характерных ошибок и отклонений от нормы с их классификацией.

Особое внимание в школьной практике уделяется упражнениям, которые помогают выявлять и осознавать нормы языка. Например, ученикам предлагается найти в тексте устаревшие формы слов и сопоставить их с современными эквивалентами, выделить диалектные особенности речи персонажей или проанализировать заимствованные слова с точки зрения их адаптации в русском языке. Наблюдая за такими явлениями, школьники начинают видеть язык как живую систему, подверженную изменениям и влиянию внешних культурных факторов [7, с. 73].

Ценными являются задания на работу с фразеологизмами. Фразеологические обороты несут в себе культурно-национальную специфику, и через наблюдение за их употреблением учащиеся осознают образность и многозначность языка. Например, сравнение русских фразеологизмов с аналогами в других языках позволяет выйти за рамки узкоязыкового анализа и расширить межкультурный кругозор. В результате формируется понимание того, что язык отражает историю и ментальность народа, а овладение нормами речи тесно связано с культурным контекстом [8, с. 203].

Важно подчеркнуть, что метод наблюдения не сводится к механическому выявлению правил, а строится на исследовательском подходе. Ученик выступает не пассивным слушателем, а активным исследователем, который анализирует материал, делает выводы и проверяет их на практике. Такой подход усиливает метапредметный аспект обучения, развивает аналитическое и критическое мышление, а также стимулирует интерес к языку как к объекту научного исследования.

Метод наблюдения является фундаментом филологического анализа текста, поскольку именно через внимательное фиксирование и сопоставление языковых фактов формируется понимание структуры и содержания произведения. Наблюдение позволяет выявлять особенности стиля, авторские языковые предпочтения, функционирование изобразительно-выразительных средств, а также закономерности жанровой организации текста. Такой подход помогает рассматривать текст не как набор отдельных предложений, а как целостное речевое и художественное явление.

Его значимость выходит далеко за рамки узкого анализа: наблюдая над функционированием языка в художественных и публицистических произведениях, учащиеся осознают роль слова как инструмента формирования мировоззрения и культурной идентичности. Речевая культура личности напрямую зависит от умения различать стилистически оправданные и неуместные формы, видеть оттенки значений и адекватно пользоваться словом в разных ситуациях. Таким образом, метод наблюдения выступает не только как исследовательский приём, но и как важнейший элемент воспитания языковой личности.

Особое значение наблюдение приобретает в подготовке будущих филологов и учителей, которым важно развивать исследовательские навыки на системной основе. Для этого полезно выделять основные аспекты применения метода, что отражено в обобщающей таблице.

Таблица 2. Применение метода наблюдения в филологическом анализе

Аспект применения	Содержание
Анализ художественного текста	Выявление стиля, образных средств, жанровых особенностей
Работа с публицистикой	Определение риторических приёмов, оценочной лексики
Лингвистическая интерпретация	Сопоставление норм и отклонений, классификация языковых фактов
Педагогическая практика	Формирование у учащихся навыков анализа, развитие речевой культуры
Исследовательская деятельность	Подготовка к научной работе, развитие критического мышления

Развитие навыков наблюдения позволяет студентам-филологам выстраивать целостную стратегию анализа текста и переходить от простого фиксирования языковых фактов к их интерпретации в культурно-историческом контексте. Это не только формирует исследовательское мышление, но и готовит будущего учителя к организации продуктивного учебного процесса, где ученики учатся мыслить самостоятельно и аргументированно.

Филологический контекст метода проявляется также в его связи с лингвокультурологией и межкультурной коммуникацией. Наблюдение помогает выявить, как язык отражает ценности общества, какие культурные смыслы заключены в словах и текстах, и как они передаются из поколения в поколение. В результате учащиеся начинают понимать слово как носитель духовного опыта народа и инструмент сохранения культурной памяти [9, с. 80].

Наконец, применение метода наблюдения способствует интеграции теоретических знаний и практических умений. Оно помогает соединять работу с языковыми фактами, литературоведческим анализом и педагогической деятельностью, что особенно важно для подготовки будущих учителей. Через наблюдение формируется целостный подход к языку как к системе, культуре и средству коммуникации, что делает этот метод универсальным в современной филологической практике.

Русский язык в современном мире выполняет функцию не только национального, но и межкультурного средства общения. Его знание открывает доступ к широкому пласту культурных и научных источников, а также обеспечивает участие в международных образовательных и профессиональных программах. В условиях глобализации именно русский язык становится каналом межкультурного взаимодействия, позволяя учащимся из разных стран находить точки соприкосновения и понимать особенности мышления друг друга [10, с. 44].

Наблюдение за языковыми явлениями разных культур играет ключевую роль в обучении. Например, заимствованные слова отражают процессы культурного обмена: в русском языке закрепились англизмы («менеджер», «маркетинг»), тюркизмы («башмак», «сарай») и германизмы («бутерброд», «шлагбаум»). Безэквивалентная лексика (например, «самовар», «тоска», «дача») несёт в себе культурные смыслы, которые трудно перевести на другие языки. Национальные концепты, такие как «судьба», «воля» или «широта души», формируют мировоззренческую специфику русской культуры и требуют глубокого анализа при обучении иностранцев [11, с. 57].

Сравнительный анализ облегчает восприятие культурных различий. В школьной и вузовской практике он может включать:

- сопоставление понятий «свой» и «иной» в разных языках;
- выявление культурных стереотипов общения (например, прямота и открытость в одной культуре, косвенность и обходительность — в другой);
- анализ речевого этикета, где одни и те же ситуации решаются разными средствами (формулы приветствия, обращения, благодарности).

Практическая реализация метода наблюдения на уроках русского языка как иностранного заключается в систематической работе с речевым материалом. Например, студентам предлагается анализировать тексты, содержащие национально окрашенную лексику, или сопоставлять варианты перевода русских идиом на родной язык. Такой подход позволяет выявить различия в мировосприятии и сделать обучение более прикладным.

Межкультурные задания и упражнения могут включать наблюдение за невербальными средствами общения, что также имеет национальную специфику. Например, русская традиция активного использования жестов и интонационных средств может контрастировать с более сдержанным стилем общения в азиатских культурах. Отработка таких различий на практике помогает учащимся лучше понимать коммуникативные коды разных культур и избегать недопонимания в реальном диалоге [12, с. 64].

Метод наблюдения напрямую связан с формированием межкультурной компетенции и толерантности. Постоянная работа с примерами речевого этикета, национально

специфической лексики и культурных стереотипов позволяет учащимся не только усваивать язык, но и осознавать ценность культурного разнообразия. В результате школьники и студенты приобретают умение строить общение с представителями других культур уважительно и продуктивно, что особенно важно в современном образовательном пространстве.

Метод наблюдения доказал свою универсальность, так как объединяет в себе как филологический, так и межкультурный подход к изучению языка. Он позволяет одновременно анализировать систему языка и видеть её связь с культурой, традициями и ценностями общества. Такое сочетание делает метод востребованным в образовательной практике, где требуется не только передача знаний, но и формирование у учащихся исследовательской и культурологической компетенции.

Ценность данного метода заключается в его способности развивать критическое мышление, умение видеть закономерности и анализировать факты. Наблюдая за языковыми явлениями, учащиеся учатся сопоставлять нормы и отклонения, понимать культурные смыслы и формировать уважительное отношение к языковому многообразию. Это создаёт условия для осознанного использования языка, а также для воспитания толерантности и готовности к диалогу с представителями других культур.

Перспективы применения метода связаны с расширением его роли в условиях поликультурной школы и цифровой образовательной среды. Использование корпусных технологий, мультимедийных ресурсов и интерактивных форм обучения позволяет сделать наблюдение более наглядным и доступным. Это открывает возможности для интеграции классических филологических практик с современными цифровыми инструментами, что повышает эффективность обучения и делает процесс изучения языка более динамичным и практикоориентированным.

Список литературы:

1. Машина О. Ю. Лингвистическое наблюдение как основа предметной компетенции учителя русского языка // Международный научно-исследовательский журнал. – 2024. – № 6 (144). – С. 115. – DOI: <https://doi.org/10.60797/IRJ.2024.144.78>.
2. Устюгова О. А. Тренинговые задания как метод формирования межкультурной компетенции на уроках русского языка как иностранного : магистерская дис. – Екатеринбург, 2015. – 112 с.
3. Аннушкин В. И. Филология и межкультурная коммуникация: социокультурные, информационные и образовательные аспекты общественно-речевой практики : монография. – Москва : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2019. – 263 с. – Режим доступа: https://annushkinvi.ru/wp-content/uploads/2021/01/2019.-Глава-Современная-филология-в-Монографии_Межкультурная-коммуникация.pdf.
4. Маханова Ж. К. Обучение языку как лингвокультурному феномену в полилингвальном пространстве Казахстана: психолингвистические аспекты : дис. ... докт. философии (PhD). – Шымкент, 2023. – 147 с. – Режим доступа: <https://kaznpu.kz/docs/docs/027.11.2023.dis.pdf>.
5. Русский язык и культура речи в образовательной практике : учеб. пособие. – Москва, 2019. – 284 с.
6. Горбич О. И. Современные технологии в преподавании русского языка // Филология и межкультурная коммуникация. – Москва : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2019. – С. 168–176.
7. Маханова Ж. К. Лингвокультурный феномен русской концептосферы: дидактические аспекты : монография. – Шымкент, 2023. – 214 с.
8. Терешонок Е. В. Проблема духовно-нравственного идеала в рассказе В. Г. Распутина «Женский разговор» // Русское культурное пространство: язык – ментальность – понимание : сб. науч. тр. – Москва, 2020. – С. 203–210.
9. Щербаков А. В. Трансформация жанрово-стилистической системы русского языка в конце XX – начале XXI века // Филология и межкультурная коммуникация. – Москва, 2019. – С. 80–89.

10. Устюгова О. А. Межкультурная коммуникация в системе образования: вызовы и перспективы // Современная филология: межкультурные контексты : монография. – Москва, 2019. – С. 44–52.

11. Маханова Ж. К. Лингвокультурные феномены русской концептосферы: дидактический аспект : монография. – Шымкент, 2023. – 198 с.

12. Аннушкин В. И. Язык и культура: основы межкультурной коммуникации : учеб. пособие. – Москва, 2019. – 312 с.

ШЕТЕЛДІК ТІЛ ҮЙРЕНУШІЛЕРГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Солтанбекова Альфия Абдыкенқызы

филол.ғ.к., Грамматика бөлімінің меңгерушісі
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа

Тіл лексикалық бірліктердің (сөздердің) грамматикалық формулалар (грамматикалық тұлғалар) арқылы бірігуі нәтижесінде тілді қолданушының ойы мен діттемін жеткізіп коммуникацияның негізгі құралына айналады. Тілдегі сөздердің мағыналары түсіндірме сөздік, синонимдер сөздігі, фразеологизмдер сөздігі секілді лексикографиялық еңбектерде, ал грамматикасы грамматикалық сөздікте, академиялық грамматика секілді көлемді еңбектерде және жеке ғалымдардың зерттеулерінде [1], [2], [3], [4] толық көрініс табады. Мақалада иннофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздіктегі этномәдени бірліктерді топ-топқа бөліп берілу ерекшеліктері сөз болады. Тек сөздер тізімі ғана жасалмайды, ұлттық кодты анықтайтын анықтамасы қоса беріледі және ағылшынша аудармасы жазылады.

Негізгі сөздер: туыстық атаулар, иннофондар, мәдени құндылық, ұлттық код, лексика-грамматикалық сөздік, этномәдени бірліктер, иннофондарға арналған сөздік, сөздік құрастыру принциптері.

Аннотация

Язык становится основным средством коммуникации, поскольку объединяет лексические единицы (слова) с помощью грамматических формул (грамматических категорий), позволяя носителям языка передавать свои мысли и намерения. Значения слов в языке находят отражение в лексикографических трудах, таких как толковые словари, словари синонимов, словари фразеологизмов, в то время как их грамматические особенности подробно рассматриваются в грамматических словарях, академических грамматиках и научных исследованиях отдельных учёных. В данной статье рассматриваются особенности представления этнокультурных единиц в лексико-грамматическом словаре, предназначенном для инофонов. Этнокультурные единицы структурированы по группам, и наряду с представлением самих слов даётся их определение, раскрывающее национальный код, а также перевод на английский язык.

Ключевые слова: относительные имена, инофоны, лексико-грамматический, словарь, этнокультурные единицы, словарь инофонов, принцип, словарное построение.

Abstract

Language serves as the primary means of communication, as it unites lexical units (words) through grammatical formulas (grammatical categories), allowing speakers to convey their thoughts and intentions. The meanings of words in a language are reflected in lexicographic works such as explanatory dictionaries, synonym dictionaries, and phraseological dictionaries, while their grammatical features are extensively analyzed in grammatical dictionaries, academic grammars, and scientific studies by individual scholars. This article examines the features of presenting ethnocultural units in a lexico-grammatical dictionary designed for non-native speakers. Ethnocultural units are categorized into groups, and along with the words themselves, definitions that reveal the national code and English translations are provided.

Keywords: relative names, innophones, lexical and grammatical, dictionary, ethnocultural units, dictionary of innophones, principle, dictionary construction

Әлем тілдерінің бір-бірімен тығыз байланысқа түсуі тілдің лексика-грамматикалық жүйесін дұрыс пайдалануды қиындатып жібергені қазіргі таңда тілдік фактілер арқылы жиі дәлелденіп жүр. Әлемдегі тілдердің негізгі ерекшелігі – әр халықтың сөз түзуінің, қолдануының реті мен жүйесі болуында. Бұл мәселеге А.Байтұрсынұлы да ерекше мән берген [5]. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ғана емес, ұлтаралық қатынас тілі қызметін қатар

атқаратындықтан, қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқытуды қамтамасыз ететін сөздіктер циклы (екі тілді аударма сөздік, үш тілді аударма сөздік), соның ішінде «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» оқытушылар мен ағылшын тілді инофондарға арналған қолданбалы құрал болмақ. Бұл сөздікті жасау барысында ең бірінші ағылшын тілділерге халқымыздың мәдениетін, ұлттық құндылығын танытатын этномәдени реалилерді анықтамасымен бірге түсіндіре отырып, аударуға келмейтін тілдік бірліктер қатарын тізімдеп беру.

Шетелдіктер үшін тілді меңгерудің негізгі құралдарының бірі – тек аударма баламалары ғана емес, сонымен бірге сол ұлттың мәдениетіне тән бірліктерге қатысты анықтамаларды қамтитын лексикалық және грамматикалық сөздіктер қатарын ұсыну қажет. Бұл мақалада шет тілдеріне арналған лексикалық-грамматикалық сөздікте этномәдени бірліктердің берілуінің әдіснамалық тәсілдері қарастырылып, әртүрлі тілдердегі туыстас атаулардың мысалдары талданады. Жұмыста мұндай бірліктерді лексикографиялық сипаттаудың негізгі принциптері, эквиваленттілік мәселелері, сондай-ақ тіл үйренушілердің қабылдауы мен ассимиляциясын жеңілдету үшін мүмкін болатын бейімдеу әдістері қарастырылады.

Бұл зерттеуде инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздіктегі этномәдени бірліктердің берілу ерекшеліктерін талдау үшін сапалық және сандық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында этнолингвистикалық деректерді жинақтау, оларды салыстыру және сөздіктегі құрылымдық ерекшеліктерді сипаттау негізгі әдіс ретінде қарастырылды. Зерттеуде алынған мәліметтер инофондар үшін лексика-грамматикалық сөздікті құрастырудың оңтайлы әдістерін айқындауға және этномәдени бірліктерді дәл әрі түсінікті етіп ұсынудың жолдарын көрсетуге мүмкіндік берді.

Лексика-грамматикалық сөздік жасауда орыс тіл біліміндегі 2000-нан астам септелмейтін сөздер мен кірме сөздерді қамтитын Н.П. Колесниковтің «Лексико-грамматический словарь русского языка» (1996) [6] еңбегін, ағылшын тіл біліміндегі Leo Selivan құрастырған «Lexical Grammar. Activities for teaching chunks and exploring patterns» [7], «Онлайн Кэмбридж сөздігі» [8] атты тіл үйретуге арналған дидактикалық құралын атап өтуге болады.

Грамматикалық білімдер жүйесін жеке қарастырмай, лексикалық біліммен ұштастыру арқылы тілді қолданушылардың барлығына пайдалы қолданбалы құрал жасау әлемдік лингвистикада өткен ғасырдан бастап белсенді жүзеге асып келеді. Қазіргі таңда ең танымал Oxford Dictionary (Британ ұлттық корпусына негізделген) [9], Cambridge Dictionary (Кембридж ағылшын корпусына негізделген) [8] сөздіктері ағылшын тілін оқыту, үйрену, пайдалану үшін маңызды тілдік білімді қамтитын алдыңғы қатарлы электронды ресурстар саналады. Осы үлгімен әзірлеу көзделіп отырған қазіргі қазақ тілін жан-жақты сипаттайтын, жазба тіл мен ауызша тілдің элементтері толық қамтылған тіл үйренушілерге арналған «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігінде» тіл иелемдерінің белсенді коммуникацияға түсуін қамтамасыз ететін негізгі лексикалық және грамматикалық минимум толық көрініс табады.

Инофондарға арналған лексика-грамматикалық сөздік шет тілділерге қазақ тілінің лексика-грамматикалық мазмұнын түсінуге арналған арнайы ресурс болып табылады. Ол әртүрлі әлеуметтік және мәдени жағдайларда түсіну және қарым-қатынас жасау үшін қажетті тілдік ерекшеліктерді меңгеру процесінде маңызды құрал ретінде қызмет етеді. Мұндай сөздік сөздердің лексикалық мағынасын ғана емес, сонымен қатар олардың грамматикалық дизайнын да қамтиды, бұл әсіресе шет тілінде сөйлейтіндер үшін маңызды, өйткені грамматикалық құрылымдар олардың ана тілінде үйренген құрылымдарынан айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

Лексикалық және грамматикалық сөздік – тілді тереңдетіп оқытудың маңызды құралы. Ол шетелдіктің грамматикалық құрылымдарды тез меңгеруіне мүмкіндік беріп қана қоймай, сөздік қорды сөйлеуде белсенді түрде қолдануға ықпал етеді. Оқытылатын сөздер мен грамматикалық құрылымдар мысалдар арқылы жаттығатын тәжірибелік сабақтарға мұндай сөздіктер негіз бола алатыны ерекше құнды. Лексика-грамматикалық сөздіктер тілдік кедергілерді жоюда және тілдік жүктемені азайтуда маңызды рөл атқарады, өйткені шет тілінде сөйлеушілер күрделі грамматикалық құрылымдарды, мысалы, шақ формаларын, жалғауларды, шылауларды және т.б. меңгеруде жиі қиындықтарға тап болады.

Сонымен қатар бұл түрдегі сөздіктер, әсіресе аудармашы ана тілінде сөйлемейтін болса, бір тілден екінші тілге аудару процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Мысал ретінде сөз тіркестері мен сөз тіркестерінің мағынасын дәлірек жеткізуге мүмкіндік беретін әртүрлі контексте сөздердің қолданылуын егжей-тегжейлі сипаттайтын сөздіктерді алуға болады. Маңызды аспект, мұндай сөздіктерде диалектіге, сөйлеу стиліне немесе регистрге байланысты тілдегі айырмашылықтар туралы ақпарат жиі кездеседі.

Шетелдіктер үшін лексикалық-грамматикалық сөздік тілді меңгеру үдерісіндегі маңызды құрал болып табылады. Ана тілінде сөйлейтіндерден айырмашылығы, ана тілінде сөйлемейтіндер грамматикалық құрылымдардың интуитивті сезіміне ие емес, бұл формалар мен ережелерді егжей-тегжейлі түсіндіруді талап етеді. Оқушылардың бұл категориясы үшін лексикалық-грамматикалық сөздіктің маңыздылығы – ол сөздердің мағынасын білуге ғана емес, грамматикалық тұрғыдан сөйлемде дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, инофон қазақ тіліндегі «айналайын» сөзінің мағынасын түсінбеуі мүмкін, сонымен қатар бұл сөздің ағылшын тілінде де, орыс тілінде де баламасы жоқ. Ағылшын тілділер бұл сөзді аударма алмауы мүмкін. Сондай-ақ тіліміздегі этномәдени бірліктердің қолданысын қабылдамауы мүмкін. Бірақ жағдайларға байланысты қабылданбайтынын білмеуі мүмкін, ал осы сөздікте ағылшынша аудармасы жоқ, аударуға келмейтін мәдени бірліктерді беру арқылы тіліміздің байлығыны, мәдениетін менталитеті танылады. Сөздік нақты түсініктемелер мен мысалдар беру арқылы бұл олқылықтардың орнын толтыруға мүмкіндік береді.

Сөздіктің бірінші бөлімінде лексикалық минимум ретінде қазақтың дәстүрлі мәдениетінде қалыптасқан лексемалар жиналды. Себебі мұндай лексемалар қазақ мәдениетінің тереңдігі мен ұлттық дүниетанымды түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілді инофондар үшін тілді мәдени контексте түсінуге және қолдана алуға көмектеседі.

Сөздікке 300-ден астам мәдени-елтанымдық ерекшелігі бар тілдік бірліктер жиналды. Жиналған тілдік бірліктер мынадай тақырыптық топтарға жіктелді:

- Туыстық атаулар;
- Төрт түлік атаулары;
- Ұлттық ыдыс-аяқ атаулары;
- Ұлттық киім атаулары;
- Ұлттық тағам атаулары;
- Ұлттық ойын атаулары;
- Ұлттық баспана атаулары;
- Ұлттық музыкалық аспаптар;
- Ұлттық қолөнер атаулары;
- Салт-дәстүр атаулары.

Берілген әр тақырыптық топ 30-ға жуық лексемаларды қамтылатын болады. Әр лексемаға ұлттық таным тұрғысынан лингвомәдени негіздегі анықтамасы жазылып, грамматикалық белгіленімі қойылады, ағылшын тіліне аударылады. Лексемалардың этномәдени мазмұнын айшықтау мақсатында және иллюстрациялық материал ретінде ішінара сол бірлік қатысқан мақал-мәтел қоса беріледі. Тіл үйренушіге лексемалар визуалды түрде түсінікті болу үшін кейбір тілдік бірліктің суреті берілетін болады. Этномәдени бірліктердің барлық семантикалық топтарын 1-кестедегі үлгімен жасалады.

1-кесте. Туыстық атаулардың сөздікте берілу үлгісі

2-кесте. Тағам атауларының сөздікте берілу үлгісі

Қазақ тілінде	СУРЕТІ	Ағылшын тілінде
АҒА туыс. <i>Бірге туған ер адамдардың жасы үлкені.</i> Ø <i>Ағасы бардың жағасы бар.</i>		AFA (Older brother) — A term for the eldest male among siblings.
АНА зат. <i>Баланың туған шешесі.</i> Ø <i>Анасы бардың панасы бар,</i>		ANA (Mother) — The biological mother of a child.
АТА туыс. <i>Үлкен әке, әкенің әкесі немесе ағасы.</i> Ø <i>Аталар сөзі - ақылдың көзі</i>		ATA (Grandfather) — Refers to the "big father," typically one's father's father or his elder brother.
ӘКЕ туыс. <i>Ер адамның өз балаларына туыстық қатысы.</i> Ø <i>Әке көрген оқ жонар</i>		ӘKE (Father) — The biological father of a child, denoting paternal kinship.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ	СУРЕТІ	АҒЫЛШЫН ТІЛІ
АЙРАН тамақ. <i>Піскен сүтке ашытқы салып ұйытып дайындалған дәмі қышқыл тағам, сусын.</i>		Aj'ran – A fermented dairy product made by adding a culture to boiled milk, resulting in a tangy taste, often used as a drink.
АСЫЛҒАН ЕТ тамақ. <i>Суға қайнатылып пісірілген ет.</i>		Asul'yan jet – Meat boiled in water, traditionally served during special occasions.
ӘСІП тамақ. <i>жаңа сойған малдың іш майын, бүйрек т.б. жұмсақ еттерін қарнына немесе бүйенге салып пісіретін ұлттық тағам.</i>		Æ'suip – A traditional dish made by stuffing fresh animal fat, kidneys, and soft meat into the stomach or intestines, then boiling it.
БАУЫРСАҚ тағам. <i>Ашытылған немесе ашытылмаған қамырдан түрлі пішінде кесіп, майға пісірген ұлттық тағам.</i>		Bawr'saq – Deep-fried dough pieces made from leavened or unleavened dough, a traditional Kazakh treat.
БАЛҚАЙМАҚ тағам. <i>Шикі қаймаққа қант, бал, ұн қосылып қайнатылған тәтті тағам, ұлттық ас.</i>		Bal'kaj,maq – A sweet dessert made from raw cream, sugar, honey, and flour, cooked to a thick consistency.

Біздің мақсат басқа тілге аударуға келмейтін, ұлтымыздың туыстық, ас ішу, тағам түрлері, киім-кешегі, қолөнерін таныту мақсатында қысқа бір сөйлем беру арқылы иннофонға түсінуіне, қабылдауына жеңіл болу үшін екі тілде де мағынасын түсіндіре отырып беру. Әр мағыналық топты іштей тағы да микротоптарға бөлу арқылы тереңірек білу мүмкіндігіне ие болады. Мысалы тағам атауларын іштей *ет тағамдары* (куырдақ, қазы, қарта, жал, жая); *сүт өнімдері* (қымыз, шұбат, құрт, ірімшік, айран); *бауырсақ* және *нан түрлері* (бауырсақ, таба

нан, жұқа нан, қаттама); *жент* және *тәттілер* (жент, балқаймақ, құймақ, майсөк) деп бөлуге болады.

Туыстық атау қазақ халқы үшін ең бір баға жетпес, қазақтың қазақтығынын, ұлттық болмысын, мейірімділік пен бауырмалдылық қасиеттерді нық ұстайтын халық үшін күнделікті тұрмыс-тіршілігенде таптырмас, ештеңеге айырбастамайтын құндылықтардың бірі. Ағаны ағалап, ініні бауырым деп, жасы кіші қыздарымызды қарындас деп жасы үлкен қариямызды аталап жүрген халық болғандықтан, туыстық атауларға қатысты мәдени бірліктерімізді ағылшын тілімін салыстыра отырып, берілу ерекшелігін көруге болады. Қазақ отабасында үлкенді сыйлап, кішіге ізет көрсетіп отыратын асыл қасиет басқа халықта кездеспейді.

Тағы бір маңызды фактор – туыстық атаулардың мәдени коннотациясы. Мысалы, қазақ тілінде кейбір туыстық терминдер тек туыстық мағынаны ғана емес, үлкенге құрмет немесе дәстүрлі отбасылық құндылықтарды білдіреді. Мәдени түсініктемелер мен қолдану мысалдарының сөздікке қосылуы осы ерекшеліктерді жақсырақ түсінуге ықпал етеді. Осылайша, шет тілдеріне арналған лексикалық және грамматикалық сөздіктерді әзірлеу тек аударма баламаларын ғана емес, сонымен қатар егжей-тегжейлі түсініктемелерді, қолдану мысалдарын және мәдени түсініктемелерді қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Бұл тілді тереңірек меңгеруге және шетелдіктердің өз ана тіліндегі әлеуметтік-мәдени кеңістігіне енуіне ықпал етеді.

Қазақ және ағылшын тілдерінде туыстық атаулармен салыстырғанда, олардың арасындағы ұқсастықтар мен осы мәселелер бойынша айырмашылықтар қосуға болады. Туғын-туыс деген атаудың өзіндік ерекшелігі бар, туғандар бар және туыстар бар, екеуі мүлде бір-бірінен алшақ кететін ұғымдар емес. Екеуі де туыстық қатынастың жалпы атауы. Екі тілдегі ұқсастық тігінен (ата, әке, бала, немересі) және көлденеңінен (әкесі, анасы, аға, әпке, күйеу бала, келін) туыстарының аттары жасы мен жынысына байланысты өзгереді. Мысалы, қазақ отбасы үшін әженің орны ерекше. Ол немере-шөберелерін қатты жақсы көретін, мейірім танытып, өзіндік тәрбие беретін отбасы мүшесі. Қазақ отбасында әжесі сол отбасының бір мүшесі болады, сол үйде бірге тұратын, ең жақын туыстық қарым-қатынасы жақын туған, негізгі адам. Ата, әже, ана, әке, аға, іні, сіңлі, әпке туғанға жатса, абысын, күйеу, жиен, нағашы т.б. туысқа жатады. Қазақ тілінің этнографиялық сөздігінде әжеге мынандай анықтама береді «Қазақ отбасындағы әже орны ерекше әрі қадірлі. Әже – отбасының ғана емес, әулеттің де ұйытқысы, ағайын-абысындардың бірлігін, татулығын сақтайтын сыйлы анасы, кейінгі жастардың, келіндердің тәрбиешісі әрі ақылгөйі» [10]. Қазақ қоғамында әдетте жас отау иелерінің тұңғыш баласын әжесі бауырына салады. Бала ата-әженің кенжесі саналып, немерені әжесі тәрбиелеп, бағып-қағады. Әже мен немере арасындағы туыстық байланыс өте нәзік әрі берік. Балажан қазақ үшін ата мен әжеге жас сәби жай ғана ермек емес, тәрбиеленуші ерекше субъект. Тарихта күллі рулы елге ана болып саналған Айпара әже, Домалақ ене, Зере, Айғаным секілді әжелердің бейнесі аңыз-әңгімелерде, әдеби шығармаларда сомдалған.

Сондай-ақ «нағашы» атауы ол жай ғана анамыздың туыстары деп қана қарау дұрыс саналады. Нағашыдан жылулық, мейірімділік, жақындық, құрмет деген қасиеттерді күтеміз. Нағашы мен жиеннің арасындағы қатынасты қарым-қатынас ерекше құрмет пен еркелікті білдіреді. Ол ұғымның артында жылулық, жақындық, жиенге деген құрмет, тіпті жиендерін әрдайым қолдап, оларға сыйлық жасап, тәрбиесіне үлес қосады. Бұл туыстық қатынасты шетелдіктерге түсіндіру үшін сөздікке тек қысқа мәлімет беріліп кетеді, суреті қоса беріледі. Бұл аздық етер еді. Егер нағашы жайында кеңірек ақпарат беретін болсақ, қазақ тілін үйренгісі келетін тіл иелменіне қиындық туғызбас үшін аз мәлімет беру арқылы түсіндіруге болады.

Ұлттық туыстық атауға құда-құдағидің орны ерекше. Құда-құдағи жай ғана балаңның, қызыңның ата-енесі ғана емес, ол жамбас пен бас асып, құдайындай сыйлайтын «мың жылдық» қатынасты сабақтастырушы адамдар. Ағылшын тілінде "құда" Father of the groom/bride (relation between in-laws). және "құдағи" Mother of the groom/bride (relation between in-laws). ұғымдарына тікелей балама жоқ, өйткені бұл ұғымдар қазақ мәдениетіне тән және екі отбасының құдаласу арқылы жақын туысқа айналуын білдіреді [14, 120 б.]. Сондай-ақ ағылшын тіліне тікелей аударылмайтын жиен, бөле, жезде, жеңге, шөбере, шөпшек т.б. тікелей

аударуға болмайды, баламасы жоқ атаулар. Себебі қазақ ұлтында ана мен әкеден тараған туысқандық атаулардың өзіндік орны бар. Ана (шешеміз) жақтан тараған туыстарды нағашы дейміз. Ұлдан туған баланы немере, ары қарай жеті ұрпаққа дейін шөбере, шөпшек, немене, туажат, жегжат деп атаймыз. Ағылшындарда бұлай атау жоқ, қосымша жалғау арқылы ғана түсіндіреді. Келіннің де орны ерекше, ағылшындарда «daughter-in-law» деп аталады. Қазақ отбасына түскен келін өзінен жасы кіші қайындар мен қайынсіңлілеріне қамқор бола білген, оларға ерекелетіп ат қойып, олармен қалжыңы жарасып, мейірімділік танытқан. Сыпайылық пен инабаттылықтың эталоны, жасы үлкенге тізе бүгіп, иіліп сәлем салудың өзі күйеуінің ағайындарына деген ізеттілігін білдіреді. Тіпті күйеуінің ағаларын атын атамай, көзіне қарап сөйлей алмаудың өзі инабаттылықтың, кішіпейілділіктің нышанын білдіреді. Ағылшындарда ондай қарым-қатынас жоқ. Бұл нені дәлелдейді? Әр қазақ отбасындағы тығыз бауырмалдылық қасиеттің басқа халықта кездеспейтіндігі, ұлттық құндылықты жоғары қоятындағы, сыйластық қатынастың ең биік формасын байқаймыз. Қазақтың «жеңгесі» мен ағылшындықтардағы «sister-in-law» екеуі екі түрлі ұғым. Жеңге келін болып түскеннен кейін қайын сіңлі, қайын іні үшін үлкен әпке рөлін атқарады, оларды тәрбиелеп, отбасылық құндылықтарды үйретеді, қайынсіңлілеріне тек қамқор болып қана қоймай солармен сырлас, қайынсіңлілеріне ата-анасына айта алмағын сырын жеңгесіне айтқан, жеңге деген сыр сақтайтын сырлас жақын адамына айналаған. Ал батыста мүлде бұлай емес. Ол тек ағасының әйелі деп қана қабылдайды, болды. Тіпті бейтаныс, танымайтын адамның өзіне қарата айту ұғымдарын бейнелейтін атаулардың өзі ағылшындарда кездеспейді. Танымайтын адамға «қарындас, бауырым, айналайын, қарғам, шешей» деген секілді қарапта сөздерді пайдаланамыз. Ал ағылшындарда мырза, ханым деп бейтаныс адамға қарата сөйлеу әдебі бар, бұл оларды бір сыпайылықтың көрсеткіші. Ал сол ханым, мырза дегендер қазақта туыстық қатынасты білдірмейді, әлеуметтік ресми тұрғыдан танылатын атаулар болғандықтан қазақ халқында бұл сөздер туысқандық атауға енбейді. Тағы бір ерекше құбылысты атауға болады. Бейтаныс адамға қарата сөйлеудің бір түрі бойға жылулықты ұялататын *балам, қарағым, айналайын, қызым* дегендер жақындық сезімін тудырады. Ағылшындарда мұндай құбылыс кездейпесі. Сондықтан халқымыздың туыстық атауын, ондағы бауырмалдылық пен ізеттіліктің, жылулық пен жақындық секілді ізгі амалдарды таныту үшін бірден бір жолы шетелдіктерге этномәдени бірліктер арқылы түсіндіру өте қажет деп ойлаймыз. Осыдан этносаралық қатынас, мәдениаралық қатынас тіл арқылы мықтап орын алар еді.

Тіліміздегі этномәдени бірліктердің қатарын сөздікте беру үшін олардың ішінде тікелей баламасы бар, баламасы жоқ, қосымша жалғану арқылы және бірнеше мәдени бірліктің ағылшынша бір ғана атауға ие болатын туыстық атаулар болып жіктеледі. Мысалы, ата, әже, ана, әке, бала, ұл, қыз дегендердің баламасы бар, олар: father, mother, son, daughter, grandfathe, grandmother, husband, wife, grandson, great-grandson, father-in-law, mother-in-law

Дәл баламасы жоқ, қосымшалар арқылы жасалып, түсіндірілетін бірліктер қатары: нағашыны ағылшынша «a relative of one's mother», бөлені «a child of one's mother's sister», жиенді «a child of one's daughter», «a child of one's sister», құданы «the father-in-law of one's son or daughter», «elderly male relatives of one's son-in-law or daughter-in-law», құдағиді «the mother-in-law of one's son or daughter»; «elderly female relatives of one's son-in-law or daughter-in-law»

Тіліміздегі бірнеше мәдени бірліктердің ағылшын тілінде бір ғана ұғыммен берілу қатары, мысалы жеңге, қайын апа, қайын сіңлі, абысын, балдыз деген лексемалар ағылшынша бір ғана атаумен беріледі (sister-in-law), бірақ қосымша анықтамасы толық түсінікті болу үшін the wife of your brother, the elder sister of your husband, the younger sister of your husband, sister-in-law, the wife of the brother of your husband, the younger sister of your wife деген аудармамен қосымша берілетін болады.

Қорытынды. Лексикалық және грамматикалық сөздік – шет тілдерін меңгеруде, әсіресе шетел сөйлейтіндер үшін маңызды әрі қажетті құрал. Ол тек лексиканы ғана емес, сонымен қатар грамматиканы меңгеруге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді, сонымен қатар студенттерге білімді өмірдегі қарым-қатынас жағдайларына бейімдеуге көмектеседі. Заманауи технологиялар мұндай сөздіктердің функционалдығын айтарлықтай кеңейтіп, тиімді және

икемді оқыту үдерісіне негіз болатын интерактивті және мультимедиялық ресурстарды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Исаев С. М. Қазіргі қазақ тілі: морфология. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
3. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері: тілші ғалымдарға және көпшілік тіл жанашырларына арналған. Құраст. Ғ. Әнес. Қазақстан Республикасы Мәдениет министирлігі. – Алматы: Абзал-Ай баспасы, 2014. – 639 б.
4. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, – 1966. – 240 б.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). 1-жылдық. Орынбор 1914. – 384 б.
6. Колесников Н.П. Лексико-грамматический словарь русского языка. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 413 с.
7. Leo Selivan «Lexical Grammar. Activities for teaching chunks and exploring patterns». Cambridge University Press, 2018. – 244 p.
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/>
9. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

ВОСТОЧНЫЕ КЛАССИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ПОЭЗИИ Б. ГЕНЖЕМУРАТОВА

(на примере стихотворения «Горным братьям у устья реки»)

Назарова Амина Сарсенбаевна

стажер-преподаватель, независимый исследователь

Каракалпакский государственный университет

Научный руководитель: Доктор филологических наук, профессор

Турдыбаев Конакбай Кеулимжаевич

Аннотация

В статье рассматривается поэтико-философское осмысление восточной классики в творчестве Б. Генжемуратова, анализируются мотивы, художественные приемы, синтез современности и традиции, связь с национальным лиризмом.

Ключевые слова: восточная поэтика, литература, образы вина, облака, птиц.

На протяжении тысячелетий восточная литература, являясь неотъемлемой частью духовного наследия человечества, отражала высокие гуманистические идеи, ценности, принципы единства и согласия в творчестве великих поэтов и мыслителей. Известно, что в литературе тюркских народов, в том числе узбекской, каракалпакской, казахской, туркменской, кыргызской и других, общие культурные истоки, духовные корни, близость языка и обычаев, а также сходство исторических судеб были одним из основных идейных ориентиров. Эти ориентиры, в свою очередь, оказывают влияние на культуру и литературу народа. Творчество каракалпакского поэта Бахтияра Генжемуратова также тесно связано с этими общими восточными традициями. Обращаясь к поэзии автора, мы наблюдаем художественное воплощение в некоторых его произведениях идей единства тюркских и близкородственных народов, исторических воспоминаний, природы и божественной справедливости. В произведениях поэта прослеживается влияние литературных традиций классических восточных поэтов, таких как Алишер Навои, Физули, Джами, Саади, Махтумкули, Абай,

Ажинияз, Бердах и других. В научных источниках говорится о вкладе восточных мыслителей в развитие человечества, их влиянии на узбекских поэтов, турецких поэтов, азербайджанского поэта Физули, туркменского поэта Махтумкули, каракалпакских поэтов Ажинияза, Бердаха, казахского поэта Абая и других творцов. [1, с. 224]

С этой точки зрения, каракалпакский поэт Б. Генжемуратов также мастерски использовал в своем творчестве образы и символы классической восточной литературы. В своих произведениях поэт применяет такие образы и символы, встречающиеся в творчестве великих мастеров слова, синтезируя их с символами духовного единства. То есть, в творчестве поэта Б. Генжемуратова восточные классические традиции продолжают в синтезе с современным духом и обогащаются как по содержанию, так и по форме. Поэтому в поэзии поэта восточные классические традиции, особенно художественный опыт Алишера Навои и других мастеров слова, возрождаются в новом смысле. Ведь зрелые традиции восточной литературы на протяжении веков гармонично сочетали персидско-таджикскую и арабскую литературы. Такие мастера слова, как Алишер Навои, Абдурахман Джами, Саади Ширази, Фирдоуси и Мирза Абдулкадир Бедиль, выражали темы человеческого совершенства, патриотизма, справедливости, любви, знаний и просвещения, а также философии различными способами.

В стихотворении поэта «Дэрья сағасындағы таўлы ағайинлерге» («Горным братьям у устья реки»):

Өзбек, казак, түркмен, тәжик хәм кыргыз, Қарақалпақ елмиз жүрек-баўры кең.	Узбеки, казахи, туркмены, таджики и кыргызы, Мы – каракалпакский народ с широким сердцем. [2, с. 25]

В этих строках говорится о единстве родственных тюркских народов, а также о дружбе и братстве каракалпакского народа с этими народами. В строках стихотворения «Жүрек-баўры кең» («Широкое сердце») отображается великодушие каракалпакского народа, подчеркивается, что они с древних времен являются народами со схожей судьбой и благополучием.

Бир нанды бөлип жеген тәғдири бирмиз, Алланың алдында бәршемиз де тең...	Мы едины в судьбе, деля один хлеб, Перед Аллахом мы все равны... [2, с. 25]

В строках стихотворения выражение «деля один хлеб» используется как глубочайший символ родства и, подобно тому, как оно встречается во многих произведениях восточной поэзии, представляет хлеб как символ пропитания, благословения и единства. Такое образное изображение единства через деталь «хлеб» встречается и в произведении Саади «Гулистан». Через строки «Перед Аллахом мы все равны» поэт выдвигает идею божественной справедливости и равенства как высшую божественную меру. Это указывает на то, что он черпает вдохновение из суфийского учения о том, что все равны перед Аллахом.

Әмиўдәрәя хәм Сыр Алла нәғмети, Өзелден тең бөлген бенделерине	Амударья и Сырдарья – благословение Аллаха, Изначально поровну разделенное между Его рабами. [2, с. 25]

В этих строках стихотворения поэт упоминает две великие реки – Амударью и Сырдарью, стремясь представить их как источник жизни, процветания и единства. Ведь одним из главных символов восточной поэтики является вода, которая изображается в гармонии со смыслом жизни. Поэт обращает внимание на божественное дарование природных благ через фразу «благословение Аллаха».

Теңликти ким бузса әсийлик етип, Тап болмас па екен Қуда қәхәрине...	Кто нарушает равенство, восставая, Не столкнутся ли они с гневом Божьим... [2, с. 25]

Здесь поэт связывает идеи справедливости и равенства с божественной волей. Условное утверждение «Кто нарушит» подразумевает, что те, кто предаёт единство народа, подвергнутся божественному наказанию. Как известно, такие идеи широко распространены в восточной суфийской литературе. Например, в «Гулистане» Саади несправедливость описывается как одно из деяний, навлекающих гнев Божий.

Досларға Тәңиримниң мәрхаматы мол. Дәрәя Жаратқанның нур гэзийнеси.	Милость Всевышнего велика для друзей. Река – сокровищница света Творца. - [2, с. 25]

Используя метафору «сокровищница света» в этих строках, поэт, учитывая, что сокровище – символ духовного и материального богатства, а свет символизирует научную и божественную мудрость, выразил значение «река - сокровищница знаний». В восточной литературе, в произведениях Руми и Насира Хосрова, свет понимается как божественный источник, ведущий человечество к духовному совершенству.

Шарўа бол, дийқан бол, мейли, ҳәким бол, Сен емес, бир Ийем оның ийеси!	Будь скотоводом, будь дехканином, будь хакимом, Не ты, а один Создатель - их владелец! [2, с. 25]

В стихотворении поэт раскрывает суфийскую идею о том, что «истинный владелец имущества - Аллах Всемогуший». Этот мотив встречается в газелях Хафиза и Джами: в них говорится о бренности мирских благ и о том, что истинным владельцем является Всевышний.

Тарыйхы, тәғдири, тамырлары бир дослармыз, Қардашпыз жүрек-қәлби кең. Баўырым, кел берман, қолларыңды бер, Алланың алдында бәршемиз де – Тең!	Мы друзья с общей историей, судьбой и корнями, Мы – братья с широкими сердцами. Брат мой, подойди, протяни свои руки, Перед Аллахом мы все равны! [2, с. 25]

Словосочетание «Қол бериў» (дать руку), приведенное в этих строках, считается символом доверия и обещания в восточной поэтике. Такой поэтический прием изображения использовался в произведениях классических восточных поэтов Джами и Навои, где «дать руку» выступает как знак гармонии сердец и верности. Здесь поэт стремится подтвердить братство не только как чувство, но и посредством действия (протягивания руки).

В своей докторской диссертации на тему «Формальные поиски в лирике тюркских народов периода Независимости и их типология (на примере узбекской, каракалпакской и туркменской лирики)» профессор О. Гайлиева, рассуждая о литературных связях и литературном влиянии, обогащает свои мысли взглядами узбекского поэта Фахрияра (Фахраддина Низомова) на литературное влияние. Мы также сочли уместным полностью привести здесь мнения ученых. «Обновления в художественной литературе возникают в результате полного освоения существующих традиций. Научно-теоретическая эволюция этого явления никогда не происходит в отрыве от общества, духовно богатых и талантливых творцов. Известный поэт Фахрияр (Фахраддин Низомов), занимающий особое место в современной узбекской литературе и широкой общественности, в своей книге «Янгиланиш анъанаси» («Традиция обновления») анализирует изменения в социальной, культурно-духовной жизни в сравнении с процессами глобализации, происходящими в мире, и отмечает одну истину, связанную с духовностью, в том числе с художественной литературой: «Духовность подобна живому организму. Она должна постоянно находиться в движении, обновляться в определенном смысле и обогащаться под влиянием других ценностей» [4, с. 31]. Исходя из этой мысли, целесообразно рассматривать художественную литературу как движение и обновление особенностей формы и содержания, этих эстетических категорий. Независимо от того, близки или далеки друг от друга обновления и изменения, происходящие между литературами, возникает генетическая близость и влияние в поиске новых путей талантливыми творцами, то есть взаимосвязь между мастерами слова, и в этом процессе

появляется возможность учиться чему-то у кого-то». [3, с. 19] Исходя из этого, известно, что литературное влияние было традицией и в классической литературе, и оно может служить образцовой школой для последующей литературы.

В целом, в поэзии Б. Генжемуратова восточная традиционная поэтика и современные социально-духовные требования изображены в синтезированном виде. В его стихах символ, метафора, национальный колорит и общечеловеческие идеи сосуществуют одновременно. Он занимает особое место в современной каракалпакской поэзии как поэт, продолжающий литературные традиции и воплощающий духовное наследие классических поэтов в новом художественном слове.

Литература

1. Адабиёт энциклопедияси. 1-жилд. –Тошкент: Mumto'z so'z, 2015
2. Генжемуратов Б. Абыржы. - Нөкис: Bilim, 2024.
3. Гайлыева О. Ғәрезсизлик дәуири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер хәм олардың типологиясы (Өзбек, қарақалпақ хәм түркмен лирикасы мысалында). Докт. дисс. - Нөкис, 2019.
4. Низом Ф. Янгиланиш анъанаси. –Тошкент: Маънавият, 1998

МӘРИЯМ ХАКІМЖАНОВАНЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті
филология және практикалық
лингвистика кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының докторы

Токушева Сара Салимжановна

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті
қазақ филология білім
беру бағдарламасы бойынша магистранты

Андатпа

Бұл мақалада XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын, қоғам қайраткері Мәриям Хакімжанованың өмір жолы мен шығармашылық мұрасы жан-жақты сараланады. Ақынның тағдыры арқылы сол дәуірдің тарихи шындығы, қазақ әйелінің орны, аналық махаббат пен ұлттық рухтың көркем бейнесі ашылады. Сонымен қатар, балалар әдебиетіне қосқан үлесі мен фольклорлық мұраларды жинаудағы еңбегі де талданады. Мақалада Мәриям Хакімжанованың поэтикалық тілі мен стиль ерекшеліктері нақты мысалдармен сипатталып, әдебиеттегі орны айқындалады.

Негізгі сөздер: Мәриям Хакімжанова, әйел ақын, аналық махаббат, ұлттық рух, балалар әдебиеті, фольклор.

Аннотация

В статье всесторонне рассматривается жизненный путь и творческое наследие выдающейся казахской поэтессы XX века Марьям Хакимжановой. Через её судьбу раскрывается историческая правда времени, роль казахской женщины, материнская любовь и национальный дух. Особое внимание уделяется вкладу поэтессы в детскую литературу и в сохранение фольклорного наследия. Описаны особенности её поэтического языка и стиля, а также определено её значимое место в казахской литературе.

Ключевые слова: Марьям Хакимжанова, поэт, материнская любовь, национальный дух, детская литература, фольклор.

Abstract

This article offers an in-depth analysis of the life and creative legacy of Maryam Khakimzhanova, a prominent figure in 20th-century Kazakh literature. Her personal story reflects the historical reality of her time, the role of Kazakh women, maternal love, and national spirit expressed through poetry. The article also explores her contribution to children's

literature and her work in preserving folklore. Her poetic language and stylistic features are discussed with examples, highlighting her unique place in Kazakh literary heritage.

Keywords: Maryam Khakimzhanova, poet, maternal love, national spirit, children's literature, folklore

Адамзат тарихында нәзік жандылардың қолтаңбасы мен жүрек тебіренісінен туған көркем туындылардың орны бөлек. Қазақ әдебиетінде де ерлерге тән қайсарлық пен мейірімділігі қатар өрілген қайталанбас ақындық әлем бар. XX ғасырда қаламды қанжар етіп ұстап, ұлттың намысын жыр мен сөз арқылы қорғаған ақын қыздарымыз жетерлік. Солардың қатарында Алаштың аяулы қызы, ардақты ана, текті әулеттен шыққан ақын – Мәриям Хакімжанованың орны ерекше.

Мәриям Хакімжанованың өмір жолы – өткен ғасырдағы қазақ халқының қайғы мен қасіретке, жоқшылық пен қуғын-сүргінге толы тағдырын, сонымен қатар сол дәуірдің өр рухын, үмітін, төзімін айнадай көрсетті. Бойжеткен шағы аштық нәубетіне, ал шығармашылыққа қадам басқан кезі 1937–1938 жылдардағы зұлматқа тұспа-тұс келгені тегін емес. Ол Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин сынды қазақ әдебиетінің алыптарымен қатар жүріп, солардан тағылым алып, олардың шығармашылық ерік-жігерін, рухани асқақтығын жүрегімен сезінді. Өзі де «Халық жауының» жары ретінде қуғын көрді, тергеуде болып, қиыншылыққа душар болды. Соған қарамастан, рухы сынбаған тұлға ретінде халқына адал қызмет етті. Ол – қаламымен де, жинаған халық мұрасымен де, ұлттық рухты сақтау жолындағы еңбегімен де ұлттың рухани қорына өшпес із қалдырды.

Ақын шығармашылығын зерттеу – қазақ әдебиетіндегі әйел ақындардың тағдырын ғана емес, өткен ғасырдың тарихи шындығын, халықтың қайғысы мен үмітін, жеңісі мен жеңілісін өлең тілінде сөйлеткен өнердің мәңгілік құдіретін білу үшін қажет. Оның соңында қалған мол мұрасы – өлеңдері, дастандары, фольклорлық мұраларды жинау жолындағы еңбектері, кейінгі ұрпаққа үлгі болатын қайсар мінезі – бүгін де өз маңызын жоймайтын, қайта уақыт өткен сайын тереңдей түсетін рухани қазына. Мәриям Хакімжанованың ақындық әлемі – нәзіктігі мен қайсарлығы қатар өрілген, ұлттық рух пен аналық махаббат тұтасқан ерекше көркем әлем.

Мәриям Хакімжанова 1906 жылы қыркүйек айында Қостанай облысындағы «Мезгіл» деген кішкене қыстақта дүниеге келген. Бұл өңір табиғаты әсем, қайың мен қарағайға оранған, Тобылдың мөлдір жағасы еді. Самал жел мен кең дала жас қыздың жүрегіне бала күнінен-ақ ерекше әсер қалдырды. Ақын балалық шағында, дәлірек айтқанда алты жасында әкесінен айырылды, осылайша анасының қамқорлығында өсті. Алайда анасы Төлеген Жансақалқызы барлық қиындыққа төтеп беріп, бес баласын жоқшылық пен жетімдікке қарамастан, еңбекке, адамгершілікке баулыды.

Туған ауылында әжесінің әңгімелерін, шешендік сөздерін, халық жырларын, жеңеше-жұртының әзіл-қалжыңын тыңдап, көкейіне тоқып өсті. Осы ауыз әдебиетінің мол қазынасы бала жүрегіне жыр сүйіспеншілігін дарытып, алғашқы өлең шумақтарын шығаруға итермеледі. Алғашқы жырларын мектеп қабырғасында жүргенде жазған. Ал 1929 жылы Алматыға келіп, оқу оқыған соң, шығармашылығын шындап, ақындық әлемге бет бұрды.

XX ғасырдың басы – қазақ халқы үшін нәубет пен зұлматқа толы кезең еді. Аштық, қуғын-сүргін, соғыс жылдары халықты ауыр тағдырға душар етті. Мәриямның да тағдыры осы тарихи кезеңдермен тікелей байланыста өрбіді. 1929 жылы Алматыға келіп, сауатсыздықты жою мектебінде оқиды, кейіннен КазПИ жанындағы жұмысшылар факультетінде білім алады. Сол жылдары Бейімбет Майлин Мәриямның ақындық дарынын танып, әдеби ортаға жол ашады. Осы сәттен бастап ол әдебиет пен мәдениеттің нағыз қайнаған ортасына еніп, үлкен шығармашылық жолға түседі.

Ақын өлеңмен қатар өмір жолында қатар ұстап, отбасын құрды, бала сүйді. Алайда 1930 жылы тағдыр тауқыметі тағы да алдына көлденең шықты. Күйеуі Сералы НКВД-да істеп жүріп «Халық жауы» атанып, 1938 жылы атылып кетті. 31 жасында Мәриям екі баласымен жесір қалды. Қайғыға қарамастан, қаламын қару етіп, еңбек пен шығармашылықты тастамады.

1938 жылдан бастап Алматыға қайта оралып, «Жаңа өмір» журналында, Қазақ ССР Ғылым академиясында, Жазушылар одағында түрлі қызметтер атқара жүріп, поэзия әлемінде

де өзінің жолын жалғады. Осы тұста алғашқы өлеңдері жарық көріп, ақынның аты елге таныла бастады.

Мәриям Хакімжанова өз дәуірінің ащы шындығын, халықтың мұңын, аналық махаббатын, елге, жерге деген сүйіспеншілігін өлеңдерінде шынайы жеткізді. Өзінің туған топырағы Тобылға, Мезгілге деген сағынышын, даланың сұлулығын өлең жолдарымен өрнектеді.

Ақынның өмір жолы – күрес пен төзімнен тұратын ұрпаққа өнеге боларлық үлкен мектеп. Тағдырдың ауыр сынақтары, халық басынан өткерген нәубеттер оның шығармашылығына терең сыр, мұңсыйлады.

Қарама-қайшылыққа, түрлі қақтығысқа, нәубетке толы XX ғасыр – қазақ ақындары үшін үлкен сын кезеңі болды. Сол дәуірде халықтың қасіреті мен қуанышын, ананың жүрек сырын, әйел тағдырының күрделілігін көркем сөзбен жеткізу – үлкен ерлікпен пара-пар еді. Мәриям Хакімжанованың шығармашылығы да осындай тағдырлы шақта қалыптасты.

Ақын шығармаларының ең басты тақырыптарының бірі – аналық махаббат пен әйелдің өмірдегі орны. Өзі де тағдырдан теперіш көрген, жастай жесір қалған Мәриям аналық жүректің батырлық пен махаббаттан тұратынын өз поэзиясында шынайы көрсетті. «Ана махаббаты», «Бөбегім менің – өлеңім менің», «Сердце матери» жинақтары мен көптеген өлеңдерінде ананың балаға деген махаббаты, жүрек түкпіріндегі сағынышы мен үміті үлкен сезімдік қуатпен өрілген.

Тағы бір үлкен арна – Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік. «Мен – қазақ қызы асқақ үнді» деген өлең жолдарында да ақын өз халқының ертеңіне сенімін, ұлттық намысы мен рухын паш етті. Балалық шағы өткен Қостанай өңірі, Тобыл өзені, туған жерінің қара топырағы ақынның жырларында жиі көрініс тапты. Ол туған жерін жүрек лүпілімен жырлап, өз елінің табиғатын, адамдарының қарапайым тірлігін, еңбегін асқақтата білді.

Ақынның жырларында ерекше орын алатын тағы бір тақырып – ел мен жерді қорғаған батырлар мен қаһарман қыздардың ерлігі. Ұлы Отан соғысы жылдары жазған «Мәншүк» поэмасы мен батыр қыздарға арналған өлеңдерінде ерлікті дәріштеп, ананың жүрегі арқылы батырлықты көрсетеді. Бұл поэманы жазу үшін ақын Мәншүктің туған жеріне барып, туған-туыс, таныстарынан деректер жинап, бейнесін шынайы жасауға тырысқан. Сондай-ақ Сұлтан Баймағамбетовке, Әлия Молдағұловаға арналған өлеңдерінде де отанға деген шексіз сүйіспеншілік пен құрметті көреміз.

Мәриям Хакімжанова шығармашылығының тағы бір ерекшелігі – әйел тағдырын терең толғауы. Кеңес дәуірінің қатаң саясатында жүріп-ақ, ол ананың, қазақ қызының ішкі жан дүниесін, сезімін, сағынышын, мұңын жырлады.

Ақын шығармаларында заманның ауыртпалығы мен қайғысы да бар. Өзі жазғандай, «жас өмірім бақытсыздықтан өтті, 31 жасымда тірідей жесір қалдым», «көп қиындық көрдім, сабырмен жеңдім» деген жолдарынан оның жеке тағдыры ғана емес, сол дәуірдегі мыңдаған қазақ әйелдерінің көз жасын көреміз. Дегенмен, сол қайғы мен мұңды да өлең арқылы жеңіп, жүрек сырын шынайы жеткізе білді.

Мәриям Хакімжанова поэзиясының ең үлкен ерекшелігі – тақырып ауқымының кеңдігі. Аналық махаббат, туған жерге деген сағыныш, батырлық пен ерлік, әйел тағдыры мен қайсарлығы – бәрі де бір ғана жүректен туған, сырлы әрі әр өлеңдер арқылы жеткізілді. Бұл тақырыптардың бәрі ақынның өз тағдырынан, көрген қиындығынан, заманның ауырлығынан бастау алды. Өлеңдері мен поэмалары арқылы ол өзі өмір сүрген дәуірдің үні мен тарихын келер ұрпаққа аманат етіп қалдырды. Оның өлеңдерін оқығанда, алдымен жүректі жылытып өтетін – ақынның шынайылығы мен сезім тазалығы. Өмір жолындағы қайғы-мұңды, қуаныш пен үмітті, халық тағдырын да, аналық жүрек сырын да көркем тілмен жеткізе білу – Мәриям поэзиясының ең басты ерекшелігі.

Ақынның поэтикалық тілі қарапайым әрі түсінікті болғанымен, сырттай қарапайымдылықтың астарында терең сезім мен астарлы ой жатады. Мәселен, туған жеріне, Тобыл өзеніне арнаған өлеңдерінде даланың кеңдігі мен табиғаттың сұлулығын бейнелеуде

ұлттық танымға тән мөлдір теңеулер мен эпитеттерді мол қолданған. Ол табиғатты тек сыртқы көрініс ретінде емес, өзінің ішкі жан дүниесімен тілдескен досы, сырласы етіп көрсетеді.

Мәриям Хакімжанова өлеңдерінің бейнелеу құралдары да ерекше:

- Туған жерді «ақ қайындай ақ көңіл» [1, 88 б.], «Тобылдың мөлдір толқыны» [2, 94 б.] деп суреттесе,

- Ана жүрегін «оттай ыстық» [2, 56 б.], «дариядай терең» [2, 66 б.] деп бейнелейді.

Өлеңдеріндегі үндестік пен ішкі ырғақ оқырманды баурап алады. Ол жазған жырларда артық сөз, жасанды әсер жоқ; бәрі де жүректен шыққандықтан, жүрекке жетеді. Ақынның мына сөздері де осыны дәлелдейді: «Менің өмірбаяным өздеріңізге белгілі ғой. Кетік-шердің бәрін де қолдан жасап жетілдіріп отырған жанмын» [3, 7 б.] – яғни ол поэзиясын өмірінен бөліп қарамайды. Өлеңдерінің құрылысы да осы ерекшелікті айқындайды: қысқа шумақтар, нақты ой, айқын сезім. Ол сөзді ұзақ әспеттемей-ақ, аз сөзбен көп мағына сыйғыза біледі. Бұл оның поэзиясын терең де тартымды етеді.

Ақындық тілінде ұлттық болмысты айқын көрсететін фольклорлық үлгілер де мол ұшырасады. Әсіресе, ананың ақ тілегі, батасы, естеліктер, халықтың ауыз әдебиетіндегі қисса-дастандарға сілтемелер арқылы ол қазақтың дәстүрлі танымын заманауи өлең тіліне әкеледі.

Тағы бір ерекшелігі – өлеңдеріндегі сабыр мен төзімнің үні. Өмірдегі қилы-қилы тағдырға қарамастан, өлеңдері ауыр мұңға ғана толы емес, керісінше, үміт отын сөндірмейтін рухани күшке толы. Ақынның өзі айтқандай: «Ақынмын, асқақпын деп ешқашан атақ кумадым» [3, 9 б.] – яғни оның өлеңі де өзін дәріптеуге емес, жүрек сөзін жеткізуге арналған.

Мәриям Хакімжанова шығармаларында қайталанбас әйелдік нәзіктік пен аналық мейірім ғана емес, бүкіл қазақ әйелінің ішкі жан әлемі бар. Ол «Мен – қазақтың қызымын асқақ үнді» деп жырлай отырып, өзінің ғана емес, мындаған қазақ әйелінің жүрек үні мен арманын жырлады.

Қорыта айтқанда, Мәриям Хакімжанованың поэтикалық тілі – сөз өнерінің шынайылығы мен халықтық рухқа негізделген дара тіл. Қай шығармасын оқысаңыз да, онда тек ақынның емес, сол дәуірдің мұңы мен үміті, ананың шексіз махаббаты, халқына деген адалдығы айқын сезіледі. Сондықтан да оның өлеңдері бүгін де өзектілігін жоймай, әр оқырманға жақын, жүрекке жылы тиеді. Мәриям Хакімжанованың шығармашылық әлемі – нәзіктік пен тереңдіктің, аналық мейірім мен қайсар рухтың тоғысқан биік шыңы. Оның өлеңдерін оқығанда, алдымен жүректі жылытып өтетін – ақынның шынайылығы мен сезім тазалығы. Өмір жолындағы қайғы-мұңды, қуаныш пен үмітті, халық тағдырын да, аналық жүрек сырын да көркем тілмен жеткізе білу – Мәриям поэзиясының ең басты ерекшелігі.

Мәриям Хакімжанованың шығармашылық мұрасының ерекше қыры – балаларға арналған өлеңдері мен дастандары. Ақынның жүрегінен туған осы өлеңдер мен жырларда аналық жүректің жылылығы ғана емес, сондай-ақ тәрбиелік терең ой жатыр.

Өзі өмір бойы қиындық пен жетімдікті бастан өткерсе де, Мәриям балаларға үмітпен қарады, оларды мейірімге, адалдық пен еңбексүйгіштікке баулыды. Оның «Бөбегім менің – өлеңім менің», «Ана көктемі» сияқты жинақтары – қазақ балалар әдебиетінің інжу-маржаны саналады. Ақын өзі де айтқандай, бала жүрегіне жететін сөз айтуға, оларға түсінікті әрі жылы болуға тырысты.

Мәриям Хакімжанованың балаларға арналған өлеңдерінде: – Ана мен әженің ақылы мен мейірімі, – Туған жерге деген сүйіспеншілік, – Еңбекке, үлкенді сыйлауға баулу, – Табиғатты аялау, адал болу сияқты тәрбие негіздері көрініс табады.

Мысалы, ақын ананың жүрегінен шыққан өлең жолдары арқылы баланың бойына ізгілік дәнін екті, жақсылыққа жетеледі. Балаларға арналған өлеңдерінде тілі қарапайым, әуенді, ойы анық болып келеді – бұл кішкентай оқырманның жүрегіне жол табудың басты шарты еді.

Ақынның шығармалары тек көркемдік тұрғыдан ғана емес, тәрбиелік мәнімен де құнды. Ол балаларға арнап жазғанда олардың ой-өрісіне, қиялына, танымына сай келетін сөздерді таңдады. Өлеңдерінің құрылысы қысқа, ұйқасы жеңіл, ырғағы ширақ – балаларға оңай жаттауға, айтуға қолайлы.

Сонымен қатар, Мәриям Хакімжанова балаларға арнап халықтық дәстүр мен ұлттық құндылықтарды да жеткізді. Ол әженің ертегілері мен ананың әлдиін, ауыл өмірін, туған жердің көріністерін балаларға арнаған жырларына шебер енгізді. Бұл арқылы балалардың бойында туған елге, жерге деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін қалыптастыруға тырысты.

Ақынның балалар әдебиетіне қосқан үлесі оның қоғамдық қызметімен де ұштасып жатты. Ұлы Отан соғысы жылдарында да, соғыстан кейінгі қиын кезеңде де балаларға арналған әдебиетті дамытуға, жас қаламгерлерді тәрбиелеуге атсалысты. Өзі айтқандай, «Өзім көрген қиындықты балалар көрмесе екен» [3, 8 б.] деген тілегін өлең арқылы да, ісі арқылы да жүзеге асыруға тырысты.

Мәриям Хакімжанованың балаларға арналған өлеңдері мен жинақтары – ұрпаққа қалдырған рухани қазына ғана емес, қазақ балалар әдебиетінің өсіп-өркендеуіне қосқан өлшеусіз үлесі. Оның өлеңдері бүгін де балаларға жақын, жүрекке жылы, тәрбиелік мәні зор мұра болып қала береді.

Мәриям Хакімжанованың есімі қазақ әдебиетінде аналық мейірімімен, қайсар рухымен және шынайы жүрек сырын жырлаған нәзік поэзиясымен мәңгілікке таңбаланды. Ол – тағдырдың ауыр сынақтарын көтере жүріп, қазақ қызының ғана емес, тұтас қазақ әйелінің, ананың, ақынның бейнесін сомдай алған сирек талант иесі.

Қазақ әдебиетінде Мәриям Хакімжанова – әйел ақындардың жаңа буынына жол ашқан, жол көрсеткен тұлға. Оның ізін жалғаған Фариза Оңғарсынова, Ақұштап Бақтыгереева, Күләш Ахметова, Тұрсынхан Әбдірахманова сынды ақындар да өздерін Мәриям апаның шәкіртіміз деп есептеді. Демек, Мәриям тек жеке шығармаларымен ғана емес, тұтас қазақ поэзиясында нәзік лиризм мен аналық үннің, әйел тағдырының, батырлық пен қайсарлықтың шынайы көрінісін орнықтырған тұлға болды.

Мәриям Хакімжанованың әдебиеттегі орнын айқындайтын тағы бір ерекшелігі – халық ауыз әдебиетінің қазынасын жинап, сақтаудағы еңбегі. Ақын жыр ғана жазып қойған жоқ, сонымен қатар халық жырларын, шешендік сөздерді, аңыздарды, батырлар жырын жинап, кейінгі ұрпаққа қалдырды. Оның ғылыми және фольклорлық еңбектері де әдеби мұрамыздың баға жетпес бөлігі.

Мәриям апаның соңында қалған рухани қазына – тек өлеңдер мен поэмалар емес, сонымен қатар өмірінің өзі де кейінгі ұрпаққа өнеге. Қиындыққа мойымау, төзімділік пен сабыр, халқына адалдық пен аналық махаббат – оның өмірінің негізгі мәні болды. Осы қасиеттері арқылы ол өз дәуірінің ғана емес, бүгінгі күннің де рухани темірқазығына айналды.

Қорытындылай келгенде, Мәриям Хакімжанова – қазақ әдебиетінде ананың үні мен әйелдің нәзік жүрек сырын, халықтың қайғысы мен үмітін, қайсар рухын шынайы жеткізген үлкен ақын. Оның өлеңдері мен өмір жолы – бүгінгі ұрпаққа да биік адамгершілік пен елжандылықтың үлгісі болып қала береді.

Мәриям Хакімжанованың ақындық әлемі – ғасырлар тоғысындағы аласапыран мен ауыр кезеңді жүрек сүзгісінен өткізіп, елдің мұңын да, үмітін де өлең тілімен өрнектеген қайсар рух пен аналық мейірімнің көркем көрінісі. Өмірінің қиын да қасіретті сәттерін сабырмен жеңе білген ақын сол ауыртпашылықты өлеңге айналдырып, жүрек сөзін ел жүрегіне жеткізе білді. Сондықтан да оның шығармалары шынайылығымен де, тазалығымен де құнды.

Мәриям Хакімжанова – коммунистік партияның мүшесі ретінде де белсенді еңбек етті. Ол өз заманының саяси, идеологиялық талаптарын ескеріп, кеңестік үгіт-насихат сипатындағы тақырыптарға да қалам тартты. Алайда оның шығармашылығы тек сонымен шектелмейді. Ақын шығармаларындағы басты құндылық – адамгершілік, ізгілік, шынайы өміршындығы.

Мәриям Хакімжанованың шығармашылық мұрасы – қазақ әдебиетінің көрнекті үлгілерінің бірі. Оның ақындық әлемі – нәзік лиризм мен терең философиялық ойдың, қоғамдық сана мен жеке тағдырдың тоғысуынан құралған рухани қазына. Шығармаларынан ел тағдырына алаңдаған, ұлттық рухты ту еткен қайсар әйел тұлғасы анық көрінеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Хакімжанова Мәриям. «Шығармалары» (2-том). – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2006. – 328 бет.
2. Хакімжанова Мәриям. «Шығармалары» (3-том). Естеліктер, мақалалар. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2006. – 368 бет.
3. Хакімжанова Мәриям. «Шығармалары» (1-том). – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2006. – 328 бет.

ЛАТИНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И НОВЫЙ *MOS MAIORUM* LATINIZATION OF THE KAZAKH LANGUAGE AND THE NEW *MOS MAIORUM*

Бертоло Ф.Т.

магистрант
Университет Турина,
Италия, Турин

Сафронова Л.В.

д.филол.н., профессор
Abai University,
Казахстан, Алматы

Аннотация.

Вопрос о латинизации казахского языка и возможных ее последствиях, поставленный в Программе «Рухани жаңғыру», а также плюсы и минусы, которые она влечет за собой, проанализирован с историко-культурной и социолингвистической точки зрения. Обозначен парадокс как неотъемлемая характеристика функционирования казахского языка - исторически многокультурного, одновременно связанного с совершенно разными мирами. Представлены размышления о путях решения данной социокультурной и лингвистической проблемы.

Ключевые слова: латинизация, казахский язык, алфавит, Казахстан, «Рухани жаңғыру».

Abstract

The question of the Latinization of the Kazakh language and its possible consequences, raised in the “Ruchani Žaңgyru” Program, as well as the pros and cons that it entails, are analyzed from a historical-cultural and sociolinguistic point of view. The paradox is designated as an integral characteristic of the functioning of the Kazakh language - historically multicultural, simultaneously associated with completely different worlds. Reflections on ways to solve this socio-cultural and linguistic problem are presented.

Key words: Latinization, Kazakh language, alphabet, Kazakhstan, “Ruchani Žaңgyru”.

12 апреля 2017 года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев объявил о возвращении к латинской письменности в новой программе под названием «Рухани жаңғыру». Это было сделано для сохранения культурных и духовных ценностей казахского народа. Другая мотивация латинизации была обусловлена необходимостью интеграции казахского языка в мировое сообщество.

В 2017 году (ровно через 100 лет после Октябрьской революции) Н.А. Назарбаев опубликовал статью под названием «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [1], в которой выступил за начало нового исторического периода для Казахстана - «Третьей модернизации страны». Модернизация страны преследовала две основные цели: политическую реформу и экономическую трансформацию ради вхождения Казахстана в число тридцати самых развитых стран мира. Экс-Президент считал также, что такие преобразования должны сопровождаться модернизацией общественного сознания¹. Первый стратегический шаг, обозначенный в данной Программе, - преобразование коллективного сознания и создание

¹ Уже в первые годы независимости Казахстан реализовал значительные программы, такие как «Мәдени мұра» (2004) по сохранению культурного наследия и «Халық тарих толқынында» (2013) по систематическому изучению национальной истории.

единой, сильной и ответственной нации. В список ценностей, над внедрением которых казахстанскому социуму нужно было работать, чтобы укрепить национальное самосознание и наилучшим образом выстроить будущее страны, вошли конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культура знаний, эволюционное развитие Казахстана и, наконец, непредубежденность.

Сохранение традиций и шаг в будущее – как бы оксюморонное сочетание. При стремлении сохранить национальную идентичность и традиции также необходимо понять, какой путь является наиболее эффективным, чтобы иметь возможность проецировать себя в будущее. Н.А. Назарбаев пытался ответить на вопрос «Что делать?», давая чрезвычайно важный на него ответ: модернизации не существует без культурных предпосылок и уважения традиций, но, с другой стороны, осовременивание общественного сознания – это и необходимость, и неизбежность.

Латинизация казахского языка, возможно, является одним из инструментов, которые следует использовать с большей осторожностью. Это, безусловно, станет прорывным шагом по сравнению с советским прошлым, поскольку символически латинизация ассоциируется с Западом, с такими языками, как английский, или с языками, связанными с научным и экономическим прогрессом. С другой стороны, понятна сложность этого процесса в стране с собственной богатой историей, культурой, несколькими алфавитами. Если всем этим пренебречь, возможно размывание национальной идентичности, к осознанию и укреплению которой казахское общество так долго и трудно шло.

Надо отметить, что Программа «Рухани жаңғыру» остается востребованной в казахстанском социуме (в первую очередь на государственных медиаресурсах и новостных сайтах) вплоть до настоящего времени [2-4]. [См. Таблицу 1]:

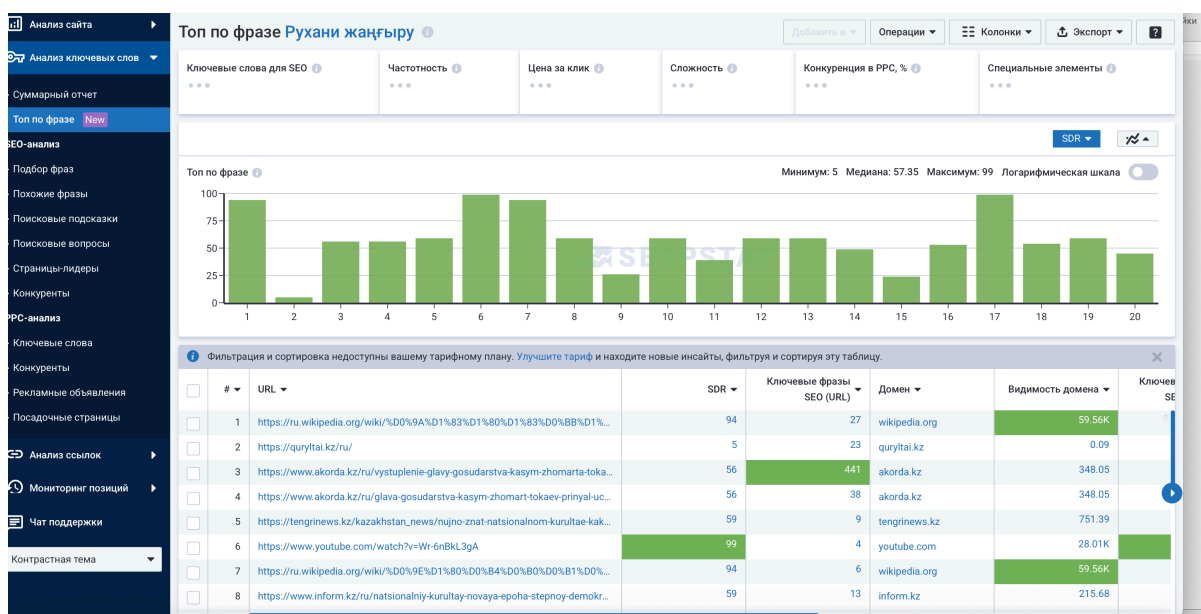

Таблица 3. Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Рухани жаңғыру».

К.-Ж. Токаев, Президент Казахстана с 2019 года, добавил несколько важных замечаний к *mos maiorum*² Н.А. Назарбаева. Нельзя прививать определенные ценности гражданам, глубоко

² Из латинского *mōs maiōrum*. Букв. «обычай предков», относится к системе нравственных ценностей совершенного (древнеримского) гражданина. Древние римляне следовали ему как кодексу этических правил. В этом случае ассоциация предназначена для обозначения систем моральных, этических и социальных ценностей, предлагаемых для упрочения казахской национальной идентичности и правил, которым необходимо следовать для достижения этой цели.

их не осознавая. Построение новой социальной этики без разрыва с прошлым и уверенность в будущем на этой основе – вот общественная модель поведения, предложенная К.-Ж. Токаевым. Он предложил такие ценности, как независимость и патриотизм; единство и солидарность; справедливость и ответственность; закон и порядок; трудолюбие и профессионализм; созидание и новаторство.

Эти ценности, безусловно, тесно связаны с ценностями, обозначенными в Программе «Рухани жаңғыру» и реализуемыми в проектах «Туған жер», «Сакральная география Казахстана», «Казахстанская культура в современном мире», «100 новых учебников», «Перевод казахского языка на латинскую графику», «100 новых лиц Казахстана», а также «Ауыл — ел бесігі» [5].

Важное место в многочисленных выступлениях Президента РК К.-Ж. Токаева перед народом Казахстана занимает проблема возрождения историко-культурного наследия казахского народа как особый ресурс в современное время, широкое представление казахстанской культуры в глобальном мире, перевод памятников казахской культуры и литературной классики на английский язык и др. Президент предлагает рассматривать государство как место, где «сила права» преобладает над «правом силы», указывает на необходимость действовать всегда в рамках национального единства, скрепляет которое казахский язык и казахское культурное наследие [6].

24 апреля 2025 года была проведена 34-я сессия Ассамблеи народов Казахстана под председательством Главы государства Касым-Жомарта Токаева. Президент говорил о мире и согласии в многонациональной стране, достигнутых благодаря развитию и паритетному сосуществованию большого количества национальных культур. Особое внимание было уделено языковой политике, роли казахского языка и казахской культуры, формированию диалогичности и взаимопонимания в мультикультурном казахстанском социуме.

О переходе перевода казахского языка на латиницу на этот раз Президент не упомянул: «Мы избегаем поспешных популистских решений и всегда ориентируемся на реальную ситуацию, проводим взвешенную политику. В первую очередь это касается утверждения статуса государственного языка как языка межэтнического общения», – сказал он. Хотя другие ценности, коррелирующие во многом с направлениями программы «Рухани жаңғыру» в этом докладе прозвучали достаточно отчетливо. «Ассамблея должна работать как общенародный орган, объединяющий всех граждан Казахстана вокруг наших общих ценностей и целей», – отметил Президент. «Я хотел бы повторить еще раз: единство и мир являются одними из наших основополагающих ценностей. Это фундаментальный принцип государственной политики, которому мы будем следовать и в будущем. Именно благодаря этой стратегии представители разных национальностей живут в дружбе и согласии, как дети одной семьи, в общем для всех доме. Это достижение имеет глубокий смысл. Именно такие важные ценности, как патриотизм, гражданственность, взаимное доверие и чувство ответственности, определяют уникальную национальную идентичность нашего народа». Далее Президент подчеркнул необходимость «в полной мере задействовать потенциал культуры и искусства для реализации принципа «единство в многообразии» [7].

Надо отметить, что несмотря на отложенный процесс перехода, тема латинизации казахского языка не сходит не только со страниц государственных медиаресурсов, но и глубоко волнует широкую общественность Казахстана. И это видно далеко не только по образовательным и политическим медиа, по платформам, посвященным традиционному казахскому искусству и традиционным ценностям, но и по сайтам по бизнесу, экономике, проблемам села:

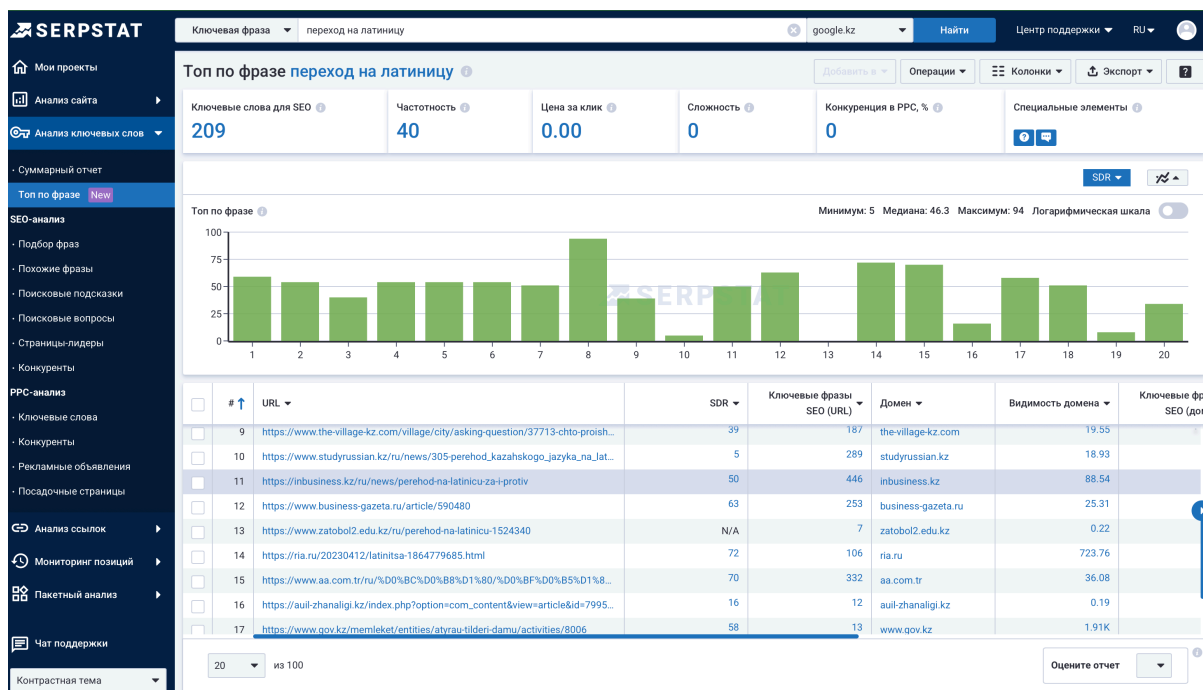

Таблица 2. Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Переход на латиницу».

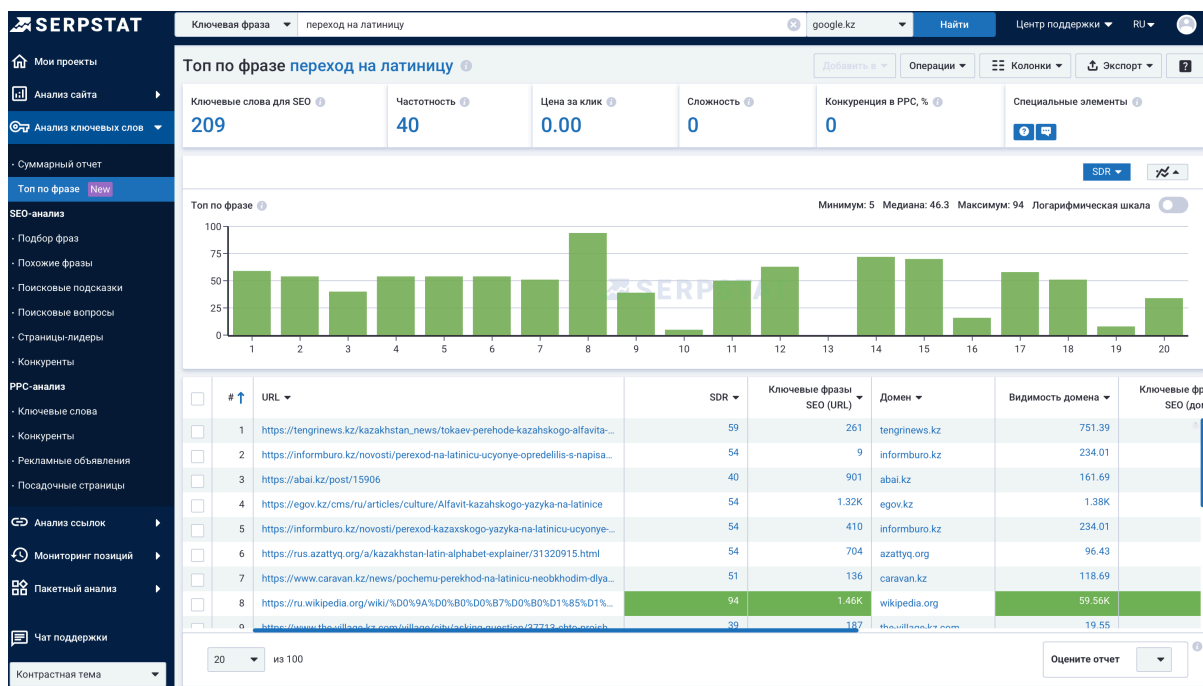

Таблица 3. Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Переход на латиницу».

Показательно, что данной темой активно интересуются и русскоязычные образовательные и информационные сайты. Также, судя по частотности ключевых фраз и пользовательских запросов, тема латинизации интенсивно обсуждается как на страницах отечественных СМИ, так или иначе связанных с госструктурами РК, так и на зарубежных медиаресурсах. Это важная, масштабная и сложная тема, касающаяся очень большого количества людей.

Мои проекты

Анализ сайта

Анализ ключевых слов

Суммарный отчет

Топ по фразе

SEO-анализ

Подбор фраз

Похожие фразы

Поисковые подсказки

Поисковые вопросы

Страницы-лидеры

Конкуренты

PPC-анализ

Ключевые слова

Конкуренты

Рекламные объявления

Посадочные страницы

Анализ ссылок

Мониторинг позиций

Пакетный анализ

Чат поддержки

Контрастная тема

переход на латиницу в казахстане эссе

20

0.00

переход с кириллицы на латиницу

Показать все

Конкуренты в поисковой выдаче

#	Домены	Всего ключей	Общие ключи	Видимость
1	azattyq.org	↓ 970938.9K	97	↑ 4.2796.43
2	tengrinews.kz	↑ 1.48K3.1M	93	↑ 27.06751.39
3	informburo.kz	↓ 4091.8M	93	↓ 1.37234.01
4	zakon.kz	↓ 1.16K4.3M	91	↓ 4.91.52K
5	e-history.kz	↓ 19154.7K	79	↑ 1.6178.58
6	wikipedia.org	↓ 17827.5M	78	↓ 312.1859.56K
7	inform.kz	↑ 3241.4M	70	↑ 2.08215.68
8	gazeta.ru	↑ 6873.7M	65	↓ 9.1269.55
9	dw.com	↓ 891.5M	63	↓ 0.73150.62
10	mbusiness.kz	↑ 692897.8K	60	↑ 10.3688.54
11	yz.ru	↑ 229315.3K	60	↓ 0.058.82
12	yvision.kz	↑ 82427.5K	56	↓ 0.9211.1
13	camonitor.kz	↓ 1076.3K	56	↓ 0.010.25
14	egov.kz	↑ 1.31K1.4M	53	↑ 9.111.38K
15	lenta.ru	↑ 2.22K3.6M	51	↑ 84.651.13K
16	strategy2050.kz	↓ 5180.6K	50	1.42
17	diapazon.kz	↑ 41256.4K	50	↑ 1.430.31
18	caravan.kz	↓ 1.45K698.3K	48	↓ 7.6118.69
19	abai.kz	↓ 9494.17K	48	↑ 2.54161.69
20	baigenews.kz	↑ 82492.8K	46	↑ 0.4520.25

Таблица 4. Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Переход на латиницу». Суммарный отчет

СЕРPSTAT

Мои проекты

Анализ сайта

Анализ ключевых слов

Суммарный отчет

Топ по фразе

SEO-анализ

Подбор фраз

Похожие фразы

Поисковые подсказки

Поисковые вопросы

Страницы-лидеры

Конкуренты

PPC-анализ

Ключевые слова

Конкуренты

Рекламные объявления

Посадочные страницы

Анализ ссылок

Мониторинг позиций

Пакетный анализ

Чат поддержки

Контрастная тема

Ключевая фраза

переход на латиницу

google.kz

Найти

Центр поддержки

RU

Суммарный отчет

Экспорт

Частотность

40

Конкуренция в PPC, %

0

CPC

0

Сложность

0

Ключевые слова для SEO

Поисковые подсказки

Все ключевые слова

209

Ключевые фразы	Частотность	Стоимость, \$
переход на латиницу в казахстане	110	0,00
переход на латиницу	40	0,00
переход казахского языка на латиницу	40	0,00
казахстан отказался от перехода на латиницу	30	0,00
переход на латиницу в казахстане эссе	20	0,00
Показать все		

Все поисковые подсказки

5

Ключевые фразы
казахский алфавит переход на латиницу
переход на латиницу
указ президента рк о переходе на латиницу
круглый стол на тему перехода на латиницу
переход с кириллицы на латиницу

Конкуренты в поисковой выдаче

#	Домены	Всего ключей	Общие ключи	Видимость
1	azattyq.org	↓ 970	938.9K	97
2	tengrinews.kz	↑ 1.48K	3.1M	93
3	informburo.kz	↓ 409	1.8M	93
4	zakon.kz	↓ 1.16K	4.3M	91
5	e-history.kz	↓ 19	154.7K	79
6	wikipedia.org	↓ 178	27.5M	78
7	inform.kz	↑ 324	1.4M	70

Таблица 5. Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Переход на латиницу». Суммарный отчет

Страницы-лидеры по ключевым фразам, связанным с латинизацией казахского языка:

Таблица 7.] Анализ медиаресурсов РК по ключевым словам на платформе Serpstat. Топ по фразе «Латинизация казахского языка».

Статистический и социолингвистический анализ по ключевым словам объективно показывает, что языковые проблемы связаны со множеством общественных сфер – как культурно-исторических, так и политических, экономических, образовательных, межнациональных. И это еще раз подтверждает концепции Р. Якобсона и Ф. де Соссюра, что язык – социальный фактор, связанный со многими общественными ценностными характеристиками.

Как известно, вопрос латинизации казахского языка остается дискуссионным [8]. Он спорен как с технической, так и с социокультурной точки зрения.

Каковы аргументы в пользу латинизации? Основными из них являются:

- *фактор прогресса и развитие технологий*: востребованность технологических инноваций, научных исследований и разработок предполагает интенсивное общение Казахстана с другими мировыми державами. Латинизация казахского языка помогла бы восприятию и изучению казахского языка другими народами, с которыми научные и экономические связи Казахстана год от года все более интенсивно растут и развиваются. К тому же Казахстан в гораздо более короткие сроки мог бы вписаться в сценарии мировой экономики.

- *культурно-языковой фактор*: латинизация позволила бы более быстро и легко воспринять фонетику и лексику казахского языка другими англоязычными и др. народами. Это привело бы к большему сближению Казахстана с его культурой с другими мировыми культурами.

Дискуссионным проблему латинизации делают следующие аргументы:

- *Экономический*: процесс латинизации повлечет за собой большие затраты как на уровне материальных ресурсов, так и на уровне затрат времени. Латинизация языка, как уже упоминалось, включает не только транслитерацию образовательных и научных материалов, но и элементов социального аппарата (дорожные знаки, реклама, документация, учебная и др. литература и т.п.)

- *Социально-политический*: как известно, во время первой латинизации казахского языка этот процесс символизировал разрыв с царским прошлым. Сегодня он может означать разрыв с советским прошлым. Идеологически это выглядит смелым выбором, но с практической точки зрения может привести к целому ряду социально-политических осложнений. Отказ от кириллицы означает, прежде всего, потерю одного из вариантов казахского алфавита, который также имеет большую культурно-национальную ценность. Это противоречило бы цели сохранения традиций и защиты казахской истории и культуры. Еще одно противоречие заключается в том, что Казахстан фактически двуязычная страна, а это также национальное и культурное достояние. Отказ от кириллического казахского алфавита означает также дистанцирование от русского языка, который официально на законодательном уровне является в Казахстане языком межнационального общения и залогом в какой-то степени межнационального согласия.

Проект Н.А. Назарбаева по латинизации казахского языка в 2025 году еще не реализован, так как с этим процессом перехода на латиницу может быть связано слишком много социолингвистических и социокультурных последствий. Казахский язык с самого начала своего становления пережил целый ряд серьезных трансформаций, что делает его уникальным в своем роде. С позиций культурологического и лингвистического подхода казахский язык тесно связан с другими культурами, такими как тюркская, персидская, азиатская в целом, русская, советская, с мусульманским религиозным влиянием. Такое множество факторов воздействия затрудняет определение лингвистической и культурной сущности казахского языка, который несет на себе следы всех этих влияний, определяющих этапы его развития. Это делает казахский язык одним из самых уникальных в мире, и эта уникальность также является

национальной ценностью казахского народа, которая требует защиты, сохранения и бережного обращения.

В настоящее время решение по переходу на латинизацию, безусловно, мотивировано необходимостью изучения английского языка, уже присутствующего в повседневной жизни казахстанцев и, прежде всего, молодежи. Повсеместное овладение английским языком в кратчайшие сроки могло бы способствовать включению Казахстана в современный контекст мировой науки и экономики, и это означало бы экономическое и культурное обогащение и обретение важных мировых ценностей.

Однако, вероятнее всего, нет единственно правильного и однозначного ответа по поводу необходимости латинизации казахского языка. Но, безусловно, можно отметить приверженность казахского народа к сохранению своего национального достояния, осведомленность, деятельное участие и солидарность в решении важных для страны вопросов у разных слоев населения, учет многокультурного, многоязычного разнообразия как важной базовой ценности и открытость к новым веяниям ради стремления улучшить свое настоящее и будущее.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» // *Akorda.kz* [Internet]. 2017 https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения: 22.03.25).
2. Модернизация сознания: Образование сквозь призму духовности // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://newtimes.kz/> (20.01.2025).
3. Президентская программа «Рухани жангыру» - это новый этап в историческом развитии современного Казахстана. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.matritca.kz/> (дата обращения: 18.02.2025).
4. Модернизация общественного сознания: реализация проектов «Рухани жангыру». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/> (дата обращения: 18.02.2025).
5. Что такое “Рухани жангыру”: программа национального возрождения// <https://www.caravan.kz/news/chto-takoe-rukhani-zhangghyru-programma-nacionalnogo-vozrozhdeniya-683234/>[Internet]. (Дата обращения: 12.02.2025).
6. Выступление Главы государства на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» // *Akorda.kz* [Internet]. 2024 <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233> (Дата обращения: 22.03.25).
7. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на XXXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана // *Akorda.kz* [Internet]. 2025 <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiv-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-2435140> (Дата обращения: 24/04/2025).
8. Козырев Т. Казахская Латиница: PRO et CONTRA // Мысль. 2011. (6): 6–15.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Карташёва Анна Нахемовна

Доцент, профессор

Кафедра русской филологии Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова

Капарова Нургул,

Айбусынова Айгерим

студенты 4 курса ОП 6B01704 Учитель русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения»

Аннотация

статья посвящена изучению особенностей формирования письменной речи учащихся школ с нерусским языком обучения и методике исправления типичных ошибок. В работе анализируются психолингвистические и нейропсихологические основы письменной речи, рассматриваются трудности, возникающие при овладении русским письмом, обусловленные интерференцией, представлены основные методические приемы исправления ошибок. Сделан вывод о необходимости системного и комплексного подхода к обучению письменной речи и работе над ошибками,

Ключевые слова: письменная речь, учащиеся классов с нерусским языком обучения, психолингвистика, когнитивные процессы, интерференция, типичные ошибки, коммуникативная компетенция, методика исправления ошибок.

Андатпа

мақалада орыс тілінде оқытылмайтын мектептердің оқушыларының жазба тілін қалыптастыру ерекшеліктері мен типтік қателерді түзету әдістемесі қарастырылады. Жұмыста жазба тілдің психолингвистикалық және нейропсихологиялық негіздері талданады, орысша жазуды меңгеру барысында интерференциядан туындайтын қиындықтар көрсетіледі, қателерді түзетудің негізгі әдістемелік тәсілдері ұсынылады. Жазба тілді үйрету мен қателерді түзету ісінде жүйелі әрі кешенді тәсілдің қажеттілігі жөнінде қорытынды жасалған.

Негізгі сөздер: жазба тіл, орыс тілінде оқытылмайтын сыныптардың оқушылары, психолингвистика, когнитивтік үдерістер, интерференция, типтік қателер, коммуникативтік құзыреттілік, қателерді түзету әдістемесі.

Abstract

the article is devoted to the study of the peculiarities of developing written speech in school students with a non-Russian language of instruction and to the methodology of correcting typical mistakes. The paper analyzes the psycholinguistic and neuropsychological foundations of written speech, examines the difficulties arising in mastering Russian writing caused by interference, and presents the main methodological techniques for correcting mistakes. The conclusion emphasizes the need for a systematic and comprehensive approach to teaching written speech and working on errors.

Key words: written speech, students of classes with a non-Russian language of instruction, psycholinguistics, cognitive processes, interference, typical mistakes, communicative competence, error correction methodology

Письменная речь представляет собой особый психический процесс, без которого невозможно представить включение современного человека в культурно-образовательное пространство. Именно благодаря появлению письменной речи человечество смогло преодолеть пространственные и временные барьеры коммуникации.

Письменная форма языка позволила людям, принадлежащим к разным поколениям и культурным сообществам, обмениваться информацией и вступать во взаимодействие на качественно новом уровне.

Возникновение письменной речи было обусловлено необходимостью долговременного хранения информации и передаче ее без непосредственного контакта между людьми. Психологический и лингвистический механизм письменной речи существенно отличаются от механизмов устной речи. Современным признаком письменной речи является постепенное исчезновение индивидуального графического облика письма: большинство текстов сегодня создается при помощи технических устройств, что обуславливает стандартизацию графической стороны письма.

Письменная речь - это сложная по своей структуре и функциональной организации деятельность, включающая последовательность операций, которые формируют

целостную и самоорганизующуюся функциональную систему. В исследованиях Б.Г. Ананьева, П.К. Анохина, Л.С. Выготского, А.Р. Лурии и других учёных подробно рассматриваются механизмы функционирования письменной речи.

С психолингвистической точки зрения письмо является процессом преобразования мысли в материальную форму. Известный лингвист, психолог А.А. Леонтьев считает, что этот процесс невозможен без языка, который переводит психологическое содержание в коды - слова, словосочетания и тексты [1, с. 78].

По мнению Л.С. Цветковой, письменная речь представляет собой ряд последовательных действий. На первом этапе происходит различение и анализ звуков, затем идет подключение слухоречевой памяти. На следующем этапе звуковой материал переводится в буквенное выражение. Формируется моторный образ буквы. Конечным этапом перевода устной речи в письменную являются автоматизированные движения руки. Завершающий этап – написание слов и предложений [2, с. 102].

В трудах А.Р.Лурии представлен нейропсихологический подход, согласно которому письмо – деятельность, которая обеспечивается взаимодействием различных анализаторных систем: слуховой, зрительной, речедвигательной и моторной. Их совместная работа формирует процесс письма. Например, звуко различение осуществляется благодаря взаимодействию акустического и речедвигательного анализаторов, а перевод звукового образа в буквенный - посредством совместной работы зрительных и пространственных систем, локализованных в третичной задней зоне мозга [3, с. 117].

А.Н. Корнев в свою очередь подчёркивал, что письменная речь является самостоятельным видом деятельности, который может выступать как в форме эпистолярной или учебной, так и в составе мнемической или управленческой деятельности. А.Р.Лурия отметил многоэтапность этого процесса: от замысла до коррекции письма. По его мнению, письмо не сводится к простому моторному акту — в него включается целый комплекс психических процессов, таких как анализ звукового состава слова, перевод фонем в графемы, пространственная организация букв [4, с. 94].

Л.С. Выготский отмечал более высокий уровень письма как вида речевой деятельности по сравнению с устной формой речи. Письменная речь требует не конкретного, а абстрактного мышления. Учёный подчеркивал, что подготовка к письменной речи начинается задолго до школьного обучения: рисование, а также жесты ребёнка рассматриваются им как этапы становления письма, предшествующие усвоению буквенных символов. Таким образом, письменная речь понимается им как сложная символическая система [5, с. 237].

Исследователи Л.В. Цветкова, Н.В. Разживина и др. особое внимание уделяют роли познавательных процессов в структуре письменной речи. Память, внимание, восприятие, мышление и речь выступают её необходимыми компонентами. Например, слухоречевая память отвечает за удержание слухопроизносительных стимулов для их последующего перевода в письменную форму, тогда как зрительная память обеспечивает сохранение и воспроизведение буквенных образов. Успешность письменной речи во многом зависит от взаимодействия различных модальностей восприятия - слуховой, зрительной и кинестетической.

Таким образом, письменная речь выступает как сложная, системная и произвольная психическая деятельность, в основе которой лежит взаимодействие различных психических функций и анализаторных систем. Её развитие невозможно без опоры на устную речь, которая обеспечивает базу для становления письменной формы.

Следует подчеркнуть, что письменная речь по своей коммуникативной природе преимущественно монологична. Она развивалась как искусственная форма памяти человека и не обладает теми паралингвистическими средствами, которые характерны для устной речи (интонация, жесты, мимика). Это делает грамматическую правильность и полноту письменного текста особенно важными условиями его понимания. Именно поэтому процесс

усвоения письменной речи представляет определённую сложность для школьников, на что указывала в своих трудах Т.А. Ладыженская.

Формирование письменной речи возможно лишь в условиях целенаправленного обучения, которое предполагает постепенный переход от освоения технических навыков письма и чтения к способности выражать собственные мысли в письменной форме. На ранних этапах внимание учащегося сосредоточено на графическом обозначении звуков и букв, тогда как выражение смысла выступает лишь на более поздних стадиях.

Вместе с тем письменная речь тесно связана с речетворческой деятельностью, под которой понимается самореализация личности на языковом уровне. Она включает как использование языковой системы, так и развитие когнитивных и мотивационно-прагматических компонентов. Формирование речетворческой деятельности школьников рассматривается как важное условие совершенствования коммуникативных компетенций, в том числе способности к созданию выразительных письменных высказываний. По мнению М.Р. Львова, письмо является своеобразными «вратами» в духовный мир личности, средством самовыражения и способом открыть себя для других.

Одним из наиболее значимых методов исследования особенностей овладения письмом учащимися школ с нерусским языком обучения является анализ их ошибок.

Особое место в изучении данной проблемы занимает классификация наиболее типичных ошибок, предложенная Н. Янковской. Исследователь выделяет четырнадцать категорий нарушений, наиболее характерных для письменной речи школьников с нерусским языком обучения: это ошибки на твёрдость/мягкость согласных, звонкость/глухость; нарушение границ слов; смешение предлогов и приставок; неправильное употребление заглавной буквы; нарушение границ предложения; ошибки при написании безударных гласных; подмена букв, имеющих сходные графические элементы; пропуски гласных и согласных; зеркальное письмо; пропуски слов и целых предложений; так называемое «угадывание» написания и ошибки в окончаниях различных частей речи.

Вклад в системное исследование специфики ошибок учащихся школ с нерусским языком обучения внесла методист Н.А. Маркина. Она детально описывает причины и механизмы их возникновения. Так, одной из распространённых ошибок является написание буквы и вместо ы, что объясняется отсутствием в родном языке учащихся звука [ы]. Другой тип ошибки связан с заменой букв я, ю, ё на а, у, о, что отражает некорректное произношение: дети слышат и воспроизводят «ма» вместо «мя», «мо» вместо «мё» и т. д.

Кроме того, нередко случаи смешения букв ш и щ, поскольку звук [щ] отсутствует в фонетической системе многих родных языков учащихся, например, Щ нет в звуковой системе казахского языка.

Подобные трудности отражаются не только на орфографии, но и на понимании письменной речи в целом. Как отмечает Р.Б. Сабаткоев, учащиеся нередко испытывают значительные сложности при восприятии текста из-за ограниченного словарного запаса и незнания значений многих слов и синтаксических конструкций.

Т.А. Круглякова указывает на аналогичную проблему: незнакомые слова часто становятся источником ошибок в письменной речи школьников [6, с. 321].

Исследователи единодушны во мнении, что ключевым фактором, определяющим характер ошибок, является интерференция родного языка. Она проявляется на всех уровнях - фонетическом, лексико-семантическом, грамматическом и стилистическом. Так, одной из причин ошибок становится отсутствие в родном языке ряда фонем русского языка, в том числе дифференциального признака твёрдости/мягкости согласных, а также отсутствие таких особенностей, как редукция гласных или оглушение звонких согласных на конце слова.

Необходимо учитывать не только фонетические особенности, но и отличия в грамматике русского и родного языка учащихся. Например, в казахском языке отсутствует грамматическая категория рода, поэтому учащиеся допускают ошибки в согласовании,

например: «Какой красивый платье». Учащиеся классов с казахским языком обучения также допускают ошибки на согласование в числе: «Это моя карты», «Где лежит карандаши?».

Значительный вклад в исследование специфических ошибок внесла научная школа С.Н. Цейтлин. В её работах показано, что число ошибок на обозначение мягкости и звонкости/глухости у учащихся школ с нерусским языком обучения значительно превышает аналогичные показатели у русскоязычных школьников. Также зафиксированы ошибки, связанные с изменением ритмической структуры слова: добавление лишних гласных (например, дова́йка вместо двойка) или, напротив, их выпадение. Особенно часто встречаются случаи пропуска безударных гласных.

К специфическим ошибкам учащихся школ с нерусским языком обучения относятся и замены типа О–А и И–Е под ударением (двайка вместо двойка, подареть вместо подарить). Для русскоязычных детей такие варианты абсолютно нехарактерны.

Специфика ошибок зависит и от типа письменного задания. Так, Б.Г. Ананьев отмечает, что при списывании чаще встречаются ошибки зрительного, оптико-пространственного характера, в то время как при диктантах преобладают ошибки фонематического уровня. Д.Н. Богоявленский указывает, что диктанты и творческие работы следует относить к «целостным» упражнениям, в которых орфографическое действие проявляется в совокупности, а не изолированно.

Отдельное внимание в исследованиях уделяется фонетико-графическим ошибкам. Л.В. Савельева и А.Д. Аширов подчёркивают, что многие из подобных ошибок связаны с неразличением отдельных звуков русского языка. В результате учащиеся либо неверно передают их буквами, либо пропускают отдельные элементы слова. Подобные ошибки не следует рассматривать как орфографические – они отражают недостаточный уровень усвоения фонетики и графики русского языка, что затрудняет дальнейшее освоение орфографии. К примеру, нередко наблюдаются пропуски мягкого знака, написание И вместо ы, замены Ш на Щ и наоборот. Особую группу составляют ошибки, свидетельствующие о непонимании значения услышанного слова: в этом случае графический облик искаженного слова может настолько отличаться от исходного, что становится практически неузнаваемым.

Таким образом, анализ ошибок учащихся школ с нерусским языком обучения позволяет не только выявить трудности, связанные с усвоением русского языка, но и определить характер интерференции родного языка, специфику восприятия и воспроизведения речи, а также выявить наиболее уязвимые зоны в процессе формирования орфографической грамотности.

Исправление ошибок является неотъемлемым компонентом методики преподавания неродного для учеников языка. Важно не только своевременно указывать на допущенные учащимися ошибки, но и делать это таким образом, чтобы они запоминали грамматически правильный вариант. При этом необходимо учитывать психологический аспект: чрезмерное количество исправлений и пометок в тетрадях может восприниматься учащимися негативно и снижать их мотивацию к дальнейшему обучению. Поэтому исправление ошибок должно сопровождаться их обобщением, анализом и комментированием. Такая работа имеет большое значение: с одной стороны, способствует повышению языкового уровня самих обучающихся, а с другой – позволяет преподавателю использовать выявленные ошибки в качестве материала при объяснении аналогичных тем другим ученикам.

Кроме того, систематизация ошибок помогает акцентировать внимание учащихся на определенных языковых явлениях и предотвращать их дальнейшее повторение.

В методике преподавания русского языка выделяют несколько способов исправления ошибок, которые могут применяться в зависимости от целей обучения и вида письменной работы:

1.Исправление всех ошибок. Данный способ предполагает подчёркивание всех допущенных ошибок и предоставление правильного варианта. Он особенно эффективен на ранних этапах обучения, когда у учащихся ещё недостаточно лингвистического опыта для самостоятельного выявления ошибки. Однако в зарубежной методической практике существуют мнения, что чрезмерное количество исправлений может оказывать негативное воздействие на психологическое состояние обучающихся. В связи с этим предлагается исправлять лишь ключевые ошибки, акцентируя внимание на наиболее значимых. Тем не менее подобный подход чреват тем, что у учащихся может сложиться представление о допустимости некоторых ошибок, которые они будут воспринимать как норму. Более рациональным решением является классификация ошибок на серьёзные и несущественные с последующим объяснением учащимся критериев данной оценки.

2.Нумерация ошибок и комментарии на отдельном листе. Этот метод применяется преимущественно при выполнении развёрнутых письменных заданий (эссе, изложение, сочинение). Ошибки пронумеровываются на полях, а их разъяснение выносится на отдельный лист, который прикладывается к работе. Такой способ выглядит более аккуратным, не перегружает тетрадь исправлениями и не вызывает у учеников отрицательных эмоций.

3.Обсуждение типичных ошибок. Наиболее характерные ошибки выносятся для коллективного анализа – на доску или в раздаточный материал. Учащиеся должны самостоятельно находить и исправлять ошибки, объясняя правила. Дополнительным стимулирующим фактором может быть указание количества ошибок в каждом предложении. Такой способ способствует развитию у учащихся навыков самоконтроля и умения анализировать собственные работы.

4.Исправление ошибок самими учащимися. После выполнения небольшой письменной работы учитель может предложить ученикам обменяться тетрадями и исправить ошибки друг у друга, а затем обсудить полученные результаты всем классом. Данный метод способствует развитию критического мышления, формирует умение замечать ошибки, а также позволяет выделить общие трудности, характерные для большинства обучающихся.

5.Исправление ошибок с помощью ключа. В этом случае учитель предоставляет учащимся правильные ответы, с которыми они самостоятельно сверяют свои работы. Такой метод формирует внимательность и самостоятельность, побуждает учеников обращаться к дополнительным источникам знаний. Однако необходимо учитывать, что далеко не всегда наличие ключа помогает учащимся понять суть ошибки. В подобных ситуациях требуется дополнительное разъяснение учителя [7, с. 186].

Использование различных способов исправления ошибок позволяет сочетать лингвистический и психологический аспекты обучения. Грамотно организованная работа над ошибками не только способствует формированию устойчивых навыков правильного употребления языковых форм, но и повышает мотивацию учащихся, развивает их способность к самоанализу и самоконтролю.

Исправление ошибок в письменной речи следует рассматривать как важный методический приём, имеющий не только учебное, но и психологическое значение. Его грамотная организация способствует закреплению правильных языковых форм, формированию навыков самоконтроля, развитию критического мышления и повышению мотивации к изучению языка.

Использование разнообразных методов исправления - от полного исправления ошибок до коллективного анализа и работы с ключами - позволяет учитывать индивидуальные особенности учащихся и обеспечивать более высокую результативность обучения.

Таким образом, работа над ошибками в письменной речи учащихся школ с нерусским языком обучения должна быть системной, комплексной и ориентированной не только на устранение нарушений, но и на развитие коммуникативной компетенции в

целом. Это создаёт основу для полноценного включения учащихся в культурное и образовательное пространство и способствует формированию устойчивых навыков грамотного письменного высказывания.

Список литературы:

1. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. - М., Просвещение, 1969. – 214 с.
2. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект. - М.: Просвещение, 1995. - 304 с..
3. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской, - М: Изд во Московского ун та, 1979. – 320 с..
4. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно методическое пособие - СПб.: МиМ, 1997. – 286 с..
5. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. Т. 2. - М., 1982. - 504 с..
6. Круглякова Т.А. О чем говорят ошибки в диктантах билингвов?// Многоязычие и межкультурная коммуникация: вызовы XXI века: Сборник докладов международной конференции. Прага, 2013. – С.. 774-778.
7. Чеканова С. А. Методы исправления ошибок в письменной речи // Статья из журнала «Вестник МГИМО - Университета», выпуск № 6 - 2013. - С. 277-282.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ ӘЖИНИАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚАЗАҚ ТІЛІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Г.Е.КАРЛЫБАЕВА

филология ғылымдары докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті

Қарақалпақ классикалық көркем әдебиетінің өркендеуінде Әжинияз Қосыбай ұлының қосқан үлесі ерекше. Ол ұлы талант иесі әрі көркем сөз шебері. Бұны біз ақын туындыларының, әдеби мұраларының поэтикасынан аңғарамыз. Әжинияз өз заманының жетік сөз шебері болып, сол дәуірдегі қарақалпақ тілінің бай лексикалық, семантикалық-стильдік мүмкіншіліктерін терең игерген және олардан шеберлік пен өз орнында пайдалана білген. Әжинияз ақынның әдеби шығармаларының поэтикалық тілінде халықтық тіл байлықтарынан орынды қолданғандығы, халықтық тіл оның шығармаларының негізгі құралы сыпатында қызмет еткендігі, әр қандай образдылық, әсері сол тіл байлықтарының шебер қолданылуында екендігі анық көрінеді. Әжинияз – сөз саптау және мағынасы жағынан сөздерді байытып қолдануда, оны көркем суреттеу құралына айландыра білген өз шеберлігін көрсеткен көркем сөз иесі. Ақын шығармаларының тілі – қарақалпақ тілінің сөздік құрамына негізделген образды, көркем тіл. Онда жалпы қарақалпақ әдеби тіліндегі түрлі лексикалық қабаттарға тән бірліктер пайдаланылған. Оның шығармаларының тілі қарақалпақ жазба әдеби тілінің пайда болуы мен қалыптасу ерекшеліктерін, даму кезеңдерін үйренуде үлкен дерек сыпатында қызмет етеді.

Әжинияз – қарақалпақ әдебиеті классиктері арасындағы ерекше тұлға. Ол шығыс поэзиясынан нәр алып сусындаған, қарақалпақ әдебиетінің қайталанбас біртуар перзенті. Әжинияз ақын – Хиуадағы жоғары оқу орны болған екі медресені тең бітірген, молда әрі ахун дәрежесіне жеткен ғажап сөз зергері. Оның шығармаларында Шығыс әдебиетінің әсері өте мол және жоғары поэтикалық стильде туындылар шығарған, ақын И.Юсуповтың сөзімен айтқанда, “қарақалпақ классик поэзиясының кеңеюіне үлес қосқан, күншығыс поэзиясының ұлы дәстүрлері мен тәжірибелерін өзінің ұшқыр қаламының ұшында сіндірген ақын болды” [1.14].

Қарақалпақ классик поэзиясының биік шыңы болған Әжинияз өз туындыларын барлық түркі халықтарына ортақ жазба әдеби дәстүр үлгісінде жазды.

Терең білім мен ғылым, жоғары мәдениет пен руханият иесі болған Әжинияз Шығыс поэзиясы дәстүрлеріне сүйене отырып, қарақалпақ поэзиясы жанрын философиялық тұрғыдан байытты. Оның өлең қатарлары салтанатты, ғажайып тылсымды түрлі-түсті сипат берілген болып, қарақалпақ жазба әдебиетін бұрын болмаған жаңаша сатыға көтерген ерекше дарын иесі. Оның шығармалары толығымен ХІХ ғасыр қарақалпақ поэзиясының гүлтажы есептеледі. Ақын туындыларының қай-қайсысы да терең сусындалған, адамның ішкі сезімдерін толқындандыратын күдіретке ие, олардан әрбір оқушы рухани күш алып нәрленеді.

Қарақалпақ классикалық поэзиясының биік шыңы, өз заманының терең ойшылы Әжинияз Қосыбай ұлының әдеби туындыларында қарақалпақ халқының басқа туыстас халықтармен қарым-қатынасы бойынша мәлімет беретін кірме сөздер де қолданылған. Шығыс әдебиетінің маржандары Науайы, Физули, Мақтымқұлы, Андалиб, Маъруфтерді үйрену арқылы өзбек және түркмен тілінің әсері, қазақ поэзиясына еліктеп жазған өлең қатарларында қазақ тілінің әсері сезіліп тұрады [2.34].

Әжинияз Қазақстан мен Ресей өлкелерінде болған. Бұл туралы мағлұматты оның «Шықты жан» атты өлең қатарларында көреміз.

Гездим ол ноғай, орысты хәмдағы Қыпшақ, Естек,
Улығ ойыл, Кишик ойыл, Қобда, Елек, гездим Жайық [4.174].

Гездим ол ноғай, орысны хәм Орынбор қаласын [4.175].

Қазақ, қарақалпақ халықтары ертеден түркі тектес туысқан халықтар болып, олар арасындағы байланыс әлі күнге дейін сақталып қалған. Бұл байланыстардың анық мысалы ретінде Әжинияз ақынның “Еллерим барды”, “Сәлем дегейсең”, “Қәдириңнен”, “Молла Ериме” атты шығармаларынан көрумізге болады.

Әрине, Әжинияз шығармаларының қазақ әдебиетімен байланысы туралы сөз болғанда, оның қазақ қызы “Қыз Меңешпен айтысы” тілге алынады. Қазақ жерінде болуы Әжинияздың ой-өрісінің, рухани дүниесінің биіктеуіне айтарлықтай әсерін тигізді. Қазақ жері арқылы татар, ноғай, орыс елдерін де көрді, олардың да тұрмыс-тіршілігімен танысты [3.14]. Әжинияз Қосыбай ұлының қазақ еліне байланысты ең көлемді туындысы “Қыз Меңеш пенен айтысы”.

Мысалы: Еситтим сизди алаштан бал қымбат деп,
Мен келдим бир көриўге қандай зат деп [4.181].

Келтірілген қатарларда ақынның қазақ тұрмысымен жақын таныс екендігін дәлелдейді. “Алаш” – бұрынғы қазақ атауы. Ал қарақалпақ тіліндегі “пал” сөзін қазақша “бал” формасында қолданған.

Сен де озсаң өлеңде, мен де озған,
Көргенде өлеңшини арқам қозған [4.182].
Байтал шаўып бәйги алмас деген сөз бар,
Ат бен шаўып байталың тырбаңлатпа [4.182].
Сен түгил хұрлер менен барды бәси [4.188].

Келтірілген қатарларда өлеңши қарақалпақ тілінде қосық, қосық айтушы мағынасын береді, ал *бен* қосымшасы қарақалпақ аузыекі сөйлеу тілінде қолданылғанымен, әдеби тілде *менен*, *бенен*, *пенен* сияқты жалғаулық шылаулар фонетикалық варианттарда қолданылады, қазақ әдеби тілінде *бен*, *пен*, *мен* формасында жұмсалады. *Түгил* көмекші сөзі қарақалпақ аузыекі сөйлеу тілінде *түўе* тұлғасында қолданылады.

Мен де бир журттың уллы ақыны едим,
Мен өзим өлең айтып харымадым [1.125].
Күйеўиң алпыс жасар шал болмаса [4.183].
Қыздардың әдемиси бизиң елде [1.127].

Бұл мысалдардағы *ақын*, *шал*, *әдемі* сөздері туысқан қазақ халқының әдеби тілінде өнімді қолданылатын сөздер. Бұл туралы А.Пирназаров: «Айтатын ой-пікірдің тереңдетіп, кеңейтіп беру, өз шығармаларының көркемдігін арттыру, суреттеп отырған әрбір

оқиғасының негізгі мағынасын оқушылардың жүрегінен орын алдыру мақсатында басқа халықтардың тілдерінен керекті сөздерді тандап алып, шығармаларының тиісті жерлерінде келтіруі – бұл Әжинияздың өз шығармаларын жазуда қолданған тағы бір шығармашылық әдісі болып есептеледі» [5.61] – деп жазады. Әжинияз қырда қазақ арасында жүргенде қазақтың кіші жүзінде атағы шыққан Қыз Меңешпен айтысында, айтыстың қазақ тыңдаушыларына түсінікті болуы үшін қазақ тіліндегі осы сөздерді арнаулы түрде қолданған.

Әжинияз ақынның қазақ еліне, оның руларына байланысты атауларын оның «Шықты жан» өлеңінен көруімізге болады. Мысалы:

Гезлесип мен үлфәт олдым бир пара қазақ билен,
Ах, дәрийға, ўах дәрийғ, мың саны әрман шықты жан,
Дәрбәдар болып гезибан бул алашта неше ай,
Таппадым хешбир хабар, кимдин сорасаң назнай,
Қалмады хешбир алаш мен гезбеген мәгар Адай,
Назарыў-Шүренни гездим, хәм және Қаракесек,
Ожрайыў-Кетени гездим, халық ара болдым өсек,
Жақайым, Жекейни гездим, қырғызыў-уўақ билән,
Шылжыўыт, Шүйитни гездим хәм Тилеўқабақ билән,
Мен аралап көрмишем Байбахты улы Қадыр сыйық,
Бул қазаққа хан болып өткен екен Султан шыйық,
Улуғ Ойыл, Кишик Ойыл, Қобда, Елек, гездим Жайық,
Есентемир бәрше урығын гезер ердим аралап [4.174].

Бұл қатарларда ақын Кіші жүздің, оның ішінде Әлім руының Назар, Шүрен, Қаракесек, Ожырай-Кете, Жақайым, Жекей, Шүйіт, Тілеуқабақ, Адай, Байұлының Есентемир, Байбақты, Жетісудың Тама, Табынның, Әлімнің барлық ру атауларын атап көрсеткен. Демек, біз бұдан Әжинияздың қазақ рулары туралы көп этнографиялық мағлұматтарға ие екендігін көреміз.

Жалпы алғанда, Әжинияз ақын өз өлеңдерінде қазақша сөздерді сол орта жағдайынан келіп шығып, шығарманың көркемдігін ашу мақсатында қолданған.

Аса талант иесі әрі көркем сөз шебері Әжинияз өз туындыларында қазақ тілі элементтерін эстетикалық талғаммен, олардың ерекше семантикалық ерекшеліктерін, белгілерін, қызметін есепке ала отырып, ең керекті орнында, ең керекті сөз бен сөз мағынасын суреттеудің тілдік құралы ретінде қолдана білген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975.
2. Хамидов Х. Каракалпаксий язык XIX начала XX вв. По данным письменных пасятников. – Ташкент, 1986.
3. Аралбаев Қ. «Әдеби дәнекер». – Нөкіс, 2003.
4. Әжинияз. Мәңгі мийраслар. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: Илим, 2014.
5. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланған дөретиўшилиқ усыллар. – Нөкіс, 2000.
6. Karlıbaeva G. Äjiniyaz şığarmaları tili. Monografiya. – Nökis: Bilim, 2024.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНАЙЗЕРОВ В ИЗУЧЕНИИ СТИЛИСТИКИ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА В СТАРШИХ КЛАССАХ

Жиемуратова Айжамал Сагынбаевна

Соискатель Каракалпакского
государственного университета

Аннотация

Мақалада жоғары сыныптарда қарақалпақ тілінің стилистикасын оқытуда графикалық органайзерлерді пайдаланып оқыту әдістерін жасау, сабақ тиімділігін арттыру, оқушылардың білімі мен дағдыларын байыту бойынша мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: акпарат, графикалық органайзер, технология, интерактивті, сабақ.

Abstract

The article provides information on creating teaching methods using graphic organizers in teaching Karakalpak language stylistics in high school, increasing lesson effectiveness, and enriching students' knowledge and skills.

Keywords: information, graphic organizer, technology, interactive, lesson.

Аннотация

В статье имеется информации о создании образовательных методов при использовании органайзеров в изучении стилистики каракалпакского языка в старших классах, повышении результативности урока и развитию знания и навыка учащихся.

Ключевые слова: информация, графический органайзер, технология, интерактив, урок.

Сегодня в мире от каждого члена общества требуется в совершенстве знать законы, правила и секреты информационных технологий. Родной язык служит ключом для изучения всех предметов. В развитом обществе чувствуется востребованность информационных технологии в осуществлении образовательных процессов. Поэтому в общеобразовательных школах по сравнению с другими предметами отведено достаточное количество уроков. Это служит повышению качество освоения других предметов учащимися.

Глобальное общество привело собой неожиданные перемены в сфере образования. Эти перемены значимы тем, что они направлены на развитие облика и возможности учащихся. Несмотря, на новые современные требования в сфере образования в школах, где теория и практика взаимодействуют, произошли большие изменения в процессе проведения урока и в учебных материалах. Образование должен быть направлен на развитие подготовки эффективной организации внутренних и внешних ресурсов в целях самостоятельного мышления и независимого восприятия знания учащихся. При изучении родного языка не достаточно расширить его возможности через фонетику, лексикологию и грамматику.

Необходимо учитывать о том, какой тип обучения нужен учащимся в зависимости от аспектов языка. “Так как при изучении нового материала надо уметь направить учащихся к цели. Это в свою очередь, помогает развить у них интерес к учебе и мышлению” [1, с.74]. Это условие развивает у учащихся свободное мышление и стремление к изучению родного языка. Учить законы и правила языка связав его с различными сферами, помогает открыть перед учащимися особенности языка, в методологическом аспекте повышая эффективность, точность и логический подход. Без стилистики ни один язык не может себя проявить. Стилистика – это наука о правильном применении языка в разных ситуациях общения. “Язык –говорит Г. О. Винокур, –считается языком только в практическом применении”[2, с. 221].

Грамматика учит правильно говорить и писать, а стилистика использовать возможности языка в разных жизненных ситуациях. В стилистике проявляется практическая обязанность языка. Чтобы понятно выразить свои слова не достаточно знать грамматику, но и знать структуру стилистической точки зрения.

Языковые стили представляют собой совокупность правил и положений, чётко выраженных в личных формах, фразеологии, грамматике языка. В процессе обучения языковым стилям большое значение имеют использование информационных технологии, создание новых возможностей в обучении, формирование языковых навыков учащихся,

развитие исходных материалов. В X-XI классах в изучении каракалпакского языка сосредоточено на стилистическом анализе текста для учащихся, выявлении языковых стилей. Стилистика - греческое слово «стилос» означает «палочка», ручка для написания на доске. В филологии стилистика понимается в двух стилях. 1) Стилистика языка и речи. 2) Стилистика художественной литературы. Значение слова «стиль» широкое. Он употребляется в различных значениях в языкознании, литературе, архитектуре. По этому поводу Е. Бердимуратов высказал свое мнение таким образом: «Стиль - это система языковых средств, которые формируются в ходе исторического развития языка в зависимости от конкретной ситуации различных сфер, и проявляется в функциональной направленности в системе сформированных языковых средств как лексико-семантических, грамматических форм». [3, с. 8].

Обучая учащихся стилям языка во - первых, усовершенствуются навыки правильного общения на родном языке ; во - вторых, умеет определять синонимы; в третьих, укрепляет знания по сферам орфографии, лексикологии, морфологии и синтаксиса. Применение на уроках наглядных пособий – это достижение учителя. Значение визуальности - это не метафорическое воспитание, а восприятие, основанное на реальных образах, на восприятии ребенком ценностей”- сказал он. [4, с. 266]. Е. Бердимуратов считает, что “Изучение языка, применяя на уроке наглядных пособий, имеют большое значение в освоении строения лексики, фонетики и грамматики учащимися. Грамматические пояснения строятся в основном на абстрактной форме. Поэтому тема легко усваивается с помощью таблицы, схемы, плаката, картин, альбом, словаря и технических средств. [1, с. 50].

Изучая стилистику, учащиеся должны в полной мере усвоить нормы литературного языка, выбирать и использовать лексические, фразеологические, морфологические и синтаксические средства в соответствии с содержанием, жанром, целью и выразительностью текста. Стилистика изучает способы использования языковых средств, в каждой конкретной ситуации в соответствии с теоретическими основами функционального стиля. Поэтому она тесно связана со всеми аспектами науки языка. Теоретические знания, современного каракалпакского литературного языка, полученные из лексикологии и грамматики служат, основой для описания стилистического аспекта. Поэтому важно, чтобы материалы, выбранные, для обучения стилистике каракалпакского языка соответствовали возрасту и мировоззрению учащихся. Существует несколько видов стилистики: функциональная, фонетическая, лексическая, морфологическая и синтаксическая и художественно-выразительные средства.

В настоящее время учителя в целях повышения качества образования находятся в поиске новых востребованных методик преподавания. Учитель старается объяснить трудные темы в легкодоступном языке. Важно применить графические органайзеры при использовании информационно-коммуникационных средств, для управления образовательными способностями учащихся.

С помощью графических органайзеров, учителя помогают мотивировать своих учеников на знания, активно принимать участие в обсуждении темы и достигать конкретных результатов. Существуют некоторые особенности для проведения занятия, с помощью графических органайзеров: совместная активная деятельность учителя и учеников в решении определенных заданий; равнодействие, это позволит открыто обсуждать возможные результаты; опыты, творческий подход.

Критерием выбора графических органайзеров является направление, основанное на решении задачи развития и образования учащихся в процессе урока. Это критерия внедряется оцениванием в рамках возможных решении той или иной обязанности, потому, что в освоении элементов социального опыта бывают разными. Комплексная организация освоение учебного материала данной программы основано на коммуникативно - активном принципе, который последовательно реализуется.

Графические органайзеры дают возможность выразить наши мысли наглядно. Графические органайзеры - это упорядоченное средство обучения в систематизации.

Объединяя тексты и визуальные явления, показывают особенности и связи, определенных пояснений и названия. Графические органайзеры делятся на несколько групп:

1. Сформировать данные и разделить их на составные части, методы и средства внедрения связи и схожесть между темами урока: Кластер, таблица категории, Insert, как таблица В/В/В.
2. Обсуждение материала, сопоставление, метод решения и средства: Т-схема, диаграмма Венн и другие.
3. Иерархические органайзеры позволяют упорядочивать объекты (предметы, элементы, понятия, содержание) по их уровням или характеристикам; (деревья, использующиеся для показа структур и классификации на нескольких основах). Они методы и средства для определения задач, их решений, анализ, обсуждения и планировки: схемы "Зачем?," Скелет рыбы," "Пирамида," "Цветок нилуфар" и как иерархическая диаграмма «Какой?».

Н.Н.Болдырев помогает моделировать полученную из текстов информацию, визуализируя материал с помощью различных графических органайзеров, из которых можно делать вывод, что в будущем их применение и сохранение улучшается [5, с.18]. Другими словами, графические органайзеры служат инструментом для запоминания лексических единиц в долговременной памяти учащихся.

Графический органайзер. Она называется "Правильно/Неправильно", в основном имеет название T-chart. В традиционном проявлении это очень простая форма задания, здесь учащиеся по смыслу текста решают правильно или неправильно. Но на самом деле, учить выполнять задания является основой успешной сдачи любого международного экзамена (TOEFL, IELTS) , в них имеются части задания "Понимать прочитанное " и "Правильно/Неправильно/Не указано". Для украшения органайзера есть возможность креативного подхода. Это таблица Excel , у которой много столбиков, в левую часть таблицы можно переместить правильные слова, а на правую таблицу - неправильные. В случае ошибки можно легко заменять, а также можно использовать в проверке работ. Учащиеся весело в паре или в группе могут работать в электронной доске.

В национальной программе по каракалпакскому языку для X класса имеется тема - наши традиции. Дано стилистическое использование антонимов. Сначала объясняется содержание новой темы учащимся и использована таблица T-Chart для укрепления темы. Дается задание учащимся.

Duris	Antonimler boyınsha teoriyalıq bilimiñizdi sınagan halda	Naduris
Óz abırayıñızdı sizler de ózleriñiz tókpey-aq qoyıñ, bir bilmeslik danadan da, ladannan da ótedi, úlken kópır keshirimli keledi.	tómenдеgi gáplerde olardıñ qaysı biri bar ekenligin anıqlañ.	Onıñ ornına miynet etsin, jumıs islesin!
Adamlar jaman at tağıwğa bende emes, al jaqsı attı teginlikte bermeydi.		Adamlardıñ úyine qoñsı-qoba kelip ketetuğın bir ayaq jol, soqpaq keletuğın bolsa, al Lepestiñ úyine tórt tárepinen tórt dañgıl jol tireledi.
Kimdi kúldirdi, kimdi keyidi, kúnshıgıs qızarıp kiyatırğanda Esbergenniñ aynasın qaqtı.		Sonlıqtan quwanış ta, qayğı da eñ birinshi shúkiranalıq, sabır-taqat, temirdey qatallıq kerek sıyaqlı.
Mine sonlıqtan da, Lepes Kamaldı tuwısqan inisi Xalmurattan zıyat kóirse kóredi de, hesh kem kórmes.		Onıñ jazğanınan jazbağanı jaqsı edi, bul jazıwlar birese dostımdı qayğırtsa, birese ákem haqqında kóbirek táshwishlendirip tasladı.

Hámme tınıshlangan soñ Esbergen ornınan turıp: “ornınan alınsa alınsındağı, ornına meniñ bolğanım qolaysız bolar ózim basqılap!” dep, kútá álpayımlılıq, kishiıeyillik, sıpayılıq bildirip otırdı		Bul dástúrler tek jolına islenip qoymastan, olarda tereñ máni, ádepliliktiñ belgisi jatır.

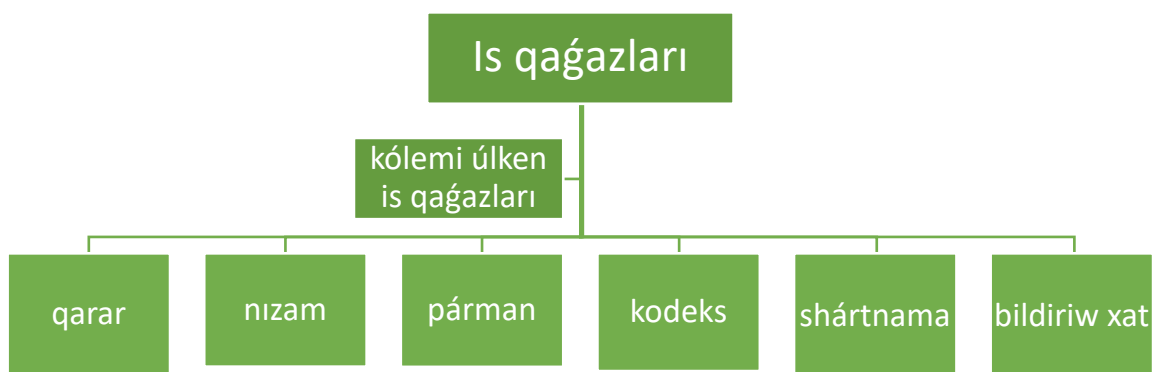
Докажите результативность использования графических органайзеров.

По определению ученых, использование их в нескольких направлениях улучшает учебные показатели: В частности:

1. Когда учебный материал передаётся и визуально и в форме текста запомнить его будет легко и доступно.
2. Улучшается понятие о прочитанном тексте.
3. Повышается усвоение. В том числе, у ребят, у которых есть проблемы со чтением.
4. Развиваются навыки анализа.

При преподавании стилистики в школах, при выборе метода учитываются возрастные различия учащихся, способность к внимательному восприятию материала и индивидуальные особенности каждого ученика. Значимость результатов выбора метода зависит от содержания и объема практической работы.

Графический органайзер **“Дерево решений”**. Применение этого метода при изучении стилистики каракалпакского языка учащихся X-XI классов способствует развитию мышления и навыков критического мышления. Официально-деловые документы обучаются в программе 6 класса. В стиле официально-деловых документов мысли, которые необходимо выразить, должны быть конкретными и ясными, поэтому все важные документы написаны в этом стиле.

Содержание этих документов понятно и может быть написано традиционным литературным языком. Поэтому, стиль официальных документов будет отличаться. «Дерево решений» был разработан американцем Дж. Белленсом. Эта стратегия способствует развитию творческих способностей, аргументации, фактов и навыков долгосрочного мышления. Для применения метода была выбрана тема «Стиль рабочих документов» в 11 классе. Последовательность поддержки метода: даётся силуэт дерева на экране или электронной доске. Ветки деревьев - это выбранная тема, основное понятие состоит из листьев, в которых отражаются слова. Этот метод применяется после объяснения урока для укрепления темы. Метод «Дерево решений» можно применить не только в форме дерева, но и разных географических фигур. Существует множество видов официальных документов, необходимо учить ребят их различать. Одна из главных задач всех преподавателей каракалпакского языка

– повышение своей компетентности посредством изучения стиля, лексики и правил оформления рабочих документов. Официальные документы используются в учреждениях, школах, административных органах, а также среди частных лиц для коммуникации. В числе официальных документов имеется приказ, постановление, заявления, автобиография, пригласительное, объявление, акт и другие. По написанию, стилю, применяемыми словами имеется сформированная последовательность.

Метод «Дерево решений». Для применения дерева решений в этапе укрепления разделяют учащихся с помощью счета на три группы. Задания учащимся даётся в форме таблицы и по объёму просят ребят устно рассказать об рабочих документах.

В преподавании стилистики учебный процесс требует использование всех технических возможностей электронных устройств. Интеллектуальные инструменты позволили не только развивать мышление и восприятие мира но и позволит учителю работать над собой . При обучении школьников стилистике очень важно правильно подбирать слова и знаки препинания.

На уроке каракалпакского языка в основном учитель задаёт вопросы ученикам. Поэтому, учащимся было сложно понимать вопросы учителя. Умение задавать вопросы влияет на формирование ежедневного чтения. Знание сформирование вопросов даёт возможность развивать у учащихся коммуникативные навыки.

Список литературы:

- 1.Бердимуратов Е. Пирниязов Қ. Орта мектептерде карақалпақ тили оқытыў методикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988.-316
- 2.Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. –С.: 221.
- 3.Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1973. 288-бет.
- 4.Ушинский К.Д. Собр соч М-Л 1949 265-бет
- 5.Болдырев Н.Н. (2004) Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. №1. С.18-36 15.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ АРАЛАС ФОРМАЛАР

Бауетдинов Мухаммеддин Казымбекович,

филология ғылымдарының философия докторы (PhD),

Бердах атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университетінің

Қарақалпақ әдебиеті кафедрасы оқытушысы

Аннотация

Мақалада қарақалпақ лирикасындағы аралас формалардың қалыптасуы, дәстүрлі, еркін және прозалық өлеңдердің синтезі ақындардың шығармашылық ізденістерінің нәтижесі ретінде талданады.

Кілт сөздер: Қарақалпақ лирикасы, аралас форма, дәстүрлі өлең, еркін өлең, прозалық өлең.

Аннотация

В статье рассматриваются смешанные формы в каракалпакской лирике, возникшие как результат творческих поисков поэтов, соединяющие традиционные, свободные и прозаические элементы стихосложения.

Ключевые слова: Каракалпакская лирика, смешанная форма, традиционное стихосложение, свободный стих, прозаическая поэзия.

Abstract

The article explores mixed forms in Karakalpak lyric poetry, analyzing how the synthesis of traditional, free verse, and prose poetry reflects poets' creative innovations and formal experimentation.

Keywords: Karakalpak lyric, mixed form, traditional verse, free verse, prose poetry.

«Ақынның өз шығармаларына жаңа форма іздеуге шығармашылықпен қарауы өлеңнің табысын анықтайтын критерийлердің бірі. Өйткені, көркем форма көркемдіктің негізгі элементі» [1, с. 11] деп атап көрсетеді әдебиетші Қ.Оразымбетов. Шынында да, кәсіби ақындар өз шығармашылығында көбінесе бірдей форманы пайдаланудан қашады. Себебі, өлеңге көркемдік пішін таңдаудағы біркелкілік шығармашылық қалыпқа айналып кетеді, ал бұл ақынды өзінің ойлау қабығына оралып қалуына әкеледі. Жаңа формалар, яғни формалық ізденістер жаңа мазмұн, жаңа көзқарас, жаңа оймен қатар жүреді.

Кез келген кәсіби ақын жаңа поэтикалық жол табуға, бұрыннан бар әдеби дәстүрлерге өзгеріс енгізуге немесе оларды мүлдем жоққа шығарып, жаңалық енгізуге ұмтылады. Сондай-ақ, «...ақын өзі түсініп білген формалардың барлығын өз әдебиетіне енгізе беруге тырыспайды, бірақ олардың мақсатқа сай дегендерін ғана пайдаланады» [2, с. 17]. Олар форманы өздерінің ішкі қалауына қарай таңдайды. Бұл олардың поэтикалық стилінде айқын көрінеді.

Әдебиетші А.Досымбетова ақын Шәудірбай Сейітов лирикасын көркемдік формалық жағынан зерттеу барысында еркін өлеңдермен қатар дәстүрлі және жаңа формалардың синтезі ретінде пайда болған аралас формадағы өлеңдер бар екенін дәлелдейді. Ғалымның түсіндіруінше, аралас формадағы өлеңдер 1960-1970-жылдары еркін өлең формасына өту кезеңіндегі өлеңдер болып, қарақалпақ лирикасында И.Юсупов, Ш.Сейітов, Т.Мәтмұратов, У.Піржанов т.б. ақындардың поэзиясында осы формадағы өлеңдер кездесетінін атап өтеді [3, с. 43-49].

Әдебиетші аралас формадағы өлеңдерді зерттей келе, мұндай жаңа форма мазмұнды беруде лирикалық кейіпкердің ішкі сезімдері дәстүрлі формаға сыймай қала бастағанын, ақындардың мұндай формадағы өлеңдерін дәстүрлі формадан еркін формаға өту үдерісіндегі жеке ізденістерінің бір көрінісі ретінде бағалайды.

Белгілі ақын Ұлмамбет Қожаназаровтың лирикасында да негізінен көркем форманың аралас түрі қолданылғанын көреміз. Ақынның аралас формадағы өлеңдеріне «Мәмбетназарға», «Қақпа алдында тұрмын қалтырап», «Элегия» өлеңдері айқын мысал бола алады. Мысалы (мәтін қарақалпақша):

Билмей-ақ ғой, (4)

Билмегениң жақсырақ, (7)

Бул дәўраның еки мәрте айланбас. (11)

Гейбиреўлер билемиз деп паңсып-ақ, (11)

Билмеў – бахыт екенлигин ойланбас. (11)

Назар аударсақ, өлеңде шумақтың бірінші жолы төрт буынды, екінші жолы жеті буынды болып келген. Ал қалған үш қатары 11 буынды болып, буын сандары теңдігі сақталған. Ал, ақынның «Қарапайымдылық», «Ояну» өлеңдері болса, дәстүрлі өлең формасынан барынша алыстап, еркін өлең формасымен ұштасып кетеді. Бұл өлеңдерде тек бір шумақ дәстүрлі төрт жолды формада келіп буын сандарының теңдігі сақталған. Қалған шумақтарында буын сандарында, рифмада, өлшемде еркіндік айқын көрінеді.

Ақынның «Ардақты ұстазым» өлеңі де ерекше композициялық формада жазылғандығымен назар аудартады. Бұл өлең ақынның ұстазы Ибрагим Юсупов өмірден өткенде марсия жанрында жазылған. Пішіні бойынша онда қара сөздер мен өлең шумақтары араласып келіп біртұтас композицияны құраған. Нақты көзқарас қалыптастыру үшін өлеңді толық мысал ретінде келтіреміз (мәтін қарақалпақша):

«Бүгін биз, толайым журт уллы руўхиятымыздың уллы тулғасы Ибрайым аға менен хошласып отырмыз. Биз бул уллы шайыр менен бир заманлас, бир тәғдирлес болып дүняға келгенимиз ушын, уни болып изине ергенимиз ушын Яратқанға шексиз миннетдармыз. Қалаберсе, уллы адамның изине ериўдің өзи қаншадан-қанша жуўапкерли ис екенин де түсинемен:

*Иним, - деп бизиңдей нешише баланы,
Айырып таныттың ақты-қараны,
Сиз жаратқан мәнаўият мектептен
Енди санмың әўлад тәлим алады.*

Ол Киси бизди, өз шәкиртлерин, биринши гезекте мынадай болыўға үйретти:

*Жоқ тәғдирде: «Ерте ўақыт», «Кеш ўақыт»,
(Қәне, бола берсе мудам «Хош ўақыт»)
Болың десе халық қурбаны болыңлар,
Даңқ қурбаны болмаң – дедиң ҳеш ўақыт!*

Қәйткенде де тәғдир исине илаж жоқ:

*О, әзиз ўммети яратқан Ҳақтың
Мине, таўсылыпты бәрхаят ўақтың,
Бирақ таўсылмайсыз, Сиз – мәңги булақ, –
Шайыр Ибрайымы қарақалпақтың.*

Хош болың, әдиўли Устаз. [4, с. 39]

Өлеңнен көрініп тұрғандай, шумақтардан тыс жазылған қара сөздерді де өлеңнің белгілі бір композициялық бөлігі деп түсінуімізге болады. Себебі, онда ой-пікірге қарағанда сезім, толғаныс күшті. Мәтін ішіндегі қайталанатын сөздер мен бірыңғай мүшелердің жиі қолданылуы да өлеңдегі қара сөздерге ерекше ырғақ беріп тұр. Сондықтан, оны өлеңдегі шумақтардан бөлек қарауға болмайды. Ақынның тікелей осы өлеңін талдауға тартқан әдебиетші Г.Тлеуниязованың айтуынша: «Ұ.Қожаназаровтың «Ардақты ұстазым» шығармасы үш шумақ өлеңнен, әр шумақтың басында және өлеңнің соңында қара сөзбен алғы сөзді жалғастыруы ерекше композициялық құрылымды қалыптастырған. Егер алғы сөзі бар өлеңді алғы сөзсіз талқыға салсақ, онда өлеңде бейнеленген мазмұн өзгеріп кетуі немесе анық болмауы мүмкін. Алғы сөздер тікелей болмаса да, лирикалық шығарманың көркемдік тұтастығына белгілі дәрежеде әсер етеді. Ол арқылы автордың көркемдік ниеті айқындалады» [5, с. 80-81]. Шынында да, әдебиетші Г.Тлеуниязова атап өткендей, бұл өлеңде ерекше композициялық бар. Біздің ойымызша, бұл бір өлеңде прозалық өлең мен дәстүрлі өлеңнің синтезінен пайда болған жаңаша форма. Мұндай өлеңдер мазмұнның дәстүрлі формаға «сыймауынан» пайда болған. Мұндай формадағы өлеңді аралас формадағы өлеңдердің жаңаша бір көрінісі ретінде қарауды жөн деп білеміз. Яғни, әдебиетші А.Досымбетова аралас формадағы өлеңдер ретінде бармақ+еркін түрін көрсетсе, жоғарыда біз талдаған өлең бармақ+қара сөз формасы ретінде көзге түседі.

Мұндай, яғни қара сөз бен шумақ араласқан өлеңдер графикасы біздің әдебиетімізге жат емес. Мұндай формалар фольклордағы халық эпостарында көп кездеседі. Ал, Еуропа мен Америка әдебиеттерінде өлеңнің мұндай формасы әлдеқашан әдеби айналымға түсіп кеткен.

Ұлттық өлшем мен формаларға негізделген біздің әдебиетімізде мұндай өлеңдер формалық-стильдік жаңалық ретінде енді кеңінен таралуда. Мысалы, белгілі ақын Сағынбай Ибрагимовтың 2016 жылы жарық көрген «Таңдамалы шығармалары»ндағы [6] «Теңіз туралы әңгіме», «Раменское. Гүлнара» микропоэмалары мен атаусыз жазылған кейбір өлеңдерінде осындай өлең шумақтары мен қара сөз аралас қолданылған. 2021 жылы жарық көрген «Брно дәптері» [7] жинағында атаусыз кейбір өлеңдерімен қатар «Сахара және қала», «Оны су шақырды - ол суға енді...» сияқты өлеңдерінде қара сөзбен өлең шумақтарының араласып қолданылған жағдайлары кездеседі. Мысалы (мәтін қарақалпақша):

*Түнлерде хәулирип өзимди жойттым,
көплерге түсиниксиз қосықлар жаздым...*

Тәбиятымдағы нұқсанларым өмиримди азапқа айналдырып қоймағанында, өзіме исенип жасай алғанымда, еркін шайқап жумсайтуғын малы-дәулетім, алдымда барлық есиклер ашылатуғын құдиретім болғанында... қағаз қаралау не жарамма дәри еди.

*Досларым аз болды. Кеулин табалған
Нашарларым кем болды. Бәйгиде –
Байрақтан бос қалды шапқан атларым.
Жүрдім гәрип жолы усы шығар деп. ... [6, с. 233]*

Өлең құрылымында лирикалық кейіпкердің ішкі жан дүниесінің күрделілігі, ақындықтың ауыр жолы туралы ой-толғаныстары бірде шумақтарда, бірде қара сөз арқылы көрінеді. Өлеңнің мұндай формасы шумақтар мен қара сөздерді үйлестіреді, бір композицияға жинақтайды. Нәтижесінде лириканың ырғағы мен бейнелілігін сақтай отырып, қара сөздің баяндау ерекшеліктерін пайдалана отырып, өзіндік стиль жасалады.

Ақын С.Ибрагимов мұндай формалық ерекшеліктердің пайда болуы туралы: «...автордың көркем шығармада беруге ұмтылған мазмұны мен бейнесі өзін барынша ашып көрсететін сыртқы форманы талап етеді және ...өлеңнің техникасына тән ерекшеліктер табиғи түрде пайда болады» [6, с. 336] деген пікірді білдіреді. Шынында да, жоғарыда біз келтірген Ұ.Қожаназаровтың «Ардақты ұстазым» өлеңі де ақынның рухани күйінің еркіндігінен және өзінің сүйікті ұстазының өліміне деген мұңдары дәстүрлі формаға сыймай қалуынан табиғи түрде аралас форманың жаңаша көрінісін пайда еткен. Жалпы алғанда, сыртқы форманың туу процестері ақынның рухани жағдайына тікелей байланысты. Мысалы, ақынның берер мазмұны дәстүрлі формаға сыймай қалуы аралас немесе еркін форманы пайда етсе, ал еркін формаға сыймай қалған мазмұн өз кезегінде прозалық өлеңдерді тудырады. Осы көзқарастардан және алынған қорытындылардан әдебиетімізде аралас форманың үш түрі қалыптасқанын атап өтуіміз керек:

1. дәстүрлі + еркін формалар аралас қолданылған өлеңдер;
2. дәстүрлі + прозалық формалар аралас қолданылған өлеңдер;
3. еркін + прозалық формалар аралас қолданылған өлеңдер (бұл көбінесе С.Ибрагимов шығармашылығына тән).

Демек, қарақалпақ лирикасында дәстүрлі формалармен қатар аралас өлең формасы және оның жаңа көріністері жаңа формалық-стильдік ізденістер ретінде көзге түседі.

Әдебиеттер:

1. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис: Билим, 2004.
2. Юсупов И. Дала Орфейи. // Әжинияз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.
3. Досымбетова А. Шаўдырбай Сейитов лирикасында көркем форма (дәстүрий хәм жаңа формалардың синтези, сүўретлеў усыллары, еркін қосықлардың формалық өзгешеликтери). Филология илимлери кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын жазылған диссертация. – Нөкис, 2008. – Б. 43-49.
4. Хожаназаров У. Кеўил қусым. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2010. – Б. 39.
5. Тлеуниязова Г. Қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер. –Ташкент: Lesson Press, 2022. – Б. 80-81.

6. Ибрагимов С. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: Билим, 2016.

7. Ибрагимов С. Брно дәптери. – Нөкіс: Билим, 2021.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКСПРЕССИВНЫХ СРЕДСТВ ЯЗЫКА, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ДЛЯ УСИЛЕНИЯ ВОСПРИЯТИЯ РЕЧИ ЧИТАЮЩИМИ В ДРЕВНЕЙШИХ ТЮРКСКИХ ТЕКСТАХ СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ

Латыпов Фарит Рафгатович

кандидат технических наук, доцент
доцент кафедры гидрогазодинамики
трубопроводных систем и гидромашин
Уфимский государственный нефтяной
технический университет

Андатпа

Бұл мақалада көне батыс түркі мәтіндеріндегі автор анықтаған экспрессивті тілдік құралдар қарастырылады. Екпінді сөз тіркестерінің, мәтіннің орналасуының, референттердің және басқа да белгілердің қолданылуына мысалдар келтірілген. Негізгі лингвистикалық материал - бұл 1980 жылы әзірленген және 1988 жылы Загреб мумиясының (б.з.б. 4 ғ.) ең үлкен ежелгі египет мәтінін зерттеу кезінде расталған, PECFOS дешифрлеу әдісі арқылы аударылған Жерорта теңізінің ең сенімді, кең көлемді көне мәтіндері.

Аннотация

В статье рассматриваются экспрессивные средства языка, выявленные автором в древнейших западно-тюркских текстах. Показаны примеры использования эмфазий, аранжировки текста, референтов и др. Базовым лингвистическим материалом служат наиболее достоверные протяженные античные тексты Средиземноморья, переведенные на основе метода дешифровки ПЭКФОС, разработанного в 1980 году и подтвердившем свою верификативность в 1988 году при исследовании крупнейшего древнеегипетского текста Загребской мумии (IV в. до н.э.).

Abstract

This article examines the expressive linguistic devices identified by the author in ancient Western Turkic texts. Examples of the use of emphatic phrases, text arrangement, referents, and other features are presented. The basic linguistic material is the most reliable, extensive ancient texts of the Mediterranean, translated using the CECAPF decipherment method, developed in 1980 and confirmed in 1988 during the study of the largest ancient Egyptian text of the Zagreb mummy (4th century BC).

Негізгі сөздер: Жерорта теңізінің батыс прототүркі мәтіндеріндегі тілдің экспрессивті құралдары.

Ключевые слова: экспрессивные средства языка в западно-протюркских текстах Средиземноморья.

Key words: Expressive means of language in Western Parent Turkic texts of the Mediterranean.

Приступая к написанию данной статьи, хотелось бы отметить два замечательных обстоятельства, связанных с городом Атырау. Во-первых, отсюда, пройдя краткий курс обучения летом 1942 года в Гурьевском пехотном училище, наш отец Латыпов Рафгат Нагимович в возрасте 19 лет ушел на Сталинградский фронт (и в относительном здравии, имея множество ранений, войну закончил вблизи города Дрезден в Германии) [1]. Во-вторых, казахских коллег, несомненно, следует поздравить с удачной раскопкой сарматского кургана в 2025 году, когда были найдены богатые золотые украшения сарматской аристократии.

Наше же сообщение касается другого. В конце 1970-х годов, воспользовавшись трудами авторитетных немецких, венгерских и австрийских лингвистов конца XIX – начала XX веков (Ф. Хоммеля, Б. Мункачи, В. Бранденштейна), мы разработали фоноэволюционную пратюркскую гипотезу, предполагающую ближневосточный очаг зарождения тюркской языковой семьи [6]. Основой такого этно-политического и языкового ядра, представляется, послужили племена Убейдской археологической культуры VI – IV тыс. до н.э. Данное убеждение подтверждают как изложение исторических событий в разделе «Ветхий Завет» священного писания христиан Библии (где самые ранние тюрки *тагарма* (последователи некоего мудреца по имени *Таг*), с начала II тыс. до н.э. присутствуют на территориях нынешних Ливана, Сирии, Закавказья), а также, исследователи палео-миграций Евразии в постледниковый период [29]. Причем, с Древнего Ближнего Востока перемещались не только люди, но и технологии

ткачества, одомашнивания животных. В качестве примера, далее на рис. 1 мы приводим карту распространения домашних животных в IV тыс. до н.э. в Средней Азии, взятую из книги американской ученой Элизабет Уайланд Барабер [30].

Помимо фоноэволюционной пратюркской гипотезы, в 1980 году нами был разработан метод дешифровки текстов на древнейших (в случае их обнаружения) пратюркских языках ПЭКФОС (*последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью*) [4], [14].

В 1981 году, основываясь на исследованиях австрийского лингвиста Вильгельма Бранденштейна [7], казахского писателя Олжаса Сулейменова и турецкой ученой-дипломата Адили Айды [28] о возможном пратюркском характере языка этрусков, мы, на основе метода ПЭКФОС осуществили перевод самого протяженного этрусского текста, нанесенного на льняные бинты Загребской мумии из Древнего Египта (IV в. до н.э.) [2]. В 1988 году, наш перевод этого текста (в каталогах этрусских текстов он числится как TLE 1), получил пять подтверждений своей достоверности по итогам физико-химического анализа тела и бинтов мумифицированных останков этой молодой этрусской девушки аристократического происхождения по имени Клементина [3], [10], [11].

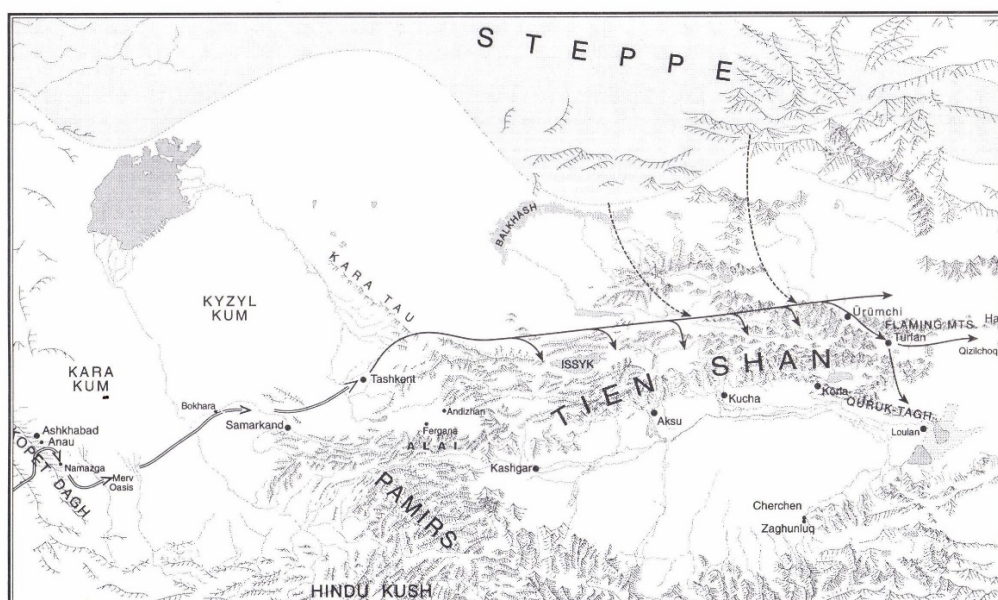

Рис.1 Карту распространения домашних животных в IV тыс. до н.э. в Средней Азии, взятую из книги американской ученой Элизабет Уайланд Барабер [30, с. 148].

В последующие 44 года нами были осуществлены переводы наиболее крупных текстов XIV – III вв. до н.э., выполненных на языках родственных этрусскому (**tarc**-скому, как называли его сами этруски в тексте TLE 1 и **turcorum**, как его называли римляне [7]): минойском (о-ва Крит, Кипр, Угарит (Сирия [5, 7, 12]), Губла (Ливан [26])), иберийском [13], [17 - 20], ретском [21], северо-пиценском, пиктском [15], мессапском, сардском и др.

На рис. 2 мы приводим карту античной Европы и Средиземноморья, где показаны территории расселения некоторых из вышеперечисленных народов.

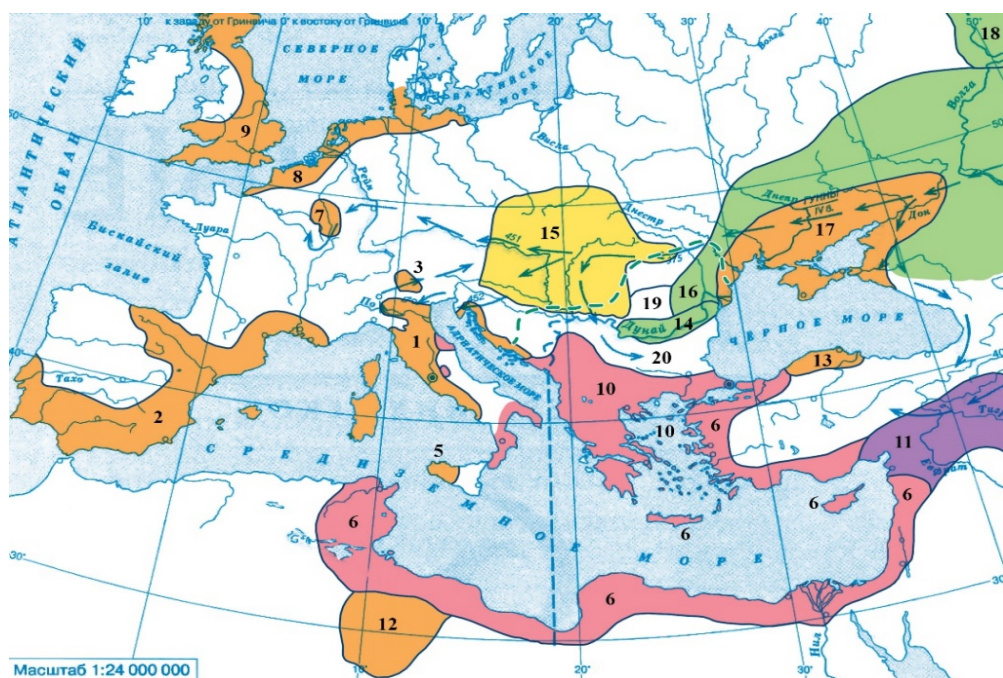

Рис. 2 Карта античной Европы и Средиземноморья, где показаны территории расселения перечисленных выше народов. 1 – этруски, 2 – иберы, 3 – реты, 6 – минойцы, 9 – пикты.

Наиболее близкими друг к другу, по нашему мнению, оказались этрусский, северо-пиценский и ретский языки. По мере изучения текстов на названных языках (на наш взгляд они все имеют западно-пратюркский характер [2]), выяснилось также то, что многие из этих народов, помимо своих племенных локальных этнонимов (илергеты, контестане, корсы и др.), причисляли себя к макрообщности с этнонимом **tarc, tark, tarak, trak** [7, 13, 19, 22, 24]).

В представленном сообщении мы хотели бы перечислить те экспрессивные средства языка (эмфазии, аранжировки, референты и др.), которые нам удалось выделить в древнейших тюркских текстах Средиземноморья, использовавшихся для усиления восприятия речи читающими жителями Крита, Ливана, Италии, Испании, Реции, Пицена, Дакии. Для сокращения записи далее будем использовать обозначения М – минойский язык, И – иберийский, Э – этрусский, Р – ретский, П – пиценский, Д – дакийский [23].

Используемые экспрессивные средства языка мы условно разделяем на шесть кластеров:

I. Использование уничижительных и похвальных эмфазий [10, 13, 18]:

И: **belesbaś** «набитые потрохами (микиной) головы», **ostibaś** «сорви-головы» (типа турецк. **buzukbaşı**), **bok alśor** «дерьмом торгующие» (типа татарск. **läčtit satučylar**), **ibeisur** «разнузданные прилипалы», **biloslei stiker** «известные (всему обществу) тыкалки», **akirti baś** «крикливые горлопаны» (В.17.344, В.7.35 Бильбао, Печ Махо, Паламос).

Э: **θupes** «тупица» (TLE 13), **macvilulule papui** «ребенок, заслуживающий всяческих похвал» (TLE 2), **velθurt** «ребенок-золотце» (TLE 2).

Д: **rilo geto** «рыла гетские (увлекающиеся алкогольными возлияниями)» (ГТР № 115 [23]).

II. Использование поэтической или рифмующейся речи (аранжировка) [10]:

а) Э: эпитафия (CIE 5519): **le ec – la ac** «(Пусть ему там) страна – небо, должность там – белая (почетная) будет»,

б) Э: поговорка (TLE 593): **lθ avei – lautn eteri, ein śtnis – er eś** «Старой бабке усадьбу беречь, планы оценивать (испытывать) – мужское дело»,

в) первые три строки отрывка минойской поэмы из дворцовой библиотеки г. Угарит (Сирия XIV до н.э.) о богине Унии (позже тюрк. Умай) [5]:

1. na-ka me-ni-ja U-ni-ja ra-ta-sa,	1. «Как многотысячная Унии рать,
2. na-qe U-ni-ja na-śu-ru u-ja-sa перевод =>	2. Словно Уния (вдруг) надумала сделаться
3. Ze-re Pa-ta-ja-sa.	3. Владычицей Земли».

III. Использование экстремального контраста в противопоставлении малого желания и предельно возможного результата (антиболы):

И: Pico de los Ajos I A [18, 25]: **la nico cacun – la duneitin tatuten** «Нет победы без закалки, как – нет вдохновения без красоты привлекательной»;

И: LIRIA XCV: **abañien ete ase – toeca tike toa** «Лишенному еды и еще голодному – мечтается лишь о том, как бы насытиться», **le ucaike – ati toa** «Лишенному транспортных средств – только кони мерещатся», **iul-sadura – scutisa caitei sitir bida** «Утомленному путнику только мечтается о том, когда он достигнет момента конца пути».

IV. Использование экстремальных референтов:

И: (Peña Majados, надпись на палочке-пуговице): **neñse tican – tegi arwi** «Для всего что скреплено (пуговицей, фибулой) – пришивать уже излишнее»,

И: (Печ Махо): **ne tatei – ricane** «То, что по-настоящему красиво – бывает еще деликатным»,

И: (Паламос): **bakon taker ha bati-bi** «Дерьмо только никогда не тонет» [17].

V. Использование значительно восхваляющих эпитетов:

а) для возвышения роли центрального божества пантеона «Бога гармонии» **Tin gir** (более позднее тюркск. **Tengri**) [17]: «(Тот), местопребывание которого весьма сокрыто», «Способный проявляться в самых отдаленных и пустынных местах», **Gurs** «Потусторонняя первоматерия», **Mabari** «Творец, способный перевоплощаться», **Gadhdin** «Неисчислимый», **Bidudin** «Не подверженный влиянию времени», **Bhkor** «Беспристрастный», **Mh baghadiran** «Величайший богатырь»; Э, П, Д: **Cletram, Clë-Uste** «Создатель, Мастер-Создатель» [10];

б) для восхваления качества продаваемой вазы, арибалла:

Э: (арибаллы из Цере Cr 0.1, Cr 0.4) [10]: **maθu maram !** «Сногшибательной красоты !» (татарск. **bäreп' matur !**), **ec mimicri matesi** «Небесной радуги прообраз», **eraisce epana** «Центр всеобщего внимания», **alu alxu !** «Бери смело !», **adil, ilil, talipil** «(Это) закономерное, своевременное, необходимое (приобретение)».

VI. Использование ссылок на магические заклęcia или ценность исторического опыта предыдущих поколений:

Э: (надпись на магической плите-закладке в основании этрусского храма IV в. до н.э. в Поджио Колла в долине Муджелло) [16]: **zśu tvsrq pθn** «лицам, кто задумал недоброе и тому подобное в отношении здания храма или его имущества (**mlk**)» в результате наложения заклęcia уведомляются о том, что в итоге, они все без исключения **ihper pfa utv mlepa** «отправятся на тот свет».

Э: (текст «Золотого бележника» из НИМ Болгарии) [22]: **le netm naler escie elut pula ulen** «От забвения старых технологий бывает только застой-торможение».

ВЫВОДЫ:

1. Проблема культурно-исторического наследия тюркского мира привлекает все большее внимание. Однако, опираясь лишь на догматы и устарелые методики языкознания, продвинуться вперед (кроме области археологических раскопок, где их еще можно по-разному трактовать), особо не удастся. Для объяснения закономерностей в эволюции языков, требуется заглянуть за грань физиологических механизмов переадресации сигналов в речевом центре мозга [8], использовать современный математический аппарат многофакторного анализа (SPSS), методы распознавания образов.

2. Открывающийся нам мир западно-пратюркских сообществ (мир *тарков*) очень многообразный и богатый. Их письменное наследие намного разнообразнее по сюжету, чем известные орхоно-енисейские надписи (которые нам довелось изучать в середине 1980-х годов). Проникнув в этот мир, мы сможем понять многие ранее, ускользавшие от исследователей, особенности развития древних племен на просторах Евразии.

Список литературы:

1. В огненном вихре войны (воспоминания о Великой Отечественной войне командира штурмовой пулеметной роты, ст. лейтенанта Красной Армии Латыпова Р.Н.). – Уфа: Хатира, 2008. – 53 с.

2. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. – Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. – С. 55-57.
3. Латыпов Ф.Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этрусского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в августе 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1981 г.) // Тез. докл. Междунар. коллоквиума: Этруски в из связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство. – М.: ГМИИ им. А.С. Пушкина, 1990. – С. 42-44.
4. Латыпов Ф.Р. Исследование реального пратюркского языка методом ПЭКФОС // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка. – Казань: ИЗД. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1992. – С. 96-106.
5. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1, 2) // Ядкяр. – 1995. – № 3. – С. 99-110; – 1996. – № 2. – С. 66-80.
6. Латыпов Ф.Р. Исходные экспериментальные факты и теоретические положения фоноэволюционной пратюркской гипотезы // Матер. межвуз. науч. конф.: Язык, культура, традиции, новаторство (Давлешинские чтения). – Бирск: Изд. Бирск. гос. пед. ин-та, 1997. – С. 101-103.
7. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа: Китап, 1999. – 276 с.
8. Латыпов Ф.Р., Сибгатов Р.Г., Арефьева Н.А. Исследование «фонетического поцессора» слухо-речевой системы человека при восприятии звуковой цепочки тюркской речи // Матер. междунар. конгресса тюркологов 9 – 13 июня 1997 г. – Уфа: Изд. «Гилем», 1999. – С. 39-45.
9. Латыпов Ф.Р. Фразеологические метафоры в древних текстах на неиндоевропейских языках Средиземноморья XIV – III вв. до н.э. // Сб. статей междунар. фразеологич. конф.: «EUROPHRAS», т. 2. – Казань: ТРИ «ХЭТЭР», 2013. – С. 177-184.
10. Латыпов Ф.Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. – Уфа: Полиграфдизайн, 2014. – 152 с.
11. Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения. – 2014. – № 3. – С. 85-91.
12. Латыпов Ф.Р. Афористическое поучение в минойской спиральной надписи на золотом перстне из Мавро-Спелио // Вестник АН Респуб. Башкортостан, 2014. – Т. 19. – № 4. – С. 57-62.
13. Латыпов Ф.Р. Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. – Уфа: Полиграфдизайн, 2016. – 152 с.
14. Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VIII Орузбаевские чтения по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Казак ун-ті, 2016. – С. 434-437.
15. Латыпов Ф.Р. На западных границах пратюркской ойкумены: Туманный Альбион от каменного века до раннего Средневековья. – Уфа: Полиграфдизайн, 2017. – 100 с.
16. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ трех групп этрусских надписей на каменной «стеле» из Поджио Колла в долине Муджелло // Сб. матер. II Междунар. науч.-практич. конф.: Научные исследования и разработки 2017 года. – Новосибирск: ЦРНС, 2017. – С. 137-143.
17. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогики иберов, нашедшие отражение в надписях на свинцовых пластинах и в граффити на поверхностях декорированных ваз. – Уфа: Полиграфдизайн, 2019. – 136 с.
18. Латыпов Ф.Р. Культурные традиции и лингвистические особенности языков тюркских народов Поволжья-Урала и Казахстана, находящие соответствие в иберийских

текстах I D и III B из Пико-де-лос-Ахоса при описании праздника «Келти-Белеш» // Сб. науч. статей междунар. науч. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы: Инст-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОиН Респ. Казахстан, 2019. – С. 26-35.

19. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних *тарков* Средиземноморья: Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. науч. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, Екатеринбург: Инст-т востоковед. им. Р.Б. Сулейменова КН МОиН Респ. Казахстан, 2020. – С. 7-16.

20. Латыпов Ф.Р. Хороший конь и мастерство воина – главные приоритеты в повседневной жизни потомков древних кочевников Евразии на Пиренейском полуострове // Сб. науч. статей и матер. междунар. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы: Инст-т философии, политологии и религиовед. МОиН Респ. Казахстан, 2021. – С. 29-37.

21. Латыпов Ф.Р. Интерпретация содержания пяти ретских надписей, нанесенных на бытовые предметы, бронзовую пластину и на поверхности камней // Матер. междунар. науч.-практич. конф. ОНТ. – Казань: Изд. ОНТ, 2021. – С. 102-109.

22. Латыпов Ф.Р. Похоже, древний автор, участвовавший в создании ювелирного шедевра – «Золотого бележника» (ЗБ), хранящегося в НИМ Болгарии, ранее посещал Перуджу и видел более древнюю этрусскую надпись CIE 4538 на каменном столбике «чеппо». – Уфа: Полиграфдизайн, 2022. – 28 с.

23. Латыпов Ф.Р. Мир гето-дако-фракийцев, отраженный в надписях на золотых пластинах из Синая (Румыния) (перевод 12 текстов «Сантии даков» на основе метода дешифровки ПЭКФОС). – Уфа: «Полиграфдизайн», 2022. – 76 с.

24. Латыпов Ф.Р. Что хотели сказать авторы северо-пицценской светской надписи на каменной стеле из Новилары ? // Матер. VII Междунар. науч. конф. Тольятт. ГУ 17-19 апр. 2023 г. «Текст: Филологический, социокультурный, региональный и методический аспекты». – Тольятти: Изд. Тольятт. ГУ, 2023. – С. 232-236.

25. Латыпов Ф.Р. Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях Западного Средиземноморья // Xalqara ilmiy-nazariy konf. materiallari: «O'zbek folklori va shevalar tadqiqotlari: amolyot, metodologiya, yangicha yondashuv». Toshkent, 2023. – С. 22-31.

26. Латыпов Ф.Р. Рекомендации по организации надежного судовождения по «египетским морям», размещенные в двухсторонней древнеливанской надписи D (22+19) на бронзовой пластине из Гублы // Сб. статей по материалам LXXXIX междунар. науч.-практич. конф., №12(75). – Новосибирск: Изд. ООО «СибАК», 2024. – С.38-47.

27. Латыпов Ф.Р. Термины, связанные с судовождением по морям и торговлей в письменном наследии минойцев // Матер. междунар. науч.-метод. конф. УУНиТ: Теория и практика языковой коммуникации, 18-19 июня 2025 г. – Уфа: Изд. УУНиТ, 2025. – С. 90-97.

28. Adile Ayda. Etrüskler türk mu idiler ? Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1974. – 91 s.

29. Cosmo Posth, Valentino Zaro, Maria Spiraе. The origin and legacy of the Etruscans through a 2000-year archeogenomic time at // Science Advances, 2021. – V. 7. – № 39. – P. 7673.

30. Elizabeth Wayland Barber. The Mummies of Ürümchi. – N.Y.: W.W. Norton & Company Ltd., 1999. – 240 p.

КУЛЬТУРА РЕЧИ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Пердебаева Шахноза Абат кызы
Докторант, кафедра журналистики
Каракалпакский государственный
Университета имени Бердаха

Андатпа

Мақалада сөйлеу мәдениетінің қазіргі журналистикаға әсер ету ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты тіл нормасы мен сөйлеу этикасын сақтау жағдайында ақпарат беру формалары мен әдістеріндегі өзгерістерді анықтау. Қарақалпақстан және Жаслар телеарналарында телебағдарламаларды салыстырмалы талдау және контент талдау әдістері ретінде пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, сөйлеу мәдениетіндегі тілдік норма мен этиканы сақтау қазіргі журналистикада үлкен рөл атқарады, осы ережелерді сақтау аудитория үшін сапалы медиа-контент қалыптастыруға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: коммуникация, сөйлеу мәдениеті, журналистика, БАҚ тілі, сөйлеу нормасы, медиатекст, стилистика, мәтін, журналист

Аннотация

В статье рассматриваются особенности влияния культуры речи на современную журналистику. Цель исследования выявить изменения в формах и методах подачи информации в условиях сохранения языковой нормы и этики в речи. В качестве методов использованы сравнительный анализ и контент анализ телепередач в телеканалах Каракалпакстан и Жаслар. Результаты исследования показали, что сохранения языковой нормы и этики в культуре речи играет большую роль современной журналистике, соблюдение этих правил способствует в образований качественного медиа контента для аудиторий.

Ключевые слова: коммуникация, культура речи, журналистика, язык СМИ, речевая норма, медиатекст, стилистика, текст, журналист

Abstract

The article examines the peculiarities of the influence of speech culture on modern journalism. The purpose of the study is to identify changes in the forms and methods of presenting information in the context of preserving linguistic norms and ethics in speech. Comparative analysis and content analysis of TV shows on Karakalpakstan and Jaslar TV channels were used as methods. The results of the study showed that the preservation of linguistic norms and ethics in the culture of speech plays an important role in modern journalism, compliance with these rules contributes to the formation of high-quality media content for audiences.

Keywords: communication, culture of speech, journalism, language of mass media, speech norm, media text, stylistics, text, journalist

В условиях стремительного развития информационных технологий и цифровых медиа культура речи в журналистике приобретает особую актуальность. Современное медиа пространство требует от журналиста не только владения фактами и аналитическими навыками, но и высокой речевой культуры, которая определяет эффективность воздействия на аудиторию. Язык СМИ формирует общественное мнение, задаёт нормы коммуникации и во многом отражает уровень развития общества.

Культура речи традиционно понимается как соблюдение языковых норм, правил употребления слов, правильность построения синтаксических конструкций, а также уместность выбора языковых средств в конкретной коммуникативной ситуации. Однако в журналистике культура речи выходит за рамки нормативности и включает в себя этический аспект, выразительность, доступность и точность передачи информации. Научные исследования подчёркивают, что культура речи в СМИ является фактором, обеспечивающим доверие к журналистике как к социальному институту.

В языковая норма является центральным понятием во всех сферах и средства массовой информации не исключение. Из древней истории известно, что с появлением коммуникации она стала главным фактором в жизни человечества. Со временем развитие именно коммуникативных способностей человека привело к тому, что и сама коммуникация разделилась на несколько групп, появились новые термины и понятия. И этот процесс влияет на развитие журналистики. Коммуникация - это и есть журналистика. Без коммуникативных навыков человек ни может ни получить или передать информацию. Зарождение таких явлений сильно повлияло на развитие журналистики. Развитие в каждом направлении создаёт новые

понятия и термины. Очевидно, одна история создает эпоху, и из эпохи появляются новые литературно-языковые нормы. Культура речи — это и есть новая эпоха в научном направлении, в журналистике.

Язык средств массовой информации представляет собой особый функциональный стиль, сочетающий нормы литературного языка и элементы разговорной речи, что обеспечивает доступность и массовость восприятия. Исторически язык СМИ прошел сложный путь развития: от строго нормативного, книжного стиля печатной прессы XIX века до современной гибридной формы, включающей разговорные выражения, профессионализмы и элементы интернет-коммуникации. На разных этапах развития общества язык журналистики выполнял не только информативную, но и воспитательную функцию, формируя представления о речевых нормах у широкой аудитории. В условиях цифровизации и глобализации медиа тексты становятся не просто источником информации, но и мощным фактором влияния на культуру речи общества, что требует особого внимания к сохранению языковых стандартов и норм.

Коммуникация в научных исследованиях рассматривается как многоаспектное явление, охватывающее социальные, культурные, психологические и технологические измерения. Согласно информационной теории ³К. Шеннона и У. Уивера, коммуникация представляет собой процесс передачи сообщений от источника к получателю, где ключевое значение имеют кодирование и декодирование информации. Однако более поздние исследования ⁴(Ю. Хабермаса, Н. Лумана⁵) акцентируют внимание на коммуникативном действии как механизме социальной интеграции и конструирования общественных отношений. В рамках культурологического подхода Э. Холл⁶ и Г. Хофстеда подчеркивают значимость межкультурных различий, влияющих на эффективность взаимодействия. Психологическая традиция (К. Роджерса, Э. Берна) рассматривает коммуникацию как инструмент формирования личности и межличностной гармонии. Современные медиа исследования (М. Кастельса, Г. Почепцова)⁷ выявляют трансформацию коммуникационных практик под влиянием цифровых технологий и глобализации, что подтверждает её динамический и адаптивный характер. Таким образом, коммуникация в научном дискурсе трактуется не только как передача информации, но и как процесс создания смыслов, обеспечивающий устойчивость и развитие общества.

В действительности появление коммуникации привело ко многим изменениям. Коммуникация - не только обмен с информацией, здесь играет важную роль журналист, который готовит новости для аудитории. Культура речи - самый нужный фактор для журналиста. С появлением первых журналов и газеты многие читающие респонденты стали ознакомлены с изменениями в политическом состоянии государства или же узнавали о новых приказах. Из истории известно, что самые первые газеты тоже были подготовлены редакторами тех времён, и это указывает, что подача информации всегда требовала и будет требовать высокий интеллект и редакторские способности.

Средства массовой информации развивались, и конец XIX века стало знаменательным именно для телевизионного пространства медиа коммуникации. После изобретения телевидения и радиовещания подача информации для общества стала более популярной и ответственной. Подача информации становилось все больше и востребованной. Коммуникация между журналистом и респондентом расширилась с появлением телевидения. Зрители стали более требовательными, так как могли не только читать, но и видеть и слышать новости. Развитие телевидения и радио оказало влияние и на развитие культуры речи телевизионного журналиста. Сохранение культуры речи в телевизионных программах влияет

³ К.Шеннон 1948 года «Математическая теория коммуникации»

⁴ «Теория коммуникативного действия» 1981 Юрган Хабермаса

⁵ «Реальность массмедиа» Никлас Луман

⁶ «The Silent Language» 1959 Эрнест Холл

⁷ «Информационное общество: история, экономика, культура», Мануэль Кастельс 1996 г

не только на широкое распространение информации, но и на развитие коммуникативных навыков аудитории. Телевизионные передачи и ток-шоу не только передают информацию зрителям, но и развивают многие коммуникативные способности человека:

1. Умственное мышление.
2. Умение быстро выстраивать последовательность картинок и навык слушания.
3. Быстрое изучение новых языков.
4. Ораторские способности и чистота речи.
5. Развитие памяти, изучение новых слов и их использование.

Культура речи – это практическое направление языковой науки, помогающее правильно преподносить свои мысли, сохраняя языковые нормы, а именно грамматические, стилистические, фонетические и другие. Культура речи как наука имеет свои объекты и задачи. В теории культуры речи язык является центральным понятием. Понятие языковой нормы многофункционально и подразумевает многоплановое явление, а именно объективно-историческое, социально-культурное и чисто лингвистическое. Следовательно, культура речи контролирует литературное языковое понятие, его историю, становление и развитие.

Каждая эпоха имеет свои нормы и правила развития культуры речи, и благодаря этим примерам можно быть осведомленным о культуре речи и её значении в произведениях. Из истории узбекской литературы известно об использовании норм тех времен, их значении и сохранении культуры. Например, великий поэт XV века узбекской литературы Алишер Навои в своих произведениях использовал многие значимые слова и цитировал их в своих строках. Фонетический язык, грамматика, авторская стилистика – всё это можно увидеть в его произведениях. Эта языковая норма сохранилась до XIX века как наглядный пример для чтения и творчества. Но после XIX века многие другие авторы, такие как Фуркат, Мукикий, Хамза, Абдулла Кадыри, Абдулла Авлони, Фитрат, Чулпан, добавили и оставили свои следы в этом направлении, показав наглядный пример нормы сохранения стилистической авторской речи тех времен.

В последнее время литературно-языковые нормы несколько изменились и развиваются в соответствии с развитием средств массовой информации. Но, несмотря на это, всё же сохраняются исторические языковые нормы. Культура речи представляет собой совокупность языковых литературных норм во всех направлениях.

Научные исследования о культуре речи проводили многие учёные, такие как Г.А. Винокур, Е.Д. Поливанов, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, В.В. Виноградов и другие.

Культура речи в основном близка стилистике. Стилистика изучает языковые стили, а также она очень близка грамматике литературного языка. Журналист каждый раз, когда составляет предложение, непременно пользуется грамматикой, и в то же время он благодаря этому сохраняет структуру правильного предложения.

Современная журналистика играет важную роль в формировании общественного мнения, культурных и языковых норм. В условиях цифровизации медиапространства культура речи журналиста приобретает особую значимость, так как качественная речь способствует не только эффективной коммуникации, но и формированию доверия аудитории к СМИ. Тем не менее, в последние десятилетия наблюдается тенденция к снижению уровня речевой культуры в средствах массовой информации, что требует научного осмысления и коррекции.

Культура речи — это совокупность норм и правил использования языка в общении, предполагающая точность, уместность, выразительность, логичность и чистоту речи. В журналистике культура речи связана не только с соблюдением языковых норм, но и с профессиональной этикой, ответственностью перед аудиторией и умением адаптировать информацию под разные целевые группы.

Культура речи также тесно связана с такими направлениями, как лексикология и семасиология, поскольку точность и правдивость слова связаны с этими терминами. В каждом слове есть часть речи, и все они используются для правильного построения предложения. Без частей речи не рождается предложение, значит, в каждом слове присутствуют и синтаксис, и лексика, и фонетика. Поэтому культура речи так тесно связана с языковыми направлениями.

Речь человека может быть в трех формах: говорить, читать, слышать. Когда речь идет о речи, человек может говорить и давать информацию о себе, или спрашивать, или задавать вопросы. Когда человек говорит, показываются его знания, характер и культура.

Слово бывает устным или письменным. Устное слово быстро доносится до человека и заканчивается вместе с предложением. Но смысл и значение этих предложений надолго останется в памяти респондента и может повлиять на его характер.

Устное слово имеет несколько качеств:

1. Устное слово имеет скорость, оно максимально быстро влияет на человека.
2. Модель предложения максимально быстро выбирается говорящим человеком, и это помогает ему быстро усвоить предложение.
3. Устная речь не редактируется и коррекции не подлежит.
4. В устной речи используются только нужные слова собеседнику.
5. Устная речь будет немного бедной по значению (литературное значение).
6. В устной речи мимика и жесты помогают для выразительности слов.

В настоящее время внимание к культуре речи становится все шире. Наше государство ясно выбрало путь развития в каждом направлении. Для агитации новых указов и новостей нужны ораторские способности журналиста и коммуникация с обществом. В этом процессе главную роль играет культура речи журналиста. Правильно подобранные слова и нужные акценты на нужные предложения дают быстрый результат. И, конечно, соблюдение правил языковых норм еще больше расширяет эффективность среди аудитории.

О культуре речи написали многие ученые и «С. И. Ожегов⁸ считал, что высокая культура речи — это умение правильно, точно и выразительно передавать свои мысли средствами языка. Учёный был уверен, что высокая культура речи — одно из важнейших условий повышения общей культуры широких народных масс. Он полагал, что вопросы повышения культуры речи нужно решать не с позиций субъективной оценки, а на основе исследования исторических закономерностей и тенденций развития литературного языка. Ожегов был инициатором создания и главным редактором серийного академического сборника «Вопросы культуры речи» (1955–1967). Он был сторонником планомерной, настойчивой и длительной работы в области культуры речи, разъяснял вред стремления законсервировать живой язык и попыток объявить весь язык нормативным.»

Известный российский учёный Лев Скворцов⁹ в своей книге «Культура русской речи» написал что «Правильность речи — фундамент языковой культуры, без неё нет и не может быть ни литературного художественного мастерства, ни искусства живого и письменного слова, да и просто нормального общения. Но речевая правильность имеет и более широкое значение. Наша «среда существования» (в том числе и языковая, духовная) должна быть здоровой, очищенной от «вредных примесей». В этом смысле повышение речевой культуры приобретает нравственный, общекультурный и воспитательный экологический аспект. Каждый из нас в ответе за здоровье языковой среды, которую мы должны сохранить для новых поколений в чистоте и свежести, в творческом обновлении и богатстве традиций.»

Современная журналистика характеризуется многообразием жанров: от новостной заметки до аналитической статьи, от интервью до авторской колонки. В каждом жанре важным условием успешной коммуникации выступает грамотная, логичная и эмоционально выверенная речь. В новостных материалах акцент ставится на краткости и точности формулировок. В аналитических текстах ключевую роль играют логичность, аргументированность и ясность речи. В публицистике важны выразительность и эмоциональное воздействие на аудиторию. Журналист, обладающий высокой культурой речи, способен адаптировать ее в зависимости от жанра, аудитории и платформы (печать, телевидение, интернет, социальные сети).

⁸ Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: 1974. – [стр, 287-288]

⁹ Лев Скворцов Культура русской речи [стр 9-10]

Научные исследования о культуре речи проводились и до сих пор проводятся, что показывает: это направление изучается, и больших высот добились именно русские ученые лингвистического клуба Праги. Также можно отметить, что в узбекском языкознании культура речи является объектом научного направления и принята как отдельный теоретический предмет. Были разработаны научные методы для исследования. В этом направлении был организован сектор культуры речи в Институте языка и литературы Академии наук Узбекистана. Огромный вклад в работу этого сектора внес Е. А. Бегманов. Многие его работы, такие как «Появление проблемы культуры речи и ее обоснование» (1973), «Главное направление языкознания» (1973), «Понятие о культуре речи» (1975), «Критерии культуры речи» (1976), являются ценными, и в них он цитировал множество научно-теоретических мнений.¹⁰

Язык каждой нации развивается: приходят новые слова вместо старых, но это не значит, что старые выйдут из употребления. Наоборот, новые слова могут частично использоваться, но влияние старых слов всегда будет на первом месте. Культура речи требует демонстрации всех навыков владения языком. Нужно тщательно сопоставлять каждое слово и всегда сохранять монотонность и правильность произношения. Каждые новости или тексты нужно редактировать, учитывая, что всё это делается для зрителей. Зрители будут использовать эти слова везде, у них сложится представление, что текст и новости из телевизора полностью отработаны и всегда правдивы. По этой причине журналисты всегда должны давать точную и ясную информацию для аудитории.

Речевой этикет присутствует в каждом тексте в средствах массовой информации. Это доказывает, что культура речи всегда требует внимания и точности. Речевой этикет влияет на всё общество, и соблюдение языковых норм принесёт много результатов при достижении желаемого.

Язык создаёт народ, но развитие языка и агитация среди людей осуществляются благодаря научным исследованиям, а также поэтам, писателям и журналистам, которые своими произведениями вносят вклад в пропаганду правильного использования языка в обществе.

Современный мир характеризуется стремительным развитием процессов глобализации, которые влекут за собой интенсивное взаимодействие между представителями различных культур, языков и традиций. Межкультурная коммуникация стала неотъемлемым элементом дипломатии, международного бизнеса, образования и медиа. Она выступает важнейшим условием взаимопонимания и сотрудничества в условиях культурного многообразия.

Одним из первых исследователей межкультурной коммуникации был Эдвард Холл, который в своих работах выделил концепцию «высококонтекстных» и «низкоконтекстных» культур. Согласно его теории, в одних культурах (например, японской или арабской) смысл передаётся через контекст, невербальные сигналы и традиции, тогда как в других (например, американской или немецкой) доминирует прямота и буквальная интерпретация слов. Это различие стало ключевым понятием для понимания коммуникационных стратегий.

Другой важный вклад внес Герт Хофстеде, разработавший модель культурных измерений. Его исследования показали, что культурные ценности напрямую влияют на стиль общения и принятие решений. Фонс Тромпенаарс дополнил эту модель, акцентировав внимание на таких противопоставлениях, как универсализм и партикуляризм, индивидуализм и коммунитаризм, нейтральность и эмоциональность в общении.

Дальнейшее развитие теория получила в трудах Р. Портера и Л. Самовара, которые систематизировали основные понятия межкультурной коммуникации и обосновали необходимость развития межкультурной компетентности — способности эффективно взаимодействовать с представителями иных культур при сохранении уважения к их ценностям.

¹⁰ Қўнғуров Р., Каримов С. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. — Самарқанд, 1984; Каримов С., Жўраев Т. Ўзбек тили услубияти ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. — Самарқанд: 2001. — Б. 16.

Таким образом, межкультурная коммуникация рассматривается как комплекс знаний, умений и стратегий, обеспечивающих успешное взаимодействие между культурами.

Язык — это не только средство передачи информации, но и носитель культуры. Речевая культура играет центральную роль в межкультурной коммуникации, поскольку именно через язык происходит выражение ценностей, мировоззрения и идентичности.

Зарубежные исследователи (Hymes, Tannen, Gee) отмечают, что успешное общение невозможно без понимания коммуникативной компетентности, включающей знание норм вежливости, речевых жанров, интонаций и правил ведения диалога. Например, то, что в одной культуре считается проявлением уважения (например, пауза в японском общении), в другой может восприниматься как неловкость или неуверенность.

Важную роль играет и невербальная коммуникация: жесты, мимика, дистанция, зрительный контакт. Исследования показали, что невербальные сигналы могут существенно отличаться в разных культурах. Так, прямой взгляд в глаза воспринимается в США как признак честности, а в некоторых азиатских культурах как проявление агрессии или неуважения.

Межкультурная коммуникация стала важной областью исследований в бизнесе, журналистике, образовании и дипломатии.

Международный бизнес: компании, работающие на глобальном рынке, учитывают культурные различия при переговорах и маркетинговых кампаниях. Примером может служить адаптация рекламных стратегий под ценности конкретной страны.

Журналистика и медиа: современные СМИ играют ключевую роль в формировании образа «чужой» культуры. От того, насколько журналист осознаёт культурные различия, зависит качество информации и отсутствие предвзятости.

Образование: программы академической мобильности и международные университетские проекты требуют от студентов и преподавателей развития межкультурной компетентности. Всё чаще в учебных курсах вводятся дисциплины, связанные с культурологией и коммуникативистикой.

Дипломатия: успешные международные переговоры невозможны без учёта культурных традиций и норм общения. Таким образом, межкультурная коммуникация становится не только теоретическим, но и прикладным направлением, имеющим практическое значение во многих сферах жизни. Межкультурная коммуникация представляет собой сложный и многогранный процесс, связанный не только с передачей информации, но и с обменом ценностями, традициями и мировоззрением. Её изучение позволяет выявить закономерности взаимодействия культур, а также пути преодоления барьеров. Ключевым фактором успешной межкультурной коммуникации является развитие межкультурной компетентности, включающей владение языком, понимание культурных кодов, толерантность и уважение к иному. Современные исследования показывают, что эффективное взаимодействие возможно лишь при условии готовности воспринимать разнообразие как ресурс, а не как препятствие.

Культура речи в современной журналистике является не только профессиональной нормой, но и важным социальным фактором, формирующим доверие общества к средствам массовой информации. Поддержание высокого уровня речевой культуры способствует укреплению авторитета журналистики, формированию ответственного медиа пространства и сохранению культурных ценностей. В условиях глобализации и цифровой трансформации именно речевая культура становится гарантом качества коммуникации и устойчивости информационной среды.

Список литературы:

1. «Математическая теория коммуникации» К.Шеннон 1948 года
2. «Теория коммуникативного действия» 1981 Юрган Хабермаса
3. «Реальность массмедиа» Никлас Луман
4. «The Silent Language» 1959 Эрнест Холл
5. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: 1974. – [стр. 287-288]

6. «Культура русской речи» [стр 9-10] Лев Скворцов
7. «Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти».
Библиографик кўрсаткич. Қўнғуров Р., Каримов – Самарқанд, 1984;
8. «Ўзбек тили услубияти ва нутқ маданияти.»Библиографик кўрсаткич. – Самарқанд: 2001. – Б. 16. Каримов С., Жўраев Т.
9. «Информационное общество: история, экономика, культура», Мануэль Кастельс 1996 г

ЖАҲАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ

Аман Мәделханұлы Абасилов¹, Мақаш Аруна Түгелбекқызы²

Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор¹,

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау БББ 2 курс студенті².

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы,

Гуманитарлық-педагогикалық институты,

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Аннотация

Мен бұл мақалада жаһандану дәуіріндегі тілдің әлеуметтік мәнін қарастырып, көрсетемін. Жаһандану жағдайында тілдің қоғамдағы рөлі артып, ол тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық болмысты сақтаудың, мәдени құндылықтарды жеткізудің негізгі тетігі екендігі айқындалады. Мақалада тілдің бір жағынан халықтарды жақындастырудағы, екінші жағынан ұлттық ерекшелікті қорғаудағы қызметі талданады. Қорыта айтқанда, тіл – жаһандану жағдайында қоғамның рухани тірегі әрі мәдениет пен бірлікті сақтаудың басты құралы.

Түйін сөздер: тіл, жаһандану, мәдениет, когнитивтік қызмет, ғылым, білім, мәдениетаралық талдау, ұлттық бірегейлік.

Аннотация

В данной статье рассматривается и демонстрируется социальная значимость языка в эпоху глобализации. В условиях глобализации роль языка в обществе возрастает, и становится очевидным, что он является не только средством общения, но и основным механизмом сохранения национальной идентичности и передачи культурных ценностей. В статье анализируется функция языка, с одной стороны, в сближении народов, а с другой – в защите национальной идентичности. Одним словом, язык является духовной опорой общества в условиях глобализации и главным инструментом сохранения культуры и единства.

Ключевые слова: язык, глобализация, культура, познавательная деятельность, наука, образование, межкультурный анализ, национальная идентичность.

Abstract

In this article, I will examine and demonstrate the social significance of language in the era of globalization. In the context of globalization, the role of language in society is increasing, and it is becoming clear that it is not only a means of communication, but also the main mechanism for preserving national identity and transmitting cultural values. The article analyzes the function of language, on the one hand, in bringing peoples closer together, and on the other hand, in protecting national identity. In short, language is the spiritual pillar of society in the context of globalization and the main tool for preserving culture and unity.

Keywords: language, globalization, culture, cognitive activity, science, education, intercultural analysis, national identity.

Қазіргі жаһандану дәуірінде тілдің әлеуметтік мәні ерекше маңызға ие болып отыр. Ғаламдық ақпарат алмасу, мәдениеттердің өзара ықпалдасуы, халықаралық қарым-қатынастардың күшеюі – мұның барлығы тілдің қоғамдағы рөлін бұрынғыдан да арттыра түсті. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттық болмысты сақтаудың, мәдени мұраны жеткізудің, сондай-ақ әлемдік өркениетке кірігу жолындағы басты тетіктің бірі. Сондықтан да жаһандану жағдайында әр ұлттың тілдік саясатқа, ана тілін дамыту мен қорғауға айрықша көңіл бөлуі – уақыт талабы.

Когнитивтік ғылым тұрғысынан тіл концептуализацияға есік ашатын сиқырлы кілт болып табылады. Тілдік рәміздердің көмегімен адам қоршаған әлемнің мәнін түсінеді, әр түрлі құбылыстарды сөрелерге орналастырады, керемет ғимарат тұрғызғандай абстрактілі ұғымдар қалыптастырады [4] және тәжірибелі сәулетші сияқты логикалық байланыстар жасайды. Тілсіз

аналитикалық ойлауды, шындықты ғылыми іздеуді және жүйелік білімді дамыту мүмкін емес. Бұл адамға тікелей тәжірибенің тығыз құшағынан құтылуға және жоспарланбаған жерлердің карталарын салатын картограф сияқты шындықтың күрделі модельдерін жасауға мүмкіндік беретін тіл.

Мәдени өлшемде тіл-бұл баға жетпес қазынаны сақтайтын жұмбақ код: құндылықтар, дәстүрлер, мифтер және халықтың тарихи жады. Ол адамдарды біртұтас етіп біріктіру және олардың ішкі байланысын нығайту арқылы жеке тұлғаның негізі ретінде қызмет етеді. Тіл арқылы ата-бабалардың дана нұсқаулары сияқты мінез-құлық нормалары, моральдық нұсқаулар, эстетикалық мұраттар және қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу тәсілдері беріледі.[3]

Ғылыми-технологиялық салада тіл бүкіл ой ғимараты салынған іргетастың рөлін атқарады. Дамыған тіл білімнің ең күрделі салаларына — математикалық тереңдіктер мен физикалық заңдардан бастап, биотехнологиялық жетістіктер мен жасанды интеллект шыңдарына дейін қызмет ете алады. Егер тіл бұл қиындықтарға дайын болмаса, қоғам озық білім мен технологияға қол жеткізуді жоғалтып, мәңгілік қуып жету рөлінде қалу қаупі бар. Бұл, әсіресе, жаһандану дәуірінде, ғылыми байланыс негізінен дамыған терминологиялық базасы бар тілдерде (мысалы, ағылшын, қытай, неміс), ғылыми прогресс орталықтарын байланыстыратын жылдам магистральдардағыдай болған кезде өте маңызды.

Тілдің жеткіліксіз дамуы білім беру мүмкіндіктерін шектейді, ғылыми жарияланымдардың сапасын төмендетеді, шетелдік жаңалықтарды аудару мен бейімдеуді қиындатады. Нәтижесінде білімнің сыртқы көздеріне тәуелділік қалыптасады, бұл мемлекеттің зияткерлік егемендігіне нұқсан келтіреді. Тіл тек мәдени игілікке ғана емес, сонымен бірге өркендеу жолын көрсететін компас сияқты елдің әлемдік білім аренасындағы орнын анықтайтын стратегиялық ресурсқа айналады.

Тіл вакуумда жоқ, қоғамнан тыс, көптеген лингвистикалық, философиялық және әлеуметтанулық зерттеулермен расталған өзгермейтін шындық. Ол тек адамзат қоғамдастығында пайда болады, дамиды және өмір сүреді, оның құрылымын, құндылықтарын, нормалары мен өзгерістерін көрсетеді. Тіл-бұл жай ғана ақпарат алмасу тәсілі емес, күнделікті қарым — қатынастан бастап мәдени және ғылыми интеграцияның жаһандық процестеріне дейін, қоғам ағзасын тамақтандыратын қанайналым жүйесі сияқты барлық деңгейдегі адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін күрделі әлеуметтік механизм.

Әлеуметтік процестер - еңбек қызметі, отбасылық байланыстар, білім, сенім, саясат сияқты — тілдік ортаны қалыптастырады, әңгімелесу тақырыптарын белгілейді, сөйлеу стилін және оның функционалдық ерекшеліктерін анықтайды. Өз кезегінде, тіл біздің ойлауымызды құрылымдау, идеяларды білдіру тәсілдерін анықтау, қоғамдық пікірді қалыптастыру және тіпті мінез-құлықты бағыттау арқылы осы процестерге әсер етеді. Ол әлеуметтену құралына айналады, соның арқасында адам қоғамның нормалары мен құндылықтарын игереді, өзінің жеке басына ие болады және өмір сахнасына шыққан актер сияқты ұжымдық іс-әрекетке қосылады.

Өндіріс саласында Тіл іс-әрекеттің үйлесімділігін, нұсқауларды беруді, міндеттерді талқылауды және шешімдерді іздеуді қамтамасыз етеді. Күнделікті өмірде ол сезімдерді білдіруге, байланыс орнатуға, тәрбиелеуге және дәстүрлерді жеткізуге қызмет етеді. Мәдениетте тіл-көркем, философиялық және тарихи мұраның басты сақтаушысы. Ол мифтерді, бейнелерді, рәміздерді бекітеді, эстетикалық канондарды қалыптастырады және бізді уақыт лабиринті арқылы басқаратын Ариадна жіпі сияқты ұрпақтар арасындағы байланысты қамтамасыз етеді.

Ю. М. Лотман тіл шындықты түсіну механизмі деп дұрыс айтты. Тілдің көмегімен адам заттар мен құбылыстарға есімдер беріп қана қоймай, оларды түсіндіреді, мағынасын береді, жеке және ұжымдық тәжірибемен байланыстырады. Тіл әлемді модельдеу құралына айналады, бұл бізге болашақты жобалайтын сәулетші сияқты шындықты көруге ғана емес, жасауға да

мүмкіндік береді. Ол адамның ішкі әлемі мен сыртқы әлеуметтік орта арасындағы көпір. [1, с. 396]

Сонымен қатар, тіл қоғамдық сананы қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Ол идеологияларды құруға, білімді таратуға, мәдени кодтарды қалыптастыруға қатысады. Тіл арқылы бұқараға әсер етеді, жұмылдыру, оқыту және тәрбиелеу жүреді. Тілдік құрылымдар қоғамның қолындағы екі қырлы қару сияқты біріктіре де, бөле де алады, диалогқа ықпал ете алады немесе қақтығыстар тудыруы мүмкін.

Қарым-қатынас-бұл тіл орталық рөл атқаратын күрделі, көп қырлы процесс. Ақпаратты қарапайым жеткізуден айырмашылығы, коммуникация когнитивті және эмоционалды операциялардың барлық спектрін қамтиды: қабылдау, түсіндіру, түсіну, реакция және кері байланыс. Бұл механикалық деректер алмасу емес, сананың динамикалық өзара әрекеттесуі, онда тіл делдал, кодтаушы және адамның қарым-қатынас оркестрін басқаратын дирижер сияқты мағынаны декодтаушы ретінде әрекет етеді.

Тіл арқылы адам фактілерді айтып қана қоймайды-ол ниет білдіреді, қарым-қатынас қалыптастырады, эмоцияларды жеткізеді, сендіреді, дәлелдейді, үйретеді және шабыттандырады. Тілдік коммуникация өзара түсіністік, іс-әрекетті үйлестіру және бірлескен ойлау мүмкін болатын жалпы семантикалық өрістерді құруға мүмкіндік береді. Тілсіз ұжымдық шешім қабылдау да, әлеуметтік институттарды дамыту да, ауасыз өмір сүру мүмкін емес сияқты мәдени бірегейлікті қалыптастыру да мүмкін емес.

Тілдің танымдық қызметі адамның алаңдатын ұғымдарды қалыптастыру, логикалық құрылымдар құру, құбылыстарды жіктеу және символдармен жұмыс істеу қабілетінде көрінеді. Тіл-бұл белгілі бір тәжірибеден асып, күрделі жүйелерді модельдеуге мүмкіндік беретін ойлау құралы. Ол жаңа білімге есік ашатын әмбебап кілт сияқты ғылыми талдауға, философиялық ойлауға және технологиялық жобалауға қажетті когнитивті икемділікті қамтамасыз етеді.

Бұл процестер білім, ғылым және мәдениеттің негізінде жатыр. Білім беру жүйесінде тіл-бұл оқыту, бағалау, рефлексия және сыни ойлауды дамыту құралы. Ғылымда бұл объектілерді, құбылыстарды, процестерді сипаттау тәсілі, сонымен қатар зерттеу нәтижелерін жариялау және тарату құралы. Мәдениетте-тіл өркениеттің тірі шежіресі сияқты мифтерді, бейнелерді, құндылықтарды, көркемдік формалар мен тарихи жадыны бекітеді.

Осылайша, тіл-бұл қарым-қатынас құралы ғана емес, адам мен қоғамның когнитивті, Әлеуметтік және мәдени дамуын қамтамасыз ететін әмбебап механизм. Оның функциялары — коммуникативті және танымдық — адам қызметінің барлық салалары үшін іргелі болып табылады. Тілсіз ғылым да, білім де, мәдениет те, қоғамның өзі де мүмкін емес, күнсіз жердегі өмір мүмкін емес сияқты.

Тілдің дамымауы ғылыми, технологиялық және білім беру прогресіне үлкен кедергі болып табылады. Күрделі дерексіз ұғымдарды білдіре алмайтын, ғылыми процестерді сипаттай алмайтын және тез өзгертін шындыққа бейімделе алмайтын тіл қоғамның танымдық мүмкіндіктерін шектейді. Бұл жаңа білімді құруға және таратуға кедергі болады, ғылыми терминологияны қалыптастыруды қиындатады, сонымен қатар білім беру бағдарламаларының тиімділігін төмендетеді. Бұл мәселе әсіресе ана тілі Академиялық, зерттеу және технологиялық ортаға қанаттары кесілген құс сияқты интеграцияланбаған мемлекеттерде өткір көрінеді.

Мұндай жағдайда оқушылар мен мамандар шет тілдерін жиі жеткілікті дайындықсыз қолдануға мәжбүр болады, бұл материалдың Үстірт игерілуіне, ғылыми жарияланымдардың сапасының төмендеуіне және халықаралық жобаларға қатысудың шектелуіне әкеледі. Ұлттық тілде ғылыми терминдердің болмауы озық зерттеулерді аударуды және бейімдеуді қиындатады, сонымен қатар жергілікті ғылыми мектептердің дамуына кедергі келтіреді. Бұл білім мен технологияның сыртқы көздеріне тәуелділікті тудырады, Елдің интеллектуалды егемендігін метрополияға тәуелді колония сияқты әлсіретеді.

Сонымен қатар, тілдік дайындықсыздық мемлекеттің жаһандық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Ғылыми коммуникация, Жарияланымдар, патенттер мен

технологиялық стандарттар негізінен дамыған ғылыми базасы бар тілдерде (ағылшын, қытай, неміс) қалыптасқан жағдайда, бейімделмеген тілі бар елдер қуып жету жағдайында болады. Бұл тек академиялық салаға ғана емес, экономикаға, инновацияға, цифрлық трансформацияға және халықаралық ынтымақтастыққа да әсер етеді.

Осылайша, тілді дамыту тек мәдени міндет емес, стратегиялық қажеттілік. Ұлттық ғылыми терминологияны құру, негізгі зерттеулерді аудару, ана тілінде академиялық дискурсты дамыту және цифрлық тілдік Инфрақұрылым — мұның бәрі болашаққа сенімді көпір салу сияқты жаһандық ғылыми-технологиялық процеске және қоғамның тұрақты дамуына толыққанды қатысуды қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

Жаһандану әлемнің тілдік бейнесіне күшті әсер етеді, ұлтаралық қарым — қатынас тілдерінің-ең алдымен ағылшын, испан және қытай тілдерінің таралуына ықпал етеді. Бұл тілдер халықаралық саясатта, экономикада, ғылымда және мәдениетте үстемдік етеді, бұл қос тілділік пен көптілділіктің қалыптасуына әкеледі, әсіресе ірі урбанизацияланған орталықтарда. Бір жағынан, бұл байланыс мүмкіндіктерін кеңейтеді, жаһандық білімге қол жеткізуді жеңілдетеді және әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануға ықпал етеді. Екінші жағынан, алып ағаштардың көлеңкесінде жоғалған әлсіз өскіндер сияқты сөйлеушілерді, функционалдық салаларды және мәдени маңыздылығын жоғалтатын шағын және осал тілдерге қауіп төндіреді.

Лингвистердің айтуынша, әлемде екі апта сайын бір тіл жоғалады. Бұл сөздік қордың жоғалуын ғана емес, сонымен қатар әлемді қабылдаудың бірегей тәсілінің, білім жүйесінің, мифологияның, рәсімдердің және тарихи жадтың жоғалуын білдіреді. Тіл-бұл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, бұл халықтың құндылықтары мен сәйкестігі шифрланған мәдени код. Оның жоғалуы адамзаттың алқасынан баға жетпес асыл тасты жоғалту сияқты өзін-өзі тану эрозиясына, этникалық тұтастықты жоғалтуға және жаһандық мәдени мұраның кедейленуіне әкеледі.

Философиялық мағынада байланыс мәселесі экзистенциалды тұңғышқа ие болады. Экзистенциализмнің титандары-Карл Ясперс, Мартин Хайдеггер, Жан-Пол Сартр-қарым-қатынаста құрғақ ақпаратты беру технологиясын ғана емес, адам болудың квинтэссенциясын да көрді. Ясперстің пікірінше, байланыс-бұл әртүрлі өлшемдер арқылы өтетін көп қырлы адамның өзін-өзі ашудың қақпасы:

- Утилитарлық деңгей-өмір сүру, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, өзекті міндеттерді шешу қажеттілігінен туындаған байланыс. Мұнда тіл-мақсатқа жетудің құралы, құралы ғана.
- Ұтымды деңгей-ой алмасу, дәлелді даулар, интеллектуалды ойын ережелерін сақтау. Қарым-қатынас ақыл-ойдың сахнасына айналады.
- Рухани деңгей-өзін ғаламның бір бөлігі ретінде сезіну, мағынаға деген құштарлық, әлеммен және өзімен құндылық диалогы. Тіл ішкі ландшафттың реңктерін беретін палитраға айналады.
- Экзистенциалды деңгей-терең эмпатия, жанға өзара ену, әр адамның баға жетпес бірегейлігін мойындау. Бұл шынайы жақындықтың мекені, онда тіл делдал болуды тоқтатады және жан серіктерінің кездесуінің қасиетті кеңістігіне айналады. [2, с.495-509]

Бұл деңгейлер әлеуметтік немесе мәдени құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар адам өмірінің тереңдігін бейнелейтін философиялық категория ретінде тіл болып табылады. Ол фактілерді таратып қана қоймай, мағыналарды құруға, жеке басын қалыптастыруға, Мәдениеттер мен жүректер арасында көпір салуға қабілетті.

Жаһандану дәуірінде тіл интеграция құралына да, мәдени әртүрлілікке қауіп төндіретін факторға да айналады. Оның философиялық қайта түсіндіруі түсінуге мүмкіндік береді: тілдерді сақтау – бұл тек лингвистикалық міндет емес, адамзаттың өмір сүруі, біздің қарым-қатынасымыздың тереңдігін сақтау, ашулы әлемде мәдени тұрақтылықты сақтау мәселесі.

Мәдениетаралық талдау әдістемесі

Мәдениетаралық өзара әрекеттесу-бұл әртүрлі мәдениеттердің тоғысқан жіптерінен тоқылған күрделі, көп қабатты гобелен, Мұнда тіл мәдени кодтарды жүргізуші және сақтаушы рөлін атқарады. Оны түсіну үшін адамзаттың әмбебап қасиеттерін де, әр мәдениеттің ерекше ерекшеліктерін де ескеретін икемді және көп қырлы әдіснамалық тәсілдер қажет. Аналитикалық Арсеналдың ең қуатты құралдарының бірі-компаративті (салыстырмалы) әдіс.

Компаративті әдіс, шебер зергер сияқты, тілдер, мәдени модельдер, коммуникативті стратегиялар мен семиотикалық жүйелер арасындағы ұқсастықтардың жылтырлығын да, айырмашылықтарының қырларын да анықтауға мүмкіндік береді. Ол вакуумда ешқандай мәдени немесе тілдік құбылыс жоқ екенін сенімді түрде көрсетеді-олардың барлығы үздіксіз диалогта, энергиямен алмасуда және өзара әсер етуде. Салыстыру тарихи байланыстарды қалпына келтіруге, мағыналардың метаморфоздарын бақылауға, типологиялық заңдылықтарды анықтауға және мәдени бейімделулерді микроскоппен қарастыруға мүмкіндік береді.

Мәдениеттер арасындағы бағытталған әсерді талдау ерекше мәнге ие. Әсер-бұл броундық қозғалыс емес, тарихи, саяси, экономикалық және технологиялық факторлардың жиынтығымен анықталған мақсатты вектор. Ол асимметриялы, уақытша болуы мүмкін, бірақ әрдайым өзара байытуға әкеледі: терминдерді, тұжырымдамаларды, ойлау модельдерін, қарым-қатынас форматтарын алу. Бұл зерттеушіден тек лингвистикалық эрудицияны ғана емес, сонымен қатар жоғары мәдени сезімталдықты, контекстті түсіру, мотивацияларды тану және терең мағыналарға ену қабілетін талап етеді.

Осылайша, мәдениетаралық талдау әдістемесі өзгерістерге жауап беретін тірі жүйе сияқты пәнаралық, динамикалық және бейімделгіш болуы керек. Тек осы жағдайда ғана жаһандық мәдени алмасудың негізінде жатқан тілдік процестерді шынайы түсінуге қол жеткізуге болады.

Тіл-бұл жай ғана ақпарат алмасу құралы емес, қоғамның интеллектуалды, мәдени және технологиялық әлеуетін анықтайтын стратегиялық ресурс. Оның дамуы сән-салтанат емес, өмірлік қажеттілік, әсіресе қарқынды жаһандық өзгерістер, жалпы цифрлық трансформация және ақыл мен білім үшін бәсекелестіктің артуы дәуірінде.

Тілді дамыту-мәдени бірегейлікті сақтаудың, ұлттық сананы нығайтудың және бірегейлікті өшіретін ассимиляция процестеріне төзімділікті арттырудың кепілі. Бұл жаһандық диалогқа толыққанды қатысу үшін жағдай жасай отырып, ана тілін академиялық, ғылыми және технологиялық ортаға органикалық түрде біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе қолдауды, модернизацияны және жарқын цифрлық өкілдікті қажет ететін шағын тілдер үшін өте маңызды, сондықтан олардың дауыстары әлемдік шу кезінде жоғалып кетпейді.

Ана тілі қазіргі заманның сын-қатерлеріне бейімделуі керек: терминологиялық икемділікке ие болуы керек, беделді ғылыми басылымдарда, заманауи білім беру платформаларында және ыңғайлы цифрлық интерфейстерде лайықты түрде ұсынылуы керек. Тек осы жағдайда ғана ол байланыс құралы ғана емес, сонымен бірге таным, инновация және мәдени дамудың қуатты құралы бола алады.

Жаһандану дәуірінде тілдің әлеуметтік мәні бұрынғыдан да арта түсті. Ол халықтардың өзара түсінісуіне, ғылым мен білімнің дамуына, мәдениет алмасуына жол ашып қана қоймай, әрбір ұлттың өзіндік болмысын сақтауда шешуші рөл атқарады. Тіл – ұлттық бірліктің тірегі, рухани мұраның сақтаушысы. Сондықтан жаһандану жағдайында өз тілімізді құрметтеп, дамыту – ұлттың болашағын қамтамасыз етудің басты кепілі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Лотман Ю. М. Семиосфера. — М.: Гнозис, 1992. — 704 с.
- 2.Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1991. — 528 с.
- 3.Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Наука, 1980.
- 4.Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987.

СЛОВАРЬ КАК СПОСОБ ВЫЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Сагидоллина Динара Тагыбергенкызы

магистрант 2 курс

Кафедра русской филологии

Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

Аннотация

В статье рассматривается словарь как инструмент выявления культурных кодов в художественном тексте. Анализируются лексикографические принципы систематизации национально-культурной лексики, её связь с ценностями и ментальными представлениями. Показано, что словарь выполняет не только справочную функцию, но и служит средством сохранения культурной памяти, интерпретации образов и символов, важных для национальной идентичности.

Abstract

The article examines the dictionary as a tool for identifying cultural codes in literary texts. It analyzes lexicographic principles of systematizing nationally marked vocabulary and its connection with values and mental concepts. The study demonstrates that dictionaries function not only as reference works but also as instruments of cultural memory preservation and interpretation of images and symbols essential for national identity.

Андатпа

Мақалада көркем мәтіндегі мәдени кодтарды айқындауда сөздіктің рөлі қарастырылады. Ұлттық-мәдени лексиканы жүйелеудің лексикографиялық принциптері, олардың құндылықтар мен менталды түсініктермен байланысы талданады. Сөздік тек анықтамалық құрал ғана емес, сонымен қатар мәдени жадты сақтаудың, ұлттық бейнелер мен символдарды түсіндірудің маңызды құралы екендігі көрсетіледі.

Ключевые слова: словарь, культурный код, лингвокультурология, художественный текст, национальная идентичность, символика

Keywords: dictionary, cultural code, linguoculturology, literary text, national identity, symbolism

Түйінді сөздер: сөздік, мәдени код, лингвомәдениеттану, көркем мәтін, ұлттық бірегейлік, символика

Современные гуманитарные науки уделяют особое внимание исследованию культурного кода, так как именно он позволяет понять систему ценностей и менталитет нации. Художественный текст выступает одним из важнейших носителей культурной информации: в нем сохраняются и передаются символы, образы и стереотипы, формирующие национальную идентичность. Через язык литературы можно проследить, как народ осознает себя и окружающий мир, а также выявить устойчивые культурные смыслы [1, с. 115].

Особое значение в этом контексте приобретает словарь, который фиксирует и систематизирует лексику с культурно-национальным компонентом. Лексикографический подход дает возможность не только описывать языковые единицы, но и раскрывать их связь с культурными реалиями. Таким образом, словарь становится инструментом выявления культурных кодов, позволяя исследователю реконструировать скрытые пласты ментальности и традиций народа.

В условиях глобализации подобные исследования особенно актуальны: они помогают сохранить уникальность национальных культур и способствуют развитию межкультурного диалога. Анализ словарей и художественных текстов в единстве открывает новые перспективы в понимании того, как язык отражает культурные ценности и транслирует их от поколения к поколению.

Понятие культурного кода активно используется в гуманитарных науках и имеет разные трактовки. Так, К. Рапай определяет его как «культурное бессознательное», набор подсознательных смыслов, закрепленных в сознании человека и формирующих его поведение. В. В. Красных видит культурный код как своеобразную «сетку», которую культура накладывает на окружающий мир, структурируя и оценивая его. В. Н. Телия, в свою очередь, рассматривает культурные коды как вторичные знаковые системы, позволяющие кодировать единое содержание разными средствами [2, с. 54]. Эти подходы демонстрируют

многоплановость явления и подтверждают, что без анализа кодов невозможно понять специфику национального менталитета.

Взаимосвязь языка и культуры проявляется в том, что язык не только отражает, но и хранит культурные смыслы. Через лексические единицы закрепляются ценности, символы и стереотипы, характерные для определенного этноса. Язык можно рассматривать как «зеркало культуры», которое фиксирует картину мира народа и транслирует ее новым поколениям. Именно поэтому исследование языкового материала становится ключом к пониманию культурных традиций и образа мышления [3, с. 330].

Художественный текст играет особую роль в передаче культурного кода, так как сочетает в себе универсальное и национальное. В нем отражаются архетипические представления народа, формируются устойчивые образы и символы. Можно выделить несколько функций художественного текста как транслятора культурного кода:

- закрепление исторической и культурной памяти;
- формирование коллективной идентичности;
- сохранение и передача национальных ценностей.

Исследователи отмечают, что художественный текст тесно связан с культурным сознанием, поэтому его анализ позволяет выявлять культурные доминанты и национальные особенности [4, с. 146].

Существует множество классификаций культурных кодов, однако наиболее распространенной является их разделение на архетипические группы. К числу базовых относят природный код, связанный с образом стихий и природы; антропоморфный код, опирающийся на человеческое тело и поведение; мифологический код, основанный на символике и образах мифов; предметный код, включающий вещи материальной культуры. Эти типы встречаются в большинстве литературных произведений, где они получают индивидуальную интерпретацию в зависимости от авторского замысла.

Особенно продуктивным для художественного текста является природный код. Он представлен символами воды, огня, земли и воздуха, которые ассоциируются с жизнью, очищением, созиданием или разрушением. В русском и казахском художественном дискурсе природный код нередко используется для описания эмоций, состояний и переживаний человека. Такие образы создают устойчивые ассоциации и закрепляют представления о гармонии между человеком и природой.

Антропоморфный и соматический коды опираются на образы тела и физических действий. Они отражают связь внутреннего мира личности с культурными стереотипами: сердце символизирует чувства, глаза – мудрость, руки – труд и созидание. Эти коды универсальны, но их интерпретация варьируется в зависимости от национальных особенностей. В художественной литературе именно они позволяют авторам создавать близкие читателю образы, насыщенные эмоциональной и культурной значимостью.

Лексикография в современных исследованиях рассматривается как способ систематизации национально-культурной лексики. Словарь в этом контексте выполняет сразу несколько функций: фиксирует значения слов, выявляет их культурные коннотации и помогает восстановить особенности мировоззрения народа. К примеру, включение в словари таких лексем, как «бесқонақ» и «көк», позволяет исследователю не только объяснить их прямое значение, но и раскрыть культурные смыслы, стоящие за этими словами. «Бесқонақ» обозначает пять добавочных дней в казахском календаре, а «көк» одновременно связано с небом, жизнью и обновлением природы [5, с. 159].

Принципы составления словаря культурно маркированной лексики включают несколько обязательных компонентов. Во-первых, определяется назначение словаря – академическое, образовательное или культурологическое. Во-вторых, формируется корпус слов, куда отбираются единицы, отражающие ключевые этнокультурные ценности, символы и традиции. В-третьих, каждая словарная статья строится по определённой схеме: даётся основное толкование, приводятся культурные комментарии, указываются примеры из художественных

или фольклорных текстов. Такая структура позволяет словарю быть не только справочным пособием, но и инструментом интерпретации национального кода [6, с. 161].

Таблица 1. Примеры словарных статей культурно маркированной лексики

Лексема	Основное значение	Культурная специфика	Пример употребления
Бесконак	Пять добавочных дней в казахском календаре	Связь с цикличностью времени, празднованием Наурыза	Этнографические описания обрядов
Көк	Голубой/синий цвет, небо	Символ высших сил, обновления, вечности	Употребление в эпосах и поэзии
Шаңырақ	Центральный элемент юрты	Символ рода, преемственности, защиты семьи	Казахская проза XX века
Қымыз	Национальный напиток из кобыльего молока	Знак гостеприимства, здоровья, ритуальное значение	Фольклорные и этнографические тексты

Пример таблицы показывает, что словарь не ограничивается толкованием. Так, «бесконак» отражает важность согласования астрономического и социального времени: добавочные дни символизировали завершение года и сопровождались обрядами. Подобные дни были и у египтян, и у персов, однако в казахской культуре они получили уникальную интерпретацию, связанную с Наурызом [7, с. 54].

Лексема «көк» имеет несколько пластов значений. С одной стороны, это обозначение цвета и небесного пространства, с другой – символ духовной силы, обновления и начала жизни. В поэтической традиции «көк» используется как образ вечности и сакрального начала, что делает его ключом к пониманию мифопоэтической картины мира. Художественные тексты показывают, что значение этого слова выходит далеко за рамки бытового употребления и формирует целый пласт национальной символики [7, с. 54].

Особое место в словарях занимает фиксация предметных символов. «Шаңырақ» описывается как элемент юрты, но при этом несёт значение рода и преемственности поколений. В литературе оно часто выступает метафорой дома и семьи, сохраняя не только бытовое, но и духовное измерение. Аналогично, «қымыз» представлен не просто как напиток, а как символ гостеприимства и здоровья, закреплённый в ритуалах и традициях.

Словари оказываются особенно ценными при анализе художественных текстов, потому что они позволяют увидеть скрытый пласт значений. Например, слово может иметь прямое значение, но в контексте произведения обретать символическую нагрузку. В русской и казахской литературе это встречается постоянно: «степь» или «берёза» – это не просто природные объекты, а коды, через которые выражается представление о Родине, свободе или духовных корнях. Словарь фиксирует подобные значения и помогает не потерять их в процессе чтения и интерпретации [8, с. 92].

У Солженицына культурные коды читаются особенно ярко. В его прозе предметы быта или бытовые детали становятся знаками культурной памяти. «Изба» у него несёт в себе больше, чем просто образ жилища: она хранит историю народа, его стойкость и укоренённость. «Лес» в текстах писателя часто символизирует не только природу, но и пространство испытания, очищения, внутренней свободы. Благодаря словарным толкованиям мы можем проследить, как эти образы вписываются в целостную систему культурных координат [9, с. 101].

Художественный текст закрепляет культурные коды в разных формах:

- через повторяющиеся мотивы (дорога, путь, изгнание, возвращение);
- через устойчивые символы (дом, хлеб, очаг, степь);
- через эмоционально окрашенные слова, формирующие национальный характер.

Сравнение русских и казахских произведений показывает, что культурные коды могут совпадать по структуре, но расходиться в наполнении. В русской традиции ключевым символом является земля как основа крестьянской жизни, тогда как в казахской литературе центральное место занимает степь как пространство свободы и испытаний. Эти различия особенно заметны при обращении к словарям, где фиксируется не только значение, но и культурная ассоциация.

Интересно, что в казахской прозе часто встречается лексика, связанная с ритуалами гостеприимства, почитанием старших и символами природы. Слово «шаңырақ» обозначает элемент юрты, но в тексте оно приобретает значение рода, преемственности, защиты семьи. Без словаря это значение может быть неочевидным, особенно для читателя из другой культуры. Подобные примеры показывают, как словари помогают глубже понять художественный текст, превращая отдельные слова в ключи к целой системе культурных координат [10, с. 54].

Лингвокультурологический анализ строится на сопоставлении словаря и художественного текста. Словарь фиксирует значение, а текст демонстрирует его живое функционирование и культурное наполнение. Такой подход позволяет выявлять скрытые пласты смысла и объяснять, почему одно и то же слово может восприниматься по-разному в разных национальных традициях [11, с. 60].

Особое внимание уделяется работе с многозначными словами. Полисемия отражает многослойность культуры, поэтому исследователь должен учитывать все значения, закреплённые в словаре и актуализированные в тексте. Так, слово «земля» может обозначать и физическую почву, и территорию проживания народа, и сакральное начало. Именно сочетание этих значений формирует культурный код, который невозможно свести только к прямому толкованию [12, с. 233].

Таблица 2. Лексемы и культурные значения в художественном тексте

Лексема	Основное значение	Культурная специфика	Пример из текста
«жер»	земля, почва	символ Родины, сакральности	«Жер-ана» в казахской прозе
«хлеб»	пища	символ жизни, достатка, труда	«Без хлеба нет жизни»
«көк»	голубой/синий цвет	небо, божественная сила	эпитет в эпосах

Такое структурирование материала позволяет систематизировать наблюдения и наглядно показать, как слово выходит за пределы прямого значения и становится носителем культурного кода [13, с. 145].

Анализ образных кодов строится на выявлении метафор, сравнений и символов. Например, «берёза» в русской литературе XIX века закрепила как символ женственности и чистоты, а «шаңырақ» в казахской прозе стал знаком рода и преемственности поколений. В этих случаях словарь фиксирует прямое значение, но именно текст раскрывает его культурный потенциал.

Методология анализа включает и сопоставительный подход: одни и те же коды могут приобретать разные оттенки в разных культурах. Так, «волк» в русской традиции ассоциируется с опасностью, а в казахской культуре – с силой и свободой. Сравнение словарных данных и текстовых примеров помогает установить, каким образом различается наполнение культурного кода.

Историко-культурный срез также важен для методологии. Многие слова со временем меняют акценты: «дом» в XIX веке символизировал традиционный уклад и семейные ценности, а в XX веке в литературе мог означать утрату или поиск духовной опоры. Эти изменения словарь фиксирует как варианты значений, а художественный текст позволяет понять, как они вплетены в культурную картину эпохи.

Проведённое исследование показало, что словарь в современном гуманитарном знании перестаёт быть лишь инструментом фиксации значений. Он становится полноценным методом анализа, позволяющим выявлять и систематизировать культурные коды. Через словарные статьи можно проследить, какие образы и символы закреплёны в сознании народа, а также каким образом они находят отражение в художественных текстах.

Значение словаря для лингвокультурологии трудно переоценить. С его помощью исследователь получает доступ к глубинным слоям культуры, зафиксированным в языке. Словарь позволяет реконструировать картину мира, проследить связь языка с традициями и ритуалами, а также выявить особенности национальной ментальности. Таким образом, он становится связующим звеном между языком и культурой.

Для литературоведения словарь открывает дополнительные возможности интерпретации художественного текста. Благодаря словарной фиксации культурных реалий можно точнее понять авторские образы и символы, а также восстановить скрытые культурные смыслы, которые иначе остались бы неочевидными. Особенно это важно при работе с произведениями, насыщенными этнокультурными деталями, где каждое слово может быть ключом к пониманию целого фрагмента текста.

С практической точки зрения словарь имеет большое значение для межкультурной коммуникации. В условиях глобализации именно он помогает преодолевать различия в восприятии культурных кодов и предотвращать ошибки интерпретации. Для читателя из другой культуры словарь выполняет функцию посредника, обеспечивая правильное понимание текста и его символики.

Перспективным направлением видится создание специализированных словарей культурных кодов, ориентированных на разные типы художественных текстов: эпос, роман, поэзию. Такие словари могли бы фиксировать не только лексическое значение, но и культурный комментарий, примеры из литературы, контекстуальные оттенки. Это позволило бы исследователям и читателям более полно постигать национальную картину мира.

Таким образом, словарь следует рассматривать не как вспомогательный справочник, а как самостоятельный научный инструмент. В нём сочетаются лексикография, культурология и литературоведение, что делает его незаменимым при изучении художественных текстов и культурных кодов. Эта мысль позволяет утверждать, что именно словарь способен стать основой новых исследовательских практик, в которых язык и культура осмысляются как единое целое.

Список литературы:

1. Ибраева Ж. Б., Ломова Е. А., Амандаулетова Г. Т. Национально-культурные коды в художественном пространстве А. И. Солженицына // *Keruen*. – 2025. – Т. 87, № 2. – С. 140–150. – URL: <https://keruenzhurnal.kz/main/article/view/967>
2. Румянцева М. В. Внутренний мир человека в свете культурных кодов (на примере русского и казахского художественного дискурса) // *Вестник Тюменского государственного университета. Humanitates*. – 2019. – Т. 5, № 3 (19). – С. 52–65.
3. Кузнецова А. В. Прагматика культурных кодов в художественном тексте // *Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики*. – 2021. – № 4. – С. 96–105. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pragmatika-kulturnyh-kodov-v-hudozhestvennom-tekste>
4. Худолее Н. В. Художественный текст как транслятор культурного кода нации // *Материалы конференции*. – Красноярск : Красноярский ГАУ, 2013. – С. 1–4. – URL: <https://kgau.ru/new/all/konferenc/konferenc/2013/g25.pdf>
5. Утегенова А., Сапаргалиева Д. Лексикографические особенности составления «Словаря национально-культурной лексики русского языка в Казахстане» // *Современные исследования социальных проблем*. – 2019. – № 8 (23). – С. 1–8.
6. Altybayeva S., Khazbulatov A. Историко-культурные коды литературы Казахстана: феноменологический аспект. – ResearchGate, 2020. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/342960796>

7. Сералимова С., Бейсенова Ж. Культурные коды в художественном переводе // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2025. – № 2. – С. 215–223. – DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-2.15>
8. Philology Studies. Cultural Codes in Literature and Translation // Philology. – 2023. – № 6. – С. 60–72.
9. Аннушкин В. И. Язык и культура: основы межкультурной коммуникации : учеб. пособие. – Москва, 2019. – 312 с.
10. Терешонок Е. В. Проблема духовно-нравственного идеала в рассказе В. Г. Распутина «Женский разговор» // Русское культурное пространство: язык – ментальность – понимание : сб. науч. тр. – Москва, 2020. – С. 203–210.
11. Щербаков А. В. Трансформация жанрово-стилистической системы русского языка в конце XX – начале XXI века // Филология и межкультурная коммуникация. – 2019. – С. 80–89.
12. Маханова Ж. К. Лингвокультурный феномен русской концептосферы: дидактические аспекты : монография. – Шымкент, 2023. – 214 с.
13. Горбич О. И. Современные технологии в преподавании русского языка // Филология и межкультурная коммуникация. – Москва, 2019. – С. 168–176.

ҚОЙ-ЕШКІ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР

Досанова Гүлзар Нұрмұханбетқызы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университетінің магистранты,
Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ тіліндегі қой-ешкі атауларымен байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық және семантикалық сипаты қарастырылады. Қазақ халқы үшін қой-ешкі мал шаруашылығының негізгі саласының бірі болғандықтан, олардың атаулары тілде жиі қолданылып, ұлттық мәдениеттің көрінісіне айналған. Зерттеу барысында фразеологизмдердің мағынасы, қолданылу аясы, мәдени-символдық мәні талданды.

Негізгі сөздер: фразеология, этнолингвистика, қой-ешкі атаулары, тұрақты тіркес, мәдени семантика.

Аннотация

В данной статье рассматриваются этнолингвистические и семантические особенности устойчивых выражений, связанных с названиями овцы и козы в казахском языке. Так как овцы и козы являлись одной из основных отраслей животноводства у казахского народа, их наименования широко употреблялись в языке и превратились в отражение национальной культуры. В процессе исследования проанализированы значение фразеологизмов, сферы их употребления и культурно-символическое содержание.

Ключевые слова: фразеология, этнолингвистика, названия овцы и козы, устойчивое выражение, культурная семантика.

Abstract

This article examines the ethnolinguistic and semantic features of idiomatic expressions related to the names of sheep and goats in the Kazakh language. Since sheep and goats were among the main branches of animal husbandry for the Kazakh people, their names were widely used in the language and became a reflection of national culture. The study analyzes the meaning of these phraseological units, their areas of usage, and their cultural and symbolic significance.

Keywords: phraseology, ethnolinguistics, sheep and goat names, idiomatic expression, cultural semantics.

Кез келген ұлттық тілдің лексикалық негізін фразеологизмдер құрайды. Ұлттық тілдердің лексикалық қорында фразеологизмдер айтарлықтай көп орын алады. Қазіргі заманғы лингвистикада тілді оны қолданушы халықтың мәдениетімен тығыз байланыста зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді.

Жануарлар адамның өмірінде аса маңызды рөл атқарады. Бұл құбылыс тілдегі әлем бейнесінен де айқын көрініс табады. Халықтың жануарларға деген әртүрлі көзқарасын, қатынасын бейнелі түрде жеткізуде фразеологизмдер үлкен қызмет атқарады. Кең мағынада

зоонимдерге «жануарлар» семантикалық өрісіне жататын барлық лексикалық бірліктер – жануар атаулары, олардан туындаған туынды сөздер және соларға қатысты басқа да сөздер жатады. Ал тар мағынада бұл термин тек жануарлардың тікелей атауларын ғана қамтиды [1].

Фразеологияның нысаны – сөзге балама болатын фразеологиялық тіркестер мен құрылымдық әрі семантикалық тұрғыдан сөйлемге сәйкес келетін тілдік бірліктер. Фразеологияның міндеті – тілдің фразеологиялық жүйесін қазіргі күйінде де, тарихи дамуында да тану, оның сөзжасам және лексикамен, сондай-ақ грамматикамен арақатынасын, байланысын айқындау болып табылады.

Әрбір халық дүниені өз ана тілі арқылы көреді, ол – сол қауымның мәдени бейнесі, айнасы әрі сақтаушысы. Тіл – кез келген халықтың ұлы қазынасы, өйткені ол тек айналадағы шынайы болмысты ғана емес, сонымен қатар өмір салтын, менталитетін, ұлттық мінезін, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін де сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Осылардың барлығын білу кез келген тілді толық меңгеру үшін оның барлық құбылыстарын дұрыс түсінудің қажетті шарты болып табылады.

Кез келген ұлттық тілдің лексикалық негізін фразеологизмдер құрайды. Ұлттық тілдердің лексикалық қорында фразеологизмдер едәуір орын алады. Қазіргі тіл білімінде тілді оны қолданушы халықтың мәдениетімен тығыз байланыста зерттеуге айрықша көңіл бөлінуде.

Жануарлар адамның өмірінде маңызды рөл атқарады. Бұл тілдегі әлемнің тілдік бейнесінен де көрініс табады. Халықтың жануарларға деген әртүрлі қатынасын бейнелі түрде жеткізуде фразеологизмдер үлкен қызмет атқарады. Кең мағынада зоонимдерге «жануарлар» семантикалық өрісіне жататын әртүрлі лексикалық бірліктер – жануарлардың атаулары, олардан туындаған туынды сөздер және соларға қатысты басқа да сөздер жатады. Ал тар мағынада бұл термин тек жануарлардың тура атауларын ғана қамтиды.

Көшпелі ортадағы материалдық игілік пен оны иеленуші адам арасындағы бірегей, ажырамас байланысты білдіретін ұғым – мал-жан. Қазақтың бірі бірімен «*Мал-жан аман ба?*» деп амандасуында үлкен таным жатыр. Яғни, халық танымындағы мал – қазақы ортадағы материалдық игіліктерді толығымен қамтитын төрт түлікті, ал жан ұғымы оны иеленуші адам дегенді білдіреді. Бұл әрине қазақ халқының дүниетанымындағы, ешкімге ұқсамайтын терең философиясының тереңдігін көрсетсе керек [2, б. 160]. Тіпті сонау ғасырлардан келе жатқан көне түркі тілдерінде жазылған ескерткіштерде де, ортағасырлық жәдігерліктерде де малға байланысты сөздер мен сөз тіркестері көп кездеседі.

Фразеологияның зерттеу нысаны – сөзге балама болатын фразеологиялық орамдар және құрылымдық әрі семантикалық тұрғыдан сөйлемге сәйкес келетін тілдік бірліктер. Фразеологияның міндеті – тілдің фразеологиялық жүйесін оның қазіргі және тарихи қалпында тану, сондай-ақ бұл жүйенің сөзжасаммен, лексикамен және грамматикамен арақатынасын, байланысын айқындау.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да өте бай және өзіне тән ерекшеліктері көп. Себебі фразеологизмдерде халықтың ұлттық қасиетін көрсететін салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар көрініс береді. Жануарлар адамның мінез-құлқы мен қасиеттерінің өлшемі ретінде қарастырылып, олардың бейнесі фразеологизмдерде айқын көрініс тапқан. Осыған орай мақаламызда тіліміздегі қой-ешкі атауларына байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипатын ашуға ұмтылыс жасадық.

Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығында қой мен ешкінің орны айрықша. Малдың бұл түрі ең алдымен күнделікті тұрмысқа қажет негізгі өнім көзі болған. Қой – еті мол, сүті құнарлы, жүні мен терісі тұрмыстық қолданыста кең пайдаланылатын түлік. «*Мал өсірсең – қой өсір, өнімі оның көл-көсір*» деген халық даналығы қойдың шаруашылықтағы, әсіресе қазақ қоғамындағы маңызын айқын бейнелейді. Қой – қазақ үшін тоқшылықтың, берекенің, молшылықтың символы болса, ешкі – ширақтық пен төзімділіктің, кейде еркеліктің, қыңыр мінездің бейнесі ретінде танылған.

Осыған байланысты қазақ тілінде қой мен ешкіге қатысты көптеген тұрақты тіркестер қалыптасқан. Бұл фразеологизмдер тек мал шаруашылығының тікелей көрінісін сипаттап қана қоймай, халықтың тұрмыс-салт ерекшелігін, өмір тәжірибесін, дүниетанымын да айқындайды.

Тұрақты тіркестер арқылы қазақ халқының өмірлік философиясы, адам мінез-құлқына берген бағасы, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарға көзқарасы көрініс табады.

Мысалы, қойға қатысты **«қой аузынан шөп алмас», «қойдай қоңыр»** сияқты тіркестер қазақтың момындықты, жуастықты бағалағанын көрсетсе, **«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»** тіркесі ел армандаған тыныштық пен бейбіт өмірді бейнелейді. Ал ешкіге қатысты **«ешкі көзді», «ешкі құйрықтай қылпылдақ»** сияқты тұрақты тіркестер қулықты, жеңілтектікті, тұрақсыздықты білдіреді. Мұндай қолданыстар мал мінезін адам мінезіне телу арқылы жасалған, яғни қазақ халқы малды тек шаруашылық нысаны ретінде ғана емес, сонымен бірге адамның ішкі болмысын танытатын көркемдік өлшем ретінде де қабылдаған.

Қой мен ешкі қатар қолданылған тіркестер де жиі кездеседі. Мәселен, **«қойдай қораласып, ешкідей жамырасып»** деген тіркес халықтың бірлігін, ынтымағын сипаттайды. Бұл да қазақ халқының малға қатысты өмір тәжірибесін бейнелеп, оны қоғамға қатысты ұғымға айналдырғанын дәлелдейді.

Сондықтан қой мен ешкі атауларына байланысты тұрақты тіркестер қазақ тілінің бейнелілік қуатын арттырып қана қоймай, халықтың этномәдени болмысын, дүниетанымын, салт-санасын танытатын құнды тілдік дерек көзі болып табылады.

Қой атауына байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты:

1. **«Қой аузынан шөп алмас»** – бұл тіркес қойдың табиғи момындығы мен жуастығына негізделген. Қой ешқашан өздігінен агрессия танытпайды, сондықтан ол момын, бейбіт мінездің эталоны ретінде қабылданған. Қазақ халқы мұндай қасиетті адамға теліп, оның зиянсыз, біреуге қиянат жасамайтын, бейкүнә болмысын сипаттайды. Бұл тұрақты тіркес халықтың мінез-құлықты бағалауда қой бейнесін үлгі еткенін көрсетеді.

2. **«Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»** – қой халық санасында бейбітшілік пен тыныштықтың нышаны. Бұл тіркес ел ішінде қақтығыстарсыз, уайым-қайғысыз, әділдік орнаған заманды бейнелеу үшін қолданылады. Мұндағы қой – молшылықтың, ал бозторғай – бейбітшіліктің символы. Екі бейненің қосылуы халық армандаған идеалды қоғамды танытады.

3. **«Қойдай қоңыр»** – қойдың мінезін жайбарақат, бейбіт күймен байланыстырудан туған тіркес. Мұндай адам ешкімге дауыс көтермейді, тыныш, қалыпты өмір сүреді. Қазақ дүниетанымында қоңыр түс – табиғилық пен үйлесімнің белгісі, сондықтан қойдың қоңыр мінезі мен адам мінезіндегі байсалдылық ұғымы астасып жатыр.

4. **«Қой соңынан жүгірген қуғынбай»** – бұл тұрақты тіркес ұсақ тірлікке берілген, пайдасыз іске әуес адамды сынау үшін айтылады. Мал шаруашылығында қой соңына ерген адам шаруақор саналмайды, қайта уақытын ұсақ-түйекпен өткізетін бейнеге айналған. Бұл – халықтың еңбек пен іскерлікке деген көзқарасын білдіретін құнды тілдік бірлік.

«Фразеологиялық сөздікте» қой сөзімен келген 25 тұрақты тіркесті кездестірдік [3]. Атап көрсетсек: *ақсақ қой түстен кейін маңырайды; ақтылы қой; алалы жылқы, ақтылы қой; қоздаған қойдай маңырады; қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой; қой аузынан шөп алмайды; қойдай жуас; қойдан қоңыр; қойдан қоңыр, жылқыдан торы; қой мінез; қой басты; қой басындай ділда; қой боғындай қорғасын; қой болды; қойға шапқан қасқырдай; қойдай бөріктірді; қойдай жусатты; қойдай қырды; қойдай өргізіп, қозыдай көгендеді; қойдай өрді; қойдай тоғытты; қойдай шулады; қой көзді; қой күйектен шықты; қой мойынды.*

Аталған сөздікте қой малының төлі қозыға байланысты да мынадай тіркестерді кездестірдік: *ала қозыдай бөлінді; ала қозыдай құлпырады; қозыдай көгендеді; қозыдай маңырап табысты; қозы жауырын жебе; қозы жауырын оқ; қозы көгеніндей жер; қозыкөш жер.*

Қошқар сөзімен келген тұрақты тіркестер: *ай мүйізді қошқар.*

Ешкі атауына байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты:

1. **«Ешкі көзді»** – халық ешкінің көзін ерекше қимыл-қозғалыспен, жылтылдағыш, қулана қарайтын бейнеде елестеткен. Сондықтан «ешкі көзді» деп адамның қу, қулық-

сұмдыққа бейім, айлакер мінезін сипаттайды. Бұл тіркес халықтың жан-жануарды бақылап, оны адам мінезімен салыстыру арқылы жасаған ассоциациясының жемісі.

2. **«Ешкі құйрықтай қылпылдақ»** – ешкінің құйрығының қимылынан шыққан бейнелі тіркес. Бұл адам мінезіндегі тұрақсыздықты, жеңілтектікті білдіреді. Халық ешкінің қимылын адамның мінез-құлқына көшіре отырып, тұрақсыз, бірбеткей емес адамдарды сынаған.

3. **«Ешкідей ерке»** – ешкі төлінің шолжыңдығы мен еркелігіне негізделген. Бұл тіркес көбіне балалардың қылығы мен мінезін сипаттау үшін қолданылады. Мұнда халық еркелік пен еркіндікті жағымды мағынада сипаттап отыр.

4. **«Ешкі алып берсе де, қанағат қылмайды»** – қанағатсыздықты білдіретін тіркес. Ешкі малы көлемі жағынан кішірек болғандықтан, қазақ ұғымында оны «аз мал» деп қабылдаған. Сондықтан бұл тіркес «қанша берсең де риза болмайды» деген мағынада айтылады.

Қой-ешкі қатар қолданылған тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты:

1. **«Қойдай қораласып, ешкідей жамырасып»** – көпшіліктің бірлігін, ынтымағын бейнелеу үшін қолданылады. Мал бағып отырған қазақ үшін қорадағы қойдың топталып жүруі мен ешкінің жамырап дауыс беруі – үйреншікті құбылыс. Сол құбылыс тілде бейнелі салыстыруға айналған.

2. **«Қой мен ешкідей»** – айырмашылығы шамалы нәрселерді салыстырғанда айтылады. Бұл тіркес қазақ қоғамында «аз да болса бар», «бір-бірінен алшақ емес» деген мағына береді.

3. **«Қой-ешкісін қоса айдап отыр»** – бар малына қанағат етіп отырған, қарапайым тұрмысы бар адамға қатысты қолданылады. Бұл тіркес қазақ халқының қанағатшылдық пен қарапайымдылыққа негізделген дүниетанымын бейнелейді.

Қазақ халқының тілдік қазынасында қой мен ешкіге байланысты тұрақты тіркестердің молынан кездесуі – бұл тұлғалардың халық өміріндегі рөлінің зор екендігін дәлелдейді. Мал шаруашылығы – қазақ тіршілігінің басты арқауы болғандықтан, қой мен ешкінің бейнесі күнделікті тұрмыс қана емес, рухани мәдениетпен де сабақтасып, тілде көркем бейнеге айналған.

Қазақ тіліндегі қой мен ешкіге байланысты тұрақты тіркестердің көпшілігі халықтың күнделікті тұрмысынан, шаруашылық тәжірибесінен, сондай-ақ жануарлардың мінез-құлқына берілген бағадан туындаған. Мұндай фразеологизмдер адамның мінезін сипаттауда да кеңінен қолданылады.

Қойға қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестердің көбі оның жуастық пен көнбістікке тән қасиеттерін сипаттайды. Бұл қасиеттер халық санасында бейбіт өмір мен молшылықтың нышаны болып орныққан. Қой бейнесі арқылы қазақ дүниетанымындағы тыныштыққа, татулыққа, сабырлыққа ұмтылыс айқын көрініс табады. Мысалы: *қойдай жуас; қойдан қоңыр; қойдан қоңыр, жылқыдан торы; қой мінез, т.б.*

Қазақ танымында қой – материалдық игіліктің және ортаңғы әлемнің символы. Мысалы: «Семіздікті тек қой ғана көтереді», «Егер қой өсіремін десең – құрғақ жерге көш, ал сиыр өсіремін десең – сулы жерге көш», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады», «Егер мал өсірмек болсаң, қой өсір – пайдасы көл болып ағады».

Қазақтарда сондай-ақ мынадай мақал бар: «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды». Бұл – тіл табыса алмай, өзара қырқысып жүрген екі күшті адамның қылығын әжуалаған сын.

Ал «Қонақ келсе – қой сой» деген мақал қазақтарда қонаққа міндетті түрде қой сою дәстүрі бар екенін білдіреді. Бұл – қазақ халқының қонақжайлылығы мен сыйластығының символы.

Бұрын қазақтар қойды көп өсірген, себебі ол әрі тиімді, әрі пайдалы болған. Қойдың етін азық етсе, майын ерітіп, тұрмыста да, емдік мақсатта да қолданған. Ал жүнінен киіз үйдің жабындысын жасайтын киіз басқан, сондай-ақ төсеніш, жолақ, иірілген жіптен тоқып немесе тігіп киім дайындаған [4].

Көріп отырғанымыздай, қойлар өмірдің барлық саласында пайдалы болған. Ал ешкілер негізінен әртүрлі ұлттық ойындар мен сауық-сайранға пайдаланылған, мысалы, «көкпар» ойынында. Ешкі өте өсімтал, оларды өсіру тиімді, себебі екі-үштен лақ әкеледі. Әсіресе ешкіні

түбіт алу үшін көптеп өсіреді, сондықтан олардың саны көп болғаны пайдалы. Мұны халық мақалында да растайды: «Ешкісі көп бай – есепшіл бай».

Қоймен салыстырғанда, ешкі мазасыз жануар. Олар қайда болса да жүре береді және көп шу шығарады. Бұл жөнінде халық «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады» деген мақал айтады. Тура мағынада – ешкінің шуылы, ал ауыспалы мағынада – көп сөйлеп, бос сөз айтатын, бірақ түбі нәтижесіз адамдарға қарата айтылады.

Этнограф ғалым Ә. Марғұлан: «Қошқар күш пен биліктің символы болған. Ежелгі ру көсемдері бас киімдеріне қошқар мүйізін сәндік ретінде таққан» [4, б. 81] – деп жазады.

Ешкіге байланысты фразеологизмдер керісінше, еркелікті, қыңыр мінезді, кейде айлакерлікті бейнелейді. Бұл да халықтың бақылағыштығы мен жан-жануар мінезін адамға телу қабілетінің нәтижесі. Ешкінің қимыл-қозғалысы, мінез-құлқы қазақ тілінде адам бойындағы тұрақсыздықты, шолжандықты немесе ширақтықты сипаттайтын символдық мәнге ие болған. Мысалы: *ешкі мінез, т.б.*

Қой мен ешкіні бірге қолданатын тұрақты тіркестер халықтың әлеуметтік өмірін, тұрмыс философиясын ашып көрсетеді. Мұндай тіркестерде бірлікке, қарапайымдыққа, қанағатшылдыққа деген ұстаным ерекше байқалады. Халықтың «бірлігі жарасқан елдің малы да, басы да түгел» деген түсінігі дәл осы фразеологизмдерде жинақталып берілген.

Тіліміздегі қой мен ешкіге қатысты тұрақты тіркестер халықтың тұрмыстық тәжірибесінен және жануарлардың мінез-құлқын бақылаудан туындаған. Олар адамның мінез-құлқын сипаттауда жиі қолданылады. Қой мен ешкі бейнесі көбіне аңғалдық, ақымақтық, жуастық, қыңырлық сияқты адам мінезін сипаттауға қызмет етеді. Сонымен бірге олар тұрмыстық жағдайларды, әлеуметтік қатынастарды бейнелеуде де қолданылады.

Сөйтіп, қой мен ешкі атауларымен байланысты тұрақты тіркестер – қазақ этномәдени болмысының тілдегі көрінісі. Олар халықтың ғасырлар бойы жинақтаған өмір тәжірибесін, дүниетанымдық өлшемдерін сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізуші мәдени код қызметін атқарады.

Қазақ халқының тұрмысында қой мен ешкі төрт түліктің ішінде ерекше орын алған. Олар күнделікті тіршіліктің азық-түлігі ғана емес, тілде символдық мәнге ие мәдени-рухани құндылық ретінде сақталды. Сол себепті қой-ешкі атауларына байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестер этнолингвистикалық тұрғыдан халықтың дүниетанымын, мінез-құлықты бағалау өлшемдерін және әлеуметтік нормаларын бейнелейді.

Қой бейнесінің этнолингвистикалық мәні

Қой атауына байланысты тұрақты тіркестер көбіне ел ішіндегі тыныштық пен татулықты, сабыр мен момындықты білдіреді. Халық қойды бейбіт тіршіліктің нышаны деп таныған. Тұрақты тіркестерде қой бейнесі арқылы халық қанағатшылдықты, жуастықты үлгі еткен. Мұның өзі қазақ қоғамындағы адамгершілік өлшемдерінің, ізгілікке негізделген ұлттық құндылықтарының айқын көрінісі.

Ешкі бейнесінің этнолингвистикалық сипаты

Ешкіге қатысты тұрақты тіркестер халықтың тұрмыс тәжірибесінен туған. Ешкінің ширақ, қыңыр әрі өз бетінше жүретін мінезі қазақ тілінде көбіне тұрақсыздықты, жеңіл мінезді, қулықты білдіретін символға айналған. Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда, ешкі бейнесі қоғамда сынға алынатын қылықтардың тілдік көрінісін береді. Сонымен қатар, кейбір тіркестерде ешкі еркеліктің, еркіндіктің нышаны ретінде де көрінеді.

Қой мен ешкіні қатар қолдану

Қазақ тілінде қой мен ешкі бірлікте қолданылған тұрақты тіркестер жиі кездеседі. Бұл олардың тұрмыста да, тілде де біртұтас мал түрі ретінде қабылданғанын аңғартады. Мұндай тіркестерде халық бірлік пен ынтымақты, қарапайым тұрмысты жоғары қойған. Этнолингвистикалық тұрғыдан қой-ешкі қатар қолданылған фразеологизмдер қазақтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымындағы үйлесімділік пен қарапайымдылықты бейнелейді.

Этнолингвистикалық құндылық

Қой-ешкіге қатысты тұрақты тіркестер тек бейнелі сөз үлгісі ғана емес, халықтың мәдени жадын сақтаушы рөлін атқарады. Олар арқылы қазақтың еңбекке көзқарасы, мінез-құлық

нормалары, рухани құндылықтары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыр. Мұндай тілдік бірліктер ұлттық болмыстың айнасы іспеттес, өйткені олар халықтың өмір салтын, дүниетанымын және тұрмыс тәжірибесін нақты бейнелейді.

Қазақ халқының рухани және тұрмыстық мәдениетінде қой мен ешкіге қатысты тұрақты тіркестердің орны айрықша. Бұл фразеологизмдер халықтың шаруашылық тәжірибесін, дүниетанымын, салт-дәстүрін ғана емес, сонымен бірге оның мінез-құлқы мен әлеуметтік құндылықтарын бейнелеп, этнолингвистикалық тұрғыдан құнды дерек көзіне айналған.

Қойға қатысты тұрақты тіркестерде момындық, жуастық, байсалдылық пен қанағатшылдық сияқты қасиеттер үлгі ретінде дәріптелсе, ешкіге байланысты оралымдар қыңырлық, тұрақсыздық, айлакерлік сынды мінез-құлықтарды бейнелейді. Ал қой мен ешкі қатар қолданылған тіркестер халықтың бірлік, ынтымақ, қарапайым тұрмысқа деген көзқарасын танытады.

Осы орайда қой-ешкі атауларына байланысты тұрақты тіркестер тек тілдің бейнелілік қуатын арттырып қана қоймай, сонымен қатар қазақ халқының мәдени кодын сақтаушы, ұрпаққа жетуші маңызды құрал болып табылады. Бұл фразеологизмдер халықтың ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымын жинақтап, ұлттық болмыстың айнасы іспеттес қызмет атқарады.

Сондықтан қой-ешкіге қатысты тұрақты тіркестерді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу қазақ тіл білімінде әрі қарай да жалғасын табуы тиіс, өйткені олар ұлттық мәдениетті, тарихи танымды және халық даналығын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кахраманова С. Зоонимы в русской, туркменской и узбекской фразеологии // Современные научные исследования и инновации. 2025. № 5 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2025/05/103377>
2. Оспан Ж.А., Қалыбаева Қ.С. Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимдік фразеологизмдердің ұлттық ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ХАБАРШЫСЫ, «Филология» сериясы, №3(73), 2020. 159-163-бб.
3. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
4. Канапина С.Г. Символизирующие значения названий животных в казахских пословицах и поговорках. https://www.rusnauka.com/32_PRNT_2013/Philologia/2_149095.doc.htm
5. Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. - Алматы, 1986. - 256 с.

РОЛЬ БИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ, ОБУЧАЮЩИХСЯ

Айталиева Зульфия Сарсенбаевна
учитель русского языка и литературы,
педагог -исследователь, школа-лицей №17
Кайрлиева Нургуль Балхашевна
старший преподаватель, магистр
Кафедра русской филологии
Атырауский университет имени
Х.Досмухамедова
Кайреденова Гульвира Килакеновна
учитель русского языка и литературы,
педагог-модератор,
Многопрофильная школа-гимназия №34

Аннотация

В статье рассматривается значимость билингвального образования как фактора, способствующего развитию языковой компетенции учащихся. Раскрываются педагогические и когнитивные преимущества билингвизма, а также условия его эффективной реализации в образовательной среде. Особое внимание уделяется влиянию билингвального обучения на формирование межкультурной коммуникации и метаязыкового сознания обучающихся. Регулярная диагностика, анкетирование и анализ работ способствуют выявлению сильных и слабых сторон каждого обучающегося, помогая выстроить индивидуальный подход к обучению в билингвальной среде.

Ключевые слова: языковая компетенция обучающихся, билингвальный подход, методика интегрированного обучения (CLIL), диалоговые технологии, диагностические тесты, межкультурная коммуникация.

Андатпа

Мақалада оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін фактор ретінде билингвальды білім берудің маңыздылығы қарастырылады. Билингвизмнің педагогикалық және когнитивтік артықшылықтары, сондай-ақ оны білім беру ортасында тиімді жүзеге асыру шарттары ашылады. Билингвальды оқытудың мәдениетаралық коммуникация мен метатілдік сананы қалыптастыруға әсеріне ерекше назар аударылған. Тұрақты диагностика, сауалнама жүргізу және жұмыс нәтижелерін талдау әрбір оқушының күшті және әлсіз жақтарын анықтауға көмектеседі, бұл билингвальды ортада оқытудың жекелей тәсілін құруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: оқушылардың тілдік құзыреттілігі, билингвальды тәсіл, кіріктірілген оқыту әдістемесі (CLIL), диалогтік технологиялар, диагностикалық тесттер, мәдениетаралық коммуникация.

Abstract

The article explores the importance of bilingual education as a factor contributing to the development of students' language competence. It highlights the pedagogical and cognitive advantages of bilingualism, as well as the conditions for its effective implementation in the educational environment. Special attention is given to the impact of bilingual learning on the formation of intercultural communication skills and students' metalinguistic awareness. Regular diagnostics, surveys, and analysis of students' work help identify their strengths and weaknesses, enabling the development of an individualized approach to learning in a bilingual setting.

Keywords: students' language competence, bilingual approach, Content and Language Integrated Learning (CLIL), dialogic technologies, diagnostic tests, intercultural communication.

Современная образовательная система предъявляет высокие требования к формированию языковой компетенции обучающихся, особенно в странах с многоязычным населением, таких как Казахстан. Введение билингвального подхода становится важным инструментом для развития навыков владения двумя языками, а также формирования межкультурной коммуникации. Современное образование всё чаще сталкивается с необходимостью подготовки учащихся к жизни в многоязычном и многокультурном мире. В этой связи билингвальное образование становится неотъемлемой частью образовательной политики во многих странах. Билингвизм рассматривается не только как средство овладения двумя и более языками, но и как способ развития когнитивных и коммуникативных навыков, обучающихся [1, с.85].

Настоящее исследование направлено на изучение роли билингвального образования в формировании языковой компетенции обучающихся, с акцентом на преподавание русского

языка и литературы. Билингвальное образование представляет собой форму обучения, при которой часть или всё содержание учебных дисциплин преподаётся на двух языках — родном и иностранном (или государственном и региональном) [2, с.230]. В отличие от традиционного изучения русского языка как отдельного предмета, билингвальное обучение интегрирует языковое и предметное содержание, что способствует более глубокому усвоению как языка, так и предметной информации [3, с.54]. Современное образование в многонациональных и многоязычных обществах, таких как Казахстан, требует внедрения инновационных подходов, которые бы учитывали языковое и культурное разнообразие учащихся. Одним из наиболее перспективных направлений является билингвальное образование, которое способствует одновременному развитию навыков владения двумя языками, а также формированию межкультурной компетенции.

Языковая компетенция определяется как способность эффективно использовать язык в различных коммуникативных ситуациях, включая навыки говорения, слушания, чтения и письма [4, с.98]. Согласно Общеввропейским компетенциям владения иностранным языком (CEFR), языковая компетенция включает также социокультурную и прагматическую компоненты [5]. Билингвальное образование создает условия для формирования данной компетенции в естественной, аутентичной среде.

В рамках преподавания русского языка и литературы билингвальный подход позволяет не только повысить языковую компетенцию обучающихся, но и раскрыть их интеллектуальный и творческий потенциал, расширить кругозор и повысить мотивацию к изучению языков. Для реализации этих задач необходима интеграция эффективных технологий, методов и форм обучения, направленных на создание условий для использования обоих языков в образовательном процессе.

Билингвизм способствует развитию метаязыкового сознания, что положительно сказывается на усвоении новых языков и общей языковой гибкости учащихся [6]. Исследования показывают, что билингвальные учащиеся демонстрируют лучшие результаты в задачах, требующих когнитивной гибкости и абстрактного мышления [7].

Кроме того, билингвальное обучение способствует формированию толерантности, уважения к другим культурам и развитию навыков межкультурной коммуникации [8].

Данный раздел посвящён детальному описанию используемых технологий, методов и форм работы, которые позволяют преподавателю русского языка и литературы успешно интегрировать билингвальный подход в учебный процесс, обеспечивая всестороннее развитие обучающихся.

В своей практике преподавания русского языка и литературы мы применяем разнообразные технологии, методы и формы, которые эффективно способствуют формированию билингвальной компетенции обучающихся. Ниже подробно описаны наиболее успешные из них.

1. Методика интегрированного обучения (CLIL)

Метод CLIL (Content and Language Integrated Learning) предполагает одновременное обучение предмету и языку. На уроках русского языка и литературы я интегрирую изучение художественных текстов с заданиями, направленными на развитие языковой компетенции как на русском, так и на втором языке (например, казахском или английском).

Пример использования:

Тема урока: «Образ природы в поэзии А.С. Пушкина».

1. Учащиеся читают отрывки из стихотворений на русском языке.
2. На втором языке обсуждают, какие образы природы встречаются в литературе их родного языка.
3. Создают двуязычный мини-словарь ключевых терминов (например, «природа», «пейзаж», «вдохновение»).
4. Итог: анализ стихотворения выполняется на русском языке, а рефлексия на казахском языке, что позволяет связать содержание с лексикой и грамматикой.

Эффективность данного метода заключается в том, что позволяет учащимся одновременно развивать лингвистические и предметные навыки, а также связывать два языка через общую тему.

2. Диалоговые технологии

Диалоговые технологии помогают учащимся активно взаимодействовать между собой, развивая навыки говорения, слушания и аргументации на двух языках.

Пример использования:

1. Парная работа: Учащиеся составляют вопросы по тексту и обсуждают их с партнером. Один из учеников отвечает на русском языке, второй переводит ответ на казахский язык.

2. Групповая работа: Работа с литературным произведением, например, «Капитанская дочка» А.С. Пушкина. Одна группа пересказывает сюжет на русском языке, другая — интерпретирует героев на казахском языке. Затем группы обмениваются ролями.

Практические примеры заданий:

1. Ролевые игры: учащиеся разыгрывают сценки из произведений, используя элементы двух языков.

2. «Диалог культур»: обсуждение темы, например, как разные народы описывают героя-защитника в литературе, с опорой на русский и казахский язык.

Эффективность: Такие приемы стимулируют развитие устной речи и помогают учащимся увереннее использовать оба языка в различных коммуникативных ситуациях.

3. Проектный метод

Проектный метод дает возможность учащимся применять знания на практике, углубляя свои языковые навыки через творческую и исследовательскую деятельность.

Пример использования:

Проект: Создание двуязычного путеводителя по литературным памятникам.

1. На русском языке учащиеся собирают информацию о памятниках, связанных с А.С. Пушкиным.

2. На казахском языке — пишут краткие аннотации.

3. В результате создается брошюра, которая используется как учебный материал.

Другие примеры проектов:

1. Перевод стихотворений Пушкина на родной язык с последующим анализом лексики.

2. Создание мультимедийной презентации о литературных героях с использованием двух языков (текст на русском, озвучка на казахском языке).

Эффективность:

Проекты позволяют учащимся интегрировать знания о языке и культуре, что делает процесс обучения более мотивирующим и полезным для их дальнейшего развития.

4. Технология погружения

Технология погружения предполагает создание среды, в которой учащиеся активно используют два языка в процессе решения учебных и практических задач.

Пример использования:

• Языковые квесты: Учащиеся получают задания на русском и казахском языке (например, найти фрагменты произведения Пушкина, связанные с определенными темами, и представить их в двуязычном формате).

• Дебаты: Темы для обсуждения, например, «Нужны ли наказания в воспитании?», берутся из произведений русской литературы. Одна команда формулирует аргументы на русском языке, другая отвечает на казахском языке.

Элементы технологии:

1. Проведение экскурсий по литературным музеям с использованием русского и второго языка.

2. Организация литературных вечеров, где презентации и обсуждения проходят на двух языках.

Эффективность:

Погружение помогает учащимся естественно и непринужденно применять языковые навыки, закрепляя теоретические знания через практику.

Применение вышеперечисленных технологий, методов и форм работы на уроках русского языка и литературы позволяет успешно формировать билингвальную языковую компетенцию учащихся. Эти подходы развивают не только лингвистические навыки, но и когнитивные способности, а также умение работать в команде и эффективно коммуницировать в многоязычной среде.

Методики, проверяющие эффективность использования технологий:

В процессе реализации билингвального подхода в обучении русского языка и литературы важно регулярно оценивать его эффективность. Для этого я использую несколько проверенных методик, которые позволяют выявить уровень языковой компетенции учащихся, их мотивацию и интерес, а также качество усвоения материала. Учитывая специфику, вторым языком в большинстве случаев выступает казахский или английский.

1. Диагностика языковой компетенции через тестирование

Диагностические тесты я провожу как на начальном, так и на итоговом этапе обучения, чтобы оценить динамику языковых навыков учащихся.

Примеры заданий:

1. Лексико-грамматические тесты: Учащиеся выполняют задания, связанные с переводом предложений, определением правильных грамматических конструкций и подбором синонимов/антонимов на русском и втором языке.

2. Коммуникативные задания: Составление диалогов, эссе или устных ответов на заданную тему. Например, учащиеся обсуждают героев произведения А.С. Пушкина, используя русский язык, а затем делают краткий пересказ на казахском или английском.

Оценка результатов: Тесты помогают определить уровень лексической, грамматической и коммуникативной компетенции, а также выявить слабые места, требующие дополнительной работы.

2. Анкетирование учащихся для оценки мотивации и интереса к билингвальному обучению

Регулярное анкетирование позволяет понять, насколько учащимся интересен билингвальный формат обучения и какие трудности они испытывают.

Примеры вопросов анкеты:

1. Какие задания на уроках русского языка вам наиболее интересны?

2. Какой язык вам легче использовать для выполнения заданий (русский/казахский/английский)?

3. Какие аспекты билингвального обучения вам хотелось бы улучшить?

4. Чувствуете ли вы прогресс в изучении обоих языков?

Как мы используем результаты: Ответы помогают корректировать подходы к обучению, адаптировать задания под индивидуальные потребности учащихся и повышать их вовлеченность. Например, если большинство учеников указывает, что устные задания вызывают трудности, я увеличиваю долю парной и групповой работы на уроках.

3. Анализ письменных и устных работ, выполненных на двух языках

Анализ работ учащихся позволяет выявить не только уровень владения языками, но и их способность применять знания в практике.

Примеры письменных заданий:

1. Написание сравнительных характеристик литературных героев на русском языке с последующим переводом ключевых фраз на казахский или английский.

2. Составление эссе на тему, связанной с изучаемым произведением, с использованием обоих языков.

Примеры устных заданий

1. Устные выступления (мини-презентации) по литературной теме

Описание задания: Учащиеся готовят мини-презентацию на заданную литературную тему, связанную с изучаемым произведением на уроках русского языка и литературы. Основной текст презентации представляется на русском языке, а затем учащиеся делают краткий пересказ ключевых идей на втором языке (казахском или английском).

Пример темы: «Образ Петра Гринева в повести А.С. Пушкина "Капитанская дочка"».

Пошаговое выполнение:

1. Подготовительный этап: Учащимся предлагается выбрать аспекты анализа героя (характер, поступки, отношение к другим персонажам). Преподаватель предоставляет опорный словарь ключевых терминов, например, «честь», «доблесть», «преданность» (на русском, казахском или английском).

2. Презентация на русском языке: Учащиеся представляют анализ образа Петра Гринева, подчеркивая его ключевые черты, цитируют текст произведения и объясняют их значение.

Пример: «Петр Гринев предстает перед нами как честный и благородный человек. Он соблюдает принцип "береги честь смолоду».

3. Краткий пересказ на казахском или английском языке: Учащиеся переводят основные моменты своей речи. Пример (казахский): «Петр Гринев – адал және ар-намысты адам. Ол «жастайыңнан ар-намысыңды сақта» деген ұстанымды ұстанады». Пример (английский): «Pyotr Grinev is an honest and noble person. He follows the principle of «guarding one's honor from youth».

Цель задания:

1. Развитие навыков структурирования речи.
2. Практика использования ключевой лексики на двух языках.
3. Развитие навыков анализа и межкультурной интерпретации.

Оценивание:

1. Ясность и структура выступления.
2. Грамматическая правильность и богатство лексики.
3. Связность пересказа на втором языке.

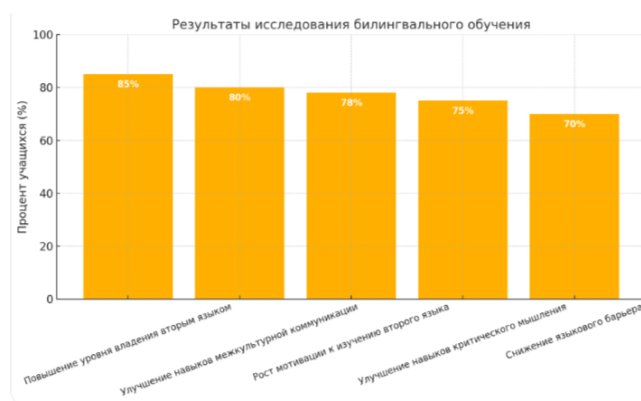
Задания способствуют улучшению навыков устной речи, развитию уверенности в использовании русского и второго языка, а также формируют навыки критического мышления и аргументации. Эти задания особенно актуальны в многоязычной образовательной среде, где важно учитывать культурное и языковое разнообразие учащихся.

Результаты анализа: Работы помогают мне оценить, насколько успешно учащиеся применяют полученные знания на практике, а также отследить их прогресс в овладении билингвальными навыками.

Применяемые методики проверки эффективности технологий позволяют нам не только отслеживать уровень развития языковой компетенции учащихся, но и адаптировать учебный процесс для достижения максимальных результатов. Регулярная диагностика, анкетирование и анализ работ способствуют выявлению сильных и слабых сторон каждого ученика, помогая выстроить индивидуальный подход к обучению в билингвальной среде.

Анализ полученных результатов

Исследовательская база: Исследование проводилось в течение одного учебного года в средней школе среди 60 учащихся 7-8 классов. Основное внимание уделялось интеграции билингвального подхода на уроках русского языка и литературы с использованием технологий, методов и форм, описанных ранее. В ходе эксперимента анализировались уровни языковой компетенции, межкультурной коммуникации и мотивации учащихся.

Результаты исследования:

- 1.Повышение уровня владения вторым языком: У 85% учащихся наблюдалось значительное улучшение навыков владения вторым языком (казахским или английским), включая способность использовать тематическую лексику, грамматически правильные конструкции и создавать связные высказывания. Учащиеся стали увереннее участвовать в уроках, где требовалось переключение между языками.
- 2.Улучшение навыков межкультурной коммуникации: Учащиеся свободнее выражали свои мысли на обоих языках, стали лучше понимать особенности культуры, отражённые в языке. Например, в заданиях на обсуждение литературных героев они сравнивали русские произведения с произведениями на втором языке, что способствовало их культурной осведомлённости.
- 3.Рост мотивации к изучению второго языка: 78% учащихся отметили, что билингвальный формат уроков делает изучение русского языка интереснее. Они с энтузиазмом выполняли задания, требующие творческого подхода, такие как языковые квесты, дебаты, создание двуязычных проектов.
- 4.Улучшение навыков критического мышления: Учащиеся научились анализировать литературные произведения с разных точек зрения, сопоставлять идеи и высказывать аргументированные суждения на двух языках.
- 5.Снижение языкового барьера: Регулярная практика использования двух языков на уроках помогла снять языковые барьеры. Учащиеся стали активно использовать русский и второй язык в повседневной коммуникации.

Обобщение, выводы

- 1.Развитие языковой и когнитивной компетенции: Билингвальное образование эффективно способствует развитию языковой компетенции, расширяя когнитивные горизонты учащихся. Оно укрепляет их способность переключаться между языками, развивает критическое мышление и улучшает навыки анализа и интерпретации текстов.
- 2.Современные технологии обучения: Использование инновационных технологий, таких как методика CLIL, диалоговые технологии, проектная работа и языковое погружение, делает образовательный процесс увлекательным, интерактивным и результативным. Учащиеся учатся использовать язык в реальных контекстах, что повышает их уверенность.
- 3.Рекомендации для педагогов: Преподавателям рекомендуется активно внедрять билингвальные технологии, адаптируя их к контексту уроков русского языка и литературы. Особое внимание следует уделять заданиям, развивающим творческие и аналитические способности учащихся, а также их навыки межкультурной коммуникации.
- 4.Подготовка к жизни в многоязычной среде: Билингвальное образование готовит учащихся к эффективному взаимодействию в многоязычной среде, что особенно актуально. Формирование языковой и межкультурной компетенции делает их конкурентоспособными не только на образовательном, но и на профессиональном уровне.

5.Возможности масштабирования: Успешные результаты эксперимента позволяют рекомендовать интеграцию билингвального подхода в образовательную систему на более широком уровне, включая дополнительные занятия, факультативы и внеурочные мероприятия.

6.Важность систематического подхода: Эффективность билингвального образования достигается благодаря системному подходу, который включает диагностические методики, обратную связь от учащихся, анализ их работ и постоянное совершенствование педагогических технологий.

Билингвальное образование доказало свою результативность в формировании языковой компетенции, мотивации учащихся и их готовности к жизни в многоязычном и многокультурном обществе. Оно является мощным инструментом, способствующим не только развитию личности, но и укреплению её культурной идентичности, когнитивных способностей и конкурентоспособности в современном мире. Такой подход отвечает требованиям глобализации, где знание нескольких языков становится важным условием для успеха в учебной, профессиональной и социальной сферах.

Эффективное внедрение билингвального образования требует наличия квалифицированных педагогов, владеющих как предметом, так и языком преподавания. Также необходима адаптация учебных материалов и создание языковой среды, способствующей активному использованию обоих языков [9, с.125].

Не менее важно учитывать возрастные и психологические особенности учащихся. Наиболее продуктивным считается раннее введение билингвального обучения, начиная с начального школьного возраста [10, с. 56].

Интеграция билингвального подхода на уроках русского языка и литературы позволяет эффективно развивать лингвистические навыки учащихся в контексте литературного и культурного наследия, создавать условия для формирования навыков критического мышления, анализа текстов и межкультурной коммуникации, а также повышать вовлечённость и мотивацию через использование современных технологий и методов обучения. Учителям рекомендуется внедрять интегративные подходы, такие как CLIL, языковые квесты и проектную деятельность, чтобы обеспечить не только владение языком, но и развитие метапредметных навыков.

Важно адаптировать образовательные материалы под билингвальную среду, с учётом особенностей языковой ситуации, где русский язык сосуществует с казахским и английским. Значимым направлением также является организация курсов повышения квалификации для педагогов, которые позволят освоить методы билингвального обучения и внедрить их в свою практику. Для поддержки учащихся рекомендуется поощрять их участие в двуязычных конкурсах, фестивалях, дебатах и проектах, которые позволяют применять языковые навыки в реальных жизненных ситуациях. Распространение успешного опыта билингвального обучения через публикации, семинары и педагогические чтения поможет масштабировать его применение в других образовательных учреждениях. Таким образом, билингвальное образование способствует созданию среды, обеспечивающей всестороннее развитие учащихся, делая процесс обучения более качественным, актуальным и соответствующим современным требованиям.

Список литературы

1. Гафиятова, Э. В. Билингвальная профессиональная компетенция как условие успешной межкультурной коммуникации / Э. В. Гафиятова // Интеграция образования. – 2014. – № 2 (75). – С. 82-88.
2. Бахман, Л.Ф., Палмер, А.С. Языковая компетенция: теоретические основы. — СПб.: Златоуст, 2000. – С. 230.
3. Cummins, J. Bilingual education and cognitive achievement: A framework for research. Harvard Educational Review, 1981. — 54с.
4. Балданов, Б. Б., Балханов, И. Г. Билингвизм в процессе межэтнической интеграции / Б. Б. Балданов, И. Г. Балханов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2013. – № 14. – С. 97-100.

5. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment (CEFR). — Cambridge: CUP, 2001.
6. Bialystok, E. Bilingualism in development: Language, literacy, and cognition. — Cambridge: CUP, 2001.
7. Hakuta, K. Cognitive development of bilingual children. — Los Angeles: Center for Language Education and Research, 1986.
8. Kramsch, C. Language and Culture. — Oxford: Oxford University Press, 1998.
9. Оршанская, Е. Г. Лингвистический и социолингвистический подходы к изучению проблемы билингвизма / Е. Г. Оршанская // Вестник Челябинского государственного университета. — 2008. — С. 120-128.
10. Чиршева, Г. И. Детский билингвизм и развитие билингвистичности / Г. И. Чиршева // Вестник Череповецкого государственного университета. — 2010. — № 4. — С. 54-57.

ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ ХАНША-ДАРІЯ ХИКАЯСЫНДАҒЫ СОМНОЛОГИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Таутина Бақытгүл Ағзамқызы

аға оқытушы

Қазақ тілі мен әдебиеті білім бағдарламасы

Ыбырай Алтынсарин атындағы Арқалық
педагогикалық университеті

Аннотация

В статье рассматривается специфика репрезентации сомнологии как одной из малоизученных областей психологии в художественном произведении. Раскрывается содержание понятия «сомнология», проводится его систематизация и научный анализ на основе трудов исследователей. Особое внимание уделяется использованию мотива сна как художественной детали, позволяющей выявить внутреннее состояние персонажей в произведении Абиша Кекилбаева. В повести «Ханша-Дария» прослеживается роль сновидений в развитии и усложнении сюжетной линии, а также анализируется авторская позиция.

Негізгі сөздер: психологизм, түс көру, түс жору, сомнология, сана, әмірші, ханшайымб проза.

Бағзы заманнан бері адамзат баласын қызықтырып, әрі құпиясы мол тылсымына жетелеп келе жатқан сыры мол құбылыстың бірі – түс көру болып табылады. Ғалымдар осындай тылсым құбылысты психологиялық құбылыс етінде қарастырып, түс көру үрдісі адамның жан дүниесін танып-білуге көмектеседі деп санайды. Шығыстың атақты ойшылы Әл-Фараби «Адам баласының түс көру себебін күндізгі саналы түрдегі ойлау процесі тоқтаған кезде жүзеге асатын табиғи құбылыс» [1] деп түсіндіреді. Ғылымның ең жас саласы боп саналатын сомнология мәселесі медицинаның ұйқы мен түсті зерттейтін саласы. Зигмунд Фрейдтің теориясы бойынша түс адам санасында ішкі (арман, тілектер) және сыртқы (күнделікті тіршіліктегі түрлі жағдайлардың) соматикалық қоздырғыштардың әсерінен туындайтын адам жанының реакциясы болып табылады. Сондай-ақ соматикалық қоздырғыштарға қоса, психикалық бейсаналы қоздырғыштар болатынын да атап өтеді, яғни адамның түсінде қалыпты жағдайлардан өзге де элементтердің болатындығы деп саналады [2].

Түс көру мен жору мотивінен адамзаттың өмір сүріп отырған заманын көрумен қатар, фольклорлық шығармалар арқылы сол кездегі мотивтік сарынның мифологиямен байланысын, шығармаларындағы мазмұн ұқсастығын, композициялық құрылымға арқау болатынын көре аламыз [3], - деп көрсетеді Қ.Жарықбаев өз еңбегінде. Көркем прозада өзіндік қолтаңбасын қалдырған жазушы Әбіш Кекілбайұлының шығармаларында түс көру арқылы кейіпкердің ішкі толғанысын ашу, оны жорыту тәсілдерін баяндау шебер қолданылған. Жазушының «Ханша-дария» хикаясындағы әлемді қаһарымен бағындырған Шыңғыс ханның айбарынан қаймықпаған пенде жоқ шығар. Ал сол пенденің өзі көрген түсінен соншалықты секем алып,

оны сан-саққа жүгіртіп ой қаузауы, болмашы түстің әсерінен өміріне аса қауіп күтуі еріксіз таң қалдырады.

Шығарма желісінде Шыңғыс ханның түс көріп, әрі оны жорудың астарына қатты мән беретіні байқалады. «Баяғыда қуғын көріп, ел асып, жер асып жүргенде бір қуыста ұйықтап жатып, түсінде айдалада қурап қалған өз қаңқасына құзғын қонып отырғанын көріп, шошып оянғаны бар. Бірақ арада ай өтпей жатып, ақ киізге көтеріп, хан сайланды» [4,б.11]. Түстің мазмұны өте қорқынышты болғанымен, нәтижесі жақсы аяқталды. Бағзы заманнан бері ата-бабаларымыз қандай үрейлі түс көрсе де, оны жоруда түс көрушінің өміріне жақсы жағынан әсер ететіндей тамаша сюжеттер құрып, жаман түстің өзін жақсылыққа балаған. Әдебиеттанушы ғалым Х.Досмұхамедұлы «Түс жорудың қазақтар арасында да үлкен мәні бар екені ежелден белгілі, сол себепті де ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар ұшырасады», - дейді. Түс көрген адам өз түсін кез-келген адамға жорыта бермеген. Ауызы дуалы, қабілеті бар ең сенімді түс жорушы жандарға ғана жорытқан. Түстің жаман-жақсы болуы түс көрушіден емес, түс жорушыдан деп санаған. Тіпті, өз түсінен қатты шошынып, жамандыққа жорып қалған жағдайда әр түрлі амалдар жасапбасқа затқа көшіретін болған. Мысалы, бір уыс дәнді дақылды басынан айналдырып, құстарға шашу арқылы жамандық құстарға ауады деп қабылдаған. Түсінде қасқыр талап, жылан шаққан жағдайда үркіп қалса, кісі бойындай ақ матаны кесіп алып, оған ақ тамызып «Жаман түсімді итке, қасқырға, жыланға көшір» деп үш рет басынан айналдырыпотқа өртеп немесе ағын суға ағызып жіберген. Солай жаман түс арқылы адамға келген үрейлі жамандық отқа күйіп, суға ағып кетеді деп ырымдаған. Тылсыммен тілдесуге талпынған қарапайым халықтың ойлау кеңістігінен тыс көрінген құбылысты өзінше бағалап, бей-жай қарамағаны ескі аңыздарда, дастандар мен жырларда жиі кездеседі.

Сомнология ғылымында түс деген адам тынығып жатқанда көрінетін тылсым құбылыстар, елес, адам психологиясының терең тұңғыыққа түсуі, қиял үдерісінің ұйқы кезіндегі енжар бейнесі деп түсіндіріледі. Түс көрген сәтте адам санасы шетсіз-шексіз әлемді игеріп, уақыт пен кеңістікке тәуелділікті жоғалтып, шеңберпден шығып кететіні белгілі. «Түс – бұл дау-дамай мен үрейдің, қорқыныштың айғағы. Цензура мен ұждан күші елігулерді жасырып, түстің мән-мағынасын шиеленістіреді» [2]. Зигмунд Фрейд түс жору мен оны талдау арқылы адамның өзіне де беймәлім жасырын жайттарды, құпия ойларды, жұмбақ сырларды ашуға болатынын дәлелдеп берді. Шығарма кейіпкері Шыңғыс ханның «өзінің айбынын қызықтап, аспан астын түгел жаулап алам деп, ел асып, жер асып» Үнді мемлекетінің терістігіндегі бір шаһарды шапқан күні көрген түсі қатты әсер етеді. «Айналасына алақ-жұлақ қарайды, тұла бойы қорғасынмен қаптап қойғандай қозғалтпайды. Шатырдың алдындағы жасауылдарды шақырайын десе, даусы шықпайды. Төсегіне, ту сыртынан желім құйып тастағандай тырп ете алмады. Бір уақытта сары ала атлас шатырдың ауызғы шымылдығы ақырын сусып көтерілді де, астынан әлдекім сып етіп ішке кірді. Тұла бойы түп-түгел қара. Мысық табандап мұның төсегіне жақындап келеді». Мұндай, адамға еріксіз қорқыныш тудыратынын түстің сарыны түс көруші түгілі оқып отырған оқырманның өзін беймәлім үрейге жетелейді. Ақ алмас қылышын жалаң еткізіп, ханның төсегіне төне түскен сәтте, айқайлауға үні шықпай, иегі кемсең қағып, жазушының кейіпкер образын ашудағы шеберлігі сондай, мүп-мұздай қылышты омырауына сылқ тастап, есікке беттеген қара киімді жанның бет пердесін түсіріп, бұрылып қарағанда «ең айбарлы қарас иесі» ханның өзі боп шығуы сюжеттің дамуын шиеленістіре түседі. «Бұл - өңі ме, түсі ме? Төсінде мүп-мұздай болып әлгі бір суық қанжар әлі жатыр. Сипалап көріп еді, қанжардың өзі жым-жылас жоқ, орны мүп-мұздай. Шошып оянды. Ұйықтап жатып ағыл-тегіл жылапты. Мүп-мұздай көз жасы селдір шоқша сақалын түгел жуып, омырауын малшып тастапты» [4, б.20]. Әмірші бұл көрген түсін жорытуға оқталады да, «әміршінің көңіліне осалдық кіріп жүр екен деп сөз қыла ма деп» тірі жанға тісінен шығармасқа бекиді. Жүрегін күпті, көңілін алаң еткен осы түстен кейін ханның түн ұйқысы бұзылып, еш нәрсеге зауқы соқпай сүлесөк жүреді. Шығарма авторы осы түс арқылы кейіпкердің артына бұрылып қарауына, жарты әлемді тізесінен тік тұрғызған әміршінің де жанын түршіктірер өлім мен кәріліктің жеткенін мойындауына кезек береді.

«Қалың қолдың қиқуына ілесіп, жеті шыған жер түбіне асып кеткен» әмірші туған жердің топырағына аяқ басып, мамыражай тірлікке бой алдырады. З.Фрейд түс көрудің айқын мазмұнымен қатар тылсым астары да бар, сондықтан түс адамның бейсаналық деңгейіндегі ойларының символдық бейнесі деп білді. К.Юнг бойынша түс көру адам санасынан тыс, оның рухани дүниесіндегі сана мен бейсаналықтың арасын байланыстыратын, болашақты болжайтын транценденталды құбылыс деп санады [М.Ақан]. Шығармадағы басты кейіпкердің түсіне өзі қауіп иесі боп келіп, кеудесіне қанжар тастауы, бар әлемді бағындырған күш иесінің өзіне әлі келмейтінін, ажалына тек өзі себепші болатынын болжатқандай. Ешкімнен қорықпайтын, тіпті өзіне қарсы айбар көрсеткен жанның саусағын кесіп, лағыл жүзіктерін әр саусағына масаттана тағып, жауының мысын басатын жанның ішкі үрейі – қауіптің жаудан емес, өзінің пиғылынан болатынын шынайы түйсінгені. Автордың түс әрекетін сипаттауда суық қанжарды жүрекке қадамай, қан шығармай әміршінің кеудесіне кесе көлденең тастауы арқылы әміршінің ажалы қасында екенін көрсететін символдық суреттеуі.

Әмірші тағы бірде ыңғайсыздау түс көреді. «Түсінде енеден туғандай тыр жалаңаш, қардай аппақ еті бар, ай десме аузы, күн десе көзі бар бір сұлу мойнына оратылып, құшып жүр. Түсінде көңілденгендіктен бе ұйқыдан да жадырап оянды» [4, б.11]. Ол Касар мергенді шақыртып түсін жорытқысы келді де, көңілін алаң қылғысы келмей елеусіз қалдырды. Сол күні алғашқы қар жауып, көмекшілеріне ат-әбзелін дайындатып, қансонарға аттанды. Алыс сапардан оралып бүгінде мамық төсекте масайраған жанына қай-қайдағы қиял ойлар оралып, пұшайман халде жүрген көңілін аң қарай шыққан ермегі де сейілте алмады. Бір сәтте ту сыртынан ақ түбіт ту қоян атып шығып безе жөнелді. Қорамсақтан алған оғын дәлдеп көздеп атқанда, қоян да соңғы рет бір қарғып туралап келген оқтан жанын сауғалай алмады. «Касар мерген екеуі желе-жортып қасына жетіп барды. Түнде жауған мамық қар бетіне қан тамғанда қандай әдемі. Есіне түндегі түсі оралды.

- Осы дүниедке, сірә, денесі тап осы қансонардың қарындай аппақ әйел баласы бар ма екен? – деді.

Касар мерген:

- Таңғұттардың Шидүрге деген бір бекзадасының Гүрбелжін деген әйелі қараңғы үйге кіріп барғанда, самаладай жарқырап кетеді дейді. Болса соның жүзі ғана осындай шығар» [4, б.24]. Бұл сөздер Шыңғыс ханның делебесін қоздырып, түндегі түсіне кірген ақ маралдай ару дәл сол Гүрбелжіңдей-ақ болар деп ойға қалады. Қанша елді алып, қанша қолды қырып жүріп арада біраз уақыт өтті. Әміршінің тықыры Таңғұт әміршісі Дэ-Ван өлген соң таққа отырған Шидүргенің шаһарына келіп жетті. Шыңғыс хан онша күш жұмсамай әскерімен шаһарды айнала қоршап тапжылмай жатып алады. Осы мылқау егес жылға ұласып, аспанда қарқылдай ұшқан құзғын қарғалардың тынымсыз қарқылы қамбаның да ақи-тақи таусылып, қамал ішін аштық жайлағанын білдіргендей болды. Қорғанның ішіне сау етіп кіргенде, теңкиіп жатқан өліктен аяқ алып жүру мүмкін емес еді. Төңіректен көмек келе ме деп үміті сарқылған, жағы қуарып жүдеген, әбден жүйкелеп, зығырданықайнаған Шидүргенің жанын алу Шыңғыс ханға соншалықты қиын болған жқ. Өлтірер алдында, сонау бір кезде түсіне кірген арудың ақ мәрмердей мүсінін кімге телігенін Касар мергенге қайта айтқызып, Шидүргенің намысын оттай жанытты. Түбі осы зауалдың алдарына келерін біліп, алдын ала сақтық ойлаған таңғұт әміршісі Гүрбелжіңге қазына ұстаушы шал арқылы аманатын жеткізген еді. Гүрбелжің үнемі бір түсті көріп жүретін. «Ол ылғи түсінде ертегілердегідей бір перізада жігітке ғашық болып, елден-жерден безіп, айдалаға барып құздан ұшып өлгелі жатқанда оянып кететін. Бірде қасындағы серігіне қараса –Шидүрге екен. Гүрбелжін күйеуіне деген айрықша ықыласын сол түстен кейін анық аңғарғандай болды» [4, б.44]. Осы түс арқылы Гүрбелжің ханымның ішкі үрейін, қорқынышын көруге болады. Күнде қасында жүрсе де, бірге азды-көпті жұбайылық өмірін кешсе де үнемі өзіне беймәлім уайым шегетін. Әлемге әйгілі психолог Зигмунд Фрейд түс көруді екі класқа бөледі: 1) Адамның түйсігінен осы шақта немесе өткен шақта болған оқиғаларына түс арқылы шолу жасауы. 2) Болашақты түс арқылы көру немесе жору. Оның ішінде түстің мазмұнын ашып білу де жатады [2]. Бұл жерде Гүрбелжіңнің жағымсыз түсті қыз күнінен бері көріп келуі, болашақта жарымен ұзақ уақыт бірге бола алмайтынын сездірген

болжам сияқты. Автордың түс арқылы кейіпкер тағдырына оқырманды қызықтыра түсуі, оның осы түс көру детальдарын шебер қолдана отырып, проза поэтикасын арттыра түскенін көрсетеді. Жарынан айрылып моңғол әміршісімен бетпе-бет қалған арудың ақырғы шешімі шығармның өн бойына өріліп келе жатқан сюжеттің күрмеуін шешеді. Жеке шатыр тіктіріп, сақтық үшін сұлудың өне бойын түгел тінттіріп, жалаңаш күйі шатырға енгізген әмірші құмарлыққа бой алдырып, таңғұт ханшасынан келер қауіпті аңғармай да қалады. «Құмарлықтың дүлей желігіне біржолата беріліп... жас тәннің, асау қанның, елден ерек сұлулықтың хош иісінен елітіп... ханшаға төне түскен ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп, сұлу үстінен ауып түсті. Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл жоса қанға шошына қарап отыра қалды. Күтушілерін дауыстап шақыруға мынау қалпынан ұялды.. Азу тісін сындырып жіберетіндей, шақұр-шұқыр тістеніп, етпетінен гүрс құлады [4, б.52]. Ақыры осы оқиғаның соңы Гүрбелжінің құздан құлап өлуі мен ұлы әміршінің у ішіп қаза табуымен аяқталады. Ол тіпті сүйегіне кірген кісілердің бәрінің басын алуға бұйрық шығарады. Ал, Гүрбелжің табаны тиген жерді қан қақсатып әмірші болған Шыңғыс ханнан қалай кек алатынын, өзі құздан секіріп мерт болатынын жазып, көгершіннің аяғына байлап ұшырған екен, сөйтіп қытай диқаншылары мекен еткен жерде «Ханша-дария» деген аңыз қалған.

Көркем прозадағы әдеби түс көру эпизодтары – образ бен ой айшықтауға, кейіпкерлердің характерін психикалық өмірдің заңдылығына сәйкес сомдауға, ұйқы мен ояу мезеті арасындағы жан қозғалыстарын байланыстыра бейнелеуде, түстен кейінгі адам санасы мен іс-әрекетіндегі психологиялық түзілістерді тереңдей талдауға таптырмас құрал бола алады [5],- дейді Гүлзия Пірәлиева. Әбіш Кекілбаевтың «Ханша -дария» хикаясына арқау болған ұлы әмірші Шыңғыс ханның көз сүріндірер ақ мәрмердей сұлу мүсінді аруды түсінде құшып, сол түсіндегідей сұлудың таңғұттарға тиесілі Гүрбелжің деген ойға кетіп сол сұлуды құшу үшін, қан төгіп, қолға түсіруі сюжетті шиеленістіре келе, екі кейіпкердің ажал құшуымен аяқталады. Автордың кейіпкерлердің түс көруі арқылы алда болатын оқиғалармен тығыз байланыста ұстауы - асқан қаламгерлік шеберлік. К.Юнг зерттеуі бойынша түс көру адам санасынан тыс, оның рухани дүниесіндегі сана мен бейсаналықтың арасын байланыстыратын, болашақты болжайтын транценденталды құбылыс деп саналады. Әбіш Кекілбаев өз шығармасында түсті деталь ретінде қолдана отырып, кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесін, мінез-құлқын, психологиялық ахуалын дәл таныта білген. Шыңғыс ханның түсінде айдалада қурап қалған өз қаңқасына құзғын қонып отырғанын көріп шошып ояңғаны, өз бейнесінің беймәлім қара киімдегі жан ретінде келіп ажал қанжарын кеудесіне қалдыруы кейіпкерге үрей тудыру арқылы, іштей арпалысқа түсуіне себепші болады. Ал, Гүрбелжінің әр түсінде құздан құлап бара жатуы, оның өмірінде саналы түрде құздан құлап өлуіне себеп болады. Мұның бәрі психологияда тылсым құбылыс ретінде қарастырылып келеді. Көркем прозадағы шиеленісі мол сюжеттердің, түс көру арқылы әр қырынан көрінген әдеби кейіпкерлердің тууына себепші болатын жазушылардың ізденістері мен кәсіби шеберліктері психологиядағы сомнология саласының дамуына үлесін қоса береді.

1. Әбу Насыр әл-Фараби тарқаттары: III том. Әлеуеттік –этикалық трактаттар. - Алматы, 2019
2. Джули Ривкин, Майкл Райан. Әдебиет теориясы: Антология II том. Зигмунд Фрейд «Түс жору».- Wiley-Blackwell баспасы, 2017
3. Қ.Б. Жарықбаев. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. - Сөздік словарь баспасы. 2006. - 387 б.
4. Әбіш Кекілбайұлы Жеті хикая. Өлке баспасы, 2018
5. Г.Пірәлиева «Қазақтың көркем прозамсындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары».Оқу құралы.- Алматы, 2016

МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ШКОЛА – ВУЗ

Сегизбаева Назгуль Капаровна

кандидат педагогических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

Segizbaeva8@mail.ru

Осмонакунова Айданек Эркинбековна,

преподаватель,

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

aidanek321@mail.ru

Урманбетова Кундуз Таалайбековна,

преподаватель,

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

frfarabaeva1@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются методы преодоления языковой интерференции на уроках русского языка в школьной практике, ориентированные на учеников, для которых русский язык является вторым. Особое внимание уделяется педагогическим стратегиям и техникам, направленным на минимизацию ошибок, вызванных влиянием родного языка на процесс усвоения русского. Описаны различные подходы, такие как сравнительный анализ языков, использование контекстных упражнений, работа с метапознанием, развитие слухового восприятия и произношения, а также активизация творческих и игровых методов. Также подчеркивается важность систематической работы по коррекции ошибок и регулярного повторения материала. Методы, предложенные в статье, направлены на создание условий для эффективного преодоления интерференции и улучшения качества обучения русскому языку в многоязычной среде.

Ключевые слова: языковая интерференция, русский язык, школьная практика, методы преодоления, сравнительный анализ языков, контекстные упражнения, коррекция ошибок, произношение, метапознание, творческие методы, игровые методы, фонетическая интерференция, лексическая интерференция, двуязычие, педагогические стратегии, систематическое повторение, языковая среда, роль родного языка.

Annotation: Russian is considered in the article as a method of overcoming language interference in Russian lessons in school practice, aimed at students for whom Russian is a second language. Special attention is paid to pedagogical strategies and techniques aimed at minimizing errors caused by the influence of the native language on the process of learning Russian. Various approaches are described, such as comparative analysis of languages, the use of contextual exercises, work with metacognition, the development of auditory perception and pronunciation, as well as the activation of creative and playful methods. The importance of systematic error correction and regular repetition of the material is also emphasized. The methods proposed in the article are aimed at creating conditions for effectively overcoming interference and improving the quality of Russian language teaching in a multilingual environment.

Keywords: language interference, Russian language, school practice, coping methods, comparative analysis of languages, contextual exercises, error correction, pronunciation, metacognition, creative methods, game methods, phonetic interference, lexical interference, bilingualism, pedagogical strategies, systematic repetition, language environment, the role of the mother tongue

Языковая интерференция - это влияние родного языка (в данном случае, кыргызского) на усвоение второго языка (русского). Это явление становится одной из основных трудностей при обучении русскому языку в многоязычных регионах, таких как Кыргызстан. Учащиеся, говорящие на кыргызском языке, часто сталкиваются с проблемами в грамматике, произношении, синтаксисе и лексике русского языка.

Цель статьи - рассмотреть эффективные методы преодоления языковой интерференции на уроках русского языка и показать значимость преемственности в системе «школа – вуз».

Важно, чтобы учителя разрабатывали методы, которые способствуют преодолению интерференции и обеспечивают более эффективное усвоение второго языка. Рассмотрим основные методы преодоления языковой интерференции в школьной практике. Одним из наиболее эффективных методов является проведение сравнительного анализа грамматических, фонетических и лексических особенностей русского и кыргызского языков.

Обращаясь к трудам ученых "...Методологическую основу диссертации составили труды о языке, важнейшие положения о теории речевой деятельности, теории поэтапного формирования двуязычия, учение о коммуникативном принципе обучения русскому языку, положения о развитии речемыслительной деятельности учащихся в процессе обучения русскому языку в национальной школе, о прогнозировании возможных интерференционных ошибок и проблемах преодоления интерференции в русской речи учащихся... .." [1, 19]

Под языковой интерференцией понимается отклонение от норм изучаемого языка, вызванное влиянием системы родного языка. (Термин закреплен в работах Е. Хауген, У. Вайнрайха, в отечественной методике — у Л.В. Щербы, А.А. Леонтьева и др.).

Основные типы интерференции:

- Фонетическая (например: произнесение «ы» вместо русского «и», оглушение звонких согласных).
- Лексическая (использование кальки с родного языка: «*поставь телефон на зарядку*» → «*заряди телефон*»).
- Грамматическая (неверное употребление падежных форм: «*я иду к брат*» вместо «*к брату*»).
- Синтаксическая (построение предложений по модели родного языка: «*Я домой пошёл вчера*» вместо «*Вчера я пошёл домой*»).

Методы преодоления интерференции в школьной практике включают в себя сопоставительный анализ языков. Учитель показывает учащимся различия и сходства между русским и родным языком. Пример: при изучении категории падежа учитель предлагает сравнить: «у брата» (рус.) – «ага-нын» (кырг.), обращая внимание на формы и порядок слов. Фонетические тренировки. Используются скороговорки, артикуляционные упражнения, прослушивание аудио с эталонным произношением. Пример: отработка различий между звуками [и] и [ы] через пары слов: мир – миры, был – бил. Лексические игры Задания на различие «ложных друзей переводчика». Пример: слова «магазин» (рус. – торговая точка) и «магазин» (в кырг. – «журнал»). Моделирование коммуникативных ситуаций. Диалоги «в магазине», «в университете», «в транспорте» помогают закрепить правильные речевые конструкции. Использование опорных схем и таблиц. Визуализация падежных окончаний, схем построения предложений.

Рассматривая статью Т.Р.Ражавалиевой и Ч.С.Кыргызбаевой мы рассмотрели интерференцию (влияние норм одного языка на другой), вызванную переносом элементов кыргызского языка при изучении русского, приводящим к трудностям в фонетике, лексике и грамматике русского языка у билингвов. Как проявляется интерференция кыргызского языка в русском?

- Фонетика:

Перенос особенностей произношения звуков, что приводит к искаженному звучанию русской речи.

- Лексика:

Перенос смысла или употребление русских слов в соответствии с кыргызскими грамматическими или смысловыми структурами.

- Грамматика:

Перенос грамматических правил, например, порядка слов или использования падежей, из кыргызского языка в русский. [2, 110]

Преемственность школа – вуз

Проблема часто возникает при переходе выпускников вуза: они сохраняют школьные ошибки, если не была обеспечена преемственность.

- В школе основная задача — сформировать базовые речевые навыки, обратить внимание на типичные ошибки.
- В вузе задача преподавателя — опираться на школьный опыт, продолжить работу с интерференцией на более высоком уровне: в научной речи, в письменных работах, в устных выступлениях.

Примеры:

- В школе: упражнение «Подбери правильную форму существительного»: «Я иду к... (*брат, брату, братом*)?».
- В вузе: работа с текстами научного стиля, где требуется правильно употреблять падежные формы («Актуальность исследования определяется...»).

Так, важен единый методический подход: школьные учителя и вузовские преподаватели должны использовать общую систему типичных ошибок и методов их устранения.

“...Экспериментальная проверка видов упражнений показала эффективность следующих упражнений: 1. Придумывание имён мужчин и женщин. 2. Группировка имён по полу 3. Выписывание мужских и женских имён из текста. 4. Составление списка имён мальчиков и девочек. 5. Составление предложений с употреблением мужских и женских имён. 6. Составление диалогов с их употреблением. 7. Воспроизведение готовых речевых образцов. 8. Определение рода имён существительных по окончаниям (основной признак различия грамматического рода 9. Составление словосочетаний на согласование существительных прилагательными. 10. Составление предложений с употреблением словосочетаний...” [3, 192]

Разбор различий в структуре предложений, порядке слов, употреблении падежей и времен помогает ученикам осознавать, где возможны ошибки из-за влияния родного языка. Например: - Сравнение структуры предложений: в русском языке чаще используется строгий порядок слов (подлежащее — сказуемое — дополнение), в то время как в кыргызском языке порядок слов может быть более гибким. - Обсуждение падежных форм и их использования в русском и кыргызском языках помогает снизить ошибочность при их применении. Для минимизации интерференции важно вводить новые грамматические конструкции постепенно. Начинать следует с простых предложений и постепенно переходить к более сложным.

“...Металингвистическое сознание играет ключевую роль в процессе освоения второго иностранного языка полиязычной личностью. Под металингвистическим сознанием понимают способность индивида к интерлингвальным сопоставлениям, находящимся за пределами непосредственного использования языка. Учет исследований металингвистического сознания позволяет глубже понять механизмы, лежащие в обучении второго иностранного языка, тем самым улучшить методику обучения второму иностранному языку... [4, 186]

Например, при освоении глаголов, сначала стоит изучить их в настоящем времени, затем переходить к прошедшему и будущему. Понимание различий в использовании времен и форм в двух языках помогает ученикам избежать ошибок, вызванных интуитивным применением правил родного языка. Контекстные упражнения, где ученики должны выбрать правильную форму слова или грамматическую конструкцию в зависимости от ситуации, способствуют лучшему усвоению языка. Такие задания помогают избежать автоматического переноса правил из родного языка. Например, задания на выбор правильного падежа, склонения существительных или глаголов в зависимости от контекста. Они развивают у школьников способность к самостоятельному осознанию и применению грамматических правил. Для того чтобы минимизировать ошибки, необходимо активно использовать метод обратной связи. Учитель должен не только указывать на ошибки, но и объяснять их причины. Важно, чтобы ученики осознавали, почему произошла ошибка, и учились исправлять её в будущем.

“...Цифровые технологии позволяют преподавателю не просто передавать знания, а выстраивать интерактивное, многогранное обучение, в котором студент становится активным участником процесса. С помощью мультимедийных презентаций, онлайнкурсов, вебинаров и

образовательных платформ возможно создать условия для углубленного и осмысленного усвоения материала, развития мышления и самостоятельности... [5, 95]

Например, если учащийся использует неправильный падеж, учитель может объяснить, что в русском языке падеж зависит от глагола, а в кыргызском - от контекста, и предоставить примеры правильного употребления. Часто учащиеся сталкиваются с фонетической интерференцией, когда неправильно произносят звуки, схожие в русском и кыргызском языках. Регулярные тренировки по восприятию и произношению правильных звуков в русском языке могут значительно улучшить произносительные навыки.

Использование аудиоматериалов для слухового восприятия, выполнение диктантов и диктантов на слух, а также упражнения на произношение помогут учащимся преодолеть фонетические трудности. Метапознание — это способность ученика осознавать и контролировать свои мыслительные процессы. При изучении русского языка важно развивать у учащихся осознание того, что они изучают не только новый язык, но и способ его усвоения. Учителя могут задавать вопросы, стимулирующие рефлексию: «Почему я ошибся? Как это связано с моим родным языком?» Это помогает ученикам самостоятельно выявлять источники ошибок и работать над их устранением.

Для создания позитивной атмосферы на уроках русского языка, снятия напряженности и мотивации учеников можно использовать игровые и творческие методы. Ролевые игры, театрализация, создание диалогов и ситуаций, в которых ученики должны использовать изученные лексические и грамматические конструкции, помогают активизировать знания. Это способствует лучшему усвоению языка и уменьшает влияние интерференции. Работа с двуязычными материалами помогает учащимся видеть сразу две языковые системы и понимать, в чем заключаются различия и сходства. Чтение двуязычных текстов или использование карточек с переводами позволяет учащимся ориентироваться в лексических и грамматических различиях и активно работать с языком, одновременно предотвращая излишнее влияние родного языка.

Интерференция часто возникает из-за недостаточного закрепления материала. Регулярные повторения изученного материала помогают студентам избежать ошибки, вызванные неполным усвоением правил. Важно, чтобы учителя периодически возвращались к ранее изученным темам, предлагали упражнения для закрепления и не забывали про повторение грамматических правил в различных контекстах. Методы преодоления языковой интерференции на уроках русского языка требуют комплексного подхода и разнообразных педагогических стратегий. Сравнительный анализ языков, контекстные упражнения, использование метапознания, активизация творческих методов и постоянная работа с ошибками способствуют улучшению усвоения русского языка учениками, говорящими на кыргызском языке. Разработка эффективных методов и стратегий поможет преодолеть языковую интерференцию и сделать процесс обучения более успешным и увлекательным.

Заключение. Проблема языковой интерференции требует комплексного решения. Преемственность школа – вуз обеспечивает целостность обучения, снижает количество устойчивых ошибок и формирует у учащихся и студентов навыки правильного владения русской речью.

Наиболее эффективными методами являются:

- сопоставительный анализ родного и русского языка;
- фонетические тренировки;
- лексические и грамматические упражнения с опорой на коммуникативные ситуации;
- единая система корректировки ошибок в школе и вузе.

Таким образом, реализация преемственности в обучении позволяет не только повысить уровень владения русским языком, но и способствует формированию у обучающихся языковой культуры в условиях многоязычия. Сформировать у студентов навыки правильного использования русского языка, избегая подмены его нормами родного языка, что приведет к более успешному освоению русского языка как в школе, так и в вузе.

Список литературы:

1. Джамалов К. Э. Проблема преодоления интерференции в русской речи учащихся-рутульцев : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. – М., 1999. – 388 с.
2. Ражавалиева Т. Р., Кыргызбаева Ч. С. Интерферирующее воздействие родного (кыргызского) языка при изучении русского // Проблемы межкультурной коммуникации : материалы XX Междунар. форума. – 2017. – С. 109–113.
3. Насрулаева Ш. А. Пути преодоления интерференции при обучении русскому языку в условиях двуязычия и многоязычия. – Дагестан, 2011.
4. Бисенбиева Р. С., Дуйсекова К. К., Исабекова С. З. Учет металингвистического сознания полиязычной личности в обучении второму иностранному языку // Вестник Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова. – 2025. – Т. 77, № 2. – С. 185–196. – DOI: 10.47649/vau.25.v77.i2.16.
5. Сегизбаева Н. К., Осмонакунова А. Э., Урманбетова К. Т. Роль цифровых технологий в преподавании русского языка для неязыковых факультетов вуза // Эл агартуу : илимий-пед. жана метод. журнал. – 2025. – № 3. – DOI: 10.34855/elagartuu2025.3.

СЕРВИСТІК ПОЛИЦИЯ ЖАНЫНДАҒЫ УЧАСКЕЛІК ИНСПЕКТОРЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ахманов Алишер Төлегенұлы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
7М04201-Құқықтану білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Аннотация. Мақалада сервистік полиция тұжырымдамасы жағдайында учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Учаскелік инспекторлардың профилактикалық, ұйымдастырушылық және сервистік қызметінің негізгі бағыттары талданып, олардың тиімділігін арттыру жолдары көрсетіледі. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жүйелік және құрылымдық әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: сервистік полиция, учаскелік инспектор, құқық бұзушылықтың алдын алу, қоғамдық қауіпсіздік, полиция қызметі.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы организации деятельности участковых инспекторов полиции в условиях реализации концепции сервисной полиции. Проанализированы основные направления профилактической, организационной и сервисной деятельности участковых инспекторов, а также определены пути повышения их эффективности. В ходе исследования были использованы сравнительный анализ, системный и структурный методы.

Ключевые слова: сервисная полиция, участковый инспектор, профилактика правонарушений, общественная безопасность, полицейская деятельность.

Abstract. The article examines relevant issues related to the organization of the activities of district police inspectors within the framework of the service-oriented policing concept. The main areas of preventive, organizational, and service-related activities of district inspectors are analyzed, and ways to improve their effectiveness are identified. The study employs comparative analysis, as well as systemic and structural research methods.

Keywords: service-oriented policing, district police inspector, crime prevention, public safety, police activity.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси даму жағдайында қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі мемлекеттің тұрақты дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады. Қоғамдық қатынастардың күрделенуі, халық санының өсуі, урбанизация үдерісінің жеделдеуі, көші-қон ағындарының күшеюі, сондай-ақ ақпараттық технологиялардың кеңінен қолданылуы құқық бұзушылықтардың сипаты мен құрылымына елеулі ықпал етуде. Бұл өз кезегінде құқық қорғау органдарының қызметін, әсіресе халықпен тікелей байланыста жұмыс істейтін учаскелік полиция инспекторларының қызметін жаңа талаптарға сай қайта ұйымдастыру қажеттілігін туындатады.

Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан құқық қорғау жүйесін реформалау аясында сервистік полиция тұжырымдамасын енгізу полиция қызметінің философиясын өзгертуге бағытталған маңызды қадам болып табылады. Сервистік полиция моделі полицияны жазалаушы органнан азаматтарға қызмет көрсететін, олардың қауіпсіздігі мен құқықтарын қорғауға бағдарланған әлеуметтік институт ретінде қалыптастыруды көздейді. Бұл модельдің табысты іске асырылуы ең алдымен учаскелік полиция инспекторларының кәсіби даярлығына, қызметін тиімді ұйымдастыруға және халықпен серіктестік негізде жұмыс жүргізу қабілетіне тікелей байланысты.

Сонымен қатар, қазіргі тәжірибе учаскелік инспекторлардың қызметін ұйымдастыруда шешімін толық таппаған бірқатар проблемалардың бар екенін көрсетеді. Олардың қатарында әкімшілік және қағазбастылық жүктеменің көптігі, профилактикалық іс-шаралардың жеткілікті деңгейде жүйеленбеуі, қызмет нәтижесін бағалауда формальды көрсеткіштердің басым болуы, сондай-ақ цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерінің толық іске асырылмауы секілді мәселелерді атауға болады. Бұл кемшіліктер сервистік полиция қағидаттарын тәжірибеде жүзеге асыруды қиындатып, учаскелік инспекторлардың қызмет тиімділігіне кері әсерін тигізеді.

Бұдан бөлек, қоғамда полиция қызметіне деген сенім деңгейі әлі де болса әркелкі күйде қалып отыр. Азаматтардың қауіпсіздікке деген сұранысының артуы полициядан тек құқық бұзушылыққа жедел әрекет етуді ғана емес, сонымен қатар алдын алу, кеңес беру, әлеуметтік қолдау көрсету функцияларын орындауды талап етеді. Осы тұрғыда учаскелік инспекторлардың сервистік бағыттағы қызметін күшейту, олардың халықпен өзара іс-қимылын институционалдық деңгейде жетілдіру ерекше маңызға ие.

Осыған байланысты сервистік полиция жанындағы учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыру жолдарын ғылыми тұрғыда зерттеу, оның теориялық негіздерін айқындау және практикалық ұсынымдар әзірлеу қазіргі кезеңдегі өзекті ғылыми және қолданбалы міндеттердің бірі болып табылады. Мұндай зерттеу нәтижелері құқық бұзушылықтың алдын алу жүйесін жетілдіруге, учаскелік инспекторлардың қызмет сапасын арттыруға, сондай-ақ полиция мен қоғам арасындағы өзара сенім мен серіктестікті нығайтуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді тетіктерін қалыптастыруға және сервистік полиция моделін табысты жүзеге асыруға ықпал етеді.

Қазіргі қоғамда полиция қызметінің тиімділігі азаматтардың оған деген сенімімен тікелей байланысты. Осыған орай Қазақстан Республикасында сервистік полиция моделін енгізу арқылы полицияның қызмет көрсету функциясын күшейту көзделуде. Бұл модельде учаскелік полиция инспекторлары халықпен тікелей жұмыс істейтін негізгі буын болып табылады.

Сервистік полиция – бұл полиция қызметін қоғам қажеттіліктеріне бейімдеуге бағытталған басқару моделі. Ол құқық бұзушылыққа қарсы әрекеттен гөрі, оның алдын алуға басымдық береді.

1-кесте – Сервистік полицияның негізгі қағидаттары

№	Қағидат атауы	Мазмұны
1	Ашықтық	Полиция қызметінің қоғам үшін айқын болуы
2	Қолжетімділік	Азаматтардың полиция қызметін оңай пайдалана алуы
3	Серіктестік	Халықпен және қоғамдық ұйымдармен өзара іс-қимыл
4	Алдын алу	Құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталуы
5	Жауапкершілік	Қызмет нәтижесі үшін есеп беру

Жүргізілген талдау нәтижелері сервистік полиция қызметінің тиімділігі оның негізгі қағидаттарының кешенді әрі өзара байланыста жүзеге асырылуына тәуелді екенін көрсетеді. Кестеде ұсынылған ашықтық қағидаты полиция қызметінің жариялылығын қамтамасыз етіп,

қоғам тарапынан бақылау мен сенім деңгейін арттыруға ықпал етеді. Қолжетімділік қағидаты азаматтардың полиция қызметіне жедел әрі кедергісіз жүгіну мүмкіндігін кеңейтіп, олардың құқықтық қорғалу деңгейін жоғарылатады.

Сонымен қатар, серіктестік қағидаты полиция мен халық арасындағы өзара іс-қимылды нығайтып, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде бірлескен жауапкершілікті қалыптастырады. Алдын алу қағидатына басымдық беру құқық бұзушылықтардың туындау себептерін ерте анықтауға және оларды болдырмауға мүмкіндік береді. Жауапкершілік қағидаты полиция қызметкерлерінің қызмет нәтижелері үшін есеп беруін қамтамасыз етіп, кәсіби тәртіп пен қызмет сапасын арттыруға жағдай жасайды.

Осылайша, аталған қағидаттарды учаскелік полиция инспекторларының күнделікті қызметінде жүйелі түрде іске асыру сервистік полиция моделінің табысты жүзеге асуына және полиция мен қоғам арасындағы өзара сенімді нығайтуға негіз болады.

2-кесте – Учаскелік полиция инспекторларының қызмет бағыттары

№	Қызмет бағыты	Сипаттамасы
1	Профилактикалық жұмыс	Құқық бұзушылықтың алдын алу
2	Әкімшілік бақылау	Есепте тұрған тұлғаларды бақылау
3	Азаматтармен жұмыс	Өтініштер мен шағымдарды қарау
4	Әлеуметтік өзара іс-қимыл	Жергілікті органдармен байланыс
5	Ақпараттық қызмет	Халықты құқықтық ағарту

2-кестеде көрсетілгендей, учаскелік полиция инспекторларының қызметі көпқырлы әрі кешенді сипатқа ие. Профилактикалық жұмыс бағыты құқық бұзушылықтардың алдын алуда негізгі орын алады және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ең тиімді тетігі болып табылады. Бұл бағытта жүйелі әрі мақсатты жұмыстар жүргізу құқыққа қайшы мінез-құлықтың туындау себептерін ерте анықтауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік бақылау бағыты есепте тұрған тұлғаларды бақылау арқылы қайталама құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған. Аталған қызмет түрі учаскелік инспектордың аумақтағы криминогендік жағдайды тұрақтандырудағы жауапкершілігін айқындайды. Азаматтармен жұмыс бағыты полиция қызметінің сервистік сипатын күшейтіп, тұрғындардың өтініштері мен шағымдарын жедел әрі сапалы қарау арқылы полицияға деген сенімді арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік өзара іс-қимыл бағыты жергілікті атқарушы органдармен, білім беру мекемелерімен және қоғамдық ұйымдармен бірлескен жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл өзара іс-қимыл профилактикалық шаралардың тиімділігін арттырып, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде кешенді тәсілді қалыптастырады. Ақпараттық қызмет бағыты халықты құқықтық ағарту арқылы құқықтық мәдениетті көтеруге және құқық бұзушылықтардың алдын алуға жағдай жасайды.

Жалпы алғанда, кестеде көрсетілген қызмет бағыттарының өзара сабақтастығы мен жүйелі жүзеге асырылуы учаскелік полиция инспекторларының қызмет тиімділігін арттырып, сервистік полиция қағидаттарын тәжірибеде толық іске асыруға мүмкіндік береді.

Цифрландыру учаскелік инспекторлардың жұмысын оңтайландырып, халыққа көрсетілетін қызмет сапасын арттырады.

3-кесте – Учаскелік инспектор қызметінде қолданылатын цифрлық құралдар

№	Құрал түрі	Қолдану мақсаты
1	Электрондық өтініштер	Азаматтармен жедел байланыс
2	Мобильді қосымшалар	Халыққа қолжетімділік
3	Деректер базасы	Ақпаратты жүйелеу
4	Бейнебақылау	Қоғамдық қауіпсіздікті бақылау

3-кестеде көрсетілгендей, цифрлық құралдарды қолдану учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастырудың маңызды әрі ажырамас бөлігі болып табылады. Электрондық өтініштер азаматтармен жедел әрі тиімді байланыс орнатуға мүмкіндік беріп, олардың полиция қызметіне жүгіну процесін жеңілдетеді және уақыт шығындарын қысқартады. Бұл өз кезегінде полиция қызметінің ашықтығы мен қолжетімділігін арттыруға ықпал етеді.

Мобильді қосымшаларды пайдалану халықтың, әсіресе жастардың, полициямен өзара іс-қимылын оңтайландырып, сервистік полиция қағидаттарын іске асыруға жағдай жасайды. Деректер базасының болуы ақпаратты жүйелеуге, қызметтік деректерді жедел өңдеуге және шешім қабылдау сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Бейнебақылау жүйелері қоғамдық орындардағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді тетігі ретінде құқық бұзушылықтардың алдын алуға және оларды уақтылы анықтауға ықпал етеді.

Жалпы алғанда, кестеде ұсынылған цифрлық құралдарды учаскелік инспекторлардың қызметінде кешенді әрі мақсатты қолдану жұмыс тиімділігін арттырып қана қоймай, полиция мен қоғам арасындағы өзара сенімді нығайтуға және сервистік полиция моделін табысты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сервистік полиция жанындағы учаскелік инспекторларының қызметін ұйымдастыруды жетілдіру – қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Зерттеу барысында сервистік полиция тұжырымдамасының негізгі мазмұны мен қағидаттары қарастырылып, учаскелік полиция инспекторларының осы модельді іске асырудағы жетекші рөлі айқындалды. Учаскелік инспекторлар халықпен тікелей байланыс орнатып, құқық бұзушылықтардың алдын алу, қоғамдық тәртіпті сақтау және азаматтардың қауіпсіздікке деген сұранысын қанағаттандыру бағытында негізгі қызметті жүзеге асырады.

Халықпен тығыз әрі тұрақты байланыс орнату полиция қызметінің ашықтығын қамтамасыз етіп, қоғам тарапынан сенім деңгейін арттыруға ықпал етеді. Профилактикалық жұмысқа басымдық беру құқық бұзушылықтардың туындау себептерін ерте кезеңде анықтауға және олардың алдын алуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде құқық бұзушылық деңгейін төмендетіп, қоғамдық қауіпсіздіктің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, учаскелік инспекторлар қызметінде заманауи цифрлық технологияларды пайдалану жұмыс тиімділігін арттырып, азаматтарға көрсетілетін қызметтің сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Зерттеу нәтижелері сервистік полиция қағидаттарын учаскелік инспекторлардың күнделікті қызметінде жүйелі түрде енгізу қажеттігін көрсетеді. Қызметті ұйымдастырудың сервистік үлгісі учаскелік инспекторлардың кәсіби жауапкершілігін арттырып қана қоймай, полиция мен қоғам арасындағы серіктестік қатынастарды нығайтуға мүмкіндік береді. Осы бағытта кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру, қызмет нәтижесін бағалаудың сапалық көрсеткіштерін енгізу және цифрландыру үдерістерін кеңейту маңызды болып табылады.

Қорытындылай келе, сервистік полиция жанындағы учаскелік инспекторларының қызметін жетілдіру құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесін дамытуға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктерін күшейтуге және азаматтардың құқық қорғау органдарына деген сенімін арттыруға бағытталған тиімді құрал болып табылады. Аталған бағыттағы ғылыми негізделген ұсынымдар сервистік полиция моделін одан әрі дамытуға және оның тәжірибеде табысты жүзеге асуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2023.
2. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңы.
3. Қазақстан Республикасында сервистік полицияны дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2019.
4. Нұрпейісов Қ.Қ. Полиция қызметін ұйымдастыру негіздері. – Алматы: Жеті жарғы, 2020.

5. Сартаев С.С. Құқық қорғау органдары қызметінің теориясы. – Алматы, 2018.
6. Абдрахманов Б.Ж. Қоғамдық қауіпсіздік және полиция. – Астана, 2021.
7. Бекмұхамедов М.Т. Участелік полиция инспекторының қызметі. – Алматы, 2022.

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ 5

ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕР

СЕКЦИЯ 5

ЭКОНОМИКА, ПРАВО И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ

SECTION 5

SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

Hajiyeva Z.E., Taghiyeva A.V. <i>Sustainable agriculture strategy assessment within the framework of sustainable development goals (sdgs)</i>	3
Yahyayeva A.Y. <i>Global trends context of green investment strategies and financial sustainability</i>	6
Gasimov V. <i>Spatiotemporal feature fusion for object detection under limited information conditions</i>	9
Mammadova Shelale R. <i>The role of sustainable financial strategies in financial risk management</i>	17
Mammadova S.R. <i>Innovation-centered approaches in ensuring green economic development</i>	20
Gasimova Z. <i>Analysis of the un sustainable development goals in the context of national priorities</i>	24
Mammadova E.Sh. <i>Human capital management efficiency and its influence on azerbaijan's economy</i>	28
Huseynova M.S. <i>Climate change and the importance of green logistics strategies</i>	32
Yermekkyzy A. <i>Leadership styles and their impact on organizational performance in the telecom industry of Kazakhstan</i>	35
Shirvani Konul Vagif <i>Innovations brought by marketing automation to business</i>	40
Ganjali Jeyhun Tahir <i>Economic potential of university innovations: strategic approach and commercialization opportunities in the case of Azerbaijan</i>	42
Bagirova F.Y. <i>Investment potential in the liberated territories</i>	46
Guliyeva S.F. <i>Public activity of the house museum in protecting the heritage of Nariman Narimanov</i>	50
Musayev Kh.A. <i>Strategic approaches to increasing the competitiveness of the construction sector</i>	56
Haji Hajibala oglu Gasimli <i>The role of libraries in the formation and development of the document flow in the field of tourism: from the perspective of historiography and source studies</i>	59
Смакота В.В. <i>Цифровые технологии в жизни современного общества: социологическое измерение</i>	61
ЧжанЦзя <i>Реструктуризация мягкой силы Китая в эпоху цифровой экономики</i>	65
Шаяхметова Ж.Б. <i>Қазақстан Республикасы қылмыстық заңындағы тәжірибелік және теориялық мәселелері</i>	71
Шамуратов Д.Д., Адиева Э.М. <i>Цифрлық экономиканың дамуы: қазақстан тәжірибесі</i>	74
Сабирова Р.К., Мугауина Р.У., Дінғазиева М.Д. <i>Секторальная структура занятости людей с ограниченными возможностями и гендерные траектории в РК</i>	78
Мугауина Р.У., Утеманов М.Б., Умирова Н.Н. <i>Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі және оның экономикаға әсері</i>	84
Жұмабаев Б.С., Сайымова М.Д. <i>Бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігін талдау</i>	90
Альдешова С.Б., Кажмухаметова А.А. <i>Қазақстанның теміржол жүк тасымалын дамытудың экономикалық әлеуеті</i>	95
Адыгезалова А.А. <i>Учет на основе сегментов в системе управления и пути его совершенствования</i>	98

Қадырбергенова А.К., Имашова Ж.О., Аманиязова Б.М. <i>Кәсіпорында шығындарды есептеу әдістерін жетілдірудің негізгі бағыттары</i>	100
Сабинова Р.Қ., Мугауина Р.О., Кадирбаева А.Т. <i>Корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің тұрақты дамумен байланысы және оның негізгі бағыттары</i>	108
Назаров В., Гаджиев Дж., Ахадов В. <i>Транспортная инфраструктура предпринимательской деятельности в Азербайджане - текущая ситуация, проблемы, перспективы развития</i>	113
Нысанова С.К. <i>Азаматтық-құқықтық мәмілелердегі жеке тұлғалардың денсаулығына қатысты ерік-жігерді білдіру мәселелері</i>	126
Нұрымов А.Х., Адиева Э.М. <i>Қазақстан Республикасы салық жүйесінің өзекті мәселелері</i>	131
Налық А.М., Матаев Б.А. <i>Әлеуметтік жобалау технологиясы: колледж студенттерінің көшбасшылық дағдыларын дамыту құралы</i>	135
Исибаева Е.И., Нурутдинова А.Ж., Есенбаева С.Д. <i>Виктимблеймингтің қауіптілігі</i>	138
Сабинова Р.Қ., Майдырова А.Б., Мукашева А.Дж. <i>ҚР жастар жұмыссыздығы мәселесі және оның себептері мен ерекшеліктері</i>	142
Дюсепалиева С.С. <i>Заманауи білім беру бағдарламаларын уақыт талабына сай жетілдіру</i>	149
Избасарова Л.Б. <i>Бәсекелестіктің қалыптасу кезеңдері және бәсекелестік артықшылықтардың теориялық аспектілері</i>	153
Кенжеғалиева З.Ж., Жусупов Р.С., Турдалиева Р.К. <i>Меры финансовой поддержки устойчивого развития сельских территорий Республики Казахстан</i>	158
Кайсанова Н.Б., Конурбаева Ж.Т. <i>4.0 индустриясы кәсіпорналардың цифрлік жетілдігін арттыру әдісі ретінде (автоөнеркәсіп мысалы)</i>	164
Әділбаева Н.Ш. <i>Қазақстандағы қаржылық алаяқтық пен кибершабуылдардың өсуі: себептері, салдары және алдын алу шарттары</i>	170
Ахметова Г.Т., Кадиров Б.Н. <i>Анализ рисков финансирования малого и среднего бизнеса в республике казахстан</i>	183
Ахметова А.С., Камиева Г.Ж. <i>Роль профессионального бухгалтера в обеспечении корпоративной устойчивости компании</i>	188
Калимова А.С., Лукманова Н.А. <i>Использование специальных научных знаний в адвокатской деятельности</i>	193
Дюсегалиева Б.М. <i>Цифровизация в сельском хозяйстве и кооперации</i>	197
Тажигалиева М.Ж., Д.У., Даулетова Д. Е. <i>Қазақстан Республикасының 2060 экологиялық саясаты: қатты тұрмыстық қалдықтарды жарату жөніндегі өзекті мәселелері</i>	205
Сериков М.К. <i>Интеллектуальный анализ мультимодального контента социальных медиа с использованием методов обработки неструктурированных данных</i>	211
Тажиденова А.Р. <i>Экономическое развитие атырауской области: актуальные тенденции и стратегии устойчивого роста</i>	219
Салихова А.А., Куатбаев Д.Ж. <i>Роль прокурора в уголовном процессе</i>	222
Лукманова Н.А., Полякова С. <i>Актуальные проблемы медиации в Республике Казахстан</i>	226
Кенжеғалиева Г.Б. <i>Цифрлық менеджмент: заманауи үрдістер мен сын-қатерлер</i>	230
Джумаева А.К. <i>Устойчивое развитие и корпоративно-социальная ответственность бизнеса</i>	237
Асан АБ. <i>Кибератаки на финансовую отчетность: новые вызовы для аудиторов</i>	241
Абузьярова Ж.Р. <i>Стратегическое развитие организации - пути совершенствования организационной структуры</i>	246
Тажгарина Б.К. <i>Сот әділдігін қамтамасыз етудегі апелляцияның рөлі</i>	254
Наурызова В.К., Бахшатова Г.Н. <i>Құқықтық сауатты ұрпақ — бұл біздің болашағымыз</i>	262
Бақытова А.Ж. <i>Шетелде жүрген Қазақстан азаматтарының еңбек құқықтары қорғалады ма?!</i>	267
Қали Р.Қ. <i>Қазақстандағы білім беру жүйесін басқару ерекшеліктері</i>	271
Масалимова А.К. <i>Инновация әлемдегі экономикалық дамудың көзі ретінде</i>	275
Төлегенова Ә.А. <i>Криминалистикалық іздер және олардың тергеудегі маңызы</i>	281
Турдалиев К.У. <i>Сотқа дейінгі қылмыстық істерді жүргізудің өзектілігі</i>	284
Сарсенова А.Б., Айтмуханова Д.У. <i>Этносаралық қақтығыстарды шешудің замануи тетігі-этномедиация</i>	290

Жағыпар Ж.Ж., Шаданова Л.Ж., Самат Ә.Д. Құқық бұзушылықтан келтірілген мүлктік заңдарды өтеу	294
Guo Jinling, Liang Meng Диверсификация деятельности иностранных строительных компаний на рынке Казахстана	300
Қобдабаева Н.А. Уголовное право и конституционные права и свободы человека	306
Кубышева Г.Г. Заңды білудің психологиялық негіздері	309
Ермекбаева А.К. Инновациялық менеджмент және оның экономикалық өсуге әсері	312
Тулеева Ф.М., Жеңісбек М.Қ. Қазақстанның қаржы секторындағы цифрландыру: міндеттер мен перспективалық бағыттар	319
Жамбылова Г.Ж., Арыстанбек Т.М. Климаттық өзгерістер жағдайында агроөнеркәсіптік кешенді жаңғыртудың экономикалық стратегиялары	324
Ергалиева К.С. Жаза қолданудың тиімділігі	329
Тулеева Фарида М., Әділхан А.А. Қазіргі заманғы блокчейн технологиясының қаржы жүйесіндегі рөлі	334
Джумаева А.К., Қаппаров Б.Ж. Структура, особенности и тенденции развития B2B рынка	340
Жамбылова Г.Ж., Кубегенова С.Е. Қазақстанның аграрлық секторындағы экономикалық дамуға әсер ететін экологиялық факторлардың талдауы	343
Құлбаева М.М. Теоретико-правовые основы обеспечения прав подозреваемого при применении содержания под стражей	351
Дюсегалиев М.Ж. О новом «Жайык-Жемском» заводском типе каракульских овец черной окраски жакетного смушкового	356
Идрисова Т.А., Мухамбетова Г.С. Жасанды интеллектті заңда қолдану мәселелері	361
Басыгариева Ж.Дж., Уталиева Р.С. Медициналық ұйымдағы бизнес-процесті басқару: тиімділікті арттыру жолдары	366

СЕКЦИЯ №6

ФИЛОЛОГИЯ, ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

СЕКЦИЯ № 6

ФИЛОЛОГИЯ, ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

SECTION NO. 6

PHILOLOGY, LANGUAGE, AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Umudova M. <i>Historisms in the turkic languages: functional classification and cultural-semantic interpretation</i>	370
Mirzayeva V. <i>Artificial intelligence and magical realism: exploring the limits of algorithmic imagination in isabel allende's "the house of the spirits"</i>	373
Baymuratov A.S. <i>Keñes smamutovtiñ kishi epikalıq shıǵarmalarında statikalıq portretler</i>	379
Víctor Alfonso Crispín-Castrejón <i>Associations between english language proficiency and reasoning performance in high school education</i>	382
Ян Сюэ <i>Исторический фон медиаобразования в азербайджане: на примере прессы</i>	388
Турдыбаев Конакбай К. Сюжетные параллели эпоса «Коблан» («Кобыланды»): каракалпакская и казахская версии	394
Идресова У.Х. Цифрлық құқықтағы адам құқықтары мәселелері	396
Карпова А.Э. Полиязычие в казахстане: исторический и социокультурный контекст	401
Утарбекова Д. Смысловые измерения командного лидерства в образовательной среде	406
Уразалиева Г.С. Метод наблюдения над языковыми явлениями на уроках русского языка в контексте межкультурной коммуникации	413
Солтанбекова А.А. Шетелдік тіл үйренушілерге бағытталған лексика-грамматикалық сөздіктердегі этномәдени бірліктердің ерекшеліктері	418
Назарова А.С. Восточные классические традиции в поэзии б. Генжемуратова	424
Әбсадық А.А., Токушева С.С. Мәриям хакімжанованың ақындық әлемі	427

Бертоло Ф.Т., Сафронова Л.В. Латинизация казахского языка и новый <i>mos maiorum</i> <i>latinization of the kazakh language and the new mos maiorum</i>	432
Карташёва А.Н., Капарова Н., Айбусынова А. Особенности формирования письменной речи учащихся школ с нерусским языком обучения	440
Карлыбаева Г.Е. Қарақалпақ халқының ұлы ақыны әжияз шығармаларында кездесетін қазақ тілі элементтері	445
Жиенмуратова А.С. Усовершенствование применение графических органайзеров в изучении стилистики каракалпакского языка в старших классах	448
Бауетдинов М.К. Қарақалпақ лирикасындағы аралас формалар	453
Латыпов Ф.Р. Исследование экспрессивных средств языка, использованных для усиления восприятия речи читающими в древнейших тюркских текстах средиземноморья	456
Пердебаева Ш.А. Культура речи и межкультурная коммуникация современной журналистике	462
Абасилов А.М., Мақаш А.Т. Жаһандану дәуіріндегі тілдің әлеуметтік мәні	468
Сагидоллина Д.Т. Словарь как способ выявления культурных кодов в художественном тексте	473
Досанова Г.Н. Қой-ешкі атауларына байланысты тұрақты тіркестер	478
Айталиева З.С., Кайрлиева Н.Б., Кайреденова Г.К. Роль билингвального образования в формировании языковой компетенции, обучающихся	484
Таутина Б.А. Әбіш кекілбайұлының ханша-дария хикаясындағы сомнология құбылысының қолданылуы	491
Сегизбаева Н.К., Осмонакунова А.Э., Урманбетова К.Т. Методы преодоления языковой интерференции на уроках русского языка: преемственность школа – вуз	495
Ахманов А.Т., Сервистік полиция жанындағы учаскелік инспекторларының қызметін ұйымдастыру жолдары	499

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған
«Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи инновациялар
және жасанды интеллект» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
материалов Международной научно-практической конференции «Досмухамедовские чтения
– 2025: Современные инновации и искусственный интеллект в развитии науки и
образования», посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
«Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence in Science and
Education Development»
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

*“Sveto Copy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 62,25 б.т.
Таралымы 100 дана*

*Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
«ASU Press» баспа орталығында басып шығарылды.*

*Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат
Мұхабасын жасағандар: Батыров Ғалымжан, Төкешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс, Марданова Сауле*